

เอกสารประกอบการสอน

รายวิชา วิปัสสนาในพระไตรปิฎก



พระภิกษุไพศาลเมธี วิ.
(ประเสริฐ มนต์เสวี)

น.ธ.เอก, ป.ธ.๘, พธ.บ. (เกียรตินิยมอันดับ ๑), พธ.ม. (วิปัสสนาภาวนา)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ศูนย์บัณฑิตศึกษาวิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

พ.ศ. ๒๕๖๖

เกียรติคุณประกาศ

บุญกุศลใด ๆ ที่เกิดจากการเขียนหนังสือเล่มนี้ ขออุทิศให้แก่ท่านพระครูปกาศิต พุทธศาสตร์ ผู้ให้ความรู้ทางธรรมและโอกาสทางการศึกษาแก่ผู้เขียนหลวงพ่อเจ้า พระคุณแจ่ม (พระศีลาจารพิพัฒน์) ผู้สร้างวัดมหาสวัสดิ์นาคพุฒาราม และคุณยายพุ่ม คุณตานาค ผู้ถวายที่ดินสร้างวัดมหาสวัสดิ์นาคพุฒาราม

ข้อมูลใด ๆ ในหนังสือเล่มนี้จะมีไม่ได้เลย หากผู้เขียนไม่ได้รับการอบรมสั่งสอน และอุปถัมภ์การศึกษาจากพระมหาเถระ ๔ รูปนี้ คือ

๑. พระธรรมโกศาจารย์ (หลวงพ่อปัญญาันทะ)
๒. หลวงพ่อสมเด็จพะพุทธชินวงศ์ (บาฬีศึกษาพุทธโฆส)
๓. สยาดอกัททันตวิโรจนะ (วัดงยเตาอู๋กัมมัญฐาน พม่า)
๔. พระครูศรีคณาภิรักษ์ (เจ้าคณะอำเภอรอนด)



สารบัญ

เรื่อง	หน้า
คำนำ	ก
สารบัญ	ง
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฎ
บทที่ ๑ พระพุทธศาสนา	๑
๑.๑ พระพุทธศาสนา	๑
๑.๒ พระรัตนตรัย	๔
๑.๒.๑ พระพุทธเจ้า	๔
๑) คุณของพระพุทธเจ้า	๔
๒) คุณลักษณะของพระพุทธเจ้า	๗
๓) ปัญญาญาณของพระพุทธเจ้า	๘
๑.๒.๒ พระธรรม	๑๓
๑) ความหมาย	๑๓
๒) คุณลักษณะของพระธรรม	๑๔
๓) พระสัทธรรมในศาสนาพุทธ	๑๔
๓.๑) ปริยัติสัทธรรม	๑๔
๓.๒) ปฏิบัติสัทธรรม	๑๗
๓.๓) ปฏิเวธสัทธรรม	๑๘
๑.๒.๓ พระสงฆ์	๒๓
๑) ความหมาย	๒๓
๒) ประเภทของสงฆ์	๒๔
๓) คุณลักษณะของพระสงฆ์	๒๔
๑.๓ การล้างบาปในศาสนาพุทธ	๒๗
๑.๓.๑ บาปคืออะไร	๒๘
๑.๓.๒ ล้างบาปด้วยมรรคญาณ	๓๑
๑.๓.๓ การล้างบาป ๓ น้ำ	๓๒
๑) ล้างวิตกกัมมิเลสด้วยศีล	๓๒
๒) ล้างปริยฎฐานกิเลสด้วยสมาธิ	๓๓
๓) อนุสัยกิเลสด้วยปัญญา	๓๓
๑.๓.๔ พระอริยบุคคลกับการล้างบาป	๓๕
๑) พระโสดาบัน	๓๘
๒) พระสกทาคามี	๔๐
๓) พระอนาคามี	๔๑
๔) พระอรหันต์	๔๓

บทที่ ๒ วิปัสสนากาวนา	๔๗
๒.๑ พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร	๔๗
๒.๒ การเจริญกาวนา	๔๑
๒.๒.๑ สมถกาวนา	๔๒
๒.๒.๒ วิปัสสนากาวนา	๔๔
๒.๒.๓ ความแตกต่าง ๑๙ ประการ	๔๗
๒.๒.๔ พระพุทธเจ้าสรรเสริญการเจริญกาวนา	๔๑
๒.๒.๔ การเจริญกาวนานอกพุทธศาสนา	๔๓
๒.๒.๔ การเจริญกาวนาในศาสนาพุทธ	๔๔
๒.๓ วิปัสสนากาวนา	๔๙
๒.๓.๑ ความหมาย	๔๙
๒.๓.๒ ความสำคัญ	๗๑
๒.๓.๔ สาเหตุสำคัญที่ต้องเจริญวิปัสสนากาวนา	๗๓
๒.๓.๔ ประโยชน์ และอานิสงส์	๗๔
๒.๔ สัมมาทิฐิ	๗๔
๒.๔.๑ ความหมาย	๗๔
๒.๔.๒ ประเภทของสัมมาทิฐิ	๗๙
๒.๔.๓ ทิฐิ ที่เป็นอุปสรรคต่อการเข้าถึงธรรม	๘๕
๒.๔.๔ ระดับของสัมมาทิฐิ	๘๘
๒.๔.๕ ขอบเขตของสัมมาทิฐิ	๙๐
๒.๔.๖ บทบาทของสัมมาทิฐิ	๙๓
๒.๔.๗ ปัจจัยแห่งการเกิดสัมมาทิฐิ	๙๔
๒.๕ กาวนาปัญญา	๑๐๒
๒.๕.๑ ความหมาย	๑๐๒
๒.๕.๒ ไฉพจน์ของปัญญา	๑๐๗
๒.๕.๓ ปัญญาเจตสิก	๑๑๒
๒.๕.๔ ลักษณะของปัญญา	๑๑๔
๒.๕.๕ ความแตกต่าง ปัญญา กับ วิญญาน	๑๑๖
๒.๕.๖ ประเภทของปัญญา	๑๑๘
๒.๕.๗ ลำดับขั้นของปัญญา	๑๒๓
๒.๕.๘ บทบาทของปัญญา	๑๒๕
๒.๕.๙ กิจหน้าที่ของปัญญา	๑๒๕
๒.๕.๑๐ บ่อเกิดของปัญญา	๑๒๖
๑.๕.๑๑ อานิสงส์ของปัญญา	๑๓๐
๒.๖ อวิชา ธรรมชาติที่ขัดขวางปัญญา	๑๓๑
๒.๖.๑ ความหมาย อวิชา	๑๓๑
๒.๖.๒ เหตุที่ทำให้ อวิชา เกิด	๑๓๔

๒.๖.๓ เหตุที่ทำให้อวิชชาดับ	๑๓๕
๒.๖.๔ อาหารของอวิชชา	๑๓๗
๒.๖.๕ ระดับของอวิชชา	๑๓๘
๒.๖.๖ ผลของอวิชชา	๑๔๐
๒.๖.๗ การละอวิชชา	๑๔๑
บทที่ ๓ หลักการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๑๔๗
๓.๑ การเจริญปัญญา	๑๔๗
๓.๑.๑ ขั้นตอนการเจริญปัญญา	๑๔๗
๓.๑.๒ ธรรมเครื่องเจริญปัญญา	๑๕๔
๓.๑.๓ อุปสรรคขัดขวาง หรือป็นทอนการเจริญปัญญา	๑๕๕
๓.๑.๔ การบวนการเจริญปัญญา	๑๕๙
๓.๑.๕ วิธีปฏิบัติตนให้เกิดปัญญา	๑๖๑
๓.๑.๖ อุบายวิธีการเจริญปัญญา	๑๖๓
๓.๑.๗ วิธีกำหนดรู้อารมณ์ เจริญปัญญา	๑๖๕
ก. วิถีจิต ในการรับรู้อารมณ์	๑๖๕
ข. การกำหนดรู้อารมณ์ทางทวาร ๖	๑๗๐
๓.๒ สมภาติในการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๑๘๕
๓.๒.๑ ความหมายตามศัพท์นัย	๑๘๕
๓.๒.๒ ความหมายตามอรรถนัย	๑๘๖
๓.๒.๓ ระดับของสมภาติ	๑๘๖
๓.๒.๔ ลักษณะของสมภาติ	๑๘๘
๓.๒.๕ ลักษณะของจิตที่เป็นสมภาติ	๑๙๐
๓.๒.๖ ความสำคัญของสมภาติ	๑๙๒
๓.๒.๗ ความสำคัญของฌาน	๑๙๓
๑) อารัมมณูปนิชฌาน	๑๙๐
๒) ลักษณะอุปนิชฌาน	๑๙๒
๓.๓ ระดับสมภาติในการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๑๙๘
๓.๓.๑ การเจริญวิปัสสนาของสมถยานิก	๑๙๘
ก. สมถยานิก ใช้สมภาติระดับรูปฌาน ๔	๒๐๐
ข. สมถยานิก ให้สมภาติระดับอรุฌาน ๔	๒๐๒
ค. วิปัสสนาญาณ ๙	๒๐๖
๓.๓.๒ การเจริญวิปัสสนาของวิปัสสนายานิก	๒๐๘
ก. วิปัสสนายานิก	๒๐๘
ข. ขณิกสมภาติ	๒๐๙
๑) ความหมายตามศัพท์นัย	๒๐๙
๒) ความหมายตามอรรถนัย	๒๑๐
๓) ไวพจน์ของขณิกสมภาติ	๒๑๒

๔) องค์ประกอบของขณิกสมาธิ	๒๑๔
๕) ความสำคัญของขณิกสมาธิ	๒๑๕
๕.๑) ความสำคัญต่อสมถภาวนา	๒๑๕
๕.๒) ความสำคัญต่อการอบรมปัญญา	๒๑๘
ค. ขณิกสมาธิ ในการเจริญสุทวิปัสสนา	๒๒๐
ง. ญาณ ๑๖	๒๒๓
บทที่ ๔ อารมณวิปัสสนาภาวนา	๒๒๕
๔.๑ อารมณวิปัสสนาภาวนา	๒๒๕
๔.๑.๑ อารมณปรมัตถ์	๒๒๘
๔.๑.๒ รูปรมัตถ์	๒๓๐
๔.๑.๓ นามปรมัตถ์	๒๓๓
๔.๑.๔ รูปกับนามแตกต่างกันอย่างไร	๒๓๖
๔.๑.๕ ลักษณะอารมณในการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๒๓๗
๔.๒ ปรมัตถธรรม	๒๔๖
๔.๒.๑ ธรรมะกับพระธรรม	๒๔๖
๔.๒.๒ ความหมายของปรมัตถธรรม	๒๔๘
๔.๒.๓ ประเภทของปรมัตถธรรม	๒๔๘
๔.๒.๔ สังขตธรรมและอสังขตธรรม	๒๕๓
๔.๓ จิตปรมัตถ์	๒๕๘
๔.๓.๑ ความหมายตามศัพท์นัย	๒๕๘
๔.๓.๒ ความหมายตามอรรถนัย	๒๕๘
๔.๓.๓ กระบวนการทำงานของจิต	๒๖๑
๔.๓.๔ จิต ๘๙ หรือ ๑๓๑ ประเภท	๒๖๓
๔.๔ เจตสิกปรมัตถ์	๒๗๔
๔.๔.๑ ลักษณะของเจตสิก	๒๗๕
๔.๔.๒ ประเภทของเจตสิก	๒๗๖
๔.๔.๒ กิจหน้าที่และความสำคัญของเจตสิก	๒๘๐
๔.๕ รูปรมัตถ์	๒๘๒
๔.๕.๑ ลักษณะของรูป	๒๘๒
๔.๕.๒ จำแนกประเภทของรูป	๒๘๔
๔.๕.๓ ลักษณะและความหมายของรูป ๒๘	๒๘๖
๔.๖ นิพพานปรมัตถ์	๒๘๖
๔.๖.๑ ความหมาย	๒๘๖
๔.๖.๒ ธรรมชาติของนิพพาน	๒๘๗
๔.๖.๓ ไวพจน์ของนิพพาน	๒๘๘
๔.๖.๔ ภาวะที่มีอยู่จริงของนิพพาน	๒๘๙
๔.๖.๕ ลักษณะของนิพพาน	๓๐๒
๔.๖.๖ ประเภทของนิพพาน	๓๐๔

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อเกี่ยวกับพระไตรปิฎก

หนังสือเล่มนี้ ใช้ข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๖๓๙ และพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๖๐๐ โดยใช้คำย่อชื่อพระไตรปิฎก เริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้แล้วตามด้วยเล่ม/ชื่อ/หน้า ตามลำดับ เช่น

ที.สี. (บาลี) ๙/๓/๓๖ หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค พระไตรปิฎก ภาษาบาลี เล่มที่ ๙ ข้อที่ ๓ หน้า ๓๑๒.

ที.สี. (ไทย) ๙/๑๗๐/๖๖ หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๙ ข้อที่ ๑๗๐ หน้า ๖๖ เป็นต้น

พระวินัยปิฎก (ไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
๑-๒	วิ.มหา. (ไทย) = วินัยปิฎก	มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
๖-๖	วิ.ม. (ไทย) = วินัยปิฎก	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๖-๗	วิ.จ. (ไทย) = วินัยปิฎก	จุฬวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก (บาลีและไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
๙	ที.สี. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลขันธวรรค (ภาษาไทย)
๑๐	ที.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค (ภาษาไทย)
๑๑	ที.ปา. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎีกวรรค (ภาษาไทย)
๑๒	ม.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปณาสก (ภาษาไทย)
๑๓	ม.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มัชฌิมปณาสก (ภาษาไทย)
๑๖	ม.อุ. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	มชฌิมนิกาย	อุปริปณาสกบาลี (ภาษาบาลี)
	ม.อุ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปริปณาสก (ภาษาไทย)
๑๖	ส.ส. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สคาถวรรค (ภาษาไทย)
๑๖	ส.นิ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค (ภาษาไทย)
๑๗	ส.ข. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ขันธวรรค (ภาษาไทย)
๑๘	ส.สพ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพยตนวรรค (ภาษาไทย)
๑๙	ส.ม. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวรรคบาลี (ภาษาบาลี)
	ส.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวรรค (ภาษาไทย)
๒๐	อง.ทุก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทุกนิบาต (ภาษาไทย)
	อง.ติก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ติกนิบาต (ภาษาไทย)
๒๑	อง.จตุก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	จตุกนิบาต (ภาษาไทย)
๒๒	อง.ปญจก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ปญจกนิบาต (ภาษาไทย)
	อง.ฉก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ฉกนิบาต (ภาษาไทย)

๒๓	อง.สตุตถก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	สัตตกนิบาต	(ภาษาไทย)
	อง.นวก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	นวกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๖	อง.ทสก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๖	ขุ.ธ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท	(ภาษาไทย)
	ขุ.อุ. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อุทานปาฬิ	(ภาษาบาลี)
	ขุ.อุ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อุทาน	(ภาษาไทย)
	ขุ.อิติ. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อิติวุตตกปาฬิ	(ภาษาบาลี)
	ขุ.อิติ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อิติวุตตกะ	(ภาษาไทย)
	ขุ.สุ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	สุตตนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๖	ขุ.เถร. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรคาถา	(ภาษาไทย)
๒๗	ขุ.ชา.ติก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ติกนิบาต ชาตก	(ภาษาไทย)
๒๘	ขุ.ชา.สตุตถก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	สัตตกนิบาต ชาตก	(ภาษาไทย)
๒๙	ขุ.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิเทศ	(ภาษาไทย)
๓๐	ขุ.จู. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิเทศ	(ภาษาไทย)
๓๑	ขุ.ป. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฎิสัมภิทามคคปาฬิ	(ภาษาบาลี)
	ขุ.ป. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฎิสัมภิทามรรค	(ภาษาไทย)
๓๒	ขุ.อป. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อปาทาน	(ภาษาไทย)
๓๓	ขุ.พุทธ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	พุทธรังษี	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก (บาลีและไทย)

เล่ม.	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
๓๓	อภิ.สง. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
๓๖	อภิ.วิ. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	วิภังค์	(ภาษาไทย)
๓๖	อภิ.ธ. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	ธาทุกถา	(ภาษาไทย)

ปกรณ์วิเสส (บาลีและไทย)

มิลินท. (บาลี) = มิลินทพทพกรณ์	(ภาษาบาลี)
วิสุทฺธิ. (บาลี) = วิสุทฺธิมคปกรณ์	(ภาษาบาลี)
วิสุทฺธิ. (ไทย) = วิสุทฺธิมรรคปกรณ์	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา

หนังสือเล่มนี้ใช้อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในการอ้างอิง โดยระบุเล่ม/ข้อ/หน้าหลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.ม.อ. (บาลี) ๑/๖๑๖/๓๐๘ หมายถึง ทีฆนิกาย สุมงคฺลวิลาสิณี มหาวคคอกฺกุจฺจกถา อรรถกถา ภาษาบาลี เล่มที่ ๑ ข้อที่ ๖๑๖ หน้า ๓๐๘

หรือ หากเป็นตำราเล่มเดียว ระบุเพียง ข้อ/หน้า

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก (บาลี)

ที.ม.อ. (บาลี) = ทีฆนิกาย	สุมงคฺลวิลาสิณี	มหาวคคอกฺกุจฺจกถา
ที.ปา.อ. (บาลี) = ทีฆนิกาย	สุมงคฺลวิลาสิณี	ปาฎีกาวคคอกฺกุจฺจกถา
ม.ม.อ. (บาลี) = มัชฌิมนิกาย	ปปลงฺจสุทฺธิ	มชฌิมปณฺณาสกอกฺกุจฺจกถา

ส.สพ.อ.	(บาลี) = สยัตตนิคาย	สารตลปกาลินี	สพายนวคคอฏฐกถา	
อง.จตุกก.อ.	(บาลี) = องคุตตตริคาย	มโนรลปุรณี	จตุกกนิปาทอฏฐกถา	
อง.ปณจก.อ.	(บาลี) = องคุตตตริคาย	มโนรลปุรณี	ปณจกนิปาทอฏฐกถา	
อง.ฉก.อ.	(บาลี) = องคุตตตริคาย	มโนรลปุรณี	ฉกนิปาทอฏฐกถา	
อง.สตตค.อ.	(บาลี) = องคุตตตริคาย	มโนรลปุรณี	สตตคนิปาทอฏฐกถา	
อง.อฏฐก.อ.	(บาลี) = องคุตตตริคาย	มโนรลปุรณี	อฏฐกนิปาทอฏฐกถา	
อง.นวก.อ.	(บาลี) = องคุตตตริคาย	มโนรลปุรณี	นวกนิปาทอฏฐกถา	
อง.ทสก.อ.	(บาลี) = องคุตตตริคาย	มโนรลปุรณี	ทสกนิปาทอฏฐกถา	
ขุ.ขุ.อ.	(บาลี) = ขุททกนิคาย	ปรมตลโชติกา	ขุททกปาธอฏฐกถา	
ขุ.ธ.อ.	(บาลี) = ขุททกนิคาย	ธมมปทอฏฐกถา		
ขุ.ป.อ.	(บาลี) = ขุททกนิคาย	สทสมมปกาลินี	ปฏิสมภิทามคคอฏฐกถา	(ภาษา บาลี)
ขุ.พุทธ.อ.	(บาลี) = ขุททกนิคาย	มจรตลวิลาสินี	พุทธวิสอฏฐกถา	

อรรถกถาภาษาไทย อ้างอิงฉบับมหาวิทยาลัย โดยระบุ เล่มที่/หน้าที่ เช่น ที.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๖๑๒. หมายถึง ทีฆนิกายมหาวรรค อรรถกถาภาษาไทย เล่มที่ ๑๓ หน้าที่ ๖๑๒.

หรือ อรรถกถาภาษาไทย อ้างอิงฉบับมหาวิทยาลัย โดยระบุ เล่ม/ภาค/ตอน/หน้า เช่น ที.ม.อ. (ไทย) ๑/๓/๒/๖๑๒. หมายถึง ทีฆนิกายมหาวรรค อรรถกถาภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัย เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๓ ตอนที่ ๒ หน้า ๖๑๒.

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา
๑๑	๑	๑	-	ที.สี.อ. (ไทย)	สมังคลวิลาสินี สีลขันธวรรคอรรถกถา
๑๖	๒	๒	-	ที.ม.อ. (ไทย)	สมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรรถกถา
๑๙	๑	๓	-	ม.ม.อ. (ไทย)	ปปัญจสูทนี มูลปณณาสกอรรถกถา
๒๑	๒	๒	-	ม.ม.อ. (ไทย)	ปปัญจสูทนี มัชฌิมปณณาสกอรรถกถา
๒๓	๓	๒	-	ม.อ.อ. (ไทย)	ปปัญจสูทนี อุपरิปณณาสกอรรถกถา
๒๖	๑	๑	-	ส.ส.อ. (ไทย)	สารตลปกาลินี สคาถวรรคอรรถกถา
๒๙	๖	๒	-	ส.สพ.อ. (ไทย)	สารตลปกาลินี สพายนววรรค
๓๑	๖	๒	-	ส.ม.อ. (ไทย)	สารตลปกาลินี มหาวรรคอรรถกถา
๓๒	๑	๑	-	อง.เอก.อ. (ไทย)	มโนรลปุรณี เอกนิบาตอรรถกถา
๓๓	๑	๒	-	อง.ทุก.อ. (ไทย)	มโนรลปุรณี ทุกนิบาตอรรถกถา
๓๖	๑	๓	-	อง.ติก.อ. (ไทย)	มโนรลปุรณี ติกนิบาตอรรถกถา
๓๖	๒	-	-	อง.จตุกก.อ. (ไทย)	มโนรลปุรณี จตุกกนิบาตอรรถกถา
๓๖	๓	-	-	อง.ปณจก.อ. (ไทย)	มโนรลปุรณี ปณจกนิบาตอรรถกถา
๓๖	๓	-	-	อง.ฉก.อ. (ไทย)	มโนรลปุรณี ฉกนิบาตอรรถกถา
๓๗	๖	-	-	อง.สตตค.อ. (ไทย)	มโนรลปุรณี สัตตคนิบาตอรรถกถา
๓๗	๖	-	-	อง.อฏฐก.อ. (ไทย)	มโนรลปุรณี อฏฐกนิบาตอรรถกถา
๓๗	๖	-	-	อง.นวก.อ. (ไทย)	มโนรลปุรณี นวกนิบาตอรรถกถา
๓๖	๖	-	-	อง.ทสก.อ. (ไทย)	มโนรลปุรณี ทสกนิบาตอรรถกถา
๖๐	๑	๒	๑	ขุ.ขุ.อ. (ไทย)	ปรมตลโชติกา คาถาธรรมบท
๖๑	๑	๒	๒	ขุ.ขุ.อ. (ไทย)	ปรมตลโชติกา คาถาธรรมบท

๖๗	๑	๖	-	ช.สุ.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	สุตตนิบาตอรรถกถา
๖๖	๑	๖	-	ช.อิติ.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	อิติวุตตกอรรถกถา
๖๘	๒	๑	-	ช.วิ.อ.	(ไทย)	ปรมัตถทีปนี	วิมาณวัตถุอรรถกถา
๖๐	๒	๓	๑	ช.เถร.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	เถรคาถาอรรถกถา
๖๖	๒	๖	-	ช.เถรี.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	เถรีคาถาอรรถกถา
๖๓	๖	๒	-	ช.ชา.อ.	(ไทย)	มหานิบาต	ชาตกอรรถกถา
๖๖	๖	๓	-	ช.ชา.อ.	(ไทย)	มหานิบาต	ชาตกอรรถกถา
๖๘	๗	๑	-	ช.ป.อ.	(ไทย)	สัทธัมมโชติกา	ปฏิสัมภทามรคอรรถกถา
๖๙	๗	๒	-	ช.ป.อ.	(ไทย)	สัทธัมมโชติกา	ปฏิสัมภทามรคอรรถกถา
๗๐	๘	๑	-	ช.อป.อ.	(ไทย)	วิสุทธรชนวิลาสินี	อปทานอรรถกถา
๗๒	๙	๑	-	ช.อป.อ.	(ไทย)	วิสุทธรชนวิลาสินี	อปทานอรรถกถา
๗๓	๙	๒	-	ช.พทธ.อ.	(ไทย)	มจรูตถวิลาสินี	พทธวังสอรรถกถา
๗๖	๙	๓	-	ช.จรียา.อ.	(ไทย)	ปรมัตถทีปนี	จรียาปิฎกอรรถกถา

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก (บาลี)

- อภิ.สง.อ. (บาลี) = อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี อัญญาสาลินีอรรถกถา (ภาษาบาลี)
 อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) = อภิธรรมปิฎก ปญจปรกณอรรถกถา (ภาษาบาลี)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา
๗๖	๑	๑	-	อภิ.ส.อ. (ไทย)	อัญญาสาลินีอรรถกถา
๗๗	๒	๑	-	อภิ.วิ.อ. (ไทย)	สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา
๗๘	๒	๒	-	อภิ.วิ.อ. (ไทย)	สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา
๗๙	๓	-	-	อภิ.ป.อ. (ไทย)	ปุคคลปัญญาญติ ปญจปรกณอรรถกถา

ค. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ฎีกา

หนังสือเล่มนี้ใช้ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในการอ้างอิง โดยระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น วิมตติ.ฎีกา (บาลี) ๒/๒๖๑/๑๑๐ หมายถึง วิมตติวิโนทนีฎีกา เล่มที่ ๒ ข้อที่ ๒๖๑ หน้า ๑๑๐

หรือ หากเป็นตำราเล่มเดียว ระบุเพียง ข้อ/หน้า

วชิร.ฎีกา	(บาลี) =	วชิรพุทธิฎีกา	(ภาษาบาลี)
สารตถ.ฎีกา	(บาลี) =	สารตถทีปนีฎีกา	(ภาษาบาลี)
สารตถ.ฎีกา	(ไทย) =	สารตถทีปนีฎีกา	(ภาษาไทย)
วิมตติ.ฎีกา	(บาลี) =	วิมตติวิโนทนีฎีกา	(ภาษาบาลี)
กงขา.ฎีกา	(บาลี) =	กงขาวิตรณปุราณฎีกา	(ภาษาบาลี)
มูล.ฎีกา	(บาลี) =	มูลสิกขาฎีกา	(ภาษาบาลี)
ที.สี.ฎีกา	(บาลี) =	ทีฆนิกาย สีนตถปปกาสนี สีสกขนธวคคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ที.ม.ฎีกา	(บาลี) =	ทีฆนิกาย สีนตถปปกาสนี มหาวคคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ที.สี.อภิณวฎีกา	(บาลี) =	ทีฆนิกายสาธวิลาสินี สีสกขนธวคคอภิณวฎีกา	(ภาษาบาลี)

ช.ธ.ฎีกา (บาลี) =	ธมมปทมหาฎีกา	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง.มูลฎีกา (บาลี) =	อภิธมมปิฎก ธมมสงคณีมูลฎีกา	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.มูลฎีกา (บาลี) =	อภิธมมปิฎก วิภังคมูลฎีกา	(ภาษาบาลี)
ม.ฎีกา (บาลี) =	มณินิฎีกา	(ภาษาบาลี)

ง. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ปกรณ์วิเสส

หนังสือเล่มนี้ใช้ปกรณ์วิเสส วิสุทธีมรรค ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในการอ้างอิงโดยระบุเล่ม/ข้อ/หน้า หลังย่อชื่อคัมภีร์ เช่น วิสุทธี. (บาลี) ๒/๖๗๘/๑๗๐. หมายถึง คัมภีร์วิสุทธีมรรคภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๒ ข้อที่ ๖๗๘ หน้าที่ ๑๗๐ หรือ หากเป็นตำราเล่มเดียว ระบุเพียงข้อ/หน้า

เนตติ. (บาลี) =	เนตติปกรณ์	(ภาษาบาลี)
มิลินท. (บาลี) =	มิลินทปยุทปกรณ์	(ภาษาบาลี)
สงคห. (บาลี) =	อภิธมมตถสงคห	(ภาษาบาลี)
วิสุทธี. (บาลี) =	วิสุทธีมคคปกรณ์	(ภาษาบาลี)
วิสุทธี.มหาฎีกา (บาลี) =	ปรมตถมยชูสา วิสุทธีมคคมหาฎีกา	(ภาษาบาลี)
วิภาวินี. (บาลี) =	อภิธมมตถวิภาวินีฎีกา	(ภาษาบาลี)

จ. คำย่อภาษาไทย

ม.ป.ป.	=	ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์
ม.ท.ป.	=	ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์

ประวัติพระวิปัสสนาจารย์

- ชื่อ** : พระภาวนาพิศาลเมธี วิ. อายุ ๔๕ พรรษา ๒๕
- [ประเสริฐ มนต์เสวี (พรหมจันทร์) น.ธ.เอก, ป.ธ.๘, พธ.ม.]
- บรรพชา** : ๑๑ มิถุนายน ๒๕๓๕ ณ วัดราชบุรณบุรี อ. ระโนด จ. สงขลา โดยมี **พระครูปกาศิตพุทธศาสตร์** เป็นพระอุปัชฌาย์
- อุปสมบท** : ๑๔ กรกฎาคม ๒๕๔๓ ณ พัทธสีมาวัดราชบุรณบุรี อ. ระโนด จ.สงขลา โดยมี **พระครูศรีคณาภิรักษ์** เป็นพระอุปัชฌาย์
- การศึกษา** : นักธรรมชั้นเอก (พ.ศ.๒๕๓๘) วัดราชบุรณบุรี อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา
- ป.ธ. ๘ (พ.ศ.๒๕๔๖) วัดมหาสวัสดิ์วัดนาคพุมาราม อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม,
 - **ปริญญาตรี พุทธศาสตรบัณฑิต** (พธ.บ.บาลีพุทธศาสตร์ เกียรตินิยมอันดับหนึ่ง) มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม รุ่นที่ ๕๐ ปีการศึกษา ๒๕๔๖
 - **ปริญญาโท พุทธศาสตรมหาบัณฑิต** (พธ.ม. วิปัสสนาภาวนา วิทยานิพนธ์ระดับ ดี (good) มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ๑ เมษายน ๒๕๕๒

การสอน :

- พ.ศ. ๒๕๔๗ ครูสอนปริยัติธรรม วัดมหาสวัสดิ์วัดนาคพุมาราม
- พ.ศ. ๒๕๕๑ -ปัจจุบัน อาจารย์พิเศษสอนหลักสูตรปกาศินิยบัตร “วิปัสสนาภาวนา”
- พ.ศ. ๒๕๕๒ อาจารย์พิเศษ บัณฑิตวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม สาขาวิชา วิปัสสนาภาวนา
- พ.ศ. ๒๕๕๕ อาจารย์บรรยายพิเศษปริญญาเอก หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎี บัณฑิตสาขาวิชาการจัดการเชิงพุทธ และสาขาวิชารัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วังน้อย พระนครศรีอยุธยา
- พ.ศ. ๒๕๕๔ - **ปัจจุบัน** วิปัสสนาจารย์สอนหลักสูตรปริญญาโท สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา (หลักสูตรปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน) ศูนย์บัณฑิตศึกษา วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

งานปกครอง

- พ.ศ. ๒๕๕๖ เป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสพระอารามหลวง วัดพิชยญาติการามวรวิหาร ถนนสมเด็จเจ้าพระยา แขวงสมเด็จเจ้าพระยาเขตคลองสาน กรุงเทพมหานคร

ที่อยู่ปัจจุบัน

- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
 วัดมหาสวัสดิ์วัดนาคพุมาราม ถนนศาลายา-นครชัยศรี อ. พุทธมณฑล จ. นครปฐม ๗๓๑๗๐
 และ ศูนย์ปฏิบัติธรรม"ธรรมโมลี" เขาใหญ่ ถนนธนรัชต์ อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา
 Email pm.montasavi@gmail.com Web : www.facebook.com/ พระภาวนาพิศาลเมธี

บทที่ ๑

ศาสนาพุทธ

๑.๑ พระพุทธศาสนา

คำว่า พุทธ ย่อมาจากภาษาบาลีว่า “สมมาสมพุทโธ” วิเคราะห์ว่า “อวิปริตฺติ สยมกุณาณน สพพการโต สพพธมมานํ อภิสมพุทตตา สมมาสมพุทโธ.”^๑

ชื่อว่า สัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะรู้แจ้งแจ้งธรรมทั้งปวง ทุกแห่งทุกมุม ด้วยปัญญาที่แจ้งเฉพาะพระองค์เอง อย่างไม่ผิดเพี้ยน

ประกอบด้วย พุทธ ธาตุ = ญาณ (รู้) นิททกขเย (ตื่น) วิกสเน (เบิกบาน) + ต ปัจจย (อาเทศ ต เป็น ฐ, แปลง ฐ ที่สุดธาตุ เป็น ท)^๒

องค์ธรรมของธาตุและปัจจย คือ พุทธ ธาตุ หมายถึงพระสัมพันธัญญุตญาณ และ ต ปัจจย หมายถึงรูป-นามที่ชาวโลกบัญญัติว่า “พระพุทธเจ้า”^๓

พุทธศาสนา แปลว่า คำสอนของผู้รู้ธรรมทั้งปวง คือผู้รู้แจ้งด้วยพระองค์เองแล้วปลุกผู้อื่นให้ตื่นจากความหลับ (โง่) ให้ได้ตรัสรู้ตามด้วย มีทั้งหลักการ มีทั้งวิธีการ เพื่อนำไปสู่การประพฤติปฏิบัติที่ถูกต้อง หากมีแต่หลักการแต่ไม่มีแนวปฏิบัติ ก็ไม่เกิดประโยชน์ใดๆ หรือเอาแต่ปฏิบัติ โดยไม่รู้หลักการที่ถูกต้อง ก็ยากที่จะประสบความสำเร็จได้

ศาสนาพุทธจึงเป็นคำสอนของผู้ค้นพบสัจธรรม รู้แจ้งทั้งกฎเกณฑ์ของธรรมชาติทั้งปวง ทั้งเหตุปัจจยของความเกิดขึ้นและความดับไปของธรรมชาตินั้นๆ ไม่ใช่ศาสนาที่คิดประดิษฐ์ขึ้นโดยอำนาจศักดิ์สิทธิ์หรือถูกสรรสร้างให้เกิดขึ้น แต่เป็นหลักความจริงที่มีอยู่แล้วตามธรรมชาติ ดังที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้น คือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ธาตุนั้นว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง” ครั้นรู้แล้ว จึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนดเปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง”

ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้น คือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ธาตุนั้นว่า.. “สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์” ครั้นรู้แล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนดเปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า “สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์”

ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้น คือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตาม

^๑ ชุ.อุ.อ. (บาลี) (ปรมตถปิณี) หน้าที่ ๑๒๘.

^๒ พระอัครคัมภีร์, สัททนิทติ ธาตุมาล, พระธรรมโมลี ตรวจชำระ, พระมหานิมิต รมมสาโร และจำรูญธรรมดา แปล, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๖), หน้า ๖๐๓.

^๓ พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและอธิบาย, เนตติวิภาวินี , หน้า ๖๙-๗๐.

ธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ธำตุ้นว่า..“ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” ครั้นรู้แล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผยจำแนก ทำให้ง่ายว่า “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”^๔

การที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้สัจธรรม และวิธีปฏิบัติให้รู้แจ้งเห็นจริงถึงสัจธรรมนั้น นับว่าเป็นการ ค้นพบหนทางเก่า ซึ่งมีอยู่แล้วตามธรรมชาติ แต่สัตว์ทั้งหลายทั้งเทพและมนุษย์ในกัปปัจจุบัน ยังไม่รู้ พระองค์เป็นผู้แรกที่ทรงรู้^๕ และทรงนำมาแสดงให้คนอื่นได้รู้ตาม เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุข คือ เพื่อ ความดับทุกข์ของมหาชน

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า “พุทธศาสนามีความหมายกว้างขวางกว่าศีลธรรม” ท่านอธิบายว่า..

ศีลธรรม หมายถึง ข้อปฏิบัติเกี่ยวกับประโยชน์สุขในขั้นพื้นฐานทั่วไป และมีตรงกันแทบทุก ศาสนา

ศาสนา หมายถึง ระเบียบปฏิบัติขั้นสูง ผิดแปลกแตกต่างกันไปเฉพาะศาสนาหนึ่ง ๆ ศีลธรรมทำให้เป็นคนดี มีการปฏิบัติไม่เบียดเบียนตนหรือคนอื่น ตามหลักสังคัมทั่ว ๆ ไป แต่เมื่อได้ปฏิบัติครบถ้วน ตามนั้นแล้ว คนก็ยังไม่พ้นทุกข์ที่มาจากกาเกิด แก่ เจ็บ ตาย ยังไม่พ้นทุกข์จากการเบียดเบียนของกิเลส อำนาจของศีลธรรมได้สิ้นสุดลงเสียก่อนที่จะกำจัดโลภะ โทสะ โมหะ ให้สิ้นสุดไปได้ และไม่สามารถกำจัด ความทุกข์อันเกิดจากการเกิด แก่ เจ็บ ตายได้ ส่วนขอบเขตของศาสนาจะไปไกลต่อไปอีก โดยเฉพาะ พระพุทธศาสนา ย่อมมุ่งหมายโดยตรงที่จะกำจัดกิเลสโดยสิ้นเชิงหรือดับทุกข์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นจากการเกิด แก่ เจ็บ ตายให้สิ้นไป^๖

ศาสนาพุทธอุบัติขึ้นในโลกจากการตรัสรู้ของอรหันต์ ๔ ประการของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อวันที่ ๖ เดือน เดือน ๖ ก่อนพุทธศักราช ๔๕ ปี ดังที่พระองค์ตรัสไว้ว่า

“จตตาริมาณี ภิกขเว อริยสัจจานิ.. ทุกข์ อริยสัจ ทุกขสมุทโย อริยสัจ ทุกขนิโรธ อริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจ ..อิเมสฺ โข ภิกขเว จตฺตุนิ อริยสัจจัน ยถากุติ อภิสมพุทธตตาทถาคโต “อรหํ สมมาสมพุทธโธ”ติ วุจฺจติ”^๗

“ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ ประการ คือ ทุกข์อริยสัจ สมุทัยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เพราะเรารู้แจ้งอริย-สัจ ๔ ประการนี้ ตามความเป็นจริง ชาวโลกจึงเรียกเราว่า พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า”^๘

อริยสัจ แปลว่า ความจริงที่แท้จริง^๙ ที่ไม่มีความจริงอื่นแม้แต่หลักวิทยาศาสตร์ มาเบียดบังได้ ดังที่อัลเบิร์ต ไอน์สไตน์ นักฟิสิกส์ รางวัลโนเบล ได้กล่าวยกย่องพระพุทธศาสนาไว้ว่า

The religion of the future will be a cosmic religion. It should transcend personal God and avoid dogma and theology. Covering both the natural and the spiritual, it should be based on a religious sense arising from the experience of all

^๔ อ.ท.ก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕., อภ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๘๔/๑๐๒.

^๕ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๕/๑๒๘.

^๖ คู่มือมนุษย์ โดย พุทธทาสภิกขุ

^๗ ส.ม. (บาลี) ๑๘/๑๐๘๓/๓๗๗.

^๘ ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑๐๘๓/๖๐๗.

^๙ อภ.วิ.อ. (บาลี) ๑/๘๐ “อวิตถานิ อนณฺณณานิ ตสฺมา อริยสัจจานีติ วุจฺจนฺติ.”

things natural and spiritual as a meaningful unity. Buddhism answers this description. If there is any religion that could cope with modern scientific needs it would be Buddhism. (Albert Einstein)^{๑๐}

ศาสนาในอนาคตจะต้องเป็นศาสนาสากล ศาสนานี้ไม่ควรอยู่เหนือพระเจ้าที่มีตัวตน และควรจะเว้นคำสอนแบบเบ็ดเสร็จ(แบบสำเร็จรูปที่ให้เชื่อตามเพียงอย่างเดียว) และแบบพึ่งพาเทพเจ้า ศาสนานี้เมื่อครอบคลุมทั้งธรรมชาติและจิตใจ จึงควรมีรากฐานอยู่บนสามัญสำนึกทางศาสนาที่เกิดขึ้นจากประสบการณ์ตรงต่อสิ่งทั้งปวง คือ ทั้งธรรมชาติและจิตใจอย่างเป็นหน่วยรวมที่มีความหมาย พุทธศาสนา ตอบข้อกำหนดนี้ได้ ถ้าจะมีศาสนาใดที่รับมือได้กับความต้องการทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ ปัจจุบัน ศาสนานี้ก็ควรเป็นพระพุทธศาสนา"

อนึ่ง เนื่องด้วยอริยสัจข้อที่ ๑ “ทุกข์ อริยสัจ” ความจริงอันประเสริฐคือทุกข์ หลายคนเข้าใจผิดไปว่าพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประเภททุกข์นิยม มองโลกในแง่ร้าย

แท้จริงแล้ว พุทธศาสนาไม่เป็นทั้งทุกข์นิยม(มองโลกในแง่ร้าย) หรือสุขนิยม(มองโลกในแง่ดี) ถ้าจะให้เป็นอย่างใดสักอย่างหนึ่งแล้ว พุทธศาสนาก็เป็น**สัจจนิยม** เพราะพุทธศาสนายึดชีวิตที่ศรัทธาและโลกที่ศรัทธาตามความเป็นจริง พุทธศาสนา มองสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง (ยถาภูต) ไม่ได้เกลี้ยกล่อมให้ท่านมีชีวิตอยู่อย่างผิดๆ ในลักษณะเพื่อฝันถึงสวรรค์วิมานของคนใจ ทั้งไม่ทำให้ท่านตกใจและเกิดความทุกข์ร้อนจากภัยบาปต่างๆ ที่นึกคิดเอาเอง พุทธศาสนาสอนอย่างตรงไปตรงมา และตามความเป็นจริงที่ว่า เราเป็นอะไรและโลกรอบๆ ตัวเราคืออะไร และชี้หนทางสู่เสรีภาพ สันติภาพ ความสงบ และความสุขอันสมบูรณ์แก่ท่าน^{๑๑}

นักเทววิทยาชาวตะวันตกบางคนวิจารณ์คำสอนเรื่องทุกข์ในอริยสัจ ว่า “ศาสนาพุทธสอนให้มนุษย์ปฏิเสธโลก และสอนให้มองโลกในแง่ร้าย” แต่สำหรับเคลาด์ วิตไมเออร์ ผู้ซึ่งเคยศึกษาพุทธศาสนาไม่เห็นด้วยกับแนวคิดนี้ ดังบทความที่เขาแสดงความเห็นไว้ในหนังสือเล่มหนึ่งว่า

"โดยความเป็นจริงแล้ว หากเรามาพิจารณากันให้ถ่องแท้ด้วยสัมมาทิฐิ เราจะปฏิเสธไม่ได้เลยว่า ความทุกข์นั้นเป็นปัญหาที่มีอยู่จริงในโลก แม้จะมีหลายคนพยายามที่จะปฏิเสธ และไม่ยอมรับโดยปล่อยให้การดำเนินชีวิตประจำวันเป็นไปตามรูปแบบแห่งโลกีย์วิสัย แต่หากพิจารณาให้ลึกซึ้ง ความทุกข์นั้นจะคงยังมีอยู่ トラบที่มีการยึดมั่นถือมั่นในความมักได้ ใคร่อยากของผู้ที่ยังไม่สามารถยอมรับการเปลี่ยนแปลงที่มีอยู่อย่างหลีกเลี่ยงไม่พ้น อันเนื่องมาจากความเป็นอนิจจัง เว้นเสียแต่เมื่อเรามองเห็นสัจธรรมว่า สรรพสิ่งทั้งหลายมันเป็นเช่นนั้นเองแล้วเท่านั้น อุปาทานต่อสิ่งที่เราเคยหลงยึดติดอยู่ในโลกนี้จึงจะหมดไป เมื่ออุปาทานดับ ทุกข์ก็ดับ นี่คือการคำสอนของพระพุทธองค์ตามแนวทางแห่งมัชฌิมาปฏิปทา(ทางสายกลาง)"

ทีเอฟ. เคลียร์ลี ผู้ซึ่งศึกษาพุทธศาสนาจนเกิดความรู้ความเข้าใจในแก่นคำสอน ได้แสดงความคิดเห็นโต้แย้งความเชื่อเดิมที่มีชาวตะวันตกบางคนวิจารณ์ว่า “พุทธศาสนาเป็นศาสนาของคนเจ้าทุกข์ มองโลกในแง่ร้าย” ไว้ดังนี้

^{๑๐} May 19th, 1939, Albert Einstein's speech on "Science and Religion" in Princeton, New Jersey, U.S.A. และ The Buddha in the Eyes of Eminent Scholars, Phra Sripariyattimoli. 1999. [ISBN 974-575-539-7](https://www.dhammadownload.com/PhraSripariyattimoli/PhraSripariyattimoli_1999.pdf)

^{๑๑} แก่นพุทธธรรม, สุวัฒน์ จันทรวงศ์, โรงพิมพ์ ตถาคตพับลิเคชั่น จำกัด, พ.ศ. ๒๕๔๖ หน้า ๑๔๗

"อันเนื่องมาจากวัฒนธรรมทางความคิดของชาวตะวันตกที่แปลความในคำสอนทางพุทธศาสนาเกี่ยวกับ "ทุกข์" แบบด่วนสรุปเอาว่า ชีวิตคือความทุกข์ ซึ่งตามความจริง หากได้ทำความเข้าใจให้กระจ่าง พุทธศาสนาสอนว่าสรรพสิ่ง(ที่เป็นสังขตธรรม) ทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ผู้เห็นธรรมข้อนี้แล เมื่อเจริญตามรอยอริยมรรค ย่อมพ้นทุกข์"

เคลียร์ลี แสดงข้อคิดเห็นเรื่องนี้ต่อไปว่า “ หากเราใช้ความคิดอย่างเป็นอิสระ ไม่ปล่อยให้ตนเองเป็นเพียงหุ่นยนต์ตกเป็นทาสของความเชื่อเดิมๆ ที่มีต่อธรรมชาติแล้ว เราจะบอกกับตัวเองได้ว่า พุทธศาสนาโดยแน่แท้แล้วเป็นศาสนาที่สอนให้มองโลกในแง่ดี พุทธศาสนาเชื่อว่า มนุษย์ทุกผู้ทุกนามมีความสามารถที่จะเอาชนะเหนือความเขลา ความขลาด และความรุนแรงได้ ชีวิตไม่ใช่สิ่งที่นำไปเปรียบเทียบกับความทุกข์ นิพพานไม่ใช่ทางตันในโลกวิญญาน แต่เป็นที่พักพิงทางใจได้อย่างอิสระ เพราะนิพพานนั้นโดยแท้จริงแล้วก็คือสภาวะของการดับทุกข์ นั่นคือหลุดพ้นจากธรรมที่มัดไว้กับทุกข์สังโยชน์ เช่น โลภ โกรธ หลง สงสัย ลังเล (วิจิกิจฉา) ความเย่อหยิ่งถือตัว และความใจแคบไม่รับฟังความคิดเห็นผู้อื่น เป็นต้น พุทธศาสนาสอนให้เรา "อยู่ในโลกแต่ไม่ยึดติดกับโลก ผู้มีปัญญามองเห็นสังขธรรมว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ ย่อมหาทางพ้นทุกข์ได้ตามแนวทางอริยมรรค"^{๑๒}

ผู้เขียนเอง (พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี) ขอแก้คำวิจารณ์ในเรื่องนี้ ดังนี้

พระพุทธศาสนาเป็นศาสตร์ที่มุ่งตอบปัญหาที่ว่า “ทำอย่างไร? เราจึงจะเข้าถึงความพ้นทุกข์ได้อย่างแท้จริง” ศาสนาพุทธไม่ใช่สอนให้มองโลกในแง่ร้าย แต่พระพุทธเจ้าทรงสอนให้มองโลกตามความเป็นจริง คนทั้งหลายมักมองข้ามเรื่องความพ้นทุกข์ แต่มุ่งความสนใจไปที่การแสวงหาความสุข เพราะไม่รู้ความจริงว่า ร่างกายจิตใจนี้เป็นกองทุกข์แท้ ๆ ไม่มีทางทำให้เกิดความสุขถาวรได้จริง ยิ่งดิ้นรนแสวงหาความสุขหรือหลีกเลี่ยงความทุกข์มากเพียงใด จิตใจก็ยิ่งมีภาระ และความทุกข์มากขึ้นเพียงนั้น เพราะไม่ว่าจะดิ้นรนเพียงใด ความสุขที่ได้มาก็ไม่เคยเต็มอิ่ม หรือมีขณะนั้นก็จิตจางไปอย่างรวดเร็วเสมอ ความสุขเหมือนสิ่งที่รอการไขว่คว้าช่วงชิงอยู่ข้างหน้า เหมือนจะไขว่คว้าได้ แต่ก็หลุดมือไปรออยู่ข้างหน้าต่อไปอีกทุกครั้ง เป็นเครื่องยั่ววนและเร่งเร้าให้เกิดการดิ้นรนอยู่ตลอดเวลา แท้จริงความสุขที่พวกเราเที่ยวแสวงหานั้นเป็นเพียงภาพลวงตาที่ไขว่คว้าไม่ถึง เรามักคิดว่า ถ้าได้สิ่งนั้น ถ้ามีสิ่งนี้ ถ้าไม่เจอสิ่งโน้น ก็จะมีความสุข ไปหลงใหลว่าทรัพย์สินเงินทอง ชื่อเสียง ยศอำนาจ ความสนุกสนาน ความอโรย คือตัวความสุข เราเอาแต่ดิ้นรนแสวงหาความสุข *สนุกสนาน* โดยไม่รู้จักความสุขที่แท้จริง

พระพุทธศาสนาไม่ได้สอนให้แสวงหาความสุขที่เป็นภาพลวงตานั่น แต่สอนให้รู้แจ้งความจริงแท้ของธรรมชาติทั้งปวง ที่ปรากฏมีอยู่ในโลก ว่า โลกทั้งปวงนั้นเป็นทุกข์ หาสาระแก่นสารไม่ได้ ดังที่พระองค์ตรัสว่า “สพเพ สงขารา ทุกขา. สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ สพเพ ธมมา อนตตา. ธรรมทั้งปวงมิใช่ตัวตน”^{๑๓} มีแต่พุทธศาสนาเท่านั้นที่สามารถตอบปัญหาเรื่องความทุกข์ สาเหตุที่แท้จริงของความทุกข์ และวิธีปฏิบัติเพื่อความสิ้นไปแห่งทุกข์ได้ เพราะเมื่อเรารู้แจ้งทุกข์แล้วจึงจะเข้าถึงความพ้นทุกข์ได้อย่างแท้จริง เมื่อนั้นจะได้พบกับความสุขอันเต็มบริบูรณ์ทันทีในปัจจุบันชาตินี้ ไม่ต้องรอชาติหน้า

^{๑๒} พระพุทธเจ้าสอนอะไร แปลจากภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทย โดย ร.ศ.ชูศักดิ์ ทิพย์เกษร และคณะ โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2547 หน้า 40

แก่นพุทธธรรม, สุวัฒน์ จันทระจาง โรงพิมพ์ ตภาคตพบลีเคชั่น จำกัด พ.ศ. 2546 หน้า 147-148

^{๑๓} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๗๗-๒๗๘/๖๕ , ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๗-๒๗๘/๑๐๖.

๑.๒ พระรัตนตรัย

พระพุทธศาสนามีองค์ประกอบสำคัญ ๓ ประการ ที่เรียกว่า “พระรัตนตรัย” เป็นดั่งแก้ววิเศษ อันประมาณค่ามิได้ อำนาจประโยชน์สุขให้แก่บุคคลที่เข้าถึงเป็นเอกประการ ซึ่งนำสมบัติใด ๆ ในโลกมาเทียบเคียงไม่ได้เลย เพราะแม้บุคคลจะได้ครอบครองทรัพย์สินสมบัติในโลกนี้สักกี่แสนกี่ล้านก็ตาม ก็ยังเป็น การครอบครองชั่วคราวระยะเวลาหนึ่งเท่านั้น พร้อมกับความยากลำบากที่ต้องคอยดูแลรักษา เป็นที่ต้องแบกไว้ และความระทมทุกข์อีกนานับประการ แต่การเข้าถึงพระรัตนตรัยอย่างแท้จริง หากผู้ใดได้เข้าถึงแล้วจะมี แต่ความปลอดภัยโปร่งโล่งใจ จะมีแต่ประโยชน์เกื้อกูลและความสงบสุขโดยลำดับ ทั้งในชาตินี้และอนาคตภาย ภายหน้า บุคคลผู้เข้าถึงจะหลุดรอดปลอดภัย ปราศจากความทุกข์ทั้งปวง^{๑๔}

พระรัตนตรัย คือ สิ่งวิเศษที่ช่วยกำจัดความทุกข์แล้ว และทุกข์ของสัตว์โลกให้พินาศไป^{๑๕} ได้แก่ แก้ววิเศษ ๓ ประการ คือ

๑.๒.๑ พระพุทธเจ้า

๑) คุณของพระพุทธเจ้า

พระองค์ทรงเป็นศาสดาของพระพุทธศาสนา ที่ไม่มีศาสดาอื่นใดยิ่งกว่า สมบูรณ์ด้วยพระคุณ ๓ ประการ คือ

๑.๑) พระปัญญาคุณ พระองค์ทรงรู้แจ้งเห็นจริงในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง สิ่งที่ทรงรู้จะไม่มีการเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่น ไม่ว่าจะยุคสมัยจะเปลี่ยนไปอย่างไรก็ตาม เป็นผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง^{๑๖} ตรัสรู้ความจริงสูงสุด ๔ ประการ^{๑๗} คือ ทุกข์ (ความทนสภาพเดิมอยู่ไม่ได้) สมุทัย (เหตุให้เกิดทุกข์) นิโรธ (ความพ้นทุกข์) มรรค (ข้อปฏิบัติให้เข้าถึงความพ้นทุกข์)^{๑๘} อันเป็นความจริงเด็ดขาดที่ไม่มีความจริงอื่นมาเบียดบังได้ และก่อให้เกิดวิธีปฏิบัติเพื่อปัญญารู้แจ้ง นอกเหนือไปกว่าที่คณธรรมดาสาณิก หรือศาสนาอื่น จะเห็นได้ด้วยวิธีธรรมดา นั่นคือการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๑.๒) พระบริสุทธิคุณ มีพระทัยบริสุทธิ์หมดจดปราศจากอาสวะกิเลส ไม่มีอารมณ์ยินดีหรือยินร้ายต่ออารมณ์ทั้งปวง เป็นพระคุณที่ทำให้พระองค์เป็นผู้ที่ประเสริฐที่สุดในโลก และเป็นบุคคลที่ควรแก่การเคารพบูชา เป็นอย่างยิ่ง พระคุณข้อนี้พิจารณาได้จากลักษณะ ดังนี้

๑) พระองค์เองเป็นผู้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากอาสวะกิเลสทั้งปวง ไม่กระทำความชั่วทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ ไม่มีเหตุที่ใครจะยกขึ้นตำหนิได้

๒) ทรงทำได้อย่างที่สอน คือ สอนอย่างไร พระองค์เองก็ทรงปฏิบัติอย่างนั้นด้วย จึงเป็นตัวอย่างที่ดี และให้ประชาชนเกิดความเชื่อมั่นในคุณค่าของคำสอนได้

^{๑๔} ชุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑/๖-๗.

^{๑๕} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๔๘๓.

^{๑๖} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑๐๓-๑๑๘, สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๗๐.

^{๑๗} อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๔๙/๓๔๗

^{๑๘} สัม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๔/๖๐๘, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๖๑/๑๘๙.

๓) ทรงมีความบริสุทธิ์พระทัยในการสอน ทรงสอนผู้อื่นด้วยมุ่งหวังประโยชน์แก่เขา อย่างเดียว ไม่ทรงมีพระทัยแอบแฝงด้วยความหวังผลประโยชน์ส่วนตน หรืออามิสตอบแทนใด ๆ

๑.๓) พระมหากุณณาธิคุณ ทรงมีพระมหากุณณา มุ่งแต่จะสั่งสอนพระสัทธรรม อันเป็นประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ชาวโลก ทรงพากเพียรช่วยเหลือชาวโลกให้หลุดพ้นจากความทุกข์^{๑๙}

พระพุทธเจ้าทรงพระกรุณา ทรงอาศัยพระคุณข้อนี้ทำให้พระองค์ตัดสินพระทัยในการประกาศ พระศาสนา ด้วยทรงเห็นความทุกข์ยากของหมู่สัตว์โลก ที่ตกอยู่ภายใต้อำนาจการครอบงำของกิเลสทั้งหลาย คุณข้อนี้พิจารณาได้จากพุทธกิจในแต่ละวัน ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่พหุชน แบ่งช่วงเวลา ได้ ๕ เวลา ดังนี้

๑) ปุพฺพพะเห ปิณฑปาตณฺจ เวลาเช้าเสด็จออกบิณฑบาต เพื่อเป็นการโปรดสัตว์โลกผู้ต้องการ บุญ

๒) สายณฺเห ธมฺมเทศนํ ในเวลาเย็นทรงแสดงธรรมแก่คนผู้สนใจในการฟังธรรม

๓) ปโทเส ภิกขุโรวาทํ ในเวลาค่ำ ทรงประทานพระโอวาทให้กรรมฐานแก่พระภิกษุทั้งหลาย

๔) อทฺตมฺรตฺเต เทวปญฺหนํ ในเวลาเที่ยงคืน ทรงแสดงธรรมและตอบปัญหาแก่เทวดาทั้งหลาย

๕) ปจฺจุเส ว คเต กาเล ภพฺพาภพฺเพ วิโลกนํ ในเวลาใกล้รุ่งทรงตรวจดูสัตว์โลก ที่อาจจะรู้ธรรม ซึ่งพระองค์ทรงแสดง แล้วได้รับผลตามสมควรแก่อุปนิสัยบารมีของคนเหล่านั้น^{๒๐}

นอกจากพุทธกิจดังกล่าว ซึ่งถือว่าเป็นกิจหลักของพระองค์แล้ว พระองค์ยังมีพระมหากุณณาต่อ พระภิกษุ ซึ่งเป็นพระสาวก ดังเรื่องที่ได้ชี้แจงคือ เรื่องพระปุตติคตติสสเถระ พระเถระผู้มีร่างกายอัน เปื่อยเน่า กระทั่งเพื่อนภิกษุด้วยกันรังเกียจ และทอดทิ้งไม่มีใครดูแล ดังมีเรื่องย่อที่ควรนำมาศึกษา ดังนี้

"พระเถระรูปนี้ชื่อว่า ติสสะ ท่านบวชอุทิศถวายออกแก่พระศาสนา ต่อมาท่านเป็นโรคเรื้อน ซึ่งเป็นที่รังเกียจของพระภิกษุรูปอื่น ๆ เพราะท่านมีตุ่มที่ผิวหนังผุดขึ้น เม็ดใหญ่สุดเท่าผลมะตูม และแตกออกมีน้ำเหลืองไหล ต่อมาก็ลูกกลมเข้ากระดูก เป็นที่รังเกียจแก่ผู้พบเห็น ทำให้เพื่อนภิกษุด้วยกัน เกิดความรังเกียจ จึงพากันทอดทิ้งท่าน พระพุทธเจ้าทรงแผ่ข่ายคือพระญาณ ตรวจดูสัตว์โลก และ ทรงพบพระติสสะผู้ถูกทอดทิ้ง โดยทรงดำริว่า ยกเว้นพระองค์เสียแล้ว พระติสสะก็จะไม่มีที่พึ่ง ทรง อาศัยพระมหากุณณาเช่นนั้น จึงเสด็จไปโปรดด้วยการทรงต้มน้ำร้อน และทรงซักผ้าจีวร และทรงสร่ง น้ำให้พระติสสะผู้มีกายเปื่อยเน่า ด้วยพระองค์เอง หลังจากที่พระติสสะเบากาย สบายใจแล้ว ก็ทรง แสดงธรรมโปรด และในที่สุดแห่งเทศนา พระปุตติคตติสสเถระ ท่านก็ได้บรรลุพระอรหันต์ พร้อม ปฏิสัมภิทาญาณ"^{๒๑}

๒) คุณลักษณะของพระพุทธเจ้า

พระพุทธคุณซึ่งเป็นกิตติศัพท์อันเลื่องลือ ที่พุทธบริษัทผู้เลื่อมใสศรัทธา สาธยายสรรเสริญพระพุทธ องค์มาตลอด ๒๖๐๐ ปี ว่า

“อิติปิ โส ภควา อรหํ สมมาสมพุทโธ วิชาจาจรณสมปนฺโน สุคโต โลกาวิทู อนุตตโร ปุริสทม

^{๑๙} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๓-๑๑๘, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๖๕.

^{๒๐} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๔/๔๕-๔๗, ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๙๗/๒๓๒-๒๓๔, ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๑๔๗.

^{๒๑} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๔๓๖.

มสารถิ สตถา เทวมนุสสานั พุทโธ ภควา.”^{๒๒}

แต่ละบทมีความหมาย ดังนี้

๑) อรหิ หมายถึง ห่างไกลจากกิเลส เพราะกำจัดข้าศึก คือ กิเลส เพราะหักซีกำแห่งสังสารวัฏ คือ การเวียนว่ายตายเกิด เพราะเป็นผู้ควรรับไทยธรรม และเพราะไม่ทำบาปในที่ลับ

๒) สัมมาสมพุทโธ^{๒๓} หมายถึง ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพราะรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบและด้วยพระองค์เอง

๓) วิชชาจรณสมปนโน หมายถึง ทรงเพียบพร้อมด้วยวิชา^{๒๔} และจรณะ^{๒๕}

๔) สุขโต หมายถึง เสด็จไปดี เพราะมีการเสด็จไปงาม เพราะเสด็จไปสู่ ฐานะที่ดีเพราะเสด็จไปโดยชอบ และเพราะตรัสไว้โดยชอบ

๕) โลกวิทู หมายถึง รู้แจ้งโลก เพราะทรงรู้แจ้งโลก เหตุเกิดโลก ความดับโลก วิธีปฏิบัติให้ถึงความดับโลก (ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) และทรงรู้แจ้งโลกทั้ง ๓ คือ สังขารโลก สัตว์โลก โอกาสโลก

๖) อนุตตโร ปุริสทมมสารถิ หมายถึง เป็นสารถิฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เพราะทรงฝึกฝนคนที่ควรฝึก ทั้งเทวดา มนุษย์ อมนุษย์ สัตว์ดิรัจฉานด้วยอุบายต่างๆ

๗) สตถา เทวมนุสสานั หมายถึง เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เพราะทรงสั่งสอนเทวดาและมนุษย์ด้วยประโยชน์ในโลกนี้ ประโยชน์ในโลกหน้า และประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน ตามสมควรแก่ประโยชน์ที่เทวดาและมนุษย์จะพึงได้รับ และเพราะทรงช่วยพาหมู่สัตว์ให้พ้นความกัณดาร คือความเกิด ดุจสัตว์พาหะ คือ หัวหน้ากองเกวียน พาบริวารข้ามทางกัณดาร

๘) พุทโธ หมายถึง เป็นพระพุทเจ้า เพราะทรงรู้สิ่งที่ควรรู้ทั้งหมดด้วยพระองค์เอง และทรงสอนให้ผู้อื่นรู้ตาม

๙) ภควา หมายถึง ๑) ทรงมีโชค ๒) ทรงทำลายข้าศึกคือกิเลส ๓) ทรงประกอบด้วยภคธรรม ๖ ประการ (ความเป็นใหญ่เหนือจิตของตน, โลกุตตรธรรม, ยศ, สิริ, ความสำเร็จประโยชน์ตามต้องการ

^{๒๒} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑/๑.

^{๒๓} อวิปริตติ สยมภุญจาณน สพพการโต สพพมมานัน อภิสมพุทตตธา สัมมาสมพุทโธ. สัมมาสมพุทเจ้า แปลว่า รู้แจ่มแจ้งธรรมทั้งปวง ทุกแห่งทุกมุม ด้วยปัญญาที่รู้แจ้งเฉพาะพระองค์เอง อย่างไม่ผิดเพี้ยน ดูใน ขุ.อ. (บาลี) หน้า ๑๒๘.

^{๒๔} วิชา ได้แก่ วิชา ๓ และวิชา ๘ ดังนี้ วิชา ๓ คือ ๑) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความหยั่งรู้ที่ทำให้ระลึกชาติได้ ๒) จุตูปปาตญาณ ความหยั่งรู้จติ(ตาย) และอุบัติ(เกิด)ของสัตว์ ๓) อาสวกักขณญาณ ความหยั่งรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ วิชา ๘ คือ ๑) วิปัสสนาญาณ ญาณที่เป็นตัววิปัสสนา ๒) มโนมยทธี มีฤทธิ์ทางใจ ๓) อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ ๔) ทิพพโสธ หูทิพย์ ๕) เจโตปริยญาณ ปรัชชากำหนดรู้จิตผู้อื่นได้ ๖) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความหยั่งรู้ที่ทำให้ระลึกชาติได้

๗) ทิพพจักขุ ตาทิพย์ หรือเรียกว่าจุตูปปาตญาณ (๘) อาสวกักขณญาณ ความหยั่งรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ ดูใน วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๓-๑๑๘.

^{๒๕} จรณะ ๑๕ หมายถึง ข้อปฏิบัติอันเป็นทางบรรลุมรรค ๑๕ ข้อ คือ ๑) สีสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศีล ๒) อินทริยสังวร การสำรวมอินทริย ๓) โภขเนมัตตัญญูตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค ๔) ชาคริยานุโยค การหมั่นประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่น ๕) มีศรัทธา ๖) มีหิริ ๗) มีโอตตปปะ ๘) เป็นพหูสูต ๙) วิริยารัมภะ ปรารภความเพียร ๑๐) มีสติมั่นคง ๑๑) มีปัญญา ๑๒) ปฐมมาน ๑๓) ทุตติยมาน ๑๔) ตติยมาน ๑๕) จตุตถมาน, ดูใน วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑/๑- ๒.

และความเพียร) ๔) ทรงจำแนกแจกแจงธรรม ๕) ทรงเสพอริยธรรม ๖) ทรงคายตัณหาในภพสาม ๗) ทรงเป็นที่เคารพของชาวโลก ๘) ทรงอบรมพระองค์ดีแล้ว ๙) ทรงมีส่วนแห่งปัจจัย ๕^{๒๖}

พระพุทธคุณทั้ง ๙ ประการย่อได้เป็น ๒ ประเภท คือ

๑) อตตหิตสมบัติ ประโยชน์ส่วนตน คือ ทรงบำเพ็ญประโยชน์ส่วนพระองค์เองเสร็จสิ้นสมบูรณ์ คุณข้อนี้มุ่งเอาพระปัญญาเครื่องให้สำเร็จความเป็นพระพุทธเจ้า ได้แก่ข้อ ๑, ๒, ๓ และ ๕

๒) พรหิตปฏิบัติ ประโยชน์เพื่อผู้อื่น ทรงบำเพ็ญเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น คุณข้อนี้มุ่งเอาพระกรุณาเป็นเครื่องให้สำเร็จพุทธกิจ คือหน้าที่ของพระพุทธเจ้า และความเป็นโลกนาถ (เป็นที่พึ่งของชาวโลก) ได้แก่ข้อ ๖, ๗ ส่วนข้อ ๔, ๘ และ ๙ เป็นทั้งพรหิตปฏิบัติ และอตตหิตสมบัติ^{๒๗}

๓) ปัญญาญาณของพระพุทธเจ้า

หลังจากตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว พระพุทธเจ้าทรงมีญาณหยั่งรู้ประเภทต่าง ๆ ดังนี้

๓.๑) ทศพลญาณ ๑๐

พระญาณอันเป็นกำลังให้พระพุทธเจ้าทรงสามารถประกาศศาสนาได้มั่นคง ๑๐ ประการ เรียกว่า ทศพลญาณ เป็นพระญาณที่ทำให้พระองค์ทรงมีคุณสมบัติพิเศษเหนือสามัญมนุษย์ ไม่ทรงหวั่นไหวต่อคนที่ตั้งตนเป็นศัตรู ทรงรู้ชัดซึ่งฐานะที่ทำให้ทรงองอาจ ไม่ครั่นคร้ามเกรงขามใคร ทรงบันลือสีหนาทในท่ามกลางบริษัทได้ เพราะพระองค์ไม่ทรงตกอยู่ภายใต้อำนาจแห่งโลกธรรม แม้จะเกี่ยวข้องอยู่ด้วยโลกธรรมก็ตาม ทรงสามารถหมุนพระธรรมจักรให้เป็นไป

ญาณหยั่งรู้ของพระพุทธเจ้าประกอบไปด้วยกำลัง ๑๐ ประการ คือ

๑) ฐานฐานญาณ ปรีชาหยั่งรู้ฐานะและอฐานะ คือ มีความรู้เข้าใจในเนื้อหา และขอบเขตของกฎเกณฑ์ และหลักการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องและที่จะนำมาใช้ในการสอนอย่างชัดเจน ตลอดจนรู้ชัดซึ่งความสามารถของบุคคลที่มีพัฒนาการอยู่ในระดับต่าง ๆ

๒) กรรมวิปากญาณ ปรีชาหยั่งรู้ผลของกรรม คือ มีความรู้ ความเข้าใจในกระบวนการพฤติกรรมต่าง ๆ ของมนุษย์เป็นอย่างดี

๓) สัพพัตถคามินีปฏิบัติทาญาณ ปรีชาหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่อรรถประโยชน์ทั้งปวง คือ รู้วิธีการ และกลวิธีปฏิบัติต่าง ๆ ที่จะนำเข้าสู่เป้าหมายที่ต้องการ

๔) นานาธาตุนิยาม ปรีชาหยั่งรู้สภาวะของโลกอันประกอบด้วยธาตุต่าง ๆ เป็นเอนก คือ มีความรู้ในวิชาสรีรวิทยา และจิตวิทยา อย่างน้อยให้ทราบองค์ประกอบต่าง ๆ และการปฏิบัติหน้าที่ขององค์ประกอบเหล่านั้น ในกระบวนการเรียนรู้ของบุคคล

๕) นานาธิมุตติกญาณ ปรีชาหยั่งรู้อธิมุตติ คือ รู้ความแตกต่างระหว่างบุคคลในด้านความโน้มเอียงแนวความสนใจ และความถนัดโดยธรรมชาติ ของสัตว์ทั้งหลาย ที่เป็นไปต่างๆ กัน

๖) อินทริยปริปริยัตตญาณ ปรีชาหยั่งรู้ความยิ่งและหย่อนแห่งอินทริยของบุคคล คือ รู้ความแตกต่างระหว่างบุคคล ระดับสติปัญญา ความสามารถ พัฒนาการด้านต่าง ๆ และความพร้อมที่จะเรียนรู้

^{๒๖} ม.ม. (ไทย) ๑๗/๙๕/๔๓๔-๔๓๕, อ.จ.ภ.ก. (ไทย) ๓๖/๒๘๑/๕๒๙. ขุ.สุตต.อ. (ไทย) ๑/๖/-/๕๓๐.

^{๒๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา (ไทย) ๑/๒๕๘/๓๘๑ และ ๑/๒๕๖/๓๓๘.

๓) ฌานาภิสังกิลเลสาทิญญาน ปรีชาหยังรู้เหตุที่จะทำให้ฌานวิโมกข์ และสมาบัติเสื่อม เป็นเครื่องเพิ่มพูนประสิทธิภาพในการสอนให้ได้ผลดียิ่งขึ้น คือรู้ปัจจัยต่างๆ ที่เป็นอุปสรรคถ่วง หรือส่งเสริมผลสำเร็จ

๔) ปุพเพนิวาสานุสสติญญาน ปรีชาหยังรู้ระลึกชาติภพในหนหลังได้ หรือรู้ประวัติพื้นเพเดิมและประสบการณ์ในอดีตของผู้ฟัง

๕) จุตูปปาตญญาน ปรีชาหยังรู้จตุติ (การตาย) และ อุบัติ (การเกิด) ของสัตว์ทั้งหลาย

๖) อาสวักขญญาน ปรีชาหยังรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย คือ รู้ชัดเข้าใจแจ่มแจ้งและแน่ใจว่า ผลสัมฤทธิ์ที่เป็นจุดหมายนั้น คืออะไร เป็นอย่างไร และตนเองสามารถกระทำผลสัมฤทธิ์นั้นให้เกิดขึ้นได้จริงด้วย^{๒๘}

๓.๒) เวสาร์ชฌญาน ๔

พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้แก้แล้วกล่าวใน ๔ เรื่อง เป็นเหตุให้พระองค์สามารถบันลือสีหนาท ประกาศพรหมจักรให้เป็นไป คือ ไม่ทรงเห็นเหตุว่าจะมีสมณพราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใครในจักรวาล ที่จะหักท้วงพระองค์โดยชอบธรรมในข้อที่ว่า

๑. ธรรมที่ทรงปฏิญาณว่าตรัสรู้แล้ว ว่ายังไม่ได้ตรัสรู้

๒. อาสวะที่ทรงปฏิญาณว่าสิ้นไปแล้ว ว่ายังไม่สิ้นไป

๓. ธรรมที่ตรัสว่าทำอันตราย ว่าไม่อาจทำอันตรายแก่ผู้เสพอได้จริง

๔. ทรงแสดงธรรมเพื่อประโยชน์อย่างใด ประโยชน์อย่างนั้นไม่นำผู้ซึ่งทำตามให้สิ้นทุกข์โดยชอบ^{๒๙}

นี่เป็นการยืนยันความเป็นพระสัมมาสัมพุทธะอย่างองอาจ สอดคล้องกับคุณสมบัติของพระองค์ที่มีอยู่จริง โดยในข้อ ๑ เป็นการยืนยันความเป็นสัตัพัญญู ข้อ ๒ ยืนยันความบริสุทธิ์ของพระองค์ว่าทรงละกิเลสได้สิ้นเชิง ข้อ ๓ เป็นการยืนยันว่าธรรมะฝ่ายดำมีผลแก่ผู้กระทำเสมอ ข้อ ๔ เป็นการยืนยันผลของการปฏิบัติตามที่ตรัสสั่งสอน^{๓๐}

ทั้งทศพลญาน และเวสาร์ชฌญาน ๔ นี้ถือว่าเป็นกำลังที่ทำให้พระพุทธเจ้าเปล่งวาจาอย่างองอาจดุจพญาราชสีห์ ไม่หวั่นเกรงผู้ใด^{๓๑} เป็นคุณสมบัติที่พระองค์ได้สั่งสมมาทั้งในอดีตและปัจจุบัน เป็นสิ่งที่ทำให้พุทธบริษัทเชื่อมั่น ในการที่จะประพฤติปฏิบัติตามที่พระองค์ทรงสั่งสอน

๓.๓) อกัมปนญญาน

พระพุทธเจ้าไม่ทรงครั้นคร้ามในบริษัท ๘ ประกอบด้วยญาณทำความกล้าหาญ หรือเป็นผู้แก้แล้วกล้าเข้าไปหาบริษัท ๘ เพื่อหักทลาย สนทนา ปราศรัย โต้ถาม โต้ตอบ โดยไม่เห็นเหตุที่จะเกิดความไม่ปลอดภัย ความกลัว ความสะทกสะท้าน แก่พระองค์ บริษัททั้ง ๘ ได้แก่ ๑. กษัตริย์ ๒. พราหมณ์ ๓. คฤหบดี (ผู้ครองเรือน) ๔. สมณะ ๕. เทพชั้นจาตุมหาราช ๖. เทพชั้นดาวดึงส์ ๗. มาร ๘. พรหม^{๓๒}

^{๒๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๘/๑๔๔-๑๔๘, อัง.ทสก.อ. (ไทย) ๕/-/๗๐.

^{๒๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๐/๑๔๘, ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๔๘/๓๔๘.

^{๓๐} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๔/๓๙.

^{๓๑} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๔๘/๓๔๘, ที.สี.ฎีกา (บาลี) ๑/๔๐๓/๔๕๔.

^{๓๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๑/๑๕๐.

๓.๔) จตุโยนิปริจเฉทญาณ

พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้รู้ ผู้เห็นด้วยญาณทัสสนะในกำเนิด ๔ ประการ ได้แก่

๑. อัณฑชะกำเนิด คือกำเนิดจากไข่
๒. ชลาพุชะกำเนิด คือกำเนิดจากครรภ์มารดา
๓. สังเสทชะกำเนิด คือกำเนิดจากของโสโครก เช่น ปลาเน่า, ซากศพเน่า, ขนมบูด, น้ำครำ หรือเถาโคล (ของสกปรก)
๔. โอบปาติกะกำเนิด คือเกิดเติบโตขึ้นทันที เช่น เทวดา, สัตว์นรกบางจำพวก, มนุษย์บางจำพวก และเปรตบางจำพวก^{๓๓}

๓.๕) ปัญจคติปริจเฉทญาณ

พระพุทธเจ้าทรงมีญาณกำหนดคติ ๕ คือ ความรู้ในคติ ๕ คือ ๑. นรก ๒. กำเนิดดิรัจฉาน ๓. เปรตวิสัย ๔. มนุษย์ ๕. เทพ พร้อมทั้งทรงทราบหนทางและข้อปฏิบัติที่จะทำให้เกิดในคตินั้นๆ นอกจากนั้นยังทรงทราบนิพพาน อันเป็นสภาพที่ดับเย็น ปราศจากกิเลสและความทุกข์ พร้อมทั้งหนทางและข้อปฏิบัติเพื่อให้ถึงพระนิพพาน^{๓๔}

๓.๖) อสธารณญาณ ๖

ญาณ ๖ ประการที่มีเฉพาะในพระพุทธเจ้า ไม่ทั่วไปแก่สาวก คือ

๑. อินทริยโพรปริยัตตญาณ คือ ญาณหยั่งรู้อินทริยอันยังอันหย่อนของสัตว์
๒. อาสยานุสยญาณ คือ ญาณหยั่งรู้อุณฺหุสย คือ ความน้อมใจไปทั้งทางดีทางชั่ว และอนุสย คือกิเลสที่นอนเนื่องในสันดาน มีกามราคะ เป็นต้น มีอวิชาเป็นที่สุด
๓. ยมกปาฏิหาริยญาณ คือ ญาณอันทำให้สามารถแสดงปาฏิหาริย์ใดๆ ได้ คือ ปาฏิหาริย์เรื่องด้วยธาตุน้ำและธาตุไฟ
๔. มหากรณสมาปัตติญาณ คือ ญาณในการเข้าสมาบัติมีมหากรณาเป็นอารมณ์
๕. สัพพัญญุตญาณ คือ ญาณรู้แจ้งธรรมทั้งปวง
๖. อนาวรณญาณ คือ ญาณรู้แจ้งอันไม่มีข้อขัด ไม่มีเครื่องกั้น^{๓๕}

๓.๗) ปฏิสัมภิตาญาณ ๔

พระพุทธเจ้าทรงประกอบด้วยปฏิสัมภิตาญาณ มีความรู้แตกฉานครบทั้ง ๔ ด้าน^{๓๖} คือ

- ๑) อรรถปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในอรรถ ได้แก่ความเข้าใจแจ่มแจ้งในความหมายของถ้อยคำ หรือข้อธรรมต่างๆ สามารถอธิบายแยกแยะได้โดยพิสดาร แม้เห็นเหตุใดๆ ก็ทรงสามารถเชื่อมโยงแยกแยะกระจายความคิดออกไปล่วงรู้ถึงผลต่างๆ ที่จะเกิดขึ้นได้
- ๒) ธรรมปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในธรรม ได้แก่ความเข้าใจแจ่มแจ้งในถ้อยคำ หรือข้อธรรมต่างๆ สามารถจับใจความคำอธิบายโดยพิสดารมาตั้งเป็นกระทำหรือหัวข้อได้ เมื่อมองเห็นผลต่าง ๆ ที่

^{๓๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๒/๑๕๒.

^{๓๔} ม.ม. (ไทย) ๑๘/๑๕๓/๑๕๒.

^{๓๕} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗๓,๑๒๑/๖,๑๘๖.

^{๓๖} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๒/๒๔๓, ชุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๑๐/๑๒๓, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๗๑๘/๓๕๙.

ปรากฏ ก็สามารถสืบสาวกลับไปหาเหตุได้

๓) นิรุตติปฏิสัมพันธ์ ปัญหาแตกฉานในภาษา คือรู้ภาษาต่างๆ และรู้จักใช้ถ้อยคำชี้แจงแสดง อรรถ และธรรมให้คนอื่นเข้าใจ และเห็นตามได้

๔) ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์ ปัญหาแตกฉานในปฏิภาณ ได้แก่ ทรงมีไหวพริบ คิดเหตุผลได้เหมาะสมทัน การ และมีความรู้ความเข้าใจชัดในความรู้ต่าง ๆ ว่ามีแหล่งที่มา มีประโยชน์อย่างไร สามารถเชื่อมโยง ความรู้ทั้งหลายเข้าด้วยกัน สร้างความคิดและเหตุผลขึ้นใหม่ได้^{๓๓๗}

ปัญหาแตกฉานทั้ง ๔ ประการนี้ ทำให้พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมและตอบปัญหาได้อย่างไม่ ติดขัด

๓.๘) วิชา ๓ และ วิชา ๘

พระพุทธเจ้าทรงมีญาณรู้แจ้ง มีญาณรู้วิเศษ ๓ ประการ ได้แก่

๑. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือญาณที่เป็นเหตุให้ระลึกขันธ์ที่อาศัยอยู่ในชาติก่อนได้, ระลึกชาติได้ ไม่มีที่สิ้นสุด

๒. จุตูปปาตญาณ คือญาณกำหนดรู้จติและอุปติแห่งสัตว์ทั้งหลาย อันเป็นไปตามกรรม เห็นการ เวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งหลาย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ทิพพจักขุญาณ

๓. อาสวักขยญาณ คือญาณหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย, ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ , ความตรัสรู้^{๓๓๘}

วิชา ๓ นี้ ทรงแสดงให้ละเอียดไปอีก ๘ ประการ ดังนี้

๑. วิปัสสนาญาณ หรือญาณในวิปัสสนา หรือญาณที่เป็นวิปัสสนา คือ ปัญญาที่พิจารณาเห็น สังขาร คือนามรูป โดยความเป็นพระไตรลักษณ์ มีต่างกันอย่างสิ้นเชิง ๓ ต่อเนื่องกัน

๒. มโนมยิทธิ หรือฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ ฤทธิ์ทางใจ คือ นирมิตกายอื่น ออกจากกายนี้ ดุจซีกสี่ออกจากหญาปล้อง ซักดาบจากฝัก หรือซีกงูออกจากคราบ

๓. อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้ เช่นคนเดียวทำเป็นหลายคนได้ ทำกลับให้เป็นคนเดียวได้ ทำที่มืดให้สว่างได้ กำบังตัวไม่ให้ใครเห็นได้ ช่วยกำบังคนอื่นก็ได้ด้วย เมื่อต้องการจะไป ณ ที่ใดไม่มีอะไรขัดขวาง ได้ ไม่ว่าจะเป็นผาหรือกำแพงหรือภูเขา เหมือนไปในอากาศ ดำดินได้เหมือนดำน้ำ เดินบนน้ำได้เหมือนเดิน บนดิน ไปในอากาศได้เหมือนนก ฯลฯ การแสดงอิทธิวิธีครั้งสำคัญ ได้แก่ ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์เพื่อ ทำลายมานะของพระญาติ เพื่อปราบพวกเดียริณี และแสดงปาฏิหาริย์ปราบพยศหัวหน้าชฎิล ๓ พี่น้อง

๔. ทิพพโสต หูทิพย์ ฟังได้ทั้งเสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งระยะใกล้และไกล

๕. เจโตปริยญาณ ความรู้ที่กำหนดใจผู้อื่นได้ รู้ใจคนอื่นได้ว่าเขาคิดอย่างไร มีจิตอย่างไร

๖. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติได้ ตั้งแต่ชาติหนึ่ง สองชาติ จนถึงระลึกได้เป็นกัป ๆ พระพุทธเจ้าทรงสามารถระลึกถอยหลังไปได้ไม่มีกำหนด

๗. ทิพพจักขุญาณ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า จุตูปปาตญาณ สามารถมองเห็นสัตว์ทั้งหลายผู้จุติอยู่ เป็นอันมาก ใครไปเกิดที่ไหนด้วยกรรมอะไร สามารถรู้ได้ด้วยญาณนี้

^{๓๓๗} อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๓๒/๑๘๓-๑๘๔., ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๘/๒๐๖.

^{๓๓๘} วิ.ม.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๓-๑๑๘, ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๗๖/๒๐๒.

๕. สมันตจักขุ หรือ ตาเห็นรอบ คือ ทรงประกอบด้วยพระสัพพัญญู-ฤตญาณ อันหยั่งรู้ธรรมทุกประการ^{๔๓}

๑.๒.๒ พระธรรม

๑) ความหมายของธรรมะ และพระธรรม

พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน “พระธรรม” แก่เพื่อนผู้ร่วมเกิด แก่ เจ็บ ตาย เพื่อให้ชาวโลกพ้นจากทุกข์^{๔๔} มีความสุขสงบจนถึงขั้นสูงสุด คือบรรลุมรรค^{๔๕} ผล นิพพาน รอดพ้นจากความทุกข์ทรมานในอบายภูมิ^{๔๖} อย่างสิ้นเชิง

ธรรมะ คือ สภาพที่มีอยู่เป็นอยู่ตามธรรมชาติ รวมทั้งเหตุปัจจัยปรุงแต่งให้ธรรมชาติต่างๆ เป็นไป^{๔๗} หาผู้บังคับบัญชาหรือเป็นเจ้าของมิได้^{๔๘} เช่น ธรรมะของไฟคือร้อน ธรรมะของความหิวคืออยากกิน ธรรมะของความโลภคืออยากได้ ธรรมะของความโกรธคืออยากทำลาย ธรรมะของเวทนาคือเสวยอารมณ์ ธรรมะของวิญญาน (จิต) คือรู้อารมณ์ ธรรมะของสมา- ฉินทรีย์คือข่มกิเลส ธรรมะของปัญญาญาณคือตัดขาดกิเลส เป็นต้น^{๔๙}

ไฟร้อนตามสภาวะธรรมชาติของไฟเอง มิใช่เพราะใครบังคับหรือดลบันดาล อากาศเย็นตามธรรมชาติที่ความร้อนลดลง มิใช่เพราะใครบังคับหรือดลบันดาล ความโลภทำให้อยากได้ตามธรรมชาติของความโลภเอง มิใช่ใครบังคับหรือดลบันดาล ปัญญาญาณตัดกิเลสตามธรรมชาติของปัญญาเอง มิใช่เพราะใครบังคับหรือดลบันดาล มรรคผลทำให้ไม่ตกอบายภูมิตามธรรมชาติของมรรคผลเอง มิใช่เพราะใครบังคับหรือดลบันดาล^{๕๐} ฯลฯ คือ เป็นไปตามเหตุตามปัจจัยนั้นๆ ที่เรียกว่า “อิทัปปัจจตา^{๕๑}” (บางศาสนาเรียกว่า “พระเจ้า”) ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า

อิมสมิ สติ อิทั โหติ	เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
อิมสสุปปาทา อิทั อุปปชชติ	เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด
อิมสมิ อสติ อิทั น โหติ	เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี
อิมสส นิโรธา อิทั นิรุชฌติ ^{๕๒}	เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ

^{๔๓} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๑/๕๕, ที.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๘๖/๑๖๙, ๑/๓๓๔/๓๐๐.

^{๔๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๗/๔๔๒.

^{๔๕} กิเลส มาเรนโต คจฉตติ มคโค. ภาวะที่ฆ่ากิเลสออกไปได้. ชุ.เถร.อ. (บาลี)๒/๓๖/๑๕๘. หมายถึง วิชา ได้แก่ ญาณรู้แจ้ง ดูใน ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๔/๒๕.

^{๔๖} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๓๒๕.

^{๔๗} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๘๖/๕๒๖. ชุ.ป. อ. (ไทย) ๗/๑/-/๔๙.

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๘๔/๑๐๒, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๖๕.

^{๔๙} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๔/๓๖.

^{๕๐} ชุ.อ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๕๐๘.

^{๕๑} ดูใน ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๗/๗๙. ชุ.มหา. (ไทย) ๒๙/๑๘๖/๕๒๖.

^{๕๒} ส. นิทาน. (ไทย) ๑๖/๖๔/๑๔๔.

ส่วน “พระธรรม” ที่เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั้น เนื่องด้วยพระองค์ทรงเป็นผู้รู้แจ้งธรรม ทั้งปวงแล้ว จึงทรงเลือกเฟ้นสั่งสอนเฉพาะธรรมะที่เป็นไปเพื่อการละอกุศล และเจริญกุศล ตามหลักการแห่ง อริยสัจ ๔ เท่านั้น^{๕๓} โดยมีวิธีการและขั้นตอน ๓ ประการ คือ

๑. สัพพปาปสฺส อภินิ การไม่ทำบาปทั้งปวง ด้วยการรักษาศีล
๒. กุสลสฺสุปสมฺปทา การทำกุศลให้ถึงพร้อม ด้วยการให้ทาน^{๕๔} และเจริญสมถภาวนา (สมาธิ)
๓. สจิตฺตปริโยทปนํ การทำให้บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว^{๕๕} ด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนา (ปัญญา^{๕๖})

ธรรมะของพระพุทธเจ้า เป็นธรรมที่ทรงไว้ซึ่งผู้บรรลุมรรค ผล และทำให้แจ้งพระนิพพานแล้ว ไม่ให้ตกไปในอภายภูมิ ๔ และทำให้ผู้ที่เข้าถึงธรรมะแล้ว ปลอดภัยโปร่งโล่งใจอย่างยิ่ง^{๕๗}

หลักสำหรับตัดสิ้นธรรมะที่เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า มี ๘ ประการ คือ ธรรมเหล่าใดเป็นไปเพื่อความกำหนัด (สราคะ) เพื่อการประกอบตนอยู่ในความทุกข์ (สังโยคะ) เพื่อสะสมกิเลส (อาจยะ) เพื่อความอยากใหญ่ (มหิจฉตา) เพื่อความไม่สันโดษ (อสังตฺถุจฺจิตฺตา) เพื่อความคลุกคลีด้วยหมู่คณะ (สังคณิกา) เพื่อความเกียจคร้าน (โกสัชชะ) และเพื่อความเลี้ยงยาก (ทุพฺภรฺตา) พึงทราบว่าเป็น ไม่ใช่ธรรม ไม่ใช่วินัย ไม่ใช่คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

ส่วนธรรมใดเป็นไปเพื่อความคลายกำหนัด (วิราคะ) เพื่อการไม่ประกอบตนไว้ในกองกิเลส (วิสังโยคะ) เพื่อการไม่สะสมกองกิเลส (อุปจยะ) เพื่อความปรารถนาน้อย (อัปปิจฉตา) เพื่อความสันโดษ (สังตฺถุจฺจิตฺตา) เพื่อการไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ (อสังคณิกา) เพื่อความไม่เกียจคร้าน คือความเพียรติดต่อสม่ำเสมอ (วิริยารัมภะ) เพื่อความเลี้ยงง่าย (สุภรฺตา) พึงทราบว่าเป็นธรรมวินัย เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า^{๕๘}

๒) คุณลักษณะของพระธรรม

พระธรรม ในที่นี้หมายถึง กฎความจริงที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบแล้วเลือกเฟ้นนำมาประกาศต่อ ในสถานที่ต่างๆ ในโอกาสต่างๆ และแก่บุคคลต่างๆ ตามสมควรแก่สติปัญญาและทักษะของบุคคลนั้นๆ เพื่อให้เขาได้คลายทุกข์ คลายโศก เมื่อพระสงฆ์สาวกได้ยินได้ฟังก็ช่วยกันจดจำไว้ แล้วถ่ายทอดต่อๆ กันมา อย่างเป็นระบบไม่ผิดเพี้ยน

คุณลักษณะของพระสัทธรรม พุทธบริษัททั้งหลายต่างพากันนำมาสาธยายสรรเสริญตลอด ๒๖๐๐ ปี ว่า “สวากขาโต ภควตา ธมฺโม สนฺทิฎฺฐิโก อกาลิโก เอหิปสฺสิโก โอปนยิโก ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญญูหิ.”^{๕๙}

^{๕๓} ส.ส. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๑/๖๑๓., ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๓๒/๑๘๕. กุศลธรรม คือ ธรรมะที่ส่งเสริมให้ผู้ประพฤติกุศลธรรมนั้นๆ **ฉลาด**ขึ้นไปตามลำดับ จนเกิดปัญญาญาณ รู้แจ้งอริยสัจ ๔ สำเร็จมรรค ผล นิพพาน ได้ ประสพสุขอย่างถาวร ดูใน ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๑/-/๒๒๕, ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๕๕๔.

^{๕๔} ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๒/-/๓๘๙. อง.นวก.อ. (ไทย) ๔/-/-/๔๘๓.

^{๕๕} ผ่องใสปราศจากนิวรณ์ ๕ ประการ ดูใน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๔/๙๕

^{๕๖} ขุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๑/๒๓

^{๕๗} ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๑๗.

^{๕๘} อง. อฎฺฐก. (ไทย) ๒๓/๕๓/๓๓๙.

^{๕๙} อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๒.

แต่ละบทมีความหมาย ดังนี้

๑) สวากขาโต เป็นธรรมที่ทรงตรัสไว้ดีแล้ว สมบูรณ์ทั้งอรรถและพยัญชนะดีพร้อมทั้งเบื้องต้นท่ามกลางและในที่สุด คุณธรรมข้อนี้หมายถึงพระปริยัติธรรม

๒) สนทิกุสิโก เป็นธรรมที่ผู้ศึกษาและปฏิบัติพึงเห็นได้ด้วยตนเอง คุณธรรมข้อนี้ หมายถึงโลกุตตรธรรมทั้ง ๙

๓) อกาลิโก เป็นธรรมที่ปฏิบัติได้และให้ผลทันทีในขณะนั้นเลยทีเดียว โดยไม่ต้องรอเวลาแต่อย่างใด คุณธรรมข้อนี้หมายถึง มัคคจิต ๔

๔) เอหิพัสสิโก เป็นธรรมที่ให้ผลได้อย่างแท้จริงจนสามารถพิสูจน์ได้ว่าคุณธรรมข้อนี้ หมายถึงโลกุตตรธรรมทั้ง ๙

๕) โอปนยิโก เป็นธรรมที่ควรน้อมนำมาให้บังเกิดแก่ตน และทำให้แจ้งแก่ตน หมายความว่า ควรบำเพ็ญเพียรให้เกิดมัคคจิต ผลจิต ก็จะแจ้งซึ่งพระนิพพาน

๖) ปัจจตตัม เวทิตัพโพ วิญญูหิ เป็นธรรมที่ผู้รู้ก็รู้ได้เฉพาะตนเอง ผู้อื่นหารู้ด้วยไม่ว่า มรรคเรา เจริญ ผลเราบรรลุนิโรธเราแจ้งแล้ว เป็นการรู้ด้วยการประจักษ์แจ้งด้วยตนเอง^{๖๐}

๓) ธรรมะในศาสนาพุทธ

พระพุทธเจ้าทรงเลือกสอนเฉพาะธรรมะที่ทรงไว้ซึ่งผู้บรรลุดุจธรรมไม่ให้ตกไปในอบายภูมิจึงและในวัฏฏ์ทุกข์เท่านั้น ซึ่งมี ๑๐ ประการ คือ อริยมรรค ๔ อริยผล ๔ นิพพาน ๑ และปริยัติธรรม^{๖๑} รวมเรียกว่า “พระสัทธรรม”^{๖๒} ซึ่งประมวลได้เป็น ๓ ประการ คือ ปริยัติสัทธรรม ปฏิบัติสัทธรรม และปฏิบัติสัทธรรม

๓.๑) ปริยัติสัทธรรม

ปริยัติ คือ คำสั่งสอนในพระไตรปิฎกทั้งหมด^{๖๓} ได้แก่ พระธรรมวินัย

พระธรรมวินัย ที่พระอรหันตสาวกได้รวบรวมไว้ในพระไตรปิฎก แยกประเภทได้ ๙ ประเภท เรียกว่า “นวัคคัสตฤศาสน”^{๖๔} คือ

๑. สุตตะ แปลว่า ด้าย คือ พระสูตรที่ร้อยเรียงเรื่องราวนำมาผูกเรียงร้อยเข้าด้วยกัน ได้แก่ อุกโกโต วิภังค์ นิเทศ ชันธกะ ปริวาร และสูตรต่างๆ หมายถึง กฎหรือหัวข้อธรรมสั้นๆ มีตอนเดียวจบ และมีความสมบูรณ์ในตัว มักจะเอาเฉพาะพระปาติโมกข์

^{๖๐} ชุ.จ.อ. (ไทย) ๖/-/๕๐๓.

^{๖๑} โลกุตตรธรรม ๙ คือ อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ และนิพพาน ๑ (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๑๑/๑๓๙, ชุ.ป. (บาลี) ๓๑/๔๗๘/๓๖๑, ชุ.จ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๕๐๘.)

^{๖๒} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๑๘๑.

^{๖๓} วิ.ม.หา. อ. (ไทย) ๑/๑/-/๗๔๐.

^{๖๔} อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๒๐๕/๘๕.

๒. คาถา คือ คำสอนประเภทที่อยู่ในรูปบทหรือกรอง เช่น เถรคาถา เถรีคาถา ธรรมบท และคาถาที่ไม่เรียกว่า สูตร สมัยพุทธกาล พระพุทธองค์ทรงยกย่องพระวังคีสเถระว่าเป็นเลิศในด้านการกวีนิพนธ์ และมีผู้กล่าวคาถาได้ดี มีเสียงไพเราะอีก ๒ ท่าน คือพระโสณกุฎิกัณณะ และอุบาสิกานันทมาตา

๓. เคยยะ แปลว่า ชับสวด เป็นการขับทำนองคล้ายกับคาถา เป็นคำสอนที่มีอยู่ในรูปของร้อยแก้วและร้อยกรองในเรื่องเดียวกัน บทหรือกรองมักจะแทรกอยู่ตอนกลางหรือตอนท้ายของร้อยแก้ว

๔. เวยยาकरणะ เป็นคำสอนที่มีลักษณะเป็นคำตอบ หมายเอาพระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด ที่ไม่มีร้อยกรองปน และพุทธพจน์ในลักษณะอื่นที่ไม่สงเคราะห์เข้าในองค์อีก ๘ อย่าง จัดเข้าในเวยยาकरणะทั้งสิ้น

๕. อุทาน ถ้อยคำที่เปล่งออกมา ด้วยความประทับใจที่ได้เห็นสังขารบางอย่าง อันเป็นภาวะที่น่าอัศจรรย์ หรือที่ทำให้เกิดการประจักษ์ชัดในความจริงของชีวิต ออกมาทั้งในรูปของร้อยแก้วและร้อยกรอง ทั้งที่เป็นคำอุทานของพระพุทธเจ้า หรือสงฆ์สาวก เช่น “อณฺณาสี วต โภ โภณฺทญฺโฆ.”

โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ เป็นต้น

๖. อิติวุตตะกะ คือ คำสอนของพระพุทธเจ้า ที่พระสาวกได้ยกขึ้นมาอ้าง เพื่อให้เกิดความเชื่อมั่นหรือเป็นหลักฐาน เช่น ในมหาหัตถิปโทปมสูตร พระสารีบุตร แสดงเรื่องปฏิจจสมุปบาท ในตอนท้ายท่านได้ยกเอาพระพุทธพจน์ขึ้นมาอ้าง เพื่อสนับสนุนความเชื่อมั่น

๗. ชาตก เรื่องในอดีตชาติของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจะทรงยกขึ้นมาอธิบายประกอบ ในกรณีที่มีผู้ทูลถาม หรือเป็นเรื่องเกิดขึ้นในสมัยพุทธกาล ชาตกมีทั้งหมด ๕๔๗ เรื่อง

๘. อัมภุตธรรม คำสอนนำอัศจรรย์ใจ ๓ ประเภท คือ

๘.๑ ธรรมที่เป็นสังขะ เป็นธรรมที่น่าอัศจรรย์ใจ จึงมักจะเปล่งวาจาสรรเสริญว่า “อจฺฉริย อพฺภุตํ ภนฺเต ยาว สุภาสิตํ อิหิ....” ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เทศนานี้เป็นสุภาชิต เป็นสิ่งน่าอัศจรรย์....

๘.๒ เรื่องที่น่าอัศจรรย์เกี่ยวกับพระพุทธเจ้า เช่น พระมารดาประสูติพระองค์ประทับยืน มีได้นอนคลอเหมือนหญิงทุกๆ ไปหลังจากประสูติแล้วก็สามารถดำเนินไปได้ ๗ ก้าว ทรงเปล่งพระสุรสีหนาท ว่า “พระองค์ทรงบังเกิดมาเพื่อประโยชน์ของมหาชน” เป็นต้น

๘.๓ เรื่องที่พระพุทธเจ้าตรัสสรรเสริญว่าที่น่าอัศจรรย์

๙. เวทัลลละ คำสอนที่แจกแจงความหมายอย่างละเอียด ซึ่งอาจทำโดยการอธิบายขยายความ หรือโดยการวิเคราะห์ความหมายทางไวยากรณ์ เป็นต้น^{๖๕}

๓.๒) ปฏิบัติศีลธรรม

ธรรมะอันเป็นหลักปฏิบัติที่พระพุทธเจ้าทรงสอน ได้แก่ การเจริญภาวนา ทำมรรคมีองค์ ๘ ให้สมบูรณ์ เพื่อบรรลुरुยิมรรค อริยมผล ตามแนวทางไตรสิกขา

ภาวนา แปลว่า ธรรมที่เป็นเครื่องอบรมกระแสดิจ ทำให้กุศลที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น และทำให้กุศลที่เกิดขึ้นแล้วเจริญเพิ่มพูนยิ่งขึ้น^{๖๖} เป็นการปรารถนาความเพียรอันเป็นที่ตั้งของความสุขพิเศษ คือ ความสุขในฌาน และความสุขในมรรคผล^{๖๗} มีอยู่ ๒ แบบ

^{๖๕} อง.จตุ. (ไทย) ๒๑/๖/๑๐,อง.จตุ.อ. (บาลี) ๒/๖/๒๘๒,วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๒๖.

^{๖๖} พระคันธสาราภิกวศ์ (แปล), **ปรมัตถทีปนี**, หน้า ๔๗๘, ๗๖๐.

^{๖๗} ดูใน อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๑๐๗/๑๕๗.

๑. สมถภาวนา คือ การฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบเป็นสมาธิ เมื่อจิตตั้งมั่นแน่วแน่อยู่กับอารมณ์สมณะอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งจนเป็นเอกัคคตารมณ์ เกิดเป็นฌาน เมื่อทำให้สมบุรณ์ครบถ้วนในฌาน เกิดเป็นสมาบัติ ๘ ผลของการเจริญสมาบัติให้สมบุรณ์ คือเกิดอภิญญา ๕^{๖๘}

๒. วิปัสสนาภาวนา คือ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งในขั้น ๕ หรือรูป-นามตามความเป็นจริงว่าไม่เที่ยง มีสภาวะทนได้ยาก ที่ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ เป็นการปฏิบัติเพื่อให้เกิดญาณรู้แจ้งอริยสัจ ๔^{๖๙} ที่เรียกว่า “ญาณ”

เมื่อเจริญวิปัสสนาสมบุรณ์แล้ว ทำให้เกิดอภิญญาเพิ่มอีก ๑ คือ อาสวักขยญาณ (ญาณที่ทำให้อาสวะ^{๗๐} ลีนไป) ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

“เมื่อจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผุดผ่อง ไม่กิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว ภิกษุผู้นั้นน้อมจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี่ทุกข์ นี่ทุกขสมุทัย นี่ทุกขนิโรธ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา’ นี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา’ เมื่อเธอรู้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้นจาก..อาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ‘ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป’”^{๗๑}

ผลของอาสวักขยญาณ คือทำให้บรรลุดังมรรค ผล นิพพาน ดับกิเลสตัณหาได้อย่างสิ้นเชิง^{๗๒} อันเป็นจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

๓.๓) ปฏิเวธสังฆธรรม

ปฏิเวธ แปลว่า บรรลุสัจจะแล้ว คือ บรรลุโลกุตตรธรรมแล้ว^{๗๓}

พระสังฆธรรมที่ได้บรรลุจากการปฏิบัติให้สมบุรณ์ในไตรสิกขา ทำมรรคมืองค์ ๘ ให้เจริญ ตามแนวทางปริยัติสังฆธรรม และปฏิบัติสังฆธรรมข้างต้น ผลที่เกิดขึ้นคือ “บรรลุดธรรม”

การบรรลุดธรรม คือ การเกิดปัญญาเห็นแจ้งโลกุตตรธรรม ๙^{๗๔} สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ๔ จำพวก คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์^{๗๕} โดยการเจริญสมณะและ

^{๖๘} ดูใน อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๒๗/๑๑๑.

^{๖๙} ดูใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๒/๒๔๒ ,อง.จตุก.อ. (บาลี) ๒/๒๕๔/๔๔๗.

^{๗๐} อาสวะ หมายถึง กิเลสที่หมักหมม หรือดองอยู่ในสันดาน ไหลซึมซ่านไปย้อมจิตเมื่อประสบอารมณ์ต่างๆ จุ. (ไทย) ๓๑/๕๑/๒๑๑, อง.ติก.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๔๙.

^{๗๑} ที.ม. (ไทย) ๙/๒๓๔-๒๔๘/๗๗-๘๔.

^{๗๒} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๔๒๙/๓๑๕ ,ที.ปา.อ. (บาลี) ๑/๗๘/๒๘.

^{๗๓} ม.อุ.อ. (ไทย) ๓/๑/-/๓๑๗.

^{๗๔} โลกุตตรธรรม ๙ คือ อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ และนิพพาน ๑ ดูใน ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๑๑/๑๓๙.

อริยมรรค ๔ คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค และอรหัตตมรรค ดูในอง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๕๗/๓๑.

สามัญญผล (ผลแห่งความเป็นสมณะ) ๔ ได้แก่ ๑. โสดาปัตติผล ๒. สกทาคามีผล ๓. อนาคามีผล ๔. อรหัตตผล ดูใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๘.

^{๗๕} ดูในวิสุทธิ. (บาลี) ๒/๘๑๑-๘๑๕/๓๕๖-๓๕๙.

วิปัสสนา ตามหลักการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ละสังโยชน์ และอนุสัย ได้ตามกำลังของมรรค บรรลุุมรรคผล นิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา

ประเภทของการบรรลุธรรม จำแนกออกเป็น ๗ ประเภท^{๗๖} ดังนี้

๑. ท่านผู้เป็นอุภโตภาควิมุต คือ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน หมายถึง หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปสมาบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค ได้แก่ พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมถภาวนา ได้สัมผัสสี่วิโมกข์ ๘ (ได้สมาบัติทั้ง ๘ แล้ว)^{๗๗} และนิโรธสมาบัติด้วยนามกาย ได้เจโตวิมุตติขั้นอรุปสมาบัติ และสิ้นอาสวะ เพราะเห็นด้วยปัญญา คือ ได้ปัญญาวิมุตติ^{๗๘}

๒. ท่านผู้เป็นปัญญาวิมุต คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา หมายถึง พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วนๆ มิได้สัมผัสสี่วิโมกข์ ๘ แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา^{๗๙}

๓. ท่านผู้เป็นกายสักขี คือ ผู้เป็นพยานในนามกาย หมายถึง ได้สัมผัสสี่วิโมกข์ ๘ ด้วยนามกาย และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไป จนถึงท่านผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุพระอรหันต์ ที่มีสมาธิทรีย์แก่กล้าในการปฏิบัติ^{๘๐}

๔. ท่านผู้เป็นทวิภูมิตะ คือ ผู้บรรลุสัมมาทิฐิ หมายถึง ท่านผู้เข้าใจอริยสัจถูกต้องและอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไปจนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อพระอรหันต์ ที่มีปัญญินทรีย์แก่กล้าในการปฏิบัติ^{๘๑}

^{๗๖} ดูในอง.สตตก. (บาลี) ๒๓/๑๔/๙, อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๑๔/๒๐-๒๑.

^{๗๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๙/๗๕, อง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๐.

วิโมกข์ ๘ ประการ

๑. บุคคลผู้มีรูปเห็นรูปทั้งหลาย หมายถึงได้รูปฌานโดยเจริญกสิณที่กำหนดวัตถุในกายของตน เช่น สีมเห็นรูปทั้งหลาย หมายถึงเห็นรูปฌาน ๔ ดูใน ที.ม.อ. (บาลี) ๑๒๙/๑๑๒-๑๑๓.

๒. บุคคลผู้มีอรุปสัญญาภายในเห็นรูปทั้งหลายภายนอก หมายถึงเห็นรูปทั้งหลายมี นิลกสิณ เป็นต้น ด้วยญาณจักขุ (ที.ม.อ. (บาลี) ๑๒๙/๑๑๒-๑๑๓)

๓. บุคคลผู้น้อมใจไปว่า ‘งาม’ หมายถึงผู้เจริญวิมุตติกสิณ กำหนดสีที่งาม ที.ม.อ. (บาลี) ๑๒๙/๑๑๒-๑๑๓

๔. บุคคลบรรลุอากาศาสนัญจายตนฌานโดยกำหนดว่า ‘อากาศหาที่สุคมิได้’ อยู่ เพราะล่องรูปสัญญาดับปฏิขสัญญา ไม่กำหนดนามัตตสัญญาโดยประการทั้งปวง

๕. บุคคลล่องอากาศาสนัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุวิญญาณัญจายตนฌานโดยกำหนดว่า ‘วิญญาณหาที่สุคมิได้’

๖. บุคคลล่องวิญญาณัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุอาภิกัญญา-ยตนฌานโดยกำหนดว่า ‘ไม่มีอะไร’ อยู่ นี้เป็นวิโมกข์ประการที่ ๖

๗. บุคคลล่องอาภิกัญญา-ยตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุเนวสัญญานาสัญญา-ยตนฌานอยู่

๘. บุคคลล่องเนวสัญญานาสัญญา-ยตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุสัญญาเวทิตินิโรธอยู่ ดูใน

อง.นวก.อ. (บาลี) ๓/๔๕/๓๑๖.

^{๗๘} ดูในอง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๐, อง.นวก.อ. (บาลี) ๓/๔๕/๓๑๖.

^{๗๙} ดูในอง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑.

^{๘๐} ดูใน อง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑, อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๒๖/๔๙.

^{๘๑} ดูใน อง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑, อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๒๗/๔๙-๕๐.

๕. ท่านผู้เป็นสัทธาวิมุต คือ ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา หมายถึง ท่านผู้เข้าใจอริยสัจถูกต้อง ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุพระอรหันต์ที่มีสัทธาอินทรีย์แก่กล้า^{๘๒}

๖. ท่านผู้เป็นอัมมานุสारी คือ ผู้แล่นไปตามธรรม (ปัญญา) หมายถึง พระอริยบุคคลผู้บำเพ็ญ อริยมรรค ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค กำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผลมีปัญญาแก่กล้าเป็นตัวนำ^{๘๓}

๗. ท่านผู้เป็นสัทธานุสारी คือ ผู้แล่นไปตามศรัทธา หมายถึง ท่านผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค กำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล มีศรัทธาแก่กล้าเป็นตัวนำ^{๘๔}

ผู้บรรลุพระอรหันต์ ๒ ประเภท คือ

๑) พระอรหันต์อุกโตภาควิมุต

“อุกโตภาควิมุต” คือ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน ได้แก่ พระอรหันต์ผู้

หลุดพ้นจากรูปกายด้วยรูปสมาบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค ได้แก่ พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญ สมถภาวนาได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ คือ ฌานสมาบัติและนิโรธสมาบัติ^{๘๕} ด้วยนามกาย ท่านย่อมได้เจตวิมุตติ ขึ้น รูปสมาบัติก่อน และสิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญาเป็นพระอรหันต์ผู้ได้ “ปัญญาวิมุตติ”^{๘๖} ดังนั้น พระอรหันต์ต้องได้ปัญญาวิมุตติด้วยเสมอ^{๘๗}

เจตวิมุตติ หมายถึง “ความหลุดพ้นแห่งจิตจากรูปกายด้วยรูปสมาบัติ” ได้แก่ อับปนาสมาธิ^{๘๘} แต่ถ้าหมายถึง “มรรคและผล” ตั้งแต่โสดาบันขึ้นไป จะต้องมากำกับปัญญาวิมุตติเสมอ^{๘๙}

อุกโตภาควิมุตมี ๕ ประเภท คือ บุคคลผู้ได้รูปสมาบัติ ๔ ออกจาก รูปสมาบัติแล้วพิจารณา สังขารทั้งหลายบรรลุพระอรหันต์มี ๔ ประเภท และพระอนาคามีผู้ออกจากนิโรธสมาบัติแล้วบรรลุพระอรหันต์ ๑ ประเภท^{๙๐}

๒) พระอรหันต์ปัญญาวิมุต

ปัญญาวิมุตติ คือ ปัญญาในอรหัตผลซึ่งหลุดพ้นจากเครื่องผูก คือ กิเลสทั้งปวง^{๙๑} ท่านผู้เป็นปัญญาวิมุต คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา หมายถึงพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วนๆ มิได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา^{๙๒} (สุขวิปัสสก)

^{๘๒} ดูใน อง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๒, อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๒๘/๕๐-๕๑.

^{๘๓} ดูในอง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๒, อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๒๘/๕๑.

^{๘๔} ดู อง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๒, อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๓๐/๕๒-๕๓.

^{๘๕} ดูใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๒๙-๖๓-๖๔, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๙/๗๕-๗๖.

^{๘๖} ดูในอง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๐, อง.นวก.อ. (บาลี) ๓/๔๕/๓๑๖).

^{๘๗} ดูในอง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๘๗/๙๙, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๘๗/๑๓๓.

^{๘๘} ดูในที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๘๒/๓๙๔.

^{๘๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒)/๓๐๘-๓๒๐.

^{๙๐} ดูในอภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๒๔/๔๗-๔๙.

^{๙๑} ปณณาวิมุตตินติ เอตถาปิ สพพกิเลสพณณาวิมุตตา อรหตตผลปณณาว ปณณาวิมุตตีติ เวทิตพพา. (ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๓๗๓/๒๘๑).

^{๙๒} ดูในอง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑.

พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า^{๙๓} “อานนท์ ภิกษุผู้รู้ถึงความเกิด ความดับ คุณ โทษของวิญญาน ฐิติ ๗ และอายตนะ ๒ และอุบายสลัดออกจากวิญญานฐิติ ๗ และอายตนะ ๒ นี้ตามความเป็นจริง ย่อมหลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่น^{๙๔} ภิกษุนี้เราเรียกว่าผู้เป็นปัญญาวิมุต^{๙๕}”

ปัญญาวิมุต ได้แก่ บุคคลผู้มีได้ถูกต้องสมาบัติ ๘ ด้วยกาย^{๙๖} แต่หลุดพ้นจากกิเลสเพราะเห็นด้วยปัญญา มี ๕ พวก คือ

พระอรหันต์ผู้สูกขวิปัสสก คือ เจริญวิปัสสนาล้วนๆ พวกหนึ่ง และบุคคลผู้ออกจากรูปฌาน ๔ แต่ละฌานแล้วเจริญวิปัสสนา แล้วบรรลุพระอรหันต์อีก ๔ พวกคือ

- ๑) ออกจากปฐมฌานแล้วบรรลุพระอรหันต์
- ๒) ออกจากทุติยฌานแล้วบรรลุพระอรหันต์
- ๓) ออกจากตติยฌานแล้วบรรลุพระอรหันต์
- ๔) ออกจากจตุตถฌานแล้วบรรลุพระอรหันต์อีก ๑

รวมเป็น ๕ พวก ซึ่งพระอรหันต์ทั้ง ๕ พวกนี้ ไม่มีท่านใดเลยที่ได้สมาบัติ ๘ อย่างมากก็ได้เพียงรูปฌาน ๔ เท่านั้น^{๙๗}

การบรรลุธรรม คือการบรรลุโลกุตตรธรรม ๙^{๙๘} หรือการบรรลุวิชชา และวิมุตติ^{๙๙} รู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ (ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค)^{๑๐๐} ละสังโยชน์และอนุสัย^{๑๐๑} ได้ตามกำลังมรรคนี้ๆ เป็นพระอริยบุคคล ๔ จำพวก

โลกุตตรธรรม ๙ คือ ธรรมที่พ้นไปจากสังขตธรรม คือ ชั้น ๕^{๑๐๒} ได้แก่ อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ และนิพพาน ๑

อริยมรรค คือ ธรรมเครื่องละสังโยชน์^{๑๐๓} และอนุสัยกิเลสได้อย่างเด็ดขาด สิ้นเชิง แบ่งเป็น ๔ ระดับ ดังนี้

^{๙๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๘/๗๕.

^{๙๔} หลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่น หมายถึงไม่ถือมั่นในอุปาทาน ๔ คือ (๑) กามอุปาทาน (ความถือมั่นในกาม) (๒) ทิฏฐูปาทาน (ความถือมั่นในทิฏฐิ) (๓) สีสัพพตูปาทาน (ความถือมั่นในศีลพรต) (๔) อัตตวาทูปาทาน (ความถือมั่นในวาทะว่ามีอัตตา) (ที.ม.อ. (บาลี) ๑๒๘/๑๑๒)

^{๙๕} ผู้เป็นปัญญาวิมุต หมายถึงหลุดพ้นด้วยกำลังปัญญา โดยไม่ได้บรรลุสมาธิขั้นสูงคือวิโมกข์ ๘ (ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๑๒๘/๑๔๔)

^{๙๖} สมาบัติ ๘ นั้นได้แก่ รูปฌาน ๔ คือปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน และอรุฌาน ๔ คือ อากาสนัญจายตนฌาน วิญญานัญจายตนฌาน อากิญจัญญายตนฌาน และเนวสัณญานาสัณญายตนฌาน.

^{๙๗} ดูใน อภ.ปญจ.อ. (บาลี) ๑/๒๕/๔๙.

^{๙๘} ดูใน ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๔๗๘/๓๖๑, อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๕๗/๓๑.

^{๙๙} ดูอธิบายที่หน้า ๑๔๕.

^{๑๐๐} ดูใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๙๑/๓๗๖, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๑/๖๐๕.

^{๑๐๑} อนุสัย คือ กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นสันดาน มี ๗ ประการ (ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๕๗/๒๕๕, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๗/๓๙๙.) มีอธิบายในหน้าที่ ๓๙.

^{๑๐๒} พ้นจากธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง ได้แก่ ชั้น ๕ (อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๘๙/๒๗๗)

๑) โสดาปัตติมรรคย่อมลละสังโยชน์ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาสได้อย่างเด็ดขาดสิ้นเชิง และอนุสัย ๒ คือทิฏฐานุสัยและวิจิกิจฉานุสัยย่อมสิ้นไปด้วย

๒) สกทาคามีมรรค ย่อมละสังโยชน์ ๒ คือ กามราคสังโยชน์และปฏิฆสังโยชน์ส่วนหยาบๆ ได้อย่างเด็ดขาด สิ้นเชิง และอนุสัย ๒ คือกามราคานุสัยและปฏิฆานุสัยที่หยาบๆ ย่อมสิ้นไปด้วย

๓) อนาคามีมรรค ย่อมละสังโยชน์ ๒ คือ กามราคสังโยชน์และปฏิฆสังโยชน์ส่วนละเอียดได้ และอนุสัย ๒ นี้ คือ กามราคานุสัย และ ปฏิฆานุสัย ส่วนละเอียดๆ ย่อมสิ้นไปด้วย

๔) อรหัตตมรรค ย่อมละสังโยชน์ ๕ นี้ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาได้ และอนุสัย ๓ นี้คือ มานานุสัย ภวราคานุสัย และอวิชชานุสัย ย่อมสิ้นไปด้วย^{๑๐๔}

สามัญญผล แปลว่า ผลสูงสุดของการเป็นสมณะผู้เจริญมรรคมีองค์ ๘ มาอย่างสมบูรณ์แล้ว^{๑๐๕} หรือ ผลจาการละสังโยชน์และอนุสัยกิเลส ทำให้รู้แจ้งพระนิพพาน มี ๔ ประการ คือ

๑) โสดาปัตติผล รู้แจ้งพระนิพพาน อันเป็นผลจากการบรรลุโสดาปัตติมรรค

๒) สกทาคามีผล รู้แจ้งพระนิพพาน อันเป็นผลจากการบรรลุสกทาคามีมรรค

๓) อนาคามีผล รู้แจ้งพระนิพพาน อันเป็นผลจากการบรรลุอนาคามีมรรค

๔) อรหัตตผล รู้แจ้งพระนิพพาน อันเป็นผลจากการบรรลุอรหัตตมรรค^{๑๐๖}

พระนิพพาน แปลว่า ดับ หรือ สภาวะที่ดับเย็น^{๑๐๗} เป็นธรรมที่ปัจจัยมิได้ปรุงแต่ง คือ ธรรมที่ไม่ได้เกิดจากปัจจัย^{๑๐๘} คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

ธรรมทั้งหลายย่อมสิ้นไป เพราะอาศัยธรรมชาติใด เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **นิพพาน** นิพพานนั้นไม่เพียงเป็นความสิ้นกิเลสเท่านั้น จัดเป็นอรุปรธรรม (นาม) ด้วย^{๑๐๙}

นิพพาน เป็นทางดำเนินถึงความไม่แก่ และไม่ตายไม่มีความเศร้าโศก ไม่ถูกขำศึกเบียดเบียน ไม่มีภัย ไม่มีความเดือดร้อน^{๑๑๐}

^{๑๐๓} สังโยชน์ หมายถึง กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์ไว้กับทุกข์ มี ๑๐ ประการ คือ

๑) สักกายทิฏฐิ ความเห็นผิดว่าชีวิตเป็นตัวตน ที่เที่ยงแท้ถาวร ๒) วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัยไม่เชื่อมั่นในกุศลธรรมที่ปรากฏ ๓) สีลัพพตปรามาส ถือวัตรผิดๆ สำคัญว่าจะพ้นทุกข์ได้เพียงเพราะศีลและวัตร ๔) กามฉันทะ ความยินดีพอใจในอารมณ์สัมผัสที่น่าใคร่ ๕) พยาบาท ความขัดเคืองไม่พอใจในอารมณ์ที่ไม่น่าใคร่ ๖) รูปราคะ ความยินดีในอารมณ์รูปฌาน ๗) อรูปราคะ ความยินดีในอารมณ์รูปฌาน ๘) มานะ ความยึดถือว่าเป็นผู้รู้ ๙) อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ที่น่ายินดี น่ายึดถืออื่นๆ ๑๐) อวิชชา ความไม่รู้แจ้งเหตุปัจจัย ในอารมณ์อุเบกขา (อารมณ์ฌาน) ดูใน อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑.

^{๑๐๔} ดูใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๕-๖.

^{๑๐๕} สัมมา. (ไทย) ๑๙/๓๕/๓๕, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๑๘๗/๑๕๕.

^{๑๐๖} ดูใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๘, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๑๑/๑๓๙.

^{๑๐๗} ขุ.จุฬ. (ไทย) ๓๐/๖๗/๒๕๒.

^{๑๐๘} ขุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๕๐๓/๓๓๘.

^{๑๐๙} สัมมา. อ. (ไทย) ๔/๒/-/๙๐, ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๐.

^{๑๑๐} ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๕๑๔/๖๓๙.

นิพพาน คือ ธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวงเป็นที่สลัดทิ้งอุปธิทั้งหมด เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่คลายกำหนด เป็นที่ดับกิเลส เป็นที่เย็นสนิท^{๑๑๑}

ใน**นิพพาน** ไม่มีดิน น้ำ ไฟ ลม ไม่มีดวงดาวส่องแสง ไม่มีดวงอาทิตย์ส่องแสง ไม่มีดวงจันทร์ส่องแสง และไม่มีควมมีด^{๑๑๒}

ความเกิดขึ้นแห่ง**นิพพาน**ไม่ปรากฏ ความเสื่อมไม่มี ความเป็นอย่างอื่นของนิพพานนั้น ก็ไม่ปรากฏ นิพพานจึงเป็นสภาวะเที่ยง มั่นคง แน่แท้ มีความไม่แปรผันไปเป็นธรรมดา รวมความว่า สภาวะนั้นอันอะไรนำไปไม่ได้ ไม่กำเริบ^{๑๑๓}

นิพพาน เป็นธรรมชาติที่สงบจากรูป-นาม ชั้นที่ ๕ เพราะพ้นจากตัณหาอย่างเด็ดขาด พระอรหันต์ทั้งหลายเมื่อเข้าถึงชั้นอธิพพานแล้ว วิภวทุกข์ต่างๆ ที่เป็นการเกิด แก่ เจ็บ ตาย ก็ดับสูญสิ้นทั้งหมดโดยไม่มีเหลือ สิ้นภพสิ้นชาติแล้วอย่างสิ้นเชิง^{๑๑๔}

^{๑๑๑} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๖/๒๕.

^{๑๑๒} ชุ.อ. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๗, ชุ.อุ.อ. (บาลี) ๑๐/๑๐๒.

^{๑๑๓} ชุ.จุฬ. (ไทย) ๓๐/๑๒๐/๓๙๑.

^{๑๑๔} ส.นิ.อ. (ไทย) ๒/-/๓๖๓.

๑.๒.๓ พระสงฆ์

๑) ความหมาย

พระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า เป็นผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกต้อง และปฏิบัติเพื่อรู้ยิ่งตามพระธรรมวินัย

สงฆ์ ย่อมาจากภาษาบาลีว่า ภิกขุสงฆ์ แปลว่า หมู่แห่งพระภิกษุผู้เห็นอริยสัจ ๔ และนิพพาน โดยประจักษ์ มีความเป็นอยู่เบียดเสียด แต่ไม่เสียดสีกัน เพราะเสมอกันด้วยทิวฐิและศีล^{๑๑๔} ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ดูก่อนอานนท์ เธอจะสำคัญข้อนั้นเป็นไฉน ธรรมเหล่าใดที่เราแสดงเพื่อรู้ยิ่งสำหรับเธอทั้งหลาย คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ อานนท์ เธอจะไม่เห็นภิกษุแม่ ๒ รูปมีวาทีต่างกันในเรื่องเหล่านี้เลย”^{๑๑๖}

อีกนัยหนึ่ง พระสงฆ์ แปลว่า ผู้ช่วยกำจัดภัยของสัตว์โลก เพราะทำทานที่เขาถวายแล้วแม้ให้น้อยให้ได้ผลมาก ให้ได้ผลไพศาล^{๑๑๗}

พระสงฆ์ชื่อว่าเป็นสรณะ เป็นที่พึ่ง ที่ระลึก เพราะกำจัดภัยของสัตว์ทั้งหลายได้ โดยการทำความบำเพ็ญบุญแม้ให้น้อย ให้ได้รับผลไพศาล^{๑๑๘}

ภิกษุ แปลว่า ผู้เห็นภัยในวัฏฏะ ปฏิบัติภาวนาเพื่อทำลายกิเลส เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยไตรสิกขา^{๑๑๙} ซึ่งได้แก่ กัลยาณปुरुชชน พระเสขะ และพระอรหันต์ทั้งหลาย^{๑๒๐}

วัฏฏะ แปลว่า วงเวียน หมายถึง การหมุนเวียนไปด้วยอำนาจกิเลส กรรม และวิบาก^{๑๒๑} เมื่อยังมีกิเลสก็เป็นเหตุให้ทำกรรม เมื่อทำกรรมก็ต้องได้รับวิบาก คือผลกรรม เมื่อเสวยวิบากอยู่ก็เกิดกิเลสอีก เมื่อเกิดกิเลสก็ทำกรรมอีก เรียกวงจรเช่นนี้ว่า วัฏจักร ตัวอย่างเช่น อยากกินขนม(กิเลส) หาขนมมากิน (กรรม) รู้สึกอร่อยชอบใจ (วิบาก) ตัดใจในรสอร่อย อยากกินอีก(กิเลส) จึงไปหาขนมอร่อยๆ มากินอีก (กรรม) เป็นต้น และการหมุนเวียนอย่างนี้ทำให้เจ้าของกิเลส กรรม และวิบากนั้น ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพภูมิต่างๆ ไม่จบสิ้น เรียกการเวียนว่ายตายเกิดอย่างนี้ว่า วัฏสงสาร หรือสังสารวัฏ

พระสงฆ์ คือ กลุ่มของบุคคลผู้พร้อมด้วยอริยมรรค ๔ อย่าง และมีขันธสันดานอบรมอย่างดีแล้ว ด้วยสามัญผล ๔ รวมตัวกันด้วยความเห็นและศีลที่เสมอกัน^{๑๒๒} ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

^{๑๑๔} มีปัญญาเห็นอริยสัจเหมือนกัน (ขุ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๔๕๐.)

^{๑๑๖} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๒/๕๑. ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๑๘.

^{๑๑๗} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๔๘๓.

^{๑๑๘} ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๑/๔/-/๔๓๘.

^{๑๑๙} ขุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๑/๙๔. ขุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๔/๒๗๔.

^{๑๒๐} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐/๕๖๕.

^{๑๒๑} วัฏฏะ ๓ คือ ๑) กิเลสวัฏฏะ วงจรกิเลส ประกอบด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน (๒) กัมมวัฏฏะ วงจรกรรม ประกอบด้วยสังขารและกรรมภพ ๓) วิบากวัฏฏะ วงจรวิบาก ประกอบด้วยวิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ซึ่งแสดงออกในรูป-อุปัตติภพชาติ ขรา มรณะ เป็นต้น (อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๑๑๗-๑๑๘/๓๗๕)

^{๑๒๒} มีปัญญาเห็นอริยสัจเหมือนกัน ขุ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๔๕๐.

“ดูก่อนอานนท์ เธอจะสำคัญข้อนั้นเป็นไฉน ธรรมเหล่าใดที่เราแสดงเพื่อยู้งัยสำหรับเธอทั้งหลาย คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทริย ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ อานนท์ เธอจะไม่เห็นภิกษุแม่ ๒ รูป มีวาทะต่างกันในธรรมเหล่านี้เลย^{๑๒๓}”

ได้แก่ พระอริยบุคคล ๘ จำพวก^{๑๒๔} คือ

- | | |
|----------------|--|
| ๑) พระโสดาบัน | ๒) ผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล |
| ๓) พระสกทาคามี | ๔) ผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามีผล |
| ๕) พระอนาคามี | ๖) ผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอนาคามีผล |
| ๗) พระอรหันต์ | ๘) ผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอรหัตตผล ^{๑๒๕} |

พระสงฆ์ เป็นหมู่คณะอันประเสริฐสุด เพราะเป็นหมู่แห่งพระอริยบุคคลผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ เพราะเป็นบุญเขตอันประเสริฐที่สุด และเป็นหมู่คณะที่ทำลายความเร่าร้อนคือกิเลส ด้วยมรรคและผลได้แล้ว^{๑๒๖}

๒) ประเภทของสงฆ์

พระสงฆ์ ความหมายโดยทั่วไปหมายถึง หมู่ชนที่ฟังคำสอนของพระพุทธเจ้าแล้วปฏิบัติตามพระธรรมวินัย หรือหมายถึง พระภิกษุในพระพุทธศาสนา แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท^{๑๒๗} คือ

๒.๑) สมมติสงฆ์

ภิกษุสงฆ์ผู้อุปสมบทด้วยสมมติกรรม ที่ปรากฏในวินัยกรรม ซึ่งอาจ จะเป็นบุุชชน หรือพระอริยบุคคลก็ได้ เป็นผู้อุทิศตนเพื่อการศึกษาและปฏิบัติตามพระธรรมวินัย แบ่งออกเป็น ๔ หมวด คือ

๑. สงฆ์จตุรวรรค คือ หมู่ภิกษุ ๔ รูป ที่สมมติขึ้นเป็นสงฆ์ สามารถประกอบสังฆกรรมได้ทุกอย่ง ยกเว้น การปวารณา การทอดกฐิน การอุปสมบท และอัพภาน (พิธีกรรมของสงฆ์เพื่อออกจากอาบัติสังฆาทิเสส)

๒. สงฆ์ปัญจวรรค คือ หมู่ภิกษุ ๕ รูป สามารถทำปวารณาให้ผ้ากฐิน และให้การอุปสมบทในปัจจุบันชนบทได้ (สถานที่ขาดแคลนพระสงฆ์ เช่น ในเขตชนบท)

๓. สงฆ์ทศวรรค คือ หมู่ภิกษุ ๑๐ รูป สามารถให้การอุปสมบทในมัธยมประเทศ (สถานที่ที่ไม่ขาดแคลนพระสงฆ์ เช่นในเขตเมือง) ได้

๔. สงฆ์วิสตวรรค คือ หมู่ภิกษุจำนวน ๒๐ รูปขึ้นไปสามารถทำสังฆกรรมได้ทุกอย่ง รวมทั้งอัพภานกรรม (ออกจากอาบัติสังฆาทิเสส) ด้วย^{๑๒๘}

^{๑๒๓} ชุ.ช.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๑๘.

^{๑๒๔} อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๒๐๗/๒๒๙, อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๒๐๗/๒๒๙.

^{๑๒๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๔/๓๔๑, อง.นวก (ไทย) ๒๓/๙/๔๔๘.

^{๑๒๖} ชุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๗๔๙/๘๗.

^{๑๒๗} พระญาณธชะ, **ปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, หน้า ๑๒๙.

^{๑๒๘} วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๘๘/๒๗๖.

๒.๒) ทักขิไณยสงฆ์

สงฆ์ผู้ควรรับทักษิณา หมายถึง หมู่อริยบุคคล ^{๑๒๙} ได้แก่ พระภิกษุผู้บรรลุมรรคผลแล้วเท่านั้น เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า พระอริยสงฆ์ ^{๑๓๐} คือ ภิกษุผู้รู้แจ้งธรรมผู้ปฏิบัติตามคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้บรรลุถึงความรู้แจ้งสามารถกำจัดกิเลส และสังโยชน์ได้ตามภูมิชั้นของตน ได้แก่ หมู่แห่งอริยบุคคล ๘ จำพวก คือ ผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ ผู้ตั้งอยู่ในผล ^{๑๓๑} ดังนี้

๑. บุคคลผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค หรือบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งในโสดาปัตติผล หมายถึง ผู้ปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ ๓ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส

๒. บุคคลผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผลหรือพระโสดาบัน หมายถึง ผู้ละสังโยชน์ ๓ ได้แล้ว

๓. บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามีผล หรือบุคคลผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามีมรรค หมายถึง ผู้ปฏิบัติเพื่อทำกามราคะและพยาบาทให้เบาบาง

๔. บุคคลผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามีผลหรือพระสกทาคามี หมายถึง ผู้ทำ กามราคะและพยาบาทให้เบาบาง

๕. บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอนาคามีผลหรือบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอนาคามีมรรค หมายถึง ผู้ปฏิบัติเพื่อละกามราคะและพยาบาทโดยไม่เหลือ

๖. บุคคลผู้ตั้งอยู่ในอนาคามีผลหรือพระอนาคามี หมายถึง ผู้ละกามราคะและพยาบาทได้โดยไม่เหลือ

๗. บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอรหัตตผล หรือบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค หมายถึง ผู้ปฏิบัติเพื่อละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาโดยไม่เหลือ

๘. บุคคลผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผล หรือพระอรหันต์ หมายถึง บุคคลผู้ละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาได้โดยไม่เหลือ ^{๑๓๒}

๓) คุณลักษณะของพระสงฆ์

พระอริยบุคคลดังกล่าวข้างต้นนั้น จะต้องมีคุณสมบัติทางกาย วาจา และใจที่ดั่งมด้วยอำนาจแห่งศีล สมาธิ ปัญญา จนข้ามผ่านจากปุถุชนจนเป็นพระอริยบุคคลระดับต่างๆ ด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนาจนสามารถขบญาณทั้ง ๓ ^{๑๓๓} และเมื่อละกิเลสได้ตามลำดับแล้ว ได้ประกาศธรรมให้ผู้รู้ตามอันเป็นหลักสำคัญในการสืบทอดพระพุทธศาสนา

คุณลักษณะของพระสงฆ์ พุทธบริษัททั้งหลายต่างพากันนำมาสาธยายสรรเสริญตลอด ๒๖๐๐ ปี

^{๑๒๙} อง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๒ - ๔๒๓.

^{๑๓๐} อริยะ อธิบายว่า เป็นของแท้ เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นของคลาดเคลื่อน อภิ.วิ.อ. (บาลี) หน้า ๙๐.

^{๑๓๑} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๑๘๑.

^{๑๓๒} อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๔๑/๑๕๖.

^{๑๓๓} ญาณ ความหยั่งรู้ มี ๓ อย่าง คือ ๑) สัจญาณ ความหยั่งรู้ริยสัจ ๔ มี ทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ๒) กิจจญาณ ความหยั่งรู้กิจอันต้องกระทำในอริยสัจ ๔ แต่ละอย่างว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้ ทุกขสมุทัยควรละเสีย ทุกขนิโรธควรทำให้แจ้ง และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาควรเจริญ และ ๓) กตญาณ หยั่งรู้กิจอันต้องทำในอริยสัจ ๔ แต่ละอย่างนั้นได้ทำเสร็จแล้ว เป็นการทำให้สุดแห่งทุกข์โดยชอบ, ดูใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๒ - ๔๘๕.

ว่า

“สุปฏิปันโน ภควโต สาวกสงโฆ. อุชุปฏิปันโน ภควโต สาวกสงโฆ. ฉายาปฏิปันโน ภควโต สาวกสงโฆ. สามิจิปฏิปันโน ภควโต สาวกสงโฆ. ยทิท จตตาริ ปุริสยุคานิ อฏฐปุริสปุคคลา. เอส ภควโต สาวกสงโฆ. อาหุเนยโย ปาหุเนยโย ทกฺขิเนยโย อณฺชลิกรณฺเณยโย อนุตฺตรํ ปุณฺณกฺเขตฺตํ โลกสฺส.”^{๑๓๔}

แต่ละบทมีความหมาย ดังนี้

๑) สุปฏิปันโน เป็นผู้ปฏิบัติดี คือ ปฏิบัติตามคำสอนของพระผู้มีพระภาคโดยทางสายกลาง (มัชฌิมปฏิปทา) ไม่ย่อหย่อนเกินไปและไม่ตึงเกินไปและปฏิบัติได้โดยไม่ถอยหลัง

๒) อุชุปฏิปันโน เป็นผู้ปฏิบัติตรง คือ ปฏิบัติตรงตามคำสอนของพระผู้มีพระภาคอันเป็นข้อปฏิบัติอันยังสัตว์ให้ถึงพระนิพพาน และไม่โอ้อวดเพื่อให้คนทั่วไปเห็นว่าปฏิบัติเคร่งครัดกว่าใครๆ

๓) ฉายาปฏิปันโน เป็นผู้ปฏิบัติถูกทาง คือ ปฏิบัติไม่ผิดเพี้ยนไปจากหลักคำสอนของพระผู้มีพระภาค

๔) สามิจิปฏิปันโน เป็นผู้ปฏิบัติสมควร คือ สมควรที่จะได้รับความเคารพนับถือ เป็นผู้ไม่มั่งงาย สำรวมระวังปิดกั้นบาปอกุศลไม่ให้เกิดขึ้นในตน และรู้จักประพฤติดตนต่อผู้อื่นในทางที่ดีงาม

๕) อาหุเนยโย เป็นผู้ควรแก่ของค่านับ คือ เป็นผู้ควรรับของที่มีผู้นำมาถวาย ที่เรียกว่า อาหุณะ ด้วยความเคารพเพราะคุณของท่านทั้ง ๔ ประการดังกล่าวข้างต้น

๖) ปาหุเนยโย เป็นผู้ควรแก่การต้อนรับ คือ เมื่อเป็นผู้ที่ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกทาง และเป็นผู้ปฏิบัติสมควรแล้ว ไม่ว่าท่านจะไปสู่ที่ใด ย่อมยังประโยชน์สุขและประโยชน์เกื้อกูลให้เกิด ณ ที่นั้น

๗) ทกฺขิเนยโย เป็นผู้ควรแก่ทักษิณา ควรแก่ของทำบุญ คือ เมื่อท่านเป็นผู้ที่ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกทางและเป็นผู้ปฏิบัติสมควรแล้ว ย่อมสมควรที่จะได้รับของบริจจาคทาน (ทักษิณาทาน) ซึ่งยังประโยชน์ให้เกิดขึ้นแก่ผู้บริจาคและผู้ทีล่วงลับไปแล้ว

๘) อณฺชลิกรณฺเณยโย เป็นผู้ควรแก่การทำอัญชลี ควรแก่การกราบไหว้ คือ พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกทาง ปฏิบัติสมควร เป็นผู้บริสุทธิ์ ย่อมตั้งอยู่ในฐานะที่ควรแก่การกระทำอัญชลี คือ ความเคารพกราบไหว้

๙) อนุตฺตรํ ปุณฺณกฺเขตฺตํ โลกสฺส เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก เป็นแหล่งปลูกฝัง และเผยแพร่ความดีที่ยอดเยี่ยมของโลก คือ พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ประพฤติดี ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติถูกทาง ปฏิบัติสมควร และเป็นผู้บริสุทธิ์สมควรได้รับการกราบไหว้บูชาและทักษิณาทาน อันยังประโยชน์มาก อานิสงส์มากดุจผืนนาที่มีดินดีอุดมสมบูรณ์ เมล็ดพืชที่หว่านหรือปลูกลงบนผืนดินนี้ย่อมให้ผลดี เหมือนดั่งนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก^{๑๓๕}

คุณของพระสงฆ์เกิดขึ้นจากการปฏิบัติภาวนาตามคำสอนของพระพุทธเจ้า จนสามารถพัฒนากาย วาจา และใจของตน เป็นผู้ปฏิบัติดี เป็นผู้ปฏิบัติตรง ดำรงอยู่ในมรรค ทางเข้าถึงความเป็นอริยบุคคล ๔ ประการ คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตตมรรค และดำรงอยู่ในผล ๔ คือ โสดา

^{๑๓๔} วิ.สุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๓๘, อัง.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๒.

^{๑๓๕} อภิ.ปุ. (ไทย) ๓๖/๒๐๗/๑๕๐.

ปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล อรหัตตผล^{๑๓๖} เป็นเนื่อนาบุญที่เกิดขึ้นได้โดยยาก

๑.๓ การล้างบาปในศาสนาพุทธ

ชาวพุทธหลายคนมีความเชื่อฝังใจว่า การล้างบาปไม่มีในศาสนาพุทธอย่างแน่นอน บุญและบาปนำมาลบล้างกันไม่ได้อย่างเด็ดขาด โดยยึดแนวคิดว่าการล้างบาปก็คือการสารภาพความผิดแล้วบาปทั้งหมดก็จะหลุดหายไป อย่างที่ทำกันในบางศาสนา แต่โดยความเป็นจริงแล้ว พระพุทธเจ้าหาได้ทรงปฏิเสธการล้างบาปไม่ พระองค์กลับทรงตรัสย้ำถึงวิธีการล้างบาปที่ถูกต้อง ที่มีใช้เพียงแค่ปากพูดหรืออาบน้ำ^{๑๓๗} นั่นคือทรงตรัสรับรองว่า บาปสามารถล้างได้โดยการชำระล้างที่กิเลสอันเป็นเหตุให้เกิดบาปนั้นๆ อีกทีหนึ่ง ด้วยมรรคญาณ^{๑๓๘} อันเกิดจากการเจริญวิปัสสนาในพุทธศาสนาเพียงเท่านั้น ซึ่งเป็นการชำระล้างที่แท้จริง

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสถึงบุคคลผู้ล้างบาปได้แล้วไว้ว่า

“บุคคลผู้มีกาย วาจา ใจสะอาด ไม่มีอาสวะ ถึงพร้อมด้วยความสะอาด บุคคลนั้นเรียกว่า เป็นผู้ล้างบาปได้แล้ว”^{๑๓๙}

“ผู้มีสัมมาทิฐิ ย่อมล้างมิจฉาทิฐิได้ ล้างบาปอกุศลเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเพราะมิจฉาทิฐิเป็นปัจจัยได้ และกุศลธรรมเป็นอันมากย่อมถึงความเจริญเต็มที่เพราะสัมมาทิฐิเป็นปัจจัย”^{๑๔๐}

“บุคคลผู้ชำระล้างบาปได้ทั้งหมด ไม่กลับมาสู่ตณหาและทิฐิในภพเวทนาและมนุษย์อีก ผู้นั้นเรียกว่า ผู้ล้างบาปได้แล้ว”^{๑๔๑}

พระวัคคิธร์หันตักกล่าวไว้ว่า “เราได้เสวยบาปกรรมที่เราได้ทำไว้ในชาติอื่นๆ แต่ปางก่อน บัดนี้ เราจะลอยบาปนั้นเสียตรงนี้ เราได้มีความเห็นอย่างนี้มาแต่เดิม เรานั้นครั้งฟังพระวาจาสุภาสิตอันเป็นบทที่ประกอบด้วยเหตุผลแล้ว ก็ได้พิจารณาเห็นเนื้อความตามความเป็นจริง ได้อย่างถ่องแท้ โดยแยกคาย ล้างบาปได้หมดแล้ว เป็นผู้ไม่มีมลทิน หมดจดสะอาดบริสุทธิ์ เราก้าวลงสู่กระแสน้ำคือ มรรคมืองค์ ๘ ล้างบาปได้หมดแล้ว บรรลุนิพพาน ๓ ได้แล้ว”^{๑๔๒}



เหล่าพราหมณ์ที่มานับถือศาสนาพุทธกล่าวหาว่า “ฉันขอถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ผู้คงที่ ว่าเป็นที่พึ่งที่ระลึก ข้อนั้นจะเป็นประโยชน์แก่ฉัน เมื่อก่อนนี้ฉันเป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระพรหม

^{๑๓๖} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๑๘๑.

^{๑๓๗} “ใครหนอช่างไม่รู้ มาบอกความนี้แก่ท่าน ซึ่งไม่รู้ ว่า คนจะพ้นจากบาปกรรมได้ เพราะการอาบน้ำ ถ้าเช่นนั้นพวก กบ เต่า ปลา ที่เที่ยวหากินอยู่ในน้ำทั้งหมดก็คงพากันไปสวรรค์แน่แท้ คนเข็ดสัตว์ โจร เพชฌฆาต และคนที่ก่อกรรม แม้เหล่านั้นก็จะพ้นจากบาปได้ เพราะการอาบน้ำ..ละชิ” ดูใน ขุ.เถรี (ไทย) ๒๖/๒๔๐/๕๙๔.

^{๑๓๘} ชำระบาปทั้งปวง ที่เกิดขึ้นในอายตนะภายในและภายนอก ด้วยมรรคญาณ ดูใน ขุ.ม.อ. (บาลี) ๑๔/๑๗๓.

^{๑๓๙} ดูใน อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๒๒/๓๖๘.

^{๑๔๐} ดูใน อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๐๗/๒๕๐.

^{๑๔๑} ดูใน ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๕๒๕/๖๒๒.

^{๑๔๒} ดูใน ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๔๘/๓๙๘.

วันนี้ ฉันเป็นพราหมณ์จริงๆ แล้ว ฉันได้วิชา ๓ เป็นผู้ล้างบาปได้แล้ว”^{๑๔๓}

๑.๓.๑ บาปคืออะไร

บาป แปลว่า สิ่งที่ทำให้ตกอบายภูมิ วิเคราะห์ศัพท์ว่า อปายาติทุกขิ ปาเปนตีติ ปापานิ.^{๑๔๔} ธรรมชาติเหล่าใด ทำให้สรรพสัตว์ต้องประสบทุกข์ในอบายภูมิ ธรรมชาติเหล่านั้น ชื่อว่า บาป

อบาย แปลว่า ปราศจากความเจริญ^{๑๔๕} อบายภูมิ คือถิ่นที่สัตว์จะไปถือกำเนิดอยู่อาศัยอันปราศจากความเจริญ (ไม่มีการแก้ไขเรียนรู้ ไม่มีการพัฒนา ต้องเสวยวิบากกรรมรับโทษอย่างเดียว)^{๑๔๖} มี ๔ ภูมิ

๑. เตร็จฉาน คือ แดนที่อยู่อาศัยของสัตว์ที่ดำเนินชีวิตโดยทางขวาง(กลาง) เป็นดินแดนสำหรับผู้ที่ไม่มีหะเป็นตัวนำ มีจิตเป็นมิจฉาทิภูฏิ ได้แก่ หมา แมว ช้าง ม้า เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า “ผู้เป็นมิจฉาทิภูฏิ เรากล่าวว่ามีคตอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ นรก หรือกำเนิดเตร็จฉาน”^{๑๔๗}

๒. เปรต คือ แดนที่อดอยาก หิวกระหาย เต็มไปด้วยความทุกข์ทรมาน ปราศจากความสุขสบาย เหล่าสัตว์ที่เกิดในเปรตวิสัย คือ ผู้ที่มี จิตโลภอยากได้ไม่สิ้นสุด คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า “เหล่าสัตว์ทำกาละแล้วบังเกิดในหมู่เปรต ด้วยอำนาจความโลภที่ครอบงำอยู่”^{๑๔๘}

๓. อสุรกาย คือ แดนที่มีแต่ความเศร้าหมอง คือ พวกอสุรกายทั้งหลาย จัดอยู่ในจำพวกเปรตเช่นกัน ผู้ที่จะเกิดในภูมิอสุรกายนี้ คือ ผู้ที่มีจิตประกอบด้วยโทสะ คือ ความโกรธเช่นเดียวกับผู้ที่เกิดในภูมินรก^{๑๔๙}

๔. นรก คือ แดนที่อันปราศจากความสุข มีแต่ความเร่าร้อน ไม่มีความชื่นใจ มีแต่ความทุกข์ทรมานโดยส่วนเดียว^{๑๕๐} ได้แก่ มหานรก ๘ ขุม มีสัตยูชีวนรกเป็นต้น อุตสทนรก ๑๖ ขุม มีกุกกุลนรกเป็นต้น และโลกันตนรก ผู้ที่จะไปเกิดในนรกขุมต่างๆ นั้นขึ้นอยู่กับการกระทำของแต่ละบุคคลที่ประกอบด้วยโทสะ คือ ความโกรธ^{๑๕๑}

คำว่า อบาย ทุกขิ วินิบาต ทั้ง ๓ คำนี้เป็นไวพจน์ของนรก แต่มีความหมายต่างกัน คือ

๑. อบาย หมายถึง ที่ที่ปราศจากความเจริญองงามหรือความสุข
๒. ทุกขิ หมายถึง สถานที่ที่มีแต่ความทุกข์
๓. วินิบาต หมายถึง สถานที่ที่สัตว์ผู้ทำความชั่วจะต้องตกไป^{๑๕๒}

^{๑๔๓} ดูใน ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๒๕๑/๕๙๕.

^{๑๔๔} อภิธมมตถวิภาวินิยาปญจิกา นาม อตถโยชนา (บาลี) ๑/๓๕๖.

^{๑๔๕} ที.ม.อ (บาลี) ๑/๙๕/๙๔.

^{๑๔๖} ส.นิ.อ. (ไทย) ๒/-/๒๙๐.

^{๑๔๗} ดูใน ที.สี. (ไทย) ๙/๕๐๙/๒๒๔.

^{๑๔๘} ขุ.เปต.อ. (ไทย) ๒/๒/-/๕๔๐.

^{๑๔๙} ขุ.อิตติ.อ. (ไทย) ๑/๔/-/๒๔๖.

^{๑๕๐} ดูใน ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๕๓/๓๕๘.

^{๑๕๑} ขุ.อิตติ.อ. (ไทย) ๔๕/๒๔๖, ที.ปา.อ. (ไทย) ๑๕/๑๓๘.

^{๑๕๒} ดูใน อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๔๓/๕๐.

“บาป” มีคำที่เป็นไวพจน์อีกหลายคำ เช่น อกุศล ทุจริต อกรรมิยะ เป็นต้น บาปนี้พระพุทธเจ้าทรงตรัสสั่งไม่ให้ทำว่า “สพฺพปาปสฺส อกรรม” อย่าทำบาปทั้งปวง^{๑๕๓}

“บาป” ในทางพระพุทธศาสนา หมายถึง “ความชั่ว”^{๑๕๔} เป็นสิ่งนำไปสู่หนทางแห่งความเสื่อมทราม ยังผู้กระทำความบาปนั้นให้ได้รับความเดือดร้อนและเป็นทุกข์ สาเหตุที่ทำให้เกิดบาป คือ ตัณหาและทิฏฐิ^{๑๕๕}

รากเหง้าแห่งตัณหาและมิถิฏฐิ คือ อวิชชา (ความไม่รู้จริง) อโยนิโสมนสิการ (ความไม่ทำไว้ในใจโดยแยบคาย) อัสมิมานะ (ความถือตัว) อหิริกะ (ความไม่ละอายต่อบาป) อนอตตปปะ (ความไม่เกรงกลัวต่อวิบากกรรม) และอุทัจจะ (ความฟุ้งซ่าน)^{๑๕๖}

จึงสรุปได้ว่า สาเหตุที่ทำให้เกิดบาปรวมเรียกว่า **กิเลส** ได้แก่ สภาวธรรมฝ่ายชั่วที่เป็นอกุศล มีอยู่ในสันดานของปุถุชนทุกคน ทำให้จิตเสื่อมทราม ชักจูงให้ทำความชั่วต่างๆ ส่งผลให้ต้องไปตกอบายภูมิ ๔^{๑๕๗}

กิเลส เป็นธรรมชาติฝ่ายอกุศลที่ประกอบกับจิต มีอยู่ในสันดานของปุถุชนทุกคน ทำให้จิตเสื่อมทราม ชักจูงให้ทำความชั่วต่างๆ มีวิเคราะห์ว่า “กิเลสเนติ อุปตาปนตีติ กิเลสา” ธรรมชาติโดยยอมทำให้เศร้าหมองเร่าร้อน ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า “กิเลส”^{๑๕๘}

กิเลสเป็นสภาพธรรมที่เศร้าหมองและเร่าร้อน ทำสัตว์ทั้งหลายที่ยังมีกิเลสให้ต้องเศร้าหมองและเร่าร้อน มี ๑๐ ประการ ดังนี้

๑. โลกกิเลส เศร้าหมองและเร่าร้อน เพราะยินดีอยากได้
๒. โทสกิเลส เศร้าหมองและเร่าร้อน เพราะไม่พอใจ ชุ่นเคือง
๓. โมหกิเลส เศร้าหมองและเร่าร้อน เพราะความมัวเมาลุ่มหลง
๔. มานกิเลส เศร้าหมองและเร่าร้อน เพราะความทงตนถือตัว
๕. มิถิฏฐิกิเลส เศร้าหมองและเร่าร้อน เพราะความเห็นผิดจากเหตุผลตามความเป็นจริงว่า บาป-บุญไม่มี นรก-สวรรค์ไม่มี เป็นต้น
๖. วิจิกิจฉากิเลส เศร้าหมองและเร่าร้อน เพราะความสงสัยลังเลสงสัยในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นต้น
๗. ถีนกิเลส เศร้าหมองและเร่าร้อน เพราะหดหู่ที่ถอยจากความเพียร
๘. อุทธัจจกิเลส เศร้าหมองและเร่าร้อน เพราะเกิดฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ
๙. อหิริกกิเลส เศร้าหมองและเร่าร้อน เพราะไม่ละอายในการกระทำความบาป^{๑๕๙}
๑๐. อนอตตปปกิเลส เศร้าหมองและเร่าร้อน เพราะไม่เกรงกลัวผลของการกระทำความบาป^{๑๖๐}

^{๑๕๓} คู่มือ ท.ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐.

^{๑๕๔} คู่มือ ข.อุทาน. (บาลี) ๒๕/๔๘/๒๗๖.

^{๑๕๕} คู่มือ ข.ม. (ไทย) ๒๙/๒๕/๑๐๔.

^{๑๕๖} คู่มือ ข.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๑/๔๑๒.

^{๑๕๗} ข.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๓๖๓.

^{๑๕๘} ข.อุ.อ. (ไทย) ๔๔/๓๖๓.

^{๑๕๙} ข.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๑/๔๑๒.

^{๑๖๐} คู่มือ ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๗๑/๑๘๑.

ทั้ง ๑๐ ประการนี้ จำแนกตามการแสดงออกเป็น ๓ ระดับ คือ

๑) วิติกมกิเลส กิเลสที่ทำให้ไม่ละอายชั่วกลัวบาป ทำให้ประพฤดิชั่ว ทำทุจริตทางกาย และวาจา ทำให้ล่วงละเมิดศีล

๒) ปริยภูฐานกิเลส กิเลสที่กลุ่มมรุมจิต คุกรุ่นอยู่ภายในใจ ได้แก่ ความโลภ ความโกรธ ความหลง และนิวรณ์ ^{๑๖๑}

๓) อนุสัยกิเลส กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน (เหมือนยักษ์หลับ)

อนุสัยกิเลส เป็นธรรมชาติที่ละเอียดซ่อนเร้นอยู่เป็นประจำในชั้นสันดานของบุคคล (ยกเว้นพระอรหันต์) ไม่แสดงออกมาให้ปรากฏทางทวารใดเลย ต่อเมื่อมีอารมณ์มากระทบ อนุสัยกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ นั้นก็จะแปรสภาพเป็น**ปริยภูฐานกิเลส** เกิดความยินดียินร้ายต่ออารมณ์นั้น และถ้าปริยภูฐานกิเลสนั้นมีกำลังมากขึ้น ก็จะแปรสภาพเป็น**วิติกมกิเลส** เกิดเป็นกิเลสอย่างหยาบ ปรากฏขึ้นเป็นการกระทำที่แสดงออกทางกาย และวาจา

การกำจัดกิเลสทั้งหมดนี้ให้หมดสิ้นไปได้ ต้องดำเนินการเจริญวิปัสสนาภาวนา ตามแนวทางมรรคมีองค์ ๘ เท่านั้น โดยการทำให้สมบุรณ์ในไตรสิกขา คือ ศีลสิกขา จิตตสิกขา (สมาธิ) และปัญญาสิกขา ได้แก่ กระบวนการฝึกฝนอบรมจิตตามหลักสติปัฏฐาน ๔ นั้นเอง

วิธีระงับกิเลสทั้ง ๓ ระดับ ^{๑๖๒} ดังนี้

๑.๓.๑ วิติกมกิเลส เป็นกิเลสอย่างหยาบ สามารถระงับไว้ได้ด้วยอำนาจของการรักษาศีล แต่สงบได้เพียงชั่วคราว ตลอดเวลาที่ยังรักษาศีลอยู่นั้น การประหามกิเลสลักษณะนี้ เรียกว่า ตทังคปหาน ^{๑๖๓}

๑.๓.๒ ปริยภูฐานกิเลส เป็นกิเลสอย่างกลาง เกิดอยู่ภายในใจ สามารถข่มไว้ได้ด้วยอำนาจสมาธิ เป็นเวลานานตราบเท่าที่สมาธิยังไม่เสื่อม การประหามกิเลสลักษณะนี้ เรียกว่า วิกขัมภนปหาน ^{๑๖๔}

๑.๓.๓ อนุสัยกิเลส เป็นกิเลสอย่างละเอียดที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานของสัตว์ ต้องประหามด้วยมรรคญาณเท่านั้น จึงจะตัดขาดอนุสัยกิเลสต่างๆ ได้ การประหามในลักษณะนี้เรียกว่า สมุจเฉทปหาน การประหามซ้าลงไปอีกไม่ไห้กิเลสที่กลับมีขึ้นใหม่ได้ เรียกว่า ปฏิปัสสัทธิปหาน เมื่อหลุดพ้นไปจากสังขารธรรมอย่างสิ้นเชิงแล้ว เป็นนิสสรณปหาน เป็นนิโรธ คือพระนิพพาน ^{๑๖๕}

^{๑๖๑} นิวรณ์ คือ กิเลสที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุความดี มี ๕ อย่าง คือ (๑) กามฉันทะ ความพอใจในกาม (๒) พยาบาท ความคิดร้าย (๓) ถีนมิตะ ความหดหู่และเซื่องซึม (๔) อุทธัจจกุกกุกจะ ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ (๕) วิจิกิฉณา ความลังเลสงสัย (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๑)

^{๑๖๒} อภิ.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๔๙.

^{๑๖๓} คือ การละด้วยองค์นั้นๆ ดูใน ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๑/๔/-/๖๗.

^{๑๖๔} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๗/๒/๙๐๒. อภิ.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๔๙.

^{๑๖๕} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔. ดูเพิ่มเติม หน้า ๓๖๐.

๑.๓.๒ ล้างบาปด้วยมรรคญาณ

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ผู้มีสัมมาทิฐิ^{๑๖๖} ย่อมล้างมิจฉาทิฐิได้ ล้างบาปอกุศลเป็นอันมาก ที่เกิดขึ้นเพราะมิจฉาทิฐิเป็นปัจจัยได้.”^{๑๖๗}

ก่อนอื่น ขอให้เข้าใจก่อนว่า คำว่า “บาป” ในที่นี้ มีความเข้าใจที่แตกต่างกันอยู่ คือ ชาวบ้านทั่วไปเข้าใจกันว่า “คือวิบากของกรรมชั่วที่ต้องชดใช้” แต่ในศาสนาพุทธมุ่งหมายถึงสภาวะที่ทำให้จิตใจเศร้าหมอง เป็นเหตุให้ทำทุจริตทางกาย วาจา ใจ นั่นก็คือกิเลสนั่นเอง ฉะนั้น คำถามนี้จึงตอบได้ว่า เฉพาะบุญอย่างเดียวล้างบาปไม่ได้ บุญช่วยได้แต่ชะลอวิบากกรรมไว้ชั่วคราวเท่านั้น และไม่มีวิธีการใดที่จะลบล้างกรรมที่ทำไปแล้วด้วยเจตนาได้

แต่พระพุทธเจ้าทรงพบเงื่อนไขว่า กรรม..ลบล้างไม่ได้ก็จริง! แต่สามารถหลีกเลี่ยงไปให้พ้นจากการต้องรับวิบากกรรมได้ ด้วยการกำจัดเชื้อที่ทำให้ต้องเกิดอีก เพราะเมื่อไม่เกิดอีกก็ไม่ต้องรับวิบากกรรมใด ๆ อีกต่อไป เชื้อที่ก่อให้เกิดการเกิดใหม่ก็คือ “กิเลสต้นเหตุ” นั่นเอง ซึ่งสามารถชำระล้างได้อย่างเป็นขั้นตอน ด้วย “มรรคญาณ” ที่เกิดจากการเจริญ**วิปัสสนา**ในพระพุทธศาสนา เพียงเท่านั้น

ศาสนาพุทธล้างบาปได้หรือไม่? ตอบว่า : ศาสนาพุทธล้างบาปให้ใครไม่ได้ นอกจากผู้มันจะตัวเองลงมือปฏิบัติวิปัสสนาทำมรรคญาณให้เกิดขึ้นด้วยตนเอง ซึ่งมรรคญาณนี้แหละเป็นคุณเครื่องชำระล้างบาป^{๑๖๘} ได้อย่างแท้จริง มิใช่เพียงแค่ความเชื่อลมๆ แล้งๆ เพราะเมื่อผู้ปฏิบัติเข้าถึงแล้วก็จะรู้แจ้งสภาวะจิตของตนเองว่า ล้างบาปได้แล้วหรือยัง ไม่ต้องให้ใครมาบอกหรือบงการ เหมือนกับเรารู้รสมะนาวแล้วรู้ว่าเปรี้ยวโดยไม่ต้องไปเชื่อใคร หรือให้ใครมาบอก อีกต่อไป

พระพุทธเจ้าตรัสถึงมุนีผู้ล้างบาปได้แล้วไว้ว่า “บุคคลผู้เป็นมุนีทางกาย เป็นมุนีทางวาจา เป็นมุนีทางใจ ผู้ไม่มีอาสวะแล้ว เป็นมุนีผู้สมบูรณ์ด้วยโมเนยยธรรม เป็นผู้**ล้างบาป**ได้แล้ว”^{๑๖๙}

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า “ล้างบาปได้แล้ว เพราะเป็นผู้ชำระล้างบาปทั้งปวง..ทั้งภายในและภายนอกได้แล้ว ด้วย**มรรคญาณ**”^{๑๗๐}

มรรคญาณ คือ ญาณที่ทำหน้าที่ประหามภิเลส หรือจะกล่าวว่ล้างกิเลสก็ได้ เป็นญาณลำดับขั้นที่ ๑๔ ในญาณ ๑๖ ที่เกิดแก่ผู้เจริญวิปัสสนากาวนาเพื่อบรรลุมรรค ผล นิพพาน เท่านั้น ซึ่งแบ่งความสามารถในการประหามภิเลสออกเป็น ๔ ชั้น ดังนี้

๑. โสดาปัตติมรรคญาณ ทำหน้าที่ประหามสักกายทิฐิวิจิจจฉา สิลัพพตปรามาส (มิจฉาทิฐิ และวิจิจจฉา) ได้เด็ดขาด^{๑๗๑} ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาจนสำเร็จญาณนี้ชื่อว่าเป็นพระอริยบุคคลชั้นโสดาบัน เป็นผู้มีศีล ๕ อยู่โดยปกติ (โดยไม่ต้องรักษา) มีศรัทธาตั้งมั่นในพระรัตนตรัย ไม่ตกไปในนรกอีกแล้ว มีความแน่นอน

^{๑๖๖} บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิฐิ หมายถึง พระอริยบุคคลชั้นโสดาบันขึ้นไป เป็นผู้มีความเห็นชอบ (ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๑๒๗/๗๔, อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๖๘/๔๐๒)

^{๑๖๗} คูใน อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๐๗/๒๕๐.

^{๑๖๘} ล้างบาปด้วยมรรคญาณ (ขุ.ม.อ. (บาลี) ๑๔/๑๗๓)

^{๑๖๙} คูใน อง.ทสก. (ไทย) ๒๐/๑๒๒/๓๖๘.

^{๑๗๐} คูใน ขุ.ม.อ. (บาลี) ๑๔/๑๗๓

^{๑๗๑} คูใน อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑.

ที่จะสำเร็จพระอรหันต์อีกไม่เกิน ๗ชาติ^{๑๗๒}

๒. สกทาคามีบรรคญาณ ไม่ได้ประหามกิเลส เพียงแต่บรรเทาโรค โทสะให้เบาบาง ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาจนสำเร็จญาณนี้ ชื่อว่าเป็นพระสกทาคามี มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า เมื่อเกิดในภพใหม่เป็นเทวดาหรือ มนุษย์ก็เกิดได้เพียง ๑ ครั้ง^{๑๗๓}

๓. อนาคามีบรรคญาณ ทำหน้าที่ประหามโรค โทสะ ได้โดยเด็ด-ขาดสิ้นเชิง และบรรเทาโมหะให้เบาบาง ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาจนสำเร็จญาณนี้ ชื่อว่าเป็นพระอนาคามี^{๑๗๔}

๔. อรหัตตมรรคญาณ ประหามสังโยชน์ที่ผูกมัดใจได้ทั้ง ๑๐ ประการ^{๑๗๕} โดยเด็ดขาด ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาจนสำเร็จญาณนี้ ชื่อว่าบรรลุอรหันต์โดยสมบูรณ์ นับว่าเป็นผู้ล้างบาปได้แล้ว เพราะไม่มีกิเลสอันเป็นเหตุให้เกิดบาป และไม่มีกิเลสให้ถือกำเนิดในภพใหม่อีกต่อไป^{๑๗๖}

พระอรหันต์ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป เมื่อไม่เกิดอีกก็ต้องไม่แก่ไม่ต้องตาย ไม่ต้องรับวิบากกรรมใดๆ อีกต่อไป^{๑๗๗}

๑.๓.๓ การล้างบาป ๓ น้ำ

การล้างบาปในพุทธศาสนาคือการล้างกิเลสออกจากจิตนั่นเอง มีลำดับการชำระล้าง ตามความเหนียวแน่นของกิเลส ๓ ระดับ ดังนี้

น้ำแรก : ล้างวิตกกัมมกิเลสด้วยศีล

กิเลสอย่างหยาบที่ละเมิดออกมาทางกาย วาจา คือแสดงพฤติกรรมทุจริตออกมาทางกาย และทางวาจา ทำให้ล่วงละเมิดศีล กิเลสชนิดนี้ได้แก่

๑) อภิขมา คือ ความเพ่งเล็งอยากได้ของผู้อื่น ความต้องการที่มากจนคุมไม่อยู่ จนต้องประพฤติทุจริต ด้วยการลักขโมย

๒) พยาบาท คือ ความปองร้าย เป็นความขุ่นเค้นอาฆาตมากจนคุมใจไม่อยู่ จนดุด่า ทำร้ายหรือเข่นฆ่าคนอื่น

๓) มิจฉาทิฎฐิ คือ ความเห็นผิด บุญไม่มี บาปไม่มี ชาติหน้าไม่มี นรกไม่มี สวรรค์ไม่มี เป็นต้น จึงเสพสุขด้วยการรำสุรา คลั่งเคล้านารี

วิตกกัมมกิเลสเป็นกิเลสอย่างหยาบ ชำระล้างให้เบาบางลงได้ด้วยอำนาจของศีล เช่น ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ และศีล ๒๒๗ เป็นต้น แต่สงบได้เพียงครั้งคราว เฉพาะขณะที่ยังมีการรักษาศีลอยู่เท่านั้น^{๑๗๘} การ

^{๑๗๒} ดูใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๔/๑๖๒.

^{๑๗๓} ดูใน ที.ม. (ไทย) ๙/๓๗๓/๑๕๖.

^{๑๗๔} ดูใน อง.ต.ก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๒-๓.

^{๑๗๕} กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์ไว้กับทุกข์ มี ๑๐ ประการ คือ ๑) สักกายทิฎฐิ ๒) วิจิกิจฉา ๓) สีลัพพตปรามาส ๔) กามฉันทะ ๕) พยาบาทหรือปฏิฆะ ๖) รูปราคะ ๗) อรูปราคะ ๘) มานะ ๙) อุทธัจจะ ๑๐) อวิชชา ดูใน อง.ท.สก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑.

^{๑๗๖} ดูใน พุ.อ.ติ. (ไทย) ๒๕/๔๔/๓๙๔.

^{๑๗๗} ดูใน ม.พ.ม. (ไทย) ๒๙/๓๘/๑๓๘., พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๐.

^{๑๗๘} พุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๙๐๒.

ประหามกิเลสในลักษณะนี้ เรียกว่า *ตทังคปทาน*^{๑๗๙}

น้ำ ๒ : ล้างปริญญฐานกิเลสด้วยสมาธิ

กิเลสที่กลุ่มมุ่มอยู่ในจิตใจ ยังไม่ล่วงละเมิดออกมาเป็นวิตีกมกิเลส เมื่อปริญญฐานกิเลสเกิดขึ้น จิตก็จะเป็นอกุศลขุ่นมัวและฟุ้งซ่าน กิเลสประเภทนี้ก็คือ โลภะ โทสะ โมหะ นีวรณ ๕^{๑๘๐} และอุปกิเลสต่างๆ แต่ยังไม่แสดงพฤติกรรมออกมาทางกาย วาจา ยังไม่ล่วงละเมิดศีล (ดูเพิ่มเติมหน้า ๓๐)

ปริญญฐานกิเลสเป็นกิเลสอย่างกลาง ที่เกิดอยู่ภายในใจ สามารถข่มไว้ได้ด้วยอำนาจของสมาธิ เป็นเวลานานตราบเท่าที่สมาธิยังมีกำลัง^{๑๘๑} การประหามในลักษณะนี้ เรียกว่า *วิกขัมภนปทาน*^{๑๘๒} (ดูเพิ่มเติมหน้า ๓๔๐)

น้ำ ๓ : ล้างอนุสัยกิเลสด้วยปัญญา

สตตสนตนาเน อนุเสนติ อนุปวตตณตติ อนุสยา^{๑๘๓} กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานของสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่าอนุสัย เป็นกิเลสอย่างละเอียดที่สะสมอยู่ในภวังคจิต หรือจิตไร้สำนึกของเรา ถ้ายังไม่มีอารมณ์ภายนอกมากระทบแล้ว กิเลสชนิดนี้จะยังนอนสงบอยู่ ไม่แสดงอาการมาให้เห็น จะแสดงตัวก็ต่อเมื่อมีเหตุปัจจัยมากระตุ้น อุปมาเหมือนตะกอนที่นอนอยู่กันแค้นน้ำ ดูใสสะอาด ถ้าไม่สังเกตให้ดี จะมองไม่เห็น ตะกอนที่สะสมอยู่เบื้องล่าง เปรียบได้กับอนุสัยกิเลส^{๑๘๔}

อนุสัยกิเลส แบ่งรายละเอียดออกได้ เป็น ๗ ประการ คือ

๑) กามราคานุสัย กิเลสปรุงแต่งจิตให้เกิดความกำหนัด พอใจในวัตถุทั้งหลาย คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ซึ่งมากระทบจิตแล้ว ทำจิตให้เกิดความรู้สึกปรารถนา

๒) ปฏิฆานุสัย ความหงุดหงิดไม่พอใจ เมื่อกระทบกระทั่งทางใจ อันอาศัยรูปเป็นต้น อันเป็นไปในทางไม่น่าปรารถนา ไม่น่าพอใจ เกิดความรู้สึกหงุดหงิด ขัดเคืองขึ้นในใจ

๓) ทิฏฐานุสัย ความเห็นผิดว่าอารมณ์ที่มากกระทบเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เมื่อได้รับอารมณ์อันเป็นฝ่ายเดียวกับตน ก็จะเพิ่มความเข้มข้นให้แก่ทิฐิที่เป็นอนุสัยภายในจิต ให้เห็นผิดมากยิ่งขึ้น

๔) วิจิกิจจานุสัย ความลังเลสงสัยตัดสินใจอะไรไม่ได้ว่าเป็นอย่างไร ความสงสัยนั้นอาจสรุปลง ในความสงสัยในคุณของพระรัตนตรัย ไตรสิกขา กาลทั้งอดีต อนาคต และกฎแห่งปฏิเสธสมุปบาท

^{๑๗๙} ตทังคปทาน หมายถึงการละด้วยองค์นั้นๆ คือ การละรูปกายด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับกัน ดูใน ขุ.จ.อ. (บาลี) ๑/๘๒/๕๖. ขุ.อิตติ.อ. (บาลี) ๑/๔๕/๖๗.

^{๑๘๐} นีวรณ สิ่งกั้นจิตไม่ให้ถึงบุญกุศล มี ๕ ประการ คือ กามฉันทนีวรณ(ความพอใจ ในกาม) พยาบาท นีวรณ (ความขัดเคืองใจ) ถีนมิตถีนีวรณ (ความหดหู่และเชื่องซึม)อุทธัจจุกุกกัจจนีวรณ (ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ) วิจิกิจจานีวรณ(ความลังเลสงสัย) ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๑/๒๗๐.

^{๑๘๑} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๙๐๒.

^{๑๘๒} วิกขัมภนปทาน หมายถึงการละด้วยข่มไว้ คือ การละรูปกายของท่านผู้ได้อุปมา ดูใน ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๑/๒๘๗. ขุ.จ.อ. (บาลี) ๑/๘๒/๕๖.

^{๑๘๓} ขุ.จ.อ. (บาลี) (สทธรรมปชโชติกา) หน้าที่ ๓๒๙.

^{๑๘๔} ขุ.อ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๓๖๓.

๕) มานานุสสัย ความถือตัว ถือชาติ ตระกูล ทรัพย์ ตำแหน่งงาน ยศ ในฐานะในสังคม เป็นต้น มาแสดงตนว่า สูงกว่าเขา เสมอเขา หรือเลวกว่าเขา เรียกว่า อติมานะ (ดูหมิ่นท่าน) อวมานะ (ดูหมิ่นตน) เป็นต้น

๖) ภวราคานุสสัย อนุสสัยคือการกำหนดคิดในภพ ได้แก่การพอใจในภาวะที่เป็นอยู่ ติดใจในความสุขที่ได้จากการอุปถัมภ์ในภพต่างๆ

๗) อวิชขานุสสัย ความไม่รู้แจ้งสภาพธรรมที่ปรากฏ ที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดาน อันได้แก่ โมหะ^{๑๘๕}

กิเลสชนิดนี้นอกจากพระอรหันต์แล้ว ย่อมมีในสันดานของสัตว์ทุกชีวิต ตั้งแต่ปฏิสนธิ (เกิด) จนถึงจุติ (ตาย) กิเลสอย่างละเอียดนี้สามารถขจัดและทำลายให้สิ้นซากได้ด้วยมรรคญาณ ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนาภาวนาเพียงเท่านั้น

กิเลสประเภทนี้ นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดานของสัตว์ทั้งหลาย เป็นกิเลสละเอียดที่สะสมอยู่จิตของปุถุชนทุกคน^{๑๘๖} ถ้ายังไม่มีอารมณ์ภายนอกมากระทบ กิเลสชนิดนี้จะยังนอนสงบอยู่ไม่แสดงอาการออกมา จะแสดงตัวก็ต่อเมื่อมีเหตุปัจจัยมากกระตุ้น อุปมาเหมือนตะกอนที่นอนอยู่ก้นแก้วน้ำ ถ้าไม่สังเกตให้ดี จะมองไม่เห็นตะกอนที่สะสมอยู่เบื้องล่าง กิเลสชนิดนี้นอกจากพระอรหันต์แล้วย่อมมีนอนเนื่องอยู่ในสันดานของสัตว์ทั้งหลาย ตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงจุติ (เกิดจนถึงตาย)

อนุสัยกิเลส เป็นกิเลสอย่างละเอียด ที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน ต้องประหารด้วยวิปัสสนาปัญญาในมรรคจิตทั้ง ๔ เท่านั้น จึงจะไม่กลับมีขึ้นอีก^{๑๘๗} การประหารในลักษณะนี้ เรียกว่า **สมุจเฉทปทาน**^{๑๘๘}

๑) โสดาปัตติมัคคจิต ประหารณโณมูลจิตที่ประกอบด้วยความเห็นผิด ๔ ดวง และโมหมูลจิต ที่ประกอบด้วยความสงสัย

๒) สกทาคามีมัคคจิต ประหารณกิเลสที่เหลือให้มีกำลังเบาบางลง

๓) อนาคามีมัคคจิต ประหารณโทสมูลจิตทั้ง ๒ ดวง

๔) อรหัตตมัคคจิต ประหารณโณมูลจิตที่ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด ๔ ดวง และโมหมูลจิตที่ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน ๑ ดวง^{๑๘๙}

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาต้องเริ่มต้นจากการรักษาศีลให้บริสุทธิ์ เพื่อละเวทิกกมกิเลส อันเป็นเหตุให้กระทำผิดทางกาย วาจา เจริญสมาธิเพื่อข่มปรัญฐานกิเลส อันได้แก่นิรวรณ ๕ เอาไว้ และเจริญวิปัสสนาเพื่อละอนุสัยกิเลส ได้แก่กิเลสที่แฝงตัวนอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดาน เมื่อบรรลุมรรคญาณครั้งแรก ละสักกายทิฏฐิ^{๑๙๐} วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส^{๑๙๑} ได้เด็ดขาด จัดเป็นพระอริยบุคคลในพุทธศาสนา ถ้า

^{๑๘๕} ที.ปา. (ไทย)๑๑/๓๓๒/๒๒๓, ส.ม. (ไทย)๑๙/๑๗๖/๕๕, อภิ.วิ. (ไทย)๓๕/๙๔๙/๖๐๕-๖๐๖, อง.สศตก. (ไทย)๒๓/๑๑/๑๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๔๙/๖๐๕-๖๐๖.

^{๑๘๖} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๖๕/๕๐๖. , ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๕๓-๖๒/๑๔.

^{๑๘๗} อภิ.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๔๙.

^{๑๘๘} ชุ.อิตติ. อ. (ไทย) ๑/๔/-/๖๘.

^{๑๘๙} ชุ.พุทธ.อ. (ไทย) ๙/๒/-/๑๓๑.

^{๑๙๐} สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน

บรรลุมรรคญาณครั้งสุดท้าย คือ ครั้งที่ ๔ ละอนุสัยกิเลสได้หมดสิ้น สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ผู้ดับทุกข์ได้สิ้นเชิง ไม่มีภพใหม่อีกต่อไปแล้ว

๑.๓.๔ พระอริยบุคคลกับการล้างบาป

บาปเป็นผลที่เกิดขึ้นจากกิเลสภายในใจ จะล้างบาปได้ก็ด้วยการกำจัดกิเลสภายในจิตใจเท่านั้น ซึ่งเป็นผลที่เกิดขึ้นจากการเจริญวิปัสสนาภาวนา จนก้าวผ่านความเป็นปุถุชนไปสู่ความเป็นพระอริยบุคคลชั้นต่างๆ จึงสามารถละกิเลสได้ด้วยมรรคญาณตามขั้นของความเป็นพระอริยบุคคลประเภทนั้นๆ ตามลำดับ จนกระทั่งหลุดพ้นหมดจดจากกิเลสทั้งปวงในที่สุด

กิเลสที่ทำให้เกิดบาปมี ๑๐ ประการ คือ ๑. ทิฏฐิกิเลส ๒. วิจิกิจฉากิเลส ๓. โลกิกิเลส (กามราคะ รูปราคะ และอรูปราคะกิเลส) ๔. โทสกิเลส ๕. โมหิกิเลส ๖. มานิกิเลส ๗. ถีนิกิเลส ๘. อุทธัจจกิเลส ๙. อหิริกิกิเลส ๑๐. อนัตตตัปปิกิเลส^{๑๔๒}

ในบรรดากิเลส ๑๐ อย่างนี้ บุคคลผู้ตั้งอยู่ในปฐมมรรคละกิเลสได้ ๒ อย่าง คือ ทิฏฐิกิเลสและวิจิกิจฉากิเลส บุคคลผู้ตั้งอยู่ในตติยมรรค ละโทส กิเลส บุคคลผู้ตั้งอยู่ในอรรหัตตมรรคละกิเลสที่เหลือ คือ โลกิกิเลส โมหิกิเลส มานิกิเลส ถีนิกิเลส อุทธัจจกิเลส อหิริกิกิเลสและอนัตตตัปปิกิเลส ดังนี้

พระอริยบุคคลคนที่ ๑ คือ ท่านที่เจริญวิปัสสนาภาวนาจนบรรลุปฐมมรรค คือ โสตาปัตติมรรคแล้ว ในลำดับต่อมาเมื่อโสดาปัตติมรรคจิตดับลงแล้ว ผลจิตที่เป็นวิบากของมรรคจิต ได้แก่ โสตาปัตติผลจิตหรือโสดาปัตติผลญาณก็เกิดขึ้น ๒ หรือ ๓ ขณะ สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลอันดับที่ ๑ ได้ชื่อว่า พระโสดาบันบุคคล และด้วยอำนาจแห่งโสดาปัตติมรรค ทำให้ละกิเลสได้ ๒ อย่าง คือ^{๑๔๓}

๑. ทิฏฐิกิเลส ได้แก่ สักกายทิฏฐิ ความเข้าใจผิดในชั้น ๕ เข้าไปยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นของตน เป็นสัตว์ เป็นบุคคล เรา เขา ทำให้ติดอยู่ในสังสารวัฏไม่มีที่สิ้นสุด

๒. วิจิกิจฉากิเลส ได้แก่ ธรรมชาติที่ทำให้หัดสั่นใจลำบาก คือ ความสงสัยในพระพุทธเจ้า ความสงสัยในพระธรรม ความสงสัยในพระสงฆ์ และความสงสัยในสิกขา เป็นต้น

พระอริยบุคคลคนที่ ๒ คือ ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา สำเร็จเป็น พระอริยบุคคลอันดับที่ ๑ ชื่อว่า พระโสดาบันบุคคลแล้วทำความเพียรในวิปัสสนาภาวนาให้ยิ่งขึ้นจนบรรลุสกทาคามิมรรค ในลำดับต่อมาเมื่อสกทาคามิมรรคจิตดับลงแล้ว ผลจิตที่เป็นวิบากของมรรคจิต ได้แก่ สกทาคามิผลจิตหรือสกทาคามิผลญาณก็เกิดขึ้น ๒ หรือ ๓ ขณะ สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลอันดับที่ ๒ ได้ชื่อว่า พระสกทาคามีบุคคล และด้วยอำนาจแห่งสกทาคามิมรรค ไม่ได้ตัดกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งให้ขาดออกจากขันธสันดานอย่างเด็ดขาด แต่มีอำนาจทำให้กิเลสทั้งหลายเบาบางลงกว่าโสดาปัตติมรรค มาสู่โลกนี้อีกเพียงชาติเดียวเท่านั้น

พระอริยบุคคลคนที่ ๓ คือ ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาสำเร็จเป็นพระอริยบุคคลอันดับที่ ๒ ชื่อว่า พระสกทาคามีบุคคลแล้วทำความเพียรในวิปัสสนาภาวนาให้ยิ่งขึ้นจนบรรลุอนาคามิมรรค ในลำดับต่อมาเมื่ออนาคามิมรรคจิตดับลงแล้ว ผลจิตที่เป็นวิบากของมรรคจิต ได้แก่ อนาคามิผลจิต หรืออนาคามิผลญาณก็

^{๑๔๑} สัตว์พตพราหมณ์ ความยึดถือว่าบุคคลจะบริสุทธิ์ได้เพียงเพราะศีลและวัตร

^{๑๔๒} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๓๕/๓๑๒.

^{๑๔๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาธุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์), แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๕๘๔.

เกิดขึ้น ๒ หรือ ๓ ขณะ สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลอันดับที่ ๓ ได้ชื่อว่า พระอนาคามีบุคคล และด้วยอำนาจแห่งโลกุตตรภูมิขั้นนี้ทำให้ละกิเลสได้อีก ๑ ประการ คือ โทสกิเลส ได้แก่ความขัดเคืองไม่พอใจในอารมณ์ที่มากกระทบ และเมื่อจู้ติแล้วจักไปเกิดในพรหมโลกเท่านั้น

พระอริยบุคคลคนที่ ๔ คือ ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาสำเร็จเป็นพระอริยบุคคลอันดับที่ ๓ ชื่อว่า พระอนาคามีบุคคลแล้วมีใจปรารถนาที่จะบรรลุอรหัตตผล อริยผลสูงสุด จึงทำความเพียรในวิปัสสนาภาวนาให้ยิ่งขึ้น เมื่ออินทรีย์ทั้ง ๕ เสมอกันดีและวาสนาบารมีที่ได้สั่งสมมาเต็มบริบูรณ์ สภาวะแห่งวิปัสสนาญาณขั้นสูงปรากฏขึ้นตามลำดับอย่างละเอียดชัดเจน ในที่สุดก็จักบรรลุอรหัตตมรรคญาณ ทำการปราบกิเลสได้สิ้นเชิง ในลำดับต่อมาอรหัตตผลญาณก็เกิดขึ้น สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลอันดับที่ ๔ เป็นพระชินาสพผู้ถึงความบริสุทธิ์เป็นอย่างยิ่ง และด้วยอำนาจแห่งโลกุตตรภูมิขั้นนี้ ทำให้ละกิเลสที่เหลืออยู่ในชั้นธสันดานอีก ๗ ประการ ให้หมดสิ้นไปเด็ดขาด ดังนี้

๑. โลกกิเลส ได้แก่ รูปราคะ ความยินดีพอใจใน รูปภพ รูปฌาน คือ มีความพอใจในการทำ ความเพียรเจริญสมถภาวนาเพื่อให้ได้บรรลุรูปฌาน และความยินดีพอใจในการไปปฏิสนธิเป็นรูปพรหม, อรูปราคะ ความพอใจในการทำ ความเพียรเจริญสมถภาวนาเพื่อให้ได้บรรลุอรูปฌาน และความยินดีพอใจในการไปปฏิสนธิเป็นอรูปพรหม ส่วนกามราคะนั้น พระอนาคามี ละเป็นสมุจเฉทแล้ว^{๑๙๔}

๒. มานกิเลส ได้แก่ ความถือตัว โดยยึดรูปนาม คือขั้น ๕ นี้มาเป็นเราเป็นเขา

๓. อุทธัจจกิเลส ได้แก่ สภาพที่จิตฟุ้งซ่านจับอารมณ์ไม่แน่นอนหรือสภาพที่ไม่สามารถตั้งอยู่ในอารมณ์เดียวได้นาน

๔. ถีนกิเลส ได้แก่ กิเลสที่ทำให้จิตง่วงเหงาหาวนอน

๕. อหิริกกิเลส ได้แก่ สภาพที่ไม่ละอายต่อกุศลทุจริต

๖. อนอตตปป์กิเลส ได้แก่สภาพที่ไม่เกรงกลัวต่อกุศลทุจริต

๗. โมหกิเลส ได้แก่ สภาพที่มีตมณปิดบังปัญญาไม่ให้เห็นอริยสัจ ๔ มี อวิชชา คือความไม่รู้
นั่นเอง^{๑๙๕}

นิพพาน : ภาวะที่ไม่มีบาป

นิพพาน คือ สภาวะที่ดับเย็น^{๑๙๖} ในคัมภีร์อธิบายสภาพของ “นิพพาน” ไว้ว่า

ในนิพพาน ไม่มีดิน น้ำ ไฟ ลม ไม่มีดวงดาวส่องแสง ไม่มีดวงอาทิตย์ส่องแสง ไม่มีดวงจันทร์ส่องแสง และไม่มีควมมีดี^{๑๙๗}

ความเกิดขึ้นแห่งนิพพานไม่ปรากฏ ความเสื่อมไม่มี ความเป็นอย่างอื่นของนิพพานนั้น ก็ไม่ปรากฏ นิพพานจึงเป็นสภาวะเที่ยง มั่นคง แน่นแท้ มีความไม่แปรผันไปเป็นธรรมดา รวมความว่า สภาวะนั้นอันอะไรนำไปมิได้ ไม่กำเริบ^{๑๙๘}

นิพพาน เป็นธรรมเกษม เป็นที่ปกป้อง เป็นที่หลีกเลี่ยง เป็นที่พึ่ง ที่อาศัย ที่ปลอดภัย ที่ไม่จู้ติ ที่

^{๑๙๔} ดูเพิ่มเติม หน้า ๒๓๕.

^{๑๙๕} ดูเพิ่มเติม หน้า ๒๔๐.

^{๑๙๖} ชุ.จุ.พ. (ไทย) ๓๐/๖๗/๒๕๒.

^{๑๙๗} ชุ.อุป. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๗, ชุ.อุ.อ. (บาลี) ๑๐/๑๐๒.

^{๑๙๘} ชุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๑๒๐/๓๙๑.

ไม่ตาย ที่ดับเย็น^{๑๙๙}

นิพพานเป็นที่สิ้นตัณหา^{๒๐๐}

นิพพานเป็นเหตุล่วงพ้นวิญญานฐิติได้ทั้งหมด^{๒๐๑}

ความสิ้นราคะ โทสะ โมหะ นี้เรียกว่า นิพพาน^{๒๐๒}

นิพพานเป็นที่สละความถือมั่น^{๒๐๓}

นิพพาน เป็นสภาวะไม่แก่ ไม่ตาย เย็นสนิท^{๒๐๔}

นิพพาน คือ ธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดทิ้งอุปธิ

ทั้งหมด เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่คลายกำหนด เป็นที่ดับกิเลส เย็นสนิท^{๒๐๕}

นิพพาน ชื่อว่า ไม่แก่ ไม่ตาย เพราะไม่เกิด^{๒๐๖}

นิพพานนี้ ไม่แก่ ไม่ตาย เป็นทางดำเนินถึงความไม่แก่และไม่ตาย ไม่มีความเศร้าโศก ไม่ถูก
ข้าศึกเบียดเบียน ไม่พลาด ไม่มีภัย ไม่มีความเดือดร้อน^{๒๐๗} นิพพานนี้ พระอริยเจ้าเป็นจำนวนมากบรรลุแล้ว
อมตนิพพานนี้อันผู้พยายามโดยแยบคายพึงได้ในวันนี้ี้แหละ แต่ผู้ไม่พยายามอาจหาได้ไม่

“ความไม่เกิดขึ้นเป็นนิพพาน”... “ความไม่เป็นไปเป็นนิพพาน”...

“อนิมิตเป็นนิพพาน”.. “ความไม่มีกรรมเป็นเครื่องประมวลมาเป็นนิพพาน” .. “ความไม่มีปฏิสนธิเป็น
นิพพาน”... “อคติเป็นนิพพาน”.. “ความไม่บังเกิดเป็นนิพพาน”... “ความไม่อุบัติเป็นนิพพาน”... “ความไม่เกิด
เป็นนิพพาน”.. “ความไม่แก่เป็นนิพพาน”.. “ความไม่เจ็บไข้เป็นนิพพาน”.. “ความไม่ตายเป็น
นิพพาน”.. “ความไม่เศร้าโศกเป็นนิพพาน”... “ความไม่รำพันเป็นนิพพาน” ควรรู้อย่างไรว่า “ความไม่คับแค้นใจ
เป็นนิพพาน” ควรรู้อย่างไรว่า “ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร ความไม่เกิดขึ้นเป็นนิพพาน”... “ความเป็นไปเป็นสังขาร
ความไม่เป็นไปเป็นนิพพาน”.. “นิมิตเป็นสังขาร อนิมิตเป็นนิพพาน”... “กรรมเป็นเครื่องประมวลมาเป็น
สังขาร ความไม่มีกรรมเป็นเครื่องประมวลมาเป็นนิพพาน”... “ปฏิสนธิเป็นสังขาร ความไม่มีปฏิสนธิเป็น
นิพพาน”... “คติเป็นสังขาร อคติเป็นนิพพาน”.. “ความบังเกิดเป็นสังขาร ความไม่บังเกิดเป็น
นิพพาน”... “ความอุบัติเป็นสังขาร ความไม่อุบัติเป็นนิพพาน”... “ความเกิดเป็นสังขาร ความไม่เกิดเป็น
นิพพาน”.. “ความแก่เป็นสังขาร ความไม่แก่เป็นนิพพาน”... “ความเจ็บไข้เป็นสังขาร ความไม่เจ็บไข้เป็น
นิพพาน”.. “ความตายเป็นสังขาร ความไม่ตายเป็นนิพพาน” .. “ความเศร้าโศกเป็นสังขาร ความไม่เศร้าโศก
เป็นนิพพาน”.. “ความรำพันเป็นสังขาร ความไม่รำพันเป็นนิพพาน” “ความคับแค้นใจเป็นสังขาร ความไม่
คับแค้นใจเป็นนิพพาน”^{๒๐๘}

^{๑๙๙} ชู.จ. (ไทย) ๓๐/๖๗/๒๕๒.

^{๒๐๐} ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๕๔/๑๒๖.

^{๒๐๑} ส.สคา. (ไทย) ๑๕/๒๑๖/๓๑๖.

^{๒๐๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๑๔/๓๓๕.

^{๒๐๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๔/๓๔.

^{๒๐๔} ชู.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๐.

^{๒๐๕} ชู.ม. (ไทย) ๒๙/๖/๒๕.

^{๒๐๖} ชู.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๐.

^{๒๐๗} ชู.เถรี. (ไทย) ๒๖/๕๑๔/๖๓๙.

^{๒๐๘} ชู.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐/๒๐.

๑) พระโศดาบัน

พระโศดาบัน แปลว่า เข้าถึงกระแสพระนิพพาน คือเข้าสู่มรรค^{๒๐๙} คือ เดินทางถูกต้องตาม อริยมรรคอย่างแท้จริงแล้ว เมื่อสิ้นอายุขัยแล้วจัก ไม่ไปปฏิสนธิ คือเกิดในอบายภูมิ^{๒๑๐} อีกต่อไป มีความแน่นอนที่จะบรรลุพระอรหันต์ในวันข้างหน้า ดังปรากฏข้อความในคัมภีร์สังยุตตนิกายว่า

พระโศดาบันเป็นผู้มั่นคง เลื่อมใสยิ่งในพระพุทธเจ้าว่า ‘แม้เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคพระองค์ นั้น ฯลฯ เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค’ เป็นผู้ มั่นคง เลื่อมใสยิ่งในพระธรรม ฯลฯ ในพระสงฆ์ ฯลฯ ไม่มีหาสปัญญา^{๒๑๑} ไม่มีชวนปัญญา^{๒๑๒} ทั้งยังไม่ ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ เขาจึงเป็นพระโศดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวัน ข้างหน้า เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป แม้บุคคลนี้ก็พ้นจากนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ภูมิแห่งเปรต อบาย ทุกคติและวินิบาต^{๒๑๓}

การละสังโยชน์ของพระโศดาบัน

พระโศดาบันละสังโยชน์ได้ ๓ คือ

- ๑) สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวเราของเรา ยังติดแน่นในสมมติว่าเป็นตัวตน เรา เขา
- ๒) วิจิกิจจา ความลังเลสงสัยในพระรัตนตรัย ในความเป็นไปของชีวิต เป็นต้น ทำให้ไม่มั่นใจที่จะดำเนินชีวิตไปตามหลักธรรม
- ๓) สิลัพพตปรามาส ความถือมั่นในศีลพรต คือ ความยึดถือในกฎระเบียบอย่างงมงาย เห็นว่าจะ บริสุทธิ์หลุดพ้นได้เพียงเพราะศีล^{๒๑๔}

^{๒๐๙} โศดาบัน หมายถึง ผู้ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ เพราะคำว่า “โศตะ” เป็นชื่อของอริยมรรคมีองค์ ๘ (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๓๑/-/๕๓๐, ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๐๑/๓๐๐)

^{๒๑๐} อบายภูมิ คือ ถิ่นที่สัตว์จะไปถือกำเนิดอยู่อาศัย อันปราศจากความเจริญ (ไม่มีการแก้ไขเรียนรู้ ต้อง เสวยวิบากกรรมอย่างเดียว) มี ๔ ภูมิ

๑) เดรัจฉาน คือ แดนที่อยู่อาศัยของสัตว์ที่ดำเนินชีวิตโดยทางขวาง(คลาน) เป็นดินแดนสำหรับผู้ที่ไม่มีโหระ เป็นตัวนำ มีจิตเป็นมิจฉาทิฏฐิ

๒) เปรต คือ แดนที่อดอยาก หิวกระหาย ปราศจากความสุขสบาย เหล่าสัตว์ที่เกิดในเปรตวิสัย คือผู้ที่มี จิตโลภอยากได้ไม่สิ้นสุด

๓) อสุรกาย คือ แดนที่มีแต่ความเศร้าหมอง ผู้ที่จะเกิดเป็นอสุรกายนี้ คือผู้ที่มีจิตประกอบด้วยโทสะ (ความโกรธ) เช่นเดียวกับผู้ที่เกิดในนรก

๔) นรก สภาวะหรือแดนที่ไม่มีความชื่นใจ มีแต่ความทุกข์ทรมานโดยส่วนเดียว ผู้ที่จะไปเกิดในนรก คือ บุคคลที่ประกอบด้วยโทสะ (ความโกรธ) (ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๒๐๕., ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๑/๔/-/๒๔๖.)

^{๒๑๑} หาสปัญญา มีปัญญาร่าเริง เพราะเป็นผู้ทำสติปัญญา ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้เจริญ (ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๙๒/๕๗)

^{๒๑๒} ชวนปัญญา มีปัญญารวดเร็ว เพราะแล่นไปเร็วในรูปที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน และแล่นไปเร็วใน พระนิพพาน อันเป็นที่ดับขันธ์ ขรา มรณะ โดยพิจารณาทำให้แจ่มแจ้ง ว่ามีความดับไปเป็นธรรมดา (ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๙๒/๕๗-๕๘)

^{๒๑๓} ส.ม.หา. (ไทย) ๑๙/๑๐๒๑/๕๓๔.

^{๒๑๔} อง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๓๖๑/๔๘๘. ขุ.ม.อ. (บาลี) ๗/๙๘.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ผู้เป็นพระโสดาบันย่อมมีจิตสงบจากสัkkายาทิฏฐิ วิจิกิจฉา^{๒๑๕} สีลพทปรามาส ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย^{๒๑๖} และ เหล่ากิเลสที่อยู่ในพวกเดียวกับสัkkายาทิฏฐิ เป็นต้นนั้น”^{๒๑๗}

พระโสดาบันสามารถประหาณอกุศลกรรมบถ ๖ ประการได้แล้ว คือ ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเท็จ พุดส่อเสียด และมีฉันทิฏฐิได้เด็ดขาดแล้ว^{๒๑๘} ชื่อว่าผู้ถึงพร้อมด้วยทัสสนะ ประกอบด้วยวิชาของพระเสขะ ผู้เข้าถึงกระแสธรรม ผู้ยืนจรดประต้อมตะ^{๒๑๙}

นอกจากนี้ยังสามารถกำจัดราคะ โทสะ โมหะอย่างหยาบที่จะทำให้ไปตกอบายภูมิได้^{๒๒๐} และ ละอุปาทาน ๓ คือ ทิฏฐูปาทาน สีลพทูปาทาน และอัตตวาหูปาทานได้เด็ดขาด^{๒๒๑}

ประเภทของพระโสดาบัน

แม้พระโสดาบันบุคคลจะสามารถละกิเลสได้ เพียง ๒ อย่าง แต่ท่านก็ตัดสังสารวัฏฏลงได้มาก ตามประเภทแห่งพระโสดาบัน ๓ ประเภท ดังนี้

๑) เอกพีชีโสดาบัน ได้แก่ พระโสดาบันที่สร้างบารมีมาแก่กล้า มากด้วยปัญญาเจริญสมถภาวนามาน้อย เจริญวิปัสสนามาก เมื่ออินทรีย์แก่กล้าก็สามารถบรรลุมรรค ผลได้อย่างรวดเร็ว พระโสดาบันประเภทนี้จะปฏิสนธิอีกเพียงชาติเดียวก็จะบรรลอรหัตตผล^{๒๒๒} เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาแล้วดับขันธเข้าสู่ปรินิพพาน^{๒๒๓}

๒) โกลังโกลโสดาบัน ได้แก่ พระโสดาบันที่สร้างบารมีมาปานกลาง มีปัญญาและสมาธิเท่าๆ กัน เจริญวิปัสสนาภาวนาและสมถภาวนาพอๆ กัน เมื่ออินทรีย์แก่กล้าก็สามารถบรรลุมรรค ผลได้อย่างปานกลาง พระโสดาบันประเภทนี้จะปฏิสนธิในมนุษยภูมิหรือเทวภูมิอีก ๒-๖ ชาติเป็นอย่างมากก็จะบรรลอรหัตตผล เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาแล้วดับขันธเข้าสู่ปรินิพพาน^{๒๒๔}

๓) สัตตักขัตตูปรมโสดาบัน ได้แก่ พระโสดาบันที่สร้างบารมีมาอย่างอ่อน มีสมาธิมากแต่ปัญญาน้อย เจริญสมถภาวนามากเจริญวิปัสสนาภาวนามาน้อย เมื่ออินทรีย์แก่กล้า ก็สามารถบรรลุมรรค ผล อย่างเชื่องช้า แต่อย่างไรก็ตาม พระโสดาบันประเภทนี้จะปฏิสนธิในมนุษยภูมิหรือ เทวภูมิอีกเพียง ๗ ชาติ^{๒๒๕} ก็จะบรรลอรหัตตผล เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาแล้วดับขันธเข้าสู่ปรินิพพาน^{๒๒๖}

^{๒๑๕} วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย ๘ ฐานะ ดูใน ที.สี. (ไทย) ๙/๑๗๔/๔๙๔.

^{๒๑๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๒/๒๒๓. ดูเพิ่มเติมหน้า ๓๕.

^{๒๑๗} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๗/๓๓.

^{๒๑๘} อง.ติก. อ. (ไทย) ๑/๓/-/๔๕.

^{๒๑๙} อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๙๐/๖๑๕, อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๖๘/๔๐๒, อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๕๔/๑๓๓

^{๒๒๐} ดูใน ชุ.อิติ. อ. (ไทย) ๑/๔/-/๔๑๕.

^{๒๒๑} ดูใน ชุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๓๗๒.

^{๒๒๒} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๑/๒๓๐.

^{๒๒๓} ดูใน อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๒, อง.ติก.ฎีกา (บาลี) ๒/๘๘/๒๓๗. พระอาจารย์ภทัตตะอาสภมหาเถระ อัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุฐานาจริยะ, ดร., วิปัสสนาที่ปณีฎีกา, ๒๕๓๙, หน้า ๑๕๑.

^{๒๒๔} ดูใน อภิ.ปุ. (บาลี) ๓๖/๓๒/๑๒๒-๑๒๓, อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๓๒/๕๔.

^{๒๒๕} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๑/๒๓๐.

^{๒๒๖} ดูใน อภิ.ปุ. (บาลี) ๓๖/๓๑/๑๒๒, อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๗/๒๔๒.

๒) พระสกทาคามี

สกทาคามี แปลว่า กลับมาอีกครั้งเดียว^{๒๒๗} คือจะกลับมาเกิดในโลกมนุษย์หรือเทวโลกอีกครั้งเดียวเท่านั้น ละกิเลสได้เท่ากับพระโสดาบัน แต่ทำกิเลสที่เหลือให้เบาบางลง ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ภิกษุผู้นั้นมีศีลประจำตัวและมีศีลมั่นคงในสิกขาบทเหล่านั้น เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป และเพราะราคะ โทสะ โมหะเบาบาง เธอจึงเป็นสกทาคามี มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียวก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้”^{๒๒๘}

การละสังโยชน์ของพระสกทาคามี

พระสกทาคามี สามารถกำจัดกามราคะอย่างหยาบ^{๒๒๙} โทสะอย่างหยาบ^{๒๓๐} เหล่ากิเลสที่อยู่ในพวกเดียวกันนั้น^{๒๓๑} และกามุปาทาน ที่เป็นกามราคะอย่างหยาบได้เด็ดขาด^{๒๓๒} ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

“พระสกทาคามีเป็นผู้มั่นคง เลื่อมใสยิ่งในพระพุทธเจ้า ฯลฯ เลื่อมใสยิ่งในพระธรรม ฯลฯ ในพระสงฆ์ ฯลฯ ไม่มีหาสปัญญา ไม่มีชวนปัญญา ทั้งไม่ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ เขาจึงเป็นพระสกทาคามี เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป เพราะบรรเทา ราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบาง^{๒๓๓} มาสู่โลกนี้^{๒๓๔} อีกเพียงครั้งเดียว..”^{๒๓๕}

ประเภทของพระสกทาคามี

พระสกทาคามีบุคคล ๕ ประเภท คือ

๑) พระสกทาคามี ประเภทที่สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในโลกมนุษย์แล้วไปเกิดเป็นเทพในเทวโลก และจุติจากเทวโลกกลับมาเกิดในโลกมนุษย์อีกครั้งหนึ่ง จึงบรรลอรหัตตผลและดับขันธเข้าสู่ปรินิพพานในโลกมนุษย์

๒) พระสกทาคามี ประเภทที่สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในโลกมนุษย์แล้ว กระทำความเพียรเจริญวิปัสสนาภาวนาอย่างต่อเนื่องจนกระทั่งบรรลอรหัตตผลและดับขันธเข้าสู่ปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้

๓) พระสกทาคามี ประเภทที่สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในโลกมนุษย์แล้วไปเกิดเป็นเทพในเทวโลกอีกครั้งหนึ่ง จึงบรรลอรหัตตผลและดับขันธเข้าสู่ปรินิพพานในเทวโลกนั้น

๔) พระสกทาคามี ประเภทที่สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในสมัยที่เกิดเป็นเทพในเทวโลกแล้ว กระทำความเพียรเจริญวิปัสสนาภาวนาอย่างต่อเนื่องจนกระทั่งบรรลอรหัตตผลและดับขันธเข้าสู่ปรินิพพานในเทวโลกนั้น

^{๒๒๗} ส.ม.อ. (ไทย) ๕/๒/-/๓๐๐.

^{๒๒๘} อ.ท.ก. (ไทย) ๒๐/๘๓/๓๑๓.

^{๒๒๙} ความกำหนดตั้งใจในกาม ดูใน อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๖๙/๖๒๐.

^{๒๓๐} ดูใน ขุ.อติ.อ. (ไทย) ๑/๔/-/๔๑๕.

^{๒๓๑} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๗/๓๓.

^{๒๓๒} ดูใน ขุ.อ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๓๗๒.

^{๒๓๓} เบาบางลง โดยอาการทั้งสองอย่าง คือ ด้วยการเกิดขึ้นในบางครั้งบางคราว และมีปรัญฐานกิเลสน้อย กิเลสย่อมไม่เกิดขึ้นเรื่อยๆ เหมือนปลูชุน

^{๒๓๔} ผู้บรรลุสกทาคามีผลในโลกมนุษย์แล้วบังเกิดในเทวโลก..ก็มี กลับมาสู่โลกมนุษย์..ก็มี ดูใน ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๓๗๔.

^{๒๓๕} ส.มหา. (ไทย) ๑๙/๑๐๒๑/๕๓๔.

๕) พระสกทาคามี ประเภทที่สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในสมัยที่เกิดเป็นเทพในเทวโลก แล้วจุติจากเทวโลกกลับมาเกิดในโลกมนุษย์อีกครั้งหนึ่ง จึงบรรลอรหัตตผลและดับขันธ เข้าสู่ปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้^{๒๓๖}

พระสกทาคามีนี้ ไม่แตกต่างจากพระโสดาบันมากนัก เพราะยังมีครอบครวอยู่ เพียงแต่มีกิเลสที่เบาบางกว่าพระโสดาบันเท่านั้น

ถามว่า : ก็พระสกทาคามีนี้แตกต่างกันกับพระโสดาบันเอกพีชอย่างไรบ้าง? ตอบว่า : พระโสดาบันเอกพีช ท่านมีปฏิสนธิครั้งเดียวเท่านั้น ส่วนพระสกทาคามีท่านมีปฏิสนธิ ๒ ครั้ง ข้อนี้เป็นเพราะการกระทำที่ต่างกันอย่างพระอริยะทั้งสองนั้น^{๒๓๗}

๓) พระอนาคามี

อนาคามี แปลว่า ผู้ไม่มีถือปฏิสนธิในกามาวจรภูมิอีก^{๒๓๘} คือ ไปอุบัติในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส แล้วปรินิพพานในชั้นนั้นเลย^{๒๓๙} เพราะสามารถละกิเลสได้โดยเด็ดขาดเป็นสมุจเฉตพหวนได้เพิ่มอีก ๒ คือ กามราคสังโยชน์ และปฏิฆสังโยชน์ ดังในคัมภีร์สังยุตตนิกายว่า

พระอนาคามีเป็นผู้มั่นคง เลื่อมใสยิ่งในพระพุทธเจ้าว่า ‘แม้เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ฯลฯ เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค’ เป็นผู้มั่นคง เลื่อมใสยิ่งในพระธรรม ฯลฯ ในพระสงฆ์ ฯลฯ มีหาสปัญญา มีชวนปัญญา แต่ไม่ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการสิ้นไป^{๒๔๐} เขาจึงเป็นพระอนาคามี ผู้อันตราปรินิพพานี้ เป็นพระอนาคามีผู้อุปหัจจปรินิพพานี้ เป็นพระอนาคามี ผู้สังขารปรินิพพานี้ เป็นพระอนาคามี ผู้สสังขารปรินิพพานี้ เป็นพระอนาคามี ผู้อุทังโสโตกนิภฺฐ-คามิ แม้บุคคลนี้ก็พ้นจากนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ภูมิแห่งเปรต อบาย ทุคติ และวินิบาต^{๒๔๑}

การละสังโยชน์ของพระอนาคามี

พระอนาคามี ละสังโยชน์ได้อีก ๒ คือ ๑) กามราคะ ความกำหนัดติดใจในกามคุณ ๕ ๒) ปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งในใจ ความขัดเคืองใจ ดังปรากฏในคัมภีร์ขุททกนิกายว่า “พระอนาคามี ย่อมมีจิตสงัดจากกามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์อย่างละเอียด และกามราคานุสัย ปฏิฆานุสัยอย่างละเอียด และกิเลสที่อยู่ในพวกเดียวกับกามราคะนั้น”^{๒๔๒}

นอกจากนี้ สามารถละอกุศลกรรมบถได้อีก ๒ คือ พุดคำหยาบ และความโกรธเคืองได้

^{๒๓๖} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๔๒๘. อภ.ป.อ. (ไทย) ๓/-/๒๓๘.

^{๒๓๗} อภ.ป.อ. (ไทย) ๓/-/๒๓๘.

^{๒๓๘} คือ มนุษย์โลก และเทวโลก ดูใน ขุ.อิตติ.อ. (บาลี) ๑/๙๖/๓๔๒.

^{๒๓๙} ไปอุบัติในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสเท่านั้น ดูใน ขุ.อิตติ.อ. (ไทย) ๑/๔/-/๖๐๐.

^{๒๔๐} โอรัมภาคิยสังโยชน์ หมายถึงสังโยชน์เบื้องต้น ๕ คือ ๑) สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน ๒) วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย ๓) สีลัพพตปรามาส ความถือมั่นศีลพรต ๔) กามราคะ ความพอใจในกามคุณ ๕) พยาบาทหรือปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งในใจอันเป็นเหตุให้เกิดในกามภพ ดูรายละเอียดใน อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๔๕/๒๒.

^{๒๔๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๒๑/๕๓๔.

^{๒๔๒} ดูใน ขุ.อิตติ.อ. (ไทย) ๑/๔/-/๔๑๕., ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๗/๓๓.

เต็ดขาด^{๒๔๓}

ประเภทของพระอนาคามี

พระอนาคามี มี ๕ ประเภท คือ

๑) อันตราปรินิพพายี หมายถึง พระอนาคามีผู้ปรินิพพานในระหว่าง คือ เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้ว เมื่ออายุยังไม่ถึงกึ่งก็ปรินิพพานเสียก่อน เช่น ชั้นอวิหามีอายุ ๑,๐๐๐ กัป มี ๓ จำพวก ดังนี้

พวกที่ ๑ บรรลุพระอรหัตผลในวันที่เกิด ถ้าไม่บรรลุในวันที่เกิดก็บรรลุไม่เกินภายใน ๑๐๐ กัป
พวกที่ ๒ เมื่อไม่สามารถบรรลุพระอรหัตผลในวันที่เกิดหรือบรรลุภายใน ๑๐๐ กัปได้ก็บรรลุภายใน ๒๐๐ กัป

พวกที่ ๓ เมื่อไม่สามารถบรรลุพระอรหัตผลภายใน ๒๐๐ กัป ก็บรรลุไม่เกินภายใน ๔๐๐ กัป ส่วนในสุทธาวาสชั้นอื่นๆ คืออตปปาที่มีอายุ ๒,๐๐๐ กัป ชั้นสุทสสา ที่มีอายุ ๔,๐๐๐ กัป ชั้นสุทสสีที่มีอายุ ๘,๐๐๐ กัป ชั้นอกนิฐฐาที่มีอายุ ๑๖,๐๐๐ กัป ก็มีนัยเช่นเดียวกัน^{๒๔๔}

๒) อุปัจจปรินิพพายี หมายถึง พระอนาคามีผู้เกิดอยู่ในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้ว มีอายุพ้นกึ่งจึงปรินิพพาน เช่น ในชั้นอวิหาซึ่งมีอายุ ๑,๐๐๐ กัป พระอนาคามีจำพวกนี้มีอายุพ้นกึ่ง คือ พ้น ๕๐๐ กัปแล้วจึงปรินิพพาน ส่วนในชั้นอื่นที่เหลือซึ่งมีอายุแตกต่างกันไป ก็มีนัยดุจเดียวกัน^{๒๔๕}

๓) อสังขารปรินิพพายี หมายถึง พระอนาคามีผู้ปรินิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียรมาก^{๒๔๖}

๔) สสังขารปรินิพพายี หมายถึง พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งบรรลุพระอรหัตปรินิพพาน โดยต้องใช้ความเพียรมาก^{๒๔๗}

๕) อุทธังโสโตอกนิฐฐาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้มีกระแสในเบื้องบน สูงขึ้นไปจนถึงอกนิฐฐภพ คือเกิดในชั้นสุทธาวาส ภพใดภพหนึ่ง จากนั้นก็จะเกิดเลื่อนต่อไปจนถึงอกนิฐฐภพ แล้วจึงปรินิพพานในภพนั้น^{๒๔๘}

^{๒๔๓} อัง.ติก.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๔๕.

^{๒๔๔} สัม.อ. (บาลี) ๓/๑๘๔/๒๑๐, อัง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๓.

^{๒๔๕} สัม.อ. (บาลี) ๓/๑๘๔/๒๑๐, อัง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๓.

^{๒๔๖} สัม.อ. (บาลี) ๓/๑๘๔/๒๑๐, อัง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๓.

^{๒๔๗} สัม.อ. (บาลี) ๓/๑๘๔/๒๑๐, อัง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๓.

^{๒๔๘} ดูรายละเอียดใน สัม.อ. (บาลี) ๓/๑๘๔/๒๑๐, อัง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๒.

๔) พระอรหันต์

พระอรหันต์ คือ ผู้ที่ห่างไกลจากบาปที่ก่อให้เกิดความเศร้าหมอง ละกิเลสที่นำไปเกิดในภพใหม่ได้แล้ว ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

“อกุศลธรรมทั้งหลายอันลามก อันเศร้าหมอง อันเป็นเหตุให้ไปเกิดในภพใหม่ มีผลเป็นทุกข์เพื่อชาติ ชราและมรณะต่อไป ของท่านผู้ห่างไกลจากกิเลส ย่อมไม่มี ภิกษุย่อมเป็นพระอรหันต์อย่างนี้แล”^{๒๔๘}

พระอรหันต์เป็นผู้สิ้นอาสวะ^{๒๕๐} แล้ว คือถอนขึ้นได้ เป็นของเกิดขึ้นอีกไม่ได้ เผลแล้วด้วยไฟคือญาณ เหตุนี้จึงเรียกว่า พระชีนาสพ

พระอรหันต์เป็นผู้อยู่จบแล้ว คือ จบแล้วในธรรมเครื่องอยู่ของพระอริยะ มีจรณะอันประพฤติดีแล้ว ฉะนั้น จึงชื่อว่าผู้อยู่จบแล้ว

พระอรหันต์เป็นผู้ทำกิจเสร็จแล้ว คือ กิจที่จะพึงทำเพื่อบรรลुकุศลความสิ้นไปแห่งทุกข์ย่อมไม่มี เพราะทำเสร็จเรียบร้อยแล้ว ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “การสั่งสมกิจที่ต้องทำอันทำเรียบร้อยแล้วของภิกษุผู้มีจิตสงบหลุดพ้นแล้วโดยชอบนั้น ย่อมไม่มี กิจที่พึงทำอีกก็ไม่มี”^{๒๕๑}

พระอรหันต์เป็นผู้ปลงภาระลงแล้ว คือ ชั้นธการะ กิเลสการะ อภิสังขารการะ^{๒๕๒} พระอรหันต์ปลงลงแล้ว ยกลงแล้ว วางแล้ว

พระอรหันต์เป็นผู้สิ้นสังโยชน์แล้ว คือ สังโยชน์เครื่องผูกสัตว์ไว้ในภพ เชื่อมภพไว้ด้วยภพ ท่านละได้แล้ว เผลแล้วด้วยไฟคือญาณ^{๒๕๓}

พระอรหันต์ เป็นผู้ควรแก่การบูชาอันพิเศษ เป็นพระชีนาสพผู้หมดกิเลสอาสวะแล้ว^{๒๕๔} เป็นผู้สิ้นภพสิ้นชาติแล้ว ไม่ผูกไม่เกิดอีกแล้ว เป็นผู้หลุดพ้นจากสังสารวัฏ ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไปแล้ว^{๒๕๕}

^{๒๔๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๓๔/๔๖๓. พุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๑๓๗.

^{๒๕๐} อาสวณฺตี จิริ ปริวสนฺตีติ อาสวา. สิ่งที่มีหมักหมมอยู่ในใจนานๆ มี ๔ ประการ

๑. กามาสวะ ความติดใจกามคุณ ๕ ..ที่มีหมักหมมอยู่ในใจ

๒. ภวาสวะ ความชอบใจในอัตภาพของตน ในรูปภพ อรูปภพ...

๓. ทิฏฐาสวะ ความเห็นผิดจากความเป็นจริงแห่งสภาวะธรรม...

๔. อวิชชาสวะ ความไม่รู้เหตุผลตามเป็นจริง.. (ที.ปา.อ. (บาลี) ๑/๑๘๗)

^{๒๕๑} ดูใน พุ.จุฬ. (ไทย) ๓๐/๘๔/๒๘๗, อง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๕๕/๕๓๘.

^{๒๕๒} ปุญญาภิสังขาร คือ อภิสังขารที่เป็นบุญ ได้แก่ กุศลเจตนาที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร (ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๕๑/๘๘, พุ.ม.อ. (บาลี) ๒๕/๒๑๖)

อปุญญาภิสังขาร คือ อภิสังขารที่เป็นปฏิปักษ์ต่อบุญ คือเป็นบาป ได้แก่อกุศลเจตนาทั้งหลาย (ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๕๑/๘๘, พุ.ม.อ. (บาลี) ๒๕/๒๑๖)

อาเนญชาภิสังขาร คือ สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคง ไม่หวั่นไหว หมายถึงอภิวาจรที่มั่นคงแน่วแน่ด้วยสมาธิแห่งจตุตถฌาน (ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๕๑/๘๘.)

^{๒๕๓} ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๒๒๔, ม.ม.อ. (ไทย) ๑/-/๑/๑๐๐.

^{๒๕๔} ที.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๑๖/๔๘.

^{๒๕๕} พุ.ม. (ไทย) ๒๘/๖/๒๗., พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘๓/๒๘๘.

การละสังขโยชน์ของพระอรหันต์

พระอรหันต์ย่อมมีจิตสงัดจากรูปราคะ^{๒๕๖} อรูปราคะ^{๒๕๗} มานะ อุทธัจจะ อวิชชา มานานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย และกิเลสที่อยู่ในพวกเดียวกับรูปราคะเป็นต้นนั้น และสังขารนิमितทั้งปวงในภายนอก^{๒๕๘}

พระอรหันต์สามารถละสังขโยชน์เบื้องสูงได้ทั้ง ๕ คือ

- ๑) รูปราคะ ความติดใจในอารมณ์รูปमान ปรารถนาในรูปภพ
- ๒) อรูปราคะ ติดใจในอารมณ์อรูปमान ปรารถนาในอรูปภพ
- ๓) มานะ ความสำคัญตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่
- ๔) อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน ซัดสายแม่ในทางที่เป็นกุศล
- ๕) อวิชชา ความไม่รู้จริง ไม่รู้เหตุและปัจจัย ไม่รู้อริยสัจ^{๒๕๙}

ละอกุศลกรรมบถอีก ๒ คือ ความเพ่งโทษ และการพูดเพ้อเจ้อ^{๒๖๐}

ประเภทของพระอรหันต์

พระอรหันต์มี ๓ ประเภท คือ

๑. พระอรหันต์ที่ตรัสรู้อุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ด้วยพระองค์เอง และสามารถโปรดเวไนยสัตว์ ให้พ้นทุกข์ คือให้ถึงมรรคผลนิพพานได้ด้วย เพราะทรงเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอภิญญา ๖ (รู้อริยสัจของเวไนยสัตว์) อินทริยปโรปริยัตติญาณ (รู้อินทริยของสัตว์ว่ายิ่งหรือหย่อนเพียงใด) และสัพพัญญุตญาณ (รู้ทุกสิ่งทุกอย่าง)^{๒๖๑}

๒. พระอรหันต์ปัจเจกพุทธเจ้า ตรัสรู้ได้ด้วยพระองค์เอง แต่ไม่สามารถใช้บัญญัติส่องปรมาตถ์ ให้ผู้อื่นรู้ตาม คือ สอนได้แต่ไม่อาจให้รู้ตามได้ พระปัจเจกพุทธเจ้าจะบังเกิดเฉพาะในยุคที่ว่างจากศาสนาพุทธเท่านั้น^{๒๖๒}

๓. พระอรหันต์ที่ตรัสรู้เองไม่ได้ ต้องอาศัยคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงสามารถบรรลุธรรมได้ อันได้ชื่อว่า “อนุพุทธะ”^{๒๖๓} มี ๒ ประเภท คือ อุภโตภาควิมุต (ได้อภิญญา ๖)^{๒๖๔} และปัญญาวิมุต

๓.๑ **ปัญญาวิมุต** เป็นผู้สำเร็จอรหันต์ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาล้วนๆ เรียกว่า สุขขวิปัสสกพระอรหันต์ หลุดพ้นจากอวิชชา (ที่เป็นปกปักรักษา-ธรรม) โดยตรง แต่ไม่ได้หมายความว่ายังระงับบาปธรรมอื่นไม่ได้^{๒๖๕} หมายถึง ความหลุดพ้นด้วยอภิญญาโดยตรง มีฉนิกสมาธิเป็นบาทฐานในการเจริญ

^{๒๕๖} ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจรูปภพ (ขุ.ม.อ. (บาลี) ๗/๑๐๐)

^{๒๕๗} ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจในอรูปภพ (ขุ.ม.อ. (บาลี) ๗/๑๐๐)

^{๒๕๘} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๗/๓๓.

^{๒๕๙} ไม่รู้จักทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ วิธีดับทุกข์และสันติสุข ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๕/๖๗.

^{๒๖๐} อง.ตัก.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๔๕.

^{๒๖๑} ตูใน อง.อภฺจก. (ไทย) ๒๓/๖๔/๓๖๖.

^{๒๖๒} ตูใน ขุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๘๕/๑๕๖.

^{๒๖๓} อง.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑.

^{๒๖๔} อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๘๗/๓๖๔.

^{๒๖๕} ม.ม.ฎีกา (บาลี) ๑/๖๙/๓๓๔.

วิปัสสนา เกิดญาณและฌานไปตามลำดับ^{๒๖๖} ในสมัยพระพุทธเจ้า พระอริยบุคคลประเภทปัญญาวิมุตติมีจำนวนมากกว่าประเภทอื่นๆ ปรากฏหลักฐานที่พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระสารีบุตร พรารภการบรรลุธรรมของพระภิกษุจำนวน ๕๐๐ รูป ว่า “ดูก่อนสารีบุตร ในจำนวนพระภิกษุ ๕๐๐รูปเหล่านี้ พระภิกษุ ๖๐ รูป เป็นผู้ได้วิชา ๓ พระภิกษุ ๖๐ รูป ได้อภิญญา ๖ พระภิกษุ ๖๐ รูป ได้อุภโตภาควิมุตติ ส่วนที่เหลือ (๓๒๐ รูป) เป็นผู้ได้ปัญญาวิมุตติ”^{๒๖๗}

๓.๒ **อุภโตภาควิมุตติ** หมายถึง พระอรหันต์ผู้เจริญสมณะ ได้สมบัติ ๘^{๒๖๘} แสดงฤทธิ์ได้^{๒๖๙} หลุดพ้นจากรูปกายเป็นเจโตวิมุตติด้วยอรูปรูป-ฌานก่อน^{๒๗๐} แล้วเจริญวิปัสสนาจนหลุดพ้นจากนามกาย ด้วยอริยมรรค

เจโตวิมุตติ หมายถึง ผลอันเกิดจากสมาธิ คือ ความหลุดพ้นด้วยสมถภาวนา มีสมณะเป็นพื้นฐานเจริญวิปัสสนา^{๒๗๑} เมื่อบรรลอรหัตผลก็ได้ชื่อว่า “อุภโตภาควิมุตติ” ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน คือ

- (๑) หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรูปรูปสมาบัติ
- (๒) หลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค

การเจริญภาวนาให้ได้ถึงฌานนั้น มี ๒ ประเภทด้วยกัน คือ

๑. เจริญสมถภาวนาจนได้ฌาน นี้เรียกว่า **ปฏิบัติภาสทธิฌาน** คือได้ฌานด้วยการปฏิบัติ แล้วเจริญวิปัสสนาภาวนาจนได้บรรลเป็นพระอรหันต์ ๒. ไม่ได้เจริญสมถภาวนามาตั้งแต่ต้น แต่เมื่อเจริญวิปัสสนาภาวนาจนบรรลุถึงมัคคญาณ ด้วยอำนาจแห่งบุญญาธิการที่ได้สั่งสมมาแต่ปางก่อน ก็ถึงพร้อมซึ่งฌานด้วย การได้ฌานด้วยอาการอย่างนี้เรียกว่า **มัคคสิทธิฌาน** ได้ฌานด้วยอำนาจแห่งมรรค ถึงขั้นได้อภิญญา ๖ ด้วยก็มี^{๒๗๒}

สำหรับพระอรหันต์ที่ได้อภิญญาด้วยนั้นมี ๒ จำพวก คือ

๑. เติวิโซ พระอรหันต์ผู้ได้วิชา ๓ คือ
 - ๑.๑ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติได้
 - ๑.๒ ทิพพจักขุญาณ หรือจตุปปาตญาณ ตาทิพย์ รู้จิตคือการตาย และปฏิสนธิคือการเกิดของสัตว์ทั้งหลาย

๑.๓ อาสวกขยญาณ ปัญญาเร่งแจ้งที่ทำให้สิ้นกิเลสอาสวะ อนึ่งอาสวกขยญาณนี้ เป็นญาณที่ทั่วไปแก่พระอรหันต์ทุกองค์ แม้พระอรหันต์ที่ไม่ได้สมบัติก็มี

๒. ฉฬภิญโญ พระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา ๖ คือ

- ๑) อิทธิวิธี ความรู้ทำให้แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้

^{๒๖๖} อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๖๒, ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๑๓๒/๕๑.

^{๒๖๗} คูใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๑๕/๓๑๓.

^{๒๖๘} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๖๒๓-๖๒๖/๓๑๙-๓๒๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๓/๔๑๓.

^{๒๖๙} คูใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๘/๔๙๖.

^{๒๗๐} คูใน อง.สตตค.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๐, อง.นวก.อ. (บาลี) ๓/๔๕/๓๑๖.

^{๒๗๑} คูใน ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๖๙/๑๗๗.

^{๒๗๒} ขุนสรพรกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). **คู่มือการศึกษากรรมฐานสังคหวิภาค** พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙. พระนคร:ประพาสต้นการพิมพ์, ๒๕๐๙.หน้า ๑๐๖.

- ๒) ทิพพโสต ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์
 - ๓) เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้
 - ๔) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้
 - ๕) ทิพพจักขุ ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์
 - ๖) อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป
- ๕ ข้อแรกเป็นโลกียอภิญญา ข้อสุดท้ายเป็นโลกุตตระ^{๒๗๓}

อีกนัยหนึ่ง พระอรหันต์นั้นแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

- ๑. พระอรหันต์ที่ไม่มีปฏิสัมภิทาญาณ^{๒๗๔}
- ๒. พระอรหันต์ที่มีปฏิสัมภิทาญาณ

^{๒๗๓} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๔-๒๔๘/๗๗-๘๔.

^{๒๗๔} ปฏิสัมภิทาญาณ หมายถึง ความถึงพร้อมด้วยปัญญาแตกฉานใน ๔ ด้าน คือ ๑) อรรถปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาแตกฉานในผลทั้งปวง ๒) ธรรมปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาแตกฉานในเหตุทั้งปวง ๓) นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาแตกฉานในการใช้ภาษา ๔) ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ คือมีปัญญาว่องไว เฉียบแหลม คมคาย ในการโต้ตอบ ดู อด.จตุกก.(บาลี)๒๑/๑๗๒/๑๘๓, ขุ.ป.(บาลี)๓๑/๑๑๐/๑๒๓.

บทที่ ๒

วิปัสสนาภาวนา

๒.๑ พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร

พุทธศาสนา คือ คำสอนเพื่อความรู้อยิ่ง (วิชา)^๑ และระเบียบปฏิบัติเพื่อให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไร (จรณะ)^๒ ดังที่พระพุทธทาสภิกขุได้อธิบายไว้ว่า

เมื่อรู้ว่าอะไรเป็นอะไรจริง ๆ แล้ว ย่อมไม่ปฏิบัติผิดต่อสิ่งทั้งปวง เมื่อปฏิบัติถูกแล้วก็เป็นอันแน่นอนว่า ความทุกข์จะเกิดขึ้นไม่ได้ การปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา คือ ปฏิบัติเพื่อให้รู้ว่าสิ่งทั้งปวงคืออะไร เมื่อรู้แจ้งแท้จริงก็ย่อมหมายถึงการบรรลุมรรค ผล เพราะความรู้ (ปัญญาญาณ) นั้นเองเป็นตัวทำลายกิเลสไปในตัว เมื่อรู้ว่าสิ่งทั้งปวงเป็นอะไรจริงๆ แล้ว ความเบื่อหน่ายคลายความอยาก และความหลุดพ้นจากทุกข์ย่อมจะเกิดขึ้นเองโดยอัตโนมัติ ผู้ปฏิบัติธรรม เริ่มตั้งแต่ขั้นที่ยังไม่รู้อะไรเป็นอะไร ขณะนี้ไม่รู้ว่ามีชีวิตหรือสิ่งทั้งปวงที่เรากำลังหลงรักใคร่ยินดี เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จึงหลงรักยินดีติดพันยึดถือในสิ่งเหล่านั้น ครั้นรู้อันจริงตามวิธีของพระพุทธศาสนา คือ มองเห็นชัดว่า สิ่งทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่มีอะไรมาผูกมัดตัวเราเข้ากับสิ่งนั้นๆ เลย จิตก็จะเกิดความหลุดพ้น จากอำนาจครอบงำของสิ่งเหล่านั้น^๓

หากมีคำถามว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร? ก็ตอบได้ว่า “พระพุทธเจ้าตรัสรู้อริยสัจ ๔” ดังที่พระองค์ตรัสว่า “จตตาริมาณี ภิกขเว อริยสัจจานิ.. ทุกข์ อริยสัจจ์ ทุกขสมุทโย อริยสัจจ์ ทุกขนิโรธอริยสัจจ์ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจจ์ ..อิเมสฺส โข ภิกขเว จตฺตุนนํ อริยสัจจानํ ยถากฺวตฺตํ อภิสมฺพุทฺตตาทถาคโต “อรหํ สมมาสมพุทฺโธ”ติ วุจฺจติ”^๔

^๑ วิชา ได้แก่ วิชา ๓ และวิชา ๘ ดังนี้ **วิชา ๓** คือ ๑) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความหยั่งรู้ที่ทำให้ระลึกชาติได้ ๒) จุตูปปาตญาณ ความหยั่งรู้จติ(ตาย) และอุบัติ(เกิด)ของสัตว์ ๓) อาสวักขยญาณ ความหยั่งรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ **วิชา ๘** คือ ๑) วิปัสสนาญาณ ญาณที่เป็นตัววิปัสสนา ๒) มโนมยิทธิ มีฤทธิ์ทางใจ ๓) อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ ๔) ทิพพโสต หูทิพย์ ๕) เจโตปริยญาณ ปรีชากำหนดรู้จิตผู้อื่นได้ ๖) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความหยั่งรู้ที่ทำให้ระลึกชาติได้ ๗) ทิพพจักขุ ตาทิพย์ หรือเรียกว่าจุตูปปาตญาณ (๘) อาสวักขยญาณ ความหยั่งรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ ดูใน วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๓-๑๑๘.

^๒ **จรณะ ๑๕** หมายถึง ข้อปฏิบัติอันเป็นทางบรรลุวิชา ๑๕ ข้อ คือ ๑) สีสสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศีล ๒) อินทริยสังวร การสำรวมอินทริย ๓) โภขเนมัตตัญญูตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค ๔) ชาคริยานุโยค การหมั่นประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่น ๕) มีศรัทธา ๖) มีหิริ ๗) มีโอตตปปะ ๘) เป็นพหูสูต ๙) วิริยารัมภะ ปรารภความเพียร ๑๐) มีสติมั่นคง ๑๑) มีปัญญา ๑๒) ปรุณณาน ๑๓) ทุติยมาน ๑๔) ตติยมาน ๑๕) จตุตถมาน ดูใน วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑/๑-๒.

^๓ คู่มือมนุษย์ โดย พุทธทาสภิกขุ

^๔ ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๙๓/๓๗๗.

“ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ ประการ คือ ทุกขอริยสัจ สมุทัยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เพราะเราผู้แจ้งอริยสัจ ๔ ประการนี้ ตามความเป็นจริง ชาวโลกจึงเรียกเราว่า พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า”^๕

อริยสัจ แปลว่า ความจริงแท้ตามธรรมชาติ ที่ไม่มีความจริงอื่นมาเบียดบังได้^๖ ที่ทำให้ผู้เข้าถึงกลายเป็นพระอริยะ เป็นสัจจะที่พระอริยะพึงรู้^๗ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสัจ ธรรมอันทำให้เป็นพระอริยะ^๘ ไว้ ๔ ประการเท่านั้น ไม่ขาดไม่เกิน คือ

๑) ทุกขอริยสัจ ความจริงแท้ที่ปรากฏให้จิตรับรู้ คือ ทุกข์

ทุกข์ในที่นี้ หมายถึงสภาพธรรมที่ปรากฏ คือ ธรรมชาติทั้งปวงที่ถูกรับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย หรือใจ ซึ่งล้วนตกอยู่ในสภาพที่เปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัยอยู่ตลอดเวลา คงทนสภาพอยู่ไม่ได้ และบังคับบัญชาไม่ได้ อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส อารมณ์สัมผัส และความรู้สึกนึกคิดต่างๆ^๙ แม้แต่ความสุขก็เป็นทุกข์ เพราะเกิดแล้วก็มีการเปลี่ยนแปลง ดับไปทุกครั้ง

๒) สมุทัยอริยสัจ ความจริงแท้ที่ว่า ความทุกข์ทั้งหมดที่สรรพสัตว์กำลังประสบอยู่ หรือรับรู้ทางอายตนะ ๖ อยู่ ณ ล้วนเกิดจากเหตุทั้งสิ้น ไม่ได้เกิดขึ้นเอง หรือใครบันดาลให้เกิดขึ้น เหตุปัจจัยนั้นคือ ตัณหาและอวิชชา อันเกิดจากอาสวะกิเลส ที่หมักดองอยู่ในชั้นธสันดานของสัตว์แต่ละตนนั่นเอง

๓) นิโรธอริยสัจ ความจริงแท้ที่ว่า ภาวะที่ไม่มีทุกข์ใดๆ เลย มีอยู่จริง เป็นธรรมชาติที่พ้นไปจากรูป-นามสังขารที่เป็นทุกข์ (อันเป็นสังขตธรรม) และกิเลสตัณหาอย่างสิ้นเชิงแล้ว ชนิดที่ไม่อาจกลับมาให้เป็นทุกข์ได้อีกเลย นั่นคือ “พระนิพพาน” (อันเป็นอสังขตธรรม, อกตัณญธรรม)

๔) มรรคอริยสัจ ความจริงแท้ที่ว่า ทางปฏิบัติให้เข้าถึงพระนิพพานมีอยู่จริง และสามารถปฏิบัติให้รู้แจ้งเห็นจริงได้ในปัจจุบันขณะนี้ นั่นคือ การเจริญภาวนา ตามแนวทางศีล สมาธิ ปัญญา ทำมรรคมีองค์ ๘ ให้เกิดขึ้น

พระพุทธทาสภิกขุอธิบายว่า อริยสัจ ๔ ประการ คือ ความรู้ที่บอกให้เห็นชัดว่า อะไรเป็นอะไรอย่างครบถ้วน เรื่องความอยากนั้นบอกให้รู้ว่า เมื่อไปเล่นกับมันก็เป็นทุกข์ขึ้นมา ยังขึ้นไปเล่นกับความอยากจนเต็มไปด้วยความทุกข์ นี่แหละเป็นความโง่เขลาที่ไม่รู้ว่าอะไรเป็นอะไรตามที่เป็นจริง เมื่อพระอัสสชิได้มาพบกับพระสารีบุตรก่อนได้บวช พระสารีบุตรได้ถามถึงใจความของพระพุทธศาสนาว่า มีอยู่อย่างไรโดยย่อที่สุด พระอัสสชิได้ตอบว่า "สิ่งเหล่าใดเกิดมาเพราะมีเหตุทำให้เกิด พระตถาคตเจ้าแสดงเหตุของสิ่งเหล่านั้น พร้อมทั้งแสดงความดับสิ้นเชิงของสิ่งเหล่านั้นเพราะหมดเหตุ : พระมหาสมณเจ้าตรัสอย่างนี้."

คือบอกว่า สิ่งทั้งปวงมีเหตุปรุงแต่งขึ้นมา มันดับไม่ได้จนกว่าจะดับเหตุเสียก่อน นี่เป็นการชี้ให้รู้ว่า อย่าไปเห็นอะไรเป็นตัวตนที่ถาวร เพราะมีแต่สิ่งที่เกิดจากเหตุ และงอกงามต่อไปตามอำนาจของเหตุ และจะดับไปเพราะสิ้นเหตุ เพราะฉะนั้น ปรากฏการณ์ทั้งหลายในโลกนี้ ล้วนแต่เป็นผลิตผลของสิ่งที่เป็นเหตุ เป็นความเลื่อนไหลไป ไม่มีหยุด เพราะอำนาจของธรรมชาติที่มีลักษณะไม่หยุดปรุง สิ่งต่าง ๆ จึงปรุง

^๕ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๓/๖๐๗.

^๖ อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๑/๙๐. “อวิตถานิ อนณกถานิ ตสฺมา อริยสจฺจานีติ วุจฺจนตี.”

^๗ อภิ.วิ.มุลฎีกา (บาลี) ๑/๑๘๙/๕๘

^๘ พุ.เถร.อ. (บาลี) ๒/๓๖/๑๕๘.

^๙ ดุ.ใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๖๗/๕๗.

แต่งกันไม่หยุด และเปลี่ยนแปลงไม่หยุด ผู้ใดหลงไปยึดเข้าว่าเป็นตัวเป็นตน เป็นเรา เป็นของเรา ก็ต้องประสบทุกข์เพียงเท่านั้น ไม่อาจให้ประสบสุขที่แท้จริงได้เลย

เพราะไม่รู้ปัญหาจึงจมอยู่กับปัญหา เพราะไม่รู้ที่มาของปัญหาจึงหาหนทางแก้ไม่พบ เพราะไม่รู้ที่สุดของปัญหาจึงหมกมุ่นใจที่จะแก้ปัญหานั้น เพราะไม่รู้ว่ามีทุกปัญหามีทางแก้ของปัญหาเอง จึงไม่เข้าถึงทางแก้ปัญหานั้นที่ถูกต้องที่สุด นี่คือการที่มนุษย์ชาติประสบเสมอมา และเพราะไม่รู้ว่าจะแก้ปัญหานั้นอย่างไรอย่างสิ้นเชิง ไม่มีแม้กระทั่งความหิวกระหายทั้งทางร่างกายและจิตใจใดๆ อีกเลย มีอยู่จริง มนุษย์ชาติจึงไม่แสวงหาพระนิพพาน พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสสอนอริยสัจ ๔ เพื่อให้รู้ความจริงว่า

- ชีวิต ..ทุกข์จริงๆ นอกจากทุกข์แล้วไม่มีสิ่งใดเกิดขึ้น นอกจากทุกข์ไม่มีสิ่งใดตั้งอยู่ นอกจากทุกข์ไม่มีสิ่งใดดับไป

- สาเหตุที่แท้จริงของทุกข์ทั้งปวง ไม่ใช่พระพรหมลวงโทษ ไม่ใช่พระเจ้าทดสอบ และไม่ใช่กรรมบันดาล แต่คือ **ทะยานความอยาก** เพราะไม่รู้แจ้งอารมณ์ ด้วยอำนาจวิชา ตัณหาและอุปาทาน ต่างหาก!

- สภาวะสุขสงบเย็น ไร้กังวล ไม่มีความเดือนร้อนทั้งกายและจิตใจ ใดๆ เลย ชนิดที่ไม่อาจกลับมาเป็นทุกข์ได้อีกแล้ว มีอยู่จริง!

- วิธีการปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงภาวะสุขสงบเย็นนั้น**มีอยู่จริง** ไม่ต้องจบปริญญา ไม่ต้องจบ ป.๔ ไม่ต้องรอชาติหน้า ไม่ต้องรอปีหน้า ไม่ต้องรอพรุ่งนี้ เพียงรู้ว่า “อาการที่กายเคลื่อนไหว ใจคิดนึกนั้น เกิด-ดับเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัยของเขาเอง อยู่ตลอดเวลา จนกลายเป็นความยึดถือด้วยความเห็นผิดว่าเป็นตัวเป็นตน เป็นเรา เป็นของของเรา ลงได้” ด้วยการ**เจริญวิปัสสนาภาวนา**ตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ทำมรรคมีองค์ ๘ ให้บริบูรณ์

หลังจากตรัสรู้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงรู้อย่างแจ่มแจ้งว่า ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความทุกข์กาย ทุกข์ใจ เป็นผลที่เกิดมาจากเหตุ ไม่ได้เกิดขึ้นเอง จะกำจัดทุกข์ทั้งปวงให้สิ้นซากได้ก็ต้องกำจัดที่สาเหตุของผลนั้นๆ ซึ่งสาเหตุโดยตรงของความทุกข์ทั้งปวงก็คือ ความเกิด ดังที่พระองค์ตรัสว่า

“เพราะการเกิดเป็นปัจจัย ความแก่และความตาย จึงมี” ก็ถ้าความเกิดเพื่อความเป็นเทพ เพื่อความเป็นมนุษย์ เพื่อความเป็นสัตว์ ไม่ได้มีแก่ใครๆ ในภพไหนๆ ..เมื่อการเกิดอีกไม่มีโดยประการทั้งปวง ความแก่และความตายจะปรากฏได้หรือ..เพราะเหตุนี้ ต้นเหตุและปัจจัยแห่งความแก่และความตาย ก็คือ **ชาติ (ความเกิด)**^{๑๐}

ดังที่พระจาลาภิกษุณีกล่าวว่า “ความตายย่อมมีแก่ผู้ที่เกิดมาแล้ว ผู้ที่เกิดมาแล้วย่อมประสบทุกข์ เพราะเหตุนี้แล เราจึงไม่ชอบความเกิด”^{๑๑}

อะไรทำให้เรายังต้องมาเกิดอีก? อะไรคือเหตุปัจจัยที่แท้จริงที่ทำให้สรรพสัตว์ยังต้องเกิดอีก? พระพุทธเจ้าตรัสว่า “กรรมชื่อว่าเป็นไร่นา วิญญาณชื่อว่าเป็นพืช ตัณหาชื่อว่ายางเหนียวในเมล็ดพืช วิญญาณดำรงอยู่ได้เพราะธาตุหยาบ มีตัณหาเป็นเชื้อเครื่องผูกเหนียวใจไว้ การเกิดใหม่จึงมีต่อไป”^{๑๒} “ตัณหาทำให้สัตว์ยังต้องเกิดอีก สัตว์ที่ยังต้องเวียนว่ายในสังสารวัฏฏ์ ไม่อาจพ้นจากทุกข์ไปได้”^{๑๓}

^{๑๐} ดูใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๙/๕๙., ม.อุปรี. (ไทย) ๑๔/๔๒๙/๔๘๘.

^{๑๑} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๖๗/๒๒๓.

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน อจ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๗๘/๓๐๑.

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๗/๗๐.

นั่นก็หมายความว่า หากเราเจริญกาวนา จนสามารถกำจัดกิเลสตัณหา^{๑๔} อันเป็นสาเหตุให้ต้องถือกำเนิดในภพใหม่ได้^{๑๕} ก็จะหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

“ความเกิดเป็นเหตุ เป็นปัจจัย แก่การเกิดกิเลสทั้งหลาย เมื่อใจเห็นโทษในความเกิดแล้วจึงแล่นไปในนิพพาน ซึ่งไม่มีความเกิดอีก ..เพราะความไม่เกิดอีกเป็นปัจจัย กิเลสที่ยังไม่เกิดก็เกิดไม่ได้ ที่ยังไม่บังเกิดก็บังเกิดไม่ได้ ที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้นไม่ได้ ที่ยังไม่ปรากฏก็ปรากฏไม่ได้ เพราะเหตุดับ ทุกข์จึงดับ ด้วยประการฉะนี้”^{๑๖}

เมื่อปฏิบัติกาวนาจนกำจัดกิเลสตัณหาได้หมดสิ้นแล้ว^{๑๗} ก็เป็นผู้ล้างบาปได้แล้ว ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ผู้มีกายสะอาด มีวาจาสะอาด มีใจสะอาด ไม่มีอาสวะเป็นผู้สะอาด ถึงพร้อมด้วยความสะอาด บัณฑิตทั้งหลายเรียกว่าเป็นผู้ล้างบาปได้แล้ว”^{๑๘} หากกำจัดกิเลสตัณหาเสียได้ ก็ไม่มีการเกิดใหม่ใน ๓๑ ภูมิ อีกต่อไป^{๑๙}

วิธีดำเนินไป	ภูมิ ๓๑	โลก ๓	ภูมิ ๓	คติ ๒	
อรูปฌาน ๔	๔. เนวลลันชานาลันชายนายตนะ ๓. อากิญจณายนายตนะ ๒. วิศวณานันชายนายตนะ ๑. อากาสานันชายนายตนะ		รูปฌาน ๔๑		
จิตตฌาน	๕. อภิญญา (ปัญญา) ๔. สุตัสสิ (สมาธิ) ๓. สทัสสา (สติ) ๒. อตปปา (วิริยะ) ๑. อริทา (ศรัทธา)		รูปฌาน ๔๑	อรูปฌาน ๔๑	
จตุตตฌาน	๒. อลันตลัตถ์ ๑. เวทปผลา		รูปฌาน ๔๑	อรูปฌาน ๔๑	
ตติยฌาน	๓. สุกกิงหา ๒. อัปป์ลาถสุภา ๑. ปริตตสุภา		รูปฌาน ๔๑	อรูปฌาน ๔๑	
ทุติยฌาน	๓. อากัสสิรา ๒. อัปป์ปามาณา ๑. ปริตตภา		รูปฌาน ๔๑	อรูปฌาน ๔๑	
ปฐมฌาน	๓. มหาเพรพมา ๒. ปุโรทิตา ๑. ปาริสัชชา		รูปฌาน ๔๑	อรูปฌาน ๔๑	
บำเพ็ญสมถกาวนา	- ขมนิวรณ์ ๕ ด้วยองค์ฌาน				
รักษาศีล ๕ รักษาศีลอุโบสถ ประเพณีสุจริต ๓ กุศลกรรม ๑๐ บำเพ็ญทาน	๖. ปริณิมลิตวสวัตติ ๕. นิพพานเวตี ๔. ศุฉิต ๓. ยามา ๒. ตาวตังสิ ๑. จาคุมพหาราชิกา		ดาวรรค ๖ ชั้น	ภพ ๓๑	
รักษาศีล ๕	มนุษย์	โลก			
ประเพณีสุจริต ๓ ศีล ๕ อกุศลกรรม ๑๐	เดรัจฉาน ๔ จำพวก (โมหะ) เปรต ๑๒ ชนิด (โลภ) อสุรกาย ๖ จำพวก (โทสะ) นรก ๕๕๗ ชุม (โทสะ)		อบตภูมิ ๓๑	อรูปภูมิ ๕	ภพ ๓๑

^{๑๔} ดูใน ในอง.ปญจก. (ไทย) ๒๕/๒๓/๓๑. ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๕/๖๘.

^{๑๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๕/๙๙ ที.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๕๕/๑๔๔.

^{๑๖} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๑/๔๒๙, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๑/๕๓๗.

^{๑๗} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๐/๙๗.

^{๑๘} อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๒๒/๓๖๘.

^{๑๙} ดูรายละเอียดใน ขุ.อ. (ไทย) ๒๕/๓๐/๒๓๐.

๒.๒ การเจริญภาวนา

คำว่า “ภาวนา” ตามคัมภีร์ไวยากรณ์ มาจาก ภา + วน พุทธิ ภู เป็น โอ^{๒๐} แปลง โอ เป็น อาว^{๒๑} แปลง ภู เป็น อน^{๒๒} ลง อา อิตถิโชตกปัจจย^{๒๓}

ในคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินีฎีกาให้ความหมายไว้ว่า “ภาเวติ กุศลธมเม อาเสวติ วทเขตติ เอตายาติ ภาวนา.”^{๒๔} แปลว่า “ที่ชื่อว่า ภาวนา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องให้กุศลธรรมทั้งหลายเกิดมี คือเสพคั้น ได้แก่ ทำกุศลธรรมทั้งหลายให้เจริญแห่งชน”

พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรให้ความหมายของคำว่า ภาวนา ไว้ ๔ ประการ คือ

๑) ตตถ ชาตานิ ธมมานิ อนติวตตนุญเจน ภาวนา ธรรมชาติที่ทำให้ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในตนไม่ล่วงเลยกันและกัน คือ ธรรมชาติที่ทำให้ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในตนไม่ล่วงเลยกันและกัน เช่น เมื่อพระโยคาวจรละความพอใจในกามได้แล้วทันที่นั่นเอง ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งการหลีกออก เว้นออกจากกามก็ย่อมเกิดขึ้นไม่ล่วงเลยกันและกัน เป็นต้น

๒) อินทริยานิ เอกธมฺมเจเน ภาวนา ธรรมชาติที่ทำให้อินทริย์ทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน คือ ธรรมชาติที่ทำให้อินทริย์ทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เช่น เมื่อละกามฉันทะแล้ว อินทริย์ทั้ง ๕ มีรสเป็นอย่างเดียวกัน ด้วยอำนาจแห่งการหลีกออกจากกาม เป็นต้น

๓) ตทุปคิริยวาหนญฺเจเน ภาวนา ธรรมชาติที่นำความเพียรที่สมควรแก่ธรรมนั้น ๆ เข้าไป คือ ธรรมชาติที่นำความเพียรที่สมควรแก่ธรรมนั้น ๆ เข้าไป คือ เมื่อละกาม-ฉันทะแล้ว ย่อมนำความเพียรด้วยอำนาจแห่งการหลีกออกจากกามเข้าไป เมื่อละพยาบาทแล้วย่อมนำความเพียรด้วยอำนาจแห่งความไม่พยาบาทเข้าไป เป็นต้น

๔. อาเสวนญฺเจเน ภาวนา การปฏิบัติเนื่องๆ เช่น เมื่อละกามฉันทะแล้ว ย่อมปฏิบัติเนื่องๆ ซึ่งความออกจากกาม เมื่อละพยาบาทแล้วย่อมปฏิบัติเนื่องๆ ซึ่งความไม่พยาบาท เป็นต้น^{๒๕}

พระอรรถกถาจารย์ได้วิเคราะห์คำว่า ภาวนา ไว้ในคัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรค ว่า ภาวียติ วทตียตติ ภาวนา ธรรมชาติได้อันพระโยคีย์บุคคลอบรมอยู่ เจริญอยู่ ฉะนั้นธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ภาวนา ได้แก่ ธรรมควรเจริญ คือ ให้เกิดในสันดาน^{๒๖}

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี ให้ความหมายไว้ ๒ ประการ คือ

๑. ภาเวตพฺพาทิ ภาวนา แปลว่า ธรรมที่บุคคลควรเจริญ

๒. ภาเวนติ จิตตสนฺตานิ เอตาทิหิ ภาวนา แปลว่า ธรรมที่เป็นเครื่องอบรมกระแสนจิต^{๒๗} และให้ความหมายอีกว่า ภาวนา คือ เจตนาที่ทำให้กุศลเจริญขึ้น หมายความว่า ทำให้เกิดกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น และ

^{๒๐} คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตร. สูตรที่ ๔๘๕ : อญฺเญสุ จ.

^{๒๑} คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตร. สูตรที่ ๕๑๕ : เต อาวยา การิเต.

^{๒๒} คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตร. สูตรที่ ๖๒๒ : อนกา ญฺณฺวณฺ.

^{๒๓} คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตร. สูตรที่ ๒๓๗ : อิตถิมโต อาปัจจโย.

^{๒๔} วิภาวินี. (บาลี) ๑๗๑.

^{๒๕} ดุรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๑, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๐/๒๔๙-๒๕๒.

^{๒๖} ดุรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๓/๑๙, อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๑/๓๐๐/๒๑๕.

^{๒๗} พระคัมภีร์สารทวารวดี (แปลและเรียบเรียง), ปรมัตถทีปนี, ๒๕๔๙, หน้า ๗๖๐.

ทำให้กุศลที่เกิดขึ้นแล้วเจริญเพิ่มพูนขึ้น^{๒๘}

อีกนัยหนึ่งคำว่า กาวนา มีวิเคราะห์ว่า ภาเวตติ ภาวนา แปลว่า คุณชาติได้ย่อมยังกุศลให้มีขึ้น เหตุนั้นคุณชาตินั้น ชื่อว่า กาวนา (ภู ธาตุในความหมายว่ามี, เป็น, ลง ยุ บัจจัย อาการันต์ ใน อิตถิลิงค์ พฤทธิ อู เป็น โอ เป็น อาว, ยุ เป็น อน)^{๒๙}

คำว่า “กาวนา” เป็นคำภาษาไทยที่ยกมาจากภาษาบาลี พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน นิยามไว้ว่า ถ้าเป็นคำนาม หมายถึง การทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นทางจิตใจ ถ้าเป็นกริยา หมายถึง สรรวมใจ ให้แน่วแน่เป็นสมาธิ เช่น สวดมนต์กาวนา สรรวมใจตั้งความปรารถนา เช่น นั่งกาวนาขอให้พระเจ้าช่วย^{๓๐}

กาวนา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กัมมัฏฐาน เป็นการฝึกอบรมทางด้านจิตใจ เพราะคำว่า กัมมัฏฐาน แปลว่า ที่ตั้งแห่งการทำงานหรือการกระทำ^{๓๑} หมายความว่า ที่ตั้งของความเจริญอุตสาหกรรมที่ เรียกว่าการปรารถนาความเพียร หมายถึง รูปธรรมมีอารมณ์คือวงกสณเป็นต้นและนามธรรมมีการเจริญกสณ เป็นต้น อีกนัยหนึ่ง กัมมัฏฐาน คือ การกระทำอันเป็นที่ตั้งของความสุขพิเศษ เพราะเป็นที่ตั้งของความสุข ในฌาน และมรรคผล

ส่วนในคัมภีร์อภิธรรมวินัยกล่าวไว้ว่า กัมมัฏฐาน คือ ลำดับกาวนาอันเป็นเหตุใกล้ของการ กระทำ เพราะเป็นเหตุใกล้ของการบำเพ็ญเพียรยิ่งขึ้นไป^{๓๒} นอกจากคำว่า กัมมัฏฐาน และกาวนา แล้ว ใน ที่บางแห่งยังเรียกการปฏิบัติกัมมัฏฐานว่า การบริหารจิต การพัฒนาจิต หรือ จิตตกาวนา มีความหมายให้ รู้จักการคุ้มครองรักษาจิตด้วยวิธีการฝึกอบรมอยู่เนืองๆ เพื่อลดความกระวนกระวาย และให้มีความเข้มแข็ง ก่อให้เกิดสุขาพจิตที่ดี

ดังนั้น การเจริญกาวนา จึงหมายถึง ธรรมที่เป็นเครื่องอบรมกระแสดิจ ทำให้กุศลที่ยังไม่เกิดได้ เกิดขึ้น และทำให้กุศลที่เกิดขึ้นแล้วเจริญเพิ่มพูนยิ่งขึ้น^{๓๓} เป็นการปรารถนาความเพียรอันเป็นที่ตั้งของความสุข พิเศษ คือ ความสุขในฌาน และความสุขในมรรคผล^{๓๔} มีอยู่ ๒ แบบ คือ

๒.๒.๑ สมถกาวนา

สมถะ คือการเพ่งอารมณ์เพื่อให้จิตตั้งมั่น สงบอยู่ในอารมณ์อันเดียว และสามารถทำให้กิเลส นิรวรณสงบระงับลงได้^{๓๕}

ก. ความหมาย

คำว่า สมถะ แปลว่า สงบ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

^{๒๘} พระคันธสาราภิวังศ์ (แปลและเรียบเรียง), **ปรมัตถทีปนี**, โรงพิมพ์ไทยรายวันการพิมพ์ เขตจอมทอง กรุงเทพฯ, ๒๕๔๙, หน้า ๔๗๘.

^{๒๙} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), **ศัพท์วิเคราะห์**, หน้า ๔๘๗.

^{๓๐} ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒** (กรุงเทพมหานคร: (บริษัท นามมีบุ๊คส์ พับลิเคชันจำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๘๒๑.

^{๓๑} ดูรายละเอียด อด.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๑๐๗/๑๕๗.

^{๓๒} พระญาณธชเถระ(แลตีสยาดอ), **อานาปานทีปนี**, หน้า ๗๖๐.

^{๓๓} พระคันธสาราภิวังศ์ (แปล), **ปรมัตถทีปนี**, หน้า ๔๗๘, ๗๖๐.

^{๓๔} ดูใน อด.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๑๐๗/๑๕๗.

^{๓๕} อด.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๐๓/๓๔๕, อด.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๗๓/๓๖.

๑) สงบจากนิรวณ วิเคราะห์ว่า กามจณทาทโย ปัจจนีกธมเม สเมตีติ สมโถ^{๓๖} นีวณ สเมตีติ สมโถ โย สมาธิ.^{๓๗} ธรรมใดทำธรรมที่เป็นข้าศึกมีกามฉันทะนิรวณเป็นต้นให้สงบลง เหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า สมถะได้แก่ สมาธิ

๒) สงบตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว ไม่ซัดส่าย ไม่ฟุ้งซ่าน วิเคราะห์ว่า สมโถติ จิตเตกคคตา. วิกุเขปญฺเณ สมโถ.^{๓๘} สสมาธิวเสน เอการมณณมเปกขิตวา เอกคคฺกุญฺเณ.^{๓๙} ชื่อว่าสมถะ เพราะไม่ซัดส่าย ไม่ฟุ้งซ่านไปในอารมณ์หลากหลาย เพ่งกำหนดอยู่แต่ในอารมณ์เดียวด้วยอำนาจสมาธิ

๓) สงบลงจากองค์ฌานชนิดหยาบ วิเคราะห์ว่า วิตกฺกาทิโฬพาริกธมเม สเมตีติ สมโถ ธรรมใด ยังองค์ฌานที่หยาบๆ มีวิตกเป็นต้นให้สงบคือ ไม่ให้เกิด เหตุนั้นชื่อว่า สมถะ^{๔๐}

คัมภีร์อรรถกถาธัมมสังคณีให้ความหมายไว้ว่า สมถะ คือ ความตั้งมั่นแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่าน ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบแห่งจิต^{๔๑}

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี อธิบายความไว้ว่า สมถะ คือสภาพธรรมที่ระงับกิเลสหรือธรรมหยาบอย่างอื่นมี วิตก เป็นต้น หมายถึงฌานสมาธิที่เรียกว่า เอกัคคตาจิต^{๔๒}

การฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบเป็นสมาธิ เมื่อจิตตั้งมั่นแน่วแน่อยู่กับอารมณ์สมถะอารมณ์ใด อารมณ์หนึ่งจนเป็นเอกัคคตารมณ์ เกิดเป็นฌาน เมื่อทำให้สมบุรณ์ครบถ้วนในฌาน เกิดเป็นสมาบัติ ๘ ผลของการเจริญสมาบัติให้สมบุรณ์ คือเกิดอภิญญา ๕^{๔๓}

ฌาน แปลว่า เพ่ง คือ ภาวะจิตที่เพ่งอารมณ์จนแนบแน่น^{๔๔} มี ๒ ลักษณะ คือ

๑) อารัมมณูปนิชฌาน การเพ่งอารมณ์แบบสมถะได้แก่ ฌานสมาบัติ

๒) ลักษณะอุปนิชฌาน การเพ่งพินิจให้เห็นไตรลักษณ์ ตามแบบวิปัสสนา^{๔๕} ในกรณีนี้ แม้แต่ มรรคผลก็เรียกว่าฌานได้ เพราะเพ่งลักษณะที่เป็นสัจจตาของนิพพานบ้าง^{๔๖}

อารัมมณูปนิชฌาน คือ ภาวะที่จิตสงบนิ่งอันเนื่องมาจากการเพ่งอารมณ์ฌาน จนแนบแน่นเป็นอัปภานสมาธิ แบ่งเป็น ๒ กลุ่ม คือ รูปฌาน และอรูปรูปรูฌาน

๑) รูปฌาน คือ การเพ่งรูปธรรมเป็นอารมณ์ มี ๔ ระดับตามอารมณ์ที่ประณีตขึ้นไปตามลำดับ คือ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน

^{๓๖} ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๓๒๘, อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑๐๐/๑๐๐.

^{๓๗} วิภาวินิ.โยชนา (บาลี) ๒/๓๒๐, วิสุทฺธิ.มหาฎีกา (บาลี) ๑/๒๕๓.

^{๓๘} อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๓๒/๓๐., อภิ.สง.อ. (บาลี) ๗๕๐/๒๙๔.

^{๓๙} ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๒๕๔.

^{๔๐} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๑๗๑.

^{๔๑} อภิ.สง.อ. (บาลี) ๓๔/๕๔/๓๖.

^{๔๒} พระคันธสารากวีวงศ์ , อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, พิมพ์ครั้งที่ ๒ ,กรุงเทพฯ: ไทยรายวันการพิมพ์. พฤษภาคม ๒๕๔๖, หน้า ๗๕๘.

^{๔๓} ดูใน อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๒๗/๑๑๑.

^{๔๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๖๐/๖๐๔, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๑๗/๙๘.

^{๔๕} ที.ม.อ. (บาลี) ๑/๓๔๗/๓๑๕, ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๑-๖๕. ดูเพิ่มเติมบทที่ ๘

^{๔๖} ขุ.อ.อ. (บาลี) ๑/๕๓๖, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒๒๑ , อภิ.ส. อ. (บาลี) ๒๗๓.

๒) อรูปฌาน คือ การเพ่งอรุปรธรรมเป็นอารมณ์ มี ๔ ระดับ คือ อากาสนัญญาตนฌาน วิทยัญญาตนฌาน อากิญจัญญาตนฌาน และเนวสัณญานาสัญญาตนฌาน

สมาบัติ แปลว่า เข้าถึง คือ การเข้าถึงสภาวะสงบประณีตที่พึงเข้าถึง โดยทั่วไปหมายถึง การบรรลุฌานสมาบัติ สมาบัติมีอยู่ ๓ ประเภท^{๕๗} คือ

๑) ฌานสมาบัติ คือ การเข้าถึงอารมณ์ฌาน หรือการเข้าอยู่ในฌานจิต เพื่อหนีทุกข์เวทนา โดยปรารถนาจะเสวยฌานสุข มีความอิมใจหรือความวางเฉยอยู่ในอารมณ์ฌานนั้น トラบเท่าเวลาที่ต้นอธิษฐานไว้ ได้แก่ รุปฌาน ๔ และอรุปรฌาน ๔ (สมถะ)

๒) ผลสมาบัติ การเข้าถึงอริยผล หรือการเข้าอยู่ในอริยผลจิต เป็นการเข้าอยู่ในอารมณ์พระนิพพานที่ได้มาจากอริยผลญาณ อันบังเกิดแล้วแก่ตน เพื่อเสวยโลกุตตรสุข ซึ่งเป็นความสงบสุขที่พึงเห็นประจักษ์ได้ในปัจจุบัน (วิปัสสนา)

๓) นิโรธสมาบัติ การเข้าถึงความดับสัญญา (ความหมายรู้) และเวทนา (ความเสวยอารมณ์) ทั้งหมด ซึ่งรวมถึงการดับจิตและเจตสิกอื่นๆ พร้อมทั้งรูปที่เกิดจากจิตด้วย แต่รูปที่เกิดจากกรรม อุตและอาหารยังคงเป็นไปอยู่ เพราะฉะนั้นผู้ที่เข้านิโรธสมาบัติจึงยังมีชีวิตอยู่ ซึ่งเข้าได้ถึง ๗ วัน เรียกว่า เข้าสัญญาเวทิตนิโรธ เปรียบเหมือนฝักนิพพาน เข้าสู่ความดับสนิทแห่งนามขันธ์ โดยปราศจากอันตรายใดๆ เป็นมหาสันติสุข อันยอดเยี่ยม ดังนั้น พระอริยเจ้าจึงนิยมเข้าผลสมาบัติ และนิโรธสมาบัติด้วยศรัทธา และฉันทะในอมตรสนั้น จนกว่าจะปรินิพพาน (สมถ+วิปัสสนา)

นิโรธสมาบัติมีเฉพาะแต่พระอนาคามีและพระอรหันต์ผู้ชำนาญในสมาบัติ ๘ แล้วเท่านั้น จึงเข้าได้^{๕๘} นอกจากนั้นเข้าไม่ได้ และการเข้านิโรธสมาบัติแต่ละครั้ง ต้องทำบุพกิจ ๔ อย่างก่อน คือ

๑. อธิษฐานไม่ให้บริวารและร่างกายของท่านเป็นอันตราย
๒. อธิษฐานขอให้ออกจากฌานได้โดยไม่ต้องมีใครมาเรียก เมื่อสงฆ์ต้องการพบท่าน
๓. อธิษฐานขอให้ออกจากฌานได้โดยไม่ต้องมีใครมาเรียก เมื่อพระพุทธรูปองค์ทรงมีพระประสงค์จะพบท่าน

๔. พิจารณาอายุของท่านว่าจะอยู่ได้ครบ ๗ วันหรือไม่ ถ้าอยู่ครบ ท่านก็อธิษฐานกำหนดเวลาเข้าถ้าอยู่ไม่ครบ ๗ วัน ท่านก็กำหนดเวลาเข้าให้น้อยกว่า ๗ วัน^{๕๙}

อภิญญา แปลว่า ความรู้ยิ่ง หมายถึง ความรู้วิเศษที่คนธรรมดาทำไม่ได้ แต่เป็นของธรรมดาสำหรับท่านผู้ได้บรรลุแล้ว เกิดขึ้นจากการเจริญสมถกาวนามาอย่างสมบูรณ์ มี ๕ ประการ ได้แก่

๑. อธิวิธึ ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้
๒. ทิพโสต ความรู้ที่ทำให้มีหูทิพย์
๓. เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้กำหนดรู้ใจคนอื่นได้
๔. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้
๕. ทิพจักขุ ความรู้ที่ทำให้มีตาทิพย์^{๕๐}

^{๕๗} ดูใน อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๑๖๔/๗๑.

^{๕๘} อภ.ปญจ.อ. (บาลี) ๑/๗๓๕/๒๘๒.

^{๕๙} พุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๓๓๙.

^{๕๐} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๔๓๑/๓๐๗, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๔-๒๔๘/๗๗-๘๔.

แต่ผลจากสมณะไม่ว่าจะเป็นฌานสมาบัติหรืออภิญญาทั้ง ๕ ประการนี้ ก็ยังเป็นเพียงโลกีย์^{๕๑} เป็นของปุถุชน ยังเสื่อมถอยได้ เช่น ฤทธิ์ที่พระเวททัตได้ เจโตวิมุตติของพระโคธิกะ และฌานสมาบัติของ พระภิกษุสามเณร ฤาษีและคฤหัสถ์^{๕๒} เป็นของมีมาก่อนพุทธกาล เป็นของมีได้ในลัทธิภายนอก พระพุทธศาสนา^{๕๓} มิใช่จุดหมายของพระพุทธศาสนา เพราะไม่ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์ได้อย่าง แท้จริง นักบวชบางลัทธิทำสมาธิจนได้สมาบัติ ๘ แต่ยังมีมิจฉาทิฎฐิเกี่ยวกับเรื่องอัตตา และยึดถือในฌาน นั้นว่าเป็นนิพพาน ลัทธิเช่นนี้พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธ^{๕๔}

ผลที่ต้องการจากสมณะตามหลักพุทธศาสนา คือ การสร้างสมาธิ ให้ตั้งมั่น ควรแก่การงาน เพื่อ ใช้เป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนาภาวนาดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “สมาธิโต ยถาภูตฺ ขานาติ ปสสตี. ผู้มี จิตตั้งมั่น(เป็นสมาธิ) แล้วย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง”^{๕๕}

จุดหมายสูงสุดของพุทธศาสนาสำเร็จด้วย**วิปัสสนา** คือการฝึกอบรมปัญญาโดยมีสมาธิเป็นบาท ฐาน หากบรรลุจุดหมายสูงสุดด้วย และได้ผลพิเศษแห่งสมณะด้วย ก็จัดว่าเป็นผู้มีคุณสมบัติพิเศษ ได้รับการ ยกย่องนับถืออย่างสูง แต่หากบรรลุจุดหมายแห่งวิปัสสนาอย่างเดียว แม้ไม่ได้ผลพิเศษแห่งสมณะ ก็ยังเลิศ กว่าได้ผลพิเศษแห่งสมณะคืออภิญญา ๕ แต่ยังไม่พ้นจากอวิชาและกิเลสต่างๆ ไม่ต้องพูดถึงจุดหมายสูงสุด แม้พระอนาคามีบางท่านจะไม่ได้ฌาน ไม่ได้อภิญญา ก็ชื่อว่าเป็นผู้บำเพ็ญสมาธิบริบูรณ์ เพราะสมาธิของ พระอนาคามีผู้ไม่ได้ฌานสมาบัติ ไม่ได้อภิญญานั้น แม้จะไม่ใช่นสมาธิที่สูงวิเศษอะไรนัก แต่ก็ยังเป็นสมาธิที่ สมบูรณ์ในตัว ยังยืนคงระดับ เพราะไม่มีกิเลสที่จะทำให้เสื่อมถอยได้อีก^{๕๖}

อานิสงส์ของการฝึกสมณะ มี ๕ ประการ คือ

๑. ทำให้เข้าสมาบัติได้ เพื่อเป็นสุขในภพปัจจุบัน
๒. ทำให้เกิดเป็นบาทของวิปัสสนา
๓. ทำให้เกิดโลกียอภิญญา ๕ ประการ
๔. ทำให้เกิดเป็นพรหม
๕. ทำให้เข้านิโรธสมาบัติได้^{๕๗}

^{๕๑} คูใน วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๙๕, ๑๙๗.

^{๕๒} วิ.ม. (บาลี) ๗/๓๕๕/๑๖๑, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๓๔๓ , พุ.ชา.อ. (บาลี) ๔/๕.

^{๕๓} คูใน ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๑๗/๓๒๐, ม.อุ.อ. (บาลี) ๓/๕๗๓.

^{๕๔} ที.สี. (บาลี) ๙/๕๐/๒๒, ที.สี. (ไทย) ๙/๕๐/๔๗, พุ.จริยา.อ. (บาลี) ๔๔/๖๙.

^{๕๕} อัง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒/๓.

^{๕๖} ดุรายละเอียดยใน อัง.จตุก.อ. (ไทย) ๒/-/-/๒๕๕ และ ๓๕๕.

^{๕๗} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๓๖๒/๔๑๑-๔๑๔. ม.มู.อ.(บาลี)๒/๓๑๐/๑๓๙.

๒.๒.๒ วิปัสสนากาวนา

วิปัสสนากาวนา คือ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริง^{๕๘} ได้แก่ หลักปฏิบัติ เพื่อให้เกิดปัญญาญาณเห็นแจ้งในขั้น ๕ ว่าเป็นสภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ทนได้ยาก เป็นสภาวะที่ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้^{๕๙} ผลการปฏิบัติทำให้บรรลุถึงมรรค ผล นิพพาน ดับกิเลสตัณหาได้อย่างสิ้นเชิง^{๖๐}

การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งในขั้น ๕ หรือรูป-นามตามความเป็นจริง ว่าไม่เที่ยง มีสภาวะทนได้ยาก ที่ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ เป็นการปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญาารู้แจ้งอริยสัจ ๔^{๖๑} ที่เรียกว่า “ญาณ”

ญาณ คือ ปัญญา แปลว่า ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี”^{๖๒} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค แสดงลักษณะแห่งญาณไว้ว่า “ญาณ มีการตรัสรู้สภาวะแห่งธรรมเป็นลักษณะ มีการกำจัดเสียซึ่งความมืด คือโมหะ อันปิดบังสภาวะแห่งธรรมทั้งหลายเป็นรส มีความหายหลงเป็นผล ส่วนสมาธิจัดเป็นปทัฏฐาน (คือ เหตุไถ่) ของญาณนั้น”^{๖๓}

วิปัสสนาญาณ คือ ปัญญาหยั่งรู้ หยั่งเห็นโดยประการต่างๆ ในสภาวะลักษณะของรูปและนาม^{๖๔} ตามความเป็นจริง ว่าสภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เป็นธรรมชาติที่รู้แจ้งความจริง ๔ ประการคือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค^{๖๕} มีลักษณะรู้สภาวะธรรมตา ๓ ประการแห่งธรรมทั้งหลาย คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ส่งแสงให้สว่างและกำจัดความมืดคืออวิชชา (ความไม่รู้) ขณะเดียวกันก็ทำวิชชาคือความรู้ ซึ่งเปรียบเสมือนความสว่างให้เกิดขึ้น ทำให้หายจากความหลง รู้ทั่วถึงและแทงตลอดสภาวะธรรมทั้งปวง ส่วนสมาธิจัดเป็นเหตุไถ่ของญาณนั้น”^{๖๖}

วิปัสสนาจัดเป็นฌาน ประเภทเพ่งพิจารณาลักษณะอารมณ์รูปนาม ชื่อว่า**ลักขณูปนิชฌาน** เพราะเข้าไปเพ่งรู้พระไตรลักษณ์ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น มัคคญาณได้ชื่อว่าลักขณูปนิชฌาน เพราะเป็นผู้ทำให้กิจที่รู้แจ้งไตรลักษณ์ของวิปัสสนาญาณสำเร็จลง ส่วนผลญาณ ได้ชื่อว่าลักขณูปนิชฌาน เพราะเข้าไปรู้แจ้งลักษณะอันแท้จริงของนิโรธสัจจะ^{๖๗}

^{๕๘} คุรยลละเอียตในที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๒/๒๔๒, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๙๒.

^{๕๙} คุรยลละเอียตใน อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๒๕๔/๔๔๗.

^{๖๐} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๔๒๙/๓๑๕, ที.ปา.อ. (บาลี) ๑/๗๘/๒๘.

^{๖๑} คุน ใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๒/๒๔๒, อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๒๕๔/๔๔๗.

^{๖๒} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๔/๓๓.

^{๖๓} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๗๖.

^{๖๔} **รูป** คือ ธรรมชาติที่แตกสลาย เพราะความร้อนบ้าง ความเย็นบ้าง อยู่เสมอ (คุน ใน อง.เอก.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๓๓.) **นาม** คือ สภาวะที่รับรู้ทางใจและความรู้สึกนึกคิดต่างๆ เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ น้อมไปสู่อารมณ์อยู่เสมอ (คุน ใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๒๔๘.)

^{๖๕} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๔/๓๓.

^{๖๖} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๗๖.

^{๖๗} ที.ม.อ. (บาลี) ๑/๓๔๗/๓๑๕, ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๑-๖๕.

เมื่อเจริญวิปัสสนาสมบูรณ์แล้ว ทำให้เกิดอภิญญาเพิ่มอีก ๑ คือ อาสวักขยญาณ (ญาณที่ทำให้อาสวะ^{๖๘} ลื่นไป) ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

“เมื่อจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว ภิกษุผู้นั้นน้อมจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี่ทุกข์ นี่ทุกขสมุทัย นี่ทุกขนิโรธ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา’ นี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา’ เมื่อเธอรู้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้นจาก..อาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ‘ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป’”^{๖๙}

ผลของอาสวักขยญาณ คือทำให้บรรลู่ถึงมรรค ผล นิพพาน ดับกิเลสตัณหาได้อย่างสิ้นเชิง^{๗๐} อันเป็นจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

๓.๒.๓ ความแตกต่างระหว่างสมถะและวิปัสสนา ๑๙ ประการ

มีคนจำนวนไม่น้อยที่เข้าใจว่า สมถะและวิปัสสนาเป็นการปฏิบัติอย่างเดียวกัน หรือให้ผลอย่างเดียวกัน แท้ที่จริงแล้วสมถะและวิปัสสนามีข้อที่แตกต่างกันมาก ดังนั้น เพื่อความเข้าใจที่ถูกต้อง ผู้วิจัยจึงขอนำเสนอข้อแตกต่างของภาวนาทั้งสองอย่าง ดังมีใจความตามตาราง ดังนี้

เปรียบเทียบความแตกต่างระหว่างสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา

ความแตกต่าง	สมถภาวนา	วิปัสสนาภาวนา
สภาวะ (อาการของจิต)	๑. เป็นไปด้วยอำนาจของสมาธิ (จิตตั้งอยู่ในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือมีอารมณ์เป็นอันเดียว (เอกัคคตา) ^{๗๑}	๑. เป็นไปด้วยอำนาจของปัญญา (รู้รูปนามขั้น ๕ รู้ภูมอันเป็นไปตามธรรมดาของไตรลักษณ์) ^{๗๒}
ลักษณะ	๒. มีจิตตั้งมั่นไม่หวั่นไหวหรือความฟุ้งซ่าน ^{๗๓}	๒. มีปัญญารู้แจ้งความจริงในสภาวะธรรมทั้งปวง ^{๗๔}
กิจ	๓. สามารถข่มนิวรณ์ ๕ ได้ ^{๗๕}	๓. สามารถกำจัดความไม่รู้ (อวิชชา) ที่ปิดบังความจริงของสภาวะธรรมทั้งปวงได้ ^{๗๖}

^{๖๘} อาสวะ หมายถึง กิเลสที่หมักหมม หรือตองอยู่ในสันดาน ไหลซึมซ่านไปย้อมจิตเมื่อประสบอารมณ์ต่าง ๆ ขุ.จ. (ไทย) ๓๑/๕๑/๒๑๑, อง.ติก.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๔๙.

^{๖๙} ที.ม. (ไทย) ๙/๒๓๔-๒๔๘/๗๗-๘๔.

^{๗๐} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๔๒๙/๓๑๕, ที.ปา.อ. (บาลี) ๑/๗๘/๒๘.

^{๗๑} ดูรายละเอียดใน อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๑๐๓/๒๕๕, อง.ทูก.อ. (บาลี) ๒/๑๗๓/๗๑.

^{๗๒} วิปัสสนาปัญญาทำหน้าที่พิจารณาไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ ดูใน ม.มู.อ. (บาลี) ๒/๔๕๑/๒๕๔.

^{๗๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๕๓/๔๘๖.

^{๗๔} ดูรายละเอียดใน อง.สตตก.อ. (บาลี) ๒/๙๒/๓๖๖, อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๖๒/๓๘๗.

^{๗๕} ดูรายละเอียดใน ใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๒๘, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑๙๕.

^{๗๖} ดูรายละเอียดใน อง.ทูก.อ. (ไทย) ๒๐/๓๒/๗๖, อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๑๖๖, ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๙๙/๓๖๐.

สมาธิ	๔. ใช้สมาธิระดับอุปาจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ ^{๗๗}	๔. ใช้สมาธิระดับฌนิกสมาธิ ^{๗๘}
องค์ธรรม	๕. ใช้เอกัคคตาเจตสิก ^{๗๙}	๕. ใช้ปัญญาเจตสิก ^{๘๐}
ประเภทของ ธรรม	๖. จัดอยู่ในประเภทโลกีย์ธรรมเมื่อไม่ได้เจริญ บ่อยๆ หรือไม่ได้ทำงานเป็นวสี ย่อมเสื่อมได้ ^{๘๑}	๖. จัดอยู่ในประเภทโลกุตตรธรรมเมื่อได้ เจริญจนถึงวิปัสสนาขั้นสูง คือ มัคคจิต ย่อมไม่เสื่อม ^{๘๒}
จิต	๗. จัดเป็นมหัคคตจิต ^{๘๓} (จิตที่ฉานลาภีบุคคลผู้ ประเสริฐเข้าถึงได้	๗. จัดเป็นโลกุตตรจิต(จิตที่พ้นจากกาม ภูมิและอรุปภูมิ)มีนิพพานเป็นอารมณ์ ^{๘๔}
นิमित	๘. นิमित ๓ คือ ปริกรรมนิमित ^{๘๕} อุกคหนิมนิตและ ปฏิภาคนิมนิต ^{๘๖}	๘. ไม่มีนิมิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ^{๘๗}
ทวาร	๙. ใช้เพียง ๔ ทวาร คือ จักขุทวาร โสตทวาร กายทวาร และมโนทวาร ^{๘๘}	๙. ใช้ได้ทั้ง ๖ ทวารคือ ปัญจทวารและ มโนทวาร ^{๘๙}
ปหาน	๑๐. ละกิเลสด้วยอำนาจของการข่มด้วยองค์ฌาน เป็นการสงบชั่วขณะ ประดุจหินทับหญ้า เรียกว่า วิกขัมภนปหาน ^{๙๐}	๑๐. ละกิเลสชนิดที่ถาวรด้วยอำนาจ ของโลกรุตตรมรรค เรียกว่า สุขุมเฉท ปหาน ละกิเลสเด็ดขาดไม่ต้องขวนขวาย เพื่อดับอีก เรียกว่า ปฏิปัสสัทธิปหาน กิเลสดับเสร็จแล้ว คือ นิพพาน เรียกว่า นิสสรณปหาน ^{๙๑}

^{๗๗} คุรยละเอียดใน ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๓๔/๑๒๒, อัง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๙๙/๓๗๐.

^{๗๘} คัมภีร์มูลกัจจายน์กล่าวไว้ว่า “น หิ ฌนิกสมาธิ วินา วิปัสสนา สมภาติ” แปลว่า หากขาดฌนิก-สมาธิ วิปัสสนาก็เกิดไม่ได้ คือ อาศัยฌนิกสมาธิเป็นบาทจึงจะเจริญวิปัสสนาได้ ดูใน ม.ม.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๕๗, วิ สุตติ.มหาฎีกา (บาลี) ๑/๓/๑๕.

^{๗๙} คุรยละเอียดใน พ.ป. (ไทย) ๓๑/๘๓/๑๔๑.

^{๘๐} คุรยละเอียดใน อัง.อฎฐก.อ. (บาลี) ๓/๒/๒๑๔, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๕๑/๒๕๔.

^{๘๑} คุรยละเอียดใน พ.ป. (ไทย) ๓๑/๘๕/๑๔๓, พ.อ.ป.อ. (บาลี) ๑/๓๒/๑๒๙.

^{๘๒} คุรยละเอียดใน อัง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๙๗/๖๒๐, พ.ม. (ไทย) ๒๙/๓๘/๑๓๘.

^{๘๓} คุรยละเอียดใน อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๒/๙๒.

^{๘๔} คุรยละเอียดใน พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐๗/๑๖๖.

^{๘๕} คุรยละเอียดใน อัง.อฎฐก.อ. (บาลี) ๓/๖๕/๒๗๐, ๒๗๒.

^{๘๖} คุรยละเอียด วิสุตติ. (บาลี) ๑/๑๕๐.

^{๘๗} คุรยละเอียดใน พ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๓, ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๑๘๒/๑๑๑.

^{๘๘} คุรยละเอียดใน วิสุตติ. (บาลี) ๑/๑๒๒.

^{๘๙} คุรยละเอียดใน ส.ส.พ. (ไทย) ๑๘/๑๓๒/๑๖๓, พ.ม. (ไทย) ๒๙/๔๕/๑๕๘, ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๑๙๒.

^{๙๐} คุรยละเอียดใน พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๒๘, พ.ป.อ. (บาลี) ๑๙๕.

อารมณ์	๑๑. ใช้อารมณ์บัญญัติ หรือสิ่งภายนอกร่างกาย อย่างใดอย่างหนึ่งในอารมณ์ ๔๐ อย่างมีกสิณ ๑๐ เป็นต้น ^{๙๒}	๑๑. ใช้อารมณ์ปรมัตถ์ คือ รูป-นาม หรือสติปัฏฐาน ๔ อันเป็นที่ตั้งที่เกิดของ วิปัสสนา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ๖ มีชั้น ๕ เป็นต้น ^{๙๓}
การเพ่ง(ฌาน)	๑๒. อารัมมณูปนิชฌาน การเพ่งด้วยจิตยึดมั่นใน อารมณ์ ได้แก่ ฌานสมาบัติ ^{๙๔}	๑๒. ลักขณูปนิชฌาน การเพ่งพินิจ ลักษณะอารมณ์ให้เห็นไตรลักษณ์ ^{๙๕}
ผลปรากฏ (ปัจจุปัฏฐาน)	๑๓. ไม่หวั่นไหวไปตามอารมณ์ต่างๆ ^{๙๖}	๑๓. มีความรู้ และความเห็น ตรงตาม เป็นจริง ^{๙๗}
เหตุใกล้ (ปทัฏฐาน)	๑๔. มีความสุขความพอใจในความสงบเมื่อใจเป็น สุขแล้วยอมไม่ตื่นรณกวัตแกว่งไปในกามคุณ อารมณ์ ^{๙๘}	๑๔. มีสติและสัมปชัญญะ ^{๙๙} (ปัญญา) รู้ รูปนามในปัจจุบัน ^{๑๐๐}
จริต	๑๕. มีจริต ๖ อย่างคือ ราคะจริต โทสะจริต โมหะ จริต ศรัทธาจริต พุทธิจริต และวิตกจริต การทำสม ถต้องอารมณ์ให้เหมาะกับจริตนิสัยของผู้นั้น ^{๑๐๑}	๑๕. มีจริต ๒ ประเภท คือ ตัณหา กับทิวฏฐิ ในจริตทั้ง ๒ นี้ แยกย่อยออกไป อีกอย่างละ ๒ คือ ตัณหาจริตที่มีปัญญา อ่อน กับมีปัญญากล้า และทิวฏฐิจริตที่มี ปัญญาอ่อน กับทิวฏฐิจริต มีปัญญากล้า ^{๑๐๒}
บุคคล	๑๖.-เป็นบุคคลที่ปฏิสนธิด้วยไตรเหตุ ^{๑๐๓} - ไม่เคยทำอนันตริยกรรม ๕ ^{๑๐๔} - ไม่ประกอบด้วยนियตมิจฉาทิวฏฐิ ^{๑๐๕}	๑๖.-เป็นบุคคลที่ปฏิสนธิด้วยไตรเหตุ ^{๑๐๖} -ไม่เคยทำอนันตริยกรรม๕ ^{๑๐๗} -ไม่ประกอบด้วยนियต มิจฉาทิวฏฐิ ^{๑๐๘}

^{๙๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔ , ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๓๕/๑๒๖ , วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๒๔๙.

^{๙๒} ดูรายละเอียด วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๑๑๙,๑๒๒.

^{๙๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.จริยา.อ. (บาลี) ๓๖๗, อง.ปณจก.อ.(บาลี) ๓/๗๓/๓๖, วิสุทฺธิ. (บาลี)๒/๘๒.

^{๙๔} ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๑๗/๙๘, ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๑-๖๕.

^{๙๕} ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๓๔๗/๓๑๕, ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๑-๖๕.

^{๙๖} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑๙๔.

^{๙๗} ดูรายละเอียดใน ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๓๔/๑๙๘.

^{๙๘} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๑๑/๒๒๒.

^{๙๙} ดูรายละเอียด ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๐๙/๗๙.

^{๑๐๐} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๙/๒๒.

^{๑๐๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๓๐ , วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๑๐๙-๑๑๘.

^{๑๐๒} ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๗๓/๓๖๙ , ขุ.ป.อ. (บาลี) ๓๒๒/๓๖๕

^{๑๐๓} ดูรายละเอียด ข.ป.อ. (บาลี) ๒/๒๐๒/๑๙๒.

^{๑๐๔} ดูรายละเอียดใน อภิ.ปณจ.อ. (บาลี) ๑๒/๔๒.

^{๑๐๕} ดูรายละเอียดใน ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๓๔/๙.

^{๑๐๖} ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๒๗/๑๐๙, อง.สคตค.อ. (บาลี) ๓/๔๔-๔๕/๑๘๐ , เทตฺ ๓

ประการ ได้แก่ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ ดูใน ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๒๓๒/๑๙๙.

^{๑๐๗} ดูรายละเอียดใน อภิ.ปณจ.อ. (บาลี) ๑๒/๔๒.

<p>วิธีปฏิบัติ</p>	<p>๑๗. ใช้สติกำหนดหรือจับอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งใน ๔๐ อย่าง โดยให้จิตนิ่งอยู่ในอารมณ์นั้นๆ เพียงอารมณ์เดียวจนความสงบของจิตจะเกิดขึ้น^{๑๐๙}</p>	<p>๑๗. ใช้สติกำหนดตามทวารทั้ง ๖ ที่ปรากฏในขณะปัจจุบันกำหนดรู้พิจารณาอยู่เฉพาะการเกิดขึ้นและการดับไปของรูป-นาม^{๑๑๐}</p>
<p>ผลและอานิสงส์ที่ได้รับ</p>	<p>๑๘.-เข้าฌานสมาบัติได้^{๑๑๑} -ได้อภิญญา ๕^{๑๑๒} -ทำให้จิตใจเกิดความสงบเยือกเย็นเป็นสุข^{๑๑๓} จึงเป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติติดอยู่กับความสงบความสุข ไม่สามารถใช้ปัญญาในการกำหนดรู้ทุกข์และทำให้เกิดความเข้าใจผิดว่า ความสงบที่เข้าถึงนั้น คือพระนิพพาน^{๑๑๔} -ได้รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔^{๑๑๕} -ไปเกิดในสุคติพรหมโลก แต่ยัง ต้องกลับมาเกิดใหม่อีกใน ๓๑ ภูมิ^{๑๑๖}</p>	<p>๑๘.-เข้าผลสมาบัติได้ -ได้อภิญญา ๖^{๑๑๗} -ได้วิชา ๘^{๑๑๘} -ปัญญารู้ความจริงตามสภาวะธรรม เรียกว่า วิปัสสนาญาณ^{๑๑๙} -ได้มรรคผล นิพพาน^{๑๒๐} คือไม่ต้องกลับมาเกิดอีกใน ๓๑ ภูมิ หรือในสังสารวัฏทุกข์ คือ ความเกิด แก่ เจ็บ ตาย อันเปื้อนจุดประสงค์สูงสุดอย่างแท้จริงในพระพุทธศาสนา^{๑๒๑}</p>

^{๑๐๘} คุรยละเอียดใน ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๓๔/๙ , อภ.ปญจ.อ. (บาลี)๑๒/๔๒.

^{๑๐๙} คุรยละเอียดใน อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๐๓/๓๔๕, อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๗๓/๓๖.

^{๑๑๐} คุรยละเอียด ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๑๑/๑๔๓, ส.ม.อ.(บาลี) ๓/๒๑๗-๒๑๘, ส.นิ.อ.(บาลี)๒/๔๗.

^{๑๑๑} คุรยละเอียด อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๒๘/๕๓๑,ที.ปา.อ.(บาลี)๗๔/๒๕,ช.ม.อ.(บาลี)๑๕๖/๓๙๒.

^{๑๑๒} คุรยละเอียด ส.นิ. (ไทย)๑๖/๑๕๒/๒๕๐ ,อง.นวก.อ. (บาลี)๓/๓๕/๓๐๘.

^{๑๑๓} คุรยละเอียด อง.อภุจก.อ. (บาลี) ๓/๖๕/๒๗๐, ๓/๖๖/๒๗๒.

^{๑๑๔} คุรยละเอียด ช.จิริยา.อ. (บาลี) ๔๔/๖๙.

^{๑๑๕} คุรยละเอียดใน ช.ม.อ. (บาลี) ๑๕๖ /๓๙๒.

^{๑๑๖} คุรยละเอียดใน ช.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๖.

^{๑๑๗} คุรยละเอียดใน อง.ตัก.อ. (บาลี) ๒//๒๕๕, อง.ฉก.ก.ฎีกา (บาลี) ๓/๑๗๕ , อภิญญา ๖ คือ ๑)

อิทธิวิธี ๒) ทิพโสด ๓) เจโตปริยญาณ ๔) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ๕) ทิพพจักขุ ๖) อาสวกักขณญาณ ๕
 ข้อแรกเป็นโลกียะ(สมณะ) ข้อท้ายเป็น โลกุตตระ(สำเร็จได้ด้วยวิปัสสนา) ที.สี.(ไทย) ๙/๒๓๔-๒๔๘/๗๗-๘๔.

^{๑๑๘} คุรยละเอียด ดูใน ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๔/๗๗-๘๔ ,ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๓/๒๕๔.

^{๑๑๙} คุรยละเอียดใน อง.สตตก.อ. (บาลี) ๒/๙๒/๓๖๖.

^{๑๒๐} คุรยละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙๗/๒๓๕-๒๓๗.

^{๑๒๑} บรรลุอรหัตผลแล้ว ไม่กลับมาเกิดในครมร์อีกต่อไป ดูใน ช.ช.อ. (บาลี) ๙/๒๒๕.

<p>ผู้ค้นพบ</p>	<p>๑๙.- มีอยู่ก่อนการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เพราะเมื่อพระองค์เสด็จออกบรรพชาแล้ว ได้ทรงศึกษาในภาคปฏิบัติ ได้แก่ การบำเพ็ญสมณภาวนากับอาหารตบสกาลามโคตรและอุทกตบสรามบุตรผู้มีความรู้สูงได้รูปฌานที่ ๔^{๑๒๒} แต่พระองค์ก็ยังไม่ได้ตรัสรู้ จึงอำลาอาจารย์ทั้ง ๒ ไปแสวงหาธรรมที่ออกจากสังวัฏฏทุกข์ด้วยพระองค์เอง^{๑๒๓} จึงปรับเปลี่ยนวิธีจากเดิมมาเป็นมัชฌิมาปฏิปทา (ทางสายกลาง) จึงได้ตรัสรู้^{๑๒๔}</p>	<p>๑๙.-พระพุทธเจ้าเป็นผู้ทรงค้นพบ^{๑๒๕} จะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงเข้าจุดตถฌาน แล้วน้อมจิตไปสู่วิชา ๓ คือ ๑)ปุพเพนิวาสานุสสติ ๒) จุตูปปาตญาณ ๓) เมื่อรู้แล้ว ใช้วิชาทั้ง ๒ เป็นพื้นฐานในการเจริญวิปัสสนา จึงได้บรรลุอาสวักขยญาณ^{๑๒๖} คือ พิจารณาหาเหตุปัจจัย คือ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ บรรลุเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในที่สุด^{๑๒๗}</p>
-----------------	---	---

ในภาวนาทั้งสองอย่างนั้น บุคคลใดได้ปฏิบัติสมถะมาก่อนแล้ว จนได้บรรลุฌานสมาบัติ เป็นฌานลาภีบุคคล แล้วเอาฌานสมาบัตินั้นเป็นพื้นฐานเจริญวิปัสสนาต่ออีก เกิดวิปัสสนาญาณไปตามลำดับ เมื่อจิตหลุดพ้นจากอารมณ์รูปฌานเข้าสู่รูปฌาน เป็นเจตวิมุตติ พิจารณาอารมณ์รูปฌานนั้นต่อไป จนได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน บุคคลนั้นเรียกว่า **สมถยานิก** และเมื่อสิ้นอาสวะกิเลสสำเร็จเป็นพระอรหันต์มีชื่อเรียกว่า อุภโตภาควิมุต คือ หลุดพ้นทั้ง ๒ ทาง ทั้งทางสมาธิและปัญญา

ส่วนบุคคลใดอาศัยสมาสติ ตามระลึกรู้ความเป็นจริงของรูป-นาม หรือชั้น ๕ โดยที่ยังไม่ได้เจริญสมถะมาก่อนและยังไม่ได้ฌานสมาบัติ เริ่มปฏิบัติวิปัสสนาทีเดียว ได้สมาธิเพียงระดับขณิกสมาธิ คือ รู้ทันปัจจุบันทุกขณะของรูปนาม โดยความเป็นไตรลักษณ์ จนได้บรรลุมรรคผล นิพพาน เรียกว่า**วิปัสสนายานิก** และเมื่อสิ้นอาสวะกิเลสสำเร็จเป็นพระอรหันต์มีชื่อเรียกว่า สุขขวิปัสสกบุคคล หรือ ปัญญาวิมุต คือ บุคคลที่หลุดพ้นด้วยความสามารถแห่งปัญญา^{๑๒๘}

๒.๒.๔ พระพุทธเจ้าสรรเสริญการเจริญภาวนา

ปรากฏเรื่องราวในมหาโคสิงคสาสูตรว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ป่าโคสิงคสาวัน พร้อมพระสาวกผู้เฒ่าซึ่งมีชื่อเสียงมากรูป คือ พระสารีบุตร พระมหาโมคคัลลานะ พระมหากัสสป พระอนุรุทธ พระเวทละ พระอานนท์ และพระสาวกผู้เฒ่า ซึ่งมีชื่อเสียงอื่น ๆ . . .

พระมหาโมคคัลลานะ พระมหากัสสปะ พระอนุรุทธ พระเวทละ และพระอานนท์ เข้าไปหาพระสารีบุตรเพื่อฟังธรรมแล้ว^{๑๒๙}

พระสารีบุตรได้เห็นพระเถระเหล่านั้นแล้ว จึงกล่าวว่า ท่าน... มาดีแล้ว ป่าโคสิงคสาวันเป็น

^{๑๒๒} ดุรายละเอียต ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๒๗/๓๙๖.

^{๑๒๓} ดุรายละเอียตใน ม.อ.อ. (บาลี) ๔/๑๕๐ /๑๑๙.

^{๑๒๔} ดุรายละเอียต ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๖/๔๐๖,ที.สี.(ไทย) ๙/๒๔๘/๘๔,ที.สี.อ.(บาลี) ๒๔๘/๒๐๓.

^{๑๒๕} ดุรายละเอียต ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๗๓/๓๕๙, ม.อ.อ. (บาลี) ๑/๑๐๖/๒๔๔.

^{๑๒๖} ดุรายละเอียต ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๖/๔๐๖.

^{๑๒๗} ดุรายละเอียต ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๘/๘๔ , ที.สี.อ. (บาลี) ๒๔๘/๒๐๓.

^{๑๒๘} ดุรายละเอียตใน อง.ทุก. (ไทย)๒๐/๙๐/๗๙, วิสุทฺธิ. มหาฎีกา (บาลี) ๑/๒๑.

^{๑๒๙} ม.ม. ๑๒/มหาโคสิงคสาสูตร/๒๗๙/๒๘๐.

สถานนารีนรมย์ ราตรีแจ่มกระจ่าง ไม้สาละบานสะพรั่งทั่วต้น กลิ่นคล้ายทิพย์ ย่อมฟุ้งไป ท่าน.. ปาโคสิงคสาละวัน จะฟังงามด้วยภิกษุเห็นปานไร?

พระอานนท์ตอบว่า ภิกษุในพระศาสนานี้เป็นพหูสูต เป็นผู้ทรงสุตะ สั่งสมสุตะ ธรรมเหล่านั้นใดงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะ ประกาศพรหมจรรย์ บริสุทธิบริบูรณ์สิ้นเชิง ธรรมเห็นปานนั้นอันภิกษุนั้นสดับมากแล้ว ทรงไว้แล้ว สั่งสมด้วยวาจา ตามเพ่งด้วยใจ แหว่งตลอดดีแล้วด้วยความเห็น ภิกษุนั้นแสดงธรรมนั้น ด้วยบทและพยัญชนะอันราบเรียบ ไม่ขาดสาย เพื่อถอนเสียซึ่งอนุสัย ปาโคสิงคสาละวันฟังงามด้วยภิกษุเห็นปานนี้^{๑๓๐}

พระเวรตะตอบว่า ภิกษุในพระศาสนาเป็นผู้มีความหลักเร้นเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในความหลักเร้น ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งเจตสมณะอันเป็นภายใน มีฌานอันไม่ห่างเหินแล้ว ประกอบด้วยวิปัสสนาพอกพูนสัญญาการ ท่านสารีบุตร ปาโคสิงคสาละวัน ฟังงามด้วยภิกษุเห็นปานนี้^{๑๓๑}

พระอนุรุทธตอบว่า ภิกษุในพระศาสนาที่ย่อมตรวจดูโลกพันหนึ่งด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักขุของมนุษย์ เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีจักขุ ขึ้นปราสาทอันงดงามชั้นบนฟังแลดูมณฑลแห่งก่งตั้งพันได้ ฉันทิภิกษุ ก็ฉันทันเหมือนกัน ย่อมตรวจดูโลกพันหนึ่งด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักขุของมนุษย์ ปาโคสิงคสาละวัน ฟังงามด้วยภิกษุเห็นปานนี้^{๑๓๒}

พระมหากัสสปตอบว่า ภิกษุในพระศาสนา นี้ตนเองอยู่ในป่าเป็นวัตร และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความเป็นผู้อยู่ในป่าเป็นวัตรด้วย ตนเองเที่ยววิณฑชบาตเป็นวัตร และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความเป็นผู้เที่ยววิณฑชบาตเป็นวัตรด้วย ตนเองถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความเป็นผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตรด้วย ตนเองถือไตรจีวรเป็นวัตร และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความเป็นผู้ถือไตรจีวรเป็นวัตรด้วย ตนเองเป็นผู้มีความปรารถนาน้อย และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความเป็นผู้มีความปรารถนาน้อยด้วย ตนเองเป็นผู้สันโดษ และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความสันโดษด้วย ตนเองเป็นผู้สงัด และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความสงัดด้วย ตนเองเป็นผู้ไม่คลุกคลี และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความไม่คลุกคลีด้วย ตนเองเป็นผู้ปรารถนาความเพียรและกล่าวสรรเสริญคุณแห่งการปรารถนาความเพียรด้วย ตนเองเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความถึงพร้อมด้วยศีลด้วย ตนเองเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสมาธิ และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความถึงพร้อมด้วยสมาธิด้วย ตนเองเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความถึงพร้อมด้วยปัญญาด้วย ตนเองเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความถึงพร้อมด้วยวิมุตติด้วย ตนเองเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิมุตติญาณทัสสนะ และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความถึงพร้อมด้วยวิมุตติญาณทัสสนะด้วย ปาโคสิงคสาละวัน ฟังงามด้วยภิกษุเห็นปานนี้^{๑๓๓}

พระมหาโมคคัลลานะตอบว่า ภิกษุ ๒ รูป ในพระศาสนา นี้ กล่าวอภิธรรมกถา เธอทั้ง ๒ นั้น ถามกันและกัน ถามปัญหากันแล้ว ย่อมแก้กันเอง ไม่หยุดพักด้วย และธรรมกถาของเธอทั้ง ๒ นั้น ย่อมเป็นไปด้วย ปาโคสิงคสาละวัน ฟังงามด้วยภิกษุเห็นปานนี้^{๑๓๔}

ส่วนพระสารีบุตรเองตอบว่า ภิกษุในพระศาสนา นี้ยังจิตให้เป็นไปในอำนาจและไม่เป็นไปตาม

^{๑๓๐} ม.ม. ๑๒/มหาโคสิงคสาละสูตร/๓๗๐/๒๘๐-๒๘๑.

^{๑๓๑} ม.ม. ๑๒/มหาโคสิงคสาละสูตร/๒๗๑/๒๘๑.

^{๑๓๒} ม.ม. ๑๒/มหาโคสิงคสาละสูตร/๒๗๒/๒๘๑-๒๘๒.

^{๑๓๓} ม.ม. ๑๒/มหาโคสิงคสาละสูตร/๒๗๓/๒๘๒.

^{๑๓๔} ม.ม. ๑๒/มหาโคสิงคสาละสูตร/๒๗๔/๒๘๓.

อำนาจของจิต เธอหวังจะอยู่ด้วยวิหารสมาบัติใดในเวลาเช้า ก็อยู่ด้วยวิหารสมาบัตินั้นได้ในเวลาเช้า หวังจะอยู่ด้วยวิหารสมาบัติใดในเวลาเที่ยง ก็อยู่ด้วยวิหารสมาบัตินั้นได้ในเวลาเที่ยง หวังจะอยู่ด้วยวิหารสมาบัติใดในเวลาเย็น ก็อยู่ด้วยวิหารสมาบัตินั้นได้ในเวลาเย็น เปรียบเหมือนผอบผ้าของพระราชชา หรือราชมหากษัตริย์ ซึ่งเต็มด้วยผ้าที่ย้อมแล้วเป็นสีต่าง ๆ พระราชา หรือราชมหากษัตริย์นั้น หวังจะห่มผ้าชนิดใดในเวลาเช้า ก็ห่มผ้าชนิดนั้นได้ในเวลาเช้า หวังจะห่มผ้าชนิดใดในเวลาเที่ยง ก็ห่มผ้าชนิดนั้นได้ในเวลาเที่ยง หวังจะห่มผ้าชนิดใดในเวลาเย็น ก็ห่มผ้าชนิดนั้นได้ในเวลาเย็น ฉนั้นใด ภิกษุยังจิตให้เป็นไปในอำนาจ และไม่ไปตามอำนาจของจิต เธอหวังจะอยู่ด้วยวิหารสมาบัติใดในเวลาเช้า ก็อยู่ด้วยวิหารสมาบัตินั้นได้ในเวลาเช้า หวังจะอยู่ด้วยวิหารสมาบัติใดในเวลาเที่ยง ก็อยู่ด้วยวิหารสมาบัตินั้นได้ในเวลาเที่ยง หวังจะอยู่ด้วยวิหารสมาบัติใดในเวลาเย็น ก็อยู่ด้วยวิหารสมาบัตินั้นได้ในเวลาเย็น ฉนั้นนั้นเหมือนกัน ป่าโคสิงคสาวันพึงงามด้วยภิกษุเห็นปานนี้

พระสารีบุตรได้กล่าวว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลายปฏิภาณตามที่เป็นของตน ๆ พวกเราทุกรูปพยากรณ์แล้ว มาไปกันเถิด พวกเราจักเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคยังที่ประทับแล้วจักกราบทูลเนื้อความนี้แด่พระผู้มีพระภาค ๆ จักทรงพยากรณ์แก่พวกเราอย่างไร พวกเราจักทรงจำข้อความนั้นไว้อย่างนั้น ท่านผู้มีอายุเหล่านั้นรับคำท่านพระสารีบุตรแล้ว^{๑๓๕} เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับถวายบังคมแล้วนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่งแล้ว พระสารีบุตรได้กราบทูลเรื่องราวทั้งหมดแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า.. ทูลถามว่า คำของใครหนอเป็นสุภาสิต ?

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คำของพวกเธอทั้งหมดเป็นสุภาสิตโดยปริยาย แต่พวกเธอจงฟังคำของเรา คำถามว่า ป่าโคสิงคสาวันจะพึงงามด้วยภิกษุเห็นปานไร ? เราตอบว่า “ภิกษุในศาสนาที่กลับจากบิณฑบาตในเวลาหลังภัตแล้ว นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายให้ตรง ดำรงสติมั่นเฉพาะหน้าว่า จิตของเรายังไม่หมดความถือมั่น ยังไม่หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพียงใด เราจักไม่ทำลายบัลลังก์นี้เพียงนั้น ป่าโคสิงคสาวันพึงงาม ด้วยภิกษุเห็นปานนี้”^{๑๓๖}

๒.๒.๕ การเจริญภาวนานอกพุทธศาสนา

การเจริญภาวนาหรือการทำสมาธิ มิใช่มีอยู่เฉพาะในพุทธศาสนา เป็นศาสตร์ที่มีอยู่ก่อนการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เพราะเมื่อพระองค์เสด็จออกบรรพชาแล้วได้ทรงศึกษาในภาคปฏิบัติ ได้แก่ การบำเพ็ญสมณภาวนาก่อนอาหารตบสกาลามโคตรก่อน ได้รับการสั่งสอนจากตบสนี้ได้บรรลุถึงรูปฌาน ๔ และอรุณฌาน ๓ จากนั้น จึงทรงศึกษาต่อในสำนักของอุทกตบสรามบุตรผู้มีความรู้สูงกว่า ได้บรรลุอรุณฌานที่ ๔^{๑๓๗} มีความรู้เท่าอาจารย์ และอาจารย์หมดความรู้ที่จะสอนต่อไป แต่พระองค์ก็ยังไม่ได้ตรัสรู้จึงอำลาอาจารย์ทั้ง ๒ ไปแสวงหาธรรมที่ออกจากสังวัฏฏ์ทุกข์ด้วยพระองค์เอง โดยในขั้นแรกได้ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาอย่างยิ่งยวด แต่ยังไม่เป็นผลสำเร็จ^{๑๓๘} จึงปรับเปลี่ยนวิธีจากเดิมมาเป็นทางสายกลางจึงได้ตรัสรู้^{๑๓๙}

เจ้าชายสิทธัตถราชกุมารเจริญภาวนาปานสติจนได้ฌานตั้งแต่ครั้งทรงพระเยาว์ ยังไม่ได้ตรัสรู้

^{๑๓๕} ม.ม. ๑๒/มหาโคสิงคสาสนสูตร/ ๓๗๕-๓๗๖/๒๘๓-๒๘๔.

^{๑๓๖} (ม.ม. ๑๒/มหาโคสิงคสาสนสูตร/๓๘๒/๒๘๘-๒๘๙)

^{๑๓๗} ตูรายลละเฮียด ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๒๗/๓๙๖.

^{๑๓๘} ม.อุป.อ. (บาลี) ๔/๑๕๐/๑๑๙.

^{๑๓๙} ตูรายลละเฮียด ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๓๖/๔๐๖ ,ที.สี.(ไทย)๙/๒๔๘/๘๔,ที.สี.อ. (บาลี) ๒๔๘/๒๐๓.

สัมมาสัมโพธิญาณ ดังมีข้อความปรากฏคัมภีร์มัชฌิมา นิกายว่า เราจำได้อยู่ เมื่อคราวงานของกษัตริย์ของชาวสักกะซึ่งเป็นพระราชบิดา เรานั่งอยู่ใต้ต้นหว้าอันร่มเย็น ได้สังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่^{๑๔๐}

ในศาสนาอื่น ๆ มีการเจริญฌานจนได้สมาบัติเช่นกัน แต่สมาบัตินั้นไม่เป็นบาทแห่งวิปัสสนาปรากฏหลักฐานในอรรถกถามัชฌิมา นิกาย ดังนี้

กสมา ปน อัญจหิ สมาปตตีหิ อวิหีสารทโยว สลลเสชาติ วุตตา โลกุตตรปาทกตตา. พาหิรกา-
นณฺหิ อญฺจสมาปตตีโย วญฺญูปาทกาเยว. สาสเน สรณคณฺมปี โลกุตตรปาทกํ, ปเคว อวิหีสาทโย. อิมินา
เยว จ สุตเตน เวทิตพฺพํ " ตถา พาหิรกสส อญฺจสมาปตตีลาภีโน ปยจาภิญญสสาปิ ทินนทานโต สาสเน ตี
สรณคตสส ทินนทานํ มหปผลตรํ โหตี"ติ. อิถยหิ สนธาย ทกฺขิณาวิสุทฺธิสฺส เต "พาหิรเก กาเมสุ วีตราเค
ทานํ ทตฺวา โภจิสฺสทสสคฺคณา ทกฺขิณา ปาภฺยงฺขิตพฺพา โสตาปตตีผลสจฺฉิกิริยาย ปฏฺยปนเน ทานํ ทตฺวา
อสงฺเขยยา อปฺปเมยยา ทกฺขิณา ปาภฺยงฺขิตพฺพา, โก ปน วาโท โสตาปนเน"ติ วุตตํ.^{๑๔๑}

ธรรมทั้งหลายมีวิหิงสาเป็นต้น เป็นบาทของวิปัสสนาที่เป็นโลกุตระได้ อันที่จริง สมาบัติทั้ง ๘ ของคนภายนอกพุทธศาสนาทั้งหลายเป็นบาทของวิภูษะเท่านั้น แต่ในศาสนาพุทธ แม้สรณคณฺมก็พึงทราบว่าเป็นบาทของโลกุตระธรรมได้ ตามพระสูตรนี้โดยเฉพาะ จะป่วยกล่าวไปไยถึงธรรมทั้งหลาย มีวิหิงสาเป็นต้นเล่าที่จะเป็นไปไม่ได้

อนึ่ง ทานที่บุคคลถวายแก่ผู้ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ในศาสนาพุทธมีผลมากกว่าทานที่ให้แก่คนนอกศาสนา ที่ได้สมาบัติ ๘ แม้มีอภิญญา ๕ ก็ตาม เพราะว่าในทักขิณาวิภังคสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาข้อความนี้ จึงได้ตรัสไว้ว่า ทักขิณามีผลคุณด้วยแสนโกฏิทากเพียงหวังได้ เพราะให้ทานแก่บุคคลนอกศาสนา ผู้ปราศจากความยินดีในกามทั้งหลาย. แต่ทักขิณามีผลนับไม่ถ้วน คำนวณไม่ถูก ทากเพียงหวังได้ เพราะให้ทานแก่ผู้ปฏิบัติ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งโศดาปัตติผล. จะกล่าวถึงทำไมสำหรับพระโศดาบัน

คัมภีร์มัชฌิมา นิกายกล่าวว่ ปฐมฌานมีอยู่นอกพุทธศาสนา (คือในศาสนาอื่น ๆ ก็มีการเจริญฌานเช่นกัน) มีบาลีรับรองว่า **อิเธกจฺโจ พาหิรปริพฺพชาเขหิสารณํ วิวิจฺเจว กาเมหิ ฯ เปฯ ปจฺม ฌานํ อุตฺตมปฺชช วิหเรย**^{๑๔๒} : ภิกษุกลางรูปในศาสนาอื่น สังัดจากกามทั้งหลาย ฯลฯ เข้าปฐมฌานอันเป็นสาธารณะแก่ปริพชาชนนอกศาสนาทั้งหลายอยู่.

คัมภีร์มัชฌิมา นิกายอุปฺธิณณาสกํ ปรากฏหลักฐานว่า อภิญญานอกศาสนาให้บรรลุมรรค ผลไม่ได้ ดังนี้ พาหิรปพฺพชชา หิ อปฺปลาภา, ตตถ มหนโต นิพฺพตเตตฺตพฺพคฺุณ นตฺถิ, อญฺจสมาปตตีปณฺณามตฺตกเมว โหตี. อิตฺติ ยถา คทรภปิฏฺฐีโต ปตฺตสส มหนตฺติ ทกฺขี น โหตี, สรฺริสส ปฺสุมกฺขนมตฺตเมว โหตี, เอวํ พาหิรสมเย โลกิยคฺคณมตฺตโตว ปริหายติ, เตน ปุริมํ อุตฺตททวฺยํ น เอวํ วุตตํ. สาสเน ปน ปพฺพชชา มหาลาภา, ตตถ จตฺตาโร มคฺคา จตฺตาริ ผลานิ นิพฺพานนฺติ มหนตา อธิคฺนตพฺพคฺุณา^{๑๔๓}

แท้จริงการบวชภายนอกพระศาสนามีลาภน้อยและไม่มีทางจะให้เกิดคุณใหญ่หลวงได้เลย จะมีก็เพียงแต่สมาบัติ ๘ อภิญญา ๕ เท่านั้น เปรียบเหมือนผู้ที่พลัดตกจากหลังลา ย่อมไม่มีทุกข์มาก จะมีก็เพียงแต่ตัวเปื้อนฝุ่นเท่านั้นฉันใด ในลัทธิอื่นนอกศาสนาก็ฉันนั้นจะเสื่อมก็เพียงโลกิยคุณเท่านั้น ฉะนั้นอุปฺททวจะ

^{๑๔๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๘๑/๔๑๖ , ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๙๒.

^{๑๔๑} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๘๓/๑๙๙

^{๑๔๒} ม.ม.อ. (ปฺปญจสุทฺธิ ๑) ข้อ ๘๒ หน้า ๑๙๘

^{๑๔๓} ม.อ.ป.อ. (ปฺปญจสุทฺธิ ๔) ข้อ ๑๕๐ หน้า ๑๑๙

สองอย่างข้างต้น ท่านจึงไม่กล่าวไว้อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ แต่การบวชในพระศาสนามีลาภมาก และในการบวชในพระศาสนานั้น มีคุณอันจะพึงได้บรรลุใหญ่หลวงนัก คือมรรค ๔ ผล นิพพาน

นามรูปปริจเฉทญาณ และอนัตตา มีอยู่เฉพาะในพระพุทธศาสนา

วิปัสสนาตามตตวเสนาติ จ อนิจจันติ วา ทุกขนติ วา วิวิธึ ทสสมมตตวเสนา, น ปน นามรูปวตถถานปจฺจยปริคคณหนปุพฺพกั ลกขณตตยึ อาโรเปตวาท สงฺขารานึ สมนฺสนวเสนา. นามรูปปริจเฉโท, ใหอนตตานุปสฺสนา จ พาหิรกาณึ นตฺถิ. อิตฺราณิ สมฺมุจฺเจทปฺปฏิปสฺสทฺธิณิสฺสรณปฺปหานาณิ ตีณิ สพฺเพน สพฺพึ นตฺถิ มคฺคผลนิพฺพานตฺตา^{๑๔๔}

ศาสนาอื่นเข้าใจผิดว่าพรหมโลกคือพระนิพพาน หลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อภฺรฺสมาปตฺตนิพฺพตฺตณึ ปน อุตฺตมึ นาม. ตึ พาหิรกา นิพฺพานนฺติ กเถนตี.^{๑๔๕}

การบำเพ็ญสมาธิให้สมบัติ ๘ เกิดขึ้นได้จัดว่าเป็นสิ่งสูงสุด . พวกนักบวชนอกศาสนา(เข้าใจผิด) เรียกสิ่งนั้นว่า พระนิพพาน

นักบวชนอกพุทธศาสนารู้อานาปานสติเพียง ๔ ชั้นแรกเท่านั้น ไม่สามารถรู้ครบทั้ง ๑๖ ชั้น ปรากฏข้อความในคัมภีร์วิมตฺติวินทฺธิฎฺฐีกา ว่า พาหิรกา อานาปานสฺสตี ชานนตา อาทิตฺโต จตฺตูปการเมว ชานนตี, น สพฺพึ โสฬสปการนตี อาห สพฺพปการอิจฺจาตี^{๑๔๖}

นักบวชนอกศาสนานิยมเจริญกสิณสมาธิ ดังสาธกในคัมภีร์ฎฺฐีกา ว่า พาหิรกา เยภฺยุเยนกสิณชฺฌานาณิ เอว นิพฺพตฺเตนตฺตี อาห กสิณปฺริกมมึ ภาวนเตสฺสชาติ.^{๑๔๗}

ด้วยหลักฐานจากคัมภีร์ต่าง ๆ ที่แสดงมานี้ บอกให้รู้ว่าการเจริญภาวนามีอยู่ในทุกศาสนา แต่การเจริญภาวนาที่เป็นไปเพื่อดับความโลภ โกรธ หลง มีอยู่ในพุทธศาสนาเท่านั้น นั่นคือ “ วิปัสสนาภาวนา ”

๒.๒.๖ การเจริญภาวนาในศาสนาพุทธ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีพระนามเดิมก่อนตรัสรู้ ว่า เจ้าชายสิทธัตถะ ประสูติในราชวงศ์ศากยะ เจ้าเมืองกบิลพัสดุ์ ทรงสมบรูณ์เพียบพร้อมด้วยความรัก ความสุขสะอาดสบายอยู่ในปราสาท ๓ หลัง ๓ ฤดู ขณะทรงพระเยาว์ได้รับการศึกษาสรรพวิชาครบทั้ง ๑๘ ศาสตร์^{๑๔๘} จนได้รับการยกย่องจากอาจารย์ว่ามี

^{๑๔๔} สิล.อภิวินฎฺฐีกา. (บาลี)๒/๓๘๖/๔๔๐.

^{๑๔๕} ขุ.จฺริยา.อ. (บาลี) ๔๔/๖๙ และ ข.ชา.อ.(บาลี) ๙/๑๖๖.

^{๑๔๖} วิมตฺติวินทฺธิฎฺฐีกา (ปฐโม ภาโค) ๑๖๕/๒๖๙.

^{๑๔๗} ที.สี.อ.(บาลี) ๓๗๙/๔๑๙ และ ที.สี.อภิวินฎฺฐีกา.(บาลี) ๒/๓๗๙ /๔๓๒.

^{๑๔๘} ศิลปะศาสตร์ ๑๘ ประการคือ ๑. รู้จักภาษาสัตว์ มีเสียงนกร้องเป็นต้นว่าร้ายดีประการใดได้สิ้น ๒. รู้จักกำเนิดเถาและไม้เป็นต้นว่าชื่อนั้น ๆ ๓. คัมภีร์เลข ๔. คัมภีร์ช่าง ๕. คัมภีร์นิติศาสตร์ รู้ที่จะเป็นครูสั่งสอนท้าวพระยาทั้งปวง ๖. คัมภีร์พยานัยศาสตร์ รู้ที่จะเลี้ยงฝูงชนให้เป็นสิริมงคล ๗. พลศาสตร์ รู้แบบนักชกฤษู้ตำราดวงดาว ๘. คัมภีร์พหุศาสตร์ รู้เพลงขับร้องและดนตรี ๙. เวชศาสตร์ รู้คัมภีร์แพทย์ ๑๐. ฐานศาสตร์ รู้ศิลปะการยิงธนู ๑๑. ประวัติศาสตร์ ๑๒. ดาราศาสตร์ รู้วิธีทำนายดวงชะตาของคน ๑๓. มายาศาสตร์ รู้ว่าเป็นแก้ว นีมิไขแก้ว เป็นต้น ๑๔. เหตุศาสตร์ ผลศาสตร์ รู้จักเหตุรู้จักผลจะบังเกิด ๑๕. ภูมิศาสตร์ รู้จักที่จะเลี้ยงโคกระบือ รู้การที่จะหว่านพืชลงในนาไรให้เกิดผล ๑๖. ยุทธศาสตร์ รู้คัมภีร์พิชัยสงคราม ๑๗. ลัทธิศาสตร์ รู้คัมภีร์โลกโวหาร ๑๘. ฉันทศาสตร์ รู้จักคัมภีร์ผูกบทกลอนกาพย์โคลง

ความรู้สึสมอตน์ เมื่อพระชนมายุได้ ๑๖ พรรษา อภิเษกสมรสกับพระนางยโสธราหรือพิมพา ธิดาของพระเจ้าสุปปพุทธะ แห่งราชวงศ์โกลิยะ กรุงเทวทหะ

เมื่อพระชนมายุได้ ๒๙ พรรษา พระองค์ทรงมีพระราชโอรสองค์หนึ่งนามว่า “ราหุล” ซึ่งเป็นบ่วงคล้องใจให้ยากยิ่งที่จะตัดสิ้นใจออกแสวงหาโมกขธรรมได้ ตลอดระยะเวลาที่เจ้าชายสิทธัตถะเสวยสุขอยู่ในพระราชวังนั้น เหมือนจะเป็นการปิดกั้นมิให้พระองค์ได้เห็นความจริงแห่งชีวิต เพราะทุกอย่างที่แวดล้อมพระองค์ ล้วนถูกจัดไว้ให้น่าปรารถนาน่ายินดีทั้งสิ้น แต่หลังจากได้เห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะผู้มีแต่ผ้าพันกาย แต่นั่งยิ้มผ่องใสอยู่ได้ ก็ทรงตระหนกพรั่นพริ้งว่า อีกไม่นาน พระองค์เองก็ต้องเป็นเช่นนี้ จึงดำริที่จะแสวงหาหนทางเพื่อช่วยพระองค์เอง และผู้คนผู้เป็นที่รักให้หลุดพ้นจากทุกข์เหล่านั้น ซึ่งธรรมดาโลกนี้มีของเป็นคู่ปรับกัน มีร้อนก็มีเย็นแก่ มีมืดก็มีสว่างแก่ เมื่อมีความแก่ ความเจ็บ ความตาย ก็ต้องมีอีกพากหนึ่งที่ไม่ต้องแก่ ไม่ต้องเจ็บ ไม่ต้องตายแน่นอน การที่จะค้นพบทางอันนำไปสู่ความหลุดพ้นได้ จำต้องอาศัยเพศของสมณะคือการออกบวช^{๑๔๙} ดังที่พระองค์ตรัสเล่าไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย! ความคิดอันนี้ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "ทำไมหนอ เราซึ่งมีความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความเศร้าหมองโดยรอบด้าน เป็นธรรมดาอยู่เองแล้ว จะต้องไปแสวงหาสิ่งที่มีความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความเศร้าหมองโดยรอบด้านเป็นธรรมดาอยู่อีก ไฉนหนอ เราผู้มีความเกิด ฯลฯ ความเศร้าหมองโดยรอบด้านเป็นธรรมดาอยู่เองแล้ว ครั้นได้รู้สึกถึงโทษอันต่ำทรามของการมีความเกิด ฯลฯ ความเศร้าหมองโดยรอบด้านเป็นธรรมดานี้แล้ว เราพึงถือบวช แสวงหา **นิพพาน**^{๑๕๐} อันไม่มีความเกิด อันเป็นธรรมที่เกษมจากเครื่องร้อยรัด ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่าเกิด”^{๑๕๑}

หลังจากเจ้าชายสิทธัตถะได้เสด็จออกบรรพชาแล้ว พระองค์ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาอยู่เป็นเวลาถึง ๖ ปี แต่ก็ยังไม่ได้ตรัสรู้ ในระหว่าง ๖ ปีนั้นได้ทรงศึกษาในสำนักของดาบส ทรงทรมานพระองค์ด้วยวิธีการต่างๆ ตามคำสอนของบางลัทธิหรือตามความเชื่อของคนในยุคนั้น และที่สำคัญคือได้ทรงศึกษาในภาคปฏิบัติ ได้แก่ การบำเพ็ญสมณภาวนาในสำนักของอาจารย์ผู้มีชื่อเสียง ๒ ท่าน คือ ครั้งแรกทรงศึกษาในสำนักของอาฬารดาบส กาลามโคตร จนได้บรรลุรูปฌาน ๔ คือ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌานและจตุตถฌาน และอรุณฌาน ๓ คือ อากาสาณัญจายตนฌาน วิญญาณัญจายตนฌาน และอาภิญญายตนฌาน ต่อจากนั้นทรงไปศึกษาในสำนักของอุทกดาบส รัมมบุตร ได้บรรลุอรุณฌานที่ ๔ คือ เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน^{๑๕๒}



แต่พระองค์ยังไม่ทรงพอพระทัย เพราะทรงเห็นว่า ผลของฌานหรือสมาบัติ นั้น เป็นเพียงธรรมเครื่องอาศัยอยู่เป็นสุขเท่านั้น ไม่ใช่ความพ้นทุกข์ จึงทรงอำลาอาจารย์ทั้งสอง เสด็จไปยังตำบลอุรุเวลาเสนานิคมเพื่อแสวงหาธรรมที่ทำหน้าที่ประหัตประหารอาสวะกิเลสอันเป็นเหตุให้ติดอยู่ในวัฏฏ์ทุกข์คือความเกิด ความแก่ ความเจ็บ และความตาย โดยลำพังพระองค์เองโดยในขั้นแรก ได้ทรงทรมานพระวรกายให้ลำบากถึง ๓ วาระ คือ

^{๑๔๙} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๑-๔/๑-๗.

^{๑๕๐} “นิพพานเป็นธรรมเกษม เป็นทางดำเนินถึงความไม่แก่ ไม่ตาย” ดูใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๖/๒๕.
“นิพพานเป็นสภาวะไม่แก่ ไม่ตาย” ขุ.อุทาน. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๗.

^{๑๕๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๗๖/๒๙๙.

^{๑๕๒} ดูรายละเอียด ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๒๗/๓๙๖.

- ๑) ใช้ฟันบนกับฟันล่างขบกัน ใช้ลิ้นกดเพดานปาก จนเหงื่อไหลออกจากรักแร้
- ๒) กลืนลมหายใจ และผ่อนลมหายใจทีละน้อย จนทำให้ลมออกทางช่องหูทั้งสองข้าง
- ๓) อดอาหาร โดยบริโภคอาหารเพียงวันละเล็กน้อย ในที่สุดไม่บริโภคเลยจนทำให้ร่างกายซูบ

ผอม^{๑๕๓}

เมื่อทรงเห็นว่า การทรมานพระวรกายเช่นนี้ ยังไม่ใช่ทางที่จะกำจัดอาสวะกิเลส หรือให้ตรัสรู้ได้^{๑๕๔} จึงกลับมาเสวยพระกระยาหารเพื่อบำรุงร่างกายให้มีเรี่ยวแรง แล้วทรงบำเพ็ญเพียรทางใจต่อไป^{๑๕๕} จนถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เพ็ญเดือน ๖ ทรงรับหย้าคาจากโสดยิพราหมณ์ ปูลาดต่างบัลลังก์ภายใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์^{๑๕๖} ทรงนั่งขัดสมาธิ บนบรรลัภ์หญ้านั้น หันพระพักตร์ไปในทิศตะวันออก แล้วทรงตั้งสัจจะอธิษฐานว่า "ถ้าเรายังไม่ได้บรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณตราบใด เราจักไม่ลุกขึ้นตราบนั้น แม้ว่าเนื้อเลือดจะเหือดแห้งไป เหลือแต่หนัง เอ็น กระดูก ก็ตามที" แล้วทรงกระทำจิตเข้าสู่สมาธิอย่างเข้มข้น ทรงประมวลเอาพระบารมีที่ทรงสั่งสมมาหลายโกฏิจาติมาเป็นกำลัง จนสามารถเอาชนะธรรมฝ่ายต่ำได้ มีพระทัยที่แน่วแน่มากยิ่งขึ้นตามลำดับ และในราตรีนั่นเอง พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญภาวนากำหนดลมหายใจ (อานาปานสติภาวนา) เป็นอารมณ์^{๑๕๗} จนได้บรรลุรูปฌาน ๔ แล้วใช้เวลานั้นเป็นพื้นฐานเจริญขึ้นสู่วิปัสสนาภาวนา^{๑๕๘} ก็ได้บรรลุญาณเครื่องตรัสรู้ตามลำดับ คือ

๑. ยามแรก (เวลา ๑๘ - ๒๒ น.) ทรงบรรลุบุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือ รู้และเข้าใจอดีตชาติหนหลังของสรรพสัตว์ได้อย่างแจ่มแจ้ง

๒. ยามที่สอง (เวลา ๒๒ - ๐๒ น.) ทรงบรรลุจตุปาทญาณ คือ ทรงรู้และเข้าใจเหตุที่สัตว์โลกต้องเกิดและตายมีสภาพที่แตกต่างกัน ทั้งรู้แจ้งการกำเนิดและเรื่องของชีวิต ที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งกรรม

๓. ยามที่สาม (เวลา ๐๒ - ๐๖ น.) ทรงบรรลุอาสวกุศลญาณ^{๑๕๙} คือ ปัญญาที่แจ่มแจ้ง เป็นเหตุสิ้นไปของกิเลสอาสวะทั้งหลาย คือ ทราบว่าการที่ขึ้นธมาประชุมกันขึ้นเป็นตัวเอง ตัวเขา นี้ ก็เพราะความไม่รู้จริง (อวิชชา) ความต้องการ ความปรารถนาอันไม่มีที่สิ้นสุด (ตัณหา) ความยึดมั่นถือมั่น (อุปาทาน) และการกระทำด้วยอำนาจของกิเลส (กรรม) นั่นเอง ทั้งหมดนี้ล้วนแต่เป็นเหตุและผลของกันและกัน เหมือนกับสายโซ่ เรียกว่า **ปฏิจจสมุปบาท** เมื่อทรงเห็นแจ้งชัดเช่นนี้ ทำให้ถอนความหลงความเพลิดเพลิดในเบญจขันธ์เสียได้ และรู้ความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ ที่พระองค์ไม่เคยได้ทรงทราบมาจากเจ้าลัทธิใดๆ มาก่อน เรียกว่า อริยสัจ ๔^{๑๖๐}

เมื่อพระพุทธองค์ได้ตรัสรู้แล้ว จึงได้ทรงแสดงแนวทางการปฏิบัติธรรม คือ สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา เพื่อให้เวไนยสัตว์ได้รู้ตามพระองค์ เช่น พระธรรมเทศนาชื่อว่า อัมมจักกัปปวัตตนสูตร ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงโปรดแก่เหล่าปัญจวัคคีย์ ว่ามรรคมืองค์ ๘ นี้ หรือมัชฌิมปฏิปทาซึ่งมีสัมมาทิฐิ

^{๑๕๓} ดูรายละเอียด ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๕/๑๕๘, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๑/๔๐๑.

^{๑๕๔} ดูรายละเอียด ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๙/๑๖๒.

^{๑๕๕} ดูรายละเอียด ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๕/๔๐๕.

^{๑๕๖} ดูรายละเอียด ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๕๔/๔๘๘.

^{๑๕๗} ดูรายละเอียด ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๘๔/๔๖๑, อ.ง.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๕/๕๐๖.

^{๑๕๘} ดูใน วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๒๕๐, ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๒๕๖/๒๔๒.

^{๑๕๙} ดูรายละเอียด ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๖/๔๐๖.

^{๑๖๐} ดูรายละเอียด ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๘/๘๔, ที.สี.อ. (บาลี) ๒๔๘/๒๐๓.

ปัญญาเห็นชอบคือเห็นอริยสัจ ๔ ซึ่งการปฏิบัติตามมรรคมีองค์ ๘ นี้ ก็คือ การปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานนั่นเอง ปรากฏว่าเมื่อหัวหน้าคณะปัญจวัคคีย์ คือ ท่านโกณฑัญญะได้ฟังพระธรรมเทศนากัณฑ์นี้แล้ว ได้ดวงตามเห็นธรรม (ธรรมจักขุ) คือ สำเร็จเป็นพระโสดาบัน นับเป็นอริยสงฆ์องค์แรกในพระพุทธศาสนา^{๑๖๑} และพระพุทธองค์ได้ทรงสอนวิปัสสนาภาวนามาโดยตลอด เป็นเวลา ๔๕ ปี แม้กระทั่งในวาระสุดท้าย เมื่อจวนเสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็ยังตรัสสอนแก่พระสุภัททะ ซึ่งเป็นสาวกองค์สุดท้าย เมื่อจวนเสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็ยังตรัสสอนแก่พระสุภัททะ ซึ่งเป็นสาวกองค์สุดท้าย (ปัจฉิมสาวก) ให้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจนได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า วยธมมา สงขารา อปฺปมาเทน สมปาเทถ แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้เรจักเตือนเธอทั้งหลายว่า สังสารทั้งหลาย มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงยังประโยชน์ตน และประโยชน์ผู้อื่น ให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทเถิด^{๑๖๒}

กัมมัฏฐานเป็นวิถีปฏิบัติตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ซึ่งหมายถึงการฝึกอบรมจิตใจให้สะอาด สว่าง สงบ ใช้ปัญญาในการแก้ไข้ปัญหา และพัฒนาจิตใจให้มั่นคง อยู่ในคุณความดีให้เกิดสันติสุขได้ กัมมัฏฐานเป็นศาสตร์และศิลป์แห่งการดำเนินชีวิต และเป็นธุระอันสำคัญยิ่งทางพระพุทธศาสนา ที่เรียกว่า วิปัสสนาธุระ ดังที่ท่านพระอรชกถาจารย์ได้แสดงไว้ในพระธรรมบททุกทกนิกาย มีข้อความตอนหนึ่งว่า

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า การศึกษาเล่าเรียนนิกายหนึ่ง สองนิกาย หรือ จบพระไตรปิฎกพุทธวจนะทั้งสิ้น แล้วทรงจำไว้ได้ แสดงได้ สอนได้ ตามสมควรแก่สติปัญญาของตน ธุระดังกล่าวนี้ เรียกว่า คันถธุระ ส่วนการที่ภิกษุผู้มีความประพฤติเบาพร้อม ยินดียิ่งในเสนาสนะอันสงบเพียรพยายามกำหนดรู้ความสิ้นไปและความเสื่อมไปในรูปนาม ชั้น ๕ อยู่เนืองๆ ยังวิปัสสนาปัญญาให้เกิดขึ้นด้วยอำนาจการทำสมาธิเพียรอย่างต่อเนื่อง แล้วบรรลุอริยผลตั้งแต่เบื้องต่ำ คือ โสดาปัตติผล จนถึงเบื้องสูงคือ อรหัตผล ธุระดังกล่าวนี้ เรียกว่า วิปัสสนาธุระ^{๑๖๓}

ในธุระทั้งสองอย่างนี้ มีความสำคัญด้วยกันทั้งคู่ เพราะต่างฝ่ายต่างก็อาศัยซึ่งกันและกันกล่าวคือ ปริยัติ ได้แก่ การศึกษาพระวินัย พระสูตร พระอภิธรรม อันก่อให้เกิดสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญา ซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดการปฏิบัติ ได้แก่ การปฏิบัติตามที่ได้ศึกษาเรียนรู้ และก่อให้เกิดภาวนามยปัญญา เช่น สมถภาวนา วิปัสสนาภาวนา ปฏิบัติเป็นปัจจัยให้เกิด ปฏิเวธ คือ ผลของการปฏิบัติธรรม ซึ่งได้แก่ มรรค ผล นิพพาน ถ้าธุระทั้งสองนี้ ยังเจริญรุ่งเรืองอยู่ตราบใด พระพุทธศาสนาก็จักเจริญรุ่งเรืองอยู่ตราบนั่น

^{๑๖๑} ดูรายละเอียด วิ.ม.(ไทย)๔/๑๒/๑๘.

^{๑๖๒} ดูรายละเอียด ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๑๕๑๖๔.

^{๑๖๓} ขุ.ธ.อ.(บาลี)๑/๕.

๒.๓ วิปัสสนาภาวนา

๒.๓.๑ ความหมาย

คำว่า “วิปัสสนา” ตามคัมภีร์ไวยากรณ์ มาจาก วิ + ทิส + ยฺ แปลง ทิส เป็น ปสฺส^{๑๖๔} แปลง ยฺ เป็น อน^{๑๖๕} ลง อา อิตฺติโชตกปัจจัย^{๑๖๖}

คำว่า “วิปัสสนา” เป็นชื่อของปัญญา มีความหมายตามศัพท์ดังนี้

“วิ” แปลว่า โดยประการต่างๆ “ปัสสนา” แปลว่า หยั่งรู้ หยั่งเห็น เห็นแจ้ง

“วิปัสสนา” แปลว่า ปัญญาหยั่งรู้ หยั่งเห็น เห็นแจ้งโดยประการต่างๆ ในสภาวะลักษณะของ สภาวะธรรมรูป สภาวะธรรมนาม ตามความเป็นจริงว่า สภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคลตัวตนเราเขา

อภิธรรมมัตถสังคหะวิเคราะห์ความหมายว่า “อนิจจาทิวเสน วิวิจจาเรน ปสฺสตีติ วิปัสสนา อนิจฺจานุปัสสนาทิกา ภาวนาปัญญา.”^{๑๖๗} แปลว่า “ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เห็นสังขารธรรม โดยอาการต่างๆ ด้วยอำนาจอนิจจลักษณะเป็นต้น ได้แก่ ภาวนาปัญญา มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น.”^{๑๖๘}

หรือวิเคราะห์ว่า “วิวิธํ อนิจฺจาทิกํ สงฺขารेषุ ปสฺสตีติ วิปัสสนา” แปลว่า “ปัญญาที่เห็นสภาวะต่างๆ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น ในสังขาร”^{๑๖๙}

คัมภีร์ธรรมสังคณีให้ความหมายไว้ว่า กตมา ตสฺมี สมเย วิปัสสนา โหติ ยา ตสฺมี สมเย ปญฺญา ปชานนา วิจโย ปวิจโย ธมฺมวิจโย สลลภกฺขณา อุปลภกฺขณา ปจฺจุปลภกฺขณา ปณฺฑิตฺจิจฺจ โกสลลฺ เนปฺพญฺญู เวภฺพยา จินตา อุปปริกฺษา ภูริเมธา ปริณายิกา วิปัสสนา สมฺปชฺฌญฺญู ปญฺญา ปณฺญินฺทริยํ ปญฺญาพลํ ปญฺญาสสฺสํ ปญฺญาปาสาโท ปญฺญาอาโลโก ปญฺญาโอภาโส ปญฺญา ปชฺโชโต ปญฺญารตฺนํ อโมโห ธมฺมวิจโย สมฺมาทิฏฺฐา อโย ตสฺมี สมเย วิปัสสนา โหติ^{๑๗๐}

วิปัสสนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นโฉน คือ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนรัตนะ ความไม่หลงมงาย ความ

^{๑๖๔} คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตร. สูตรที่ ๔๗๑ : ทิสฺสสฺส ปสฺสทิสฺสทกฺขา วา.

^{๑๖๕} คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตร. สูตรที่ ๖๒๒ : อนกา ยฺญวนฺ.

^{๑๖๖} คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตร. สูตรที่ ๒๓๗ : อิตฺติยมโต อาปจฺจโย.

^{๑๖๗} วิกาวินี. (บาลี) ๒๖๗.

^{๑๖๘} พระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมปนโน ป.ธ.๙), อภิธรรมมัตถวิภาวินีแปล, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กาญจนบุรี : ม.ป.ท., ๒๕๕๐), หน้า ๑๘๐.

^{๑๖๙} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), ศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๖๑๗.

พระมหาสมปอง มุทิโต แปลเรียบเรียง, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ธรรมสภา, ๒๕๕๒), คาถาที่ ๑๕๓ หน้า ๒๐๖.

^{๑๗๐} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๕/๓๐.

เลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า วิปัสสนา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๑๗๑}

คัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภทามรรค ให้ความหมายว่า วิปัสสนา คือการเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง วิเคราะห์ว่า อนิจจาทีวเสน วิวิธเณ อากาเรติ ธมเม ปสสตีติ วิปัสสนา^{๑๗๒} ปัญญาใด ย่อมเห็นสังขตธรรมมีขันธเป็นต้น ด้วยอาการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น ฉะนั้น ปัญญานั้น ชื่อว่า วิปัสสนา

อรรถกถาหมัชฌิมนิกายอธิบายว่า วิปัสสนา คือการพิจารณาเห็นลักษณะของสภาวะธรรมที่ปรากฏ ๗ ประการ คือ

- ๑) อนิจจานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง
- ๒) ทุกขานุปัสสนา พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์
- ๓) อนัตตานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน
- ๔) นิพพิทานุปัสสนา พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย
- ๕) วิจารณ์ุปัสสนา พิจารณาเห็นความคลายกำหนด
- ๖) นิโรธานุปัสสนา พิจารณาเห็นความดับกิเลส
- ๗) ปฏิณิสสัคคานุปัสสนา พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส^{๑๗๓}

คัมภีร์อภิธรรมัตถกถาวิภาณีได้อธิบายไว้ว่า “อนิจจาทีววิธเณ อากาเรติ ทสสนตเถเน วิปัสสนา สงขาตานญจ” เรียกว่า วิปัสสนา เพราะความหมายว่า เห็นโดยอาการต่างๆ มีความไม่เที่ยง เป็นต้น^{๑๗๔}

ในหนังสือพุทธธรรม อธิบายว่า วิปัสสนา แปลว่า การเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง หมายความว่าข้อปฏิบัติต่างๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดการเห็นแจ้งรู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมัน คือให้เข้าใจตามความเป็นจริง หรือตามที่สิ่งเหล่านั้นมันเป็นของมันเอง (ไม่ใช่เห็นไปตามที่เราวาดภาพให้มันเป็นด้วยความชอบความชัง ความอยากได้ หรือความขัดใจของเรา) รู้แจ้งชัดเข้าใจจริง จนถอนความหลงผิดรู้ผิดและยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้ ถึงขั้นเปลี่ยนท่าทีต่อโลกและชีวิตใหม่ ทั้งท่าทีแห่งการมอง การรับรู้ การวางจิตใจ และความรู้ สึกทั้งหลาย ความรู้ความเข้าใจถูกต้องที่เพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ ในระหว่าง การปฏิบัติ นั้น เรียกว่า ญาณ มีหลายระดับญาณสำคัญในขั้นสุดท้ายเรียกว่า วิชชา เป็นภาวะตรงข้ามที่กำจัดอวิชชา คือความหลงผิดไม่รู้แจ้งไม่รู้อริยให้หมดไป ภาวะจิตที่มีญาณหรือวิชชานั้น เป็นภาวะที่สุขสงบผ่องใสและเป็นอิสระ เพราะลอยตัวพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส เช่น ความชอบความชัง ความติดใจและความขัดใจเป็นต้น ไม่ถูกบังคับหรือชักจูงโดยกิเลสเหล่านั้น ให้มองเห็นหรือรับรู้สิ่งต่างๆ อย่างบิดเบือน จนพาความคิดและการกระทำที่ติดตามมาให้เห็นเฉไป และไม่ต้องเจ็บปวดหรือเร่าร้อนเพราะถูกบีบคั้น หรือต่อสู้กับกิเลสเหล่านั้น ญาณและวิชา จึงเป็นจุดมุ่งของวิปัสสนา เพราะนำไปสู่วิมุตติ ร ท่านเรียกว่า สมุจเฉตนิโรธ หรือสมุจเฉตวิมุตติ แปลว่า ดับกิเลส หรือหลุดพ้นโดยเด็ดขาด^{๑๗๕}

สรุปว่า วิปัสสนาภาวนาคือการเห็นประจักษ์แจ้งพระไตรลักษณ์ในรูปที่เห็น อาการที่เคลื่อนไหวใจที่คิด เป็นต้น เป็นวิธีการปฏิบัติให้เข้าถึงสภาวะดับ สงบเย็น(นิพพาน)ได้^{๑๗๖} ถ้าต้องการสุขแท้ สุขถาวรที่

^{๑๗๑} อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/ ๕๕/๓๖.

^{๑๗๒} ชุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๑๕๕/๓๒๘ ,อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๐๐/๑๐๐.

^{๑๗๓} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๖๕/๑๖๙.

^{๑๗๔} ธนิต อยู่โพธิ์, **วิปัสสนาญาณม**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , ๒๕๔๐), หน้า ๓๗๘.

^{๑๗๕} พระราชวรมุนี. **พุทธธรรม**.พิมพ์ที่บริษัท ด้านสุทธาการพิมพ์ จำกัด: ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๒๙ หน้า ๑๖.

^{๑๗๖} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘ , ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑ .

ไม่กลับมาทุกข์อีกก็ต้องดำเนินไปตามหนทางนี้เท่านั้น ไม่มีทางอื่น^{๑๗๗} เป็นข้อปฏิบัติต่างๆ ในการอบรม ปัญญาให้เข้าใจตามความจริง ไม่ใช่เห็นตามที่เรารวดภาพให้เป็นด้วยความชอบ ความขัง ความอยากได้ หรือ ความขัดใจของเรา รู้แจ้งชัดเข้าใจจริง จนถอนความหลงผิด และยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้ ถึงขั้นเปลี่ยนท่าที ต่อโลกและชีวิตใหม่ ความรู้ความเข้าใจถูกต้องที่เกิดขึ้นเรื่อยๆ มีความสุขสงบผ่องใสและเป็นอิสระ เพราะพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลสที่สุดคือนำไปสู่ความหลุดพ้นที่แท้จริงยั่งยืนถาวร(สมุจเฉทวิมุตติ)^{๑๗๘}

วิปัสสนา คือ ปัญญาเห็นแจ้งในอารมณ์ต่างๆ โดยความเป็นรูป-นาม ที่พิเศษนอกออกไปจาก บัญญัติ โดยการละทิ้งสัททบัญญัติ อัถตบัญญัติเสียสิ้น และเห็นแจ้งในอารมณ์ต่างๆ มีรูปารมณ เป็นต้น โดยอาการไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ที่พิเศษนอกออกไป จากสุกขัญญาวิปัสส นิจจสัญญา-วิปัสส สุขัญญาวิปัสส อัถตสัญญาวิปัสสเสีย ได้แก่ปัญญาเจตสิกที่ใหม่หากุศลจิต มหากริยาจิต^{๑๗๙}

๒.๓.๒ ความสำคัญของการเจริญวิปัสสนาภาวนา

หลังจากตรัสรู้แล้ว พระพุทธเจ้าทรงได้พระนามอีกนามหนึ่งว่า พระสัพพัญญู แปลว่า ผู้รู้เรื่อง ทั้งปวงคือรู้หมดทุกอย่าง^{๑๘๐} ด้วยความที่พระองค์รู้ทุกอย่างนี้เองทำให้พระองค์ทรงประมวลความรู้ทั้งหมด เข้าด้วยกันแล้วจึงมีพระดำริว่า ถ้าหากทรงสอนทั้งหมดหรือบอกทั้งหมดที่ทรงรู้ ก็จะก่อให้เกิดโทษเกิด หายนะแก่มวลสรรพสัตว์เสียมากกว่า พระองค์จึงเลือกที่จะสอนเฉพาะเรื่องที่เป็นไปเพื่อดับทุกข์ คล้ายโคก เพียงเท่านั้น^{๑๘๑}

พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนหมอผ่าตัดผู้ป่วยที่ถูกลูกศรปักอก หมอไม่จำเป็นต้องใส่ใจว่าคนยิง เป็นใคร ทำไมคนร้ายจึงยิง หมอทำหน้าที่เพียงเร่งผ่าตัดช่วยชีวิตให้เร็วที่สุด แต่ถ้าผู้ป่วยไม่ยอมให้ผ่าตัดเอา ลูกศรออก โดยตั้งเงื่อนไขว่า “ต้องหาคนยิงให้ได้ก่อน เขาหน้าตาเป็นอย่างไร? ผู้หญิงหรือผู้ชาย ต้องให้เขา บอกเหตุผลที่ยิงให้ได้ก่อน ผมจึงจะยอมให้หมอผ่าตัดเอาลูกศรออก” ถ้าเป็นเช่นนี้ ก็รับรองได้ว่าผู้ป่วยต้อง เสียชีวิตก่อนอย่างแน่นอน ปรากฏหลักฐานที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ว่า

หากมีใครกล่าวว่า トラบใดที่พระผู้มีพระภาคยังไม่ทรงตอบว่า “โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง? ฯลฯ (โลกเกิดขึ้นได้อย่างไร) トラบนั้นเราก็จักยังไม่ปฏิบัติธรรมตามคำสอนของพระองค์” ต่อให้บุคคลนั้น ลื่นชีวิตไป ตลาคตกก็ไม่ตอบเรื่องนั้น เปรียบเหมือนบุรุษผู้ถูกยิงด้วยลูกศรอาบยาพิษอย่างร้ายแรง มีตร อำมาตย์ ญาติสาโลหิตของบุรุษนั้น นำไปหาแพทย์ผู้ชำนาญในการผ่าตัดมารักษา บุรุษผู้ต้องลูกศรนั้น ว่า ‘トラบใดที่เรายังไม่รู้จักคนที่ยิงเรา เราก็จักไม่ให้ถอนลูกศรนี้ออกไป’ ฯลฯ ‘トラบใดที่เรายังไม่รู้จัก ลูกศรที่เขาใช้ยิงว่า เป็นลูกศรธรรมดา ลูกศรคม ลูกศรหัวเกาทัณฑ์ ลูกศรหัวโลหะ ลูกศรหัวเขี้ยวสัตว์ หรือลูกศรพิเศษ トラบนั้นเราก็จักไม่ให้ถอนลูกศรนี้ออกไป’ เมื่อเป็นเช่นนี้ ต่อให้บุรุษนั้นตายไป เขาก็จะไม่รู้เรื่องนั้นเลย^{๑๘๒} และตรัสอีกว่า เราไม่ตอบปัญหาว่า โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง ฯลฯ (โลก เกิดขึ้นได้อย่างไร) เราไม่ตอบเพราะเหตุไร? เพราะปัญหานั้นไม่มีประโยชน์ ไม่เป็นเบื้องต้นแห่ง

^{๑๗๗} ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๓๗๓/๗๕๙.

^{๑๗๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม**, (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๓๐๖.

^{๑๗๙} พระสังฆธรรมโชติกะ, **ปรมัตถ์โชติกะ ปริเฉท ๙ เล่ม ๑**, พิมพ์ครั้งที่ ๕ กรุงเทพมหานคร : บริษัท วิ.อินเตอร์พรีนท์ จำกัด., ๒๕๔๗, หน้า ๑๕.

^{๑๘๐} ชู.ปฏิ. (ไทย) ๓๑/๑๖๒/๒๕๒.

^{๑๘๑} ดูรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๑/๑๑๓.

^{๑๘๒} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๖/๑๓๘.

พรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อความคลายทุกข์ เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ และเพื่อนิพพาน เหตุนี้เราจึงไม่ตอบ

ปัญหาอะไรเล่าที่เราตอบ คือปัญหาว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย นี่ทุกข์นิโรธ นี่ทุกข์นิโรธคามินี ปฏิปทา เราตอบเพราะเหตุไร? เราตอบเพราะมีประโยชน์ เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ เป็นไปเพื่อความคลายทุกข์ เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เหตุนี้เราจึงตอบ เพราะเหตุนี้แล เธอจงจำปัญหาที่เราไม่ตอบว่าเป็นปัญหาที่เราไม่ตอบ และจงจำปัญหาที่เราตอบว่าเป็นปัญหาที่เราตอบเถิด^{๑๘๓}

พระพุทธศาสนาชี้ทางแก้ปัญหามนุษย์ด้วยความรู้ที่ถูกต้อง สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงของโลกและชีวิต เพราะระบบความรู้นี้มีขึ้นเกิดจากเพียงการคิดวิเคราะห์หรืออ้างเหตุผลจากแหล่งความรู้อื่น แต่เริ่มต้นจากประสบการณ์ตรงจากการตรัสรู้ขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วถูกพิสูจน์โดยประสบการณ์ตรงของพระภิกษุในพุทธศาสนาทุกยุคทุกสมัย

จุดหมายที่แท้จริงของการฝึกสมาธิในพระพุทธศาสนา คือการเข้าถึงจุดมุ่งหมายสูงสุดอันได้แก่ การบรรลุนิพพาน^{๑๘๔} ซึ่งประโยชน์ของสมาธิในแง่นี้ คือ เป็นฐานของวิปัสสนาเพื่อทำให้เกิดปัญญาที่แจ่มถึงขั้นทำลายกิเลสให้หมดสิ้นไปได้

กรรมฐานหรือการเจริญภาวนานี้ เป็นศาสตร์หนึ่งที่มีอยู่ในจักรวาลเหมือนกับศาสตร์อื่นอย่างเช่น วิทยาศาสตร์ คณิตศาสตร์ ต่างกันแต่ศาสตร์นี้ต้องศึกษาวิจัยในห้องแล็บคือจิตล้วน ๆ และมีจุดหมายปลายทางอยู่ที่ความหลุดพ้นจากทุกทั้งปวง ศาสตร์นี้เป็นกลไกที่มีอยู่ตามธรรมชาติ แต่ยากที่มนุษย์จะเข้าถึงได้ สิ่งที่สามารถเข้าถึงและแทงตลอดกฎเกณฑ์นี้ได้มีเพียงอย่างเดียวเท่านั้น นั่นก็คือจิตที่ทรงพลานุภาพมหาศาล ตามธรรมดาแล้วมนุษย์ล้วนมีจิตกันทุกคน แต่จิตธรรมดาจะกลายเป็นจิตที่ทรงพลานุภาพได้ นั้นต้องอาศัยการบำเพาะเป็นเวลานาน คัมภีร์อรรถกถาบอกว่า ต้องใช้เวลานานถึง ๔ อสงไขยกับแสนกัปเลยทีเดียว^{๑๘๕} ด้วยเหตุนี้เอง นาน ๆ จึงจะมีดวงจิตที่ทรงพลานุภาพมาปฏิสนธิสักครั้งหนึ่ง โลกใบนี้อุบัติมาแล้วประมาณ ๔,๕๐๐ ล้านปีซึ่งเป็นเวลาที่ยาวนานมาก แต่ดวงจิตที่ทรงพลานุภาพมาปฏิสนธิแค่เพียง ๔ ครั้งเท่านั้น^{๑๘๖} ครั้งสุดท้ายมาปฏิสนธิ เมื่อ ๒๖๒๗ ปีก่อนนี้เอง ผู้ที่เราร่วมกันเรียกว่า “พระสัมมาสัมพุทธเจ้า”

เรื่องการเจริญภาวนานี้ มนุษย์ทั่วโลกได้พยายามค้นคว้าและเข้าถึงมานานแล้ว แต่เนื่องด้วยบารมีไม่เพียงพอจึงเข้าถึงได้เพียงครั้งเดียว คนกลุ่มนั้นก็คือพวกฤๅษีและศาสดาต่าง ๆ พวกเขาสามารถเหาะเหินเดินอากาศได้ มีฤทธิ์เดชมากมาย แต่ก็ยังไม่สามารถกำจัดกิเลสในจิตให้หมดสิ้นไปได้^{๑๘๗} ยังมีความโลภ โกรธ เกลียดอยู่ ท่านเหล่านี้เข้าถึงได้เพียงแค่ระดับฌานสมาบัติเท่านั้น ยังไม่สามารถเข้าถึงวิปัสสนาปัญญา บรรลุมรรค ผล นิพพานได้^{๑๘๘} หลังจากเจ้าชายสิทธัตถะเสด็จออกผนวช พระองค์แล้วได้ไปศึกษาศาสตร์นี้จากสำนักฤๅษีต่างๆ ที่มีอยู่ในสมัยนั้นจนหมดความรู้อาจารย์ แต่เมื่อออกจากสมาธิ กิเลส

^{๑๘๓} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๘/๑๔๑.

^{๑๘๔} พุทธศาสนิกฯ . วิธีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม. กรุงเทพฯ ,พ.ศ. ๒๕๓๘ หน้า ๑๔๓.

^{๑๘๕} ดูรายละเอียด ใน ขุ.อป.อ.(บาลี)๑/๑๒๐.

^{๑๘๖} ดูรายละเอียด ใน ขุ.พุทธ.(ไทย).๓๓/๑๙/๗๒๓.

^{๑๘๗} ดูรายละเอียด ใน อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๓๘๐ ,ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๕๔/๒๙๒.

^{๑๘๘} ดูรายละเอียด ใน ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๒๗/๓๙๖, ม.ม.อ.(บาลี) ๑/๘๓/๑๙๙.

ต้นหาก็ยังมีอยู่เท่าเดิมยังมีความกลัวความกังวลอยู่ พระองค์จึงตัดสินพระทัยศึกษาค้นคว้าหาวิธีดับทุกข์ด้วยพระองค์เองด้วยการเจริญวิปัสสนา^{๑๘๙} บรรลุพระอรหันต์^{๑๙๐} ดับทุกข์ได้โดยสิ้นเชิงไม่ต้องเกิดใหม่อีกต่อไป

๒.๓.๓ สาเหตุสำคัญที่ต้องเจริญวิปัสสนาภาวนา

ความเข้าใจของผู้ปฏิบัติหลายท่านคิดว่า การปฏิบัติสมถภาวนาดีกว่าวิปัสสนาภาวนา เพราะสมถะฝึกแล้วทำให้เหาะได้ รู้ใจคนอื่นได้ เสกมนต์คาถาอาคมขลัง ส่วนวิปัสสนาล้วนๆ ทำเช่นนั้นไม่ได้ แต่ถึงอย่างไรก็ตาม ผู้ปฏิบัติสมถกรรมฐานก็ยังเป็นเพียงปุถุชนที่ยังต้องเวียนว่ายตาย-เกิดอยู่ในภูมิทั้ง ๕ หาที่สุดของภพชาติไม่ได้ ยังต้องตกอบาย ทรมานในนรกอีกนับชาติไม่ถ้วน ส่วนผู้ปฏิบัติวิปัสสนานั้น ถึงแม้จะเหาะไม่ได้ เสกคาถาไม่ขลัง แต่ก็เหลือภพชาติเพียงแค่ ๗ ชาติเป็นอย่างยิ่ง และตั้งแต่ชาตินี้เป็นต้นไปก็จะไม่ตกอบายภูมิอีกเลย

ผลจากสมถะไม่ว่าจะเป็นฌานสมาบัติหรืออภิญญาภิสมาบัติ ยังเป็นเพียงโลกีย์^{๑๙๑} เป็นของปุถุชนเสื่อมถอยได้ เช่น ฤทธิ์ที่พระเวทหัตถ์ได้^{๑๙๒} เจโตวิมุตติของพระโคตมโศภิต^{๑๙๓} และฌานสมาบัติของฤาษี และคฤหัสถ์บางท่าน เป็นของมีมาก่อนพุทธกาล เช่น อาฬารดาบสกาลามโคตรได้ถึงอรุณมานที่ ๓ อุททกดาบสรามบุตรได้ถึงอรุณมานที่ ๔ เป็นต้น^{๑๙๔} เป็นของมีได้ในลัทธิภายนอก มิใช่จุดหมายของพระพุทธศาสนา เพราะไม่ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์ได้อย่างแท้จริง นักบวชบางลัทธิทำสมาธิได้มานาน ๔ แต่ยังมีมิจฉาทิฐิเกี่ยวกับเรื่องอัตตาและยึดถือในฌานนั้นว่าเป็นนิพพาน ก็มี^{๑๙๕} ลัทธิเช่นนี้พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธ

ผลที่ต้องการจากสมถะตามหลักพุทธศาสนา คือการสร้างสมาธิเพื่อใช้เป็นบาทฐานวิปัสสนา จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาสำเร็จด้วยวิปัสสนา คือการฝึกอบรมปัญญาที่มีสมาธินั้นเป็นบาทฐาน หากบรรลุจุดหมายสูงสุดด้วยและยังได้ผลพิเศษแห่งสมถะด้วย ก็จัดว่าเป็นผู้มีคุณสมบัติพิเศษได้รับการยกย่องนับถืออย่างสูง แต่หากบรรลุจุดหมายแห่งวิปัสสนาอย่างเดียวไม่ได้ผลพิเศษแห่งสมถะ ก็ยังเลืกกว่าได้ผลพิเศษแห่งสมถะคือได้ฌานสมาบัติและอภิญญาภิสมาบัติ ๕ แต่ยังไม่พ้นจากอวิชชาและกิเลสต่างๆ ไม่ต้องพูดถึงจุดหมายสูงสุด แม้แต่เพียงขั้นสมาธิ ท่านก็กล่าวว่า พระอนาคามีถึงแม้จะไม่ได้ฌานสมาบัติ ไม่ได้อภิญญาภิสมาบัติ ก็ชื่อว่า เป็นผู้บำเพ็ญสมาธิบริบูรณ์^{๑๙๖} เพราะสมาธิของพระอนาคามีผู้ไม่ได้ฌานสมาบัติ ไม่ได้อภิญญาภิสมาบัติ นั้น แม้จะไม่ใช้สมาธิที่สูงพิเศษอะไรสักแต่ก็เป็นสมาธิที่สมบูรณ์ในตัวยั่งยืนคงระดับ มีพื้นฐานมั่นคง^{๑๙๗} เพราะไม่มีกิเลสที่จะทำให้เสื่อมถอยหรือรบกวนได้ ตรงข้ามกับสมาธิของผู้เจริญสมถะอย่างเดียวกันได้ฌานสมาบัติและอภิญญาภิสมาบัติ แต่ไม่ได้เจริญวิปัสสนาไม่ได้บรรลุมรรคผล แม้สมาธินั้นจะเป็นสมาธิขั้นสูงมีผลพิเศษ แต่ก็ขาดหลักประกันที่จะทำให้ยั่งยืนมั่นคง ผู้ได้สมาธิอย่างนี้ ถ้ายังเป็นปุถุชนก็อาจถูกกิเลสทำให้เสื่อมถอยได้

^{๑๘๙} ดูรายละเอียด ใน ส.มหา.(ไทย) ๑๙/๙๘๔/๔๖๑, วิสุทธิ.(บาลี) ๒/๒๕๐, อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๓๕/๕๐๖, ส.มหา.อ. (บาลี) ๓/๒๕๖/๒๔๒, อง.เอก.อ. (บาลี) ๑/๘๑๓๓.

^{๑๙๐} ดูรายละเอียด ใน ขุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๑-๙/ ๗-๑๖.

^{๑๙๑} ดูรายละเอียด วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๙๕,๑๙๗.

^{๑๙๒} ดูรายละเอียด วิ.ม. (บาลี) ๗/๓๕๕/๑๖๑.

^{๑๙๓} ดูรายละเอียด วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๓๔๓ , ขุ.ชา.อ.(บาลี)๔/๕.

^{๑๙๔} ดูรายละเอียด ม.ม.ุ(ไทย) ๑๒/๓๑๗/๒๘๓ , ม.ม.ุ(ไทย) ๑๒/๓๑๗/๓๒๐, ม.อุ.อ.(บาลี)๓/๕๗๓.

^{๑๙๕} ที.สี.(บาลี) ๙/๕๐/๒๒,ที.สี. (ไทย) ๙/๕๐/๔๗,ข.ชา.อ.(บาลี) ๙/๑๖๖, ม.อุ.ป.อ.(บาลี)๔/๑๕๐/๑๑๙.

^{๑๙๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๑๐๘/๒๐๙, อภิ.ส.อ.(บาลี) ๑/๗๐๔/๒๘๕.

^{๑๙๗} อง.จตุ.(บาลี) ๒๑/๑๓๖/๑๕๕, อง.จตุ.(ไทย) ๒๑/๑๓๖/๒๐๕, อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๑๓๖/๓๘๑.

ครั้งหนึ่ง อุตตรเทพบุตรเข้าไปอวดความรู้กับพระพุทธเจ้าว่า “ชีวิตถูกขรนาไป อายุจึงสั้น ไม่มีผู้ใดต้านทานความชราที่จะมาถึงได้ บุคคลเมื่อพิจารณาเห็นภัยในความตายแล้วควรเร่งรีบบำเพ็ญบุญซึ่งจะนำความสุขมาให้” แต่พระพุทธเจ้า**ตรัสแย้ง**ว่า “ชีวิตถูกขรนาไป อายุจึงสั้น ไม่มีผู้ใดต้านทานความชราที่จะมาถึงได้ บุคคลเมื่อพิจารณาเห็นภัยในความตายแล้ว ควรละความปรารถนาในโลกเสีย แล้วมุ่งสู่พระนิพพานเถิด”^{๑๙๘}

หมายความว่า แม้เราได้ทำบุญไว้มากมายปานใดก็ตาม ก็ไม่อาจหลุดพ้นจากทุกข์และนรกได้ เหมือนกับแสงสว่างในกลางวันย่อมตามมามากด้วยความมืดมิดในยามค่ำคืนเสมอ จนกว่าจะเข้าสู่มรรค ผลนิพพาน หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดได้อย่างสิ้นเชิง แต่หากผู้เจริญวิปัสสนาถึงญาณที่ ๑๔ แล้ว โสดาปัตติมรรคญาณจะทำหน้าที่ประหารมิถุนาภิภูฏฐิและวิจิจิกญาได้เด็ดขาด^{๑๙๙} เป็นผู้มีศีล ๕ อยู่โดยปกติ มีศรัทธาตั้งมั่นในพระรัตนตรัย ไม่ตกไปในนรกอีกแล้ว มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิอีกไม่เกิน ๗ ชาติ^{๒๐๐}

ผลสำเร็จของการเจริญวิปัสสนา คือ มรรค ผล นิพพาน ซึ่งเป็นผลมาจากแนวทางปฏิบัติที่ถูกต้องเพียงหนึ่งเดียวเท่านั้น (เอกายนมรรค^{๒๐๑}) ประกอบด้วยช่วงทางแห่งความบริสุทธิ์ ๗ ทอด^{๒๐๒} อันจำแนกออกได้เป็นแนวการศึกษา ๓ ขั้นตอน คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ปรากฏผลเป็นสภาวะญาณ

ญาณ คือ ปัญญาหรือโสมพะ ซึ่งทั้งสามคำนี้ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น แต่โดยองค์ธรรมเป็นอันเดียวกันคือปัญญาเจตสิก จิตที่ประกอบกับปัญญา เรียกว่าญาณสัมปยุตต์^{๒๐๓} หรือปัญญินทรีย์ (ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความใคร่ครวญ ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี)^{๒๐๔} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแสดงลักษณะแห่งญาณไว้ดังนี้ว่า

“ญาณมีการตรัสรู้สภาวะแห่งธรรมเป็นลักษณะ มีการกำจัดเสียซึ่งความมืด คือโสมพะ อันปิดบังสภาวะแห่งธรรมทั้งหลายเป็นรส มีความหายหลงเป็นผล ส่วนสมาธิจัดเป็นปัทมฐาน (คือเหตุใกล้) ของญาณนั้น”^{๒๐๕} ซึ่งมีพระบาลีรับรองว่า “สมาธิโต ยถาภูตฺ ขานาติ ปสฺสตี. ผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว (เป็นสมาธิ) ย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง”^{๒๐๖}

ญาณ คือ ธรรมชาตที่รู้แจ้งตามความจริง ที่เรียกว่ารู้อย่าง ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค มีลักษณะแห่งการรู้สภาวะธรรมตาแห่งธรรมทั้งหลาย คือ ลักษณะ ๓ มี อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา มีลักษณะสอง

^{๑๙๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/ ๑๐๐/ ๑๐๖.

^{๑๙๙} ดูใน อภิ.ปุ. (ไทย) ๓๖/๓๑/๑๒๒ , อภิ.ปุ.อ. (บาลี) ๓๑/๕๓.

^{๒๐๐} ดูใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๔/๑๖๒ , ที.ม.อ. (บาลี) ๑/๒๑๔/๑๙๖.

^{๒๐๑} อง.ทุกก.(ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๕, ขุ.ม.อ.(บาลี) ๓/๕๐

^{๒๐๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๗-๒๕๙/๒๗๗-๒๘๓, วิสุทธิ คือความบริสุทธิ์ที่สูงขึ้นไปเป็นขั้นๆ หมายถึง ธรรมที่ชำระสัตว์ให้บริสุทธิ์ ทำไตรสิกขาให้บริบูรณ์เป็นขั้นๆ ไปโดยลำดับ จนบรรลุพระนิพพาน มี ๗ ช่วง คือ ๑) สีลวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งศีล ๒) จิตตวิสุทธิ ความหมดจดแห่งจิต ๓) ทิณฺณวิสุทธิ ความหมดจดแห่งทิณฺณ ๔) กังขาวิตรณวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัย ๕) มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง ๖) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นทางดำเนิน ๗) ญาณทัสสนวิสุทธิ ความจดแห่งญาณทัสสนะ ขุ.ป.อ.(บาลี)๑/๒๕/๑๓๘

^{๒๐๓} มหามกุฏราชวิทยาลัย, **อภิธัมมัตถวินิฎฐิกาแปล**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพฯ :โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๙๖.

^{๒๐๔} อภิ.สง. (ไทย)๓๔/๓๔/๓๓.

^{๒๐๕} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๗๖.

^{๒๐๖} อง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒/๓.

แสงให้ความสว่าง และกำจัดความมืด หรือกำจัดอวิชชา คือ ความไม่รู้ ซึ่งเป็นเหมือนกับความมืดอันทำให้หลง ให้สิ้นสูญไปขณะเดียวกัน ก็ทำวิชา คือ ความรู้ซึ่งเปรียบเสมือนความสว่างให้เกิดขึ้น ทำให้หายจากความหลงมีลักษณะรู้ทั่วถึงธรรมทั้งหลาย มีลักษณะการแทงตลอดสภาวะธรรมทั้งปวง

๒.๓.๕ ประโยชน์และอานิสงส์ของการเจริญวิปัสสนา

ประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติสมาธิภาวนามีมากมาย จนยากที่จะอธิบายให้เห็นจริงได้ จนกว่าผู้นั้นได้ลงมือปฏิบัติจนได้เห็นผลจริงด้วยตนเอง พอกล่าวเป็นตัวอย่างเป็นตัวอย่างได้ดังนี้

๑. ทำให้จิตใจเกิดความสงบเยือกเย็นเป็นสุข^{๒๐๗}
๒. เมื่อปฏิบัติวิปัสสนาถึงสังขารุเพกขาญาณ (ญาณที่ ๑๑) จนแก่กล้าแล้ว ทำให้โรคบางอย่างหายได้ เช่น โรคมะเร็ง ต่อมไทรอยด์ เป็นต้น^{๒๐๘}
๓. ถ้าปฏิบัติไม่สำเร็จ ติดอยู่เพียงแค่อนุญาณที่ ๑๑ ก็ไม่เสียเวลาเปล่าเพราะจะเกิดปัญญาญาณที่จะใช้ในการแก้ปัญหาต่าง ๆ ในโลกได้
๔. แก้อาถรรพ์ มนต์ดำได้ ไม่ว่าจะถูกของหรือโดนยาพิษ ยาสั่งมา เมื่อปฏิบัติจนถึงสังขารุเพกขาญาณแล้ว อาถรรพ์จะหายไปจนเกลี้ยง
๕. ปิดประตูอบาย คือ เมื่อบรรลุโสดาบันแล้ว แม้เคยทำบาปไว้มากก็ไม่ต้องตกนรก^{๒๐๙} ไม่เกิดเป็นเปรตอสุรกาย และสัตว์เดรัจฉานอีกเลย^{๒๑๐} และจะได้บรรลุมรรคผลเบื้องสูง^{๒๑๑} ไม่ต้องกลับมาเกิดอีกเลย^{๒๑๒} อันเป็นจุดประสงค์สูงสุดในพระพุทธศาสนา

การเจริญวิปัสสนามีอานิสงส์มากมาย เช่น

๑. ก่อให้เกิดสภาวะญาณในขั้นต่างๆ จนถึงมรรค ผล นิพพาน
๒. ก่อให้เกิดสมาธิที่บริสุทธิ์(อุเบกขาญาณ) บรรเทาโรคได้
๓. ก่อให้เกิดวิปัสสนากุศล อันบริสุทธิ์กว่ากุศลทั้งปวง^{๒๑๓}
๔. ก่อให้เกิดปัญญาตามลำดับขั้น ใช้แก้ปัญหาทั้งปวงได้
๕. เป็นเหตุปัจจัยโดยตรงให้บรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา คือ บรรลุโสดาบัน สกทาคามี อนาคามี และอรหันต์ ปิดประตูอบายภูมิได้อย่างสิ้นเชิง
๖. เมื่อบรรลุนิพพานแล้ว ก็จะไม่ทุกข์ได้อย่างถาวร และประสบสุขชั่ววันรันดร์ อย่างแท้จริง (นิพพานํ ปรมํ สุข)^{๒๑๔}

^{๒๐๗} ดูรายละเอียด อด.อ.อ. (บาลี) ๓/๖๕-๖/๒๗๐-๒.

^{๒๐๘} ดูรายละเอียดใน พินิจ รัตนกุล., ศ.ดร., สวดมนต์ สมาธิ วิปัสสนา รักษาโรคได้. พิมพ์ครั้งที่ ๓ นนทบุรี. บริษัทเพชรรุ่งการพิมพ์จำกัด, ๒๕๔๗.

^{๒๐๙} ดูใน อด.ทสก. (บาลี) ๒๔/๖๓/๙๕ , อด.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๓/๑๔๑.

^{๒๑๐} ดูใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๐๖/๓๐๐ , ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๖/๕๐๙.

^{๒๑๑} ดูใน ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๙๗/๑๗๕-๖, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙๗/๒๓๕-๒๓๗.

^{๒๑๒} บรรลุอรหัตตผลไม่กลับมาเกิดในภพอื่นอีกต่อไป ดูใน ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๙/๒๒๕.

^{๒๑๓} ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/๖/๑๔, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๖/๒๕

^{๒๑๔} ดูรายละเอียดใน อด.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๔/๕๐๐.

๒.๔ สัมมาทิฐิ

สัมมาทิฐิ^{๒๑๕} เป็นเรื่องสำคัญมากในการเจริญวิปัสสนาภาวนา เพราะถ้ามีทิฐิที่ผิดเพี้ยนว่า บุญบาปไม่มี ตายแล้วสูญ ส่งผลให้ทำกรรมที่เลวร้ายได้อย่างง่ายดาย โดยไม่รู้สึกรู้สีกแต่อย่างใด หรือสอนธรรมแบบผิด ๆ เพราะเหตุนี้คัมภีร์อรรถกถาจึงอธิบายว่า มรรคมืองค์ ๘ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสัมมาทิฐิก่อน เพราะความที่สัมมาทิฐิเป็นธรรมมีอุปการะมาก แก่พระโยคีผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน ..พระโยคาวจรจึงกำจัดความมืดคืออวิชชาด้วยสัมมาทิฐิ กล่าวคือวิปัสสนาญาณ^{๒๑๖}

๒.๔.๑ ความหมาย และลักษณะ

องค์ประกอบของอริยมรรคมืองค์ ๘ จะมีคำว่า “สัมมา” กำกับไว้ข้างหน้าเสมอ เรามักจะแปลคำนี้ว่า “ชอบ ” และแปลเป็นภาษาอังกฤษว่า “Right” (ถูก) แต่ก็ไม่ได้ให้รายละเอียด ว่ามีขอบเขตแค่ไหนอย่างไร ดังนั้นการทำความเข้าใจความหมายของคำว่า “สัมมา” ให้ชัดเจนก่อน จึงเป็นวิธีทางหนึ่งที่จะช่วยให้เข้าใจความหมายของสัมมาทิฐิได้ง่ายขึ้น

คำว่า "สัมมา" ครอบคลุมความหมายว่า ความสมบูรณ์ (Completeness) ซึ่งมีความหมายลึกซึ้งมากกว่าแค่ “ถูกต้อง” เพราะเรื่องถูกผิด อาจเป็นเพียงความเห็นเฉพาะกลุ่ม เฉพาะบุคคล ก็ได้ สิ่งที่ถูกต้องสำหรับคนหนึ่ง อาจเป็นสิ่งที่ผิดสำหรับคนอื่นก็ได้

ความหมายที่มีมิติที่ลึกกว่า คำว่า "สัมมา" หมายถึงความสมบูรณ์ และความสมดุลในการพัฒนาชีวิต ซึ่งสามารถอธิบายได้ ๒ ลักษณะ ความหมายในทางสมบูรณ์สูงสุดของผู้บรรลุอรหัตต์ และความหมายในทางขับเคลื่อน หมายถึงการสั่งสมเพิ่มพูนขึ้นไปตามลำดับตลอดเวลาแห่งการพัฒนาฝึกฝนพัฒนาตนตามอริยมรรค จนกว่าจะบรรลุถึงจุดสมบูรณ์สูงสุด^{๒๑๗}

คำว่า "สัมมา" หมายถึง "ชอบ" และ "ถูกต้อง" โดยคำทั้งสองนี้จะต้องเล็งไปที่ความดับทุกข์โดยตรงถ้าไม่ได้มุ่งไปที่ความดับทุกข์โดยตรงก็ไม่ถือว่าเป็นสัมมา เช่น ความเห็นแบบคาดคะเนหรือแนวคิดของพวกนักปรัชญาแม้จะได้รับการยอมรับว่าชอบหรือถูกต้องถ้าไม่ได้มุ่งไปที่การแก้ปัญหาความทุกข์ในชีวิตก็ไม่ถือว่าเป็นสัมมาเช่นเดียวกัน^{๒๑๘}

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้นิยามความหมายของคำว่า “สัมมา” ด้วยคำภาษาไทย ๗ คำ คือ โดยชอบ ดี ถูกต้อง ถูกถ้วน สมบูรณ์ จริง และแท้^{๒๑๙} ในขณะที่พุทธทาสภิกขุได้นิยามด้วยคำในภาษาไทย ๒ คำ คือคำว่า “ชอบ” และคำว่า “ถูกต้อง” โดยคำทั้งสองนี้จะต้องเล็งไปที่ความดับทุกข์โดยตรงถ้าไม่ได้มุ่งไปที่ความดับทุกข์โดยตรงก็ไม่ถือว่าเป็นสัมมา เช่น ความเห็นแบบคาดคะเนหรือแนวคิดของพวกนักปรัชญาแม้จะได้รับการยอมรับว่าชอบหรือถูกต้องถ้าไม่ได้มุ่งไปที่การแก้ปัญหาความทุกข์ในชีวิตก็ไม่ถือว่าเป็น

^{๒๑๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๙๗/๕๓๙.

^{๒๑๖} พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค เล่ม ๑ ภาค ๒ - หน้า ๑๑๑

^{๒๑๗} Lama Anagarika Govinda, The Psychological Attitude of Early Buddhist Philosophy (London : Anchor Press, 1965), p.11.

^{๒๑๘} ibid.p.11-12.

^{๒๑๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘). หน้า ๓๒๙.

เป็นสัมมา เช่นเดียวกัน^{๒๒๐} นอกจากนั้นคำว่า “สัมมา” ยังเป็นตัวกำกับให้องค์ประกอบของมรรคแต่ละองค์ มีความเป็นสายกลางในตัวเองไม่เอียงสุดโต่งไปด้านใดด้านหนึ่ง เช่น ไม่ยึดมั่นถือมั่นในทิวทัศน์อย่างมกมายจน กลายเป็นกำแพงปิดกั้นตัวเองและไม่ปล่อยตัวเองจนกลายเป็นคนไร้จุดยืนเมื่อบูรณาการองค์มรรคทั้ง ๘ ที่มีความ เป็นกลางในตัวเองเข้าด้วยกันก็จะทำให้เกิดระบบจริยธรรมแบบองค์รวมที่มีความเป็นสายกลางและ สมดุลครบทุกด้าน

ความหมายของสัมมาทิวทัศน์

สัมมาทิวทัศน์ แปลว่า ปัญญาเห็นชอบ ความเห็นชอบ มีรากศัพท์มาจาก สมนมา บทหน้า ทิส ธาตุในความเห็น, แสดง ลง ตี ปัจจัย แปลง ตี เป็น ฐติ แล้วลบ ส ที่ ทิส เป็นอิการันต์ในอดีถิลิงค์ มีวิเคราะห์ว่า สมนมาทิสสนํ สมนมาทิวทัศน์ ความเห็นชอบ ชื่อว่า สัมมาทิวทัศน์ (ปัญญาเห็นชอบ) และวิเคราะห์ว่า สมนมา อวิปริตโต ทิสสนํ สมนมาทิวทัศน์ แปลว่า ความเห็นโดยชอบ คือโดยไม่ วิปริต ชื่อว่า สัมมาทิวทัศน์^{๒๒๑}

สัมมาทิวทัศน์ เป็นชื่อของปัญญา ดังที่ปรากฏในคัมภีร์วิภังค์ว่า “บรรดามรรคมีองค์ ๘ เหล่านั้น สัมมาทิวทัศน์ เป็นไฉน ความรู้ทั่ว (ปญชา) กิริยาที่รู้ชัด (ปชานนา) ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือก เห็นธรรม สัมมาทิวทัศน์ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สัมมาทิวทัศน์”^{๒๒๒} สัมมาทิวทัศน์เป็นไวพจน์ของปัญญา^{๒๒๓}

ความหมายของคำว่า "สัมมาทิวทัศน์" ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทรวมถึงในชั้นอรรถกถาและ ฎีกาต่างๆ ซึ่งผู้วิจัยได้ประมวลมาจากคัมภีร์มีดังนี้

คัมภีร์สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกัพระสารีบุตรได้อธิบายความหมายของคำว่า "สัมมาทิวทัศน์" ในสัมมาทิวทัศน์สูตร ว่าสัมมาทิวทัศน์ คือ ความเห็นชอบได้แก่ รู้จักอกุศล รู้จักอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ โมหะ รู้จักกุศล รู้จักกุศลมูล คือ อโลภะอโทสะ อโมหะ รู้จักอาหารทั้ง ๔ อันได้แก่รู้จักว่าอาหาร คือคำ ข้าวซึ่งเป็นของหยาบ เป็นอาหารของกาย รู้จักว่าผัสสะ เป็นอาหารของเวทนา รู้จักมโนสังขเจตนาคือความ จงใจว่า เป็นอาหารของกรรม และรู้จักวิญญาณว่าเป็นอาหารของนามรูป^{๒๒๔}

คัมภีร์วิมุตติมรรคพระอุปติสสะได้อธิบายความหมายของคำว่า "สัมมาทิวทัศน์" ว่า "สัมมาทิวทัศน์ ได้แก่ ความรู้แจ้งอริยสัจ ๔ อีกประการหนึ่ง บุคคลดำเนินตามอริยมรรค เขาย่อมรู้แจ้งในนิพพานนี้เรียกว่า สัมมาทิวทัศน์ เธอเป็นผู้ตื่นในนิพพานเท่านั้น"^{๒๒๕}

คัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสะจารย์ ได้อธิบายความหมายของคำว่า "สัมมาทิวทัศน์" ว่า "สัมมาทิวทัศน์ แท้จริง (ว่า) โดยสังเขป ปัญญาจักขุอันมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ถอนอวิชานุสัยขึ้นได้แห่ง

^{๒๒๐} พุทธศาสนิกขุ . มหิตลธรรม. (กรุงเทพมหานคร: หจก. การพิมพ์พระนคร, ๒๕๑๘). หน้า ๒๖๔.
^{๒๒๑} พันตรีประยุทธ์ หลงสมบุญ, พจนานุกรมมคธ - ไทย, หน้า ๗๒๒.
^{๒๒๒} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๔๗๔/๒๔๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๙๒/๓๗๔.
^{๒๒๓} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๘๙/๔๐๕, ม.อ.อ. (ไทย) ๑/๑๔๒/๑๘๗.
^{๒๒๔} ม.ม.อ.(บาลี) ๑/๘๙ /๒๐๙.
^{๒๒๕} พระอุปติสสะเถระ,คัมภีร์วิมุตติมรรค, แปลโดยพระธรรมโกศาจารย์(ประยูร ธมมจิตโต)และคณะ, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๓๒๓.

พระโยคีผู้ปฏิบัติเพื่อแห่งตลอดซึ่งสังขจะ๔ (นั่นแล) ชื่อสัมมาทิฏฐินั้น มีความเห็นชอบเป็นลักษณะ มีอันประกาศแท้จริงเป็นกิจ มีการทำลายความมืดคือ อวิชชาเสียได้เป็นผล^{๒๒๖}

สัมมาทิฏฐิ หมายถึง ความเห็นชอบ^{๒๒๗} หรือ ปัญญาอันเห็นชอบ คือ เห็นอริยสังข ๔^{๒๒๘} มีลักษณะดังนี้

ปัญญา กิริยาที่รู้จัก ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคันคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องละกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญา ปัญญาปริย ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรคนี้ เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ^{๒๒๙}

คำว่า "สัมมาทิฏฐิ" ความหมายในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึงความเห็นชอบเป็นลักษณะ ความเห็นถูกความเห็นชอบได้แก่ รู้จักอกุศล รู้จักอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ โมหะ รู้จักกุศล รู้จักกุศลมูล ทำลายอวิชชาเสียได้ มีความรู้แจ้งอริยสังข๔ บุคคลดำเนินตามอริยมรรค เขาย่อมรู้แจ้งในนิพพานนี้ เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ

ลักษณะ ๑๑ ประการของสัมมาทิฏฐิ^{๒๓๐} มีดังนี้

๑) ทัสสนะ แปลว่า เห็น การเห็นที่มีลักษณะของปัญญา คือ เห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาของรูปนาม เห็นอริยสังข เห็นนิพพาน

๒) ปหานะ แปลว่า ละ คือ ละความเห็นผิดต่าง ๆ เช่นเห็นว่า มรรค ผล นิพพานไม่มี

๓) อุปัตถัมภะ แปลว่า อุปถัมภ์ค้ำชู คือ เป็นอุปการะต่อสหชาติธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกัน เช่น สัมมาสังกัปปะ เป็นต้น

๔) ปริยาทานะ แปลว่า ครอบงำ คือ ความครอบงำกิเลสทั้งหลายในขณะแห่งโสดาปัตติมรรคขึ้นไป

๕) วิโสธนะ แปลว่า ให้บริสุทธิ์หมดจด คือ ยังจิตให้บริสุทธิ์ด้วยปฎิเวธ

๖) อธิษฐานะ แปลว่า ตั้งมั่น คือ ตั้งใจมั่น ได้แก่ มั่นอยู่กับรูปนาม ไตรลักษณ์ ไตรสิกขา และตั้งมั่นอยู่กับมรรค ผล นิพพาน

๗) โวทานะ แปลว่า ผ่องแผ้ว คือ ยังจิตให้ผ่องแผ้วจากกิเลสทั้งหลาย

๘) วิเสสธัมมะ แปลว่า บรรลุคุณวิเศษ คือ บรรลุโสดาปัตติมรรคขึ้นไป เป็นต้น

^{๒๒๖} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์(อาจ อาจสภะเถระ) และคณะ, (The Corporate Body of the Buddha Educational Foundation : Taipei), หน้า ๘๗๓.

^{๒๒๗} ดูรายละเอียดใน อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๑.

^{๒๒๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๓๕.

^{๒๒๙} ดูรายละเอียดใน อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๒๙๗/๔๓.

^{๒๓๐} ดูรายละเอียดใน พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙) , คำบรรยายเรื่องวิปัสสนากรรมฐาน เล่ม ๗-๘-๙, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด , ๒๕๓๘), หน้า ๔๓๓-๔๓๖.

- ๙) ปฏิเวธะ แปลว่า ทางตลอด คือ ทางตลอดปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ
 ๑๐) อภิสมยะ แปลว่า ตรัสรู้ คือ ตรัสรู้หรือริยสัจ ๔ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค
 ๑๑) ปติภูจฺจาปนะ แปลว่า ยังจิตให้ตั้งอยู่ในนิโรธ คือ เข้าถึงพระนิพพาน^{๒๓๑}

สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบนั้น เป็นความเห็นอริยสัจ ๔ โดยอาการ ๓ หรือ ญาณ ๓ คือ สัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ ซึ่งเป็นความเห็นที่ตรงตามหลักความจริงหรือที่เรียกว่ากฎธรรมชาติโดยมีความเห็นสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง เห็นสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นทุกข์ เห็นสิ่งที่ไม่มีความเป็นตัวตนว่าไม่มีตัวตน เห็นสิ่งที่ไม่งามว่าไม่งาม^{๒๓๒} โดยการละทิฐิวิปลาสต่าง ๆ ออกได้ จึงกล่าวได้ว่าเป็นสัมมาทิฐิ ความเห็นที่ถูกต้อง

๒.๔.๒ ประเภทของสัมมาทิฐิ

พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ความเห็นชอบเป็นไฉน ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในเหตุให้เกิดทุกข์ ความรู้ในความดับทุกข์ ความรู้ในทางดำเนินไปสู่ความดับทุกข์ ความรู้ดังกล่าวเรียกว่า สัมมาทิฐิ^{๒๓๓}

สัมมาทิฐิ คือ ความเห็นตรงตามสภาวะ คือ เห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง เป็นการรู้ตามความเป็นจริงในอริยสัจ ๔ “สัมมาทิฐิ เป็นไฉน ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้เรียกว่า สัมมาทิฐิ”^{๒๓๔}

โดยญาณ ๓ โดยความเป็นไปในอริยสัจ ๔ คือ สัจญาณ กิจจญาณ และกตญาณ สัมมาทิฐิ นี้จัดว่าเป็นปัญญา คือ ความเห็นชอบ หรือเข้าใจถูกต้อง

โดยประเภทของสัมมาทิฐิ ๕ คือ

- ๑) กัมมัสสกตาสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบเกี่ยวกับกรรม
- ๒) ฌานสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบที่เกิดร่วมกับฌาน
- ๓) วิปัสสนาสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบที่เกิดร่วมกับวิปัสสนา
- ๔) มรรคสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบที่เกิดร่วมกับมรรคญาณ
- ๕) ผลสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบที่เกิดร่วมกับผลญาณ^{๒๓๕}

ในคัมภีร์อรรถกถาของอุปริปณาสก^{๒๓๖} กล่าวถึงสัมมาทิฐิมี ๕ ชนิดเช่นเดียวกัน ต่างกันเพียงมีปัจเจกชนสัมมาทิฐิ คือความเห็นชอบที่เกิดจากการพิจารณาทบทวน มาแทนฌานสัมมาทิฐิเท่านั้น เมื่อนำมารวมกัน จึงมีสัมมาทิฐิ ๖ ชนิดตามคัมภีร์อรรถกถาของอังกุตตริกาย^{๒๓๗}

^{๒๓๑} พระอานาจ ขนฺติโก (ภาคหาญ), “ศึกษาอริยมรรคในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๒๑.

^{๒๓๒} ดูรายละเอียดใน อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๕๐/๘๑.

^{๒๓๓} กตมา จ ภิกขเว สมมาทิฐิ. ยัม โข ภิกขเว ทุกฺขเ ฉญาณํ, ทุกฺขสมุทฺทยเ ฉญาณํ, ทุกฺขนิโรธเ ฉญาณํ, ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทา ย ฉญาณํ, อยัม วุจฺจติ ภิกขเว สมมาทิฐิ. (ที. มหา. ๑๐/๔๐๒/๒๗๙)

^{๒๓๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๘๗/๓๗๑.

^{๒๓๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุดสโม) ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพฯ: มหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๑๓๓.

ในเรื่องนี้อธิบายว่า ผลสัมมาทิฐิ เกิดพร้อมกับผลญาณทั้ง ๔ และผลญาณนั้นก็เกิดต่อจากมรรคญาณด้วยอำนาจของอนันตรปัจจัย (ปัจจัยต่อเนื่องไม่มีระหว่าง) ไม่มีความจำเป็นที่ผู้ปฏิบัติจะต้องทำอะไรเป็นพิเศษ ถึงปัจจุเวกชนสัมมาทิฐิก็เป็นการพิจารณาทบทวนมรรค ผลเป็นต้นที่ตนบรรลุแล้ว จึงเป็นอันว่าผู้เจริญวิปัสสนาต้องพากเพียรปฏิบัติให้เกิดสัมมาทิฐิ ๔ ชนิด ส่วนสัมมาทิฐิที่เหลือ คือ ผลสัมมาทิฐิ และปัจจุเวกชนสัมมาทิฐิ จะเกิดตามมาเอง

๑) กัมมัสสกตาสัมมาทิฐิ

กัมมัสสกตาสัมมาทิฐิ หมายถึง ความเชื่อกฎแห่งกรรมว่ากรรมและผลกรรมมีจริง กรรม คือ การกระทำ และการกระทำต่างๆ ย่อมก่อให้เกิดผลดีบ้าง ผลร้ายบ้าง ผลก่อกรรมชั่วก็ต้องได้รับผลชั่ว เช่น ผู้ทำผิดกฎหมายต้องรับโทษทัณฑ์ หรืออย่างน้อยก็ถูกสังคมติเตียน ผู้ที่กล่าวคำหยาบก็ถูกตอบกลับด้วยคำหยาบ การมองด้วยสายตามุ่งร้ายก็ถูกมองกลับด้วยสายตามุ่งร้ายเช่นเดียวกัน ในทางตรงข้าม ใบหน้าที่ยิ้มแย้มจะได้รับการยิ้มตอบ คำพูดที่เป็นมิตรก็จะได้คำตอบที่เป็นมิตร

เด็กที่เรียบร้อยขยันเรียน เมื่อเติบโตเป็นผู้ใหญ่ก็จะประสบผลสำเร็จมีความรุ่งเรืองในหน้าที่การงาน ผู้ขยันหมั่นเพียรในการประกอบอาชีพก็จะร่ำรวย ส่วนผู้ที่เล่นการพนันจะพบกับความหายนะเราจะเห็นตัวอย่างการทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่วอยู่ทั่วไปในชีวิตประจำวัน

กฎแห่งกรรมมิได้ให้ผลในชาติปัจจุบันเท่านั้น แม้ในสังสารวัฏอันยาวนานนี้ก็เป็นที่ไปตามกฎแห่งกรรม คือกรรมดีย่อมให้ผลดีกรรมชั่วให้ผลที่ชั่ว ผู้ที่ทำความชั่วนอกอดีตชาติก็จะได้รับวิบากชั่วในชาตินี้ เช่น มีอายุสั้น ถูกโรคร้ายเบียดเบียน หน้าตาอัปลักษณ์ ยากจนไร้ญาติขาดมิตร เป็นต้น การทำบาปในชาตินี้ เช่น การฆ่า การทรมานสัตว์ การลักทรัพย์ การพูดเท็จ จะส่งผลให้ไปเกิดในภูมิที่ต่ำลง และจะต้องได้รับกรรมเช่นเดียวกับที่ได้ทำไว้

ส่วนผู้ที่บำเพ็ญกุศลกรรมไว้ในอดีตชาติก็จะได้รับกุศลวิบากในชาติปัจจุบัน เช่น มีอายุยืนยาว สุขภาพแข็งแรง หน้าตาสวยงาม พรั่งพร้อมด้วยลาภ ยศ บริวาร การงดเว้นกรรมชั่ว ทำแต่กรรมดี เช่น ทำบุญให้ทาน ช่วยเหลือผู้อื่น จะส่งผลให้ไปเกิดในภพภูมิที่สูงขึ้น ได้รับผลของกรรมดีที่ได้ทำไว้ นอกจากจะเห็นผลของกรรมจากตัวอย่างในชีวิตจริงแล้ว ความเชื่อว่าการกระทำเป็นความจริง เชื่อว่า กัมมัสสกตาสัมมาทิฐิ คือ ความเห็นที่ถูกต้องว่าทุกคนมีกรรมเป็นของตน

กัมมัสสกตาสัมมาทิฐิไม่จำเป็นต้องเกิดจากปัญญาที่หยั่งเห็นสภาวะธรรม แต่อาจเกิดจากศรัทธาคือความเชื่อในคำสั่งสอนของผู้อื่น หรือจากการศึกษาพระไตรปิฎก หรือจากการพิจารณาตามข้อเท็จจริงที่พบเห็น สัมมาทิฐิประเภทนี้จัดเป็นสัมมาทิฐิในกุศลกรรมบถ ๑๐ ส่วนความเห็นที่ว่ากรรมไม่มีผล เป็นมิจฉาทิฐิในอกุศลกรรมบถ ๑๐

^{๒๓๖} อิมสมิณจ ปน สุตเต ปณจ สมมาทิฐิโย กถิตา วิปัสสนาสมมาทิฐิ กัมมัสสกตาสัมมาทิฐิ มคค - สมมาทิฐิ ผลสมมาทิฐิ ปัจจุเวกชนสมมาทิฐิติ. (ม. อ. ๔/๘๖) “อนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสถึงสัมมาทิฐิ ๕ อย่างไว้ในพระสูตรนี้ คือวิปัสสนาสัมมาทิฐิ กัมมัสสกตาสัมมาทิฐิ มรรคสัมมาทิฐิ ผลสัมมาทิฐิ และปัจจุเวกชนสัมมาทิฐิ”

^{๒๓๗} สมมาทิฐิภาติ กัมมัสสกตชฌานวิปัสสนามคคผลวเสน ปณจวิธาย สมมาทิฐิยาสมนนาคตา. อปิจ ปัจจุเวกชนญาณมปี สมมาทิฐิเยวาติ เวทิตพพา. (อง. อ. ๓/๔๘) “พระดำรัสว่า สมมาทิฐิกา (ผู้มีสัมมาทิฐิ) คือผู้ถึงพร้อมด้วยสัมมาทิฐิ ๕ ประเภทโดยจำแนกเป็นกัมมัสสกตาสัมมาทิฐิ ฌานสัมมาทิฐิ วิปัสสนาสัมมาทิฐิ มรรคสัมมาทิฐิ และผลสัมมาทิฐิ อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่ามีปัจจุเวกชนญาณก็เป็นสัมมาทิฐิ ที่เดียว”

กัมมัสสกตาสัมมาทิฏฐินี้ เป็นมูลเหตุของการทำกรรมดีทั้งปวง ผู้มีสัมมาทิฏฐิจะงดเว้นการทำกรรมชั่ว ทำกรรมดีขั้นพื้นฐาน เช่นทำบุญให้ทาน รักษาศีล ซึ่งเป็นพื้นฐานให้มีพัฒนาสมาธิและวิปัสสนาต่อไป ดังพระพุทธดำรัสว่า

“ภิกษุ เพราะเหตุนี้ เธอพึงชำระเบื้องต้นของกุศลธรรมทั้งหลาย อะไรคือเบื้องต้นของกุศลธรรมทั้งหลาย ศีลที่หมดจดดี และความเห็นที่ถูกต้อง คือเบื้องต้นของกุศลธรรมทั้งหลาย ภิกษุ เมื่อศีลของเธอหมดจดดี และความเห็นที่ถูกต้องแล้ว ต่อแต่นั้น เธออาศัยศีลดำรงอยู่ในศีลแล้ว พึงเจริญสติปัญญา ๔ ทั้งสามประเภท [คือการตามรู้รูปนามภายใน การตามรู้รูปนามภายนอก และการตามรู้รูปนามทั้งภายในและภายนอก]^{๒๓๘}

จะเห็นได้ชัดว่า กัมมัสสกตาสัมมาทิฏฐิและการรักษาศีลนั้นเป็นพื้นฐานที่จำเป็นสำหรับการเจริญภาวนากุศล อีกทั้งจิตตวิสุทธิคือสมาธิและอุچارสมาธิก็จัดเป็นพื้นฐานที่จำเป็นแก่การเจริญวิปัสสนา ต่อจากนั้นจึงเจริญวิปัสสนาเพื่อให้บรรลุมรรคญาณต่อไป

สรุปได้ว่า ทางปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นที่เรียกว่า มรรค มี ๓ ชั้น^{๒๓๙} คือ ๑. มูลมรรค ทางปฏิบัติขั้นต้น คือ ศีล และ สัมมาทิฏฐิ ๒. บุรพภาคมรรค ทางปฏิบัติขั้นกลางที่เกิดก่อนโลกุตตรมรรค คือ การปฏิบัติวิปัสสนาที่ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ (วิปัสสนามรรค) ๓. โลกุตตรมรรค โลกุตตรธรรมในพระพุทธศาสนา คู่กับอริยมรรค มี ๔ ชั้น คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค โลกุตตรมรรคนี้เป็นชื่อรวมของสัมมาทิฏฐิ เป็นต้นทั้ง ๘ อย่าง (เจตสิกทั้ง ๘ ดวง) ฝ่ายโลกุตตระที่เกิดร่วมกันในขณะเดียวกัน ส่วนสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ๘ อย่างนั้นเป็นองค์มรรคที่ละอย่างฝ่ายโลกียะ

๒) ฌานสัมมาทิฏฐิ

ถ้าผู้ปฏิบัติธรรมเจริญสมาธิจนบรรลุฌาน ปัญญาที่เกิดร่วมกับฌานคือญาณสัมมาทิฏฐิ ซึ่งแม้จะไม่สำคัญต่อการเจริญวิปัสสนาโดยตรง แต่ฌานก็มีประโยชน์เพราะทำให้เกิดจิตตวิสุทธิ ซึ่งเป็นบาทฐานสำหรับการเจริญวิปัสสนา โดยออกจากฌานแล้วกำหนดรู้ญาณจิตและองค์ธรรมที่เกิดร่วม เช่น วิตก วิจารณ์ สุข เอกัคคตา ผัสสะ เจตนา และมนสิการ เป็นต้น หรือการกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกอันเป็นที่ตั้งของฌาน ก็เกิดปัญญาหยั่งเห็นความเกิดดับติดต่อกันอย่างรวดเร็วของสภาวะธรรม จนเข้าใจในความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน (ผู้ปฏิบัติธรรมประเภทนี้เรียกว่า สมถยานิก คือผู้บรรลุธรรมด้วยสมถยาน ส่วนผู้บรรลุธรรมด้วยวิปัสสนายาน ชื่อว่า วิปัสสนายานิก)

เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมเจริญฌานสลัดกับการกำหนดรู้รูปนามที่ปรากฏในขณะที่เข้าฌานต่อไปอีก วิปัสสนามรรค (การปฏิบัติวิปัสสนาที่ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘) ก็จะแก่กล้าขึ้นเป็นลำดับจนรู้แจ้งพระนิพพานไปในที่สุดด้วยมรรคญาณ มีคำยืนยันเรื่องนี้ในฉานสูตรของอังคุตตรนิกาย นวกนิบาตว่า

^{๒๓๘} ตสมาตฺถิ ทฺวํ ภิกฺขุ อาทิเมว วิโสเธหิ กุสฺเสสุ ฌมฺเมสุ โก จาเท กุสลานํ ฌมฺมานํ สึลฺลจฺจ สุวิสฺสุทฺธํ ทิฏฺฐิ จ อฺชุกา. ยโต โข เต ภิกฺขุ สึลฺลจฺจ สุวิสฺสุทฺธํ ภวิสฺสติ ทิฏฺฐิ จ อฺชุกา, ตโต ทฺวํ ภิกฺขุ สึลํ นิสฺสาย สึเล ปติฏฺฐาย จตฺตารโ สติปฺปญฺจานเน ติวิเรน ภาเวยยาสึ. (ส. มหา. ๑๙/๓๘๒/๑๔๔)

^{๒๓๙} ทางปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นที่เรียกว่า มรรค ซึ่งจำแนกไว้ ๓ ชั้นนี้ เป็นการสรุปความแนวปฏิบัติจากพระสูตรที่กล่าวไว้ข้างต้น แม้จะไม่พบชื่อว่ามูลมรรคและบุรพภาคมรรคตามที่อธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาก็พบข้อความที่แสดงถึงบุรพภาคมรรคในคัมภีร์อรรถกถาว่า อโยนฺทึ ปุพฺพภาเค โลกิโย สติปฺปญฺจานมคฺโค ภาวิตฺ โลกุตฺตรมคฺคสฺส อธิคฺมาย สวตฺตติ. (ที. มหา. ๒/๓๖๕) “โดยแท้จริงแล้ว มรรคคือสติปัญญาฝ่ายโลกียะในส่วนเบื้องต้นนี้ เมื่อบุคคลอบรมแล้วย่อมดำเนินไปเพื่อบรรลุมรรคฝ่ายโลกุตตระ

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้สังัดแล้วจากกามคุณสังัดแล้วจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติและสุข เกิดแต่วิเวกอยู่ เธอย่อมหยั่งเห็นธรรมเหล่านั้น คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ในขณะเกิดปฐมฌานนั้น ว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เหมือนโรค เหมือนไฟ เหมือนหนาม ไม่ดี งาม เหมือนความป่วยไข้ เป็นสภาพอื่น [จากตัวตน] แตกสลาย ว่างเปล่า ไม่ใช่ตัวตน ฯลฯ เธอดำรงอยู่ในวิปัสสนาที่รู้เห็นรูปนามนั้นแล้วย่อมถึงความสิ้นไปแห่งกิเลส”^{๒๔๐}

สมถยานิกต้องเข้าฌานก่อนแล้วออกจากฌาน หลังจากนั้นจึงกำหนดรู้ฌานจิตและองค์ธรรมที่เกิดขึ้น เช่น วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา เป็นต้น หรือกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกอันเป็นที่ตั้งของฌาน จึงจะบรรลุมรรคญาณด้วยวิปัสสนามรรคที่มีฌานเป็นฐานส่วนวิปัสสนายิกที่ไม่ได้เจริญฌานต้องเจริญสติระลึกรู้รูปนามให้เท่าทันปัจจุบันขณะอย่างต่อเนื่อง ไม่ว่าจะเป็นการเห็น การได้ยิน การรู้กลิ่น การลิ้มรส การกระทบสัมผัส และความคิดฟุ้งซ่านจนกระทั่งเกิดปัญญาหยั่งเห็นการเกิดดับของสภาวะธรรมในปัจจุบันขณะการใคร่ครวญความรู้ที่จำมาจากตำรา ไม่อาจพัฒนาปัญญาระดับวิปัสสนาญาณและมรรคญาณได้ เพราะไม่ใช่การรู้เห็นสภาวะธรรมของรูปนามอย่างแท้จริง

นอกจากนั้น สมถยานิกอาจเจริญกรรมฐานได้อีกวิธีหนึ่ง คือเมื่อออกจากฌานแล้วควรกำหนดรู้ ฌานจิต องค์ธรรมของฌาน และรูปอันเป็นที่ตั้งของฌานคือลมหายใจเข้าออก พร้อมทั้งกำหนดรู้รูปนามที่ปรากฏชัดในแต่ละขณะ เช่น การเห็น การได้ยิน การกระทบสัมผัส ความนึกคิด ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา เช่นเดียวกับวิปัสสนายานิก ต่างกันแต่เพียงสมถยานิกใช้ฌานเป็นฐานในการเจริญวิปัสสนา จึงช่วยให้สามารถหยั่งเห็นสภาวะธรรมของรูปนามได้เร็วกว่าการเจริญวิปัสสนาล้วนๆ ความแตกต่างระหว่างการปฏิบัติของสมถยานิกและวิปัสสนายานิก มีเพียงเท่านั้น

เมื่อสมถยานิกกำหนดรู้สภาวะธรรมของรูปนามเป็นเวลานาน อาจเกิดความเหนื่อยล้าที่เกิดจากการนั่งนาน จึงควรกลับมาเจริญฌานอีกเพื่อผ่อนคลาย พยายามเหนื่อยล้าแล้วให้กำหนดรู้รูปนามในปัจจุบันขณะต่อไป ด้วยวิธีนี้เขาจะสามารถพัฒนาวิปัสสนามรรคจนมีกำลังแก่กล้าที่จะก้าวหน้าไปสู่มรรคญาณต่อไป

วิธีปฏิบัติเช่นนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาของเทวชาวิทักกสูตรว่า

“ถ้อยคำเพียงเท่านั้น ได้กล่าวถึงเวลาเจริญวิปัสสนาโดยอาศัยสมบัติของพระโพธิสัตว์ โดยแท้จริงแล้ว บุคคลใดมีสมาธิและวิปัสสนาไม่แก่กล้า เมื่อเธอนั่งเจริญวิปัสสนานานร่างกายย่อมลำบากเหมือนไฟเผา อยู่ภายใน เหนือไหล่ออกจากรักแร้เหมือนมีควันพุ่งออกจากกระหม่อม จิตย่อมลำบากทรมานทรมาย เธอย่อมเข้าสมาธิตันนั้นอีก ช่มความลำบากกายและใจนั้นแล้ว กระทำให้ทุเลาลงจนสบายแล้วเจริญวิปัสสนาอีก เมื่อเธอนั่งนานอีกความลำบากเหมือนอย่างนั้น ย่อมเกิดขึ้น เธอย่อมเข้าสมาธิอีกกระทำเหมือนก่อน ความจริงการเข้าสมาธิมีอุปการะมากแก่วิปัสสนา”^{๒๔๑}

^{๒๔๐} อธิ ภิกขเว ภิกขุ วิวิจเจว กามเมหิ วิวิจจ อกุสเลหิ ฌมเมหิ สวิตกกั สวิจารณ์ วิเวกชั ปีตีสุขั ปจมี ฌานั อุปสมบชช วิหริตี. โส ยเทว ตตถ โหตี รูปคตั เวทนาคตั สณญาคต สขารคตั วิญญานคตั, เต ฌมเม อนิจจโต ทุกขโต โรคโต คณตโต สลลโต อมโต อาพาทโต พรโต บโลกโต สุลญโต อนตตโต สมนุสสตี ฯเปฯ โส ตตถ จิตโต อาสวานั ขยั ปาปุณนตี. (อง. นวก. ๒๓/๓๖/๓๔๗-๔๘)

^{๒๔๑} เอตตวาตา โพธิสตตสส สมปาตตี นิสสาย วิปัสสนาปฏฐปนกาโล กถิตโต. ยสสตี สมာธิปิ ตรุโณ วิปัสสนาปี. ตสส วิปัสสนั ปฏฐเปตวา อติจิริ นิสินนสส กาโย กิลมตี. อนโต อคคิ วิย อญฺฐหตี. กจเจหิ เสทามุจจนตี. มตถกโต อสุมวญฺญิ วิย อญฺฐหตี. จิตตั ทลญตี วิทลญตี วิปณฺหตี. โสปุณ สมปาตตี สมปาชชิตวา ตัปริทเมตวา มุทุกั กตวา สมสสาเสตวาปุณ วิ ปสสนั ปฏฐเปตี. ตสส ปุณ อติจิริ นิสินนสส ตเถว โหตี. โส ปุณ สมปาตตี สมปาชชิตวาตเถว กโรตี. วิปัสสนาย หิ พหุพการา สมปาตตี. (ม.อ. ๑/๔๑๐-๑)

แนวทางปฏิบัติที่กล่าวไว้ข้างต้นเป็นการเจริญวิปัสสนากรรมฐานสำหรับผู้ปฏิบัติที่เป็นสมถยานิก ส่วนวิปัสสนายิกที่เจริญวิปัสสนาด้วยการกำหนดรู้รูปนามที่ปรากฏชัดในแต่ละขณะ เมื่อเกิดความเหนื่อยล้าขึ้นก็ไม่สามารถเจริญตามเพื่อพักผ่อนได้ จึงควรกำหนดพองยุบที่ท้องแทน วิธีนี้จะช่วยลดความเหนื่อยล้าของกายและใจได้ เมื่อพักจนสดชื่นแล้ว ผู้ปฏิบัติธรรมจะสามารถกลับไปกำหนดรูปนามได้อีก เมื่อปฏิบัติสลับกันไปอย่างนี้ วิปัสสนาสมาธิจะมีกำลังกล้าแข็งขึ้น ช่วยให้สามารถปฏิบัติติดต่อกันได้ทั้งกลางวันกลางคืนโดยไม่ล้าปากกายหรือใจ และกำหนดอารมณ์กรรมฐานได้โดยไม่ต้องพยายามมากนัก อีกทั้งสติก็จะกำหนดรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงได้อย่างคล่องแคล่วไม่ติดขัด ความจริงเกี่ยวกับอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ก็จะปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจน เมื่อปัญญามีความคมกล้ามากขึ้น เขาจะหยั่งเห็นความเกิดขึ้นและดับไปของอารมณ์ที่ถูกรู้และจิตที่รู้อารมณ์ และหลังจากนั้นปัญญาก็จะพัฒนาต่อไปจนบรรลุพระนิพพานด้วยโลกุตตรมรรค

๓. วิปัสสนาสัมมาทิฐิ

วิปัสสนาสัมมาทิฐิ^{๒๔๒} คือ ความเห็นชอบที่อยู่ในขั้นของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นขั้นการพัฒนาที่สืบเนื่องมาจากขั้นสมถภาวนากระบวนการพัฒนาในขั้นนี้จะมุ่งเน้นในเรื่องการใช้ปัญญาพิจารณาสภาพความจริงของเบญจขันธ์ ดังจะเห็นได้จากกิจกรรมแห่งการใช้ปัญญาในวิปัสสนาญาณ ๙ จะเน้นใช้ปัญญาพิจารณาความเกิดขึ้นตั้งอยู่และแตกสลายไปของสังขารทั้งหลาย การพิจารณาเห็นสังขารเป็นของน่ากลัวเป็นของมีโทษและเป็นของน่าเบื่อหน่ายเป็นต้น การปฏิบัติระดับนี้แม้จะเป็นกิจกรรมทางปัญญาแต่ก็ต้องเป็นปัญญาที่ถูกต้องถูกทางถูกกำกับควบคุมด้วยสัมมาทิฐิตลอดเวลา ถ้าไม่มีสัมมาทิฐิคอยควบคุมอาจจะทำให้ไขว้เขวหรือหลงใหลด้วย “วิปัสสนูปกิเลส”^{๒๔๓}

ดังนั้น ในข้อสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ ๙ ท่านจึงจบลงด้วยปัญญาที่โน้มไปหาหรือคล้อยไปสู่การรู้แจ้งสังขารในระดับโลกุตระหรือที่เรียกว่า “สัจจานุโลมิกญาณ” ในขั้นนี้สัมมาทิฐิจึงแสดงบทบาทเป็นทั้งตัวควบคุมและเป็นตัวเชื่อมโยงการพัฒนาระดับโลกียะไปสู่ระดับโลกุตระด้วย

พระพุทธศาสนาได้ให้ความสำคัญในเรื่อง ทิฐิเป็นประเด็นสำคัญทางสังคม มีทิฐิ ๖๒ เป็นต้นและได้อุปมามนุษย์ในสังคม เหมือนถูกปกคลุมเอาไว้ด้วยตาข่ายคือแหไม่อาจหลุดพ้นไปจากความดับทุกข์ได้

ผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องเริ่มจากการเจริญมรรคขั้นต้นที่ประกอบด้วยกัมมัฏสะกตา สัมมาทิฐิ และศีลวิสุทธิก่อน หลังจากนั้นสมถยานิกจะต้องเจริญสมถะจนบรรลุอุปนาสมาธิหรืออุปจารสมาธิเสียก่อน ส่วนวิปัสสนายานิกควรเจริญธาตุกรรมฐาน เพื่อให้เกิดวิปัสสนาขณิกสมาธิอย่างต่อเนื่อง ไม่ส่งจิตไปหาอารมณ์ภายนอก เมื่อจิตจดจ่ออยู่กับสภาวะธรรมปัจจุบัน ก็จะเกิดจิตวิสุทธิ สามารถยังวิปัสสนามรรคให้เกิดขึ้นได้

ความเพียรที่กำหนดสภาวะพองยุบ สภาวะนั่ง สภาวะคิดฟุ้งซ่าน หรือสภาวะเจ็บปวดเป็นต้น คือ สัมมาวายามะ สติที่ระลึกถึงรูป รส เวทนา จิต และสภาวะธรรมตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือสัมมาสติ ความ

^{๒๔๒} ธีรวัสส์ บำเพ็ญบุญบารมี, สัมมาทิฐิ : ศึกษาคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถาถกถาวัตถุและคัมภีร์ทางพุทธศาสนา, พระพุทธศาสนา มูลนิธิปัญญาภิบาล พุทธศักราช ๒๕๕๐, มจร.พิมพ์ครั้งที่ ๑, หน้าที่ ๖๙ - ๗๐.

^{๒๔๓} วิปัสสนูปกิเลส หมายถึง ธรรมารมณ์ที่เกิดขึ้นในขณะที่เจริญวิปัสสนาทำให้ผู้ปฏิบัติธรรมหลงผิดคิดว่าตนได้บรรลุหรือเห็นแสงสว่าง (โอกาส) และความอิมใจ (ปีติ) เป็นต้นถ้าผู้ปฏิบัติหลงใหลในสิ่งเหล่านี้การปฏิบัติธรรมก็ติดตันไม่ก้าวหน้า.

ตั้งมั่นของจิตในสภาวะธรรม คือ สัมมาสมาธิ หรือวิปัสสนา ฌณิกสมาธิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และ สัมมาสมาธิ ทั้งสามอย่างนี้จัดอยู่ในหมวดสมาธิของอริยมรรค

การหยั่งเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ ปัญญาที่เห็นความแตกต่างระหว่าง รูปกับนาม ชื่อว่า ทิฏฐิวิสุทธิ หลังจากนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจะเกิดปัญญาหยั่งเห็นความเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน ของรูปและนาม เช่น การคู้เกิดจากจิตที่ต้องการจะคู้ การเหยียดเกิดจากจิตที่ต้องการจะเหยียด การเห็น เกิดขึ้นได้เพราะมีประสาทตาและรูป การได้ยินเกิดได้เพราะมีประสาทหูและเสียง ความสุขมีได้เพราะทำ กรรมดีมาก่อน เป็นต้น

เมื่อปฏิบัติต่อไปตั้งนี้ผู้ปรารถนาความเพียรจะเกิดปัญญาหยั่งเห็นการเกิดดับของสภาวะธรรมที่ทำให้ เห็นประจักษ์ ความไม่เที่ยงของรูปนาม เมื่อเขาได้รู้เห็นความเกิดดับของรูปนามติดต่อกันตลอดเวลา เช่นนี้ ก็จะรู้เห็นความทุกข์ที่น่ากลัว และความไม่มีแก่นสารของสรรพสิ่ง การเห็นประจักษ์ในสิ่งเหล่านี้ คือ สัมมาทิฏฐิ พระบรมศาสดาตรัสไว้ในพระสูตรนี้ว่า “ความรู้ในทุกข์คือสัมมาทิฏฐิ” เมื่อผู้ปรารถนาความเพียรรู้ เห็นทุกข์สัจโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีแก่นสาร ก็ถือว่าได้รู้เห็นสัจจะ ๓ อย่าง ที่เหลือใน คราวเดียวกัน ดังจะกล่าวถึงเรื่องนี้ในบทต่อไป การน้อมใจไปในการรับรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงของ รูปนามและความเกิดดับของรูปนามตามสามัญญลักษณะทั้ง ๓ อย่าง นี้ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ ทั้งสัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปปะจัดอยู่ในหมวดปัญญาของอริยมรรค

องค์มรรค ๓ ประการในหมวดสมาธิ และอีก ๒ ประการในหมวดปัญญา รวมเป็น ๕ ประการ ชื่อว่าองค์มรรคทำให้เกิดประโยชน์ทั้งหมด (การกมรรค) ทำหน้าที่ในการกำหนดรู้สภาวะธรรมในขณะที่เจริญ วิปัสสนา ส่วนองค์มรรค ๓ ประการในหมวดศีล คือ สัมมาวาจา สัมมาภังคะ และสัมมาอาชีวะนั้น แม้จะมี เป็นพื้นฐานมาก่อนการปฏิบัติแล้วก็ตาม ในขณะที่ปฏิบัติก็จะพัฒนาแก่กล้าขึ้นตามลำดับเช่นเดียวกับองค์ มรรคอื่นๆ^{๒๔๔} จะเห็นได้ว่าผู้ปฏิบัติธรรมได้เจริญวิปัสสนาที่ประกอบด้วยอริยมรรคมืองค์ ๘ ในทุกขณะที่ กำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน

บทอุเทศในมหาสติปัฏฐานสูตร คือ อาตปปี สมปะชาโน สติมา จึงสรุปหลักธรรมได้คือ อาตปปี ได้แก่ความเพียรตามหลักสัมมาวายามะ สมปะชาโน ได้แก่ปัญญาตามหลักสัมมาทิฐิ และ สติมา ได้แก่มี สติ ตามหลักสัมมาสติ จึงกล่าวได้ว่า การปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ การปฏิบัติตามมรรคมืองค์ ๘

^{๒๔๔} ยา ตถารูปัสส ทิฏฐิ, สาสส โหติ สัมมาทิฏฐิ. โย ตถาภูตัสส สงกปะโปสาสส โหติ สัมมาสงกปะโป. โย ตถาภูตัสส วายาโม, สาสส โหติ สัมมาวายาโม. ยา ตถาภูตัสส สติ, สาสส โหติ สัมมาสติ. โย ตถาภูตัสส สมาธิ, สาสส โหติ สัมมาสมาธิ. ปุพเพว โข ปนัสส กายกมมัม วัจจิมมัม อาชีโว สุปริสุทโธ โหติ. เอวมสสาย อริโย อฏฐังคิโก มคโค ภาวนาปาริปุรี คจจติ. (ม.อ. ๑๔.๔๓๑.๓๗๖) “ความเห็นอย่างนั้นของเขาเป็นสัมมาทิฏฐิ ความ ดำริอย่างนั้นของเขา เป็นสัมมาสังกัปปะ ความเพียรอย่างนั้นของเขาเป็นสัมมาวายามะ ความระลึกอย่างนั้นของเขา เป็นสัมมาสติ ความตั้งมั่นอย่างนั้นของเขาเป็นสัมมาสมาธิ อนึ่ง กายกรรม วจีกรรม และการเลี้ยงชีพของเขา ย่อม หมดจดอย่างยิ่งก่อนโดยแท้ อริยมรรคมืองค์ ๘ นี้ของเขาย่อมถึงความบริบูรณ์แห่งภาวนาด้วยประการฉะนี้” ทิฏฐิสงกปะวายาโมสติสมาธิสงขาทานิ ปน ปถจจคานิ สพพตถกการาปกงคานิ นาม. เอว โลกุตตรมคโค อฏฐังคิโก วา สตตงคิโก วา โหติ (ม. อ. ๔.๒๕๓) “องค์มรรค ๕ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ ชื่อว่า องค์มรรคทำให้เกิดประโยชน์ทั้งหมด มรรคฝ่ายโลกุตระมืองค์ ๘ หรือองค์ ๗ อย่างนี้”

๒.๔.๓ ทิฏฐิ ที่เป็นอุปสรรคต่อการเข้าถึงธรรม

คำว่า ทิฏฐิ (ทิส เปกฺขเน + ติ) แปลว่า ความเห็น, ลัทธิ, ความเห็นผิด, ทิฏฐิ

วิเคราะห์ว่า ทสสนํ ทิฏฐิ ความเห็น ชื่อว่าทิฏฐิ (อาเทศ สุต เป็น ฎฐ)^{๒๔๕}

การยึดมั่นถือมั่นในทิฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่ง^{๒๔๖} ถือว่าเป็นอุปสรรคขวางหรือทำให้เกิดความเนิ่นช้าต่อการเข้าถึงธรรม นอกจากนั้นยังเป็นปัญหาเร่งด่วนที่ต้องจัดการแก้ไขในลำดับต้น ๆ ดังที่ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวไว้ว่า ปัญหาเรื่องทิฏฐิเป็นปัญหาเฉพาะหน้า และรีบด่วนที่สุด เพราะถ้าเป็นมิจฉาทิฏฐิอย่างต่ำอย่างทรามที่สุดก็จะพาลลงนรกลง อบายในปัจจุบันทันตาเห็นที่ ถ้าสูงขึ้นมากกว่านี้ก็ให้พันทุกข์ไป อย่างชั้นประณีตคือเวียนว่ายตายเกิดไป แม้จะเป็นเทพเป็นพรหม เราก็คือว่าต้องทนเวียนว่ายตายเกิดอยู่นั่นเอง เพราะฉะนั้นปัญหาเรื่องทิฏฐินี้มันจึงมีมากไม่มีที่ สิ้นสุดจนกว่าจะเป็นพระอรหันต์^{๒๔๗}

ปัญหาหรืออุปสรรคในการเจริญภาวนา จะมีมากหรือน้อยอย่างไร ขึ้นอยู่กับความเข้มข้นของความยึดมั่นถือมั่นในทิฏฐินั้น เพราะทิฏฐิจะเป็นเหมือนกำแพงที่ปิดกั้นตัวเอง ไม่ให้มีโอกาสออกมารับรู้โลกภายนอกได้อย่างเต็มที่พร้อมกันนั้น ก็ปิดกั้นไม่ให้ข้อมูลจากโลกภายนอกเข้ามาหาตัวเองด้วยส่งผลให้วิถีชีวิตตน เวียนซ้ำซากอยู่ในกรอบแคบ ๆ โอกาสที่จะได้รับรู้ข้อมูลหรือวิถีชีวิตแบบอื่น ๆ จึงเกิดขึ้นได้ยาก ดังนั้นพุทธศาสนาจึงได้กล่าวถึงทิฏฐิในฐานะเป็นอุปสรรคไว้ในลักษณะต่าง ๆ ดังนี้

๑) ทิฏฐุปาทาน

ความยึดมั่นถือมั่นในทฤษฎี หรือทิฏฐิต่าง ๆ เป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งของหลักปฏิจจนมุขปาถโดย เป็นผลสืบเนื่องมาจากต้นตออีกทีหนึ่งและต้นตอนั้นก็สืบเนื่องมาจากอวิชชานั้นเองเมื่อบุคคลมีความไม่รู้ (อวิชชา) ใน สิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงในฐานะเป็นกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน จึงเกิดความเห็นผิดว่ามีตัวตนที่เที่ยงแท้ถาวรขึ้นมาในรูปแบบใด รูปแบบหนึ่งแล้ว ความเห็นผิดนี้ก็เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหาหรือความอยากที่จะ แสวงหาวัตถุมาปรนเปรอตน (กามตัณหา)อยากให้ตนได้เป็นหรือได้ดำรงอยู่ในภาวะอย่างใดอย่างหนึ่ง (ภวตัณหา) หรืออยากให้ตนพ้นไปจากภาวะที่เป็นอยู่ (วิภวตัณหา) จากนั้นความอยากนี้ก็เป็นปัจจัยให้เกิดความยึดมั่นถือมั่นในทิฏฐิทฤษฎีหรือหลักปรัชญาอย่างใดอย่างหนึ่ง (ทิฏฐุปาทาน) ที่ ตนเห็นว่าเป็นแนวทางที่จะสนองความอยากนั้นได้จากความยึดมั่นในทิฏฐิก็จะนำไปสู่ภาคปฏิบัติหรือการสร้างกรรมแล้วได้รับผลกรรมหมุนเวียนซ้ำซากอยู่ในสังสารวัฏอย่างไม่มีที่สิ้นสุดยิ่งเห็นว่าทิฏฐิที่ตนยึดถือสามารถตอบสนองความอยากของตนได้ ก็ยิ่งเพิ่มความยึดมั่นถือมั่นในทิฏฐินั้นให้เข้มข้นมากยิ่งขึ้นไปอีก ในที่สุดทิฏฐิที่ตนยึดถือก็จะเป็นเหมือนกำแพงหรือคูที่กักขังตัวเอง

๒) ทิฏฐิชาละ

ข่ายแห่งทิฏฐิ ในพรหมชาลสูตรพระพุทธองค์ได้ทรงเปรียบเทียบ ทิฏฐิ ๖๒ ซึ่งเป็นทิฏฐิที่แพร่หลายอยู่ในสมัยนั้นว่าเป็นเช่นเดียวกับเส้นด้ายจำนวนมากมายที่โยงใยสอดประสานกัน เป็นตาข่ายแล้วแผ่ขยายปกคลุมครอบงำระบบความคิดความเชื่อของประชาชนในสมัยนั้น คนที่ถูกข่ายแห่งทิฏฐิคลุมเอาไว้ จึงเป็นเช่นเดียวกับปลาที่ถูกแหของชาวประมงคลุมเอาไว้ไม่ว่าปลาจะผุดโผล่หรือแหกว่ายไปมาอย่างไร ก็

^{๒๔๕} พระมหาสมปอง มุทีโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๒๒.

^{๒๔๖} อีรวาส บำเพ็ญบุญบารมี, สัมมาทิฏฐิ : ศึกษาคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถาถาวรดุและคัมภีร์ทาง

พุทธศาสนา, พระพุทธศาสนา มูลนิธิเบญจกนิทาย พุทธศักราช ๒๕๕๐, มจร.พิมพ์ครั้งที่ ๑, หน้า ๑๒ - ๑๕.

^{๒๔๗} วิ.จ. (ไทย.) ๗/๔๕๗/๒๘๘.

สามารถทำได้ภายในขอบเขตหรืออาณาบริเวณที่อยู่ภายใต้การครอบงำของแหเท่านั้น ดังที่พระองค์ตรัสไว้ว่า เปรียบเหมือนชาวประมงหรือลูกมือชาวประมงผู้ชำนาญใช้แหดักที่ทอดลงในหนองน้ำเล็ก ๆ เขาคิดว่าบรรดาสัตว์ตัวใหญ่ในหนองน้ำแห่งนี้ทั้งหมด ถูกแหครอบเอาไว้อยู่ในแหนี้ เมื่อผูกขึ้นก็ผูกอยู่ในแหนี้ติดอยู่ในแหนี้ ถูกครอบเอาไว้ เมื่อผูกขึ้นก็ผูกอยู่ในแหนี้ฉันใด สมณะหรือพราหมณ์ประกาศวาทะแสดงทฤษฎีต่าง ๆ ทั้งหมด ถูกทฤษฎี ๖๒ นี้ซึ่งเป็นดุษฎีดาข่ายปกคลุมเอาไว้ตกอยู่ในตาข่ายนี้ เมื่อโผล่ขึ้นก็โผล่อยู่ในตาข่ายนี้ติดอยู่ในตาข่ายนี้ ถูกปกคลุมเอาไว้เมื่อโผล่ขึ้นก็โผล่อยู่ในตาข่ายนี้เองฉันนั้น^{๒๔๘}

ดังนั้นการติดตาข่ายแห่งทฤษฎีในที่นี้ จึงสื่อถึงพฤติกรรมทางจิตของบุคคลที่ถูกตีกรอบให้คิดให้ปรุงแต่งสร้างสรรค์ หรือให้ตั้งเจตจำนงตามทฤษฎีอย่างใดอย่างหนึ่งนั่นเองเพราะทฤษฎีมีกำเนิดมาจากอวิชชาหรือความไม่รู้เมื่อไม่รู้ก็คิดฝันสร้างจินตนาการและแสดงพฤติกรรมต่าง ๆ ภายใต้การชักนำของทฤษฎีนั้น หลงยึดเอาขอบเขตหรือพื้นที่ที่ถูกข่ายของทฤษฎีคลุมอยู่นั้นว่าเป็นโลกที่ยิ่งใหญ่เป็นเป้าหมายของชีวิต ดังที่พุทธทาสภิกขุได้กล่าวไว้ว่า “บรรดาสัตว์ที่กั้นสัตว์ดุจตาข่ายไม่มีอะไรยิ่งใหญ่ไปกว่าทฤษฎี มันทำให้คนที่เข้าไปติดนั้นไม่เข้าไปติดอยู่ในตาข่ายแล้วก็พอใจที่จะอยู่ในข่าย คือทฤษฎีนั้น เหมือนกับนกที่อยู่ในกรงไม่พอใจที่จะออกจากกรง”^{๒๔๙}

๓) ทิฏฐิฐยะ

ห้วงน้ำ^{๒๕๐} คือทฤษฎี หมายถึงทฤษฎีอันเป็นดุจกระแสที่หลากท่วมใจสัตว์ หรือกิเลสอันเป็นดุจกระแสที่ท่วมทับและพัดพาให้เวียนว่ายอยู่ในทะเลแห่งสังสารวัฏ การนำเอาคำว่า “ห้วงน้ำ” มาสื่อความหมายของทฤษฎีก็เป็นการใช้ภาษาเชิงภาพพจน์เช่นเดียวกัน เมื่อนึกถึง สัตว์ที่ตกลงไปในบ่อน้ำ ภาพที่ปรากฏขึ้นมาในใจของเราคือการที่สัตว์นั้นแหวกว่ายวนเวียนไปมาอยู่ในบ่อน้ำนั้นอย่างซ้ำซาก トラบใดที่ยังขึ้นจากบ่อน้ำนั้นไม่ได้ กิจกรรมแห่งการเวียนว่ายก็จะดำเนินไปเรื่อย ๆ จนกว่าจะหาทางขึ้นจากบ่อน้ำนั้นได้ เมื่อโยงเข้ามาหาสภาพจิตของบุคคลหรือสังคมที่ตกอยู่ในกระแสของทฤษฎีก็จะทำให้เห็นภาพว่า เป็นสภาพจิตที่คิดปรุงแต่งวนเวียนซ้ำซากอยู่ภายใต้อิทธิพลของทฤษฎีนั้น トラบใดที่ยังไม่เข้าถึงฝั่งแห่งพระนิพพาน กิจกรรมทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นการคิดการพูดหรือการกระทำ ก็จะวนเวียนซ้ำซากอยู่ในกรอบแห่งทฤษฎีนั้นนั่นเอง ยิ่งถ้าตกลงไปแล้วเกิดหลงติดเพลิดเพลนยึดเอาห้วงน้ำ คือทฤษฎีนั้นเป็นที่พึ่งที่อาศัยของตน ก็ยิ่งทำให้ถลาลึกและยืดระยะเวลาของสังสารวัฏให้ยาวนานมากขึ้นไปอีก

๔) ทิฏฐาสวะ

อาสวะ^{๒๕๑} คือทฤษฎี หมายถึงกิเลสที่หมักดองอยู่ในสันดานสัตว์หรือกิเลสที่ไหลซึมเข้าไปย้อมใจเมื่อประสบอารมณ์ต่าง ๆ การนำคำว่า “อาสวะ” มาใช้อธิบายความหมายของทฤษฎีก็เป็นการใช้ภาษาเชิงภาพพจน์เช่นเดียวกันเพราะ เดิมทีคำนี้ไม่ใช่คำที่ใช้ในภาษาธรรมแต่เป็นคำที่ใช้ในภาษาธรรมดาสามัญทั่วไป หมายถึง เครื่องหมักดองหรือเมรัย เช่นคำว่า “ปุปผาสโว” น้ำดองดอกไม้ “ผลาสโว” น้ำดองผลไม้

^{๒๔๘} อภ.วิ. (ไทย.) ๓๔/๗๙๘/๔๖๖.

^{๒๔๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่๑๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทธรรมิกจำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๗๔๐.

^{๒๕๐} P.Lakshmi Narasu, *The Essence of Buddhism*, (Bombay: Thacker & Co., Ltd., ๑๙๕๙), p. ๑๖๑.

^{๒๕๑} พุทธทาสภิกขุ, *มหิตถธรรม*, (กรุงเทพมหานคร: หจก. การพิมพ์พระนคร, ๒๕๑๘), หน้า๑๕๙.

เป็นต้นเมื่อนึกถึงผลไม้ที่ถูกหมักต้องไว้ทำเมรัยเราจะนึกเห็นภาพของน้ำเชื้อที่แผ่ซ่านแทรกซึมเข้าไปเป็นเนื้อเดียวกันกับผลไม้ ทำให้ผลไม้ไม่มี สีกลิ่นและรสเปลี่ยนแปลงไปตามอิทธิพลของน้ำเชื้อนั้น ทิฏฐิฐานะที่หมักต้องอยู่ในจิตสันดานของสัตว์ก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน จะแผ่ซ่านแทรกซึมเข้าไปย้อมจิต แล้วทำให้มันเมาเคลิ้มเคลิ้มและแสดงพฤติกรรมไปตามอิทธิพลของทิฏฐินั้น

๕) ทิฏฐิสังโยชน์

เครื่องผูกมัด^{๒๕๒} คือทิฏฐิ ในที่นี้หมายถึง “สัkkายทิฏฐิ” หรือ ความเห็นความเชื่อว่ามีตัวตนที่เที่ยงแท้ถาวรความเห็นที่ยังติดแน่นในสมมติว่าเป็นตัวตนเราเขาเป็นนั่นเป็นนี่ มองไม่เห็นสภาพความจริงที่สัตว์บุคคลเป็นเพียงองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันเข้า การที่ทิฏฐิได้ชื่อว่า เป็นสังโยชน์ก็เพราะเป็นกิเลสที่ผูกมัดสัตว์ไว้กับความทุกข์หรือสังสารวัฏ และการนำเอาเครื่องผูกมัดหรือสังโยชน์มาสื่อความหมายของทิฏฐิ ก็เป็นการใช้ภาษาเชิงภาพพจน์เช่นเดียวกันดังที่พุทธทาสภิกขุกล่าวไว้ว่า สังโยชน์ แปลว่าเครื่องผูก เครื่องล่อเหมือนกับโซ่หรือตรวนหรือชื่อเครื่องล่อเครื่องผูกเครื่องจำ เรียกว่าสังโยชน์ สิ่งที่มีคนผูกใจไว้ให้ติดอยู่ในกิเลสในความทุกข์ในวัฏฏะนี้คือสังโยชน์ ก็คือมันผูกให้ติดไว้กับสิ่งที่จะเป็นทุกข์สิ่งที่จะทำให้เกิดทุกข์ มันมีสังโยชน์ผูกติดไว้กับสิ่งนั้นถ้าตัดสังโยชน์ได้หมดก็เป็นพระอรหันต์^{๒๕๓}

สรุปทิฏฐิที่เป็นเครื่องขัดขวางการเข้าถึงธรรม เพราะขวางทางในการดำเนินไปให้ถึงจุดหมายคือการดับทุกข์ทั้งปวง กล่าวคือ การเห็นแจ้งในธรรมตามความเป็นจริง ไม่หลงติดอยู่กับทิฏฐิที่เป็นมิจฉาทิฏฐิ

๒.๔.๔ ระดับของสัมมาทิฏฐิ

ในพระไตรปิฎกคำที่ใช้เป็นไวพจน์ของสัมมาทิฏฐิโดยตรงมีน้อยเท่าที่ปรากฏ เช่นในสัมมาทิฏฐิสูตตรพระสารีบุตรใช้คำว่า “ทิฏฐิที่ดำเนินไปตรง (อชฺชุตตา)”^{๒๕๔} สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หมายถึง ความเห็นที่ดี และประเสริฐถูกต้อง โดยมีมุ่งหมายเอาทิฏฐิ ๒ อย่าง คือ ความเห็นชอบที่ยังนับเนื่องอยู่ในโลก และความเห็นชอบที่พ้นไปจากโลก ได้แก่ โลกียสัมมาทิฏฐิ โลกุตระสัมมาทิฏฐิ

ส่วนในคัมภีร์วิสุทธิมรรคพระพุทธโฆษาจารย์ได้ให้คำนิยามว่า “สัมมาทิฏฐิ ก็คือ ปัญญาจักขุอันมีนิพพานเป็นอารมณ์ที่ไกลอนอนุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน) คืออวิชชาเสียได้”^{๒๕๕}

พุทธทาสภิกขุให้ ความหมายว่า สัมมาทิฏฐิ คือความเห็นชอบหรือความเห็นที่ถูกต้อง คำว่า “เห็น ”ในที่นี้ไม่ใช่เห็นด้วยตาแต่เห็นด้วยใจเรียกว่าง่าย ๆ ว่าความเข้าใจที่ถูกต้องความรู้ที่ถูกต้องความเชื่อที่ถูกต้องหรือความรู้สึกนึกคิดที่ถูกต้องนั่นเอง^{๒๕๖} อย่างไรก็ตามความหมายของสัมมาทิฏฐิตามที่กล่าวมานั้น เป็นเพียงความหมายแบบกลาง ๆ ที่ครอบคลุมความหมายสัมมาทิฏฐิตุกระดับ และเป็นการให้ความหมายในแง่ของการตีความตามรูปศัพท์เท่านั้น ยังมีความหมายของสัมมาทิฏฐิอีกแบบหนึ่งซึ่งเป็นความหมายเฉพาะเจาะจงตามระดับขั้นของสัมมาทิฏฐิตั้งนี้

^{๒๕๒} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๔๔/๔๕.

^{๒๕๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๗๒๐/๕๕๓.

^{๒๕๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๐/๘๕.

^{๒๕๕} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๙๗.

^{๒๕๖} พินิจรักทองหล่อ, ธรรมานุกรมธรรมโฆษณ์ฉบับประมวลธรรมเล่ม ๓, (กรุงเทพมหานคร:

๑.) โลกีย์สัมมาทิฏฐิ ได้แก่ ความเห็นชอบระดับโลกีย์ที่ยังเนื่องอยู่กับกระแสโลกเป็นไปตามทำนองคลองธรรม และสอดคล้องกับหลักศีลธรรมอันดีงามของสังคมเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าสัมมาทิฏฐิ ที่ยังมีอาสวะพุทธทาสภิกขุเรียกว่า “สัมมาทิฏฐิ ฝ่ายภาษาคน” หมายถึงความเห็นชอบที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของหลักแห่งเหตุและผลหรือกฎแห่งกรรมที่ว่า “ทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว” ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับตัวตนเรื่องบุญเรื่องบาปเรื่องโลกนี้โลกหน้าและ เรื่องนรกสวรรค์เป็นต้น^{๒๕๗} ดังพุทธพจน์ที่ว่า สัมมาทิฏฐิที่ยังมีอาสวะเป็นส่วนแห่งบุญให้ผลคืออุปธิเป็นอย่างไร คือความเห็นว่าการที่ให้แก่แล้วมีผล ยัญที่บูชาแล้วมีผล การเช่นสรวงที่เช่นสรวงแล้วมีผล^{๒๕๘} วิบากแห่งกรรมที่ทำดีและทำชั่วมีโลกนี้มีโลกหน้ามีมารตามิคุณบิดามิคุณสัตว์ที่เป็นโอปปาติกะ มีสมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้า ด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งก็มีอยู่ในโลก^{๒๕๙} แม้สัมมาทิฏฐิระดับโลกีย์จะยังต้องข้องอยู่ในสังสารวัฏ ไม่สามารถนำไปสู่ความหลุดพ้นจากกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง แต่พุทธศาสนายอมรับว่า เป็นความเชื่อระดับพื้นฐานที่จำเป็น กล่าวคือเป็นเครื่องจูงใจให้คนตั้งอยู่ในศีลธรรมรู้จักละอายชั่วกลัวบาปและทำให้สังคมร่มเย็นเป็นสุข พุทธทาสภิกขุแม้ท่านจะบอกว่าสัมมาทิฏฐิระดับนี้เป็นเรื่องของภาษาคนไม่ใช่ภาษาธรรมแต่ก็เป็นผู้หนึ่งที่ยอมรับความสำคัญของทิฏฐิระดับนี้ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “สัมมาทิฏฐิที่เห็นอย่างนี้ทำให้บุคคลรักบุญกุศล จึงเป็นผู้มีความสุขความเจริญในโลกนี้ แม้จะยังต้องเวียนว่ายอยู่ในวัฏฏสงสาร ก็เวียนว่ายไปในทางบุญทางกุศลไม่มีความทุกข์ยากลำบากในนรก มีแต่การเสวยสุข ที่เรียกว่า สุขติ หรือ สวรรค์ เป็นเบื้องหน้าสืบไป”^{๒๖๐}

๒.) โลกุตตรสัมมาทิฏฐิ ได้แก่ ความรู้ความเข้าใจในสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้องตามอย่างที่มีนเป็นหรือความรู้ ความเข้าใจโลกและชีวิตถูกต้องตามความเป็นจริงตามสภาวะของธรรมชาติ ซึ่งเป็นความรู้ในระดับที่เหนือกระแสโลกเหนือการแบ่งเป็นฝักเป็นฝ่ายว่าดี-ชั่ว บุญ-บาป นรก-สวรรค์ พ้นไปจากสังสารวัฏ และปราศจากตัวตน พุทธทาสภิกขุเรียกว่า “สัมมาทิฏฐิฝ่ายภาษาธรรม” หรือ “ฝ่ายปรมาตมธรรม” ในพระไตรปิฎกเรียกว่า “สัมมาทิฏฐิอันเป็นอริยะ” บ้าง “สัมมาทิฏฐิที่ไม่มีอาสวะ” บ้าง ดังพุทธพจน์ที่ว่า สัมมาทิฏฐิอันเป็นอริยะที่ไม่มีอาสวะเป็นโลกุตตรระเป็นองค์แห่งมรรคเป็นอย่างไร คือ องค์แห่งมรรคข้อ สัมมาทิฏฐิที่เป็นตัวปัญญา ปัญญาวิริย ปัญญาพละ ฌัมมวิจยสัมโพชฌงค์ของภิกษุผู้มีจิตไกลจากข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ เทียบพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญองค์แห่งมรรคอยู่ นี้เป็นสัมมาทิฏฐิ อันเป็นอริยะที่ไม่มีอาสวะเป็นโลกุตตรระ เป็นองค์แห่งมรรค^{๒๖๑} แบ่งออกเป็น ๒ ระดับ

ระดับแรก คือ “สัจจानุโลมิกสัมมาทิฏฐิ” หมายถึง ความรู้ที่อนุโลมตามตามสัจธรรมในขั้นนี้จะเรียกว่า เป็นโลกุตตรสัมมาทิฏฐิเลยทีเดียวทีเดียวก็ยังไม่ได้ เพราะยังไม่เข้าถึงตัวสัจธรรมที่แท้จริงส่วนมากจะเป็นความรู้ที่เกิดมาจากการศึกษาอบรม แล้วนำมาไตร่ตรองจนรู้ความหมายและความสำคัญ ของมันอย่างแจ่มแจ้ง

^{๒๕๗} พุทธทาสภิกขุ, **มhitลธรรม**, (กรุงเทพฯ : หจก. การพิมพ์พระนคร, ๒๕๑๘). หน้า ๒๗๔.

^{๒๕๘} การบูชายัญและการเช่นสรวงตามหลักพุทธศาสนาเป็นคำสอนเชิงปฏิรูปหมายถึงการให้ ชีวิตสัตว์การไม่เบียดเบียนสัตว์ไม่ได้หมายถึงการฆ่าสัตว์บูชายัญตามความ เชื่อของพราหมณ์ ดูรายละเอียดในกฎทนต์สูตร ที.สี. ๘/๒๒๗/๑๘๒.

^{๒๕๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๕๗/๑๘๑.

^{๒๖๐} พินิจรักทองหล่อ, **ธรรมมานุกรมธรรมโฆษณฉบับประมวลธรรมเล่ม ๓**, หน้า ๒๙๓-๒๙๔.

^{๒๖๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๕๘/๑๘๑.

ระดับที่สอง คือ “สังจปฏิเวธสัมมาทิฐิ” หมายถึง สัมมาทิฐิ ในขั้นที่รู้แจ้งแทงตลอดซึ่งสังจธรรม เป็นความรู้ที่เกิดมาจากการปฏิบัติภาวนาหรือการพัฒนาปัญญาตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ จนรู้แจ้งเห็นจริงในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง^{๒๖๒}

๓.) ความสัมพันธ์ระหว่างโลกียสัมมาทิฐิกับโลกุตตรสัมมาทิฐิ สัมมาทิฐิ ทั้งสองระดับนั้นหาได้ขัดแย้งกันไม่ นอกจากไม่ขัดแย้งกันแล้วยังสนับสนุนกันอีกด้วย เนื่องจากระบบ จริยธรรมทางพุทธศาสนา เป็นระบบที่มีการฝึกฝนและพัฒนาไปตามลำดับ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ในธรรมวินัยนี้มีการศึกษาไปตามลำดับ มีการบำเพ็ญไปตามลำดับ มีการปฏิบัติตามลำดับ ไม่ใช่การบรรลุหรือหลุดผลโดยทันที เหมือนมหาสมุทรต่ำไปโดยลำดับ ลาดไปโดยลำดับ ลึกลงโดยลำดับ ไม่ถึงชั้นไปทันที”^{๒๖๓} ดังจะเห็นได้จากการแบ่งระบบ จริยธรรมของพุทธศาสนาออกเป็น ๒ ระดับ คือ ระดับที่สอนให้คนอยู่กับความจริงอย่างโลก ๆ หรืออยู่กับบัญญัติของโลก (สมมติสังจจะ) ได้อย่างดีมีความสุข และระดับที่สอนให้คนพัฒนาตัวให้เข้าถึงความจริงตามกฎธรรมชาติ (ปรมาตตสังจจะ) ที่อยู่เหนือสมมติของโลก นอกจากนั้นความสุขที่สัมพันธ์กับระบบจริยธรรมก็มี ๒ อย่างเช่นเดียวกัน คือ “โลกียสุข” กับ “โลกุตตรสุข” ซึ่งก็สอดคล้องกับการแบ่งประโยชน์ หรือจุดหมายของชีวิตออกเป็น ๓ ชั้น คือ

๑. ประโยชน์ขั้นต้น ได้แก่ ประโยชน์ในปัจจุบัน หรือประโยชน์ในชีวิตนี้เป็นจุดหมายขั้นต้น หรือจุดหมายเฉพาะหน้า เช่น การได้ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ ทรัพย์สิน ฐานะ เกียรติ และชีวิตคู่ครอง ที่เป็นสุขเป็นต้น เรียกว่า “ทิฐิธัมมิกัตถะ”

๒. ประโยชน์ขั้นกลาง ได้แก่ ประโยชน์เบื้องหน้า หรือประโยชน์ที่ลึกยิ่งกว่าที่มองเห็นได้ด้วยตา เป็นเรื่องคุณค่าด้านในของชีวิต เช่น ความเจริญงอกงามทางด้านจิตใจมีคุณธรรมและศีลธรรมเป็นต้น รวมถึงประโยชน์ในชาติเบื้องหน้า เช่น การได้เป็นเทวดาและพรหม เป็นต้น เรียกว่า “สัมปรายิกัตถะ”

๓. ประโยชน์ขั้นสูงสุด ได้แก่ ประโยชน์อย่างยิ่งยวด หรือ ประโยชน์ที่เป็นสาระแท้จริงของชีวิตเป็นจุดหมายสูงสุดของชีวิต ได้แก่ การรู้แจ้งเห็นจริงในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงจนหลุดพ้นจากเครื่องผูกมัดทั้งปวง หรือ การได้บรรลุนิพพานนั่นเองเรียกว่า “ปรมาตถะ” อตถะ หรือประโยชน์ทั้ง ๓ ระดับนี้แสดงให้เห็นหลักการพัฒนาชีวิตและความสัมพันธ์ระหว่างโลกียสัมมาทิฐิกับโลกุตตรสัมมาทิฐิ ตามหลักพุทธศาสนาได้อย่างชัดเจน ประโยชน์ในขั้นต้นต้องเป็นฐานให้แก่ประโยชน์ขั้นกลาง ในขณะที่เดียวกัน ประโยชน์ในขั้นกลางก็ต้องเป็นฐานให้แก่ประโยชน์ในขั้นสูงสุดหรือจะพูดอีกอย่างหนึ่ง ก็ได้ว่า โลกียสัมมาทิฐิ ต้องเป็นพื้นฐานให้แก่ โลกุตตรสัมมาทิฐิ^{๒๖๔}

^{๒๖๒} Bhikkhu Bodhi, op, Cit., pp. ๒๕-๒๖.

^{๒๖๓} วิ.จ. (ไทย)๗/๔๕๗/๒๘๘.

^{๒๖๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทธรรมิกจำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๕๙๔-๕๙๕.

๒.๔.๕ ขอบเขตของสัมมาทิฐิ

ขอบเขตของสัมมาทิฐิ ในพระไตรปิฎก คือ ความรู้ทุกข์ ความรู้ในทุกข์ สมุทัย ความรู้ในทุกข์ นิโรธ ความรู้ในทุกข์ นิโรธคามินีปฏิปทา ภิกษุทั้งหลายนี้เรียกว่า สัมมาทิฐิ^{๒๖๕} เป็นจุดเปลี่ยนวิถีในการเห็นแจ้งในความทุกข์และความดับทุกข์ ตลอดจนเป็นจุดเชื่อมต่อกับหลักธรรมที่พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้ระหว่าง อนุปปทิกกถา^{๒๖๖} และอริยสัจ ๔^{๒๖๗} ซึ่งใช้กับคฤหัสถ์ทั่วไป ดังเช่น แสดงแก่ยสกุลบุตรและครอบครัว เป็นต้น^{๒๖๘} สัมมาทิฐินี้ถือว่าเป็นแก่นนำที่มีบทบาทสำคัญมากในมรรคมงคล ๘ เป็นจุดตัดสินใจหรือจุดแตกแยกในระหว่างที่จะเข้าหรือจะออกนอกเส้นทางในการดับทุกข์ ขึ้นอยู่กับสัมมาทิฐิ หรือไม่ถ้ามองในแง่ปฏิจกสมุปปาท^{๒๖๙} สัมมาทิฐิก็เป็นตัวนำให้วิถีชีวิตดำเนินไปในฝ่ายดับทุกข์ (นิโรธวาระ) เช่นกัน ในทางตรงกันข้าม ถ้าเป็นมิถนาคทิฐิ (อวิชชา) เป็นตัวนำวิถีชีวิตก็จะดำเนินไปในฝ่ายก่อให้เกิดทุกข์ (สมุทวาร) นอกจากนั้น สัมมาทิฐิซึ่งเป็นแก่นนำแล้ว ยังเป็นเหมือนประตูที่คอยส่องทาง เป็นบุพนิมิต หรือเป็นสื่อสัญญาณแห่งการรู้แจ้งในอริยสัจ ๔ และเป็นเหตุปัจจัยให้กุศลธรรมอื่น ๆ ได้เกิดขึ้นตามมาอีกด้วย ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์กำลังอุทัยย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิต ฉันทิ^{๒๗๐} สัมมาทิฐิก็ฉันทินั้นเหมือนกัน เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตเพื่อความตรัสรู้ อริยสัจ ๔ ประการ” และในอีกพุทธพจน์ที่ว่า “เราไม่เห็นธรรมอื่น แม้อย่างหนึ่งที่เป็นเหตุ เป็นกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้วก็เป็นไป เพื่อความเจริญพยุพลียิ่งขึ้นเหมือนสัมมาทิฐินี้” แต่อย่างไรก็ตาม ขอบเขตของสัมมาทิฐิเป็นไปตามระดับขั้นของการปฏิบัติโดยเฉพาะการเจริญวิปัสสนาภาวนา แบ่งออกดังนี้

๑) โลกียสัมมาทิฐิ

นิยามความหมายในพระพุทธศาสนา เปรียบเสมือนเป็นกรอบมโนทัศน์ที่ยึดหยุ่น เนื่องจากการแบ่งเส้นกำหนดขอบเขตไว้ไม่หนักแน่นตายตัว แบบไร้ความเข้มงวดนั้น เป็นพื้นฐานที่สำคัญต่อจริยธรรมระดับโลกียะของพระพุทธศาสนา จึงเกิดการเปลี่ยนแปลงเคลื่อนที่ไม่หยุดนิ่งตายตัว และสามารถจะปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมทุกสภาพทั้งในทางสังคม และกาลสมัย จากการทำกรอบยึดหยุ่นนี้เอง ทำให้โลกทัศน์เปิดกว้างซึ่งเป็นเจตนารมณ์ของพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง ไม่เคยปิดกั้นตัวเองอยู่กับศาสนแต่อย่างเดียว พร้อมทั้งจะเปิดรับแนวคิดคำสอนใดๆ ก็ได้ ถ้าคำสอนนั้นมีเหตุมีผล ไม่ขัดแย้งต่อหลักการของพระพุทธศาสนาเป็นใช้ได้ ถือว่าเป็นการพัฒนามนุษย์ให้เจริญขึ้นได้อีกด้านหนึ่งเหมือนกันดังนั้น ไม่ว่าจะป็นคำสอนของนักปราชญ์ ผู้รู้ หรือของศาสดาองค์อื่นๆ ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรมอันดีงามที่สังคมจัดวางขึ้น พระพุทธศาสนาก็ยินดีรับซึมซับเข้ามาไว้ด้วยอย่างผสมกลมกลืน อย่างเช่นการประมวลลดา สุกขาจิต ไว้ในพระไตรปิฎก ไม่ได้มีเฉพาะพระพุทธภาษิต เถรภาษิต หรือเถรีภาษิต เพียงเท่านั้น แม้ภาษิตของเทวดา ของพรหม ของฤๅษี และของโพธิสัตว์ ก็มีอยู่จำนวนไม่น้อย

^{๒๖๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๖/๓๒๔., วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑.

^{๒๖๖} ดุรายละเอียดยใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๖/๓๒.

^{๒๖๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๙/๑๑๘.

^{๒๖๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๕/๓๑.

^{๒๖๙} ดุรายละเอียดยใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘.

^{๒๗๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๕/๔๔.

อปัณณกสูตร^{๒๗๑} พระพุทธองค์ได้ตรัสข้อความถึงคูวิวาทะกันระหว่างนักคิดกลุ่มต่าง ๆ ที่ต่อสู้กันมาเป็นเวลานาน แต่ไม่เคยลงเอยถึงผลแพ้ชนะกันสักทีระหว่างฝ่ายยืนยันกับปฏิเสธแบบจิตนิยมกับปฏิเสธ ซึ่งน่าจะมองภาพความขัดแย้งในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี และหนึ่งในจำนวนนั้น คือ คูวิวาทะระหว่าง นัตถิกทิกฏฐิ กับ อตถิกทิกฏฐิ^{๒๗๒}

กลุ่มแรกปฏิเสธความเชื่อพื้นฐานทั้ง ๑๐ ว่าเป็นเรื่องเหลวไหลไม่มีอยู่จริง ส่วนกลุ่มหลังยืนยันว่ามีอยู่จริง ทั้งสองฝ่ายต่างก็พิสูจน์ไม่ได้อย่างเด็ดขาดว่าแนวคิดของตนถูกต้อง เพราะต่างฝ่ายก็ต่างอยู่บนความเชื่อของตนในเรื่องว่า มีหรือไม่มี ความเชื่อ คือ ทิกฏฐินั้นไม่สามารถพิสูจน์ได้ว่า ฝ่ายใดถูกฝ่ายใดผิด เช่น ปัญหาที่ว่า โลกหน้ามีจริงหรือไม่ เป็นต้นพระพุทธองค์ทรงแนะนำให้ใช้หลัก อปัณณกธรรม^{๒๗๓} (หลักปฏิบัติไม่ผิด) หรือเมื่อความขัดแย้งเกิดขึ้นเช่นนี้ พระองค์ทรงแนะนำให้ใช้สติปัญญาพิจารณาว่าแนวคิดใดมีประโยชน์ และสามารถส่งเสริมจริยธรรม คุณธรรม อันเป็นพื้นฐานความดีของสังคม แล้วให้ยึดเอาความคิดนั้นนำไปปฏิบัติ อย่างกรณีนี้ที่ขัดแย้งกัน เบื้องต้นทรงแนะนำให้เลือกฝ่าย อตถิกทิกฏฐิ คือ ฝ่ายที่เชื่อว่าโลกหน้ามีจริง เนื่องจากว่าความเชื่อในฝ่ายนี้มีผลเป็นบวก กล่าวคือ เป็นแรงจูงใจให้คนทำความดี เพื่อสู่สุคติในโลกหน้า ส่วนในข้อเท็จจริงโลกหน้าจะมีหรือไม่มี ไม่ใช่ประเด็นสำคัญ ถ้าสมมติว่าโลกหน้าไม่มีอยู่จริงก็ไม่เสียหายอะไร เพราะอย่างน้อยความดีที่ทำไว้ก็ยังมีประโยชน์ในโลกนี้ หรือถ้าโลกหน้ามีอยู่จริง ๆ ก็ยังทำให้ได้ประโยชน์ทั้ง ๒ โลก คือ ทั้งโลกนี้และโลกหน้า

ขอบเขตโลกียสัมมาทิฏฐิ ๒ ระดับ

๑. กัมมัสมกตาญาณ^{๒๗๔} หมายถึง ความรู้ว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน หรือว่าเป็นกฎธรรมชาติของชีวิตตามธรรมชาติ เรียกว่า เป็นกฎแห่งกรรมทำได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นความรู้ความเชื่อที่อยู่ในระดับขั้นพื้นฐาน เช่นการกระทำใด ๆ ก็ตามล้วนมีความรับผิดชอบ ความเพียรพยายามที่จะทำให้สำเร็จตามความสามารถของตน และด้วยสติปัญญาของตนเอง เป็นต้นสัมมาทิฏฐิระดับนี้ไม่ได้จำกัดอยู่ในกรอบของพระพุทธศาสนาเท่านั้น หากแต่เปิดกว้างแก่บุคคลทุกคนชั้น ใครก็ได้ไม่จำกัดขอบเขต แม้บุคคลหรือกลุ่มบุคคลนั้น จะไม่เคยนับถือพระพุทธศาสนาเลยก็ตามสัมมาทิฏฐิระดับความเชื่อในกฎแห่งกรรมนี้ ถือว่าเป็นความเชื่อพื้นฐานขั้นต้นที่สำคัญ และเป็นมาตรฐานของชีวิตตามวิถีชาวพุทธเลยที่เดียวความเชื่อเรื่องกรรมนั้นทำให้มีความรับผิดชอบต่อการกระทำของตน เรียกตามหลักวิชาการว่า กัมมัสมกตาญาณ อย่างนี้แล คือ สัมมาทิฏฐิ ที่ได้เคยกล่าวมาแล้วว่าเป็น โลกียสัมมาทิฏฐิ

๒. สัจจานุโลมิกญาณ หรือ อนุโลมญาณ ปัญญากำหนดรู้รูปนามครั้งสุดท้ายโดยอนุโลมไปตามลำดับ ญาณนี้ เป็นญาณที่เกิดต่อจากสังขารูปกชาญาณ เป็นญาณที่จะอนุโลมให้เห็นอริยสัจทั้ง ๔ เมื่อผู้ปฏิบัตินั้นได้สลายอารมณ์ของสังขารูปกชาญาณได้มากแล้ว ศรัทธาในธรรมที่จะพ้นจากทุกข์ย่อมมีกำลังยิ่ง ความเพียรและสดียอมมีกำลังมั่นคงขึ้นด้วย เพราะเหตุนี้จึงเกิดปัญญาเห็นแจ้งสัจธรรมในฝ่ายที่เป็นโลกียะ อันเป็นไปต่อการตรัสรู้หรืออริยสัจ เมื่อใจเป็นกลางต่อรูปนามการตรัสรู้หรืออริยสัจ ย่อมเกิดขึ้น ถึงจุดหมายสู่ความดับ ปลดปล่อยความเป็นไปของรูปนามตรงสู่พระนิพพานเป็นสังขารูปกชาญาณขั้นสุดยอด ท่านพระอนุรุทธา

^{๒๗๑} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๙๒/๙๕.

^{๒๗๒} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๙๔/๙๗.

^{๒๗๓} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๙๓/๙๖.

^{๒๗๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๔.

จารย์ เรียกยอดของสังขารูปกษายาณและอนุโลมญาณ ว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนาญาณ วิปัสสนาญาณตั้งแต่อุทกัพพญาณถึงสังขารูปกษายาณ เรียกว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ คือความบริสุทธิ์หมดจดจากข้อปฏิบัติจะนำไปสู่มรรคผลนิพพาน ข้อที่ ๖ ในวิสุทธิ ๗ เมื่อสังขารูปกษายาณถึงที่สุดแล้ว จะได้ชื่อว่า สิกขาปัตตสังขารูปกษา และเนื่องจากติดอยู่กับอริยมรรค จึงมีชื่อเรียกอีกอย่างว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนา ข้อทั้ง ๒ นี้ คือ สิกขาปัตตวิปัสสนาวุฏฐานคามินิ เป็นชื่อของสังขารูปกษายาณ อนุโลมญาณ และโคตรภูญาณ^{๒๗๕}

๒. โลกุตตรสัมมาทิฐิ

นิยามความหมายและขอบเขตของ โลกุตตรสัมมาทิฐิในพระไตรปิฎก มักเจาะจงลงไปในความเห็นชอบในหลักอริยสัจ ^{๒๗๖} ดังพุทธพจน์ที่ว่า “สัมมาทิฐิเป็นอย่างไร สัมมาทิฐิ คือ ความรู้ทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ภิกษุทั้งหลายนี้เรียกว่า สัมมาทิฐิ” แสดงให้เห็นว่าโลกุตตรสัมมาทิฐินี้ครอบคลุมหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาทั้งหมด เพราะอริยสัจ ๔ คือหลักธรรมที่เป็นหัวใจสำคัญ หรือเป็นศูนย์รวมหลักคำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ได้แก่ การรู้ความทุกข์ และความดับทุกข์ได้นั้นเองส่วนค่านิยมของอรรถกถาแสดงให้เห็นว่า เรื่องของสัมมาทิฐิตามหลักพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะแจกแจงให้ขยายความเรื่องใด ๆ ก็ตามในที่สุดแล้วก็สงเคราะห์ลงในจุดมุ่งหมายเดียวกันทั้งหมด คือ เพื่ออริยมรรคและอริยผล หรือเพื่อความดับไม่เหลือแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนั่นเอง ไม่ได้เป็นไปเพื่อจุดมุ่งหมายอื่นแต่อย่างใดรวมความว่า โลกุตตรสัมมาทิฐิ^{๒๗๗} นั้นไม่ว่าเราจะนิยามด้วยกรอบอะไร จะเป็นอริยสัจ ๔ หรือมรรคผลก็ตาม ทั้งหมดล้วนเป็นการมุ่งตรงไปสู่ตัวปัญญาที่พัฒนาความก้าวหน้าให้เจริญขึ้นตามลำดับ ตลอดจนกระบวนการตามหลักแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ นั่นเอง คือ ยิ่งพัฒนาชีวิตให้สูงขึ้นมากเท่าใด สัมมาทิฐิหรือปัญญาก็ยิ่งสมบูรณ์มากขึ้นไปเรื่อย ๆ จนถึงที่สุดจึงหยุดกระบวนการพัฒนาไม่ต้องศึกษาอะไรอีก เพราะเข้าถึงการบรรลุอรหัตตสันนิสสภาวะเป็นปัญญาที่บริบูรณ์

๒.๔.๖ บทบาทของสัมมาทิฐิ

๑) สัมมาทิฐิในฐานะเป็นเหมือนนายสารถิ

ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ทางนั้น ชื่อว่าทางตรง ทิศนั้น ชื่อว่า ไม่มีภัย รถ ชื่อว่า ไม่มีเสียงดัง ประกอบด้วยล้อ คือ ธรรม มีหิริเป็นฝามีสติเป็นเกวียน ธรรมรถนั้น เราบอกให้มีสัมมาทิฐิ นำหน้าเป็นนายสารถิ”^{๒๗๘} จะเห็นว่าพระพุทธองค์ได้เปรียบเทียบชีวิตของมนุษย์เหมือนกับรถที่กำลังแล่นไปบนเส้นทางขึ้นส่วนต่าง ๆ ที่นำมาประกอบเข้าเป็นตัวรถก็เป็นเพียงสิ่งที่ช่วยทำให้เป็นรถที่สมบูรณ์เท่านั้น แต่รถคันนั้นจะไม่มีประโยชน์หากจอดทิ้งไว้เฉย ๆ หรือจะวิ่งไปสู่จุดหมายปลายทางเองไม่ได้ ถ้าไม่มีคนขับที่ชาญฉลาด สัมมาทิฐิ จึงเป็นเหมือนนายสารถิผู้รู้จักเส้นทางเป็นอย่างดี จึงสามารถที่จะนำรถ คือ ชีวิตไปสู่จุดหมายได้ ส่วนองค์มรรคข้ออื่น ๆ แม้จะไม่ใช่ตัวนำแต่ก็มีความสำคัญไม่น้อยเหมือนกัน ในฐานะเป็นตัวหนุนอยู่เบื้องหลังการทำงานของสัมมาทิฐิถ้าไม่มีองค์มรรคข้ออื่น ๆ สัมมาทิฐิ ก็ทำงานโดยลำพังไม่ได้ เหมือนมี

^{๒๗๕} พระพุทธโฆสเถระ, **วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาภ อาสภเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๗๙.

^{๒๗๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๖/๓๒๔.

^{๒๗๗} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๓๖/๑๗๔.

^{๒๗๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๔๔/๔๕.

คนขับแต่ไม่มีรถจะให้ขับ ในขณะที่เดียวกันถ้ามีแต่รถคนขับคนอื่น ๆ โดยไม่มีสัมมาทิฐิตัวนำ ก็เหมือนกับการมีรถแต่หาคนขับไม่ได้ หรือเหมือนกับให้รถเดินเครื่องแล้วปล่อยให้วิ่งไปโดยไม่ต้องมีคนขับ รถคันนั้นจะต้องวิ่งเข้าพงอย่างแน่นอน

๒) สัมมาทิฐิในฐานะเป็นบุพนิมิตแห่งการตรัสรู้

ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์กำลังจะอุทัย ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิตฉันใด สัมมาทิฐิก็ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นตัวนำเป็นบุพนิมิตเพื่อการตรัสรู้ร้อยสี่ ๔ ประการ”^{๒๗๙} ข้อความในพุทธพจน์ตรงนี้ เป็นการใช้ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่ทุกคนคุ้นเคยมาเปรียบเทียบให้เห็นการแสดงบทบาทของสัมมาทิฐิ คำว่า “บุพนิมิต” หมายถึง เครื่องหมายที่บอกให้รู้ล่วงหน้าหรือ เป็นการบอกเหตุการณ์ล่วงหน้าว่ากำลังจะมีบางสิ่งบางอย่างเกิดขึ้นตามมา^{๒๘๐} โดยปกติรุ่งอรุณยามเช้าก่อนที่พระอาทิตย์จะขึ้นจะมีแสงเงินแสงทองเหลืองเรืองรองปรากฏขึ้นมาก่อนเป็นสัญญาณ หรือบุพนิมิตบอกให้รู้ล่วงหน้าว่าอีกไม่นานพระอาทิตย์จะปรากฏตัวขึ้นมาทำให้โลกนี้สว่างไสว เช่นเดียวกันกับการมีสัมมาทิฐิเป็นตัวนำในกระบวนการพัฒนาชีวิต ก็เป็นนิมิตหมายบอกให้รู้ล่วงหน้าว่าเมื่อความมีดีมน คือ อวิชชา ถูกกำจัดออกไปด้วยแสงสว่างแห่งปัญญาแล้ว จะทำให้ได้ตรัสรู้ร้อยสี่ ๔ ในไม่ช้า

ดังคำกล่าวของพระนาคเสนที่ว่า “มหาราช ปัญญา เมื่อเกิดขึ้นก็กำจัดเครื่องทำให้มืด คืออวิชชา ทำให้เกิดแสงสว่าง คือ วิชชา ทำให้เกิดแสงสว่าง คือ ญาณทำให้อริยสัจปรากฏ”^{๒๘๑}

๓) สัมมาทิฐิในฐานะเป็นบ่อเกิดและส่งเสริมกุศลธรรมทั้งปวง

ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอื่น แม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น หรือ ที่เกิดขึ้นแล้วก็เข้าไปเพื่อความเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น เหมือนสัมมาทิฐินี้เลย”^{๒๘๒} พุทธพจน์ตรงนี้แสดงให้เห็นบทบาทและความสำคัญของสัมมาทิฐิใน ๒ ประเด็น คือ บทบาทในการทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นและบทบาทในการทำกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น คงไม่ผิดนักถ้าจะเปรียบสัมมาทิฐิเหมือนมารดาของกุศลธรรมทั้งปวง เพราะธรรมดามารดา ย่อมมีอุปการะต่อบุตรใน ๒ สถาน คือเป็นผู้ให้กำเนิดและเป็นผู้เลี้ยงดูบุตรให้เจริญเติบโต สัมมาทิฐิ ก็เช่นเดียวกัน นอกจากจะมีบทบาทในการทำให้กุศลธรรมอื่น ๆ ให้เกิดขึ้นแล้ว ยังเป็นปัจจัยสนับสนุนให้กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วได้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้นด้วย

สรุปได้ว่า สัมมาทิฐิที่พัฒนาชีวิตนั้น เนื่องจากมีเป้าหมายที่ถูกต้องไม่ผิดครรลองครองธรรม ทำให้ชีวิตมีแต่การพัฒนาขึ้น ไม่มีผิดภัยหรือผลกระทบที่ทำให้ชีวิตนั้น ตกลงต่ำไปสู่อบายอีก

^{๒๗๙} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๗๒๐/๕๕๓.

^{๒๘๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), แสงเงินแสงทองของชีวิต, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๙), หน้า ๒.

^{๒๘๑} ปู่แสงฉาย, มลีนทปัญหาคับพร้อมอรรถกถาฎีกา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ลูกศ. คำภักดี, ๒๕๓๘). หน้า ๕๖.

^{๒๘๒} อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๙๐/๔๓.

๒.๔.๗ ปัจจัยแห่งการเกิดสัมมาทิฐิ

หนทางที่จะได้มาซึ่งสัมมาทิฐิมี ๒ คือ ปัจจัยภายนอก (ปรโตโมสะ)^{๒๘๓} และปัจจัยภายใน (โยนิโสมนสิการ) ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฐิ ได้แก่ ปรโตโมสะ และโยนิโสมนสิการ”^{๒๘๔}

๑) ปรโตโมสะ แปลตามศัพท์ว่า เสียงจากผู้อื่น หรือเสียงจากภายนอกมีความหมายครอบคลุมไปถึงสภาพแวดล้อมทุกประเภทที่มีอิทธิพลต่อความเป็นไปในชีวิตของบุคคล ไม่ว่าจะ เป็นคำสั่งสอน คำแนะนำ คำชี้แจง ข่าวสาร เป็นต้น แยกสาระปัจจัยออกเป็น ๓ คือ ๑) ปรโตโมสะ เป็นปัจจัยของศรัทธา ๒) ปรโตโมสะ ช่วยกระตุ้นโยนิโสมนสิการ (ปัจจัยภายใน) ให้เกิดสัมมาทิฐิ ๓) ปรโตโมสะ อาศัยศรัทธา เป็นทางเดินนำไปสู่กัลยาณมิตร

เนื่องมาจากศรัทธาจึงได้เสวนาสัปปุรุษ (กัลยาณมิตร) ได้ระดับศีลธรรม และศรัทธาเป็นโลกียสัมมาทิฐิปรโตโมสะ กับ โยนิโสมนสิการเป็นหนทางไปสู่โลกุตตรสัมมาทิฐิปรโตโมสะเป็นปัจจัยภายนอกของการเกิดปัญญา (โลกียสัมมาทิฐิ) และโยนิโสมนสิการเป็นปัจจัยภายในของการเกิดปัญญา (โลกุตตรสัมมาทิฐิ)^{๒๘๕}

การสร้างสัมมาทิฐิด้วยปัจจัยภายนอก หรือกระบวนการหล่อหลอมทางสังคมก็ได้ โดยแหล่งสำคัญของการเรียนรู้ประเภทนี้ เช่น พ่อแม่ ครูอาจารย์ มิตรสหาย คนมีชื่อเสียงในสังคม สื่อมวลชนทุกแขนง ตลอดจนสถาบันศาสนาและวัฒนธรรม เป็นต้น ในที่นี้หมายถึงเอาเฉพาะปรโตโมสะที่เป็นความรู้เกี่ยวกับโลกและชีวิตในทางถูกต้องตั้งแต่นั้น โดยเฉพาะปรโตโมสะที่เป็นบุคคล หรือที่เรียกว่า “กัลยาณมิตร”

กัลยาณมิตร ได้แก่ บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติที่พึงปรารถนาพร้อมที่จะแนะนำสั่งสอนชี้แจงชักจูงช่วยบอกร่องทาง หรือเป็นแบบอย่างที่ดีให้ผู้อื่นได้ดำเนินตามอย่างถูกต้อง^{๒๘๖} บางครั้งเรียกว่า “บัณฑิต” หรือ “สัตบุรุษ” การได้เสวนา หรือได้สมาคมกับกัลยาณมิตรนับว่าเป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลสูงมากต่อการพัฒนาชีวิตของบุคคล ดังจะเห็นได้จากข้อความในมงคลสูตรพระพุทธองค์ได้ทรงตรัสสรรเสริญการคบบัณฑิตว่าเป็นมงคลอันสูงสุดเลยทีเดียว นอกจากนั้นยังมีพุทธพจน์ที่ยกย่องการมีกัลยาณมิตรว่า มีประโยชน์เหนือกว่าปัจจัยภายนอกด้านอื่น ๆ ดังข้อความที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุผู้เป็นพระเสขะยังไม่บรรลุนิพพานไม่เห็นองค์ประกอบภายนอกอื่นใด ที่จะมียุทธประโยชน์มากเหมือนความเป็นผู้มีกัลยาณมิตรนี้เลย”^{๒๘๗} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคพระพุทธโฆษาจารย์ ได้ยกตัวอย่างบุคคล ที่ถือว่าเป็นกัลยาณมิตร เช่น พระพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก ครูอาจารย์และท่านผู้เป็นพหูสูตทางปัญญา สามารถสั่งสอนแนะนำและเป็นที่ปรึกษาได้ แม้จะอ่อนวัยกว่าก็ตาม^{๒๘๘} อย่างไรก็ตามเมื่อมองในแง่คุณสมบัติของผู้ที่เป็นกัลยาณมิตรอาจแยกพิจารณาได้ ๒ ด้าน คือ

^{๒๘๓} นายแพทย์วรินทร์วิชญานุโรจน์, **เข้าใจเข้าถึงพระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร: สามลดา, ๒๕๔๙), หน้า ๕๐.

^{๒๘๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๒/๔๙๑.

^{๒๘๕} พระมหาอำนาจ ชยวฑฺฒ (ท้าวอานนท์), “ศึกษาความเป็นกัลยาณมิตรในการปฏิบัติวิปัสสนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), บทคัดย่อ

^{๒๘๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรมฉบับขยายความและปรับปรุง**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทธรรมิกจำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๖๒๓.

^{๒๘๗} ชู.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๑๙๕/๒๓๗.

^{๒๘๘} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๑๒๓-๑๒๕.

๑.) คุณสมบัติภายใน คือ คุณสมบัติที่พัฒนาขึ้นภายในตัวของกัลยาณมิตรซึ่งทำให้สามารถทำหน้าที่ต่อบุคคลอื่นได้อย่างสมบูรณ์ เรียกว่า สัมปยุตธรรม แปลว่า ธรรมของสัตบุรุษหรือธรรมของคนดี มี ๗ ประการ ดังนี้^{๒๘๙}

๑. ฉัมมัณฺเณตา รู้จักเหตุ คือรู้หลักความจริงของธรรมชาติรู้หลักการกฎเกณฑ์แบบแผนหน้าที่ซึ่งจะเป็นเหตุให้กระทำการได้สำเร็จผลตามความมุ่งหมาย

๒. อัถถณฺเณตา รู้จักผล คือรู้ความหมายและความมุ่งหมายของหลักธรรมหรือหลักการกฎเกณฑ์หน้าที่และรู้ผลที่ประสงค์ของกิจที่จะทำนั้น

๓. อัถตถณฺเณตา รู้จักตน คือรู้จักฐานะภาวะเพศกำลังความรู้ความสามารถและคุณธรรมเป็นต้นของตนตามเป็นจริง เพื่อประพฤติปฏิบัติให้เหมาะสมและให้เกิดผล

๔. มัตถณฺเณตา รู้จักประมาณ คือรู้จักความพอเหมาะพอดี เช่น รู้จักประมาณในการบริโภคอาหารในการใช้จ่ายทรัพย์ หรือการที่ภิกษุรู้จักประมาณในการรับปัจจัย ๔ เป็นต้น

๕. กาลณฺเณตา รู้จักกาล เช่น รู้ว่าเวลาไหนควรทำอะไร รู้จักเวลาเรียน เวลาทำงาน เวลาพักผ่อน เป็นต้น

๖. ปริสฺสณฺเณตา รู้จักชุมชน คือรู้จักถิ่นฐานรู้จักที่ชุมชนรู้จักมารยาทระเบียบวินัยขนบธรรมเนียมประเพณีและข้อควรระวังปฏิบัติอื่น ๆ ต่อชุมชนนั้น ๆ

๗. ปุคคฺลณฺเณตา รู้จักบุคคล คือรู้จักความแตกต่างระหว่างบุคคล ทั้งในด้านอัธยาศัยความรู้ความสามารถ และคุณธรรมเป็นต้น เพื่อปฏิบัติต่อผู้นั้นโดยถูกต้อง เช่นว่า ควรจะคบหรือไม่ จะเข้าไปเกี่ยวข้องกับลักษณะอย่างไร หรือควรที่จะแนะนำสั่งสอนอย่างไรจึงจะได้ผลดี เป็นต้น

๒.) คุณสมบัติที่แสดงออกภายนอก คือคุณสมบัตินอง่างทำหน้าที่ต่อผู้อื่น หรือคุณสมบัตินอง่างปรากฏต่อบุคคลอื่นหรือต่อสังคม เรียกว่า กัลยาณมิตรธรรม หรือธรรมของผู้นอง่างเป็นกัลยาณมิตร ๗ ประการ ดังนี้^{๒๙๐}

๑. ปิโย เป็นคนน่ารัก คือเข้าถึงจิตใจสร้างความรู้สึกสนิทสนมเป็นกันเองชวนใจผู้เรียนให้อยากเข้าไปปรึกษาไต่ถาม

๒. ครุ เป็นคนน่าคารพ คือมีความประพฤติสมควรแก่ฐานะทำให้เกิดความรู้สึกอบอุ่นใจเป็นที่พึ่งได้และปลอดภัย

๓. ภาวนีโย เป็นคนน่าเจริญใจ คือมีความรู้จริงทรงภูมิปัญญาแท้จริงและเป็นผู้ฝึกฝนปรับปรุงตนอยู่เสมอ เป็นที่น่ายกย่องควรเอาอย่างทำให้ศิษย์เ่อย่่างและรำลึกถึงด้วยความซาบซึ้งน่ใจและภาคภูมิใจ

๔. วัตตา เป็นคนฉลาดในการพูด คือพูดเป็นรู้จักชี้แจงให้เข้าใจรู้จักจังหวะและเวลาที่ควรพูดและไม่ควรพูดคอยให้คำแนะนำว่ากล่าวตักเตือนและเป็นทีปรึกษาที่ดี

๕. วจนักขโม อุดทนต่อถ้อยคำได้ คือพร้อมที่จะรับฟังคำปรึกษาคำซักถามแม้ถูกจิกตลอดจนคำกล่าวล่วงเกินและคำตักเตือนวิพากษ์วิจารณ์ต่าง ๆ สามารถอดทนฟังได้ ด้วยจิตที่เปี่ยมด้วยเมตตาไม่เปื้อนห่นายและไม่เสียอารมณ์

^{๒๘๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๑/๒๖๔.

^{๒๙๐} อง.สตตค. (ไทย) ๒๓/๓๔/๓๓.

๖. คัมภีร์จะกะถักตัดตา แฉลงเรื่องล้าลึกได้ คือกล่าวชี้แจงเรื่องต่าง ๆ ที่ลึกซึ่งซับซ้อนให้เข้าใจได้และสอนศิษย์ให้ได้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกซึ่งยิ่ง ๆ ขึ้นไป

๗. โน จัญฐานเน นิโยชะเย ไม่ชักนำในฐานะที่ไม่ควร คือไม่ชักจูงไปในทางเสื่อมเสียหรือเรื่องเหลวไหลไม่สมควร ชักนำแต่เรื่องที่อยู่ในทำนองคลองธรรมเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่การพัฒนาชีวิตในระดับที่สูงขึ้นไป

กัลยาณมิตร นับว่าเป็นปัจจัยที่สำคัญในการสร้างอิทธิพลชักนำบุคคลที่เข้ามาเสวนาให้เกิดความเชื่อความเลื่อมใสความนิยมชมชอบความซาบซึ้งตรึงตราในจิตใจ หรือที่เรียกรวม ๆ ว่า “ศรัทธา” เมื่อเกิดศรัทธาแล้วก็มีพลังที่จะนำความคิดนำพฤติกรรมหรือทำให้เกิดการเลียนแบบอย่างที่ดีงามของผู้ที่เป็นกัลยาณมิตรได้อย่างง่าย เพราะศรัทธาได้ชื่อว่า “เป็นเมล็ดพันธุ์แห่งกุศลธรรมทั้งปวง” จึงกล่าวได้ว่าปัจจัยที่เป็นแกนกลางในการเชื่อมโยงให้บุคคลเข้ามาคบหากัลยาณมิตรและทำให้กัลยาณมิตรมีอิทธิพลอย่างสูงต่อบุคคลนั้น ก็คือ “ศรัทธา” นั่นเอง ในขณะที่ตัวบุคคลแม้จะเป็นคนดีมีปัญญา แต่ไม่มีคุณสมบัติที่จะทำให้คนเกิดศรัทธาได้ ก็ยังไม่ได้ชื่อว่าเป็นกัลยาณมิตร^{๒๙๑} เพราะไม่มีพลังหรืออิทธิพลที่จะทำให้ผู้อื่นเกิดสัมมาทิฐิได้ อย่างไรก็ตาม แม้องค์ประกอบภายนอกหรือปรโตโฆสะจะสามารถเป็นปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฐิได้ แต่ก็ยังเป็นสัมมาทิฐิที่อยู่ในขั้นของศรัทธา คือมีศรัทธาคอยหนุนหลังอยู่ไปได้ไกลสุดเพียงแคโลกียสัมมาทิฐิเท่านั้น ถ้าหยุดไว้เพียงแค่นี้ โดยไม่มีปัจจัยภายในเข้ามาเสริมหรือมารับช่วงต่อกระบวนการศึกษาก็ไปไม่ตลอดรอดฝั่ง ไม่ถึงจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาเพราะเมื่ออยู่เพียงแค่นั้นศรัทธา ตัวผู้มีศรัทธานั้นก็ยังขึ้นต่อกัลยาณมิตรคอยพึ่งอาศัยครูอาจารย์ พฤติกรรมก็ยังอยู่ในลักษณะของการทำตามหรือเลียนแบบ ทางแก้ คือต้องพยายามหาทางเชื่อมโยงให้ก้าวเข้าสู่องค์ประกอบภายในให้ได้ นั่นคือ โยนิโสมนสิการ

๒) โยนิโสมนสิการ^{๒๙๒}

คำว่า โยนิ แปลว่า เหตุ แหล่งเกิดปัญหา อุบาย วิธีทาง และมนสิการ แปลว่า การกระทำในใจ การคิดพิจารณารวมความโยนิโสมนสิการ จึงหมายถึง การรู้จักคิด หรือคิดเป็น คิดถูก คิดชอบ เป็นการฝึกใช้ความคิด โดยทั่วไปแปลว่า การทำในใจโดยแยกกาย แบ่งออก ๔ วิธี คือ ๑) คิดอย่างถูกวิธี (มองให้เห็นความจริง) ๒) คิดอย่างมีระเบียบ (เป็นขั้นตอน) ๓) คิดอย่างมีเหตุผล ๔) คิดให้เกิดประโยชน์ (มองให้เห็นประโยชน์)

โยนิโสมนสิการอยู่ในระดับเหนือศรัทธา เพราะเป็นขั้นที่เริ่มใช้ความคิดของตนเองนั้นเป็นอิสระอย่างถูกวิธี อย่างมีระเบียบ อย่างมีเหตุผล และเกิดผล ไม่ใช่ตัวปัญญา แต่เป็นปัจจัยภายในให้เกิดปัญญา สัมมาทิฐิจึงมีความสำคัญมากสำหรับวิปัสสนา นอกจากนั้นโยนิโสมนสิการเป็นมูลเหตุแห่งวิวิญญูและอโยนิโสมนสิการเป็นมูลเหตุแห่งวิภูฏะ

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิต ฉันทิ ความถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิต แห่งการเกิดขึ้นของ อารยอัชฎางคิกมรรค แก่ภิกษุ ฉันทินัน”

“เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบภายในอื่นแม้สักอย่างเดียว ที่มีประโยชน์มาก

^{๒๙๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิกจำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๖๔๒.

^{๒๙๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗/๑๘.

สำหรับภิกษุผู้เป็นเสขะ เหมือนโยนิโสมนสิการ ภิกษุผู้มีโยนิโสมนสิการ ย่อมกำจัด
อกุศลได้ และย่อมยังกุศลให้เกิดขึ้น”

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่น แม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้สัมมาทิฏฐิที่ยังไม่เกิดก็
เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็เจริญยิ่งขึ้น เหมือนโยนิโสมนสิการเลย”

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่น แม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งจะเป็เหตุให้ความสงสัยที่ยังไม่เกิด ก็
ไม่เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถูกขจัดเสียได้ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย”

“โยนิโสมนสิการ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่, เพื่อความดำรงมั่น
ไม่เสื่อมสูญ ไม่อันตรธานแห่งสัทธรรม” ฯลฯ^{๒๙๓}

วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการเพื่อนำไปใช้ในการปฏิบัติธรรม มี ๒ แบบ คือ

๑. โยนิโสมนสิการที่มุ่งกำจัดอวิชชาโดยตรง เป็นแบบที่ปลุกปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตาม
สภาวะความจริง เน้นที่ขจัดอวิชชาเป็นฝ่ายวิปัสสนา และเด็ดขาดนำไปสู่โลกุตตรสัมมาทิฏฐิเป็นสมุทเท
กระบวนการรับรู้บริสุทธิ์ด้วยโยนิโสมนสิการทำให้เกิดสัมมาทิฏฐิเป็นต้นนำแห่งองค์มรรค เป็นเหตุให้ถึงสัมมา
ญาณ สัมมาวิมุตติ เกิดอวิชชาดับอวิชชา ตัณหา เป็นสมุทเทวิมุตติ^{๒๙๔} หรือที่เรียกว่า ปัญญาวิมุตติ^{๒๙๕} คือ
ความหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวงด้วยกำลังปัญญา (อรหัตตผลญาณ^{๒๙๖} หรือ อรหัตตผลปัญญา หมายถึง ญาณ
หรือปัญญาที่เป็นผลแห่งการสำเร็จเป็นพระอรหันต์) ซึ่งเป็นผลของวิปัสสนาภาวนา โดยเกิดปัญญากำจัด
อวิชชา และกิเลสทั้งปวงจึงเป็นการหลุดพ้นที่แท้จริงเด็ดขาดจะมากู้กับเจโตวิมุตติเสมอ ผู้บรรลุอรหัตตผล
จะต้องได้เจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ ครบทั้ง ๒ อย่าง เพราะการทำวิปัสสนาภาวนาต้องอาศัยสมาธิเป็น
บาท (อย่างต่ำขณิกสมาธิ) บำเพ็ญวิปัสสนาภาวนา สมาธิก็เจริญไปด้วยจนได้อัปปนาสมาธิ อย่างน้อย
ปฐมฌาน (รูปฌาน ๑) เมื่อสำเร็จขั้นอรหัตตผล

๒. โยนิโสมนสิการที่มุ่งบรรเทาตัณหา เป็นแบบเสริมสร้างคุณภาพจิต (สมาธิ) ไว้ข่มตัณหา
เป็นสมณะให้ผลขึ้นกับกาลชั่วคราว กล่าวคือ โยนิโสมนสิการ ปราโมทย์ ปิติ สุขสมาธิ เป็นวิกขัมภนะ (ข่ม
ตัณหาด้วยกำลังสมาธิ) และโยนิโสมนสิการเป็นคู่ปรับของวิจิกิจฉา (นิรวณ ๕)

การสร้างสัมมาทิฏฐิด้วยวิธีการแห่งปัญญา เมื่อวิเคราะห์โดยรูปศัพท์คำว่า “โยนิโสมนสิการ”
ประกอบด้วย โยนิโส + มนสิการ โยนิโส มาจากคำว่า “โยนิ” แปลว่า ต้นเหตุต้นเค้า แหล่งเกิด ส่วนคำว่า
“มนสิการ” แปลว่า การทำในใจ การคิดคำนึง นึกถึง ใส่ใจ พิจารณาเมื่อรวมสองคำเข้าด้วยกันมักแปลสืบ ๆ
กันมาว่า การทำในใจโดยแยบคาย^{๒๙๗} หมายถึง การใช้ความคิดถูกวิธีคิดอย่างมีระเบียบคิดหาเหตุผลสืบค้น
ถึงต้นเค้าสืบสาวให้ตลอดสาย แยกแยะสิ่งทั้งหลายให้เห็นความจริงตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย โดยไม่

^{๒๙๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕-๑๒๙/๒-๓๖.

^{๒๙๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๐๓.

^{๒๙๕} ม.มู (ไทย) ๑๒/๖๙/๖๑.

^{๒๙๖} สมบูรณ์ ตาสนธิ, ๑ เดือนตุลิจิตให้นิพพาน, (นนทบุรี: บริษัท ริงค์ บีคอนด์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๕๕.

^{๒๙๗} พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต), วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ปัญญา,
๒๕๓๕), หน้า ๓๐.

เอาความรู้สึกด้วยต้นเหตุอุปาทานของตนเข้าจับ^{๒๙๘} โยนิโสมนสิการเป็นองค์ประกอบภายใน ถือว่ามี ความสำคัญอย่างมากต่อการเกิดขึ้นของโลกุตตรสัมมาทิฐิ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์ กำลังจะอุทัย ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิต ฉันทใด ความถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตเพื่อความเป็นเหตุแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ฉันทนั้น”

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้ประมวลการคิดแบบโยนิโสมนสิการ จากพระไตรปิฎก มี ๑๐ วิธีด้วยกัน คือ^{๒๙๙}

๑) วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย คือ การคิดที่เริ่มสภาพที่เป็นผลหรือการพิจารณาสภาพที่เป็น ปัญหาแล้วหาหนทางแก้ไขด้วยการค้นหาสาเหตุและปัจจัยต่าง ๆ ที่สัมพันธ์ส่งผลสืบทอดกันมาอาจเรียกว่า วิธีคิดแบบอหัพปัจจยตา หรือคิดตามหลักปฏิจจนูปาทกก็ได้ เช่น การคิดแบบ ปัจจัยสัมพันธ์ตามหลักอหัพปัจจยตาที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น, เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะ สิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไป”

๒) วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบหรือการคิดแบบวิเคราะห์ คือ การคิดแบบกระจายเนื้อหา มุ่งให้มองและให้รู้จักสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมันเอง ในทางธรรมท่านมักใช้พิจารณาเพื่อให้เห็นความไม่มี แก่นสาร หรือความไม่เป็นตัวเป็นตนที่แท้จริงของสิ่งทั้งหลายเพื่อไม่ให้มีความยึดมั่นถือมั่นในสมมติบัญญัติ โดยเฉพาะพิจารณาเห็นสัตว์บุคคลเป็นเพียงการประชุมกันเข้าของขันธ์ ๕ เมื่อแยกขันธ์ต่าง ๆ ที่มาประชุม กันออกแล้วก็ไม่มีเหลือสิ่งใดที่ยึดถือได้ว่า เป็นตัวตน ที่เที่ยงแท้ถาวร ดังข้อความที่ว่า “เมื่อขันธ์ทั้งหลายมีอยู่ การสมมติว่าสัตว์ก็มีได้ เหมือนคำว่าธมมีได้เพราะประกอบส่วนต่าง ๆ เข้าด้วยกัน”^{๓๐๐}

๓) วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์ คือ การคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดาของสิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่งทั้งหลาย ที่ว่าคิดให้รู้เท่าทันธรรมดานั้น ได้แก่คิดเห็นอาการที่สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่งเมื่อเกิดขึ้น แล้ว ก็จะต้องดับไปไม่เที่ยงแท้ไม่คงที่ไม่ง่อนแง่นไม่คงอยู่ตลอดไป เรียกว่า “อนิจจัง” เมื่อสิ่งที่ไม่เที่ยงเข้ามา สัมพันธ์กันจึงเกิดความขัดแย้ง ทำให้สิ่งเหล่านั้นมีสภาวะถูกบีบคั้นกดดันไม่อาจคงอยู่ในสภาพเดิมได้ เรียกว่า “ทุกข” ในเมื่อต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยมันจึงไม่เป็นไปตามอำนาจและความปรารถนาของใครไม่มีใคร สามารถบังคับมันได้ และไม่มีใครเป็นเจ้าของครอบครองมันได้จริง จึงเรียกว่า “เป็นอนัตตา” ดังคำกล่าว ของท่านพระสารีบุตรที่ว่า “ท่านโกณฑัญญะ อุปาทานขันธ์ ๕ ประการนี้ อันภิกษุผู้ได้สดับ ควรมนสิการโดย แยกคาย โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข ฯลฯ เป็นอนัตตา”^{๓๐๑}

๔) วิธีคิดแบบแก้ปัญหาก็หรือแบบอริยสัจ เป็นการคิดที่สัมพันธ์กับการแก้ปัญหาคความทุกข์ของ ชีวิตโดยตรง คือคิดเริ่มต้นจากปัญหาหรือทุกข์โดยกำหนดรู้ทำความเข้าใจปัญหาหรือความทุกข์ให้ชัดเจน ก่อน (ขั้นทุกข์) จากนั้นจึงคิดไล่เลียงสืบสาวหาสาเหตุอันเป็นที่มาของปัญหา ว่าคิดอะไรประกอบด้วย อะไรบ้าง (ขั้นสมุทัย) พร้อมกันนั้นก็ให้คิดกำหนดวางเป้าหมายของตนให้แน่ชัดว่าคืออะไรอยู่ที่ไหนจะเป็นไปได้หรือไม่ (ขั้นนิโรธ) ขั้นสุดท้ายคือคิดหาวิธีปฏิบัติหรือหามรรควิธีที่จะกำจัดสาเหตุของปัญหาโดย สอดคล้องกับจุดหมายที่ได้กำหนดไว้แล้วนั้น (ขั้นมรรค)

^{๒๙๘} พระราชวรมุนี (ประยูร ปยุตโต), **ปรัชญาการศึกษาไทย**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๒๕), หน้า ๑๗๒.

^{๒๙๙} พระราชวรมุนี (ประยูร ปยุตโต), **ปรัชญาการศึกษาไทย**, หน้า ๑๗๙-๑๘๖.

^{๓๐๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๕๑/๑๙๗.

^{๓๐๑} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๓๑๕/๒๐๕.

๕) วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ คือ การคิดให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่าง “ธรรม” (หลักการ) กับ “อรรถ” (จุดมุ่งหมาย) คำว่า “ธรรม” แปลว่า หลักการ, หลักความจริง, หลักความดีงามหลักการปฏิบัติ หรือหลักที่จะเอาไปใช้ปฏิบัติ ส่วนคำว่า “อรรถ” แปลว่า ความหมาย ความมุ่งหมายจุดหมาย ประโยชน์ที่ต้องการหรือสาระที่พึงประสงค์ในการปฏิบัติธรรมหรือการกระทำอะไรก็ตามจะต้องมีความเข้าใจความหมาย และความมุ่งหมายของธรรมหรือหลักการนั้น ๆ ว่าปฏิบัติหรือทำไปเพื่ออะไร ธรรมหรือหลักการนั้นกำหนดวางไว้เพื่ออะไร เมื่อปฏิบัติแล้วจะนำไปสู่ผลหรือที่หมายใดบ้าง ทั้งจุดหมายสุดท้ายปลายทางและเป้าหมายระดับย่อยที่จะส่งทอดไปยังธรรมหรือหลักการในระดับที่สูงขึ้นไป เมื่อเข้าใจหลักการและจุดมุ่งหมายได้ถูกต้องก็จะนำไปสู่การปฏิบัติที่ถูกต้องด้วย เรียกว่าธรรมานุธรรมปฏิบัติ หมายถึง การปฏิบัติธรรมน้อยค่อยแก่ธรรมใหญ่หรือการปฏิบัติตามหลักปลีกย่อยให้ค่อยตามหลักการใหญ่

๖) วิธีคิดแบบเห็นคุณโทษและทางออก คือ การคิดหรือการพิจารณาสิ่งที่ตนครอบครองหรือกำลังได้เสวยอยู่อย่างรอบด้านให้เห็นทุกแง่มุม ถือว่าเป็นวิธีคิดที่สำคัญมากสำหรับผู้ที่ยังเกี่ยวข้องกับอารมณ์ของโลกหรือความสุขอย่างโลก ๆ เรียกว่า เป็นการคิดแบบเผื่อใจไว้รองรับความผันผวนที่อาจจะเกิดขึ้นได้ตลอดเวลาทั้งในด้านที่น่าชอบใจ (อภิวรรณ) พร้อมกันนั้นก็คิดหาทางที่จะยกจิตใจให้เหนือสภาวะที่แปรปรวนเหล่านั้นโดยมีหลักในการคิด ๓ ด้าน คือ

๑. อัสสาหะ คือการคิดในส่วนดีส่วนที่น่าใคร่น่าปรารถนาและน่าพึงพอใจ

๒. อาทินวะ คือการคิดในส่วนเสียส่วนด้อยส่วนที่มีโทษหรือข้อบกพร่อง

๓. นิสสรณะ คือการคิดหาทางออกทางหลุดรอดหรือภาวะที่ไร้จากปัญหาที่มีความสมบูรณ์ในตัวหรือเป็นภาวะที่อยู่เหนือทั้งข้อดีข้อเสีย วิธีคิดแบบเห็นคุณโทษและทางออกนี้ถือว่าเป็นจุดหักเหที่สำคัญที่มีส่วนผลักดันให้เจ้าชายสิทธัตถะเสด็จออกผนวช ดังที่พระองค์ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลายเมื่อก่อนเราเป็นโพธิสัตว์ ยังไม่ได้ตรัสรู้ได้มีความคิด ดังนี้ว่า อะไรเป็นคุณในโลก อะไรเป็นโทษ อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากรูป เรานั้นได้มีความคิดว่า สภาพที่สุขใสมนัสอาศัยรูปเกิดขึ้นนี้เป็นคุณของรูป สภาพที่รูปไม่เที่ยงเป็นทุกข์มีความผันแปรเป็นธรรมดานี้ เป็นโทษของรูป ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในรูปนี้เป็นเครื่องสลัดออกจากภพ”^{๓๐๒}

๗) วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้คุณค่าเทียม คือ การคิดที่สัมพันธ์กับการใช้สอยหรือการบริโภคเป็นวิธีคิดแบบสกัดกั้นเส้นทางกิเลสตัณหาไม่ให้เข้ามาแสดงอิทธิพลครอบงำจิตใจแล้วชักจูงพฤติกรรมต่อ ๆ ไป วิธีคิดแบบนี้มีประโยชน์ในการใช้ชีวิตประจำวันเพราะเกี่ยวข้องกับกรบริโภคใช้ สอยปัจจัย ๔ ดังพุทธพจน์ที่เกี่ยวกับการฉันทินบิณฑบาตของภิกษุที่ว่า “ภิกษุ พิจารณาโดยแยบคายแล้วฉันทินบิณฑบาต ไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อมัวเมา ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง แต่เพียงเพื่อให้กายนี้ดำรงอยู่ได้ เพื่อให้ชีวิตอินทรีย์เป็นไปเพื่อบำบัดความทิว เพื่ออนุเคราะห์แก่พรหมจรรย์”^{๓๐๓} โดยปกติมนุษย์จะเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งต่าง ๆ เพราะมีความต้องการและเห็นว่า สิ่งนั้น ๆ จะสนองความต้องการของตนได้ สิ่งใดสามารถสนองความต้องการได้ดีก็จะตัดสินสิ่งนั้นว่ามีคุณค่าและคุณค่านี้จำแนกได้เป็น ๒ ประเภทตามชนิดของความต้องการ คือ

๑. คุณค่าแท้ หมายถึง ถึงคุณค่าหรือประโยชน์ของสิ่งทั้งหลายในแง่ที่ส่งเสริมคุณภาพชีวิตโดยตรง หรือที่มนุษย์นำมาใช้แก้ปัญหาของตนเพื่อความดีงามและความดำรงอยู่ด้วยดีของชีวิต คุณค่านี้อาศัยปัญญาเป็นเครื่องตีค่าหรือวัดราคาจะเรียกว่า คุณค่าที่สนองปัญญาก็ได้ เช่น คุณค่า

^{๓๐๒} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕๙/๓๔-๓๕.

^{๓๐๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔/๑๗.

ของอาหารอยู่กับการบำรุงเลี้ยงร่างกายให้ดำรงอยู่ได้มีสุขภาพดีเป็นอยู่ผาสุกและมีกำลังเกื้อกูลแก่การบำเพ็ญกิจหน้าที่ เป็นต้น

๒. คุณค่าเทียม หมายถึงคุณค่าหรือประโยชน์ของสิ่งทั้งหลายที่มนุษย์พอกเสริมให้แก่สิ่งนั้นซึ่งเป็นคุณค่าที่ไม่เกี่ยวข้องกับการเสริมสร้างคุณภาพชีวิต คุณค่านี้อาศัยตัณหาเป็นเครื่องตีค่าหรือจะเรียกว่า เป็นคุณค่าสนองตัณหาก็ได้ เช่น การมองคุณค่าของอาหารอยู่ที่ความเอร็ดอร่อย ความสนุกสนานความมีหน้ามีตาในสังคม เป็นต้น

๘) วิธีคิดแบบเร้าคุณธรรม เป็นวิธีคิดเพื่อสกัดกั้นหรือบรรเทาตัณหา หมายถึงการคิดในแนวทางที่จะส่งเสริมให้เกิดคุณธรรมหรือความพยายามที่จะสร้างสมพฤติกรรม การคิดของจิตในแง่ที่ดี ๆ อาจ เรียกว่า การเล็งมองโลกและชีวิตในแง่ดีก็ได้ การคิดแบบเร้าคุณธรรมนี้มีความสำคัญทั้งในแง่ที่ทำให้เกิดความคิดและการกระทำที่ต้งามในขณะนั้น ๆ และในแง่ที่ช่วยแก้ภัยความเคยชินร้าย ๆ ของจิตที่ได้สั่งสมไว้แต่เดิม พร้อมกันนั้นก็เป็นการสร้างความเคยชินใหม่ ๆ ให้แก่จิตด้วย เช่น การคิดถึงความตายถ้ามีโยนิโสมนสิการ ก็จะทำให้เกิดการตื่นตัวไม่มัวเมาประมาทหรือประมาทประมาทหรือประมาทประมาทปฏิบัติธรรม ตลอดจนทำให้รู้เท่าทันคติธรรมตาของสังขารทั้งหลาย ดังพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพานว่า “ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ เราขอเตือนท่านทั้งหลายสังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงทำหน้าที่ให้สำเร็จ ด้วยความไม่ประมาทเถิด”^{๓๐๔} ในทางกลับกันถ้าคิดโดยไม่มีโยนิโสมนสิการก็จะทำให้เกิดความหดหู่ฟุ้งซ่านเกิดความห่อเหี่ยวท้อถอยในจิตใจหมดกำลังใจที่จะประกอบกิจการงานต่าง ๆ

๙) วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน คือ การคิดที่อยู่กับอารมณ์ปัจจุบัน เป็นการคิดในแนวทางของปัญญาซึ่งตรงกันข้ามกับการคิดแบบหวนละห้อยถึงสิ่งล่วงไปแล้ว หรือไม่ก็คิดฟุ้งซ่านเลื่อนลอยไปกับภาพฝันในอนาคตที่ไม่ได้ตั้งอยู่บนฐานแห่งความเป็นจริง การคิดแบบอยู่กับปัจจุบันนี้ไม่ได้หมายความว่า พุทธศาสนาสอนให้ยึดเอาแต่เหตุการณ์เฉพาะหน้าในขณะนี้เท่านั้น โดยไม่สนใจบทเรียนในอดีตและเตรียมการเพื่ออนาคต แต่ที่จริงแล้วไม่ว่าจะเป็นเรื่องในปัจจุบันเรื่องอดีตหรือเรื่องอนาคต ถ้ารู้จักนำมาคิดในแนวทางแห่งปัญญา ก็จัดเป็นการคิดแบบอยู่กับปัจจุบันได้เช่นเดียวกัน ในขณะที่เดียวกันถ้าคิดไปในแนวทางของตัณหาแม้จะคิดถึงเรื่องที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ก็ไม่ชื่อว่า เป็นการคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน ดังจะเห็นได้ว่าเรื่องราวหรือเหตุการณ์ในอดีตปัจจุบันหรืออนาคตก็ตามเป็นสิ่งที่ถูกต้องและมีความสำคัญตามคำสอนของพระพุทธศาสนาในทุกระดับทั้งในระดับชีวิตประจำวัน เช่นการสั่งสอนให้นักถึงบทเรียนในอดีต ด้วยการยกอดีตนิทานมาแล้วหรือสอนให้เตรียมรับมือกับภัยที่จะมาถึงในอนาคตข้างหน้า เป็นต้น ดังพุทธพจน์ที่ว่า “บุคคล ควรทำความดีเสียตั้งแต่วินาทีเดียว ใครเล่าจะรู้ว่าความตายจักมีในวันพรุ่งนี้ เพราะว่าความผิดเพี้ยนกับมัจจุราชผู้มีเสนามากนั้น ย่อมไม่มีแก่เราทั้งหลาย”^{๓๐๕} และแม้ในระดับการรู้แจ้งสัจธรรม รวมถึงการบำเพ็ญพุทธกิจของพระพุทธเจ้าก็ให้ทรงความสำคัญกับเรื่องอดีตและอนาคตเหมือนกัน เช่น ปุพเพนิวาสานุสติญาณ (ญาณหยั่งรู้เรื่องในอดีต) และอนาคตังสญาณ (ญาณหยั่งรู้เหตุการณ์ในอนาคต) เป็นต้น

๑๐) วิธีคิดแบบวิภาษวาท เป็นลักษณะการคิดการพูดหรือการแสดงความจริงที่เป็นเอกลักษณ์สำคัญของพุทธศาสนา เพราะคำว่า “วิภาษวาท” ถือว่าเป็นชื่อเรียกระบบความคิดของพุทธศาสนาทั้งหมด และแม้พระพุทธองค์เองก็มีชื่อเรียกอย่างหนึ่งว่า “วิภาษวาทิ” แปลว่า ผู้มีปากติกล่าวแบบแยกแยะ อย่างไรก็ตามเมื่อมองโดยสาระสำคัญการคิดแบบวิภาษวาท หมายถึง การคิดและการแสดงความจริงโดยแยกแยะออกให้เห็นทุกแง่มุมไม่จับเอาเฉพาะบางแง่มุมขึ้นมามีวินิจฉัยแล้วด่วนสรุปว่าเป็นจริงอย่างนั้นทั้งหมด

^{๓๐๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๓/๑๘๐.

^{๓๐๕} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๕๒๗/๓๔๘.

เช่น เมื่อกล่าวถึงบุคคลผู้หนึ่งว่าเขาดีหรือไม่ดีอย่างไรก็แยกแยะชี้ประเด็นให้เห็นความจริงเป็นด้าน ๆ ไปว่า
แง่มุมนั้นหรือด้านนั้นเขาดีอย่างไร หรือไม่ดีอย่างไร เป็นต้น วิธีคิดทั้ง ๑๐ ประการ ดังที่กล่าวมานี้ถือว่าเป็น
ปัจจัยที่เข้ามารับข่าวต่อจากปัจจัยภายนอกหรือปัจจัยด้านปรโตโฆสะเป็นขั้นตอนสำคัญที่ทำให้ผู้ศึกษาไม่
หยุดนิ่งอยู่แค่สัมมาทิฏฐิระดับศรัทธาหรือระดับโลกียะ หากแต่ทำให้ก้าวผ่านเข้าไปสู่องค์ประกอบภายในคือ
โยนิโสมนสิการเมื่อมีโยนิโสมนสิการก็มีปัจจัยที่จะทำให้เกิดโลกุตตรสัมมาทิฏฐิซึ่งเป็นสัมมาทิฏฐิที่สามารถทำ
ให้เกิดการดับทุกข์ได้อย่างแท้จริง ดังที่พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) กล่าวไว้ว่า “พึงเห็นความสำคัญของ
สัมมาทิฏฐิที่เป็นโลกุตระนี้ว่าเป็นธรรมที่มีผลลึกซึ้งกว่าโลกียสัมมาทิฏฐิมาก สามารถทำให้เกิดความ
เปลี่ยนแปลงในบุคลิกภาพอย่างที่เรียกว่า ถอนรากถอนโคน จึงกำจัดกิเลสได้มิใช่เพียงกดข่มหรือทับไว้”^{๓๐๖}
อย่างไรก็ตามแม้โยนิโสมนสิการจะเป็นปัจจัยที่เกิดขึ้นภายในตัวบุคคล แต่ก็ต้องอาศัยปัจจัยภายนอกหรือ
กัลยาณมิตรนั่นเองเป็นผู้กระตุ้นให้ผู้เรียนได้รู้จักวิธีคิด รู้จักวิธีที่จะปลูกสร้างโยนิโสมนสิการให้เกิดขึ้นด้วย
ตัวเอง อาจเรียกตามระบบการศึกษาสมัยใหม่ว่าการศึกษาที่ยึดเอาผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง โดยนัยนี้
กัลยาณมิตรจึงมีหน้าที่เพียงเป็นผู้ชี้แนะทางเท่านั้น

สรุปว่า โลกียสัมมาทิฏฐิกับโลกุตตรสัมมาทิฏฐิ สัมพันธ์กันโดยมีโยนิโสมนสิการเป็นจุดเปลี่ยนวิถี
ในการเห็นแจ้ง ในความทุกข์ และความดับทุกข์ โลกียสัมมาทิฏฐิแบ่งเป็น ๒ คือ (๑) กัมมัสสกตาญาณ
ความรู้ว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน หรือว่าเป็นกฎธรรมดาของชีวิตตามธรรมชาติ (๒) สัจจานุโลมิกญาณ
หมายถึงญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้ อริยสัจ หรือญาณอันเคลื่อนคล้อยไปสู่การรู้แจ้งเห็นจริง
ตามหลักอริยสัจ ๔ สำหรับโลกุตตรสัมมาทิฏฐินี้ ครอบคลุมหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาทั้งหมด เพราะ
อริยสัจ ๔ คือ หลักธรรมที่เป็นหัวใจสำคัญ หรือเป็นศูนย์รวมหลักคำสอนทั้งหมด ไม่ว่าจะแจกแจงให้ขยาย
ความเรื่องใด ๆ ก็ตามในที่สุดก็สงเคราะห์ลงในจุดมุ่งหมายเดียวกัน ทั้งหมดเพื่ออริยมรรคและอริยผล หรือ
เพื่อความดับไม่เหลือแห่งกองทุกข์ส่วนปัจจัยแห่งการเกิดสัมมาทิฏฐิ มี ๒ คือ (๑) ปรโตโฆสะ แปลว่า เสียง
จากผู้อื่น หรือเสียงจากภายนอก (๒) โยนิโสมนสิการ แปลว่า การทำความเข้าใจโดยแยกคาย

^{๓๐๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕,
(กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิกจำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๗๓๙.

๒.๕ ภาวนาปัญญา

๒.๕.๑ ความหมาย

อนิจจาทิวเสน วิวิธากาเรน ปสสตีติ วิปัสสนา อนิจจานุปัสสนาทิกา ภาวนาปณณา."^{๓๐๗}

ธรรมชาติที่ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เห็นสังขารธรรมโดยอาการต่างๆ ด้วยอำนาจอนิจจลักษณะเป็นต้น ได้แก่ภาวนาปัญญา มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น."^{๓๐๘}

คำว่า “ปัญญา” แปลว่า ความรู้, ความเข้าใจ, ความรู้ยิ่ง, ความรู้ชัด มาจากรากศัพท์บาลี คือ ขา ธาตุ ในความรู้ ป บทหน้า กวิ ปัจจัย เป็นอิตถิลิงค์ อาการันต์ มีวิเคราะห์ว่า ปณชยเต เอตยาติ ปณชา แปลว่า สภาวะที่ช่วยให้รู้ ชื่อว่าปัญญา หรือธรรมอันบุคคลย่อมรู้ทั่วได้ด้วยธรรมชาติ นั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ปัญญา^{๓๐๙}

อีกนัยหนึ่ง วิเคราะห์ว่า ปการโต ชานนา ปณณา แปลว่า การรู้โดยทั่วถึง (ป + ขา, ซ้อน ข)^{๓๑๐}

อีกนัยหนึ่ง วิเคราะห์ว่า ปชานาตีติ ปณชา แปลว่า ธรรมชาติโดยอ้อมรู้ทั่ว เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ปัญญา^{๓๑๑}

ในคัมภีร์ อภิธานวรรณนาได้ให้ความหมายของปัญญา ดังต่อไปนี้

ปณณา (ป+ณา อวโพธเน+กวิ) ญาณ, ปัญญา, ความรู้, ความเข้าใจ.

วิเคราะห์ว่า ปณชยเต เอตยาติปณณา สภาวะที่ช่วยให้รู้ ชื่อว่าปัญญา (ซ้อน ณ, ลบ กวิ) นตถิ ปณณาสมา อาภา แสงสว่างที่เสมอด้วยปัญญาไม่มี.

ญาณ อุทปาติ ปณณา อุทปาติ ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว. ปชานนญฺเณ ปณณา ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ทั่วถึง^{๓๑๒}

ปณณาณ (ป + ณา อวโพธเน + ญ) ญาณ, ปัญญา, ความรู้, ความเข้าใจ.

วิเคราะห์ว่า ปชานาติ เอเตนาติ ปณณาณ ปัญญาเครื่องรู้ทั่วถึง ชื่อว่าปัญญาณะ (ซ้อน ณ, อาเทศ ญ เป็น อน, น เป็น ณ, ลบ อ).

ปณณาณิ วุจฺจติ วิปัสสนา อนิจจาทีปปกาเรสุ ปวตตตตตา วิปัสสนาทานเรียกว่าปัญญาณะ เพราะเป็นไปในธรรมประการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยง เป็นต้น

ญาณ (ณา อวโพธเน+ญ) ญาณ, ปัญญา, ความรู้, ความเข้าใจ,

วิเคราะห์ว่า ชานาติ อเนนาติ ญาณิ ปัญญาเครื่องรู้ ชื่อว่า ญาณะ (อาเทศ ญ เป็น อน,

^{๓๐๗} วิกาวินี. (บาลี) ๒๖๗.

^{๓๐๘} พระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมปนโน ป.ธ.๙), อภิธัมมัตถวิภาวินีแปล, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กาญจนบุรี : ม.ป.ท., ๒๕๕๐), หน้า ๑๘๐.

^{๓๐๙} พระมหาสมปอง มุทีโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๐๙.

^{๓๑๐} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๓๘๒.

^{๓๑๑} พันตรีประยุทธ์ หลงสมบุญ, พจนานุกรมมจร - ไทย, หน้า ๔๒๔.

^{๓๑๒} พระมหาสมปอง มุทีโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยูร วงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๒๐๙.

น เป็น ณ, ลบ อ). ภาตภูเจณ ญาณิ ปัญญาชื่อว่าญาณะ เพราะอรรถว่ารู้
ญาณนติ ติสโส วิชชา วิชชา ๓ อย่าง ชื่อว่า ญาณะ^{๓๑๓}

วิชชา (วิท ญาณ+ย+อา) ญาณ, ปัญญา, ความรู้, ความเข้าใจ,
วิเคราะห์ว่า วิทติ ชานาตีติ วิชชา ปัญญาที่รู้ ชื่อว่าวิชชา (อาเทศ ทย เป็น ช, ช้อน ช,
ลบสระหน้า).

อัย โข เม พรหมณรรตติยา ปรมะ ยามะ ปรมะ วิชชา อธิคตา อวิชา วิทตา พรหมณ
วิชชาที่ ๑ นี้เราบรรลุแล้วในปฐมยามแห่งราตรี อวิชาเรากำจัดได้แล้ว

อโมห (น+มุห เวจิตเต+ณ) ญาณ, ปัญญา, ความรู้, ความเข้าใจ, ความไม่หลง,
วิเคราะห์ว่า น มุยหติ เอเตนาติ อโมโห ปัญญาที่ช่วยให้ไม่หลง ชื่อว่าอโมหะ (อาเทศ น
เป็น อ, ลบ ณ, วุทธิ อุ เป็น โอ)

วิปัสสนา (วิ+ทิส เพกขเน+ยุ+อา) วิปัสสนา, ปัญญา, ปัญญาที่รู้แจ้ง,
วิเคราะห์ว่า วิวิธึ อนิจจาทิกัง สงขารสสุ ปสสตีติ วิปัสสนา ปัญญาที่เห็นสภาวะธรรมต่าง ๆ มี
อนิจจลักษณะเป็นต้นในสังขาร ชื่อว่าวิปัสสนา (อาเทศ ทิส ธาตุเป็น ปสส, ยุ เป็น อน, ลบสระหน้า).
สณฺหาเวยยิตฺติโรธสมาปตติยา โข คหปติ เทว ฐมฺมา พหุปการรา สมโถ จ วิปัสสนา จ คฤหบดีธรรม
๒ อย่าง คือ สมณะและวิปัสสนา มีอุปการะมากต่อสัญญาเวยยิตฺติโรธสมาปตติ^{๓๑๔}

สมมาทิจฺจ (สมมาสทหุปท+ทิส เพกขเน+ติ) สัมมาทิจฺจ, ปัญญา, ความเห็นถูก,
วิเคราะห์ว่า สมมา ทสสนํ สมมาทิจฺจ, ความเห็นถูก, ชื่อว่าสัมมาทิจฺจ (อาเทศ สตุ เป็น
ฏจ). สมมาทสสนลกขณาสมมาทิจฺจ สัมมาทิจฺจมีความเห็นถูกเป็นลักษณะ.

วิเคราะห์ว่า สภา ทูริธา โลกียโลกุตตรวเสน, ตตถปุริมา ฉพพิสุทธิปปวตติกาเล อิตธา ณ
าณทสสนวิสุทธิกาเล ลพฺภติ สัมมาทิจฺจนั้นมี ๒ อย่าง คือ โลกียสัมมาทิจฺจและโลกุตตรสัมมาทิจฺจ, ใน ๒
อย่างนั้น อย่างแรกได้ในเวลาที่ความบริสุทธิ์ ๖ อย่างเกิดขึ้น, อย่างหลังได้ในเวลาบริสุทธิ์ด้วยญาณทัศนะ
ทสวตถุภาสมมาทิจฺจ สัมมาทิจฺจ มีวัตถุ ๑๐ อย่าง

วิมฺสา (วิ+มาน วิมฺสายํ+ส+อา) วิมฺงสา, ปัญญา, ปัญญาพิจารณา, การทดลอง
วิเคราะห์ว่า วิเสเสน มานียเตติ วิมฺสา จิตตาโกคาคิ ปัญญาที่พิจารณาเป็นพิเศษ ชื่อว่าวิมฺง
สา หมายถึงการเอาใจจดใจจ่อเป็นต้น (อาเทศ มาน เป็น มํ, ทีฆะ อิ เป็น อี ลบสระหน้า).
วิมฺสนํ วิมฺสา การพิจารณา ชื่อว่าวิมฺงสา (วิ + มํส วิมฺสเน + อา, ทีฆะ อิ เป็น อี)

วิจฺจณา (วิ + จร สณฺจเย + ยุ + อา) ปัญญา, วิจฺจณญาณ, ปัญญาพิจารณา
วิเคราะห์ว่า วิจฺจรายเต เอตายาติ วิจฺจณา ปัญญาเครื่องพิจารณา ชื่อว่าวิจฺจณา (วุทธิ อ
เป็น อา, อาเทศ ยุ เป็น อน, น เป็น ณ). วิจฺจณาปณ
ณาว เสฏฺฐา ปัญญาพิจารณานั้นแหละประเสริฐสุด. เอสา เต วิจฺจณปณฺณวา ปัญญาพิจารณานั้นไม่มีแก่
ท่าน

^{๓๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๐.

^{๓๑๔} พระมหาสมปอง มุทิโต. คัมภีร์อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๑.

เนปกก (นิ + ปจ ปาเก + อ) สติปัญญา, ปัญญา, ปัญญาบ่มกุศลธรรมให้สูง,
วิเคราะห์ว่า นิสเสสโต ปาเจตีกุศลธมเมติ นิปโก, ภาณี ปุคฺคโล, บุคคลผู้บ่มกุศลธรรมให้สูง
โดยไม่มีเหลือ ชื่อว่า นิปกะ ได้แก่บุคคลผู้มีปัญญา, (อาเทศ จ เป็น ก)

นิปกสส ภาโว เนปกกิ ความเป็นผู้มีปัญญา ชื่อว่าเนปิกกะ (นิปก + ญย, ลบ ญ และสระที่
ก, วุทธิ อี เป็น เอ, อาเทศ กย เป็น ก. ซ้อน ก)

เนปกกิ วุจฺจติ ปญญา ปัญญาท่านเรียกว่า เนปิกกะ^{๓๑๕}

ปัญญาโดยทั่วไป หมายถึงความรู้ทั่ว ปรีชาหยั่งรู้เหตุผลความรู้เข้าใจชัดเจน ความรู้เข้าใจหยั่ง
แยกได้ในเหตุผล ดีชั่วคุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น^{๓๑๖} ปัญญาในทางพระพุทธศาสนาคือ
ปัญญาเจตสิก หมายถึง ธรรมชาติที่รู้สภาพธรรมตามความเป็นจริง

ปัญญา หมายถึง ความรู้ทั่ว ปรีชาหยั่งรู้เหตุผล ความรู้เข้าใจชัดเจน ความรู้เข้าใจหยั่งแยก
ได้ในเหตุผล ดีชั่ว คุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น และรู้ที่จะจัดแจง จัดสรร จัดการ ความ
รอบรู้ในกองสังขารมองเห็นตามเป็นจริง^{๓๑๗}

คำว่า ปัญญา มีความหมายตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท หลายนัยดังนี้

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต อธิบายว่า ปัญญา หมายถึง ความรู้ธรรมที่เป็นกุศล อกุศล
ธรรมที่มีโทษ ไม่มีโทษ ธรรมดำ (ธรรมที่ให้ผลเป็นทุกข์) ธรรมขาว (ธรรมที่ให้ผลเป็นสุข) ธรรมที่ควรเสพ
ธรรมที่ไม่ควรเสพ ธรรมที่ไม่สามารถทำให้เป็นพระอริยะ และธรรมที่สามารถทำให้เป็นอริยะ^{๓๑๘} ปัญญาใน
ความหมายนี้ หมายถึงปัญญาระดับโลกียะ เป็นความรู้ที่เกิดจากการฟัง และการคิดพิจารณา

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต เป็นต้น อธิบายความหมายว่า ปัญญา หมายถึง เครื่อง
พิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ^{๓๑๙} ข้าแรกกิเลสให้ถึงความ สิ้นทุกข์โดยชอบ^{๓๒๐}
ปัญญาในความหมายนี้ หมายถึงปัญญาระดับโลกียะและโลกุตระ เป็นความรู้ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนา
กัมมัฏฐาน ตั้งแต่เริ่มต้นจนกระทั่งบรรลุมรรคผล

ในอรรถกถาปฏิสัมภีทามรรค อธิบายความหมายว่า ปัญญา หมายถึง ความรู้อรธรรู้ธรรมโดย
ประการนั้นๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น^{๓๒๑}

^{๓๑๕} พระมหาสมปอง มุทิโต. คัมภีร์อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๒.

^{๓๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒,
(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๒๓๑.

^{๓๑๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑,
(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓๖.

^{๓๑๘} อัง.นวก. (บาลี) ๒๓/๕/๔๓๗, อัง.นวก. (ไทย) ๒๓/๕/๔๓๙.

^{๓๑๙} ปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็น ในที่นี้หมายถึงวิปัสสนาปัญญา และมคคปัญญา ความเกิดและ
ความดับ ในที่นี้หมายถึงความเกิดและความดับแห่งเบญจขันธ์ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ
อันเป็นอริยะ ในที่นี้หมายถึงบริสุทธอยู่ห่างไกลจากกิเลสทั้งหลายด้วยวิกขัมภนปหานะ (การละด้วย
การข่มไว้) และด้วยสมุทเฉทปหานะ (การละด้วยการตัดขาด) อัง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๒/๒.

^{๓๒๐} อัง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๔/๔, อัง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๔/๗.

^{๓๒๑} พุ.ป.อ. (บาลี) ๑๐๘-๑๐๙/๓๙๘.

ในคัมภีร์ปกรณ์พิเศษวิสุทธีมรรคได้แสดงความหมายของปัญญาไว้ดังนี้ อะไรเป็นปัญญา ปัญญาที่พึงเจริญ พึงยังประโยชน์ให้สำเร็จ คือวิปัสสนาญาณอันสัมปยุตด้วยกุศลจิตเป็นปัญญา อะไรชื่อว่าปัญญา ที่ชื่อว่าปัญญาเพราะอรรถว่ารู้ชัด ที่ชื่อว่า รู้ชัดนี้ คืออย่างไร? คือความรู้โดยประการต่างๆ พิเศษยิ่งกว่าอาการ คือความหมายรู้ และความรู้แจ้งจริง จจริงอยู่ แม้เมื่อสัญญา วิญญาณ และปัญญา จะเป็นความรู้ด้วยกัน แต่สัญญา เป็นสักแต่ ความหมายรู้อารมณ์ เช่น รู้จักว่า สีเขียว สีเหลือง เป็นต้น เท่านั้น แต่ไม่อาจให้ถึงความแทงตลอดซึ่งลักษณะว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาได้ วิญญาณย่อมรู้ อารมณ์ว่า สีเขียว สีเหลือง เป็นต้นด้วย และย่อมให้ถึงความแทงตลอดซึ่งลักษณะได้ด้วย แต่ไม่อาจจะให้ ก้าวหน้าไปถึงความปรากฏแห่งมรรคได้ ส่วนปัญญาย่อมรู้อารมณ์และให้ถึงความแทงตลอดซึ่งลักษณะด้วย อำนาจแห่งนัยดังกล่าวแล้ว ทั้งให้ก้าวหน้าไปถึงความปรากฏแห่งมรรคด้วย^{๓๒๒}

ในมิลินทปัญหา พระนาคเสนเถระได้อธิบายลักษณะของปัญญาแก่พระเจ้ามิลินท์ว่า “ปัญญา มีลักษณะตัดให้ขาด อีกอย่างหนึ่ง ปัญญา มีลักษณะส่องสว่าง”^{๓๒๓} คือเมื่อมีปัญญาเกิดขึ้น ย่อมกำจัด อวิชชาทำให้เกิดความสว่างคือวิชา พิจารณาเห็นได้ว่าสรรพสิ่งทั้งหลาย ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน เปรียบดังแสงไฟย่อมขจัดความมืด ทำให้ทุกสิ่งปรากฏชัด

ในชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ปัญญาจัดอยู่ในสังขารชั้น ๕ เป็นคน ละส่วนกันกับวิญญาณ หรือจิต แต่เป็นธรรมที่ประกอบกับจิต ไม่แยกออกจากจิต เกิดพร้อมกับจิตดับ พร้อมกับจิต มีอารมณ์และวัตถุอย่างเดียวกันกับจิต ซึ่งเรียกธรรมที่มีลักษณะดังกล่าวว่า เจตสิกธรรม ใน คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ท่านจำแนกเจตสิกไว้ ๕๒ ประการ ปัญญาเป็นเจตสิกธรรมอย่างหนึ่ง มีชื่อว่า ปัญญินทรีย์^{๓๒๔}

ในฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ พระฎีกาจารย์อธิบายความหมายของปัญญินทรีย์ ไว้ว่า ปกาเรน ชานาติ อนิจจาทิวเสน อวพุชชตีติ ปณฺหา แปลว่า ธรรมชาติใด ย่อมรู้โดยอาการทั่วถึง ได้แก่รู้ชัดด้วยอำนาจ ลักษณะ ๓ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นชื่อว่าปัญญา ปัญญานั้นแลชื่อว่าอินทรีย์ เพราะประกอบด้วยความเป็นใหญ่ในการรู้ชัดตามสภาวะ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ปัญญินทรีย์^{๓๒๕}

ความหมายของปัญญาที่ปรากฏอยู่ในเอกสารและตำราอื่นๆ ที่ผู้วิจัยมีความเห็นว่า มีความ เกี่ยวข้องและเป็นประโยชน์ต่องานวิจัย ดังนี้

ปัญญาตามทรรศนะของท่านพุทธทาส หมายถึง การฝึกฝนอบรม เพื่อทำให้เกิดความรู้ความ เข้าใจอย่างถูกต้องสมบูรณ์อย่างถึงที่สุด ในสิ่งทั้งปวงตามความเป็นจริง คนเราโดยปกติไม่สามารถรู้สิ่งต่างๆ ให้ถูกต้องตามความเป็นจริงได้ คือมักรู้ตามความเข้าใจของตนเองหรือตามที่สมมุติกัน จึงไม่ใช่รู้จากความเป็นจริง ด้วยเหตุนี้ ในทางพระพุทธศาสนาจึงมีระเบียบปฏิบัติที่เรียกว่าปัญญา อีกส่วนหนึ่ง เป็นส่วน สุดท้าย สำหรับฝึกฝนอบรมจิตใจให้เกิดความรู้แจ้งในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงได้ จิตที่รู้แจ้งเห็นจริงใน สิ่งทั้งปวงตามความเป็นจริง ไม่มีอะไรชัดแจ้งไปยิ่งกว่าความรู้แจ้งที่เกิดมาจากปัญญา จิตที่เข้าถึงภาวะที่ ปราศจากกิเลสตัณหา เป็นจิตที่ประกอบด้วยปัญญา คือ จิตที่เข้าถึงพระนิพพานดังนั้น ปัญญาจัดเป็น

^{๓๒๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธีมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๗๓๑.

^{๓๒๓} มหามกุฏราชวิทยาลัย, มิลินทปัญหา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๔๑.

^{๓๒๔} ดุรายละเอียดใน สงคห. (บาลี) หน้า ๗.

^{๓๒๕} วิภาวินี. (บาลี) หน้า ๑๐๗.

ธรรมะที่สูงที่สุดในทางพระพุทธศาสนา คือปัญญาที่แจ้งในพระนิพพาน (เป็นโลกุตตรปัญญา)^{๓๒๖}

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช ได้ให้ความหมายของปัญญาไว้ว่าปัญญานั้น แปลว่า ความรู้ทั่ว อันหมายความว่าความรู้ทั่วถึงเหตุและผล รู้เหตุถึงผล รู้ผลถึงเหตุ ตามสัจจะความจริง เมื่อมีความรู้ในสิ่งใดแล้ว ก็เชื่อว่ามีปัญญาในสิ่งนั้น แต่ถ้าเป็นความรู้หลง รู้ผิด คือไม่ใช่เป็นความรู้จริง ก็ไม่เรียกว่าปัญญา และมีคำเรียกความรู้ที่ถูกต้องว่า สัมมปัญญา ปัญญาชอบ ส่วนรู้ผิด รู้หลง เรียกว่า มิจฉาปัญญา หรือ มิจฉปัญญา ปัญญาผิด

ปัญญาเป็นคำกลางๆ แต่ต้องเป็นความรู้ถูกต้องจึงเป็นปัญญาหรือสัมมปัญญาตัวเอง จึงเป็นปัญญา ถ้าไม่ใช่สัมมปัญญา เป็นมิจฉปัญญา ปัญญาผิด ก็ไม่เรียกว่าปัญญา แต่เป็นความรู้หลง รู้ผิด เพราะฉะนั้น เมื่อเรียกว่าปัญญาโดยทั่วไป จึงมุ่งในทางดีอันหมายถึงว่ารู้ถูกต้อง ดังที่อธิบายไว้ข้างต้นว่า รู้ทั่วถึงเหตุผลตามสัจจะคือตามที่เป็นจริง^{๓๒๗}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายของคำว่า ปัญญา ไว้ว่าคำว่า ปัญญา แปลว่า ความรอบรู้ หมายถึง ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด คือรู้ทั่วถึงความจริง หรือรู้ตรงตามความเป็นจริง ท่านอธิบายขยายความกันออกไปต่างๆ เช่นว่า รู้เหตุรู้ผล รู้ดีรู้ชั่ว รู้ถูกรู้ผิด รู้ควรรู้ไม่ควร รู้คุณรู้โทษ รู้ประโยชน์ ไม่ใช่ประโยชน์ รู้เท่าทันสังขาร รู้องค์ประกอบ รู้เหตุปัจจัย รู้ที่ไปที่มา รู้ความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งทั้งหลาย รู้ตามความเป็นจริง รู้ถ่องแท้ รู้เข้าใจสภาวะ รู้คิด รู้วินิจฉัยพิจารณา รู้วินิจฉัย รู้วิธีที่จะจัดแจงจัดการหรือดำเนินการอย่างไร หากแปลกันอย่างง่ายๆ ง่ายๆ ปัญญาคือความเข้าใจหมายถึง เข้าใจถูก เข้าใจชัด หรือเข้าใจถ่องแท้ เป็นการมองเห็นสภาวะหรือมองเห็นปัญหาที่ปรากฏนั้น ปัญญาจึงเป็นเหมือนตัวช่วยชี้แนะทางจิตใจของคนเราให้เดินถูกทาง^{๓๒๘}

ปัญญาที่พระพุทธองค์ได้แสดงไว้ในพระไตรปิฎก เป็นไปเพื่อกำจัดกิเลสตัณหา ขจัดอวิชชา เพื่อความรู้แจ้งและคุณสมบัติของโลกีย์ปัญญาเป็นไปเพื่อความไม่ประมาท ความมีศรัทธา การดำรงอยู่ในศีล และเลี้ยงชีพด้วยการไม่เบียดเบียน และประการสำคัญอย่างยิ่งพระพุทธองค์ได้แสดงให้เห็นว่า ไม่ว่าใครที่เดินตามทางของพระพุทธองค์ย่อมไปสู่จุดหมายสูงสุดได้เช่นเดียวกัน จึงถือว่าพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการฝึกฝนตนเองอย่างแท้จริง เพราะ “ตนเป็นที่พึ่งแห่งตน บุคคลอื่นใครเล่า จะเป็นที่พึ่งได้ เพราะบุคคลที่ฝึกตนดีแล้ว ย่อมได้ที่พึ่งอันดีโดยยาก”^{๓๒๙} พระพุทธองค์ได้สอนให้มนุษย์มีความเชื่อมั่นในศักยภาพของตนเอง ด้วยเหตุผลที่ว่า “การเกิดมาเป็นมนุษย์ก็ยาก บำเพ็ญดีก็ยาก เพราะจะต้องได้มาด้วยความพยายามมากและด้วยกุศลมาก”^{๓๓๐} เมื่อเกิดมาเป็นมนุษย์แล้วต้องฝึกฝนและรู้จักพัฒนาตนให้เต็มศักยภาพ

๒.๔.๒ ไวพจน์ของปัญญา

คำว่า ปัญญา ซึ่งหมายถึงความรู้ ความรู้ทั่ว เป็นคำกลางๆ ที่มีความหมายกว้างขวางครอบคลุมความรู้ทุกประเภท แต่ยังมีคำที่มีความหมายเหมือนกันหรือใกล้เคียงกันมากกับคำว่าปัญญา

^{๓๒๖} พุทธศาสนิกฯ, **คู่มือมนุษย์ ฉบับสมบูรณ์**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๔), หน้า ๔๘-๔๙.

^{๓๒๗} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), **ปัญญาในพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (นครปฐม : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑.

^{๓๒๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). **พุทธธรรม ฉบับขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, หน้า ๒๒-๒๓.

^{๓๒๙} ชู.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๖๐/๘๐, ชู.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖๐/๘๒.

^{๓๓๐} ชู.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๖๐/๘๘, ชู.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๒/๙๐.

สำหรับใช้ร่วมกับคำว่าปัญญา หรือใช้แทนคำว่าปัญญา ใช้หมายถึงความรู้เฉพาะเจาะจงลงไปในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ด้านใดด้านหนึ่ง เรียกว่า ไวพจน์ของคำว่า ปัญญา ได้แก่คำว่า จักขุ ญาณ วิชชา อาโลโก อโณปิ เมธา มติ มุติ ภูริ มันทา ปัญญาณ โยนิ ปฏิภาณ อโมหะ วิปัสสนา สัมมาทิฐิ วิมังสา วิจาร์ณา สัมปชัญญะ เนปิกะ โภคส ปฏิสัมภิตา ฌัมมวิจย อภิญญา โธนา และปณฺธิจจะ

เนื้อความในพระสูตรมีธรรมจักรกัปปวัตตนสูตรเป็นต้นตอนที่ว่า “ปุพเพ อนนุสสุเตสุ ฌมเมสุ จกขุ อุทปาติ ขาณํ อุทปาติ ปณฺชา อุทปาติ วิชชา อุทปาติ อาโลโก อุทปาติ แปลว่า จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อน...”^{๓๓๑} ปรากฏคำว่า จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา และอาโลโก (แสงสว่าง) เป็นคำพ้องมาด้วยกัน

ในพระสูตรต้นตปิฎก คัมภีร์ขุททกนิกาย มหานิเทศ จุฬนิเทศ และปฏิสัมภิตามรรค และในพระอภิธรรมปิฎก คัมภีร์ธัมมสังคณี วิภังค์ ปุคคัลบัญญัติ และกถาวัตถุ มักจะพบกลุ่มคำเหล่านี้้อธิบายขยายความคำว่าปัญญา คำเหล่านี้จัดว่าเป็นไวพจน์ของคำว่า ปัญญา ทั้งสิ้นซึ่งจะนำมาวิเคราะห์พอเป็นตัวอย่างในที่นี้ดังต่อไปนี้

๑. **จักขุ** หรือ **จักขุ** แปลว่า ตาคือปัญญา มาจาก จกขุ ธาตุ ในความเห็น อุ ปัจจย มีวิเคราะห์ว่า จกขติ รูปนติ จกขุ แปลว่า ธรรมชาติโดยอ้อมเห็นรูป เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้นชื่อว่าจักขุ^{๓๓๒}

จักขุมืออยู่ ๕ อย่าง ได้แก่ ๑. มังสจักขุ ตาเนื้อ ๒. ทิพพจักขุ ตาทิพย์ ๓. ปัญญาจักขุ ตาปัญญา ๔. พุทธจักขุ ตาพระพุทธรเจ้า ๕. สมันตจักขุ ตาเห็นรอบ^{๓๓๓}

บรรดาจักขุ ๕ ประเภทนี้ คือ ปัญญาจักขุ ตาคือปัญญา ปัญญาจักขุเป็นไวพจน์ของปัญญา ใช้หมายถึงปัญญาที่ทำให้ผู้มีปัญญาเห็นเหล่าสัตว์ที่กำลังเกิดและตายเป็นต้น (ทิพพจักขุ) ทำให้เห็นโสดาปัตติมรรค สกทาคามีมรรค และอนาคามีมรรค (ฌมมจักขุ) ทำให้เห็นอรหัตตมรรค (ญาณจักขุ) ใช้หมายถึงพระปัญญาที่ทำให้พระพุทธรองค์ทรงเห็นเหล่าสัตว์ผู้มีกิเลสหนา มีกิเลสเบาบาง มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อนเป็นต้น (พุทธจักขุ) ทำให้ทรงเห็นธรรมทั้งปวง (สมันตจักขุ) และใช้หมายถึง ปัญญาทำให้เห็นทางพ้นทุกข์ดังที่ตรัสไว้ในจักขุสูตรว่า “เมื่อใด ญาณคือปัญญาจักขุอันยอดเยี่ยมเกิดขึ้น เมื่อนั้น บุคคลย่อมหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง เพราะได้ปัญญาจักขุ”^{๓๓๔}

๒. **ญาณ** แปลว่า ความรู้ ความหยั่งรู้ ปรีชาหยั่งรู้ มาจากรากศัพท์เดียวกับปัญญา คือ ขา ธาตุ ในความรู้ ยุ ปัจจย แปลง ยุ เป็น อย มีวิเคราะห์ว่า ชานนํ ขาณํ แปลว่า ความรู้ชื่อว่าญาณ หรือวิเคราะห์ว่า ชานาติ เอเตนาติ ขาณํ แปลว่า ธรรมชาติเป็นเครื่องรู้ หรือวิเคราะห์ว่า จตุสจฺจ ชานาติติ ขาณํ แปลว่า ธรรมชาติผู้รู้หรือริยสัจสี่^{๓๓๕}

ญาณ เป็นไวพจน์ของปัญญา ดังที่ปรากฏในมิลินทปัญหาว่า “ญาณเกิดแก่ผู้ใด ปัญญาเกิดแก่ผู้นั้น สิ่งใดเป็นญาณ สิ่งนั้นเป็นปัญญา”^{๓๓๖} ญาณมีลักษณะเป็นต้นเช่นเดียวกับลักษณะของปัญญา ดังที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาปฏิสัมภิตามรรคว่า

^{๓๓๑} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๓๐/๓๕๙, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๔.

^{๓๓๒} พันตรีประยูรท์ หลงสมบุญ, **พจนานุกรมมจร - ไทย**, หน้า ๒๕๐.

^{๓๓๓} ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๕๖/๒๙๕, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๒๔.

^{๓๓๔} ขุ.อิตติ. (บาลี) ๒๕/๖๑/๒๐๓, ขุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๖๑/๔๑๗.

^{๓๓๕} พันตรีประยูรท์ หลงสมบุญ, **พจนานุกรมมจร - ไทย**, หน้า ๒๘๗.

^{๓๓๖} มิลินท. (บาลี) ๓/๔๔.

“ญาณมีลักษณะแทงตลอดสภาวะ หรือมีลักษณะแทงตลอดอย่างไม่ผิดพลาดเป็นเหมือนการยิงลูกศรอันนายขมังธนูยิงไปแล้วฉะนั้น มีหน้าที่ส่องอารมณ์เหมือนดวงประทีปส่องสว่างฉะนั้น มีความไม่หลง เป็นเครื่องปรากฏ เหมือนพรานป่าบอกทางแก่คนหลงทางฉะนั้น มีสมาธิเป็นพื้นฐาน ตามพระดำรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีใจตั้งมั่นแล้วย่อมรู้เห็นตามความเป็นจริง”^{๓๓๗}

๓. **วิชา** แปลว่า ความรู้แจ้ง ความรู้วิเศษ มาจาก วิท ชาติในความรู ลง ฌย ปัจจัย แปลง ทย เป็น ขช เป็นอาการันต์ในอิตถิลิงค์ มีวิเคราะห์ว่า วิทติ ชานาติตีติ วิชา แปลว่า ธรรมชาติที่รู้ ชื่อว่า วิชา^{๓๓๘}

วิชา เป็นชื่อของปัญญา ใช้หมายถึงความรู้แจ้งความรู้วิเศษที่ทำลายอวิชชาความไม่รู้ ความมืดความหลง เป็นความรู้ซึ่งเป็นผลของการเจริญสมถวิปัสสนาได้แก่ความรู้ใน วิชา ๓ และวิชา ๘ วิชาจำแนกเป็น ๒ หมวด คือ วิชา ๓ มาในภยเกรวสูตร และวิชา ๘ ซึ่งหมายถึงอภิญา ๖ รวมกับวิปัสสนาญาณและมโนเมยิทธิ มีที่มาในอัมพัฏฐสูตรและในสุกสูตรนี้^{๓๓๙}

๔. **อาโลก** แปลว่า แสงสว่างคือปัญญา มาจาก อา บทหน้า โลก ชาติในความเห็น ลง อ ปัจจัย เป็นอาการันต์ในปุงลิงค์ มีวิเคราะห์ว่า อาโลกยติ เอเตนาติ อาโลก แปลว่า สิ่งเป็นเครื่องมองเห็น ชื่อว่า อาโลก^{๓๔๐}

แสงสว่าง มี ๔ อย่าง คือ แสงจันทร์ แสงอาทิตย์ แสงไฟ และแสงแห่งปัญญา ดังพระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ความสว่าง ๔ ประการนี้ ความสว่าง ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. ความสว่างแห่งดวงจันทร์ ๒. ความสว่างแห่งดวงอาทิตย์ ๓. ความสว่างแห่งไฟ ๔. ความสว่างแห่งปัญญา ภิกษุทั้งหลาย ความสว่าง ๔ ประการนี้แล บรรดาความสว่าง ๔ ประการนี้ ความสว่างแห่งปัญญาเป็นเลิศ”^{๓๔๑}

๕. **พุทธิ** แปลว่า ปัญญา, ความฉลาด มาจาก พุฑ ชาติ ในความความตรัสรู้ ติ ปัจจัย แปลง ติ เป็น ทุติ แล้วลบ ธ ที่สุดธาตุ สำเร็จรูปเป็น พุทธิ เป็นอิตถิลิงค์ มีวิเคราะห์เหมือนศัพท์ว่า โพิติ พุทธิ เป็นชื่อของปัญญา ใช้หมายถึงปัญญาความรู้ทั่วไป ที่มาในขุททกนิกาย ชาดกว่า

“หากชนจำนวนมากไม่มีความรู้ (พุทธิ) เป็นของตนหรือไม่ได้ศึกษาวินัยอย่างดี ก็จะไปเหมือนกระเบื้องแตกไปในปี”^{๓๔๒} และมาในขุททกนิกาย เถรคาถาว่า “การได้พบเห็นเหล่าสัตว์ผู้บรมตนดีแล้วเป็นการดี เป็นเหตุให้ตัดความสงสัยเสียได้ ทำความรู้ (พุทธิ) ให้เจริญงอกงาม เหล่าสัตว์ผู้ยอมทำคนแม้ที่เป็นพาลให้กลายเป็นบัณฑิตได้”^{๓๔๓}

๖. **อภิญา** แปลว่า ความรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง มาจาก อภิ บทหน้า ขา ชาติในความรู ภิ วิ ปัจจัย ซ้อน ข เป็นอาการันต์ในอิตถิลิงค์^{๓๔๔} อภิญา เป็นชื่อของปัญญาซึ่งมีที่มาในปัญญาญาณ ๗๓ คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ในญาณวัตถุหมวด ๖ คัมภีร์ญาณวิภังค์ ทสุตตรสูตร ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรคและ

^{๓๓๗} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๖.

^{๓๓๘} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๒๐๕.

^{๓๓๙} ขุ.พุทฺธ.อ. (บาลี) ๒/๒๐.

^{๓๔๐} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์, หน้า ๗๗.

^{๓๔๑} อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๔๓/๑๕๘, อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๔๓/๒๑๐.

^{๓๔๒} ขุ.ชา.สตุตทก. (บาลี) ๒๗/๘๑/๑๗๐, ขุ.ชา.สตุตทก. (ไทย) ๒๗/๘๑/๒๗๐.

^{๓๔๓} ขุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๗๕/๑๖๐, ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๗๕/๓๓๐.

^{๓๔๔} พันตรีประยุทธ์ หลงสมบุญ, พจนานุกรมมจร – ไทย, หน้า ๕๙.

อังกุตรนิกาย ฉักกนิบาต เป็นต้น ใช้หมายถึง ความรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง ๖ อย่าง ซึ่งเป็นความรู้พิเศษที่เหนือประสาทสัมผัสธรรมดา มีสมาธิเป็นพื้นฐาน เกิดขึ้นแก่ท่านผู้เจริญสมณะและวิปัสสนาสำเร็จแล้วเท่านั้น ได้แก่

๑. อิทธิวิธี ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ได้
๒. ทิพโอสถ หูทิพย์
๓. เจโตปริยญาณ กำหนดรู้ใจของคนอื่นได้
๔. ปุพเพนิวาสานุสสติ ระลึกชาติได้
๕. ทิพพจักขุ ตาทิพย์
๖. อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้สิ้นอาสวะ^{๓๔๕}

๗. **อโมหะ** แปลว่า ความไม่หลงมกมาย มาจาก อ บทหน้า มุหุ ธาตุในความหลง ลง ณ ปัจจัย แปลง อุ เป็น โอ^{๓๔๖}

อโมหะ ความไม่หลง หรือปัญญาตรงข้ามกับโมหะคือความหลง อโมหะ เป็นชื่อของปัญญา ใช้หมายถึงความหยั่งรู้ในอริยสัจ ๔ และความรู้แจ้งที่ทำให้ลายโมหะความหลงเพราะอวิชชาคือความไม่รู้ ดังที่ปรากฏในคัมภีร์ธัมมสังคณีว่า

“อโมหะ เป็นไฉน คือ ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความรู้ในส่วนอดีต ความรู้ในส่วนอนาคต ความรู้ในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ความรู้ในปฏิจสุมุขปาทว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงมี ความรู้ทั่ว (ปัญญา) กิริยาที่รู้ชัด (ปัญหานา) ฯลฯ สัมมาทิฏฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์มรรคนับเนื่องในมรรคนี้ ชื่อว่าอโมหะ”^{๓๔๗}

อโมหะ เป็นปัญญาที่เป็นรากเหง้าแห่งความดี ที่เรียกว่า กุศลมูล อย่างหนึ่งในกุศลมูล ๓ ที่เป็นไปในฝ่ายคุณวิเศษ คือ ๑. กุศลมูลคืออโลภะ (ความไม่เอียงไถ้) ๒. กุศลมูลคืออโทสะ (ความไม่คิดประทุษร้าย) ๓. กุศลมูลคืออโมหะ (ความไม่หลง)^{๓๔๘}

๘. **ธัมมวิจย** แปลว่า การเพินธรรม มาจาก ธมม ศัพท์ และ วิ บทหน้า จิ ธาตุ ในความก่อความสังสม ลง อ ปัจจัย แปลง อิ ที่ จิ เป็น เอ แปลง เอ เป็น อย สำเร็จรูปเป็น ธัมมวิจย มีวิเคราะห์ว่า ธมม วิจยนาสติ ธมมวิจโย แปลว่า ชื่อว่า ธรรมวิจย เพราะอรรถว่ายอมเลือกเพินธรรม และวิเคราะห์ว่า วิปัสสนาย ภูมิภูเต อชมตตพหิทธาธมเม วิจยนาสติ ธมมวิจโย แปลว่า ชื่อว่า ธรรมวิจย เพราะอรรถว่ายอมเลือกเพินธรรมอันเป็นไปในภายในและภายนอกอันเป็นภูมิของวิปัสสนา^{๓๔๙}

ธัมมวิจยเป็นชื่อของปัญญา ดังที่ปรากฏในคัมภีร์วิภังค์ว่า “ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ความรู้ทั่ว (ปัญญา) กิริยาที่รู้ชัด (ปัญหานา) ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเพินธรรม สัมมาทิฏฐิ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ธัมม-วิจยสัมโพชฌงค์”^{๓๕๐} ธัมมวิจย ใช้หมายถึงปัญญาในโพชฌงค์ คือ ปัญญาที่ใช้ในการค้นคว้าธรรมเพื่อการตรัสรู้ ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “(ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน) ภิกษุนี้เป็นผู้มีสติอยู่อย่างนั้น วิจย เลือกสรร ทบทวน สอบสวนธรรม

^{๓๔๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๔๔-๓๔๖, อภ.ฉก. (ไทย) ๒๒/๒/๔๑๒-๔๑๔.

^{๓๔๖} พันตรีประยูรย์ หลงสมบุญ, พจนานุกรมมจร - ไทย, หน้า ๕๘๘.

^{๓๔๗} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๐๗๖/๒๕๓, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๗๖/๒๗๕.

^{๓๔๘} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๕๓/๒๔๓, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๓/๓๗๓., อภ.ตัก. (ไทย) ๒๐/๗๐/๒๗๗.

^{๓๔๙} พันตรีประยูรย์ หลงสมบุญ, พจนานุกรมมจร - ไทย, หน้า ๓๖๓.

^{๓๕๐} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๔๗๔/๒๗๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๗๔/๓๖๒.

นั้นด้วยปัญญา นี้เรียกว่า ัมมวิจยสัมโพชฌงค์”^{๓๕๑} ดังนั้น ัมมวิจยจึงจัดเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ธรรมอย่างหนึ่งในโพชฌงค์ทั้ง ๗ ประการ

๙. **สัมมาทิฐิ** แปลว่า ปัญญาเห็นชอบ ความเห็นชอบ มีรากศัพท์มาจาก สมมา บทหน้า ทิส ธาตุในความเห็น, แสดง ลง ตี ปัจจัย แปลง ตี เป็น ฐิ แล้วลบ ส ที่ ทิส เป็นอิการันต์ในอดีตลึงค์ มีวิเคราะห์ว่า สมมาทสสนํ สัมมาทิฐิ แปลว่า ความเห็นชอบ ชื่อว่า สัมมาทิฐิ (ปัญญาเห็นชอบ) และวิเคราะห์ว่า สมมา อวิปริตโต ทสสนํ สัมมาทิฐิ แปลว่า ความเห็นโดยชอบ คือโดยไม่วิปริต ชื่อว่า สัมมาทิฐิ^{๓๕๒}

สัมมาทิฐิ เป็นชื่อของปัญญา ดังที่ปรากฏในคัมภีร์วิภังค์ว่า “บรรดามรรคมีองค์ ๘ เหล่านี้ สัมมาทิฐิ เป็นไฉน ความรู้ทั่ว (ปัญญา) กิริยาที่รู้ชัด (ปชานนา) ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สัมมาทิฐิ”^{๓๕๓}

สัมมาทิฐิเป็นไฉนของปัญญา ๒ ระดับ คือ

๑. โลกียสัมมาทิฐิ เป็นไฉนของโลกียปัญญา ใช้หมายถึงปัญญาประเภทความเห็นชอบในเรื่องกรรมที่เป็นบุญบาป สัตว์มีกรรมเป็นของตน (กัมมัสสกตาสัมมาทิฐิ หรือ กัมมัสสกตาญาณ) ความเห็นชอบในเรื่องการเจริญวิปัสสนา (วิปัสสนาสัมมาทิฐิ หรือสัจจानุโลมิกญาณ)

๒. โลกุตตรสัมมาทิฐิ เป็นไฉนของโลกุตตรปัญญา ใช้หมายถึงปัญญาญาณหรือความหยั่งรู้ในอริยสัจสี่ เป็นปัญญาที่ทำให้บรรลุอริยมรรคอริยผล (มัคคสัมมาทิฐิ ผลสัมมาทิฐิ) จึงจัดเป็นองค์แห่งอริยมรรค^{๓๕๔}

๑๐. **วิมังสา** แปลว่า การทดลอง การเลือกการไตร่ตรอง ปัญญาเลือกเฟ้น ตริตระอง ฯลฯ มาจาก มาณ ธาตุในความทดลอง ลง ส ปัจจัย เทวภาว มา เป็น มามาณส แปลง อา เป็น อี อี แปลง ม เป็น ว แปลง มาณ เป็น มํ เป็นอาการันต์ในอดีตลึงค์ สำเร็จรูปเป็น วิมังสา วิมังสา^{๓๕๕}

วิมังสาเป็นชื่อของปัญญา ดังที่แสดงไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า “...วิมังสา เป็นไฉน ความรู้ทั่ว (ปัญญา) กิริยาที่รู้ชัด (ปชานนา) ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ นี้เรียกว่า วิมังสา”^{๓๕๖}

วิมังสาเป็นปัญญาที่ใช้ในการคิดพิจารณาไตร่ตรอง หาหนทางเพื่อให้งานที่ทำสำเร็จซึ่งในพระไตรปิฎกมุ่งเน้นไปที่การเจริญสมาธิ จึงใช้หมายถึงปัญญาที่เป็นอิทธิบาท (คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ) เท่านั้น วิมังสาจึงเป็นธรรมข้อหนึ่งในอิทธิบาททั้ง ๔ ประการ

ดังนั้น คำว่า ปัญญา แม้จะใช้คำไฉนเรียกในลักษณะต่างๆ ดังกล่าวแล้วข้างต้น แต่โดยความหมายก็เป็นไปในทิศทางเดียวกัน และมีองค์ธรรมเดียวกันคือปัญญาเจตสิก ซึ่งจะอธิบายต่อไปในลักษณะกิจตุกะของปัญญา

ในคัมภีร์ชื่อว่า “ สัมโมหวิโนทนิ”^{๓๕๗} อรรถกถาพระวิภังค์แห่งพระอภิธรรมปิฎก ได้กล่าวถึงชื่อของปัญญาและความหมาย ที่ตรงกันข้ามกับอวิชาไว้มาก ซึ่งจะได้นำมาแสดงไว้ในที่นี้ คือ

^{๓๕๑} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๔๗๔/๒๗๔, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๖๗/๓๕๘.

^{๓๕๒} พันตรีประยุทธ์ หลงสมบุญ, พจนานุกรมมจร - ไทย, หน้า ๗๒๒.

^{๓๕๓} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๔๗๔/๒๔๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๙๒/๓๗๔.

^{๓๕๔} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๘๙/๔๐๕, ม.อ.อ. (ไทย) ๑/๑๔๒/๑๘๗.

^{๓๕๕} พันตรีประยุทธ์ หลงสมบุญ, พจนานุกรมมจร - ไทย, หน้า ๖๕๘.

^{๓๕๖} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๔๗๔/๒๖๔, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๔๒/๓๔๗.

- ญาณ (ความรู้) คือ ปัญญาที่กระทำสังจัจธรรม ๔ ซึ่งเป็นผลและเป็นผล ซึ่งเป็นเหตุ และเป็นเหตุ ที่รู้แล้วให้ปรากฏ ตรงข้ามกับอวิชชา ชื่อว่า อัญญาณ(ความไม่รู้)
- ทัสสนะ (ความเห็น) คือ ปัญญาที่เห็นอาการแห่งสังจัจธรรม ๔ ตรงข้ามกับ อทัสสนะ
- อภิสมัย (ความตรัสรู้) คือ ปัญญาที่ตรัสรู้อาการแห่งสังจัจธรรม ๔ ตรงข้ามกับ อนภิสมัย.
- อนุโพธะ(ความตรัสรู้ตาม) สัมโพธะ(ความตรัสรู้พร้อม) ปฏิเวธะ (การแทงตลอด) หมายถึง ปัญญาที่ตรัสรู้ตาม ตรัสรู้พร้อม แแทงตลอดอาการแห่งสังจัจธรรม ๔ ตรงข้ามกับอวิชชา ชื่อว่า อนุโพธะ อสัมโพธะ และ อปปฏิเวธะ.
- สังคาหณา (ความถือเอาถูก) คือ ปัญญาที่ถือเอาแล้ว ทดลองแล้ว ย่อมถือเอาอาการนั้น ตรงข้ามกับ อสังคาหณา.
- ปริโยคาหณา (ความหยั่งโดยรอบ) คือ ปัญญาหยั่งลงแล้ว ชำแรกแล้วซึ่งอาการนั้น ย่อมถือเอา ตรงข้ามกับ อปริโยคาหณา .
- สมเปกขณา (ความพินิจ) คือ ปัญญาที่เพ่งอาการนั้นโดยสม่ำเสมอและโดยชอบ ตรงข้ามกับ อสมเปกขณา.
- ปัจจเวกขณา (ความพิจารณา) คือ ปัญญาพิจารณาอาการนั้น ตรงข้ามกับ อปัจจเวกขณา.
- สัมปชัญญะ (ความรู้ทั่วพร้อม) คือ ปัญญาทั่วซึ่งสังจัจธรรม ๔ ที่เป็นผล และเป็นผล ที่เป็นเหตุและเป็นเหตุโดยชอบ ตรงข้ามกับ อวิชชาชื่อว่า อสัมปชัญญะ.
- โธนา ปัญญาเป็นเครื่องกำจัดล้าง ขำระ ชักฟอกซึ่งกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความตีเสมอ ความริษยา ความตระหนี่ ความหลง ความอื้ออวด ความกระด้าง ความแข็งดี ความถือตัว ความดูหมิ่น ความเมา ความประมาท กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง ความกระวนกระวายทั้งปวง ความเร่าร้อนทั้งปวง ความเดือดร้อนทั้งปวง อภิสังขารทั้งปวง ฯ

ในคัมภีร์ชื่อว่า “ พระคัมภีร์อภิธานปิปปิกาหรือพจนานุกรม ภาษาบาลีแปลเป็นไทย ”^{๓๕๘} ได้รวบรวมศัพท์ที่ใช้เกี่ยวกับปัญญา และแสดงไว้มีจำนวน ๒๒ ศัพท์ด้วยกัน คือ

๑. อี หมายถึง ปัญญาทรงไว้ซึ่งประโยชน์
๒. ปัญญา หมายถึง ความรู้ทั่ว
๓. พุทธิ หมายถึง ปัญญาเครื่องรู้
๔. เมธา หมายถึง ปัญญาเครื่องกำจัด
๕. มติ หมายถึง ความคิด , ความเห็น
๖. มุตติ หมายถึง ความเข้าใจ
๗. ภูริ หมายถึง ปัญญากว้างขวาง
๘. มันทา หมายถึง ความรู้ในคัมภีร์
๙. ปัญญาณะ มีความหมายเหมือนคำว่า ปัญญา แต่รูปศัพท์แปลกกันเท่านั้น

^{๓๕๗} อภ.วิ.อ. ๕๔/๒๖๖/๑๕๐-๑๕๑.

^{๓๕๘} พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณ สมนัด็จพระสังฆราชเจ้า , พระคัมภีร์อภิธานปิปปิกา หรือ พจนานุกรม ภาษาบาลีแปลเป็นไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๔ , (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย , ๒๕๓๖), หน้า ๔๒.

๑๐. ญาณะ คำนี้รวมกับคำว่า ทัสสนะ หมายถึง การรู้ไตรลักษณ์ หรือ ความรู้ที่เกิดจากสมาธิ เช่น ทิพพจักขุญาณ เป็นต้น

๑๑. วิชา หมายถึง ความรู้ ๓ ประเภท คือ ๑. พระเวท ๒. สิปปะหรือศิลปะศาสตร์ ๓. ความรู้ที่เกิดจากสมาธิและความรู้แบบพุทธิ

๑๒. โยนิ หมายถึง ความรู้ที่เกิดจากการเข้าถึงสาเหตุ มักใช้ร่วมกับมนสิการ เป็นโยนิโสมนสิการ ได้แก่ การเข้าใจสาเหตุ

๑๓. ปฏิภาณ หมายถึง ความแตกฉาน

๑๔. วิปัสสนา หมายถึง ปัญญาเห็นไตรลักษณ์

๑๕. สัมมาทิฏฐิ หมายถึง ความเห็นถูกต้อง

๑๖. วิมังสา หมายถึง ปัญญาเลือกเฟ้น

๑๗. สัมปชัญญะ หมายถึง ความรอบคอบ

๑๘. เนปกะ หมายถึง ปัญญาเป็นเครื่องรักษาตน

๑๙. เวทนา หมายถึง การรู้อารมณ์

๒๐. ตักกะ ๒๑. วิตักกะ ๒๒. สังกัปปะ ทั้ง ๓ ศัพท์นี้มีความหมายเหมือนกันคือความคิด

๒.๕.๓ ปัญญาเจตสิก

คำว่า ปัญญา มาจาก ป + ญาป = โดยประการ ญา = รู้

ธรรมชาติ ชื่อว่า “ปัญญา” เพราะอรรถว่า รู้โดยประการ คือ หยั่งรู้เกี่ยวกับว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นต้น^{๓๕๙}

ปัญญาเจตสิกมีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “ปัญญินทรีย์” คือ ธรรมชาติที่รู้สภาพธรรมโดยทั่ว ๆ ไป ตามความเป็นจริง ได้แก่ ธรรมชาติที่รู้เหตุผลของกรรม ตลอดจนถึงรู้เรื่องอริยสัจ นอกจากนี้ปัญญาเจตสิกยังมีชื่อเรียก คือ วิมังสาทิธา^{๓๖๐} ปัญญินทรีย์,^{๓๖๑} ปัญญาพละ,^{๓๖๒} โอมหะ^{๓๖๓} ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์^{๓๖๔} สัมมาทิฏฐิ^{๓๖๕} โยนิโสมนสิการ^{๓๖๖} เป็นต้นตามกิจหน้าที่ของตน

ลักษณะที่จตุกกะของปัญญาเจตสิก

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและตำราวิชาการต่าง ๆ ได้แสดงสภาวะธรรมของปัญญาโดย ลักษณะที่จตุกกะ เหตุเพราะปัญญาเจตสิก มีสภาวะเป็นนามธรรมจับต้องหรือสัมผัสตามสภาวะปกติไม่ได้ แต่สามารถรับรู้สภาวะธรรมของปัญญาได้ด้วยใจ (ธรรมารมณ์) คือ ลักษณะ รส ปัจจุบันฐาน

^{๓๕๙} พระอาจารย์ไชโย อาสโภ, อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑, ๒, ๖ จิต เจตสิ รูป นิพพาน, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๕), หน้า ๑๑๔.

^{๓๖๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๕๒.

^{๓๖๑} อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๓/๔๑๕.

^{๓๖๒} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๖/๒๕๐.

^{๓๖๓} อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๓๔/๑๘๗.

^{๓๖๔} สัม. (ไทย) ๑๙/๑๘๒/๑๐๙.

^{๓๖๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๒๙/๒๕๘.

^{๓๖๖} ขุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๑๖/๓๖๐.

ปทัฏฐาน เรียกว่า ลักษณะที่จตุกกะ ว่าโดยวิสุทธิ ๗ เรียกว่า ทิฏฐิวินัย องค์กรธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมหาภูตญาณสัมปยุตตจิต ที่มีรูปนามเป็นอารมณ์ว่าโดยญาณ ๑๖ จัดเป็นนามรูปปริจเฉทญาณ เป็นปัญญาที่กำหนดรู้เห็นรูปนามตามสภาวะที่เป็นจริง

ปัญญาเจตสิก หมายถึง ธรรมชาติที่ทำให้จิตรู้เหตุผลแห่งความจริงของสภาวะธรรม และทำลายความเห็นผิด หรือ เป็นเจตสิกที่มีความรู้เป็นใหญ่ปกครองซึ่งสหชาตธรรมทั้งปวง^{๓๖๗}

ลักษณะที่จตุกกะ ของ ปัญญาเจตสิก

ธมมสภาวปฏิเวธลกขณา แปลว่า มีการรู้แจ้งซึ่งสภาวะธรรม เป็นลักษณะ

โมหนุการวิทธานรสา แปลว่า มีการกำจัดความมืด เป็นกิจ

อสมโมหปจฺจภูจฺจนา แปลว่า มีความไม่หลง เป็นผล

สมาธิปทฺฐจฺจนา แปลว่า มีสมาธิ เป็นเหตุใกล้^{๓๖๘}

ลักษณะที่จตุกกะ ของปัญญา อิกนัยหนึ่ง

ยถาภูตปฏิเวธลกขณา มีการรู้แจ้งตามความเป็นจริง เป็นลักษณะ

วิสโยภาสนรสา มีการกระทำอารมณ์ให้แจ่มแจ้ง เป็นกิจ

อสมโมหปจฺจภูจฺจนา มีความไม่หลงในอารมณ์ เป็นอาการปรากฏ

โยนิโสมนสิการปทฺฐจฺจนา มีความใสเป็นอันดีในอารมณ์นั้น เป็นเหตุใกล้

(วา) อินทริยปริปากตาปทฺฐจฺจนา มีวินัยที่บริบูรณ์ด้วยปัญญา เป็นเหตุใกล้

(วา) กิเลสทฺฐิภาวปทฺฐจฺจนา มีความห่างจากกิเลสทั้งหลาย เป็นเหตุใกล้

(วา) ติเหตุกปฏิสนธิกตาปทฺฐจฺจนา มีปฏิสนธิจิตเป็นไตรเหตุ เป็นเหตุใกล้^{๓๖๙}

ปัญญามีการตรัสรู้สภาวะธรรมเป็นลักษณะ มีหน้าที่กำจัดความมืดคือโมหะที่ปกปิดสภาวะธรรม มีความหายหลงเป็นผลที่ปรากฏชัดเจน (ปัจจุปฏฺฐจฺจนา) มีสมาธิเป็นพื้นฐาน (ปทัฏฐาน) ปัญญาตามลักษณะดังกล่าวนี้ได้แก่ วิปัสสนาปัญญานั้นเอง

๒.๕.๔ ลักษณะของปัญญา

ลักษณะของปัญญานั้นมีปรากฏในคัมภีร์ต่าง ๆ มากมายหลายอย่าง เช่น มีลักษณะแห่งการรู้แจ้งความจริงที่เรียกว่าอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค, มีลักษณะแห่งการรู้สภาวะธรรมตาแห่งธรรมทั้งหลาย คือ ลักษณะ ๓ มือนิจจัง ทุกขัง อนัตตา, มีลักษณะส่องแสงให้ความสว่างและกำจัดความมืดหรือกำจัดอวิชชา คือ ความไม่รู้ซึ่งเป็นเหมือนกับความมืดอันทำให้หลง ให้สิ้นสูญไป ขณะเดียวกัน ก็ทำวิชาคือ ความรู้ซึ่งเปรียบเสมือนความสว่างให้เกิดขึ้น ทำให้หายจากความหลง, มีลักษณะรู้ทั่วถึงธรรมทั้งหลาย, มีลักษณะการแทงตลอดสภาวะธรรม, และ “ มีลักษณะแห่งการรู้ตามความเป็นจริงซึ่งคุณและโทษของโลก และอุบายเป็นเครื่องออกไปจากโลก ”^{๓๗๐} เป็นต้น

^{๓๖๗} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมปริจเฉทที่ ๒ ชื่อ เจตสิกปรมัตถ์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ วิทยญาณ, ๒๕๔๔), หน้า ๓๙.

^{๓๖๘} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะที่จตุกกะแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๒๕-๒๖.

^{๓๖๙} คุรายละเอียดโน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

^{๓๗๐} อัง.ตัก. ๒๐/๕๔๕,๕๔๖/๓๓๓-๓๓๕.

ในคัมภีร์ชื่อว่าวิสุทธิมรรค ก็ได้แสดงลักษณะแห่งปัญญาไว้ดังนี้ว่า “ ปัญญาเป็นการตรัสรู้สภาวะแห่งธรรมเป็นลักษณะ , มีการกำจัดเสียซึ่งความมืดคือโมหะ อันปิดบังสภาวะแห่งธรรมทั้งหลายเป็นรส(คือเป็นกิจ) , มีความหายหลงเป็นปัจจุปัญฐาน(คือเป็นเครื่องปรากฏหรือเป็นผล) ส่วนสมาธิจัดเป็นปทัฏฐาน(คือเหตุใกล้)ของปัญญานั้น ” ^{๓๗๑} ซึ่งมีพระบาลีรับรองว่า “ สมาหิโต ยถาภูตฺ ขานาติ ปสฺสตี แปลว่า ผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว(เป็นสมาธิ) ย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง ฯ ” ^{๓๗๒}

แต่ในคัมภีร์ชื่อว่าวิมุตติมรรค ได้แสดงถึงลักษณะของปัญญาไว้เหมือนกัน ซึ่งมีเนื้อความว่า

ปัญญามีการบรรลุสัจจะจะเป็นลักษณะ มีการค้นคว้าเป็นกิจ (หมายถึง มีหน้าที่ในการค้นคว้า) มีความไม่หลงเป็นปัจจุปัญฐาน มีสัจจะ ๔ เป็นปทัฏฐานและมีอริยสัจ ๔ เป็นปทัฏฐาน อีกร้อยหนึ่ง ความเข้าใจแจ่มแจ้งเป็นลักษณะของปัญญา การรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงเป็นกิจ(หน้าที่) การกำจัดความมืดคืออวิชชาเป็นปัจจุปัญฐาน ปฏิสัมภิตา ๔ (มีอรรถปฏิสัมภิตาเป็นต้น) ตามหลักเหตุผล เป็นปทัฏฐานของปัญญา ^{๓๗๓}

ส่วนท่านพุทธทาสภิกขุ ได้แสดงไว้ว่า “ปัญญา มีลักษณะแห่งการรู้ การเห็น การรู้แจ้งแทงตลอดตามที่เป็นจริง แห่งแสงสว่างที่กำจัดความมืด แห่งความสามารถตัดปัญหาหรือดับทุกข์” ^{๓๗๔}

ก. ปัญญา มีลักษณะแห่งการส่องแสง คือ ปัญญาที่มีการส่องแสงเป็นลักษณะนั้นเหมือนกับบุคคลผู้จุดประทีปโคมไฟ หรือเปิดไฟฟ้าส่องแสงในเวลากลางคืน ในบ้านที่มีฝา ๔ ด้าน หรือในที่มืดต่างๆ ความมืดก็ย่อมหายไป แสงสว่างก็ปรากฏขึ้นแทน ฉะนั้น ปัญญาที่มีการส่องสว่าง ฉะนั้น เพราะ “ ไม่มีแสงสว่างใดเสมอด้วยแสงสว่างของปัญญาและปัญญาเป็นแสงสว่างในโลก ” ^{๓๗๕}

และปัญญามีลักษณะตัดขาดหรือกำจัดอวิชชาคือความไม่รู้ซึ่งเปรียบเหมือนความมืดให้หมดสิ้นไป และทำอวิชชาที่เปรียบเหมือนแสงสว่างให้เกิดขึ้นแทนแล้วส่องแสงคือญาณ ทำให้เกิดญาณคือความรู้ขึ้น ทำอริยสัจให้ปรากฏชัดแจ้งแก่บุคคลผู้ปฏิบัติ บุคคลนั้นก็เกิดปัญญาเห็นแจ้งในธรรมทั้งหลายว่า “ สิ่งนี้ไม่เที่ยง สิ่งนี้เป็นทุกข์ สิ่งนี้มีใจตัวตน ” ด้วยเหตุผลดังที่กล่าวมานี้ ปัญญาจึงมีลักษณะส่องแสงให้สว่างอย่างนี้

ข. ปัญญา มีลักษณะแห่งการรู้ทั่ว หมายถึง ปัญญาเมื่อเกิดขึ้น ก็ย่อมรู้ทั่วธรรมทั้งหลาย ที่เป็นกุศลและอกุศล ที่ควรเสพและไม่ควรเสพ ที่เลวและประณีต ที่ดำและขาว ที่เข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้ และหมายถึง รู้ทั่วว่า “ นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา...” ^{๓๗๖} เหมือนกับแพทย์ผู้ฉลาดรู้จักยาเป็นต้นที่เป็นที่สบายและไม่สบายแก่ผู้ป่วยฉะนั้น

^{๓๗๑} วิสุทธิ. ๓/๓.

^{๓๗๒} ส.ป. ๑๗/๒๗/๑๘., ส.สพ. ๑๘/๑๔๗/๑๐๐.

^{๓๗๓} พระอุปติสสเถระ , วิมุตติมรรค , คณาจารย์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย แปลจากฉบับภาษาอังกฤษ, พระราชวรมณี(ประยูร ธมมจิตโต) บรรณาธิการ, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยาม บริษัทเคเค็ดไทย จำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๒๑๐.

^{๓๗๔} พุทธทาสภิกขุ , ธรรมโฆษณอรรถาณุกรม เล่ม ๑ , อ่างแก้ว, หน้า๑๒๙ .

^{๓๗๕} ส.ส. ๑๕/๒๙/๙, ๒๑๘/๖๑.

^{๓๗๖} อภิ.สง.อ. ๕๓/๑๗๘/๑๗๒., ม.ม. ๑๒/๔๙๔/๕๓๖-๕๓๗.

อีกประการหนึ่ง ปัญญาเป็นการแทงตลอดสภาวะเป็นลักษณะหรือการแทงตลอดไม่ผิดพลาดเป็นลักษณะ เหมือนการแทงของลูกศรที่นายขมังธนูผู้ฉลาดยิงออกไป ฉะนั้น และมีการส่องให้เห็นอารมณ์เป็นรส ดุจประทีป(โคมไฟ) มีความไม่หลงเป็นปัจจุปัจฐาน ดุจผู้ชี้ทางแก่บุคคลไปมาฉะนั้น

ค. ปัญญามีลักษณะแห่งการรู้ตามความเป็นจริง หมายถึง ปัญญา รู้ชัดตามความเป็นจริง ซึ่งความเกิด ความดับ คุณและโทษ และอุบายเป็นเครื่องออกไปแห่งผัสสาตนะทั้ง ๖ เหล่า นั้น และรู้ชัดเหตุเกิด ความดับ คุณ โทษ และอุบายเครื่องสลัดออกแห่งอุปาทานชั้น ๕ ตามความเป็นจริง และบุคคลผู้ได้ปัญญาที่รู้ตามเป็นจริงในอุปาทานชั้นนี้ได้ชื่อว่าเป็นสมณะพราหมณ์ และทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะพราหมณ์ จึงเรียกว่า พระอริยสาวกผู้โสดาบัน ไม่มีวันตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นที่แน่นอนว่าจะตรัสรู้ในวันข้างหน้า เป็นพระอรหันตชีณาสพ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่ภิกษุ รู้เหตุเกิด ความดับ คุณ โทษ และอุบาย เครื่องสลัดออกแห่งอุปาทานชั้น ๕ เหล่านี้ ตามความเป็นจริง จึงเป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะไม่ถ่อมมัน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ภิกษุผู้เป็นอรหันตชีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์ ได้ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว มีประโยชน์ของตนอันบรรลุแล้ว โดยลำดับ มีกิเลสเครื่องประกอบไว้ในภพสิ้นไปรอบแล้ว หลุดพ้นแล้ว เพราะรู้โดยชอบ ^{๓๗๗}

ง. ลักษณะของปัญญาในบุคคลผู้มีปัญญา หมายถึง ลักษณะพื้นฐาน ที่สำคัญของบุคคลผู้บรรลุปัญญาสูงสุด คือ มองเห็นสิ่งทั้งหลายทั้งปวงตามความเป็นจริง มีสติมั่นคง รับรู้อารมณ์ทางอายตนะด้วยจิตใจเป็นกลาง ไม่ปล่อยใจไปตามอารมณ์ที่ชอบและไม่ชอบ รู้เห็นสภาวะอารมณ์นั้นๆ ตามความเป็นจริงตลอดสาย ไม่ยึดติดจนขุ่นมัว ไม่ถูกชักจูงให้เขวออกไป จนเสียธรรมชาติความบริสุทธิ์ทางจิตใจ ซึ่งก็ต่างจากบุคคลธรรมดาทั่วไป มักถูกอารมณ์ต่างๆ ทั้งที่ชอบใจและไม่ชอบใจที่เกิดขึ้นเกาะเกี่ยวผูกพันไว้ ทำให้ติดพันอยู่กับอารมณ์นั้นๆ รั้าไป จนจิตใจขุ่นมัว เศร้าหมอง เสียความผ่องใส ขาดความอิสระได้ ฯ

และลักษณะทางปัญญา ของบุคคลผู้บรรลุสังจธรรมแล้ว ไม่ต้องเชื่อใคร ไม่อาศัยศรัทธา เพราะรู้เห็นธรรมนั้นๆ แจ่มแจ้งด้วยตนเองแล้ว รู้เห็นเองแล้ว ไม่ต้องอาศัยความรู้จากคนอื่นอีก ไม่ว่าจะป็นสมณะพราหมณ์ เทวดา หรือพรหม ในเรื่องต่าง ๆ ที่ตนได้บรรลุแล้ว คือ ไตรลักษณ์ ปฏิจจสมุพบาท อริยสัจ เป็นต้น ซึ่งเป็นการรู้แจ้งเห็นจริงได้ทุกอย่างสูงสุด คือ นิพพานด้วยตนเอง จึงเป็นบุรุษสูงสุด เรียกว่า อุดมบุรุษ เหมือนพระพุทธพจน์ว่า “ นรชนใด เป็นผู้ไม่เชื่อต่อใครๆ รู้ว่านิพพาน อันปัจฉิมอะไรๆ ทำไม่ได้ ตัดที่ต่อ กำจัดโอกาส คลายความหวังเสียแล้ว นรชนนั้นแล ชื่อว่า เป็นอุดมบุรุษ ดังนี้” ^{๓๗๘}

รวมความแล้ว ปัญญานั้นมีลักษณะเป็นอธิปัตติ เพราะครอบงำวิชา และเพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่นในลักษณะแห่งการเห็น เรียกว่าปัญญินทรีย์ มีลักษณะเป็นข้อปฏิบัติ ในองค์มรรค เรียกว่า สัมมาทิฐิ มีลักษณะเป็นกำลัง เรียกว่าปัญญาพละ มีลักษณะเป็นต้นเค้าหรือรากเหง้าแห่งความดีเรียกว่าอโมหะ มีลักษณะเป็นเหตุแห่งการกระทำ(กรรมบถ)เรียกว่าสัมมาทิฐิ มีลักษณะเป็นธรรมเป็นคู่กันกับธรรมอื่น เรียกว่า สัมปชัญญะและวิปัสสนา (สติสัมปชัญญะ,สมถวิปัสสนา)

^{๓๗๗} ส.ข. ๑๗/๒๙๗/๑๙๖.

^{๓๗๘} ขุ.ม. ๒๙/๔๐๗/๒๘๑-๒๘๓.

๒.๕.๕ ความแตกต่าง ปัญญา กับวิญญาณ

ในคัมภีร์ชื่อวิสุทธิธรรมรค ได้ให้ความหมายปัญญาว่า “ ชื่อว่า ปัญญา เพราะอรรถว่า รู้ทั่ว อันความรู้ทั่วนี้ คือ รู้โดยประการต่างๆ วิเศษกว่าอาการที่รู้จักและอาการที่รู้แจ้ง ” ^{๓๗๙}

ธรรมที่ได้ชื่อว่าปัญญานี้ เพราะความหมายว่า รู้ทั่ว ความรู้ทั่วนี้ คือ รู้โดยประการต่างๆ วิเศษกว่าอาการที่รู้จักและอาการที่รู้แจ้ง ถึงแม้ว่าสัญญา ความรู้จัก วิญญาณ ความรู้แจ้ง และปัญญา ความรู้ทั่ว เป็นความรู้ด้วยกันก็จริง แต่ก็ทำหน้าที่ต่างกัน คือ สัญญา ทำหน้าที่เป็นแต่รู้อารมณ์ว่า รูปนั้น มีสีเขียว มีสีเหลือง เป็นต้นเท่านั้น แต่ไม่สามารถทำให้รู้ตลอดถึงลักษณะ ๓ ได้ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา.

วิญญาณนั้น รู้อารมณ์ว่า รูปเขียว เหลือง เป็นต้นด้วย และทำให้สำเร็จถึงการรู้ตลอดถึงลักษณะ ๓ ด้วย แต่ก็ไม่สามารถจะทำให้ก้าวขึ้นไปถึงมรรคได้ ฯ

ส่วนปัญญารู้ถึงอารมณ์ ตลอดถึงความเข้าใจไตรลักษณ์ และส่งให้ถึงความเกิดปรากฏขึ้นแห่งมรรคด้วย ฯ

ในข้อนี้ ศึกษาได้จาก การสังเกตรู้หรือญาณระชาปณ์ของเด็ก คนชาวบ้านและเจ้าหน้าที่การเงิน เป็นตัวอย่าง คือ

๑. เด็กทารกยังไม่รู้เพียงสักไรแต่ความงามแปลกๆ ยาวสั้น สีเหลี่ยมและกลมแห่งกหาปณะทั้งหลายเท่านั้น แต่ไม่รู้ว่ามีสิ่งนี้เขาสมมติกันว่า เป็นเครื่องซื้อหาอุปโภคบริโภคแห่งหมู่มนุษย์ได้

๒. บุรุษชาวบ้าน รู้ความสดใสแปลกๆ เป็นต้น ด้วยรู้ว่าสิ่งนี้เขาสมมติกันว่า เป็นแก้ว เป็นเครื่องซื้อหาสิ่งอุปโภคและบริโภคแห่งมนุษย์ทั้งหลายได้ด้วย แต่ไม่รู้จักคัดแยกว่า กหาปณะนี้แท้ กหาปณะนี้ปลอม กหาปณะนี้มีเงินจริงครึ่งหนึ่ง เป็นต้น

๓. ส่วนเหรียญรู้ทุกอย่าง เมื่อรู้แล้ว มองดูกหาปณะก็รู้ แม้ฟังเสียงกหาปณะที่เขาเคาะก็รู้ ตมกลืนดูก็รู้ ลืมรสดูก็รู้ ชั่งดูด้วยมือก็รู้ รู้ด้วยว่า “ กหาปณะนั้น ทำที่บ้าน หรือที่นิคม ที่นคร ที่ภูเขาหรือที่ฝั่งแม่น้ำชื่อนั้น ๆ ” และรู้กระทั่งว่า อาจารย์ชื่อนั้นเป็นผู้ทำดังนี้ เป็นต้น

ดังนั้น สัญญาคือความรู้จัก เปรียบเหมือนการดูกหาปณะ ของทารกที่ยังไม่รู้เพียงสา เพราะถือเอาแต่เพียงอาการที่ปรากฏแห่งอารมณ์โดยเป็นสีเขียว เป็นต้น

วิญญาณ คือ ความรู้แจ้ง เปรียบเหมือนกับการดูกหาปณะของบุรุษชาวบ้าน เพราะถือเอาอาการแห่งอารมณ์ที่ปรากฏซึ่งมีสีเขียว เป็นต้นด้วย ให้ความเข้าใจถึงไตรลักษณ์สูงขึ้นได้ด้วย

ปัญญา คือ ความรู้แจ้ง เปรียบเหมือนการดูกหาปณะของเหรียญ เพราะถือเอาอาการแห่งอารมณ์โดยเป็นสีเขียว เป็นต้นได้ด้วย ให้ถึงความเข้าใจตลอดไตรลักษณ์ได้ด้วย และส่งให้ถึงความเกิดปรากฏแห่งมรรคสูงขึ้นไปกว่านั้นได้ด้วย

จากการศึกษาความหมายของความรู้ทั้ง ๓ อย่างนี้ คือ สัญญา วิญญาณและปัญญา มีอุปมาชี้ให้เห็นว่าสัญญานั้น มีความหมายอยู่ในขอบเขตแคบกว่า วิญญาณ และปัญญา วิญญาณมีความหมายกว้างกว่าสัญญาออกไปอีก ส่วนปัญญานั้น มีความหมายกว้างมากที่สุด ครอบคลุมทั้งสัญญาและวิญญาณ ปัญญา สัญญาและวิญญาณ เมื่อจะเกิดขึ้นในดวงจิตใด ก็เกิดขึ้นในดวงจิตนั้นด้วยกัน ไม่มีใครจะสามารถแยกออกได้ว่านี่สัญญา นี่วิญญาณ นี่ปัญญา เพราะเป็นธรรมชาติที่ละเอียดเห็นได้ยาก

แม้ในมหาเวทลลสูตร ก็ได้กล่าวถึงความหมาย และความแตกต่างกัน ระหว่าง ปัญญา กับ

^{๓๗๙} วิสุทธิ. ๓/๑.

วิญญาน เหมือนกัน คือ ปัญญา รู้ชัดว่า “ นี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิดทุกข์ นี้ความดับทุกข์ นี้ทางให้ถึงความดับทุกข์ ” ส่วนวิญญานคือธรรมชาติที่รู้แจ้ง หมายถึง รู้อารมณ์(เวทนา) ได้แก่ รู้แจ้งว่า “ นี้สุข นี้ทุกข์ นี้มิใช่ทุกข์ มิใช่สุข ”^{๓๘๐} และทั้งปัญญาและวิญญาน ก็ปะปนระคนกัน ไม่อาจจะแยกเป็นอิสระจากกันและกันได้ ไม่มีใครจะสามารถแยกออกจากกันแล้วบัญญัติหน้าที่ให้ต่างกันได้ เพราะว่าปัญญารู้ชัดสิ่งใด วิญญานก็รู้แจ้งสิ่งนั้น วิญญานรู้แจ้งสิ่งใดปัญญาก็รู้ชัดสิ่งนั้น แม้ถึงกระนั้น ธรรมทั้ง ๓ อย่าง ก็ยังมีความแตกต่างกัน คือ

สัญญาเป็นสิ่งควรกำหนดทำความเข้าใจ แต่เจือด้วยกิเลสเป็นสิ่งที่ควรละ ถ้าเป็นสัญญาที่ส่งเสริมการพัฒนาความรู้และความดี ก็เป็นสิ่งที่ควรบำเพ็ญให้เกิดมีขึ้น ให้เจริญยิ่งขึ้น สามารถใช้ประโยชน์ได้เต็มตามความประสงค์

วิญญานเป็นสิ่งควรกำหนดรู้หรือทำความเข้าใจให้เข้าใจตามสภาวะและลักษณะของมันตามความเป็นจริง เพราะมันทำหน้าที่ของมันอย่างนั้น

ส่วนปัญญานั้นเป็นสิ่งที่ควรบำเพ็ญ คือ ควรฝึกฝนอบรมทำให้เจริญขึ้น ให้เพิ่มพูนแก่กล้ายิ่งขึ้น จนใช้กำจัดอวิชชาความโง่เขลาให้หมดไปได้

ในพระสูตรเดียวกันได้กล่าวถึงความหมายและความสัมพันธ์ของเวทนา สัญญา วิญญาน คือ

เวทนา หมายถึง ธรรมชาติที่รู้ หมายถึง รู้อารมณ์ คือ สุข ทุกข์ ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์

สัญญา หมายถึง ธรรมชาติที่จำ หมายถึง ความจำสี มีสีเขียว เหลือง แดง เป็นต้น

ส่วนวิญญานคือจิตที่อยู่ในรูปฌานที่ ๔ ของพระโยคาวจรผู้สละมโนวิญญานแล้ว บริสุทธิ พิงรู้ อากาสนัญญาตณณานว่า “ อากาสนาที่สุดมิได้ ” พิงรู้วิญญาณัญญาตณณานว่า “ วิญญาณหาที่สุดมิได้ ” พิงรู้อากัญญาตณณานว่า “ น้อยหนึ่งมิได้มี ”

ดังนั้น เวทนา สัญญาและวิญญาน ปะปนกันไม่แยกจากกัน เกี่ยวข้องกัน ทำงานเกี่ยวข้องรับช่วงกันเป็นทอดๆ เพราะเวทนายรู้สิ่งใด สัญญาก็จำสิ่งนั้น สัญญาจำสิ่งใด วิญญานก็รู้แจ้งสิ่งนั้น

จึงปะปนกัน ไม่แยกจากกัน ไม่มีใครจะแยกออกแล้วบัญญัติหน้าที่อันต่างกันได้ตามใจของตนเอง ในพระอภิธรรมปิฎก ได้กล่าวถึงความหมายแห่งปัญญาเป็นจำนวนมากเหมือนกันความว่า

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจัย ความเลือกสรร ความวิจัยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียดความรู้แจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปฏัก ความรู้ อินทรีย์คือปัญญา ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัตรุา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจัยธรรม ความเห็นชอบ^{๓๘๑}

สรุปแล้วในพุทธปรัชญา ปัญญา แปลว่า ความรอบรู้หรือความรู้ทั่ว หมายถึง ความรู้แจ้งซึ่ง อริยสัจ ๔ มีทุกขอริยสัจเป็นต้น และไตรลักษณ์มีอนิจจลักษณะเป็นต้น หมายถึง ปัญญาญาณ ที่เป็นความรู้เกิดจากการเจริญกระทำให้มากซึ่งสมถวิปัสสนา จึงถือว่าเป็นปัญญาที่แท้จริง เพราะสามารถบรรลุอริยสัจธรรมความจริงหรือเข้าถึงความจริงได้สูงสุด ดังนั้น ปัญญาในพุทธปรัชญา จึงหมายถึง วิปัสสนาญาณที่ประกอบด้วยกุศลจิตเป็นปัญญา ปัญญานี้มีหลายระดับตามแหล่งที่เกิดและตามหน้าที่ที่กำจัดกิเลสได้ตามระดับขั้น ซึ่งก็มีศัพท์ที่เป็นชื่อใช้แทนกันได้ เช่น ญาณ วิชชา วิปัสสนา เป็นต้น

^{๓๘๐} ม.มู. ๑๒/๔๙๔/๕๓๖-๕๓๗.

^{๓๘๑} อภิ.ส. ๓๔/๓๑/๑๒.

๒.๕.๖ ประเภทของปัญญา

ปัญญานี้ แบ่งได้เป็นหลายประเภท หลายนัย คือ ปัญญาที่แบ่งตามจำนวนที่จัดเป็นหมวดหมู่ เช่น ปัญญา ๑ ประเภท ปัญญา ๒ ประเภท เป็นต้น และปัญญาที่จำแนกโดยธรรมชาติที่เกิด ดังนี้

๑) แบ่งตามจำนวนที่จัดเป็นหมวดหมู่

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้กล่าวถึงประเภทแห่งปัญญาว่ามี ๑, ๒, ๓, และ ๔ อย่างโดยลำดับดังต่อไปนี้ คือ

๑.๑) ประเภทที่ ๑ ปัญญา ๑ อย่าง คือ เมื่อว่าโดยสภาวะลักษณะ ปัญญาที่มีลักษณะแห่งตลอดสภาวะธรรม(ธัมมสภาวะปฏิเวธลักษณะ)^{๓๘๒}

๑.๒) ทุกะ หมวดแห่งปัญญา ๒ ประเภท

ในทุกะนัยที่ ๑ จัดปัญญาไว้ ๒ ประการ คือ

- ๑) โลภียปัญญา คือ ปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลภยมรรค
- ๒) โลกุตตรปัญญา คือ ปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลกุตตรมรรค

ในทุกะที่ ๒

๑) สาสวปัญญา คือปัญญาที่เป็นอารมณ์แห่งอาสวะทั้งหลาย (คือสนับสนุนอาสวะ) โดยเนื้อความก็คือโลภียปัญญานั้นเอง

๒) อนาสวปัญญา คือปัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์แห่งอาสวะทั้งหลายเหล่านั้น (คือไม่สนับสนุนอาสวะ) โดยเนื้อความก็คือโลกุตตรปัญญานั้นเอง^{๓๘๓}

ปัญญา ๒ อย่างนี้ โลภียปัญญาและสาสวปัญญา เป็นปัญญาทั่วไปสำหรับบุุคคลที่ยังมีกิเลส ตัณหา ส่วนโลกุตตรปัญญาและอนาสวปัญญา เป็นปัญญาที่ปราศจากกิเลสราคะของอริยบุคคล

ในทุกะที่ ๓

- ๑) นามววิภูฏาปนปัญญา คือ ปัญญาในการกำหนดอรุพขันธ์
- ๒) รูปววิภูฏาปนปัญญา คือ ปัญญาในการกำหนดอรุพขันธ์^{๓๘๔}

ปัญญา ๒ อย่างนี้เป็นปัญญาในการพิจารณาชั้น ๕ ตามหลักวิปัสสนากัมมัฏฐาน นามววิภูฏาปนปัญญา เป็นปัญญาสำหรับพิจารณาอาการของ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ส่วนรูปววิภูฏาปนปัญญา เป็นปัญญาสำหรับพิจารณาอาการของกาย เช่น ลมหายใจ อากาโรยบัพที่หน้าท้อง เป็นต้น ทำให้เกิดการรู้เท่าทันอาการของชั้น ๕ และมีสติตั้งอยู่เสมอ

๑.๓) ติกะ หมวดแห่งปัญญา ๓ ประเภท

ในติกะที่ ๑ จัดปัญญาไว้ ๓ ประการ คือ

^{๓๘๒} พระพุทธโฆสเถระ รจนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๗๓๓.

^{๓๘๓} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๗.

^{๓๘๔} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๗.

- ๑) จินตามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการคิด
- ๒) สุตมยปัญญา ปัญญาเกิดจากการฟัง
- ๓) ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการเจริญภาวนา^{๓๘๕}

ปัญญาทั้ง ๓ ประการนี้ ปัญญาที่เกิดจากการศึกษาเล่าเรียนจากคนอื่นเป็นความรู้ที่เกี่ยวกับหน้าที่การงาน ศาสตร์ต่างๆ โดยอาศัยการคิดพิจารณา ปัญญาประเภทที่ ๒ คือ สุตมยปัญญา เป็นปัญญาที่เกิดจากการเรียนรู้จากคนอื่น หรือที่เรียกว่าปรโตโฆสะ คือได้ยินได้ฟังมามาก ปัญญาประเภทที่ ๓ คือภาวนามยปัญญา เป็นปัญญาที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน

ในติกะที่ ๒

ปัญญาในทั้งบางแห่งท่านใช้คำว่า โภทล แทน คำว่า ปัญญา เรื่องโภทลนี้ ก็คือ ความรู้หรือความฉลาด มี ๓ ประเภท ได้แก่

- ๑) อายโภทล คือ ความรู้หรือความฉลาดในความเจริญ
- ๒) อบายโภทล คือ ความรู้หรือความฉลาดในความเสื่อม
- ๓) อุบายโภทล คือ ความรู้หรือความฉลาดในใช้อุบาย^{๓๘๖}

ปัญญาข้อแรก เป็นปัญญาอันฉลาดในการพิจารณาความเจริญคือเมื่อความเจริญ (กุศลกรรม) เกิดขึ้น ทำให้ความรู้แจ้งเห็นจริงอกุศลกรรมก็จะสิ้นไปเช่น ผู้ปฏิบัติธรรมมีศีลบริสุทธิ์แล้วปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาจนจิตเป็นสมาธิแล้วใช้ปัญญาพิจารณาทำให้รู้แจ้งเห็นจริง อกุศลธรรมคือกรรมฝ่ายต่ำจะเสื่อมสิ้นไป กุศลธรรมคือกรรมฝ่ายสูงจะเจริญขึ้นแทน

ปัญญาข้อที่ ๒ เป็นปัญญาที่ฉลาดในการพิจารณาถึงเค้ามูลของความเสื่อมคือ เมื่ออกุศลธรรมเกิดขึ้นก็พิจารณาให้รู้แจ้งเห็นจริง อกุศลกรรมก็จะเสื่อมไป

ปัญญาข้อที่ ๓ เป็นปัญญาที่ฉลาดในการใช้อุบาย รู้ว่าอะไรดีอะไรชั่ว อะไรถูกอะไรผิด เลือกประพฤติในธรรมที่เป็นกุศล อันจะนำตนไปสู่ความดี ความถูกต้องความสำเร็จได้

๑.๔) จตุกกะ หมวดแห่งปัญญา ๔ ประเภท

ในจตุกกะที่ ๑ จัดปัญญาไว้ ๔ ประการ คือ

๑) ทุกขญาณ คือปัญญาอันปรารถนาร้างเอาทุกข์สังขเป็นอารมณ์ และประพฤติให้เป็นไปในสันดานนั้น

๒) ทุกขสมุทยญาณ คือปัญญาที่ปรารถนาร้างเอาต้นเหตุ อันเป็นที่ก่อให้เกิดทุกข์นั้นเป็นอารมณ์ และประพฤติให้เป็นไปในสันดานนั้น

๓) ทุกขนิโรธญาณ คือปัญญาที่ปรารถนาร้างเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์และประพฤติให้เป็นไปในสันดานนั้น

๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ คือปัญญาที่ปรารถนาร้างเอาข้อปฏิบัติอันจะให้ถึงซึ่งพระนิพพานเป็นที่ดับทุกข์นั้นเป็นอารมณ์แล้ว และประพฤติให้เป็นไปในสันดานนั้น^{๓๘๗}

^{๓๘๕} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๘-๙.

^{๓๘๖} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๑๐.

^{๓๘๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๘๕.

จากการศึกษาพบว่า ปัญญา ๔ ข้อนี้ ปัญญาข้อแรก ทุกขญาณ หมายถึงการรู้แจ้งเห็นจริงในกองทุกข์มีชาติทุกข์เป็นต้น เมื่อรู้ถึงทุกข์แล้ว ทุกขสมุทยญาณ หมายถึง การรู้แจ้งเห็นจริงในสาเหตุของทุกข์ ทำให้รู้ว่าสาเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์นั้นเกิดจากตัณหาคือความทะยานอยากในสิ่งต่างๆ แล้วก็ปหานคือกำจัดสาเหตุของทุกข์เหล่านั้น ทุกขนิโรธญาณหมายถึง การรู้แจ้งเห็นจริงในการดับทุกข์ ความรู้ในขั้นนี้ต้องกำหนดจุดหมายให้ชัดเจน ว่าควรจะไปปฏิบัติในทิศทางใดแล้วลงมือปฏิบัติ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ หมายถึง การรู้แจ้งเห็นจริงในข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ นั่นก็คือ มรรคมงคล ๘ มี สัมมาทิฎฐิ ความเห็นชอบเป็นต้น

ในจตุกกะที่ ๒

ปัญญาในทั้งบางแห่งท่านใช้ คำว่า ปฏิสัมภิตา แปลว่า ปัญญาแตกฉานในด้านต่างๆ

- ๑) อตถปฏิสัมภิตา หมายถึง ปัญญาแตกฉานในอรรถ
- ๒) อัมมปฏิสัมภิตา หมายถึง ความรู้แตกฉานในธรรม
- ๓) นิรุกติปฏิสัมภิตา หมายถึง ความรู้แตกฉานในภาษา
- ๔) ปฏิภาณปฏิสัมภิตา หมายถึง ความรู้แตกฉานในญาณ^{๓๘๘}

ปัญญา ๔ ประเภทนี้ ปัญญาข้อแรก อตถปฏิสัมภิตา เป็นปัญญาที่รู้แจ้งเห็นแจ้งในอรรถ คำว่า อรรถนี้ก็คือผล คือรู้แจ้งเห็นแจ้งว่าผลนี้เกิดขึ้นได้เพราะอาศัยเหตุนี้ ทั้งสามารถรู้แจ้งในความหมายของข้อธรรมหรือความย่อ และสามารถแยกแยะอธิบายขยายออกไปได้โดยพิสดาร

ปัญญาข้อที่ ๒ อัมมปฏิสัมภิตา เป็นปัญญาที่รู้แจ้งว่า เมื่อมีเหตุนี้ สามารถที่จะรู้ได้ว่าผลจะต้องเป็นอย่างนี้ ความแจ่มแจ้งในถ้อยคำ หรือข้อธรรมต่างๆ สามารถจับใจความคำอธิบายได้โดยพิสดาร มาตั้งเป็นกระทำหรือหัวข้อได้ เมื่อมองเห็นผลต่างๆ ที่ปรากฏ ก็สามารถสืบสวนกลับไปหาเหตุได้ เป็นความรู้ในเหตุหรือความรู้ในธรรม

ปัญญาข้อที่ ๓ นิรุกติปฏิสัมภิตา เป็นปัญญารู้ภาษาต่างๆ และรู้จักใช้ถ้อยคำชี้แจงแสดงอรรถและธรรมให้คนอื่นเข้าใจและเห็นตามได้ รู้ศัพท์ รู้ถ้อยคำบัญญัติ และภาษาต่างๆ เข้าใจใช้คำพูดชี้แจงให้ผู้อื่นเข้าใจและเห็นตามได้ เป็นความรู้หรือเป็นปัญญาในการแปลความหมายทางนิรุกติศาสตร์ (ศาสตร์ทางด้านภาษา)

ปัญญาข้อที่ ๔ ปฏิภาณปฏิสัมภิตา เป็นปัญญาที่มีความมีไหวพริบปฏิภาณสามารถเข้าใจคิดเหตุผลได้เหมาะสมทันการณ์ และมีความรู้เข้าใจชัดเจนในความรู้ต่างๆ ว่ามีแหล่งที่มา มีประโยชน์อย่างไร สามารถเชื่อมโยงความรู้ทั้งหลายเข้าด้วยกัน สร้างความคิดและเหตุผลขึ้นใหม่ได้ เป็นปัญญาหรือความรู้ในเรื่องญาณ

ปัญญามีหลายระดับ แต่เมื่อว่าโดยองค์ธรรมสภาวะแล้ว ปัญญาเบื้องต้นได้แก่ ปัญญาเจตสิกอย่างเดียวกันหมด, และปัญญาเจตสิก หมายถึง ธรรมชาติที่รู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง ได้แก่ การรู้เห็นรูปนาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่มีสาระ ไม่มีแก่นสาร ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ตัวตนเป็นอนัตตา

ปัญญาแบ่งออกเป็นหลายประเภทดังกล่าวแล้วข้างต้น แต่ว่าโดยประเภทหลักแล้ว แบ่งเป็นโลกีย์ปัญญากับโลกุตตรปัญญา ปัญญาในระดับโลกียะนี้ เป็นปัญญาที่เกิดโดยการทำให้เกิดฉาน โดยอาศัยสมถกรรมฐานเป็นเบื้องต้นก่อน โดยอาศัยฉานเป็นสัจญาณผ่านอายตนะภายใน ภายนอกจนเกิดฉานขึ้นมา และปรับพฤติกรรมให้เป็นสัมมาทิฎฐิ จนกระทั่งสามารถบรรลุระดับ อภิญญา ๕ เป็นจุดหมายสูงสุด

^{๓๘๘} พระพุทธทศตเถระ รจนา, อภิธัมมวาทาร, พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและอธิบาย, หน้า ๓๙๘-๓๙๙.

สืบเนื่องจากการพัฒนาปัญญาในระดับกลางจากฉาน หลังจากนั้นก็ทำฉานที่ได้เป็นบาทฐานยกขึ้นสู่วิปัสสนาญาณซึ่งเป็นปัญญาชั้นโลกุตตรธรรมต่อไปจนบรรลุอาสวัคชญาณนั่นเอง

๒) จำแนกโดยธรรมชาติและที่เกิด

ปัญญาในที่นี้สามารถแบ่งเป็น ๔ อย่างได้แก่ โดยสภาวะธรรมชาติแห่งความรู้ โดยทางรับรู้ โดยพัฒนาการทางปัญญาในบุคคล และโดยกิจกรรมของมนุษย์ คือ

๑. โดยสภาวะธรรมชาติแห่งความรู้ โดยแบ่งตามสภาวะในขั้น ๕ หมายถึง ความรู้ที่จำแนกในสัญญา วิญญาณ และปัญญา

ก. สัญญา ความกำหนดได้ หมายถึง จำได้ รู้เข้าใจ และคิดได้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป มี ๖ ชนิด คือ “ รูปสัญญา สัทสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ธรรมสัญญา ”^{๓๘๙} สัญญามี ๒ ระดับ คือ สัญญาขั้นแรก คือ สัญญารู้ลักษณะอาการสภาวะของสิ่งต่าง ๆ โดยตรง เช่น รู้ว่า สีเขียว แข็ง อ่อน เป็นต้น และสัญญาเสริม คือ สัญญารู้ตามความคิดปรุงแต่ง ความเข้าใจในระดับต่างๆ เช่น หมายถึงว่าสวย ว่าน่าเกลียด ว่าไม่เที่ยง ว่าไม่ใช่ตน เป็นต้น ถ้าสัญญาปรุงแต่งด้วยกุศล เรียกว่า ปัญญาสัญญา สัญญาปรุงแต่งด้วยกุศล เรียกว่า กุศลสัญญา หรือเรียกว่า วิชชาภาคีสัญญา

ข. วิญญาณ แปลว่า ความรู้แจ้ง คือรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย การรู้อารมณ์ทางใจ หมายถึงวิญญาณ ๖ คือ “ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ และมโนวิญญาณ ”^{๓๙๐}

ค. ปัญญา ความรู้ทั่วคือรู้ทั่วถึงความจริง รู้ตรงตามความเป็นจริง เข้าใจถูกต้องเข้าใจชัด หรือเข้าใจถ่องแท้ ปัญญาช่วยเสริมสัญญาและวิญญาณ ช่วยขยายขอบเขตของวิญญาณให้กว้างขวางออกไป และลึกซึ้งยิ่งขึ้น ส่งทางให้สัญญามีสิ่งกำหนดหมายรวมเก็บไว้ได้มากขึ้น ปัญญาความรู้ในสังขารชั้น ต้องทำให้เกิดให้มีขึ้น ต้องฝึกฝนทำให้เจริญขึ้นไปโดยลำดับ

๒. โดยทางรับรู้ หมายถึง ทางผัสสะ เป็นแหล่งแห่งความรู้ทั้งหมดทุกอย่างทุกประเภท เกิดจากผัสสะคืออาศัยการรับรู้ โดยผ่านอายตนะหรือผ่านทวาร ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ถ้าถืออายตนะหรือทวารเป็นหลัก โดยฐานะเป็นต้นทางของการรับรู้ ก็สามารถจัดกลุ่มความรู้ได้เป็น ๒ อย่าง คือ ความรู้ทางปัญจทวาร คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ได้แก่ ความรู้ขั้นต้นคือ ความรู้รูป(สี) เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และความรู้ทางมโนทวาร คือ ใจ ได้แก่ ธรรมารมณ์ หมายถึง สิ่งที่ใจรู้ ใจคิดนั่นเอง ในคัมภีร์ทั้งหลายแสดงไว้อีก ๔ ประเภท คือ ทิฏฐะ สิ่งที่เห็น เช่น รูปารมณ์ , สุตะ สิ่งที่ได้ยิน เช่น เสียง , มุตตะ สิ่งที่ประสพทราบ เช่น กลิ่น , วิญญาตะ สิ่งที่แจ้งใจ เช่น ธรรมารมณ์ ฯ

๓. โดยพัฒนาการทางปัญญาภายในบุคคล หมายถึง ปัญญาที่เป็นสิ่งที่ควรฝึกปรือ ได้แก่ สัญญา ความกำหนดได้ หมายถึง สัญญา ๖ มีรูปสัญญาเป็นต้น และ สัญญาขั้นแรกทั้งหลายคือ สัญญารู้ลักษณะอาการสภาวะของสิ่งต่าง ๆ โดยตรง กับ สัญญาเสริมคือสัญญารู้ตามความคิดปรุงแต่ง ความเข้าใจในระดับต่างๆ ซึ่งถือว่า เป็นเรื่องความรู้ที่จะต้องพัฒนาให้ยิ่งๆ ขึ้น

^{๓๘๙} ส.ป. ๑๗/๗๔/๑๑๕, ๑๐๕/๑๕๙.

^{๓๙๐} ส.ป. ๑๗/๗๕/๑๑๗, ๑๐๖/๑๕๙.

ทิวฏฐิ ความเห็น ความเข้าใจตามหลักเหตุผล หรือ ความยึดถืออย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ได้จากภายในตนเอง หรือจากภายนอกก็ตาม ต้องพัฒนาให้ถูกต้องยิ่ง ๆ ขึ้นไป ซึ่งก็แบ่งได้ ๒ อย่าง คือ ทิวฏฐิระดับโลก และทิวฏฐิระดับธรรม ฯ

ญาณ ความรู้ เป็นชื่อหนึ่งของปัญญา เช่น กัมมัฏสกตญาณ อตัตตญาณ เป็นต้น ญาณคือความรู้บริสุทธิ์ที่ผุดสว่างขึ้น รู้เห็นตามสภาวะของสิ่งต่างๆ แม้จะมีหลายระดับแต่ก็ไม่ถูกต้องสมบูรณ์ทั้งหมด ญาณเป็นอิสระไม่ขึ้นกับเหตุผล แต่ก็ต้องสัมพันธ์กับสภาวะที่เป็นจริง โดยสรุปแล้ว สัจญาเป็นปัจจัยของความรู้และความคิดต่างๆ ทิวฏฐิและญาณต้องอาศัยสัญญา

๔. โดยกิจกรรมผลงานของมนุษย์ หมายถึง ปัญญาที่เกี่ยวกับการปฏิบัติทางสังคม เช่น การสื่อสาร ถ่ายทอดสืบต่อมา แสวงหา เป็นต้น เป็นมรดกสืบทอดกันมาเป็นช่วงๆ คน มี ๓ แนว คือ

สุตะ ปัญญาที่ได้รับฟัง เล่าเรียนสืบทอดกันมาแบ่งเป็น ๒ ได้แก่ ความรู้ที่ได้จากการฟัง การเล่าเรียนมาจากผู้อื่น จากข่าวสาร คัมภีร์ต่างๆ จากพระไตรปิฎก เป็นต้น

ทิวฏฐิ ความเห็น ลัทธิ ความเชื่อต่างๆ เช่น ความรู้ที่เป็นข้อสรุปแก่ตน มีความยึดถือผูกพันเป็นของตน ซึ่งจะมองในด้านของสังคม เพราะมีการแสดงออกเผยแพร่ ถือตามกัน รวมกันตั้งสำนักเป็นต้น ในส่วนซึ่งควรศึกษามิซันติ ข้อที่เห็นเข้ากันได้หรือหลักการที่เห็นสมกัน, รุจิ ข้อที่ถูกใจหรือหลักการที่ชอบ และ ลัทธิ หลักการความเชื่อ หลักการทำให้คิดขึ้นได้ รวมถึงความเชื่อทางศาสนา

ญาณ ความรู้ที่บริสุทธิ์ ตรงตามสภาวะมีผลสำเร็จเป็นเรื่องราว ญาณถือเป็นปัญญาระดับสูงสุดของมนุษย์ ให้ผลสำเร็จที่สำคัญยิ่ง ช่วยส่งเสริมให้เกิดอริยสังขารสูงสุดของมวลมนุษย์ ญาณ คือความรู้ที่ถือว่าสูงสุด ได้แก่ โภธิญาณ ของพระพุทธเจ้าเรียกว่า สัมมาสัมโพธิญาณ อันเป็นดวงตาของโลกที่สำคัญยิ่งฯ ปัญญาทุกประเภทตามที่ได้กล่าวมา สามารถจัดเข้าเป็นหมวดหมู่ เป็นต่างชนิดกันได้ ดังนี้

๑. อิติหะ อนุสสวะ อิติกิรา ปรัมปรา ปัญญาที่ได้จากการบอกเล่า การฟัง ศึกษาเล่าเรียน ถ่ายทอด นำสืบๆ กันมา ฯ

๒. ปิฎกสัมปทา ปัญญาได้ตามแบบแผนตำรา

๓. ตักกะ นยะ อากาการปริวิตก ปัญญาที่ได้จากการคิดพิจารณาหาเหตุผลคือตรรก อนุมาน การตริตตรงตามแนวเหตุผล

๔. ทิวฏฐินิขมานักซันติ ปัญญาที่ได้จากการพิจารณาเห็นเข้ากันกับทิวฏฐิ หรือทฤษฎีของตน

๕. สยมภิญญา หรือ สักขิธรรม ปัญญาที่ได้จากการรู้แจ้งชัด ประจักษ์กับตนเอง หมายถึงความรู้ที่ได้เห็นจริง รู้จริงวัดด้วยเหตุผลแล้ว ใคร่ครวญ ไตร่ตรองได้ ทำให้แจ่มแจ้งปรากฏชัดแล้ว ^{๓๙๑}

ถ้าจะกล่าวโดยพิสดารแล้ว ปัญญามีมาก เช่น “ ญาณวัตถุ ๔๔ และ ญาณวัตถุ ๗๗ ” ^{๓๙๒} เป็นการแสดงความรู้ในปัจจุสมุปบาทแต่ละองค์ ในเหตุเป็นแดนเกิดขึ้น ในความดับ ในข้อปฏิบัติให้ถึงความดับ แห่งองค์ธรรมนั้น ๆ และความรู้ในปัจจุสมุปบาทแต่ละอย่างที่เป็นปัจจัยแห่งกันและกัน มีและไม่มี ทั้งในอดีตกาล ในอนาคตกาล และ ความรู้ว่า ธรรมฐิติญาณขององค์ธรรมแต่ละองค์ มีความสิ้นไป ความเสื่อม ความคลาย ความดับเป็นธรรมตา เป็นต้น ฯ

^{๓๙๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) , พุทธธรรม , อ้างแล้ว, หน้า ๕๔.

^{๓๙๒} ส.น. ๑๖/๑๑๙/๖๗-๖๘, ๑๒๗/๗๑-๗๒.

๒.๕.๗ ลำดับขั้นของปัญญา

๑) ปัญญา ๒ ระดับ

พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทแบ่ง ญาณ หรือ ปัญญาไว้ ๒ ระดับ ปัญญาในฝ่ายเถรวาทมีอยู่ ๒ ระดับ เพราะอาศัยสมาธิเป็นเบื้องต้นแห่งการเกิดปัญญา คือ

๑. ปัญญาระดับทวิริ เป็นปัญญาที่เกิดจากการใคร่ครวญ พิจารณาวิเคราะห์จนเข้าใจความจริงของชีวิตที่เรียกว่า “ความเห็นหรือทัศน” และความเห็นนี้จะเป็นมรรควิธีทางดำเนินชีวิตต่อไปปัญญาระดับนี้เกิดขึ้นจากการเพ่งพิจารณาด้วยจิตใจธรรมตา เพราะฉะนั้นใคร ๆ ก็อาจเจริญปัญญาชนิดนี้ได้ เจริญที่ไหนเมื่อไรก็ได้ บางทีเรียกว่า “โลกียปัญญา”

๒. ปัญญาระดับญาณ เป็นปัญญาอันบริสุทธิ์ เป็นแสงสว่างภายใน (อาโลโก) ซึ่งเกิดขึ้นจากการบำเพ็ญจิตตามหลักสมาธิโดยตรง เพราะฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า “เมื่อมีสมาธิ สัมมาญาณจึงจะพอเหมาะได้” ญาณเป็นเครื่องทำลายกิเลสอาสวะโดยตรง เมื่อกิเลสอาสวะทั้งหลายถูกทำลายไปแล้ว จิตก็หลุดพ้นจากทุกข์ กลายเป็นความสงบสุขอย่างแท้จริงคือ นิพพาน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “เมื่อมีสัมมาญาณ สัมมาวิมุตติ จึงจะพอเหมาะได้” ปัญญาระดับญาณเป็นผลสำเร็จทางจิตขั้นสูง เป็นผลของสมาธิ อันเป็นหลักปฏิบัติอันดับที่ ๓ (๑. ปัญญา ๒. ศีล ๓. สมาธิ ๔. ญาณ ๕. วิมุตติ) ฉะนั้น คนธรรมดาสามัญที่ยังประกอบอาชีพคลุกคลีอยู่ในฆราวาสวิสัย อาจปฏิบัติได้ยากบางที่เรียกว่า “โลกุตตรปัญญา”^{๓๙๓}

๒) ปัญญา ๓ ระดับ

ปัญญามี ๓ ขั้น คือ ปัญญาขั้นต้น สุตมยปัญญา ปัญญาขั้นกลาง จินตามยปัญญา ปัญญาขั้นสูงสุดภาวนามยปัญญา

(๑) สุตมยปัญญา ปัญญาที่ได้จากการฟังจากการเรียน การอ่านหนังสือต่าง ๆ ทั้งทางโลกและทางธรรม

(๒) จินตามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการคิด

(๓) ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการเจริญกรรมฐานปัญญาที่รู้แจ้งแทงตลอดสภาวะธรรมตามความเป็นจริงนี้ได้แก่ปัญญาอันเกิดจากการเจริญวิปัสสนาเท่านั้น^{๓๙๔}

ในพระสูตรต้นตปิฎกที่มกนิคาย ปาฎิกวรรค สังคีตสูตร อธิบายไว้ว่า

๑. จินตามยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการคิด) ปัญญาที่สำเร็จด้วยความคิดเป็นไฉน ในบ่อเกิดของงานที่น้อมนำเข้าไปด้วยปัญญาหรือในบ่อเกิดของศิลปะที่น้อมนำเข้าไปด้วยปัญญาหรือในสถานที่ของวิชาที่น้อมนำเข้าไปด้วยปัญญาบุคคลไม่ได้ฟังมาแต่ผู้อื่นกลับได้กัมมัสสกตาญาณหรือสังจານุโลมิกญาณหรืออนุโลมิกขันติทิวริ จุ มุณีเปกขะธัมมนิชฌานขันติเห็นปานนี้อันใดว่ารูปไม่เที่ยง ฯลฯ วิญญาณไม่เที่ยงนี้เรียกว่า จินตามยปัญญา^{๓๙๕}

^{๓๙๓} ผศ.บุญมี แทนแก้ว, ญาณวิทยา (ทฤษฎีความรู้), (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๓), หน้า ๔๐.

^{๓๙๔} พระธรรมธีรราชมุณี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๕-๖.

^{๓๙๕} ดูรายละเอียดใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล, เล่ม ๑๖ หน้า ๓๑๗.

๒. สุตมยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการฟัง) ในการทำงานทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี ในศิลปะทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี ในวิชาทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี บุคคลได้ ฟังจากผู้อื่นแล้ว จึงได้กัมมัฏสสกาญาณ หรือได้สัจจानุโลมิกญาณ ว่ารูปไม่เที่ยงดั่งนี้บ้าง ว่าเวทนาไม่ เที่ยง ดั่งนี้บ้าง ว่าสัญญาไม่เที่ยง ดั่งนี้บ้างว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยง ดั่งนี้บ้างว่าวิญญาณไม่เที่ยง ดั่งนี้บ้าง ได้ อนโลมิกญาณ ชันติญาณทิฐฐิญาณ รุจิญาณ มุตติญาณ เปกขญาณ ธรรมนิชฌานชันติญาณ อัน ใด ซึ่งมีลักษณะอย่างนั้น นี้เรียกว่า สุตมยปัญญา^{๓๙๖}

๓. ภาวนามยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการอบรม) ปัญญาที่ถึงอัปปนา หรือ ปัญญาของผู้เข้า สมาบัติทุกอย่าง เรียกว่า ภาวนามยปัญญา^{๓๙๗}

กระบวนการเกิดปัญญาทั้ง ๓ นั้นมีความเกี่ยวข้องสืบเนื่องกัน เริ่มตั้งแต่สุตมยปัญญา หรือ ปัญญาขั้นต้น เป็นปัญญาที่เกิดจากการฟังจาก การเรียน การอ่าน สัมผัสเป็นเวลานาน เรียกว่า ตกผลึก เมื่อมีความรู้ ความเข้าใจมากขึ้นก็พัฒนามาเป็นจินตามยปัญญา หรือ ปัญญาชั้นกลาง ปัญญาที่เกิดจาก การคิดพิจารณา ใคร่ครวญหาเหตุรู้ผลในธรรมนั้น ๆ จนกระทั่ง รู้เหตุ รู้ผล ในธรรมนั้น ๆ ก็นำปัญญาที่ เกิดคิดพิจารณาหาเหตุผลต่าง ๆ มาเป็นอุบายในการเจริญวิปัสสนาต่อไป, ภาวนามยปัญญาหรือปัญญาชั้น สูงสุด และเป็นปัญญาที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนากรรมฐานเท่านั้นโดยปราศจากปัญญาทั้งสองข้างต้น

๓) ปัญญา ๕ ระดับ

๑. กัมมัฏสสกาปัญญา เป็นปัญญาขั้นต้น ปัญญาที่รู้ว่าสัตว์มีกรรมเป็นของของตน

๒. ฌานปัญญา คือ ตอนที่กำลังจะเข้าฌาน จิตยังมีมหากุศลอยู่ พอปฏิบัติไป ๆ จิตก็เริ่ม สงบนิรวณก็สงบ ใจก็ติดแน่นอยู่ในฌาน ปัญญาก็ต้องมีด้วย

๓. วิปัสสนาปัญญา คือ เห็นโดยประการต่าง ๆ การเห็นมี ๒ อย่าง คือ ปัญญาที่เห็นแจ้ง เป็นพิเศษ คือ เห็นว่าเป็นรูปเป็นนาม ไม่ใช่เรา เราไปยึดติดว่าเป็นตัวเราอันที่จริงมีแต่กายกับใจ รวมกัน เข้าเป็นเรา วิปัสสนาปัญญาที่เห็นความจริงของนามรูปที่เกิดดับที่เรียกว่าไตรลักษณ์ คือ ลักษณะ ๓ ประการ ได้แก่ อนิจจัง ความไม่เที่ยงเพราะเกิดดับ ทุกขัง ทนไม่ได้เพราะเกิดดับ อนัตตา ไม่มีใคร บังคับบัญชาได้ เพราะเกิดดับ

๔. มรรคปัญญา ปัญญาในมรรคจิต ทำลายกิเลสเป็นสมุทเฉทประหวน (ทำลายเด็ดขาด)

๕. ผลปัญญา เสวยผลหลังจากปัญญาปราบกิเลสแล้ว^{๓๙๘}

สรุปความว่า ระดับของปัญญามี ๕ ชั้น คือ กัมมัฏสสกาปัญญา ฌานปัญญา วิปัสสนา ปัญญา มรรคปัญญา ผลปัญญา ระดับของปัญญาจัดแบ่งตามผลของธรรม

^{๓๙๖} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๖๘/๕๐๔.

^{๓๙๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐๔.

^{๓๙๘} ดูรายละเอียดใน พระอาจารย์ไชโย อาสโภ, อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑,๒,๖ จิต เจตสิ รูป นิพพาน, หน้า ๔๒-๔๔.

๒.๕.๘ บทบาทของปัญญา

แม้ในทางปฏิบัติภาวนาตามแนวไตรสิกขา ปัญญาศึกษาเป็นข้อสูงสุด ในฐานะ ๒ ก็มีวิปัสสนาฐานะ เป็นข้อสูงสุด เพราะการปฏิบัติทุกอย่างถ้าขาดการปฏิบัติให้เกิดปัญญาก็เหมือนอย่างการเดินไปโดยไม่ลืมหัดตา ดู ไม่มีความรู้ ความเห็นอะไรเกิดขึ้น แต่ว่า คำว่า ปัญญานี้ ได้มีความหมายที่ใช้กัน ทั้งใน ทางรู้ผิด ทั้งในทาง รู้ถูก เมื่อเป็นความรู้ผิดเรียกว่า มิจฉปัปัญหา คือ มิจฉาปัญญา รู้ผิด เมื่อเป็นความรู้ถูก เรียกว่า สัมมาปัญญา หรือสัมปัปัญหา ความรู้ถูกต้อง

ทางพุทธศาสนาต้องการให้ ละมิจฉปัปัญหา แต่ปฏิบัติให้ได้สัมปัปัญหา ปัญญา คือ ความรู้ ถูกต้อง ความรู้นี้เป็นธรรมชาติของจิตของทุกคน เพราะทุกคนนั้นมีจิตซึ่งเป็น วิญญาณธาตุ คือ ธาตุรู้ คือ ย่อมรู้อะไร ๆ ได้ แต่ว่าธาตุรู้ของจิตนี้ เมื่อยังมีอวิชชา คือ ความไม่รู้อันหมายความว่าไม่รู้จริงประกอบอยู่ ก็ ทำให้จิตซึ่งเป็นธาตุรู้นี้เป็นความรู้ผิด เพราะฉะนั้นจิตซึ่งเป็นธาตุรู้อันประกอบด้วยอวิชชา และเมื่ออวิชชา แสดงออกมา จึงทำให้ความรู้ผิดเป็นความรู้หลงเรียกว่า โมหะ คือ ความหลง เพราะที่เรียกว่าโมหะ คือ ความหลงนั้น ต้องมีความรู้ที่อยู่เหมือนกัน ไม่ใช่ไม่รู้แต่ว่าเป็นความรู้ผิด รู้ที่ถือเอาผิด จึงเรียกว่าเป็นความหลง คือ เป็นความรู้หลง หรือความรู้ผิดนั่นเอง^{๓๙๙}

ปัญญาวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นจากอวิชชาด้วยปัญญา และสามารถกำจัดกิเลสอื่นที่ไม่ใช่อวิชชา ได้ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา วิมุตติเป็นหัวใจสำคัญของพระพุทธศาสนา เป็นความหลุดพ้นจากสิ่งทั้งปวง มีเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ เป็นต้น คำว่าปัญญามีหลายแบบ และแบ่งได้หลายวิธี ถ้าแบ่งตามทางที่เกิดมี ๓ ชนิด คือ จินตามยปัญญา สุตมยปัญญา และภาวนามยปัญญา ปัญญามีบทบาทมากสำหรับการปฏิบัติทุกอย่าง ต้องมีปัญญา เพื่อความถูกต้องตรงตามความมุ่งหมายของการปฏิบัติ นั้น ๆ แต่การปฏิบัติก็มีอันตราย มีอุปสรรคอยู่มาก ซึ่งผู้ปฏิบัติต้องคอยสังเกต และระวังไม่ให้เกิดอุปสรรคเข้ามาขัดขวางการปฏิบัติได้

๒.๕.๙ กิจหน้าที่ของของปัญญา

ปัญญาเจตสิกมีกิจหน้าที่ คือ ประกอบกันกับจิต และปรุงแต่งจิตให้เป็นไปตามอำนาจการปรุง แต่ง โดยมีเนื้อหาดังนี้

ตามหลักสัมปโยคณีย์ คือ การยกเจตสิกขึ้นเป็นประธาน แสดงการประกอบโดยเฉพาะ ๆ ของเจตสิกที่มีสภาพเกิดพร้อมกันกับจิตปัญญาเจตสิก ประกอบได้ในจิต ๔๗ หรือ ๗๙ คือ ประกอบกับ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวง ประกอบกับมหาวิปากญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวง ประกอบกับมหาภิรียา ญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวง ประกอบกับมหัคคตจิต ๒๗ ดวง ประกอบ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ ดวง

การแสดงตามหลักตทภูยมิสกณีย์ ปัญญาเจตสิกประกอบร่วมกับเจตสิกด้วยกัน มีเจตสิก ประกอบได้ ๓๗ ดวง โดยมีเนื้อหาดังต่อไปนี้

ปัญญาเจตสิก ประกอบกับเจตสิกกลุ่มอัญญสมานเจตสิก ๑๓ และกลุ่มโสภณเจตสิก ๒๔ (เว้น ตนเอง) เพราะเมื่อก้าวตามสัมปโยคณีย์ ปัญญานี้ประกอบกับจิตที่เป็นญาณสัมปยุตตจิตทั้งหมด จิตที่เป็น ญาณสัมปยุตตนั้นก็มีเจตสิกประกอบ ๓๘ ฉะนั้น ปัญญาเจตสิก จึงมีเจตสิกประกอบ ๓๗ ดวง(เว้นตนเอง)^{๔๐๐}

^{๓๙๙} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน), ปัญญาใน

พระพุทธศาสนา, หน้า ๔-๕.

^{๔๐๐} เล่มเดียวกัน, หน้า ๕๖.

๒.๕.๑๐ บ่อเกิดของปัญญา

ปัญญาในขั้นแรกคือปัญญาที่สำเร็จด้วยอานุภาพแห่งกรรมเก่ามาแล้ว^{๔๐๑} หรือเรียกว่า “สชาติปัญญา” เป็นปัญญาที่พร้อมมากับชาติกำเนิด เพราะการได้เกิดเป็นมนุษย์นี้ มาด้วยอำนาจของกุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศล คือเป็นกรรมที่กระทำด้วยความฉลาด กุศลแปลว่ากิจของคนฉลาด เมื่อกุศลเป็นกิจของคนฉลาด ก็แปลว่าเป็นกรรมของคนมีปัญญานำให้เกิดมาเป็นมนุษย์ จึงได้มีปัญญาที่เป็นตัวความฉลาดอันสูงยิ่งกว่าอายตนะนี้มาแต่กำเนิด เพราะฉะนั้นมนุษย์เราจึงมีปัญญาที่เป็นตัวความรู้ทั่วถึง ที่เป็นตัวความฉลาดมาแต่กำเนิด^{๔๐๒} ปัญญาอีกส่วนหนึ่งคือปัญญาที่ได้จากการฝึกฝนและพัฒนาตนเอง และสามารถพัฒนาต่อไปได้ตลอดอายุขัย จนกระทั่งเกิดปัญญารู้แจ้งในสรรพสิ่ง อันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาได้ ดังนั้นปัจจัยที่จะเป็นบ่อเกิดของปัญญามี ๓ ทาง คือ ๑) สุตมยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการฟัง ๒) จินตามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการคิด ๓) ภวานามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการอบรม^{๔๐๓}

๑) สุตมยปัญญา หมายถึง ปัญญารู้ชัดธรรมที่ได้สดับมานั้น ชื่อว่าสุตมยปัญญา^{๔๐๔}

ในพระอภิธรรมปิฎก ได้กล่าวถึงความหมายแห่งสุตมยปัญญาไว้ คือ บุคคลได้ความรู้ หรือปัญญา ในการจัดการงานและศิลปวิชาต่าง ๆ จากการฟังมาจากบุคคลอื่น ความว่า

ในการทำงานทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี ในศิลปะทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี ในวิชาทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี บุคคลได้ฟังจากผู้อื่นแล้ว จึงได้กัมมัสสกตญาณ หรือ ได้สัจจानุโลมิกญาณ ว่า รูปไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ว่าเวทนาไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ว่าสัญญาไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ว่าวิญญานไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ได้อานุโลมิกญาณ ชันติญาณ ทิฏฐิญาณ รุจิญาณ มุตติญาณ เปกขญาณ ฉัมมนิฆมานชันติญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะอย่างนั้นนี้เรียกว่า สุตมยปัญญา^{๔๐๕}

ดังนั้น การฟังนี้ก็ทำให้เกิดปัญญา โดยต้องตั้งใจฟังด้วยความเคารพด้วยดี ฟังด้วยใจ จึงจะได้ปัญญา ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ ฟังด้วยดี ย่อมได้ปัญญา (สุสสุสฺสํ ลภเต ปญฺญํ)”^{๔๐๖} และเพราะว่า “การฟังด้วยความตั้งใจและการสอบถามเป็นอาหารของปัญญา”^{๔๐๗} คือ ทำให้เกิดปัญญาได้

อนึ่งการฟังด้วยดีนี้เป็นเหตุให้การฟังเจริญยิ่งขึ้นไป คือทำให้ได้ความรู้ เกิดสติปัญญาเพิ่มพูนเจริญด้วยปัญญายิ่งขึ้นไป ทำให้บุคคลรู้สิ่งเป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ แล้วรู้จักเลือกสร้างสิ่งที่เป็นประโยชน์ อันนำมาซึ่งความสุข สมดังภาษิตที่ว่า “ การฟังดีเป็นเหตุให้การฟังเจริญ การฟังเป็นเหตุให้เจริญ

^{๔๐๑} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๕/๖.

^{๔๐๒} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), ปัญญาในพระพุทธศาสนา, หน้า ๙.

^{๔๐๓} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๔๓/๒๗, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๓/๒๗๑.

^{๔๐๔} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๐/๒๔, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๐/๒๘.

^{๔๐๕} อภิ.วิ. ๓๕/๘๐๔/๔๓๘.

^{๔๐๖} ส.ส. ๑๕/๘๔๕/๓๑๕-๓๑๖.

^{๔๐๗} อง.ทสก. ๒๔/๗๓/๑๔๖.

ปัญญา บุคคลจะรู้ประโยชน์ก็เพราะปัญญา ประโยชน์ที่บุคคลรู้แล้วย่อมนำสุขมาให้”^{๔๐๘} จึงสรุปได้ว่า สุตมยปัญญา เป็นปัญญาที่ได้จากการฟัง สอบถาม ศึกษา เล่าเรียนจากบุคคล จากตำราและสื่อต่าง ๆ เป็นต้น

ความรู้ที่สำเร็จจากการฟัง เช่นการศึกษาเล่าเรียน ฟังเข้าใจให้แจ่มแจ้งตามวิชาการที่นำมาอบรมสั่งสอนนั้นจนจำได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งหมายเอาปัญญาที่เกิดจากการฟังธรรม รวมไปถึงปัญญาที่เกิดจากการศึกษาหาความรู้ในทางโลก ความรู้ที่เกิดจากการได้ยินได้ฟังนี้เอง ทำให้มนุษย์สร้างองค์ความรู้ใหม่ๆ ขึ้นมากมาย วิวัฒนาการจากความรู้เดิม เพื่อฝึกฝนตนเองเริ่มตั้งแต่การศึกษาเล่าเรียนในวัยเด็ก จนเติบโตนำความรู้เหล่านั้นมาประกอบอาชีพที่สุจริต เลี้ยงดูตนเองและครอบครัวให้ได้อยู่อย่างสะดวกสบาย อันนับเป็นปัญญาในทางโลกที่มนุษย์ส่วนใหญ่ดำเนินอยู่เป็นโลกียปัญญา หากได้มีโอกาสฟังธรรมจนเกิดความเข้าใจอย่างถ่องแท้ ก็จะมีโอกาสพัฒนาตนเองไปสู่จุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาได้ ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “คนต้องการบรรลุนิพาน เชื่อฟังคำสั่งสอนของพระอรหันต์ ไม่ประมาท รู้จักพิจารณา ตั้งใจฟังด้วยดี ย่อมได้ปัญญา”^{๔๐๙}

คุณภาพของการฟังด้วยดีก่อให้เกิดปัญญาได้อย่างไร โดยคราวที่พระพุทธองค์เสด็จออกประกาศพระธรรมจักรและตรัสสอนเรื่อง มัชฌิมาปฏิปทา อริยมรรคมีองค์ ๘ และอริยสัจ ๔ แก่ ปัญจวัคคีย์เป็นพวกแรกนั้น พระโกณฑัญญะได้เกิดธรรมจักขุหรือดวงตาเห็นธรรมได้กล่าวว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงมีความดับไปเป็นธรรมดา”^{๔๑๐} พระพุทธองค์ทรงเปล่งพระอุทานว่า “ผู้เจริญทั้งหลาย โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ ผู้เจริญทั้งหลาย โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ”^{๔๑๑} พระโกณฑัญญะได้บรรลุโสดาปัตติมคคญาณเป็นครั้งแรก จากการได้ฟังพระพุทธองค์ตรัสสอนเพียงครั้งเดียว การฟังด้วยดีเพื่อให้เกิดปัญญานั้น หมายถึงว่าต้องฟังด้วยความตั้งใจ ด้วยจิตที่ตั้งมั่น มีความศรัทธาแก่ผู้สอน และต้องมีการสังขมจึงจะเกิดปัญญาขึ้นได้

คุณสมบัติของผู้มีปัญญาจากการสังขมสุตะ ทำให้เป็นผู้ที่มีความรู้มาก เป็นผู้คงแก่เรียน เป็นที่รักที่พอใจและเคารพของผู้อื่น เรียกผู้นั้นว่า “พหูสูต ทรงสุตะ สังขมสุตะ เป็นผู้ที่ได้ฟังมากซึ่งธรรมทั้งหลาย ที่มีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง มีความงามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์ บริบูรณ์ครบถ้วน แล้วทรงจำไว้ได้ คล่องปาก ขึ้นใจ ทางตลอดดีด้วยทิวาญ”^{๔๑๒} คือ มีความเข้าใจได้ลึกซึ้ง และสามารถถ่ายทอดได้ดี ได้ครบถ้วน ด้วยความเห็นที่ถูกต้อง ความรู้ที่ว่านี้สามารถนำมาพัฒนาตนเองและสอนผู้อื่นให้รู้ตามได้อีกด้วย

๒) จินตามยปัญญา หมายถึงความรู้ที่สำเร็จจากการใช้ความคิดหรือการคิดอย่างเป็นกระบวนการ หรือเป็นการคิดแบบมีเหตุมีผล แล้วนำมาธรรมนั้นไปพิจารณาไตร่ตรอง ใคร่ครวญ หรือในทางพระพุทธศาสนาเรียกวิธีคิดแบบนี้ว่าเป็นการคิดแบบโยนิโสมนสิการ คือลักษณะของผู้ที่ความคิดโดยแยกคายนั่น “จะเป็นผู้ที่มีความตรึกตรอง พง์พินิจเพราะผู้มีปัญญา พง์พินิจ แม้มีชีวิตอยู่เพียงวันเดียว ประเสริฐกว่าผู้มีปัญญาทราวม ไม่มีจิตตั้งมั่น ที่มีชีวิตอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี”^{๔๑๓}

^{๔๐๘} ชุ.เถร. ๒๖/๒๖๘/๒๙๐.

^{๔๐๙} ชุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๘๘/๓๗๐, ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๘๘/๕๔๔.

^{๔๑๐} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๗, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๕๕.

^{๔๑๑} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๗, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๕๖.

^{๔๑๒} อจ.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๘๗/๑๑๐๔, อจ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๘๗/๑๕๕.

^{๔๑๓} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๑๑/๖๕.

ส่วนในพระอภิธรรมปิฎก ได้แสดงความหมายของจินตามยปัญญาไว้ คือ บุคคลได้ความรู้หรือปัญญา ในการจัดการงานและศิลปวิชาต่าง ๆ จากการคิดพิจารณาด้วยตนเอง ความว่า

ในการงานทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี ในศิลปะทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี ในวิชาทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี บุคคลมิได้ฟังจากผู้อื่น ย่อมได้กัมมัสสกตาทิฏฐาน หรือ ย่อมได้สัจจानุโลมิกิฏฐาน ว่า รูปไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ว่า เวทนาไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ว่า สัตถุญาไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ว่าวิญญานไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ย่อมได้อนุโลมิกิฏฐาน ชันติทิฏฐาน ทิฏฐิฏฐาน รุจิฏฐาน มุตติทิฏฐาน เปกขทิฏฐาน อัมมนิชฌานชันติทิฏฐาน อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะอย่างนั้นนี้เรียกว่า จินตามยปัญญา^{๔๑๔}

ดังนั้น ความรู้ที่เกิดขึ้นจากการคิดพิจารณา ค้นคว้า วิเคราะห์วิจัยด้วยตนเอง โดยการกระทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคายนี้ จึงเป็นจินตามยปัญญา

ปัญญาที่เกิดจากการคิดนี้ เป็นปัญญาที่เกิดจากการพบเห็นเรื่องราวที่ประสบมาแล้วคิดหาเหตุและผลด้วยปัญญาของตนเอง การคิดอย่างเป็นกระบวนการนี้ต้องใช้จิตที่เป็นสมาธิหรือจากการเพ่งพินิจนั่นเอง ด้วยกระบวนการความคิดที่เป็นระบบจึงมีการสั่งสม ส่งผลทำให้ผู้นั้นเป็นผู้มีความคิดที่แยบคาย คิดตามเหตุผลตามสภาวะที่เกิดขึ้นจริง และใช้ปัญญานี้มาประสพการณ์ในการดำเนินชีวิตนั้นมาคิดพิจารณา เล็งเห็นถึงคุณค่า ประโยชน์และโทษจากเรื่องราวต่างๆ จะทำให้เกิดปัญญาที่สามารถไตร่ตรองถึงสภาวะธรรมอันเหมาะสม นี่จึงเป็นคุณสมบัติของจินตามยปัญญา

(๓) ภาวนามยปัญญา หมายถึงความรอบรู้ที่สำเร็จจากการเจริญภาวนา เป็นปัญญาที่เกิดจากการฝึกฝนลงมือปฏิบัติด้วยตนเองอย่างแท้จริง โดยมีตนเองเป็นที่พึ่ง มนุษย์สามารถพัฒนาปัญญาให้เจริญขึ้นจากการภาวนานี้เอง จากการฝึกปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เป็นปัญญาที่เกิดจากประสบการณ์ที่เกิดขึ้นกับตนเอง และภาวนามยปัญญานี้สามารถพัฒนาไปสู่โลกุตตรปัญญาได้ ดังที่กล่าวแล้วว่าปัญญานั้นเป็นแสงสว่างของโลก เพราะแสงสว่างทำให้มนุษย์มองเห็นสรรพสิ่งได้อย่างชัดเจน แสงสว่างที่เกิดจากปัญญานั้นจึงเปรียบเสมือนแสงนำทางให้มนุษย์ได้เดินทางอย่างถูกต้อง ได้เรียนรู้และจดจำจากประสบการณ์เช่น ความทุกข์ ไม่ว่าจะเป็ความทุกข์ทางกายหรือทางใจ มนุษย์ทั้งหลายต่างเกลียดกลัวและไม่อยากให้เกิดขึ้นในชีวิตของตน และเนื่องจากมนุษย์ทั้งหลายขาดปัญญานี้เองจึงทำให้มนุษย์ต้องวนเวียนอยู่กับความทุกข์เดิมๆ โดยหาทางออกไม่ได้ ถ้าหากมนุษย์เข้าใจในเรื่องของความทุกข์และชวนชวยพากเพียรในการฝึกฝนตนเองเพื่อที่จะหลีกเลี่ยงให้พ้นจากความทุกข์ ปัญญาจะเป็นเครื่องนำทางสรรพสัตว์ทั้งหลายให้พ้นจากทุกข์ได้

ภาวนามยปัญญา หมายถึง ความรู้ที่เกิดจากการฝึกฝนอบรมวิปัสสนาภาวนา เป็นประสบการณ์ตรง ทั้งที่เป็นประสบการณ์ตรงขั้นธรรมดาและขั้นพิเศษ ในการฝึกฝนให้เกิดความรู้บางอย่างเพียงแต่ฟังหรืออ่าน แล้วนำมาขบคิดก็เกิดขึ้นได้ การฝึกฝนจึงเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุด ที่จะทำให้คนเราก่อเกิดความรู้ ความชำนาญที่แท้จริง วิชาการต่างๆ เมื่อเรียนรู้แล้วต้องนำมาปฏิบัติจริง เพื่อให้เกิดความรู้เพิ่มเติมขึ้นมา และต้องฝึกฝนอบรมในเรื่องนั้นๆ อยู่เสมอเพื่อให้เกิดความชำนาญ

ปัญญาที่เกิดจากการเข้าสมาบัติ คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และนิโรธสมาบัติ ท่านก็กล่าวว่าเป็นภาวนามยปัญญา แม้ในคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎกก็กล่าวไว้ว่า “ ปัญญาของผู้เข้าสมาบัติแม้ทั้งหมด เรียกว่า

^{๔๑๔} อภิ.วิ. ๓๕/๘๐๔/๔๓๘.

ภาวนามยปัญญา ” ^{๔๑๕} แต่เมื่อกล่าวถึงระดับแห่งปัญญา ตามหลักทางพระพุทธศาสนา ปัญญาชั้นภาวนามยปัญญานี้ ก็เป็นปัญญาชั้นสูง ระดับโลกุตตรปัญญา สามารถกำจัดอวิชชาคืออวิชชาได้ ปัญญาที่เกิดขึ้นชื่อว่าปัญญาวิมุตติ แต่ปัญญานี้จะเกิดขึ้นได้ต้องฝึกฝนอบรมด้วยธรรม ๒ อย่าง คือสมถะและวิปัสสนา จึงเกิดขึ้นและกำจัดอวิชชาได้ พระพุทธเจ้าตรัสแก่หมู่ภิกษุ ความว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ อย่างเป็นไปในส่วนแห่งวิชา ธรรม ๒ อย่างเป็น ไฉน คือ สมถะ ๑ วิปัสสนา ๑ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมถะที่ภิกษุเจริญแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ย่อมอบรมจิต จิตที่อบรมแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ย่อมละราคะได้ วิปัสสนาที่อบรมแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ย่อมอบรมปัญญา ปัญญาที่อบรมแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ย่อมละอวิชชาได้ ^{๔๑๖}

ดังนั้น ภาวนามยปัญญา จึงเป็นปัญญาเกิดขึ้นจากการฝึกฝนอบรมด้วยสมถะและวิปัสสนา และเป็นปัญญาที่สามารถละกิเลสอย่างละเอียด คือ สังโยชน์ โดยเฉพาะอวิชชาได้สิ้นเชิง ปัญญาชั้นสูงตามทัศนะทางพุทธปรัชญา คือ ปัญญาญาณ เป็นผลเบื่องปลายของภาวนา นอกจากนั้นประสบการณ์ชั้นธรรมดามีขอบเขตจำกัด เหตุนั้น จึงต้องพัฒนาจิตให้สูงขึ้นเพื่อขยายขอบข่ายของความรู้ ที่ได้รับทางประสาทสัมผัสที่กล่าวได้ว่าประสบการณ์ตรง ให้เป็นประสบการณ์ตรงขั้นพิเศษ อันเป็นปัญญาที่แท้จริง ชั้นโลกุตตรปัญญา

บ่อเกิดปัญญาทั้งสามนี้ เป็นการอบรมให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นนั้น เป็นทางก่อให้เกิดปัญญา ด้วยการฝึกตนนี้เองจึงสามารถที่จะพัฒนาไปถึงจุดหมายสูงสุดได้คือพระนิพพานดังนั้นก็ไม่ต้องกล่าวถึงปัญญาที่จะนำมาใช้ในทางโลก ที่พร้อมจะเกิดขึ้นทุกเมื่อตราบใดที่ยังพากเพียรในการการฝึกตนอยู่ และสามารถนำมาพัฒนาคุณภาพชีวิตได้เป็นอย่างดี

ทางพุทธศาสนาได้ตรัสแสดงปัญญาไว้ ๓ ทางดังนี้ แต่ที่พึงทราบว่ทั้ง ๓ ทางเหล่านี้ นั้น คือ ตัวสุตะ การสดับฟัง จินตนาการ ความพินิจพิจารณา กับภาวนา การปฏิบัติอบรมให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นนั้น เป็นทางให้เกิดปัญญา แต่ไม่ใช่ตัวปัญญา ^{๔๑๗} ปัญญาทั้ง ๓ นี้ สำหรับคนทั่วไป ต้องใช้ให้สัมพันธ์กัน คือ ตอนแรกก็ได้สดับเล่าเรียนจากคนอื่น เพราะเราอาจจะยังไม่สามารถคิดได้เอง จากนั้นนำมาคิดก็เกิดจินต แล้วก็ไม่ปล่อยให้เป็นเพียงความคิดที่อยู่ในสมอง แต่นำมาลงมือปฏิบัติเพื่อให้ได้เห็นผลขึ้นตามลำดับอย่างเป็นขั้นเป็นตอน แต่สำหรับผู้มีปัญญามาก พอได้ฟังก็เข้าใจตอนนั้นเลย หรือผู้ที่รู้จักคิด คิดเป็นก็ได้ปัญญา รู้แจ่มแจ้งที่จินตบางคนจะได้ปัญญาที่ต่อเมื่อนำมาปฏิบัติภาวนา ทางที่ทำให้เกิดปัญญานี้ ทำให้เรารู้รู้ทางที่จะสร้างสมเจริญปัญญาให้แก่ตน เพื่อเป็นเครื่องกำหนดแก่พุทธศาสนิกชน ไม่ใช่เพียงแค่ว่าเป็นความรู้เท่านั้น แต่เพื่อผลในทางปฏิบัติที่จะทำให้เกิดประโยชน์สูงสุดด้วย ^{๔๑๘}

^{๔๑๕} อภ.วิ. ๓๕/๘๐๔/๔๓๘.

^{๔๑๖} อภ.ทุก. ๒๐/๒๗๕/๗๗-๗๘.

^{๔๑๗} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน), **ปัญญาใน**

พระพุทธศาสนา, หน้า ๑๑-๑๒.

^{๔๑๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พัฒนาปัญญา เล่าเรื่องให้โยมฟัง ชุดที่ ๒**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๕). หน้า ๓๕-๓๖.

๒.๕.๑๑ อานิสงส์ของปัญญา

ปัญญานั้น เมื่อก้าวโดยพิสดารมีอานิสงส์มาก จนไม่สามารถจะนับได้ แต่เมื่อก้าวโดยย่อแล้ว ปัญญานั้น มีอานิสงส์อยู่เพียง ๖ ประการ คือ

๑. ให้ได้มโนขันธ์สมบัติ
๒. ให้ได้สรวรรคสมบัติ
๓. กำจัดกิเลสต่าง ๆ มีสักกายทิฏฐิ เป็นต้น
๔. เสวยรสแห่งอริยผล เป็นต้น
๕. สามารถเข้านิโรธสมบัติได้

๖. สำเร็จความอาหุไนยบุคคล คือ เป็นผู้ควรของค่านับ เป็นผู้ควรของต้อนรับ เป็นผู้ควรของทำบุญ เป็นผู้ควรทำอัญชลีและนมานุญของโลก^{๔๑๙}

กระบวนการให้เกิดปัญญานั้นต้องศึกษา “วิปัสสนาภูมิ ๖” ให้เกิดความรู้และความเข้าใจเสียก่อนและลงมือปฏิบัติตาม “มูล” รากฐานของวิปัสสนา หรือ วิสุทธิ ๒ คือ ศีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ และปฏิบัติต่อเนื่องจนเข้าถึง “วิสุทธิ ๕” มีทิฏฐิวิสุทธิ เป็นต้น

^{๔๑๙} เล่มเดียวกัน, หน้า ๙๑.

๒.๖ อวิชา ธรรมชาติที่ขัดขวางปัญญา

เมื่อภิกษุละอวิชาได้จึงมีวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นหลุดพ้นจากอวิชาสวะ มีนิโรธเป็นโคจร ด้วยประการดังนี้ ชื่อว่าเจโตวิมุตติเพราะมีสภาวะปราศจากราคะ ชื่อว่าปัญญาวิมุตติเพราะมีสภาวะปราศจากอวิชา ด้วยประการดังนี้ สมณะ และวิปัสสนาจึงมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เป็นคู่กันไม่ล่วงเลยกันด้วยมีสภาวะหลุดพ้น ดังนี้^{๔๒๐}

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าอวิชาเป็นอุปสรรค หรือเป็นสิ่งที่ขัดขวางของการบรรลุปัญญาวิมุตติ ดังที่ได้กล่าวมานี้

๒.๖.๑ ความหมาย อวิชา

อวิชาเมื่อแยกออกเป็น ๒ บท คือ อ และ วิชา อ นี้แปลว่า ไม่ หรือตรงกันข้าม วิชา (วิชา แปลว่า รู้ หรือปัญญา) เมื่อรวมเข้าด้วยกันแล้วจึงแปลว่า ไม่รู้ หรือธรรมชาติที่เป็นไปตรงกันข้ามกับปัญญา ได้แก่ โมหเจตสิก

ความหมายตามหลักสัททนต์

อวิชา ประกอบด้วย อ (ไม่) วิชา (รู้) ย ปัจจัย และลง อา การันต์ สำเร็จรูปเป็น อวิชา คือ ความไม่รู้ ในประเด็นความหมายอวิชายังมีนัยอื่นที่กว้างไปอีก

อวิชา แยกศัพท์มาจากภาษาบาลี ดังนี้ คือ คำว่า อวิชา เมื่อตัดบทแล้วได้ ๒ บท คือ อ+วิชา อ แปลว่า ไม่ หรือ ตรงกันข้าม วิชา แปลว่า รู้ หรือ ปัญญาเมื่อรวมกันเข้าแล้ว แปลว่า ไม่รู้ หรือ ธรรมชาติที่เป็นไปตรงกันข้ามกับปัญญา ได้แก่ โมหเจตสิก

มีวจนัตถะว่า “จตุสจจธมม วิทติ ปากฎ กโรตตี=วิชา” ธรรมชาติโดยอ้อมรู้แจ้งอริยสัจ ๔ และเป็นผู้ทำให้อริยสัจ ๔ ปรากฏขึ้น ธรรมชาติชื่อว่า วิชา ได้แก่ปัญญาเจตสิก

“วิชา ปฏิภาชาติ=อวิชา” ธรรมชาติที่เป็นไปตรงกันข้ามกับปัญญา ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อวิชา

หรือ “อวินทีย วิณฑิตี=อวิชา” ธรรมชาติที่ย่อมได้ซึ่งทุจริตธรรมที่ไม่ควรได้ ฉะนั้นธรรมชาตินั้นชื่อว่า อวิชา

หรือ “วินทีย น วิณฑิตี=อวิชา” ธรรมชาติโดยอ้อมไม่ได้ซึ่งสุจริตธรรมที่ควรได้ ฉะนั้นธรรมชาตินั้นชื่อว่า อวิชา

หรือ “อวิชขมานะ ขวาเปตตี=อวิชา” ธรรมชาติใดให้เหล่าสัตว์แล่นไปในบัญญัติธรรม มีชายหญิง เป็นต้น ที่ไม่มีปรากฏโดยสภาวะ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่าอวิชา

หรือ “วิชขมานะ น ขวาเปตตี=อวิชา” ธรรมชาติใดไม่ให้อริในปรมาตถธรรม มีขันธเป็นต้น ที่มีปรากฏโดยสภาวะ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อวิชา

หรือ “วิทิตพ อวิทิต กโรตตี=อวิชา” ธรรมชาติใดไม่ให้อริซึ่งธรรมที่ควรรู้มีอริยสัจ ๔ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อวิชา อวิชาทั้งหมดนี้ได้แก่ โมหเจตสิก

ความหมายตามหลักอรรถนัย

อวิชาความหมายโดยทั่วไป มีนักวิชาการให้ความหมายของอวิชาว่า อวิชา (อะ-วิต-ชา)

^{๔๒๐} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๒.

หมายถึง ความไม่รู้, การปราศจากความรู้, ความโง่เขลา ในอริยสัจ ๔^{๔๒๑} และความหมายในพจนานุกรม บาลี-ไทย ให้ความหมายว่า อวิชา อิต. อวิชา, ความไม่รู้, ความเขลา^{๔๒๒}

คัมภีร์พระอภิธรรมปิฎกขยายความว่า อวิชา หมายถึง ความไม่รู้ตามความเป็นจริง ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้แจ้งตลอด ความไม่ถือเอาให้ถูกต้อง ความไม่หยั่งลงอย่างรอบครอบ ความไม่พินิจ ความไม่พิจารณา การไม่ทำให้ประจักษ์ ความไม่รู้ชัด ความหลงใหล ความไม่รู้ตรงตามสภาวะ เป็นภาวะพื้นเดิมของคน ซึ่งจะต้องกำจัดให้หมด ไปด้วยวิชา^{๔๒๓}

อวิชาด้วยอำนาจอรรถมียาที่ว่า ย่อมรู้สิ่งที่ไม่ควรรู้ อวิชา ชื่อว่าอวิโชษะ (โอษะ คือ อวิชา) เพราะย่อมนำลง คือ ให้จมลงในวิภูฏะ

พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ เล่ม ๒ ภาค ๑ หน้า ๔๖๔ ลืม คือ อวิชา เป็นกลอนเหล็กที่ประตู เมืองตกไปแล้ว ย่อมตัดขาดซึ่งการออกไปภายนอกเมือง ของพวกคนภายในเมืองบ้าง ซึ่งการเข้าไปภายในเมือง ของพวกคนภายนอกเมืองบ้าง ฉันทอ อวิชานี้ตกไปภายในเมืองของตนแห่งบุคคลใด ย่อมตัดขาดการ ดำเนินไป คือ ญาณ อันให้ถึงพระนิพพานของบุคคลนั้นฉันทอ อวิชา ชื่อว่า อกุศลมูล เพราะอรรถว่า อกุศล นั้นเป็นมูล หรือ เพราะอรรถว่า อวิชาเป็นมูลแห่งอกุศลทั้งหลาย โมหเจตสิกคือความหลงใหลในอารมณ์ เป็นมูล เป็นรากเหง้าแห่งอกุศลธรรมทั้งปวง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าอกุศลมูล คือ โมหะ

โมหมูลจิต เป็นจิตที่หลงไปจากรูป-นาม ตามความเป็นจริงหรือจิตที่ไม่สามารถรู้เหตุผลตาม ความเป็นจริงของสภาวะธรรมได้ กล่าวคือ เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยมีโมหเจตสิกเป็นประธานหรือเป็นมูลเหตุ จึง เรียกจิตนี้ว่า โมหมูลจิต

จิตที่ถูกโมหเจตสิกเข้าครอบงำนั้น ย่อมหลงใหลมกมาย ไม่รู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง เพราะธรรมชาติของโมหเจตสิกนั้น มีลักษณะพิเศษอยู่ ๔ ประการ คือ

๑. อนุญาณลักขโณ มีความไม่รู้ในอริยสัจ เป็นลักษณะ
๒. อารมมณสภาวะจนาทรโส มีการปกปิดไว้ซึ่งสภาวะแห่งอารมณ์เป็นกิจ
๓. อนุธการปจจุปฐฐานโน มีความมืดมนเป็นผล
๔. โยนิโสมนสิการปทฐฐานโน มีการไม่ได้พิจารณาอารมณ์นั้น ๆ ด้วยดี เป็นเหตุใกล้

อรรถ ๔ ประการ ของโมหเจตสิก อีกนัยหนึ่ง คือ

๑. จิตตสส อนุธการลักขโณ มีความมืดบอดแห่งจิต เป็นลักษณะ
๒. อสมปฏิวเธรโส มีความไม่แทงตลอดในสภาวะธรรม เป็นกิจ
๓. อสมมาปฏิบัติปจจุปฐฐานโน มีการปฏิบัติผิด เป็นผลปรากฏ
๔. โยนิโสมนสิการปทฐฐานโน มีการใส่ใจในอารมณ์โดยไม่แยบคายเป็นเหตุใกล้^{๔๒๔}

^{๔๒๑} มานิต มานิตเจริญ, พจนานุกรมไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: รวมสานส์การพิมพ์, ๒๕๓๘), หน้า ๑๐๘๑.

^{๔๒๒} พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ), รศ, ดร. จำลอง สารพัดนึก, พจนานุกรมบาลี-ไทย (ฉบับ นักศึกษา), (กรุงเทพมหานคร: เรื่องปัญญาการพิมพ์, ครั้งที่ ๒, ๒๕๓๐), หน้า ๑๒๒.

^{๔๒๓} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๙๐/๑๑๔.

^{๔๒๔} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะที่จิตทุกะแห่งปรมาตธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: จัดพิมพ์โดยมูลนิธิปริยญาธรรม, พิมพ์ที่ โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๕๑), หน้า ๓๙.และ ๑๕.

อวิชชา คือ ความไม่รู้แจ้ง^{๔๓๐} ในการเอาชนะกิเลส หรือความทุกข์ อวิชชาเป็นธรรมชาติที่มีการเกิดดับที่เร็วมากนี้ ทำให้มองไม่เห็นช่องในระหว่างของการเกิดดับ เหมือนกับมีการเกิดอยู่ตลอดเวลา แล้วทำไมอวิชชาจึงอยู่ได้ทั้ง ๆ ที่เป็นธรรมชาติที่มีการเกิดดับตลอดเวลา และยังเป็นตัวเริ่มแรกของกระแสแห่งปฏิจจนสมุปบาทซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดทุกข์ นั้นเพราะว่าอวิชชามีอาหาร ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า เพราะมีนิเวรณเป็นอาหารหล่อเลี้ยงไว้ พระองค์ไม่ได้ตรัสว่านิเวรณเป็นปัจจัยของอวิชชา แต่ตรัสว่า “นิเวรณเป็นอาหารของอวิชชา”^{๔๓๑} และยังมีคำกล่าวของท่านพุทธทาสว่า นิเวรณเป็นโอกรุ่นของอวิชชา เป็นอาหารสำหรับหล่อเลี้ยงอวิชชาให้อยู่ได้

๒.๖.๒ เหตุที่ทำให้อวิชชาเกิด

อวิชชาเกิดขึ้นได้ก็เพราะอาศัยการเกิดขึ้นแห่งอาสวะธรรมที่ในสันดานของสัตว์ทั้งหลาย ผู้ถูกเบียดเบียนด้วยความแก่ ความตาย และธรรมที่เป็นเหตุแห่งความหลง คือ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสะ อยู่เนื่อง ๆ นั้นเอง เหตุแห่งอวิชชานั้นได้แก่อาสวะทั้ง ๓ มี กามาสวะ เป็นต้น ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ว่า การเกิดขึ้นแห่งอวิชชานั้นเพราะอาศัยการเกิดขึ้นแห่งอาสวะเป็นเหตุ^{๔๓๒} ซึ่งอาสวะที่เป็นเหตุแห่งอวิชชานี้มีอยู่ ๓ อย่างดังนี้ คือ

ก) กามาสวะ อาสวะ คือ กาม ซึ่งกามในที่นี้นั้นก็มีอยู่ ๒ อย่าง คือ

๑) กิเลสกาม คือ ความใคร่ที่เป็นตัวกิเลส

๒) วัตถุกาม คือ วัตถุอันหมายถึงผัสสะ หรือสิ่งที่น่าใคร่ ที่น่าปรารถนา ที่น่าพอใจทั้งหลาย วัตถุกามที่เป็นผัสสะดังกล่าวย่อมเกิดจากกิเลสกามที่เป็นตัวกิเลส คือ ความใคร่ที่เกิดขึ้นภายในจิตใจ จะต้องมีการเกิดกิเลสกามเกิดขึ้นก่อน และเมื่อกิเลสกามไปเกิดความคิดปรารถนาต้องการซึ่งผัสสะหรือสิ่งอันใด พัสสะหรือสิ่งอันใดนั้นก็จะได้ชื่อว่าวัตถุกาม ถ้าหากไม่มีความใคร่เกิดขึ้นภายในจิตใจ หรือว่าความใคร่ในจิตใจไม่มีบังเกิดขึ้นในสิ่งอันใด สิ่งอันนั้นก็ไม่ใช่วัตถุกาม

กามที่เป็นอาสวะ หมายถึง กาม คือ ความใคร่ที่เป็นตัวกิเลสซึ่งต้องจิตสันดานอยู่ภายใน โดยปกตินั้นทุกคนก็ย่อมไม่รู้สึกรู้สีกในกามที่เป็นอาสวะนี้ของตนที่มีอยู่เพราะเป็นอย่างละเอียด เพราะฉะนั้น ท่านจึงเปรียบเหมือนตะกอนที่นอนอยู่กันตุ้ม น้ำในตุ้มก็ดูใสสะอาดในเมื่อตะกอนนั้นนอนอยู่กันตุ้มเฉย ๆ ไม่พุ่งขึ้นมา น้ำก็ไม่ขุ่น เหมือนอย่างว่าเป็นน้ำที่บริสุทธิ์ไม่มีตะกอนอยู่ จิตของบุคคลที่เป็นปุถุชนทั่วไปก็เป็นเช่นนั้น แม้ในขณะที่จิตรู้สึกว่ามีผัสสะเหมือนอย่างว่าไม่มีกิเลส ไม่รู้สึกใคร่ใคร่ในอะไร ไม่ต้องการในอะไร หรือบางทีปฏิบัติในศีล ในสมาธิ ในปัญญา ได้ศีล ได้สมาธิ ได้ปัญญาที่ทำให้จิตบริสุทธิ์ แต่ว่ายังละอาสวะดังกล่าวนี้ไม่ได้ แต่ว่ากดทับอาสวะไว้ไม่ให้พุ่งขึ้นมา ก็ทำให้รู้สึกเหมือนกับว่าไม่มีกิเลส

ข) ภวาสวะ อาสวะ คือ ภพ ที่แปลว่า ความเป็น ความเป็นนั้น ความเป็นนี้ เริ่มต้นตั้งแต่ความเป็นเรา เป็นของเรา ที่เรียกว่า อัสสมิมานะ หรืออัสสมิทิฏฐิ หรือเรียกรวมกันว่า อัสสมิมานะทิฏฐิ ความเห็นนับถือว่าเรามี เราเป็น คือ เป็นเราเป็นของเรา นี่เป็นตัวยวะหรือตัวยภพ ซึ่งเป็นต้นเดิมของทุกคน เมื่อมีเรามีของเรา เป็นเราเป็นของเราขึ้น เรานี้เองก็เป็นนั่นเป็นนี่ต่อไปอีก เพราะฉะนั้นจึงต้องมีเรา คือ เป็นเราขึ้นก่อนซึ่งเป็นตัวยภพเป็นต้นเดิม นี่คือภพ

^{๔๓๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๑/๑๐๖.

^{๔๓๑} อ.ท.สก. (ไทย) ๒๔/๖๑/๑๓๔.

^{๔๓๒} พระสังฆมณฑลชวตตวิภังคะ อัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปฏิจจนสมุปบาทที่ปณี, หน้า ๑๖๖-๑๖๗.

ค) อวิชชาสวะ อาสวะ คือ อวิชชา ได้แก่ ความไม่รู้ในสัจจะที่เป็นความจริง เป็นต้น ดังที่ได้อธิบายมาก่อนแล้ว เป็นความรู้ที่ตั้งอยู่ในความรู้ คือ ทุก ๆ คนที่เกิดมานี้มีจิตซึ่งเป็นธาตุรู้ ก็มีตัวความรู้อยู่แต่ความรู้ที่มีอยู่นี้ เป็นความรู้ผิด เป็นความรู้หลง นั่นก็เพราะว่ายังเป็นความรู้ที่เป็นอวิชชา รู้แต่ว่าเป็นความรู้ที่เป็นอวิชชา แต่ตัวตนเองนั้นไม่รู้จักตัวอวิชชาที่มีอยู่ในความรู้ของตัวเอง^{๔๓๓}

เพราะฉะนั้น เมื่ออาสวะเกิดขึ้นมาเป็นกาม เป็นภพ เป็นอวิชชา ในรูป ในเสียง ในกลิ่น ในรส และในโผฏฐัพพะ สิ่งถูกต้อง ในเรื่องราวที่ได้ประสบมาผ่านทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจอยู่เป็นปกติ จึงจัดเป็นอวิชชา คือ ความไม่รู้จริง หรือไม่รู้ในสิ่งที่เป็นความจริง แต่กลับเป็นความรู้ความเห็นว่ามีใครใคร่ นำปรารถนาพอใจบ้าง ไม่นำใคร่ ไม่นำปรารถนาพอใจบ้าง นำเพลินเพลินยินดีบ้าง เป็นทุกข์ว่าเป็นสุขบ้าง เห็นสมุทัยเหตุแห่งทุกข์ คือ ตัณหา ว่าเป็นสิ่งที่น่าเพลินเพลินยินดี เป็นความสนุกสนาน ความติดใจยินดี จึงได้ติดใจยินดีอยู่ในตัณหาเหตุให้เกิดทุกข์และในตัวทุกข์ ไม่เห็นว่าเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ไม่เห็นอนิจจัง ไม่เห็นทุกขัง ไม่เห็นอนัตตา แต่กลับเห็นว่าเที่ยง เห็นว่าเป็นสุข เห็นว่าเป็นตัวเรา เป็นของเรา

ความรู้ความเห็นเช่นนี้จัดเป็นมิจฉาทิฏฐิต้ององค์มรรค เป็นอวิชชา คือ ความไม่รู้เป็นโมหะ คือ ความหลง เพราะฉะนั้น เมื่ออาสวะเกิดขึ้นมาในอารมณ์ คือ เรื่องทั้งหลายที่ประสบพบผ่านอยู่ เป็นปกติดังนี้ ความรู้ความเห็นจึงเป็นอวิชชาไปหมด ไม่เห็นอริยสัจตามที่พระผู้มีพระภาคได้แสดงไว้ แต่เห็นตรงข้ามกัน ดังนั้น อวิชชาจึงได้เพิ่มมากขึ้น ตกตะกอนลงในส่วนลึกเพิ่มขึ้น ๆ ทุกขณะ อาสวะจึงเป็นเหตุให้เกิดอวิชชาดังนั้น เมื่ออาสวะเกิดขึ้นอวิชชาจึงได้เกิดขึ้นด้วย

๒.๖.๓ เหตุที่ทำให้อวิชชาดับ

เมื่ออาสวะเกิดขึ้นอวิชชาก็เกิดขึ้น และเพิ่มเติมลงไปในตัวอวิชชาซึ่งเป็นอวิชชาสวะอันเป็นข้อสำคัญนี้ให้มากขึ้น แต่เมื่อบารมีเกิดขึ้นมา คือ ความดีที่ได้กระทำเก็บเอาไว้ในจิตส่วนลึกได้ปรากฏขึ้นมา ดังที่บุคคลเกิดมาเป็นมนุษย์ทุก ๆ คนนี้ ก็กล่าวได้ว่าเพราะมีบารมีจึงได้เกิดเป็นมนุษย์ บารมีนี้ก็คือ ปัญญา หรือวิชชานั้นเอง ซึ่งเป็นตัวความรู้ความฉลาดรู้ถูกต้อง ตั้งแต่การรู้จักบาปบุญคุณโทษ ประโยชน์ หรือไม่ใช่ประโยชน์ตั้งที่สามัญชนรู้กันอยู่

เมื่อได้ประสบกับอารมณ์ทางตา ทางหู เป็นต้น บารมีก็จะปรากฏขึ้นมา ทั้งยังได้ฟังคำสอนของพระอริยเจ้าทั้งหลายโดยตรง ซึ่งเป็นของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่ได้ตรัสสอนเอาไว้ ซึ่งให้รู้จักทุกข์ รู้จักเหตุเกิดทุกข์ รู้จักความดับทุกข์ และรู้จักทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ แล้วก็ได้ปฏิบัติกำหนดพิจารณาจนรู้ว่า สิ่งที่เราเห็น สิ่งที่เราได้ยิน เป็นต้น เหล่านั้นเป็นตัวทุกข์ คือ อนิจจะจะไม่เที่ยง เกิดดับเป็นทุกข์ คือ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไม่ตั้งอยู่คงที่ บังคับไม่ได้ คือ บังคับให้เป็นไปตามที่ปรารถนา ตามที่ต้องการไม่ได้ เป็นอนัตตา ไม่ใช่อัตตาตัวตน ไม่ใช่ตัวเรา ไม่ใช่ของเรา มองเห็นตัณหา คือ ความดิ้นรนทะยานอยากของใจว่าเป็นตัวสมุทัย คือเหตุแห่งทุกข์ เห็นความดับแห่งตัณหาว่าเป็นตัวดับทุกข์ ดังนั้นการปฏิบัติเพื่อเพิ่มวิชา เป็นการลดอวิชชาให้น้อยลง^{๔๓๔} จนสามารถดับอวิชชาลงได้

^{๔๓๓} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน), สัมมาทิฏฐิ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (เชียงใหม่: โรงพิมพ์นันทพันธ์, ๒๕๕๖), หน้า ๒๐๒-๒๐๘.

^{๔๓๔} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน), สัมมาทิฏฐิ, หน้า ๒๓๔-๒๓๕.

อวิชาจัดเป็นมูลรากของวิภูษะ และเป็นกระแสของการเริ่มต้นแห่งปฏิจจสมุปบาทด้วย พระผู้มีพระภาคเจ้าได้แสดงการดับแห่งอวิชา คือ ดับความไม่รู้ ดับความไม่รู้จริง ดับความไม่รู้แจ้ง แล้วทำให้เกิดเป็นความรู้ เป็นความรู้จริง เป็นความรู้แจ้งขึ้นมาแทน เมื่อดับความไม่รู้ ดับความไม่รู้จริง ดับความไม่รู้แจ้งได้หมดสิ้นแล้ว ความคิดปรุงแต่งที่จะทำบุญทำบาปก็ไม่มี

วิชา คือ ความรู้ ความรู้จริง ความรู้แจ้ง หมายถึง ความรู้แจ้ง ความรู้จริงเรื่องบาปบุญ รวมทั้งรู้เรื่องชีวิตว่าแท้จริงแล้วก็คือ การประชุมรวมกันของนามและรูป ความรู้ดังกล่าวมานี้สามารถพัฒนาถึงขั้นจะเกิดเป็นความรู้จริง เป็นความรู้แจ้งได้ และย่อมมีวิวัฒนาการไปตามลำดับ^{๔๓๕} ดังนี้ คือ

ก) ขั้นรู้นามรูปมีการเกิดดับ หมายถึง รู้นามรูป คือ ชีวิตของคนเรานั้นมีการเกิดขึ้นแล้วก็มี การดับไป เมื่อดับไปแล้วก็เกิดขึ้นอีก วนเวียนอยู่อย่างนี้ตลอดเวลา

ข) ขั้นรู้นามรูปมีแตกดับเป็นจุดจบสิ้น หมายถึง รู้นามรูปแม้จะมีการเกิดขึ้น แต่การเกิดขึ้นนั้นก็ไม่เที่ยงแท้แน่นอน ท้ายที่สุดก็แตกดับไปฝ่ายเดียว ไม่มีอะไรที่เกิดขึ้นมาแล้วจะเที่ยงแท้ยั่งยืนอยู่ได้ตลอดไป

ค) ขั้นรู้นามรูปปรากฏเป็นของน่ากลัว หมายถึง รู้นามรูปมีการแตกดับเป็นจุดที่จบสิ้น แล้ว ก็เกิดความรู้ต่อไปอีกว่า นามรูปทั้งปวงไม่ว่าจะอยู่ในภพใด อยู่ในคติใด ต่างล้วนปรากฏเป็นของที่น่ากลัว ทั้งสิ้น เพราะต้องมีการแตกดับสลายไป ไม่มีส่วนใดเหลืออยู่อย่างปลอดภัยได้

ง) ขั้นรู้นามรูปเป็นโทษ หมายถึง เมื่อรู้นามรูปปรากฏเป็นของน่ากลัวแล้ว ก็เกิดความรู้ต่อไปอีกว่านามรูปทั้งหมดนั้นเป็นโทษ คือ เป็นสิ่งที่มีความบกพร่องจะต้องปนอยู่ด้วยทุกข์

จ) ขั้นรู้นามรูปเป็นของน่าเบื่อหน่าย หมายถึง เมื่อรู้นามรูปทั้งหมดนั้นเป็นโทษแล้วก็เกิดความรู้ต่อไปอีกว่านามรูปทั้งหมดนั้น เป็นของน่าเบื่อหน่าย ไม่น่าเพลิดเพลิน ไม่น่าที่จะติดใจในรูปนาม เหล่านั้นอันใดเลย

ฉ) ขั้นรู้ปรารถนาจะพ้นไปจากนามรูป หมายถึง เมื่อรู้นามรูปเป็นของน่าเบื่อหน่ายแล้วก็เกิดความรู้ในขั้นต่อไปอีก คือ ความรู้ที่อยากจะพ้นไปจากนามรูปเหล่านั้น กล่าวคือ ไม่อยากที่จะมีตัว มีตนอีกต่อไป ไม่อยากที่จะต้องเกิดใหม่ในภพภูมิต่าง ๆ อีกต่อไป เพราะได้เห็นภัยของนามรูป และเกิดความเบื่อหน่ายขึ้นอย่างแท้จริง

ช) ขั้นรู้พิจารณาทบทวน หมายถึง เมื่อรู้ถึงความน่าเบื่อหน่ายในนามรูปจนถึงขั้นที่อยากจะพ้นไปให้หมดสิ้นแล้ว ก็เกิดความรู้ต่อไปอีกว่าการที่จะพ้นจากนามรูปไปได้อย่างหมดสิ้นนั้น ต้องยกเอานามรูปนั้นขึ้นมาพิจารณาทบทวน ด้วยหลักพระไตรลักษณ์ กล่าวคือ ต้องพิจารณานามรูปจนเห็นได้อย่างชัดเจนว่า นามรูปนั้นไม่เที่ยง นามรูปนั้นถูกบีบคั้นให้ผันแปร และนามรูปนั้นไม่มีตัวตนที่แท้จริง เพื่อมองหาอุปายที่จะพ้นไปจากนามรูปนั้นให้ได้

ฌ) ขั้นรู้วางใจเป็นกลางในสังขาร คือ นามรูป หมายถึง เมื่อรู้พิจารณานามรูปซ้ำ ๆ ด้วยหลักพระไตรลักษณ์แล้ว ก็เกิดความรู้ในขั้นต่อไป คือ รู้การวางใจเป็นกลางเพราะมีความเข้าใจตามสภาพที่เป็นจริงว่า นามรูปทั้งปวงย่อมไม่เที่ยง นามรูปทั้งปวงถูกบีบคั้นให้ผันแปร และนามรูปทั้งปวงไม่มีตัวตนที่แท้จริง แล้วสามารถวางใจเป็นกลางได้ไม่ยินดีไม่ยินร้าย ต่อจากนั้นก็เห็นว่า นิพพาน คือ การดับนามรูปได้อย่างสิ้นเชิง เป็นทางแห่งความสงบ แล้วญาณ คือ ความรู้ก็มุ่งตรงต่อนิพพาน เลิกละความเกี่ยวเกาะกับนามรูปเสียได้

ฎ) ขั้นรู้สอดคล้องตามอริยสัจ หมายถึง เมื่อรู้การวางใจเป็นกลางในนามรูปจนเกิดญาณ คือ ความรู้มุ่งตรงต่อนิพพานแล้ว ก็เกิดความรู้ในขั้นต่อไปอีก คือ ความรู้ที่สอดคล้องตามอริยสัจว่านามรูป

^{๔๓๕} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจจสมุปบาท, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๕), หน้า ๑๙๗.

ทั้งหมดล้วนเป็นทุกข์ซึ่งมีมูลมาจากตัณหา แต่ถึงอย่างไรนามรูปทั้งหมดนั้นก็สามารทำให้ดับไปได้โดยการปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ ความรู้ในขั้นนี้เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ ต่อจากนั้นก็เกิดโคตรกฏญาณมาคั่นกลาง แล้วก็เกิดมรรคญาณให้ได้สำเร็จเป็นพระอริยะ คือ ได้บรรลุมรรค ผล ตามลำดับ ตั้งแต่สำเร็จเป็นพระโสดาบัน พระสกิทาคามี พระอนาคามี ไปจนถึงเป็นพระอรหันต์

วิชา หรือวิปัสสนาญาณนี้ย่อมสามารถที่จะละอวิชาให้ลดลงไปได้ตามลำดับ และจะสามารถถอนอวิชาให้หมดสิ้นไปได้ก็ต่อเมื่อ วิชา หรือวิปัสสนาญาณนั้นได้รับการพัฒนาจนมีความแก่กล้าขึ้นถึงขั้นเป็นมรรคญาณ และผลญาณ เมื่อเกิดมรรคญาณ และผลญาณในขั้นที่สมบูรณ์ คือ อรหัตตมรรค และอรหัตตผลแล้ว ก็สามารถที่จะดับปัจจัยการเชื่อมต่อแห่งอวิชาลงไปได้อย่างแน่นอน^{๔๓๖}

๒.๖.๔ อาหารของอวิชา

พระผู้มีพระภาคตรัสเกี่ยวกับอาหารของอวิชาแก่ภิกษุในอวิชาสูตร^{๔๓๗} ว่า

เมื่อบุคคลไม่คบสัตบุรุษ ย่อมไม่ได้ฟังพระสัทธรรม

เมื่อไม่ได้ฟังสัทธรรม ย่อมไม่เกิดศรัทธา

เมื่อไม่เกิดศรัทธา ย่อมไม่มีโยนิโสมนสิการ

เมื่อไม่มีโยนิโสมนสิการ ย่อมไม่มีสติสัมปชัญญะ

เมื่อไม่มีสติสัมปชัญญะ ย่อมไม่สำรวมอินทรีย

เมื่อไม่สำรวมอินทรีย ย่อมไม่มีสุจริต ๓

เมื่อไม่มีสุจริต ๓ ย่อมไม่มีการระงับนิวรณ์ ๕

เมื่อไม่มีการระงับนิวรณ์ ๕ ย่อมเป็นอาหารของอวิชา

เปรียบเหมือนเมื่อฝนเม็ดใหญ่ตกลงบนยอดเขา เมื่อฝนตกลงหนัก ๆ น้ำนั้นไหลไปตามที่ลุ่มทำให้ชอกเขา ลำธาร และห้วยเต็มเปี่ยม ชอกเขา ลำธารและห้วยเต็มเปี่ยมแล้วทำให้หนองเต็ม หนองเต็มแล้วทำให้บึงเต็ม บึงเต็มแล้วทำให้แม่น้ำน้อยเต็ม แม่น้ำน้อยเต็มแล้วทำให้แม่น้ำใหญ่เต็ม แม่น้ำใหญ่เต็มแล้วทำให้มหาสมุทรสาครเต็ม มหาสมุทรสาครนี้มีอาหารอย่างนี้ และเต็มเปี่ยมอย่างนี้

นิวรณ์เป็นอาหารของอวิชา สิ่งที่เรียกว่านิวรณ์นี้แปลว่า เครื่องกั้นจิต เป็นสิ่งที่เข้ามาปิดบังจิต มารบกวนจิตไม่ให้สงบ มีอยู่ด้วยกัน ๕ อย่าง คือ

ก) กามฉันทะ แปลว่า ความพอใจในกาม เป็นความรู้สึกทางกามที่เกิดขึ้นมาในจิตใจ พระผู้มีพระภาคเจ้าอุปมาเหมือนกับสีสำหรับย้อมผ้า หรือสีอื่น ๆ ถ้าใส่ลงไปใต้น้ำที่ใสสะอาด น้ำก็กลายเป็นน้ำขุ่นที่ปะปนอยู่ด้วยสี ความใสสะอาดของน้ำก็สูญเสียไป กามฉันทะก็เช่นเดียวกัน ถ้าเกิดขึ้นมาในจิตใจก็จะย้อมให้จิตใจสกปรกสูญเสียความสะอาดบริสุทธิ์ไป

ข) พยาบาท แปลว่า ความคิดประทุษร้าย ความอึดอัดขัดเคือง ไม่พอใจ พระองค์อุปมาเหมือนกับน้ำที่ถูกต้มจนเดือด จะมีลักษณะร้อนเดือดพล่าน ไม่นิ่งเรียบ ถ้าใครเอามือจุ่มลงไปก็จะร้อนผุดผอง พยาบาทก็เช่นเดียวกันถ้าเกิดขึ้นมาก็ทำให้จิตใจเร่าร้อนเดือดพล่าน ทำให้สูญเสียความเย็นความสงบไป

^{๔๓๖} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจจสมุปปาท, หน้า ๑๔๗-๒๐๑.

^{๔๓๗} อ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๖๑/๑๒๐, อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๑/๑๓๔

ค) ถีนมิทธะ แปลว่า ความหดหู่และง่วงซึม ความเบื่อท้อแท้ จิตไม่มีกำลัง อุปมาเหมือนกับจอก แหนที่ลอยอยู่ในสระ น้ำที่ใสสะอาดถ้ามีจอกแหนปกคลุมอยู่ข้างบน ก็ไม่สามารถมองเห็นน้ำที่ใสสะอาดได้ ถีนมิทธะก็เช่นเดียวกันถ้าเกิดขึ้นแล้วก็ทำให้จิตใจสูญเสียความสะอาดบริสุทธิ์ จิตใจแพะพ้อเหี่ยวไป

ง) อุทธัจจะกุกกุจจะ แปลว่า ความฟุ้งซ่านและรำคาญ เป็นความฟุ้งซ่านเรื่อยเปื่อยไม่เป็นสาระประโยชน์ อุปมาเหมือนกับละลอกคลื่นที่เกิดจากลม พัดมากระทบน้ำที่ใสสะอาด และเรียบสงบนิ่ง ถ้ามีลมพัดผ่านมากกระทบ น้ำก็จะเกิดเป็นระลอกคลื่นขึ้นมาความสงบเรียบนิ่งก็หมดไป อุทธัจจะกุกกุจจะก็เช่นเดียวกัน เมื่อเกิดขึ้นมาก็ทำให้จิตใจให้ฟุ้งซ่าน ไม่สงบนิ่ง

จ) วิจิกิจฉา แปลว่า ความลังเลสงสัย ไม่แน่ใจ ตัดสินใจอะไรไม่ได้ อุปมาเหมือนกับน้ำใสบริสุทธิ์ แต่นำไปวางไว้ในที่มืดเราก็ไม่สามารถมองเห็นน้ำนั้นได้ แม้น้ำจะใสสะอาดบริสุทธิ์ แต่เพราะปกคลุมอยู่ด้วยความมืด จึงเป็นเหตุให้มองไม่เห็นน้ำ วิจิกิจฉาก็เช่นเดียวกัน เมื่อเกิดขึ้นมาแล้วก็ทำให้มืด มองไม่เห็นอรรถไม่เห็นธรรม

นิวรรณ์ทั้ง ๕ นี้เป็นกิเลสอย่างกลาง เป็นโอกรุ่นเกิดขึ้นมาจากอวิชชา^{๔๓๘} โดยที่ไม่ต้องสัมผัสกับอายตนะภายนอกเสียก่อน ผิดกับกิเลสอย่างหยาบ เช่น ราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น ต้องอาศัยการสัมผัสกับอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์เสียก่อน จึงจะเกิดขึ้นมาได้^{๔๓๙}

๒.๖.๕ ระดับของอวิชชา

ในฐานะที่อวิชชาเป็นกิเลสอันสำคัญ ซึ่งเป็นประธานของกิเลสทั้งปวง เป็นมูลรากของวิภูฏะ คือ เป็นเหตุให้ต้องเวียนว่ายตายเกิดอย่างไม่สิ้นสุด ระดับต่าง ๆ ของอวิชชาแบ่งออกได้เป็น ๓ ระดับ คือ

ก) ระดับอนุสัยกิเลส หมายถึง อวิชชาที่เกิดขึ้นนอนเนื่องอยู่ในจิตใจ มีมาแต่เกิดพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาน อันจะเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชาในระดับปริยภูฏานกิเลส

ข) ระดับปริยภูฏานกิเลส หมายถึง อวิชชาที่เกิดขึ้นรบกวนจิต ซึ่งก็คือ อนุสัยกิเลสที่ฟุ้งขึ้นมา นั่นเอง อันจะเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชาในระดับวิตีกกมกิเลส อวิชชาขั้นนี้อาจจะสังเกตได้ยาก จึงควรสังเกตดูที่กิเลสตัวอื่นที่เกิดเนื่องจากอวิชชา อาทิ กามฉันทะ(ความใคร่ในกาม) และพยาบาท (ความคิดปองร้ายผู้อื่น)

ค) ระดับวิตีกกมกิเลส หมายถึง อวิชชาขั้นหยาบที่เป็นเหตุให้ล่วงละเมิดศีล คือ ทำผิดทั้งกายและวาจา ซึ่งก็คือ ปริยภูฏานกิเลสที่ไม่สามารถควบคุมได้นั่นเอง

อวิชชาที่กล่าวมานี้จัดเป็นกิเลส เนื่องจากความไม่รู้แบบนี้เป็นความไม่รู้ที่เป็นอุปสรรคต่อการทำศีลให้บริสุทธิ์ ต่อการเจริญสมาธิต่อการเจริญวิปัสสนา และต่อการบรรลุธรรม

ส่วนอวิชชาที่ไม่เป็นกิเลส เรียกว่า ปฏิรูปกอวิชชา คือ อวิชชาเทียม ไม่เป็นอุปสรรคต่อการทำศีลให้บริสุทธิ์ต่อการเจริญสมาธิต่อการเจริญวิปัสสนา และต่อการบรรลุ มรรค ผล ได้แก่ ความไม่รู้หนังสือ ความไม่รู้วิชาการต่าง ๆ ความไม่รู้จักบุคคล ความไม่รู้จักขนบธรรมเนียมประเพณี รวมทั้งความไม่รู้อื่น ๆ ซึ่งไม่เกี่ยวข้องกับการบรรลุธรรม^{๔๔๐} แต่อวิชชาก็ยังมีกิเลสที่จัดว่าเป็นตัวเดียวกันอยู่ด้วย นั่นก็คือ ตัณหา ซึ่งมีอยู่ ๓ ระดับ คือ

^{๔๓๘} พ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๔๒/๔๕๘.

^{๔๓๙} พระคัมภีร์ญาณ อภิปัญญา, ปฏิจจสมุพบาทคือกฎแห่งความจริง, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๐), หน้า ๑๒๓-๑๒๕.

^{๔๔๐} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจจสมุพบาท, หน้า ๒๐-๒๑.

๑) ระดับอนุสัยกิเลส หมายถึง ตัณหา หรือความอยากที่เกิดขึ้นเนื่องอยู่ในจิต มีติดตัวมาตั้งแต่เกิดพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณ เป็นความอยากขั้นพื้นฐานของมนุษย์ทุกคน ซึ่งแสดงตัวออกมาเป็นความรักตัวเอง อันจะเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหาระดับปรียภูฐานกิเลสต่อไป เป็นกิเลสอย่างละเอียด ถ้ายังไม่ได้ดับกิเลสอนุสัยกิเลสก็นอนเนื่องอยู่ในจิต ที่เกิดดับสับต่อกันเป็นเชื้อ เป็นปัจจัยให้เกิดปรียภูฐานกิเลสต่อไป

๒) ระดับปรียภูฐานกิเลส หมายถึง ตัณหา หรือความอยากที่เกิดขึ้นรบกวนจิต เป็นตัวคอยก่อกวนไม่ให้จิตสงบลงได้ ปลุกเร้าให้อยากอยู่ตลอดเวลา ซึ่งก็คือ ตัณหาระดับอนุสัยกิเลสที่ฟุ้งขึ้นมาั่นเอง โดยแสดงตัวออกมาเป็นความอยากต่าง ๆ เช่น อยากได้ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งสัมผัสทางกาย และสิ่งสัมผัสทางใจที่ดี สรุปลงก็คือ อยากได้ ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข อันจะเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหาในระดับวิตีกกมกิเลส เป็นกิเลสอย่างกลางที่เกิดร่วมกับอกุศลจิต แต่ไม่ถึงขั้นล่วงเป็นทุจริตกรรม ระวังปรียภูฐานกิเลสได้ชั่วคราว เป็นวิกขัมภณพหวนด้วยฉานกุศลจิต

๓) ระดับวิตีกกมกิเลส หมายถึง ตัณหา หรือความอยากในขั้นหยาบที่เป็นเหตุให้ล่วงละเมิดศีล คือ ทำผิดทั้งทางกาย และวาจา ซึ่งก็คือตัณหาระดับปรียภูฐานกิเลสที่กำลังกำเริบขึ้น จนไม่สามารถควบคุมได้นั่นเอง เป็นกิเลสอย่างหยาบ ทำให้ล่วงเป็นทุจริตกรรมทางกาย และวาจา วิริติ คือ ละเว้นวิตีกกมกิเลสได้ด้วยศีล^{๔๔๑}

ตัณหาเป็นกิเลสชนิดเดียวกันกับอวิชชา และมีอีกลักษณะหนึ่ง คือ อวิชชาทำให้คนเราทำได้ทั้งบาป และบุญ ตัณหาก็เป็นเช่นเดียวกัน คือ ทำให้คนเราทำได้ทั้งบาป และบุญ ตัณหาทำให้คนเราทำบาป คือ อยากได้ลาภ ยศ แต่ไม่แสวงหาด้วยวิธีที่ถูกต้อง แต่กลับไปแสวงหาให้ได้มาด้วยวิธีที่ผิด เช่น ลักขโมย ปล้นจี้ หรือไม่ก็วิ่งเต้นขัดแข้งขัดขาผู้อื่น บางรายหนักยิ่งไปกว่านั้นถึงขั้นประหัตประหารกัน แต่ก็มีในทางตรงกันข้ามที่ตัณหาทำให้เราทำบุญ คือ อยากเกิดในสวรรค์แล้วชวนชวายนการทำความดีต่าง ๆ เช่น ให้ทาน รักษาศีล รวมทั้งการอยากได้บรรลุมรรค ผล แล้วก็พยายามชวนชวายนปฏิบัติธรรม ตัณหาในแง่นี้จัดเป็นตัณหาในฝ่ายกุศล

อธิบายความได้ว่า ความอยากของปุถุชนทุกอย่างจัดเป็นตัณหาทั้งหมด เพราะพิจารณาถึงผลที่ว่า เมื่อได้ตามที่อยากแล้วก็มีความสุขแต่ถ้าไม่ได้ก็เป็นทุกข์ ฉะนั้น ในการทำความดีของปุถุชนจึงต้องอาศัยตัณหาละตัณหา นั่นก็คือ อาศัยตัณหาฝ่ายดีละตัณหาฝ่ายชั่ว หรือความอยากทำดีละความอยากทำชั่ว จนเมื่อละความชั่วได้หมดแล้ว ความอยากทำดีแบบคิดหวังผลดีตอบแทนก็พลอยหมดสิ้นไปด้วย เพราะผู้อยากได้บรรลุมรรคผลแล้ว

ความไม่รู้ที่ไม่เป็นอวิชชา มีอยู่ เช่นเดียวกับความอยากที่ไม่เป็นตัณหาก็มีอยู่ เช่น ความอยากทานข้าว ความอยากดื่มน้ำ อันเป็นความต้องการของร่างกายตามปกติ แต่ถ้าความอยากเหล่านั้นรุนแรงขึ้นถึงขั้นต้องดิ้นรนแสวงหา หรือทำให้เกิดความทุกข์ใจความหงุดหงิดใจเมื่อไม่ได้ตามที่ต้องการแล้ว ก็จัดว่าเป็นตัณหา^{๔๔๒}

^{๔๔๑} สุจินต์ บริหารวนเขตต์, **ปรมัตถธรรมสังเขปจิตตสังเขป**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โอ. เอส. พรินติ้งเฮาส์, ๒๕๕๓), หน้า ๔๕๓.

^{๔๔๒} บรรจบ บรรณรุจิ, **ปฏิจจนุปบาท**, หน้า ๖๙-๗๐.

๒.๖.๖ ผลของอวิชชา

ผลที่เกิดจากการมีอวิชชาเป็นเหตุ นั่นก็คือสังขาร หรืออวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขารนั่นเอง อวิชชาที่เป็นสาเหตุให้เกิดสังขารนั้น มีลักษณะมาทีละทีละอย่างนี้ อญาณลกขณา มีความไม่รู้หรือเป็นปฏิปักษ์ต่อปัญญา เป็นลักษณะ สมโฆทรสา ทำให้สัมปยุตตธรรม และผู้ที่ไม่หะกำลังเกิดอยู่ นั้น มีความหลง ความมืดมน เป็นกิจ ฉาปนปจจุภูฏานา ปกปิดสภาวะที่มีอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ เป็นผล อาสวปฏฐานา มีอาสวะ เป็นเหตุใกล้ คำว่า สังขาร หมายถึง ธรรมที่ปรุงแต่งให้ผลธรรมเกิดขึ้น เป็นธรรมที่ปรุงแต่งสังขตธรรมที่เป็นผลโดยตรง หรือเป็นเจตนาที่เป็นเหตุแห่งการปรุงแต่ง ได้แก่ เจตนาในอกุศล และโลกียกุศล สังขารที่เป็นผลของอวิชชามี ๖ อย่าง คือ

ก) ปุณฺณยาสังขาร คือ กุศลเจตนาที่เป็นผู้ปรุงแต่งโลกียกุศลวิบาก และกุศลกัมมชรูปโดยตรง ได้แก่ มหากุศลเจตนา ๘ รูปาวจรกุศลเจตนา ๕ หมายถึง ธรรมชาติใดที่เป็นบุญด้วย และเป็นผู้ปรุงแต่งโดยตรงด้วย ธรรมชาตินั้นชื่อว่า ปุณฺณยาสังขาร ซึ่งสำเร็จได้ด้วยอำนาจของท่าน ศีล ภาวนา ผู้ที่พอใจเลื่อมใสในการทำบุญ การให้ทาน รักษาศีล และภาวนานั้น โดยมากก็ปรารถนาอยากจะได้ความสุขสบายต่อไปในชาติหน้า ให้มากยิ่งขึ้นกว่าที่มีในปัจจุบัน และยังเมื่อได้รับรู้เรื่องราวของผู้ที่เกิดเป็นเศรษฐี ราชาราชินี เป็นคนสวย มีอำนาจ มีความเฉลียวฉลาด หรือเป็นเทพบุตร เทพธิดา มีทรัพย์สมบัติมากมาย มีอายุยืน ไม่มีความลำบากเหล่านี้ ซึ่งล้วนเป็นผลมาจากการให้ทาน รักษาศีล การภาวนาทั้งสิ้น ทำให้ผู้ได้ฟังเกิดความชื่นชมยินดีอยากจะได้ความสุขเหล่านี้บ้าง แล้วก็พยายามบำเพ็ญกุศล แล้วตั้งความปรารถนาด้วยวาจาจิตยอมอ่อนน้อมเข้าสู่ความสุขต่าง ๆ เพราะวามองไม่เห็นโทษทุกข์ สมุทัย ไม่เห็นคุณของนิโรธ และมรรค ก็เพราะโมหะนั้นเอง

ข) อปุณฺณยาสังขาร คือ อกุศลเจตนา เป็นผู้ปรุงแต่งอกุศลวิบาก และอกุศลกัมมชรูปโดยตรง ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ หมายถึง ธรรมชาติใดที่เป็นบาปด้วย และเป็นผู้ปรุงแต่งโดยตรงด้วย ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อปุณฺณยาสังขาร ซึ่งสำเร็จได้ด้วยอำนาจของทุจริต ๑๐ ก็คือบางคนไม่เชื่อว่าการทำดีนั้นเป็นบุญ การทำชั่วนั้นเป็นบาป ฉะนั้น คนจำพวกนี้จึงมีความพอใจในการกระทำทุจริตต่าง ๆ มีการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ล่อลวง เสพสุรา เป็นต้น หรือบางคนก็รู้ว่าการกระทำชั่วต่าง ๆ นั้นไม่ดีเป็นบาป แต่ตนก็ไม่ละเว้นที่จะกระทำ คือ มีความพึงพอใจในการที่จะได้กระทำทุจริตต่าง ๆ บางคนก็นับถือผี มีความเข้าใจว่าการฆ่าสัตว์แล้วนำไปบูชาผีแล้ว ผีก็จะบันดาลให้สำเร็จตามที่ตนประสงค์ และคุ้มครองให้อยู่อย่างร่มเย็นเป็นสุขไปตลอดชีวิต และเมื่อตายไปแล้ว ผีนั้นก็ส่งให้วิญญาณของตนไปสู่สวรรค์ การกระทำทุจริตต่าง ๆ ของบุคคลก็เพราะมองไม่เห็นโทษของทุกข์ สมุทัย และนึกไปไม่ถึงคุณของนิโรธ มรรค ด้วยอำนาจของโมหะที่ปกปิดไว้นั่นเอง

ค) อาเนญชยาสังขาร คือ กุศลเจตนา ที่ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวเป็นผู้ปรุงแต่งอรูปวิบากโดยตรง ได้แก่ อรูปาวจรกุศลเจตนา ๔ หมายถึง ธรรมชาติใดที่ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวด้วย และเป็นผู้ปรุงแต่งโดยตรงด้วย ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อาเนญชยาสังขาร ซึ่งสำเร็จได้ด้วยอำนาจของภาวนา ที่บุคคลบางพวกมีความเห็นถึงความทุกข์ หรือความเดือดร้อนต่าง ๆ ที่สัตว์ทั้งหลายกำลังได้รับอยู่นั้น ก็เนื่องมาจากรูปธรรมนั่นเองที่เป็นเหตุ เพราะเมื่อมี ตา หู จมูก ลิ้น กายแล้ว ก็จะต้องมีการอยากเห็น อยากได้ยิน อยากได้กลิ่น อยากรู้รส อยากถูกต้อง เหล่านี้ ซึ่งถ้าไม่เป็นไปตามที่ต้องการแล้ว ก็จะเกิดความเดือดร้อนขึ้น หรือเจ็บไข้ไม่สบายต่าง ๆ เพราะอาศัยร่างกายนี้เองจึงเป็นทุกข์ ถ้าไม่มีร่างกายก็จะมีทุกข์ มีแต่สุขอย่างเดียว ดังนั้น บุคคลพวกนี้จึงพยายามหาหนทางที่จะไม่ให้มีรูปเกิดขึ้น โดยพยายามทำสมถกรรมฐานจนได้ฌานไปโดยลำดับ จนถึงอรูปฌาน

ง) กายสังขาร คือ เจตนาที่เป็นผู้ปรุงแต่ง กายหุจจริต และกายสุจจริตให้สำเร็จลง ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ มหากุศลเจตนา ๘ ที่เกี่ยวกับทางกาย หมายถึง ธรรมชาติใดที่เป็นผู้ปรุงแต่งกาย ธรรมชาตินั้นเรียกว่า กายสังขาร

จ) วจิตสังขาร คือ เจตนาที่เป็นผู้ปรุงแต่ง วจิตหุจจริต และวจิตสุจจริตให้สำเร็จลง ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ มหากุศลเจตนา ๘ ที่เกี่ยวกับทางวาจา หมายถึง ธรรมชาติใดที่เป็นผู้ปรุงแต่งวาจาธรรมชาตินั้นเรียกว่า วจิตสังขาร

ฉ) จิตตสังขาร คือ เจตนาที่เป็นผู้ปรุงแต่ง มโนหุจจริต และมโนสุจจริตให้สำเร็จลง ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ โลกียกุศลเจตนา ๑๗ ที่เกี่ยวกับทางใจ หมายถึง ธรรมชาติใดที่เป็นผู้ปรุงแต่งใจธรรมชาตินั้นเรียกว่า จิตตสังขาร

ในสังขารที่เป็นผลของอวิชชาเหล่านี้ ปุณฺณวิภังคสังขารที่เกี่ยวกับมหากุศล และอปุณฺณวิภังคสังขารเหล่านี้สำเร็จได้ด้วย กายกรรม วจกรรม และมโนกรรม แต่ปุณฺณวิภังคสังขารที่เกี่ยวกับรูปาวจรกุศล และอาเนญยวิภังคสังขารเหล่านี้สำเร็จได้ด้วยมโนกรรมอย่างเดียว^{๔๔๓}

๒.๖.๗ การละอวิชชา

การละ หมายถึง การขจัดออก การทำลายให้สิ้น การสละออกทิ้ง กำจัดหรือการปราบ ซึ่งการละอวิชชา นั้น นับว่าเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา พุทธองค์ได้ทรงแสดงวิธีในการละอวิชชา นั้น ดังปรากฏพระพุทธพจน์มีอยู่หลายวิธี เช่น การละอวิชชาด้วยวิชชา การละอวิชชาด้วยไตรลักษณ์ การละอวิชชาด้วยไตรสิกขา การละอวิชชาด้วยความสละความยึดมั่นถือมั่น และการละอวิชชาด้วยการเจริญอริยมรรค

พุทธศาสนาถือว่าอวิชชาอันเป็นความมืดบอด ความไม่รู้ในอริยสัจ ๔ ถือเป็นรากเหง้าของกิเลสทั้งปวง^{๔๔๔} ดังนั้นการละอวิชชาเพื่อได้วิชชา อันเป็นความรู้ความจริงอันประเสริฐ จึงถือเป็นสิ่งที่สำคัญในพระพุทธศาสนาและพระพุทธเจ้าทรงสอนเรื่องเดียวคือ สอนให้ละออกจากทุกข์ อันเป็นความจริงที่ทุกคนหนีไม่พ้น ไม่ว่าจะอยู่ในสถานะใด เพศ ใด ก็ตาม เป็นความจริงแท้สากลที่ทุกคนเกิดมาแล้วต้องพบเจอ ซึ่งพระพุทธศาสนาได้มีคำสอนที่จัดไว้อย่างเป็นระเบียบเรียกว่าพระไตรปิฎก อันรวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้าไว้ เพื่อให้ทุกคนได้ศึกษาและนำไปปฏิบัติตาม ตามกำลังปัญญาของแต่ละบุคคล อันนำไปสู่การถอนรากเหง้าของอวิชชา ด้วยวิธีการต่าง ๆ ดังจะได้กล่าวต่อไป

๑) การละอวิชชาด้วยวิชชา

อวิชชา คือ ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในสมุทัย ความไม่รู้ในทุกข์นิโรธ ความไม่รู้ในทุกข์นิโรค ทามินีปฏิบัติทา ส่วนวิชชา อันหมายถึง ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในสมุทัย ความรู้ในทุกข์นิโรธ และความรู้ในทุกข์นิโรคคามินีปฏิบัติ^{๔๔๕} อวิชชาเป็นต้นเหตุของการกระทำกรรมต่าง ๆ อันเป็นอกุศลกรรม ที่บุคคลพึงกระทำโดยปราศจากความละอายต่อบาป และความไม่เกรงกลัวบาป เมื่อบุคคลเป็นเช่นนี้ การกระทำทางกาย วาจา และใจ จึงเป็นเหตุของการกระทำผิด โดยเริ่มจากการมีความคิดเห็นผิด ดำริผิด เจริญผิด กระทำผิด เลี้ยงชีพผิด พยายามผิด ระลึกผิด ตั้งจิตมั่นผิด ดังในอริยาสูตตรได้กล่าวไว้ว่า “ผู้มีอวิชชาไม่เห็นแจ้งย่อม

^{๔๔๓} พระสังฆมณฑลสังฆราช, ประมวลไตรปิฎก, ปฏิจจสมุปบาทที่ปณี, หน้า ๓๖-๔๑.

^{๔๔๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๗/๖๐๒.

^{๔๔๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๘/๑๖๐๓.

มีมิฉนาทิกฺขณฺฐิ ผู้มีมิฉนาทิกฺขณฺฐิย่อมีมิฉนาสังกัปปะ ผู้มีมิฉนาสังกัปปะย่อมีมิฉนาวาจา ผู้มีมิฉนาวาจาย่อมมีมิฉนากัมมันตะ ผู้มีมิฉนากัมมันตะย่อมีมิฉนาอาชีวะ ผู้มีมิฉนาอาชีวะ ย่อมมีมิฉนาวายามะ ผู้มีมิฉนาวายามะ ย่อมมีมิฉนาสติ ผู้มีมิฉนาสติย่อมีมิฉนาสมาธิ”^{๔๔๖}

ดังนั้น การละอวิชชาด้วยวิชา จึงต้องทำให้แจ้งในวิชา^{๔๔๗} คือ ทำความเห็นให้ถูกต้อง รู้แจ้ง อันจะทำให้มีความละเอียดและเกรงกลัวต่อการทำบาปอกุศลทั้งปวง พุทธศาสนามีคำสอนอันยึดหลักว่าการกระทำทางกาย วาจา และใจ หากมีความคิดเห็นผิดก็ทำให้วาจาผิด และทำผิด ดังนั้นเมื่อบุคคลจะเกิดการกระทำจึงเริ่มต้นที่ต้องทำให้ตนเองมีความเห็นถูกต้องก่อนและการเกิดการรับรู้ต่าง ๆ เกิดจากการกระทบกันของอายตนะ ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย หากไม่มีทวาร ทั้ง ๕ ก็ไม่สามารถเกิดการรับรู้ให้เป็นความรู้สึกได้ จนเกิดเป็นความยึดเข้าไปให้จิตใจเกิดการปรุงแต่งให้เกิดการกระทำอกุศลทางกาย วาจา และใจ พุทธศาสนาถือว่าผู้ที่มีความเห็นผิดเพราะยังเป็นผู้ที่เต็มไปด้วยกิเลส อันนำไปสู่การกระทำเพื่อตัวเองโดยไม่คำนึงถึงผลกระทบที่จะเกิดกับผู้อื่น^{๔๔๘}

๒) การละอวิชชาด้วยปัญญาเห็นไตรลักษณ์

ไตรลักษณ์ หมายถึง ลักษณะ ๓ อาการที่เป็นเครื่องกำหนด ๓ อย่าง อันให้รู้ถึงความจริงของสภาวะธรรมทั้งหลายที่เป็นอย่างนั้น ตามธรรมดาของมัน^{๔๔๙} ไตรลักษณ์ เรียกว่า สามัญลักษณ์ คือเป็นคุณสมบัติธรรมดาสามัญทุกๆ ไปของปรมาตธรรมทุกตัว ไม่ว่าจิตก็ดี เจตสิกก็ดี รูปก็ดี ต่างก็มีคุณสมบัติกัน อย่างนี้ทั้งสิ้น จิตนั้นหมายถึงสิ่งที่รับรู้อารมณ์ ส่วนเจตสิกนั้นคือเครื่องปรุงแต่ง ส่วนรูป นั้นคือรูปที่เราเห็นซึ่งมีสามัญลักษณ์ดังนี้คือ

๑. อนิจจลักษณ์ คือสภาวะหรือลักษณะที่ไม่เที่ยง ไม่มั่นคง ไม่ยั่งยืนอยู่ได้ตลอดกาล นี่เป็นคุณสมบัติของสามัญลักษณ์ ตัวแรกของความเป็นปรมาตธรรมทุกตัว

๒. ทุกขลักษณ์ ได้แก่สภาวะหรือลักษณะที่ทนอยู่ไม่ได้ จำต้องแตกต้องดับเสื่อมสลายไปในที่สุด นี่เป็นลักษณะตัวที่ ๒ ของสามัญลักษณ์ เรียกว่า ทุกขลักษณ์

๓. อนัตตลักษณ์ อันได้แก่สภาวะหรือลักษณะที่ว่างเปล่า ไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ หมายความว่าให้เป็นไปตามใจชอบหาได้ไม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งนิพพาน มีลักษณะตัวนี้ตัวเดียวเท่านั้นคืออนัตตลักษณ์ คือสภาวะหรือลักษณะที่ว่างเปล่า ไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ และจะให้เป็นไปตามใจชอบก็ไม่ได้

ไตรลักษณ์ หรือ ลักษณะ ๓ อาการที่เป็นเครื่องกำหนดหมายให้รู้ถึงความจริงของสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่เป็นอย่างนั้น ๆ ๓ ประการ ได้แก่

๑. อนิจจตา (อนิจจัง) ความเป็นของไม่เที่ยง

๒. ทุกขตา (ทุกขัง) ความเป็นทุกข์ หรือความเป็นของทนอยู่ไม่ได้

๓. อนัตตตา (อนัตตา) ความเป็นของมิใช่ตัวตน

^{๔๔๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑/๒.

^{๔๔๗} ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๑-๒/๑๗๕.

^{๔๔๘} จำลอง ดิษยวินิช, ความเครียด ความวิตกกังวล และสุขภาพ. (เชียงใหม่: โรงพิมพ์แสงศิลป์, ๒๕๕๕), หน้า ๔๗.

^{๔๔๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๘๙.

ลักษณะ ๓ เหล่านี้มีแก่ธรรมที่เป็นสังขตะ คือสังขารทั้งปวง เป็นสามัญเสมอเหมือนกัน จึงเรียกว่า สามัญญลักษณะ ลักษณะเหล่านี้เป็นของแน่นอน เป็นกฎธรรมชาติ มีอยู่ตลอดเวลา จึงเรียกว่า ธรรมนิยาม (ธมฺมนิยามตา) ส่วนคำว่าไตรลักษณ์และสามัญลักษณะ เป็นคำที่เกิดขึ้นภายหลังในยุคอรรถกถา การพิจารณาไตรลักษณ์นั้นพิจารณาในชั้นที่ ๕ ลงในไตรลักษณ์ด้วยอำนาจของปัญญา โดยค้นหาตัวสัตว์ บุคคล หญิง ชาย เรา เขา ในชั้นที่ ๕ ซึ่งชั้นที่ ๕ คือ รูปชั้นที่ เวทนาชั้นที่ สัญญาชั้นที่ สังขารชั้นที่ และวิญญาณชั้นที่ นอกจากนั้น การพิจารณานามชั้นที่ ก็มีลักษณะเช่นเดียวกับการพิจารณาการพิจารณากลับไปกลับมากับปัญญารู้ชัดว่าไม่มีอะไร นอกจากไตรลักษณ์อยู่ในชั้นที่ ๕ เท่านั้น ปัญญาจะหมดความสงสัยในชั้นที่ทั้งปวง เพราะความฉลาดและคล่องแคล่วของปัญญา จะสามารถตามค้นเข้าไปถึงรากฐาน ซึ่งเป็นบ่อเกิดแห่งชั้นที่ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็จะไปพบจิตดวงสมมุติอันเป็นจตุรวมแห่งอวิชชาเต็มอยู่ในที่นั้น สติปัญญาก็บอววิชา ก็จะกลายเป็นตัวกำหนดพิจารณาทันใด

ในสหายตนสังยุตตนิกาย พระองค์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย จักขุ (ตา) ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นเธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญา อันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อดีตตาของเรา”^{๔๕๐} ทั้ง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ก็ไม่เที่ยง ไม่ใช่ของเรา ไม่มีตัวตน ย่อมเกิดความเบื่อหน่าย คลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจิตจึงหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นก็รู้ชัดว่าจิตหลุดพ้นแล้ว สิ้นชาติแล้ว ทำกิจที่ควรทำ คือการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ แล้วเป็นต้น นี่คือการละด้วยไตรลักษณ์

๓) การละอวิชชาด้วยหลักไตรสิกขา

ไตรสิกขา หรือ สิกขา ๓ หมายถึง ข้อที่จะต้องศึกษา ข้อปฏิบัติที่เป็นหลักในการศึกษา ฝึกอบรมกาย วาจา จิตใจ และปัญญา ให้อย่างขึ้นจนบรรลุนิพพาน^{๔๕๑} ถือเป็นหลักการพัฒนาชีวิตเพื่อให้ประสบความสำเร็จเป็นคนสมบูรณ์แบบตามแนวพุทธ ไตรสิกขา จึงจัดอยู่ใน มรรค (ธรรมที่ควรเจริญ) คือควรทำให้เกิดมีขึ้น เพื่อใช้เป็นเครื่องมือพัฒนาชีวิต มี ๓ ประการคือ (๑) อธิศีลสิกขา สิกขา คือ ศีลอันยิ่ง ข้อปฏิบัติในการอบรมความประพฤติอย่างสูง (๒) อธิจิตตสิกขา สิกขา คือจิตอันยิ่ง หมายถึง สมาธิ และ (๓) อธิปัญญาสิกขา สิกขา คือ ปัญญาอันยิ่ง

ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา^{๔๕๒} เป็นการจัดระเบียบ กาย วาจา ใจ ให้บริสุทธิ์ ศีลเป็นการจัดระเบียบกาย สมาธิ จัดระเบียบใจ ปัญญาเป็นการพัฒนาความรู้ไปสู่การรู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ถือเป็นจุดหมายสูงสุดที่ไม่มีกิจอื่นต้องทำแล้ว^{๔๕๓} ไม่มีหน้าที่ในการบำเพ็ญมรรคญาณ เพื่อความหมดสิ้นกิเลสอีกต่อไป พระพุทธศาสนาสถาว่าการปฏิบัติตามหลัก ไตรสิกขาจนบรรลุนั้นเป็นการบรรลุอรหัตตผลสูงสุดแล้ว

๔) การละด้วยการสละอุปาทาน

ความยึดมั่นถือมั่นว่า อุปาทาน^{๔๕๔} ซึ่งเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายซึ่งอาศัยกันและกัน ทั้ง

^{๔๕๐} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑/๑.

^{๔๕๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๐๗.

^{๔๕๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒.

^{๔๕๓} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๒๔๘/๒๐๓.

^{๔๕๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๕๗๑.

อวิชา สังขาร วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ จนทำให้เกิดความทุกข์ คร่ำครวญ จนเกิดเป็นวิภวภู ๓ คือ กิเลส กรรม วิบาก^{๔๕๕} ไม่มีวันจบสิ้น หากละอุปาทานได้ จะไม่ยึดมั่นในรูปขันธ์ และนามขันธ์ ซึ่งเป็นกระบวนการธรรมของจิต แบบไม่เป็นทุกข์อุปาทาน เป็นกระบวนการธรรมที่จำเป็นยิ่งในการดำเนินชีวิตอย่างเป็นปกติ มีเหมือนกันทั้งในปุถุชน และพระอริยเจ้าผู้ยังมีชีวิตอยู่

หากอุปาทานขันธ์ ๕ ยังมีอยู่ กระบวนการธรรมของจิตก็เป็นสภาวะธรรมชาติ ที่ก่อให้เกิดทุกข์โทษภัยแก่ผู้ดำเนินอยู่ มีอยู่แต่ในปุถุชน กล่าวคือเป็นกระบวนการธรรมของจิตที่ดำเนินเป็นไปตามวงจรปฏิจจำนงอุปาทานจนเกิดทุกข์อุปาทานอันแสนเร่าร้อนเผาผลาญขึ้นเป็นที่สุด เป็นกระบวนการธรรมของจิตฝ่ายก่อให้เกิดความทุกข์ อุปาทานขันธ์ ๕ เหล่านี้จะไม่เกิดในเหล่าพระอริยเจ้าผู้หลุดพ้นแล้ว จะเห็นว่าอุปาทาน ความยึดมั่น ความถือมั่น อันเป็นไปตามกำลังอำนาจกิเลส เพื่อความพึงพอใจของตัวเองของตน หรืออุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่น เพื่อความพึงพอใจของตัวเองของตน เป็นสำคัญในสิ่งสิ่งหนึ่ง ซึ่งอุปาทาน มี ๔ ประเภทคือ

๑. กามอุปาทาน คือการยึดมั่นพึงพอใจติดพันในกาม ในสิ่งที่อยากได้หรือไม่อยากได้ ในกามหรือทางโลก ๆ เช่นใน รูป, รส, กลิ่น, เสียง, โผฏฐัพพะ (สัมผัส)

๒. ทิฏฐุปาทาน คือการยึดมั่นถือมั่นด้วยกิเลสหรือความพึงพอใจของตัวเองของตน ในความเชื่อ, ความเข้าใจ (ทิฏฐิ), ทฤษฎี, ความคิด, ลัทธิของตัวเองของตน อันมักมีความอยากให้เป็นไป หรือไม่อยากให้เป็นไปตามที่ตนเชื่อ, ตามที่ตนยึดถือ, หรือตามที่ตนยึดมั่น, ตามที่ตนเข้าใจ ถ้าผิดไปจากที่ตนพึงพอใจยึดถือหรือเข้าใจ ก็จะไม่เห็นด้วยหรือต่อต้าน โดยไม่รู้ถูกรู้ผิดตามความเป็นจริงของธรรม

๓. สิลัพพตูปาทาน คือการยึดมั่น ถือมั่น ยินดียินร้ายในศีล (ข้อบังคับ) และพรต(ข้อปฏิบัติ) อันมักเติมแต่งด้วยกิเลสหรือตัณหาอย่างเข้าใจผิดๆ หรืออย่างงมงาย หรือตามความเชื่อที่สืบต่อตาม ๆ กันมา แต่ไม่ถูกต้อง เช่น การทรมานกายเพื่อให้บรรลุธรรม, ถือศีลหรือทำแต่บุญอย่างเดียวแล้วจะพ้นทุกข์หรือบรรลุธรรมจึงขาดการวิปัสสนา, เชื่อว่าหลังว่าศกสิทธิ, เชื่อว่าปฏิบัติสมาธิอย่างเดียวจนแก่กล้าแล้วปัญญาบรรลุผลผลจักเกิดขึ้นเองจึงไม่จำเป็นต้องปฏิบัติวิปัสสนา(พิจารณาธรรม)จนมีความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง (สัมมาญาณ), ทำบุญเพื่อไปสวรรค์แต่ฝ่ายเดียว, กราบพระหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือทำบุญเพื่ออบนบานหวังความสุข ขอทรัพย์ ขออย่าให้มีทุกข์ โศก โรคภัย เสนียดจัญไรต่างๆ มาแผ้วพาน, การบนบาน ฯลฯ อันล้วนเกิดขึ้นแต่อวิชา คือยังไม่รู้ไม่เข้าใจตามความเป็นจริง จึงไปยึดมั่นถือมั่นในสิ่งต่างๆ ก็เพื่อเป็นที่ยึด ที่วางจิตคือให้เป็นการกำลังจิตเป็นกำลังใจโดยไม่รู้ตามความเป็นจริงด้วยอวิชา

๔. อัตตวาทุปาทาน^{๔๕๖} คือความยึดมั่น หรือวาทะ (ถ้อยคำ, คำพูด) ของตนเอง คือเกิดการยึดมั่นถือมั่นเป็นที่สุดว่าเป็นของตนของตัวเองโดยไม่รู้ตัว เหตุนี้เองมาจากคำพูดหรือถ้อยคำที่ใช้ในการสื่อสารเพื่อแสดงความเป็นตัวตน ของตน หรือของบุคคลอื่น อันเป็นเพียงแค่อ้ออคำอันจำเป็นเพื่อให้เกิดความเข้าใจในการสื่อสารซึ่งกันและกันในสังคม แต่ก็ก่อให้เกิดเป็นความหลงผิดขั้นพื้นฐาน ที่เกิดในชีวิตประจำวันอย่างสม่ำเสมอจนเป็นสังขารความเคยชินหรือการสั่งสมอันยิ่งใหญ่โดยไม่รู้เนื้อรู้ตัว

ตัณหามักแอบแฝงเข้ามาในรูปของความนึกคิดปรุงแต่งต่าง ๆ นา ๆ อันล้วนยังให้เกิดเวทนา ความเพลิดเพลิด (นันทิ) ตลอดจนคิดเรื่อยเปื่อย สารพัดรูปแบบ อันมักทำให้ผู้ปฏิบัติตามจิตตนเอง ดังนั้นวิธีที่ดีที่สุดคือเมื่อสังขารขันธ์ในขันธ์ ๕ ทำงานเรียบร้อยตามหน้าที่ของตัวเองแล้ว ออกมาเป็นสังขารขันธ์ใด ๆ ก็ตามแม้แต่ความโกรธก็ไม่เป็นไร เขาเพียงแต่ทำหน้าที่ของเขาอย่างถูกต้องตามข้อมูลที่มี, หน้าที่อันพึงกระทำ

^{๔๕๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๐๐.

^{๔๕๖} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๙๓.

ของเราคือละตัณหาที่มักแอบแฝงมากับความคิดนึกปรุงแต่งอันยังให้เกิดเวทนา โดยการหยุดนึกคิดปรุงแต่งนั้นเอง อย่ำให้จิตมีโอกาสหลอกล่อปรุงแต่งให้เป็นเรื่องเป็นราวยืดยาวออกไป อันคือการเกิดของขั้น ๕ ขึ้นอีกครั้งหรือหลาย ๆ ครั้ง อันย่อมต้องเกิดเวทนาขึ้นอีกด้วยอย่างแน่นอน อันอาจเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา อันเป็นปัจจัยให้เกิดทุกข์ขึ้นมา, อันนี้แหละที่จักเป็นโอกาสอันดีงามของตัณหาในอันที่จักคืบคลานแอบแฝงเข้ามากับความนึกคิดปรุงแต่งนั้น ๆ หรือก็คือสมควรถืออุเบกขาเสียนั่นเอง ดังพระพุทธเจ้าตรัสสอนว่า “ผู้ไม่ได้สดับ ไม่รู้ชัดรูป ไม่รู้ชัดความเกิดแห่งรูป ไม่รู้ชัดความดับแห่งรูป ไม่รู้ชัดปฏิบัติทาให้ถึงความดับแห่งรูป ไม่รู้ชัดเวทนา ไม่รู้ชัดสัญญา ไม่รู้ชัดสังขาร ไม่รู้ชัดวิญญาน ไม่รู้ชัดความเกิดแห่งวิญญาน ไม่รู้ชัดความดับแห่งวิญญาน ไม่รู้ชัดปฏิบัติทาให้ถึงความดับแห่งวิญญาน ถือว่าตกอยู่ในอวิชชา”^{๔๕๗}

และแยกเกี่ยวกับวิชา อีกพระสูตรชื่อว่า วิชาสูตร ตรัสเกี่ยวกับความรู้ชัดในรูปและนาม ถือว่าเป็นผู้มีวิชา และพระพุทธองค์ยังสอนอีกว่า บุคคลเมื่อรู้เห็นจักขุโดยความไม่เที่ยง เมื่อเห็นรูป เมื่อรู้เห็นจักขุวิญญาน จักขุสัมผัส แม้เสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัส เป็นปัจจัยโดยความไม่เที่ยง จึงละอวิชชา และวิชาเกิดได้ และเมื่อรู้เห็น โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน เมื่อรู้เห็นธรรมารมณ์ มโนวิญญาน มโนสัมผัส แม้ความเสวยอารมณ์ ทุกข์ สุข หรือมิใช่ทุกข์มิใช่สุข ที่เกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัส เป็นปัจจัยโดยความไม่เที่ยงจึงละอวิชชา เกิดวิชาได้^{๔๕๘}

๕) การละด้วยการเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘

มรรคมีองค์ ๘ หรือ อริยอัฏฐังคิกมรรค เรียกเต็ม ๆ ว่า อริยอัฏฐังคิกมรรค แปลว่า ทางมีองค์ ๘ ประการ อันประเสริฐ มีดังนี้

๑. สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ
๒. สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ
๓. สัมมาวาจา เจรจาชอบ
๔. สัมมากัมมันตะ การทำชอบ
๕. สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ
๖. สัมมาวายามะ พยายามชอบ
๗. สัมมาสติ ระลึกรู้ชอบ
๘. สัมมาสมาธิ ตั้งจิตมั่นชอบ^{๔๕๙}

มรรคมีองค์ ๘ นี้ได้ชื่อว่า มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า ทางสายกลาง เพราะเป็นข้อปฏิบัติอันพอดีที่จะนำไปสู่จุดหมายแห่งความหลุดพ้นเป็นอิสระ ดับทุกข์ ปลอดภัย ไม่ติดข้องในที่สุดทั้งสอง คือ กามสุขัลลิกานุโยค และอัตตกิลมถานุโยค^{๔๖๐}

ดังนั้น มรรคมีองค์ ๘ มีองค์ธรรมเป็นแนวทางในการดำเนินไปของการปฏิบัติตามแนวทางสายกลาง เริ่มตั้งแต่สัมมาทิฐิซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของการเดินทาง คือการรู้ทุกข์ เหตุของทุกข์ ความดับทุกข์ และหนทางในการดับทุกข์ ไม่ใช่เรื่องอื่น ถ้าเริ่มต้นทางถูกต้อง ต้องการพ้นทุกข์ ก็จะทำให้การปฏิบัติผ่านต่อไปยัง

^{๔๕๗} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๑๔/๒๐๘.

^{๔๕๘} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๕๓/๔๔.

^{๔๕๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๙๙/๓๔๘.

^{๔๖๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๒๑๕.

จุดต่าง ๆ ตามเส้นทางนั้นอย่างถูกต้อง ถ้าเดินทางผิดเมื่อไร ก็จะไม่เห็นจุดสำคัญ ๆ คือความคลายทุกข์ลง เป็นลำดับ ผู้เดินทางที่ศึกษาเส้นทางมาแล้วอย่างดีจะไม่หลงทาง จะทำให้เดินทางได้ถูกต้องตลอดเส้นทาง จนถึงปลายทางคือมรรคผลนิพพานที่ตนมุ่งหมายอย่างปลอดภัยในการปฏิบัติธรรมผู้ปฏิบัติต้องคอย ตรวจสอบการปฏิบัติของตนอยู่ตลอดเวลาว่าเป็นไปเพื่อการดับทุกข์ ลดละ สละคืน กิเลส ตัณหาและ อุปาทานหรือไม่ ไม่ได้เผลอออกเส้นทางเช่นไปติดในลาภยศ สรรเสริญ เสียก่อน อาจทำให้หมดโอกาสที่จะ บรรลุธรรมเลยก็เป็นได้ ซึ่งมีนักปฏิบัติไม่ว่าจะเป็นภิกษุ แม่ชี หรือฆราวาสเป็นจำนวนมากต้องหลงทางเสีย กลางคัน นับว่าเป็นเรื่องน่าเสียดายเป็นอย่างยิ่ง ดังนั้นการกระทำทางกาย วาจา และใจ จึงเป็นเหตุของการ กระทำผิด โดยเริ่มจากการมีความคิดเห็นผิด ดำริผิด เจรจาผิด กระทำผิด เลี้ยงชีพผิด พยายามผิด ระลึกผิด ตั้งจิตมั่นผิด ถือเป็นผู้มีวิชา และเมื่อปฏิบัติก็จะเป็นผู้บรรลุวิชา ดังพระพุทธองค์กล่าวไว้ว่า “ผู้มีวิชา ไม่เห็นแจ้งย่อมมีมิจฉาทิฐิ ผู้มีมิจฉาทิฐิย่อมมีมิจฉาสังกัปปะ ผู้มีมิจฉาสังกัปปะย่อมมีมิจฉาวาจา ผู้มีมิจฉาวาจา ย่อมมีมิจฉากัมมันตะ ผู้มีมิจฉากัมมันตะย่อมมีมิจฉาอาชีวะ ผู้มีมิจฉาอาชีวะ ย่อมมีมิจฉาวายามะ ผู้มีมิจฉาวายามะ ย่อมมีมิจฉาสติ ผู้มีมิจฉาสติย่อมมีมิจฉาสมาธิ”^{๔๖๑}

การละกิเลสด้วยมรรคมีองค์ ๘ ถือเป็น พรหมัญญะ คือ โสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล อรหัตตผล หรือเรียกว่า พรหมัญญผล^{๔๖๒}

^{๔๖๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑/๑-๒.

^{๔๖๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๗/๓๖.

บทที่ ๓

หลักวิปัสสนาภาวนา

๓.๑ การเจริญปัญญา

เป้าหมายสูงสุดของศาสนาพุทธสำเร็จได้ด้วยปัญญา เป็นปัญญาที่เข้าไปรู้ทุกข์ หรือกำหนดรู้ในทุกข์ เพราะการไม่รู้จักจัดเป็นอวิชชา คือความไม่รู้ธรรมตามความเป็นจริง การกำหนดรู้ทุกข์เพื่อละสมุทัย ทำนิโรธให้แจ้ง ทำมรรคให้เกิดขึ้น และบรรลุอรุณยัสสัจ แจ้งพระนิพพานในที่สุด ดังนั้น ปัญญาต้องมีการพัฒนาให้เกิดขึ้นตามลำดับ และจะเจริญขึ้นได้นั้น ต้องอาศัยวิธีการพัฒนาให้เกิดขึ้น ดังนี้

๓.๑.๑ ขั้นตอนการการเจริญปัญญา

คำว่า “ปัญญา” แปลว่า ความรู้ ความเข้าใจ ความรู้ยิ่ง ความรู้ชัด มีวิเคราะห์ว่า ญาณายเต เตตยาติ ญาณ. สภาวะที่ช่วยให้รู้ ชื่อว่าปัญญา หรือธรรมอันบุคคลย่อมรู้ทั่วได้ด้วยธรรมชาตินั้น เพราะเหตุ นั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ปัญญา^๑

พระอภิธรรมปิฎก ให้ความหมายแห่งปัญญาว่า ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียดความรู้งามแจ่ม ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ความรู้ อินทรีย์คือปัญญาปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศาคตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทับ ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรม ความเห็นชอบ^๒

อภิธรรมมัตถกถาวิภาณี ให้ความหมายว่า ธรรมชาตินี้ที่ชื่อว่าปัญญา ด้วยอรรถว่า ย่อมรู้โดยประการรู้ชัด ด้วยอำนาจอนิจจลักษณะ เป็นต้น^๓

ลักษณะที่จตุระของปัญญา ดังนี้

ยถาภูตปฏิเวธลักษณะ	มีการรู้แจ้งตามความเป็นจริง เป็นลักษณะ
วิสโยภาสธรรมชาติ	มีการกระทำอารมณ์ให้แจ่มแจ้ง เป็นกิจ
อสมโมหพจปฏฐานา	มีความไม่หลงในอารมณ์ เป็นอาการปรากฏ
โยนิโสมนสิการปฏฐานา	มีความใสเป็นอันดีในอารมณ์นั้น เป็นเหตุไถ่
(วา) อินทริยปริปากตาปฏฐานา	มีวินัยที่บริบูรณ์ด้วยปัญญา เป็นเหตุไถ่
(วา) กิเลสทริภาวปฏฐานา	มีความห่างจากกิเลสทั้งหลาย เป็นเหตุไถ่
(วา) ตีเหตุกปฏิสนธิกตาปฏฐานา	มีปฏิสนธิจิตเป็นไตรเหตุ เป็นเหตุไถ่ ^๔

^๑ พระมหาสมปอง มุทิตโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๐๙.

^๒ อภิ.ส. ๓๔/๓๑/๑๒.

^๓ ไตรเหตุ คือ อโลภะ อโมหะ อโมหะ , มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธรรมมัตถกสังคหบาติและอภิธรรมมัตถกวิภา

วินิฎฐิกา ฉบับแปลเป็นไทย, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๙๕.

^๔ ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

ปัญญาญาณในการบรรลุมรรค ผล จำแนกตามแหล่งที่มาได้ ๓ ประการ ซึ่งปรากฏในคัมภีร์
 สุตตันตปิฎกที่ขนิกาย ปาฎิกวรรค สังคิติสูตร^๕ มีดังนี้

๑. จินตามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการคิด
๒. สุตมยปัญญา ปัญญาเกิดจากการฟัง
๓. ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการเจริญ

มีข้อน่าสังเกตว่า จินตามยปัญญามาก่อนสุตมยปัญญาได้อย่างไร? นั่นก็เพราะว่า ข้อความจาก
 พระไตรปิฎกนี้ มุ่งแสดงให้เห็นว่า ปัญญาแต่ละอย่างมุ่งให้สำเร็จผลได้เลย คือเกิดญาณปัญญาที่นำไปสู่การ
 บรรลุธรรมได้เลย โดยไม่จำเป็นต้องอิงอาศัยกันและกันเสมอไป อย่างที่อธิบายกันว่า “สุตมยปัญญาเกิด
 ก่อน และเป็นปัจจัยให้เกิดจินตามยปัญญา ...” ซึ่งสอดคล้องกับขณะแห่งการบรรลุธรรม ที่พระพุทธเจ้าตรัส
 บอกไว้ ๕ ขณะ^๖ ดังนี้

๑. บรรลุธรรมขณะที่ได้รับฟังธรรมแสดงจากพระศาสดา หรือพระอริยเจ้า
๒. บรรลุธรรมขณะที่ตัวเองกำลังแสดงธรรมแจ่มแจ้งให้คนอื่นฟัง
๓. บรรลุธรรมขณะที่ตัวเองท่องสาธยายธรรมที่รับรู้มาให้คนอื่นฟัง
๔. บรรลุธรรมขณะที่ตัวเองได้ตรึกร่องใคร่ครวญธรรมที่รับรู้เรียนรู้มา
๕. บรรลุธรรมด้วยวิปัสสนาปัญญาอันมีสมาธิเป็นบาทฐาน^๗

๑) จินตามยปัญญา

จินตามยปัญญา แยกศัพท์เป็น จินตา + มย + ปณณา + = จินตามยปณณา แปลว่า ปัญญา
 สำเร็จแล้วจากความคิดพิจารณา มีวิเคราะห์ว่า จินตา ซาตา ปณณา จินตามยปณณา. อถวา จินตา ปก
 ตา ปณณา จินตามยปณณา^๘

ส่วนในพระอภิธรรมปิฎก ได้แสดงความหมายไว้ คือ บุคคลได้ความรู้หรือปัญญาในการจัดการงาน
 และศิลปวิชาต่าง ๆ จากการคิดพิจารณาด้วยตนเอง มีข้อความว่า

ในการงานทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี ในศิลปะทั้งหลายที่ต้องน้อม
 นำไปด้วยปัญญาก็ดี ในวิชาทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี บุคคลมิได้ฟังจากผู้อื่น
 ย่อมได้กัมมัสสกตาญาณ หรือย่อมได้สัจจานุโลมิกญาณ ว่ารูปไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ว่าเวทนาไม่
 เที่ยง ดังนี้บ้าง ว่าสัญญาไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ว่าวิญญาณไม่
 เที่ยงดังนี้บ้าง ย่อมได้อนุโลมิกญาณ ชันติญาณ ทิฏฐิญาณ รุจิญาณ มุตติญาณ เปกขญาณ
 รัมมนิชฌานชันติญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะอย่างนั้น นี้เรียกว่า จินตามยปัญญา^๙

ในพระอภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์ อธิบายไว้ว่า ความรู้ที่เกิดจากการงานศิลปะและวิชาการ
 ต่างๆ หรือปัญญาที่มีไม่ได้ฟังจากผู้อื่น คิดเชื่อตามเหตุผลตามปัญญาอันเป็นของตนเกิดจากการกระทำ และ

^๕ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๑.

^๖ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๒/๓๑๓.

^๗ อ.ป.จก. (ไทย) ๒๒/๖๑/๑๑๐, อ.ท.สก. (ไทย) ๒๔/๕๖/๑๒๓.

^๘ ดูใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **บาลีไวยากรณ์ วจีวิภาค ภาคที่ ๒ สมาส-
 ตัทธิต**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๔๘.

^๙ อภิ.วิ. ๓๕/๘๐๔/๔๓๘.

อนุโลมตามสัจจะ หรือความจริง เช่น ความรู้ที่ว่ารูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง และสัญญาไม่เที่ยง เป็นอาทิ เรียกว่า จินตามยปัญญา^{๑๐}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายไว้ว่า ปัญญาที่มีได้ฟังจากคนอื่นได้มา ชื่อว่า จินตามยปัญญา เพราะสำเร็จจากความคิดโดยลำพังของตนเอง หรือว่าได้ขันธ์ (ความอดทน) ได้ทิวฐิ (ความเห็น) ได้รุจิ (ความพอใจ) ได้มุตติ (ความรู้) ได้เปกขะ (การค้นพบ) ได้ธัมมนิชฌานขันธ์ (ความอดทนต่อความเพ่งแห่งธรรม) อันอนุโลมิกะ (ความควรแก่ธรรม) คือ การงานที่ประสงค์จะทำไมขัดกัน หรืออันเป็นบ่อเกิดของการงานทุกอย่างที่บุคคลจัดทำด้วยโยคะ ได้แก่ จัดทำด้วยปัญญา หรือวิทยาการทุกอย่างที่บุคคลจัดทำด้วยการประกอบความเพียร(โยคะ) อันได้แก่ ปัญญา ความรู้นี้เรียกว่า จินตามยปัญญา^{๑๑}

ในทางวิปัสสนาภาวนา ได้แก่ ปัญญาที่เกิดจากการการคิดพิจารณาด้วยตนเอง ได้แก่การที่บุคคลไม่ได้ฟังมาจากผู้อื่น แต่กลับได้กัมมัสสกตญาณ หรือสัจจानุโลมิกญาณ ด้วยปัญญาอย่างนี้ว่า รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง นี้เรียกว่า จินตามยปัญญา^{๑๒}

อนึ่ง ในทางจิตวิทยาพบว่า สิ่งที่กำลังคิด ณ ขณะนั้นสมองเชื่อว่าสิ่งนั้นกำลังเกิดขึ้นจริง^{๑๓} นั่นก็หมายความว่า หากจิตคิดพิจารณาถึงเรื่องราวที่เป็นพระสัทธรรม ก็เป็นเหตุให้เกิดญาณปัญญาในวิปัสสนาได้เช่นกัน

ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นเข้าใจเรื่อง จินตามยปัญญา เช่น ปรีพาทกอุปติสสะ และปรีพาทกโกลิตะ เมื่อครั้งออกบวชแล้วแต่ยังไม่พบพระพุทธศาสนา ในเมืองราชคฤห์มีงานประจำปี เป็นการแสดงละครบยยอดเขา ทั้งสองท่านได้ไปชมมหรสพ แต่เกิดมีอาการเฉยชากับการแสดง คิดตรงกัน และเกิดปัญญาจากความคิดนั้นว่า“เรามาดูละครที่ไร้สาระอยู่ทำไม”^{๑๔} จากตัวอย่างนี้ ปัญญาจากความคิดของปรีพาทกอุปติสสะและปรีพาทกโกลิตะ จัดเป็น จินตามยปัญญา

๓) สุตมยปัญญา

สุตมยปัญญา แยกศัพท์เป็น สุต+มย+ปณณา มีวิเคราะห์ว่า สุตฯ ซาตา ปณณา สุตมยปณณา อกถา สุตฯ ปกตา ปณณา สุตมยปณณา

ในพระอภิธรรมปิฎก ได้กล่าวถึงความหมายแห่งสุตมยปัญญาไว้ คือ บุคคลได้ความรู้ หรือปัญญา ในการจัดการงานและศิลปวิชาต่าง ๆ จากการฟังมาจากบุคคลอื่น ความว่า

ในการงานทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี ในศิลปะทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี ในวิชาทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี บุคคลได้ฟังจากผู้อื่นแล้ว จึงได้กัมมัสสกตญาณ หรือ ได้สัจจानุโลมิกญาณ ว่า รูปไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ว่าเวทนาไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ว่าสัญญาไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ว่า วิญญาณไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ได้อนุโลมิกญาณ ขันติญาณ ทิวฐิญาณ รุจิญาณ มุตติ

^{๑๐} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๘๐๔/๓๙๕.

^{๑๑} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๑/๘-๙.

^{๑๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธมหาราชเจ้า (เจ้า อาสภมหาเถร) แปล, หน้า ๗๓๕.

^{๑๓} นักจิตวิทยา ชุนเขา สินธุเสน เขจรบุตร กล่าวไว้.

^{๑๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๐/๗๒-๗๓.

ญาณ เปกขญาณ อัมมนิชฌานขันติญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะอย่างนั้น
นี้เรียกว่า สุตมยปัญญา ^{๑๕}

การฟังนี้ทำให้เกิดปัญญา โดยต้องตั้งใจฟังด้วยความเคารพด้วยดี ฟังด้วยใจ จึงจะได้ปัญญา
ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ฟังด้วยดี ย่อมได้ปัญญา (สุสุสุส ลภเต ปญญ)” ^{๑๖} และเพราะว่า “การฟัง
ด้วยความตั้งใจและการสอบถามเป็นอาหารของปัญญา” ^{๑๗} คือทำให้เกิดปัญญาได้

อนึ่งการฟังด้วยดีนี้เป็นเหตุให้การฟังเจริญยิ่งขึ้นไปอีก คือทำให้ได้ความรู้ เกิดสติปัญญา
เพิ่มพูน เจริญด้วยปัญญาอื่นๆ ขึ้นไป ทำให้บุคคลรู้สิ่งเป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ แล้วรู้จักเลือกสร้าง
สิ่งที่เป็นประโยชน์ อันนำมาซึ่งความสุข สมดังภาษิตที่ว่า “การฟังดีเป็นเหตุให้การฟังเจริญ การฟังเป็นเหตุ
ให้เจริญปัญญา บุคคลจะรู้ประโยชน์ก็เพราะปัญญา ประโยชน์ที่บุคคลรู้แล้ว ย่อมนำมาสุขมาให้” ^{๑๘}

พระพุทธพจน์ที่แสดงว่าการฟังด้วยดี ทำให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งพระไตรลักษณ์ได้ ดังนี้
“เมื่อพิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ย่อมละกิเลสที่ควรละได้ เมื่อ
พิจารณาเห็นเวทนา..สัญญา..สังขาร..วิญญาณ ..จักขุ ..ชราและมรณะ โดยความเป็นของ
ไม่เที่ยงเป็นต้น ย่อมละกิเลสที่ควรละได้ เมื่อพิจารณาเห็นนิพพานอันหยั่งลงสู่อมตะ ด้วย
ความว่าเป็นที่สุด ย่อมละกิเลสที่ควรละได้ ธรรมใด ๆ เป็นธรรมที่ละได้แล้วธรรมนั้น ๆ
เป็นอันสละได้แล้ว ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้
ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือเครื่องรู้
ชัดธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้ ควรละ ชื่อว่า สุตมยญาณ” ^{๑๙}

พระพุทธพจน์ที่แสดงว่า การฟังด้วยดีทำให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งอริยสัจ ๔ ได้ ดังนี้
“ปัญญาอันเป็นเครื่องทรงจำธรรมที่ได้ฟังมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัดธรรมที่ได้สดับ
มาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้ควรรู้อย่างไร ธรรมเหล่านี้ควรกำหนดรู้ ธรรมเหล่านี้ควรละ ธรรม
เหล่านี้ควรให้เจริญ ธรรมเหล่านี้ควรทำให้แจ้ง ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม
ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วนแห่งความตั้งอยู่ ธรรมเหล่านี้ เป็นไปในส่วนแห่งความวิเศษ
ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วนแห่งการชำแรกกิเลสสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็น
ทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา นี้ทุกขอริยสัจ นี้ทุกขสมุทัยอริยสัจ นี้ทุกขนิโรธอริยสัจ นี้
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เป็นสุตมยญาณ” ^{๒๐}

ในพระอภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์ อธิบายไว้ว่า ความรู้การงานศิลปะ และวิชาการต่างๆ ที่ได้
เรียน ได้ฟังจากคนอื่น หรือความรู้ที่ได้ฟังด้วยตนเอง เช่น ได้ฟังตามหลักตามความเป็นจริงว่า รูป เวทนา
สัญญาไม่เที่ยง เป็นอาทิ เรียกว่า สุตมยปัญญา ^{๒๑}

^{๑๕} อภิ.วิ. ๓๕/๘๐๔/๔๓๘.

^{๑๖} ส.ส. ๑๕/๘๔๕/๓๑๕-๓๑๖.

^{๑๗} อัง.ทสก. ๒๔/๗๓/๑๔๖.

^{๑๘} พุ.เถร. ๒๖/๒๖๘/๒๙๐.

^{๑๙} พุ.ปฏิ. ๓๑ / ๖๖ / ๓๙.

^{๒๐} พุ.ปฏิ. ๓๑ / ๑ / ๕.

^{๒๑} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๒/๕๘๓.

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายไว้ว่า บุคคลได้ฟังแต่ผู้อื่นแล้ว จึงได้กัมมัสสกตาญาณ ได้แก่ ปัญญาอันเป็นของตนจากการกระทำ เป็นอาทิ เรียกว่า สุตมยปัญญา^{๒๒}

สุตมยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการฟังมาจากผู้อื่น ในการทำงานทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี ในศิลปะทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี ในวิชาทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี บุคคลได้ฟังจากผู้อื่นแล้ว จึงได้กัมมัสสกตาญาณ หรือได้สัจจानุโลมิกญาณ ว่ารูปไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ว่าเวทนาไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ว่าสัญญาไม่เที่ยง ดังนี้บ้างว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยง ดังนี้บ้างว่าวิญญาณไม่เที่ยง ดังนี้บ้างได้ อนุโลมิกญาณ ชันติญาณทิฐิญาณ รุจิญาณ มุตติญาณ เปกขญาณ ัมมนิชฌานชันติญาณ อันใด ซึ่งมีลักษณะอย่างนั้น นี้เรียกว่า สุตมยปัญญา^{๒๓} ดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ฟังด้วยดี ย่อมได้ปัญญา”^{๒๔}

คุณภาพของการฟังด้วยดีก่อให้เกิดปัญญาได้อย่างไร โดยคราวที่พระพุทธองค์เสด็จออกประกาศพระธรรมจักรและตรัสสอนเรื่อง มัชฌิมาปฏิปทา อริยมรรคมีองค์ ๘ และอริยสัจ ๔ แก่ปัญจวัคคีย์ เป็นพวกแรกนั้น พระโกณฑัญญะได้เกิดธรรมจักขุหรือดวงตาเห็นธรรมได้กล่าวว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงมีความดับไปเป็นธรรมดา”^{๒๕} พระพุทธองค์ทรงเปล่งพระอุทานว่า “ผู้เจริญทั้งหลาย โภณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ ผู้เจริญทั้งหลาย โภณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ”^{๒๖} พระโกณฑัญญะได้บรรลุนิโสตปาตติมคคญาณเป็นครั้งแรก จากการได้ฟังพระพุทธองค์ตรัสสอนเพียงครั้งเดียว

การฟังด้วยดีเพื่อให้เกิดปัญญานั้น หมายถึงต้องฟังด้วยความตั้งใจ ด้วยจิตที่ตั้งมั่น มีความศรัทธาแก่ผู้สอน และต้องมีการสังสมจึงจะเกิดปัญญาขึ้นได้ ดังพระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “คนต้องการบรรลุนิพาน เชื่อฟังคำสั่งสอนของพระอรหันต์ ไม่ประมาท รู้จักพิจารณา ตั้งใจฟังด้วยดี ย่อมได้ปัญญา”^{๒๗}

คุณสมบัติของผู้มีปัญญาจากการสังสมสุตตะ ทำให้เป็นผู้ที่มีความรู้มาก เป็นผู้คงแก่เรียน เป็นที่รักที่พอใจและเคารพของผู้อื่น เรียกผู้นั้นว่า “พหูสูต ทรงสุตตะ สังสมสุตตะ เป็นผู้ที่ได้ฟังมากซึ่งธรรมทั้งหลายที่มีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง มีความงามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์ บริบูรณ์ครบถ้วน แล้วทรงจำไว้ได้ คล่องปาก ขึ้นใจ แหว่งตลอดดีด้วยทิวฐิ”^{๒๘} คือ มีความเข้าใจได้ลึกซึ้ง และสามารถถ่ายทอดได้ดี ได้ครบถ้วน ด้วยความเห็นที่ถูกต้อง ความรู้ที่วางนี้สามารถนำมาพัฒนาตนเองและสอนผู้อื่นให้รู้ตามได้อีกด้วย

ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นเข้าใจเรื่องสุตมยปัญญา เช่น ยสะกุลบุตร เป็นบุตรเศรษฐีเมืองพาราณสี มีชีวิตที่มีความสุข จนกระทั่งค่ำวันหนึ่ง ขณะนางระบอากำลังร้ายรำและบรรเลงดนตรีอยู่ ท่านเกิดเพลอหลับไป เมื่อตื่นขึ้นมาใกล้รุ่ง ประสบเห็นภาพนางรำที่นอนหลับในลักษณะที่น่าเกลียดได้แก่ บางนางสยายผมบาง นางนอนละเมอ เป็นต้น ท่านเกิดความรู้สึกลึกลับเหมือนเห็นซากศพในป่าช้าจึงเกิดความรู้สึกลึกลับขึ้นมาในทันที จนเปล่งอุทานกับตนเองว่า “ที่นี้วุ่นวายหนอ ที่นี้ขัดข้องหนอ” จนทำให้ลงเดินไปยังประตูใหญ่ ออกไปทางป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ณ ขณะนั้นพระพุทธเจ้า ทรงทราบดีว่าเกิดอะไรขึ้น จึงได้มาประทับนั่ง

^{๒๒} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๑/๙.

^{๒๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๖๘/๕๐๔.

^{๒๔} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๓.

^{๒๕} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๗, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๕.

^{๒๖} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๗, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๖.

^{๒๗} ชุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๘๘/๓๗๐, ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๘๘/๕๔๔.

^{๒๘} อง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๘๗/๑๐๐๔, อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๘๗/๑๕๕.

บนอาสนะ เมื่อยสะเดินมาใกล้พระองค์ พระองค์ได้ตรัสตอบยสะกุลบุตรว่า “ที่นี่ไม่รบกวนาย ที่นี่ไม่ขัดข้อง เจริญเถิดยสะ เจริญมาทางนี้เราจักแสดงธรรมให้เธอฟัง” ซึ่งพระองค์ทรงยกอนุปุพพิกขา (การแสดงธรรมไปตามลำดับ) ขึ้นแสดงให้ฟัง ซึ่งยสะกุลบุตรฟังธรรมนั้นพลางพิจารณาตามไป จิตที่วุ่นวายเริ่มสงบ จิตที่สงบปราศจากนิวรณ์ผ่องใสเบิกบาน ดังนั้นเมื่อฟังธรรมจบ ท่านได้บรรลุโสดาบันผลทันที^{๒๙} จากตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นว่า ยสะกุลบุตรฟังธรรมแล้วเกิดปัญญาได้บรรลุเป็นโสดาบัน ปัญหานี้จัดเป็นสุตมยปัญญา

๔) ภาวนามยปัญญา

ภาวนามยปัญญา แยกศัพท์เป็น ภาวนา + มย + ปัญญา = ภาวนามยปัญญา แปลว่า ปัญญาเกิดจากการภาวนา วิเคราะห์ว่า ภาวนาย ชาตา ปณฺญา ภาวนามยปัญญา^{๓๐}

ในพระอภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์ อธิบายไว้ว่า ปัญญาของผู้เข้าสมาบัติทั้งหมด ได้แก่ บุคคลผู้เจริญสมถภาวนา และวิปัสณาภาวนาได้สมาบัติ ๘ เรียกว่า ภาวนามยปัญญา^{๓๑} เป็นปัญญาที่เกิดจากการอบรม หรือปัญญาที่เกิดแต่การฝึกฝนปฏิบัติเช่น การปฏิบัติวิปัสณากรรมฐานจนถึงอัปปนา หรือ ปัญญาของผู้เข้าสมาบัติทุกอย่าง เรียกว่า ภาวนามยปัญญา^{๓๒}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค อธิบายไว้ว่า ความรู้ของผู้เข้าสมาบัติทุกอย่าง เรียกว่า ภาวนามยปัญญา^{๓๓}

ปัญญาที่เกิดจากการเข้าสมาบัติ คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และนิโรธสมาบัติ ท่านก็กล่าวว่า เป็นภาวนามยปัญญา แม้ในคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎกก็กล่าวไว้ว่า “ปัญญาของผู้เข้าสมาบัติแม้ทั้งหมด เรียกว่า ภาวนามยปัญญา”^{๓๔} แต่เมื่อกล่าวถึงระดับแห่งปัญญา ตามหลักทางพระพุทธศาสนา ปัญญาชั้นภาวนามยปัญญานี้ ก็เป็นปัญญาชั้นสูง ระดับโลกุตตรปัญญา สามารถกำจัดอาสวะกิเลสคืออวิชชาได้ ปัญญาที่เกิดขึ้นชื่อว่าปัญญาวิมุตติ แต่ปัญญานี้จะเกิดขึ้นได้ต้องฝึกฝนอบรมด้วยธรรม ๒ อย่าง คือสมถะและวิปัสณา จึงเกิดขึ้นและกำจัดอวิชชาได้ พระพุทธเจ้าตรัสแก่หมู่ภิกษุ ความว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ อย่างเป็นไปในส่วนแห่งวิชา ธรรม ๒ อย่าง เป็น โฉน คือ สมถะ ๑ วิปัสณา ๑ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมถะที่ภิกษุเจริญแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ย่อมอบรมจิต จิตที่อบรมแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ย่อมละราคะได้ วิปัสณาที่อบรมแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ย่อมอบรมปัญญา ปัญญาที่อบรมแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ย่อมละอวิชชาได้^{๓๕}

ภาวนามยปัญญา คือความรู้ที่เกิดจากการฝึกฝนอบรมวิปัสณาภาวนา เป็นประสบการณ์ตรง ทั้งประสบการณ์ตรงขั้นธรรมดาและขั้นพิเศษ ในการฝึกฝนให้เกิดความรู้บางอย่างเพียงแต่ฟังหรืออ่าน แล้วนำมาขบคิดก็เกิดขึ้นได้ การฝึกฝนจึงเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุด ที่จะทำให้คนเราเกิดความรู้ ความชำนาญที่แท้จริง

^{๒๙} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๕-๒๘/๓๑-๓๖.

^{๓๐} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วิจิตรภาคที่ ๒ สมาส-ศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๔๘.

^{๓๑} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๘๐๔/

^{๓๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๖๙/ ๕๐๔.

^{๓๓} วิสุทธิ (ไทย) ๓/๑/๙.

^{๓๔} อภิ.วิ. ๓๕/๘๐๔/๔๓๘.

^{๓๕} อง.ทุก. ๒๐/๒๗๕/๗๗-๗๘.

วิชาการต่างๆ เมื่อเรียนรู้แล้วต้องนำมาปฏิบัติจริง เพื่อให้เกิดความรู้เพิ่มเติมขึ้นมาและต้องฝึกฝนอบรมในเรื่องนั้นๆ อยู่เสมอเพื่อให้เกิดความชำนาญ

ภาวนามยปัญญาจึงเป็นปัญญาเกิดขึ้นจากการฝึกฝนอบรมด้วยสมถะและวิปัสสนาและเป็นปัญญาที่สามารถละกิเลสอย่างละเอียด คือ สังโยชน์ โดยเฉพาะอวิชชาได้สิ้นเชิง เป็นปัญญาชั้นสูงสุดคือปัญญาญาณ เป็นปัญญาที่แท้จริงชั้นโลกุตตรปัญญา^{๓๖}

การปฏิบัติอบรมให้ปัญญามีขึ้นนั้น เป็นทางให้เกิดปัญญา แต่ไม่ใช่ตัวปัญญา ปัญญาทั้ง ๓ นี้สำหรับคนทั่วไป ต้องใช้ให้สัมพันธ์กัน คือ ตอนแรกก็ได้สติได้แล้วเรียนจากคนอื่น เพราะเราอาจจะยังไม่สามารถคิดได้เอง จากนั้นนำมาคิดก็เกิดจินต แล้วก็ปล่อยให้มันเป็นเพียงความคิด แต่นำมาลงมือปฏิบัติเพื่อให้ได้เห็นผลขึ้นตามลำดับอย่างเป็นขั้นเป็นตอน แต่สำหรับผู้มีปัญญามาก พอได้ฟังก็เข้าใจตอนนั้นเลย หรือผู้ที่รู้จักคิด คิดเป็นก็ได้ปัญญา รู้แจ่มแจ้งที่จินต บางคนจะได้ปัญญาก็ต่อเมื่อนำมาปฏิบัติภาวนา ทางที่ทำให้เกิดปัญญานี้ ทำให้เรารู้รู้ทางที่จะสร้างสมเจริญปัญญาให้แก่ตน^{๓๗} โดยมีขั้นตอน ดังต่อไปนี้

ลำดับแรก ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาต้องเรียนรู้ “ภูมิ” ของปัญญา ก่อน หรือที่เรียกว่า “วิปัสสนาภูมิ” วิปัสสนาภูมิมี ๖ ประเภท ได้แก่ ชั้น ๕, อายุตนะ ๑๒, ธาตุ ๑๘, อินทรี ๒๒, อริยสัจ ๔, ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ตามลำดับ จนมีความรู้ความเข้าใจใน “ภูมิ” ประเภทต่าง ๆ จึงจะสามารถลงมือปฏิบัติได้

ขั้นตอนที่ ๒ ต้องเจริญวิปัสสนา “มูล” คือ รากฐานของวิปัสสนา ได้แก่ สิวสุทธิตถวิสุทธิตถวิสุทธิ, สิวสุทธิตถวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์แห่งศีล (ศีล) จิตตวิสุทธิคือความบริสุทธิ์แห่งจิต (ขณิกสมาธิ)

ขั้นตอนที่ ๓ ปฏิบัติวิปัสสนาตาม “วิสุทธิ ๕” อันเป็น “สรีระ” ของปัญญา คือ กำหนดรูปนามที่ได้เรียนรู้มา จนเข้าถึงวิปัสสนาทั้ง ๕ คือ

ทิวสุทธิวิสุทธิ ได้แก่ ความบริสุทธิ์แห่งความเห็นรูปนาม

กังขาวิตรณวิสุทธิ ได้แก่ ความบริสุทธิ์ของญาณที่ข้ามพ้นความสงสัย คือ ข้ามพ้นความสงสัยในรูปนามและรู้เหตุปัจจัยของรูปนาม

มัคคามัคคญาณทัตสนวิสุทธิ ได้แก่ ความบริสุทธิ์ในการเห็นแจ้งของญาณว่าเป็นมัคคปฏิบัติ (ทางปฏิบัติต่อไป) และไม่ใช่มรรคปฏิบัติ คือ รู้ทางถูกและทางผิด คือ ไม่ยึดติดใน “วิปัสสนูปกิเลส” แล้วกำหนดรูปนามจนเจริญขึ้นต่อไป

ปฏิบัติทิวสุทธิวิสุทธิ ได้แก่ ความบริสุทธิ์ในการเห็นแจ้งของญาณอันเป็นเครื่องดำเนินไปสู่มรรคปฏิบัติโดยส่วนเดียว คือ มีปัญญาเห็นรูปนาม เกิดดับ, เห็นรูปนามเป็นภัยที่น่ากลัว, เห็นโทษของรูปนาม, เกิดความเบื่อหน่ายในรูปนาม, อยากหนีให้พ้นจากรูปนาม, พิจารณาไตรลักษณ์ของรูปนามอย่างกว้างขวาง, หาทว่างแล้ววางเฉยต่อรูปนาม, และถึงพร้อมด้วยกำลังเพื่อให้มรรคญาณเกิด

ญาณทัตสนวิสุทธิ ได้แก่ ความบริสุทธิ์ในการเห็นแจ้งโดยส่วนเดียวของญาณปัญญาที่ทำลายโคตรของปุถุชน แล้วเข้าสู่โคตรของพระอริยเจ้าต่อไป^{๓๘}

^{๓๖} ขุนสรพทกิจโกศล, **คู่มือศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ กัมมัญฐานสังคหวิภาค**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๑๓๖.

^{๓๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พัฒนาปัญญา เล่าเรื่องให้โยมฟัง ชุดที่ ๒**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๓๕-๓๖.

^{๓๘} พระธรรมธีรราชมณี (โชคก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), **วิปัสสนากรรมฐาน**, กรุงเทพมหานคร, หน้า ๙๐.

๓.๑.๒ ธรรมเครื่องเจริญปัญญา

หลักธรรมที่ส่งเสริมความเจริญของงามแห่งปัญญา เรียกว่า วุฒิธรรม ธรรมที่เป็นไปเพื่อความเจริญแห่งปัญญา เป็นองค์คุณของพระโสดาบัน (โสดาปัตตียังคะ) ซึ่งผู้ที่ประพฤติปฏิบัติธรรมหมวดนี้แล้ว ชื่อว่าได้ดำเนินสู่หนทางอริยะ หนทางแห่งความหลุดพ้นจากความทุกข์ และธรรมหมวดนี้มีใช้เป็นไปเพื่อโสดาปัตติผลเท่านั้น แต่ยังมีอำนวยผลเกี่ยวกับความก้าวหน้าทางปัญญาทุกระดับ จนถึงบรรลุอรหัตผลด้วย^{๓๙} ดังพระพุทธพจน์ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการนี้ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล... ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามีผล.. ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งอนาคามีผล.. ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งอรหัตผล^{๔๐} ธรรม ๔ ประการ คือ

๑) สปัริสสังเสาะ หมายถึง การเสวนา หรือการเข้าไปหาสัตบุรุษ ท่านที่เป็นบัณฑิต ผู้ที่เป็นสัมมาทิฐิ เป็นกัลยาณมิตร ประกอบด้วยสปัริสธรรม คือ ธรรมของสปัริสชน ได้แก่ คนดี หรือคนที่แท้ ซึ่งมีคุณสมบัติของความเป็นคนที่สมบูรณ์ ๗ ประการ^{๔๑} คือ (๑) รู้หลักและรู้จักเหตุ (๒) รู้ความมุ่งหมายและรู้จักผล (๓) รู้จักตน (๔) รู้จักประมาณ (๕) รู้จักกาล (๖) รู้จักชุมชน (๗) รู้จักบุคคล และการสมาคมกับสัตบุรุษที่เป็นกัลยาณมิตรยังเป็นบุญนิमितให้เกิดอริยมรรคมีองค์ ๘ ดังพระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์จะอุทัย ย่อมมีแสงอรุณขึ้นก่อน เป็นบุญนิमित ฉันท ไค กัลยาณมิตรตตา (ความเป็นผู้มีมิตรดี) ก็เป็นตัวนำเป็นบุญนิमितเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ฉันทันัน”^{๔๒}

๒) สัทธัมมัสสวนะ การฟังคำแนะนำสั่งสอนของสัตบุรุษ หรือเรียกง่าย ๆ ว่า ฟังธรรมที่เป็นของสัตบุรุษ ๓ ประการ คือ (๑) สัทธรรมคือสิ่งที่ฟังเล่าเรียน ได้แก่ พระพุทธพจน์ (๒) สัทธรรมคือสิ่งที่ฟังปฏิบัติ ได้แก่ ไตรสิกขา (๓) สัทธรรมคือผลที่ฟังบรรลุ ได้แก่ มรรคผล นิพพาน^{๔๓} ตลอดถึงการฟังธรรมเป็นที่สบายเหมาะสมกับตน เช่น อุบัติสสะได้ฟังธรรมจากพระอัสสชิว่า “ธรรมเหล่าใดเกิดจากเหตุ พระตถาคตได้ตรัสถึงเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และเหตุแห่งความดับของธรรมเหล่านั้นด้วย พระมหาสมณะมักตรัสอย่างนี้” แล้วท่านก็ได้ดวงตาเห็นธรรมเป็นพระโสดาบัน^{๔๔}

๓) โยนิโสมนสิการ การพิจารณาไตร่ตรองโดยแยบคาย หรือการใช้ความคิดหาเหตุผลอย่างถูกวิธี รู้จักคิด คิดเป็น หรือคิดอย่างมีระเบียบ หมายถึง การรู้จักมอง รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลาย โดยมองตามสิ่งนั้นๆ มันเป็นของมัน มันเป็นเช่นนั้นๆ พิจารณาใคร่ครวญ ไตร่ตรองในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นทุกข์ ในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอนัตตา^{๔๕} เมื่อบุคคลมนสิการโดยแยบคายอย่างสม่ำเสมอแล้วจะทำให้เป็นสัมมาทิฐิบุคคล ดังพระพุทธพจน์ว่า “เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นเหตุให้สัมมาทิฐิที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้วก็เจริญ ยิ่งขึ้นเหมือนโยนิโสมนสิการ เมื่อมนสิการโดยแยบคาย สัมมาทิฐิที่ไม่เกิดก็เกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้วก็เจริญยิ่งขึ้น”^{๔๖}

^{๓๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, หน้า ๔๑๗.

^{๔๐} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๕๑-๑๐๕๔/๓๕๗, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๕๑-๑๐๕๔/๕๗๖-๕๗๗.

^{๔๑} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๓๐/๒๒๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๐/๓๓๓.

^{๔๒} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๙/๒๓, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๙/๔๓.

^{๔๓} วิ.อ. (บาลี) ๑/๒๔๖.

^{๔๔} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๒๔.

^{๔๕} ม.มู.อ. (บาลี) ๑/๑๕/๑๗.

^{๔๖} อญ.เอกก. (บาลี) ๒๐/๓๐๓/๓๓, อญ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๓๐๓/๓๙.

๔) อัมมานุอัมมปฏิบัติ การนำไปปฏิบัติอย่างถูกต้องตรงตามหลัก ตามความมุ่งหมาย คือ ปฏิบัติหลักย่อยคล้อยตามหลักใหญ่ หลักเบื้องต้นเป็นไปเพื่อหลักเบื้องปลาย เช่น ปฏิบัติศีลอุกหลัก เป็นไปเพื่อการบรรลุผลนิพพาน มิใช่ปฏิบัติโดยมงาย ไร้หลักการ^{๔๗}

การเสวนาสัตบุรุษ ก็คือการมีกัลยาณมิตร สัตบุรุษและกัลยาณมิตรสูงสุดก็คือพระพุทธเจ้า นำไปสู่ปรโตโฆชะ^{๔๘} ที่ดี คือได้สดับหรือเรียนรู้พระสัทธรรมอันได้แก่หลักความจริงและความดีที่แท้คือพระธรรมโยนิโสมนสิการต่อพระธรรมและตามพระธรรมนั้น ทำให้เกิดกุศลธรรมและปัญญาที่เข้าใจสิ่งทั้งหลายถูกต้องตามความเป็นจริง พร้อมทั้งทำให้ปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลักตามความมุ่งหมาย เมื่อปฏิบัติถูกหลักก็ทำให้บรรลุผลคือ ประจักษ์แจ้งโสดาปัตติผลเป็นต้น ตลอดจนถึงอรหัตผล^{๔๙}

๓.๑.๓ อุปสรรคขัดขวาง หรือบั่นทอนการเจริญปัญญา

การพัฒนาปัญญาย่อมมีอุปสรรคขัดขวาง ไม่ให้พัฒนาปัญญาได้ตามหลักที่กล่าวมาแล้วนี้เป็นไปได้โดยง่าย ธรรมที่จะกล่าวต่อไปเป็นธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการพัฒนาปัญญา^{๕๐} ซึ่งมีหลายประการ ดังนี้ คือ

๑) อันตราย ๕

ธรรมที่เป็นอันตรายต่อการบรรลุผล ผล มี ๕ อย่าง คือ

๑.๑) กัมมันตราย อันตราย คือ กรรม หมายถึง อนันตริยกรรม มีอยู่ ๕ ประการ ได้แก่ฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่าพระอรหันต์ ทำให้พระพุทธเจ้าทรงห่อพระโลหิต ทำลายพระสงฆ์ให้แตกแยกกัน เนื่องจากภิกษุเท่านั้น ประทุษร้ายนางภิกษุณี เนื่องจากภิกษุณีเท่านั้น

๑.๒) กิเลสอันตราย อันตรายคือกิเลส หมายถึง มิจฉาทิฏฐิ มี ๓ ประการ ได้แก่ ความเห็นผิดว่าไม่มีบุญบาป สัตว์ตายแล้วผลกรรมไม่มี มีกรรมดีกรรมชั่วที่เป็นเหตุให้เกิดคุณโทษ

๑.๓) วิปากันตราย อันตราย คือ วิปาก หมายถึง ปฏิสนธิที่จัดเป็นอเหตุกปฏิสนธิเป็นปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ ประการ คือ อโลภเหตุ กบอโมเหตุ และทวิเหตุปฏิสนธิ เป็นปฏิสนธิที่มีเหตุอยู่ด้วยกัน ๒ ประการ คือ อโลภเหตุ และอโทสเหตุ

๑.๔) อริยุปวัตันตราย อันตราย คือ การว่าร้ายพระอริยบุคคล หมายถึง การพูดให้ร้ายพระอริยบุคคลเพื่อให้ท่านเสียหายด้วยประการต่าง ๆ แม้จะรู้ว่าท่านเป็นพระอริยบุคคลหรือไม่ก็ตาม

๑.๕) อาณาวีติกมมันตราย อันตราย คือ การล่วงละเมิดข้อบัญญัติของพระพุทธเจ้า หมายถึง การต้องอาบัติอย่างใดอย่างหนึ่งในอาบัติ ๗ หมวด เป็นของภิกษุ คือ ปาราชิก สังฆาทิเสส ฤทธัจจยปจิตตีย์ ปาฏิเทสนีย์ ทุกกฏ และทพภาสิต

๒) ปลิโพธ ๑๐

ในการปฏิบัติกัมมัญฐานมีธรรมที่เป็นอุปสรรคไม่ให้วิปัสสนากำหนดก้าวหน้าไปได้ คือ ปลิโพธ ซึ่งเป็นเครื่องผูกพันหรือหน่วงเหนี่ยวให้ห่วงกังวลหรือติดข้อง ที่ผู้จะเจริญกัมมัญฐานพึงตัดเสียให้ได้ เพื่อให้การเจริญกัมมัญฐานก้าวหน้าไปได้ ปลิโพธ หรือความกังวลมีอยู่ ๑๐ ประการ ดังนี้

^{๔๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๔๑๗ (เชิงอรรถ).

^{๔๘} ปรโตโฆชะ แปลว่า เสียงจากผู้อื่น หมายถึงการได้ฟังธรรมจากพระอริยเจ้า...

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๕.

^{๕๐} อ.ภ.ก. (ไทย) ๓๘/๘๒๔/๘๖๐-๘๖๑.

๒.๑) ห่วงที่อยู่ คือ เป็นห่วงวัด หรือบ้านเรือนที่เคยอยู่อาศัย รวมทั้งของใช้ต่าง ๆ ที่อยู่ในสถานที่นั้น เกรงว่าจะสูญหาย บุกสลาย หรือสกปรกรกรุงรัง รวมทั้งการงานที่กระทำค้างคาอยู่ หรือความสะดวกสบายที่ได้รับจากการอยู่ในสถานที่นั้น

ข) ห่วงตระกูล คือ เป็นห่วงตระกูลญาติพี่น้อง หรือตระกูลผู้อุปฐาก ผู้ที่ควรเคารพนับถือ ผู้ที่อยู่ในอุปการะ

ค) ห่วงลาภ คือ เป็นห่วงรายได้ หรือผลประโยชน์ต่าง ๆ ที่มีอยู่ หรือที่ตนควรจะได้รับ ก็เกรงว่าจะตกต่ำ หรือสูญไป

ง) ห่วงหมู่คณะ คือ เป็นห่วงศิษย์ ห่วงบริวาร ห่วงคนที่รู้จักคุ้นเคย หรือห่วงกังวลในการอบรมสั่งสอนที่ตนได้รับผิดชอบอยู่

จ) ห่วงการงาน คือ เป็นห่วงการงานที่กำลังทำอยู่ เช่น การซ่อมกุฏิ การซ่อมอาคาร การก่อสร้างต่าง ๆ ที่ตนต้องรับผิดชอบ

ฉ) ห่วงการเดินทาง คือ เป็นห่วงการเดินทางไกลด้วยกิจธุระ เช่น เดินทางไปแสดงธรรมในสถานที่ทั้งหลาย การเดินทางไปบวชพระเณร

ช) ห่วงญาติ คือ เป็นห่วงญาติทางบ้าน และญาติทางวัด เกรงว่าจะต้องได้รับ หรือประสบความเดือดร้อน หรือเจ็บป่วย หรือได้รับอันตราย

ซ) ห่วงการเจ็บป่วย คือ เป็นห่วงเรื่องสุขภาพ หรือความเจ็บป่วยที่จะเกิดขึ้นในตน ทำให้เกิดความไม่สบายใจ หรือความกังวลในการรักษาพยาบาล

ด) ห่วงการศึกษา คือ เป็นห่วงในการศึกษาเล่าเรียน เกรงว่าจะเรียนไม่สำเร็จ จะทำการเรียนไม่ทันผู้อื่น หรือไม่ได้สอนศิษย์

ฎ) ห่วงอำนาจ คือ เป็นห่วงในการระวางรักษาฤทธิ์ที่มีในตนไม่ให้เสื่อม หรือทำลายลง

ปิลิปโป ๑๐ ดังกล่าวนี เป็นธรรมที่เป็นอุปสรรคแก่การปฏิบัติวิปัสสนา ทำให้การปฏิบัติก้าวหน้าไปได้ยาก ดังนั้น ผู้ที่เจริญวิปัสสนาก็มีภูมิจึงควรตัดความกังวลที่มีอยู่ให้หมดไป

๓) วิปัสสนา

วิปัสสนาเป็นธรรมสำคัญที่เป็นอุปสรรคในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพราะทำให้ความเข้าใจคลาดเคลื่อนไปจากสภาพที่เป็นจริง ปิดบังผู้ปฏิบัติไม่ให้เห็นความเป็นจริงของพระไตรลักษณ์ ทำให้เข้าใจผิด คิดผิด รู้ผิดอย่างนี้ว่า เป็นของเที่ยง เป็นความสุข เป็นตัวตน และเป็นสิ่งสวยงาม ในวัตถุที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน และเป็นของปฏิถัมภ์

วิปัสสนาธรรม เกิดจากอัสวกิเลส ที่หมักดองอยู่ในขันธสันดานของสัตว์ มีอวิชชาสวะ เป็นต้น ปกปิดไม่ให้รู้สภาวะธรรม รูปนาม ตามความเป็นจริง ทำให้ค้นหา โลภะ และทิฐิ ยึดรูปนาม ชันธ ๕ ให้ผิดไปจากอารมณ์ที่เป็นความจริง ๔ อย่าง เรียกว่า ทิฐิวิปัสสนา ๔ ดังนี้

ก) สุขทิฐิวิปัสสนา เห็นผิดว่า รูปนามเป็นของสวยงาม

ข) สุขทิฐิวิปัสสนา เห็นผิดว่า รูปนามให้ความสุขกายและใจได้

ค) นิจทิฐิวิปัสสนา เห็นผิดว่า รูปนามชันธ ๕ เป็นของเที่ยง

ง) อัตตทิฐิวิปัสสนา เห็นผิดว่า รูปนามชันธ ๕ เป็นอัตตาตัวตน

วิปัสสนามีลักษณะที่เหมือนกัน ๓ อย่าง คือ (๑) สัจญญาวิปัสสนา (๒) จิตตวิปัสสนา (๓) ทิฐิวิปัสสนา แต่แตกต่างกันที่ประเภท ได้แก่ (๑) วิปัสสนาในสิ่งที่ไม่เที่ยง ว่าเที่ยง (๒) วิปัสสนาในสิ่งที่เป็นทุกข์ ว่าสุข (๓) วิปัสสนาในสิ่งที่ไม่เป็นตัวตน ว่าตัวตน (๔) วิปัสสนาในสิ่งที่ไม่งาม ว่างาม

๔) อุปสรรค ๖ เป็นอุปสรรคของสมาธิ ๖ ประการ คือ

ก) การคำนึงถึงอดีต เช่น ขณะเจริญวิปัสสนาภาวนา นักปฏิบัติอาจหวนนึกถึงสิ่งที่เคยเห็น ได้ยิน รูกลิ่น ลิ้มรส สัมผัส หรือนึกย้อนไปถึงวันก่อน เดือนก่อน หรือปีก่อน หรือว่าหวนนึกถึงสิ่งที่ตนลืมหืมกำหนดรู้เท่าทัน ดังนี้ เป็นต้น

ข) การคาดหวังอนาคต เช่น ความคาดหวังถึงความเจริญรุ่งเรืองก้าวหน้าในภพนี้ หรือภพหน้า หรือว่าคาดหวังความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมในอนาคตต่อไปข้างหน้า

ค) ความหดหู่ เช่น กำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันได้ไม่ชัดเจนหรือไม่มีความก้าวหน้ากว่าเดิมนัก อาจเกิดความหดหู่ท้อแท้ไม่ต้องการจะปฏิบัติธรรม ความเกียจคร้านยอมเข้ามาแทรกเกิดขึ้นในขณะนั้น

ง) ความพยายามยิ่ง เช่น ตั้งใจกำหนดจนเกินพอดี โดยคิดว่าจะรับรู้เท่าทันทุกสภาวะธรรม ปัจจุบันจะต้องกำหนดรู้เท่าทันทุกอย่างที่เกิดขึ้น หรืออาจคิดว่าจะต้องบรรลุธรรมให้ได้ในปัจจุบันชาตินี้ มีความพยายามมากเกินไปทำให้เกิดความฟุ้งซ่านวิปัสสนาญาณจึงไม่ก้าวหน้า

จ) ความปรารถนายิ่ง เช่น บางครั้งผู้ปฏิบัติธรรมเกิดความปรารถนาที่จะบรรลุความก้าวหน้าซึ่งได้แก่วิปัสสนาญาณสูงขึ้นไปหรือมรรคผล ความปรารถนาคือตั้งใจจนเกินพอดีจึงจัดเป็นโลกกิเลส

ฉ) ความท้อถอย เช่น ผู้ปฏิบัติธรรมนานหลายวันหรือหลายเดือน อาจเกิดความท้อถอยเมื่อไม่ประสบความสำเร็จในการปฏิบัติ จนกระทั่งคิดจะเลิกปฏิบัติไปเลยก็มี

๕) เครื่องกั้น ๕ เป็นเครื่องกั้นทางหลุดพ้น ๕ ประการ คือ

ก) กามฉันทะ คือ ความยินดีพอใจในกาม มีความต้องการความสุข และชวนชวายุในกิจที่เกี่ยวกับภาระหน้าที่ โดยแสวงหาสิ่งที่ยังไม่มี หรือไม่ได้ และรักษาสิ่งที่มี หรือที่ครอบครองอยู่ เป็นต้น

ข) พยาปาหะ คือ ความหงุดหงิด ความไม่พอใจ ความโกรธ ความปองร้าย ความแค้น เช่น ความไม่พอใจเมื่อหวนคิดถึงคนที่ตนไม่พอใจมาก่อน คนที่เคยทะเลาะวิวาทบาดหมางใจกัน หรือเมื่อพบกับทุกข์เวทนาที่รุนแรง หรือเห็นและได้ยินสิ่งไม่ชอบเวลาที่ตั้งใจปฏิบัติ เป็นต้น

ค) ถีนมิทธะ คือ ความง่วงซึมเซามึนงง เช่น ความง่วงซึ่งเป็นสาเหตุทำให้สติสมาธิอ่อนกำลังลง และอยากนอนหลับ และความเกียจคร้านจึงเข้าครอบงำได้ เป็นต้น

ง) อุทธัจจกุกกุกจะ คือ ความคิดฟุ้งซ่านในเรื่องต่าง ๆ เช่น การหวนคิดไปในอดีต หรืออนาคต ทำให้สติไม่ตั้งมั่นในอารมณ์กรรมฐาน เป็นต้น

จ) วิจิกิฉา คือ ความลังเลสงสัย เช่น สงสัยในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า สงสัยในพระธรรมคำสั่งสอนว่าทำให้พ้นทุกข์จริงหรือไม่ สงสัยในการปฏิบัติของพระสงฆ์ และนำมาสอนนั้นถูกต้องหรือไม่ บุคคลผู้ปฏิบัติจะประสบความสำเร็จในการปฏิบัติจริงหรือไม่ เป็นต้น

๖) กิเลสเครื่องตรึงจิตดุจตะปู ๕ เป็นสิ่งที่ตรึงจิตไว้มี ๕ ประการ คือ

ก) ความสงสัยในพระศาสดา คือ ความสงสัยในพระคุณของพระศาสดา ได้แก่ ความสงสัยในพระสรีระ และความสงสัยในพระสัพพัญญุตญาณของพระศาสดา

ข) ความสงสัยในพระธรรม คือ สงสัยที่มีในปริยัติธรรม ปฏิบัติธรรม และปฏิเวธธรรม

ค) ความสงสัยในพระสงฆ์ คือ ความสงสัยในพระสงฆ์ซึ่งเป็นหมู่แห่งบุคคล ๘ จำพวก ได้แก่ พระสงฆ์ผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ ผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ มีอยู่จริงหรือไม่

ง) ความสงสัยในสิกขา คือ ความสงสัยในข้อที่ควรจะทำการศึกษา ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา

จ) ความโกรธในเพื่อนพรหมจารี คือ ความเป็นผู้ที่มีโกรธ ขัดใจ และเพ่งโทษเพื่อนผู้ปฏิบัติธรรมทั้งหลายด้วยกัน

๗) วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ เป็นกิเลสของวิปัสสนา ๑๐ ประการ คือ

ก) โอภาส หรือ วิปัสสนโนภาส หมายถึง แสงสว่างที่เกิดขึ้นเพราะวิปัสสนา เกิดจากการละทิ้งอารมณ์กรรมฐานเดิมคือ รูปนาม หรือมูลกรรมฐาน เกิดความยินดีพอใจในวิปัสสนโนภาส ด้วยอำนาจกิเลส ๓ ทั้งหลาย มี ตัณหา มานะ และทิฏฐิ เช่น บางท่านเห็นแสงส่องสว่างเพียงฐานบัลลังก์เท่านั้น บางท่านส่องสว่างตลอดภายในห้องก็มี

ข) ญาณ หรือ วิปัสสนาญาณ หมายถึง ปัญญาที่เกิดขึ้นเพราะวิปัสสนา เกิดจากการกำหนดรูปรูปนามจนเกิดปัญญาเห็นความเปลี่ยนแปลงเกิดดับชัดเจนโดยปราศจากบัญญัติอารมณ์ คือ มีความรู้ในรูปนามได้อย่างชัดเจนโดยไม่มี ความสงสัยอะไรเลย

ค) ปิติ คือ ความเอิบอิ่มใจที่เกิดขึ้นจากการเจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นปิตินี้มีลักษณะ ๕ อย่าง คือ

๑) ขุททกาปิติ ปิติเล็กน้อย คือ ความรู้สึกอิ่มใจโดยมีขณุกทวาร่างกายเนื้อหนังส่วนน้ำตาไหล หรือรู้สึกสดชื่นเบาสบาย ปรากฏครั้งเดียวแล้วหายไป

๒) ขณิกापิติ ปิติชั่วขณะ คือ ความอิ่มใจที่มีลักษณะขณุกหลายครั้งต่อเนื่องเหมือนสายฟ้าแลบเกิดขึ้นบ่อยครั้ง

๓) โอกันตिकाปิติ ปิติซึมซับ คือ ความอิ่มใจที่ปรากฏคล้ายกับคลื่นซัดเข้าหาฝั่งสมุทรเกิดขึ้นเ่อล้นท่วมทับร่างกายแล้วหายไป

๔) อุพเพกคาปิติ ปิติโลดโผน คือ ความอิ่มใจที่สามารถทำให้ร่างกายทั้งหมด หรือบางส่วน ลอยขึ้น เช่น บางท่านรู้สึกถึงร่างกายบางส่วนที่ลอยขึ้น หรือมือ เท้า ศีรษะไหวไปเอง

๕) ฌรณาปิติ ปิติซาบซ่าน คือ ความอิ่มใจที่ได้ปรากฏเป็นความเย็นห่อหุ้มใจไว้ ทำให้เกิดความสบายทั่วร่างกายเหมือนลูกบอลที่พองลมเต็มที่

พระโสภณมหาเถระอธิบายว่า ผู้มีปิติทั้ง ๕ อย่างแรงกล้า มีความรู้สึกเหมือนลิ้มสติไปชั่วขณะดังตัวอย่างของสุเมธดาบสก็ดี อนาถบิณฑิกเศรษฐีก็ดี และพระเจ้ามหากบปินะก็ดี

ง) ปัสสัทธิ คือ ความสงบทั้งทางร่างกายและจิตใจอันเกิดขึ้นเพราะวิปัสสนา เช่น ความฟุ้งซ่าน กระวนกระวายใจไม่มี ความหนักไม่มี ความแข็งกระด้างไม่มี เป็นต้น การที่ปัสสัทธิมีสภาวะที่ปรากฏชัดดังกล่าวมาแล้ว ทำให้โยคีเพิลิตเพลินยินดี เพราะปัสสัทธินี้จะไม่เกิดกับคนทั่วไป แต่จะเกิดขึ้นเพราะเจริญวิปัสสนาเท่านั้น นอกจากนี้ยังมีสภาวะธรรมบางอย่างเกิดร่วมด้วยกัน คือ สภาวะลหุตา สภาวะมุตตา สภาวะกัมมัญญาตา สภาวะปาคุญญาตา และสภาวะอุชุกตา เป็นต้น

จ) สุข คือ ความสุขอันละเอียดสุขุม มีรสล้ำลึก ซาบซ่านอันเกิดเพราะการเจริญวิปัสสนาแบบถูกทาง เป็นสุขอยู่ในใจ ไม่สามารถที่จะบรรยายกับผู้อื่นผู้ใดได้ เพราะมีรสแปลกประหลาด และไม่เคยพบเห็นในเมืองมนุษย์

ฉ) อธิโมกข์ คือ ความเชื่อ ศรัทธาอย่างแรงกล้า ซึ่งเกิดขึ้นเพราะวิปัสสนา เป็นความผ่องใสของ

จิต และเจตสิกเป็นศรัทธาที่มีกำลังกล้า พาให้คิดไปต่าง ๆ นานา เช่น คิดถึงคนทั้งหลายญาติพี่น้อง พ่อแม่ ครูอุปัชฌาย์อาจารย์ คนรักใคร่ชอบพอกันอยากให้เขาได้มาเข้ากัมมัฏฐานเหมือนตนเอง อยากสอนธรรม อยากสร้างสถานปฏิบัติธรรม เป็นต้น

ข) ปัดคาหะ คือ ความเพียร หรือวิริยะ อันเกิดขึ้นเพราะวิปัสสนา เป็นความเพียรที่ไม่ย่อหย่อน ไม่ตั้งกินไป ประคับประคองไว้เป็นอย่างดี พยายามในการปฏิบัติวิปัสสนาอย่างไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อยล้า หรือเพียรแบบไม่กลัวแม้แต่ความตาย

ช) อุပ္ภูฐาน คือ ความเข้าไปตั้งอยู่ สติอันยิ่งยวด ว่องไว ซึ่งเกิดขึ้นเพราะวิปัสสนา เป็นสติที่มีความตั้งมั่นไม่หวั่นไหว ประดุจภูเขาหลวง จะรำพึงหรือนึกถึงอารมณ์ใด ๆ ก็โลดแล่นเข้ามาอยู่ในอำนาจของสตินั้น เหมือนกับปรโลกปรากฏแก่บุคคลที่มีตาทิพย์ หูทิพย์ เป็นต้น

ฌ) อุเบกขา หรือ วิปัสสนูปเพกขา หมายถึง ความวางเฉยในสังขารและอารมณ์ทั้งปวงที่เกิดขึ้นไม่ยินดี หรือยินร้ายต่ออารมณ์ที่มากกระทบ เพราะเป็นอุเบกขาที่มีกำลังแรงมาก เหมือนวชิระของพระอินทร์ที่ชั้ดออกไป หรือประดุจลูกศรที่ติดไฟโพล่งยิงไปในกองไฟไหม้ ฉะนั้น

ฎ) นิกันติ หรือ วิปัสสนานิกันติ หมายถึง ความยินดีพอใจ ความต้องการ ในคุณวิเศษทั้ง ๙ ประการดังกล่าว ที่ไม่เคยพบไม่เคยเจอมาก่อนเป็นอาการที่มีความสงบสุขุม รู้สึกติดใจยินดีอย่างยิ่ง ระลึกรึกหวนหาอาลัยอาวรณ์ถึงสภาวะธรรมเหล่านั้นตลอดเวลา

อุปสรรคที่เป็นปฏิปักษ์ขวางกั้นเหล่านี้ คือ อันตราย ๕, ปลิวโพธ ๑๐, วิปลาส ๔, อุปสรรค ๖, เครื่องกั้น ๕, กิเลสเครื่องตรึงจิตตุดตะปู ๕, และวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ธรรมทั้งหมดที่กล่าวมาแล้วนี้ ล้วนเป็นเหตุเป็นปัจจัยสำคัญที่ขัดขวางความเจริญ ก้าวหน้าในการพัฒนาปัญญา

๓.๑.๔ กระบวนการเจริญปัญญา

เนื่องจากกระบวนการการเกิดปัญญานั้น มีความเกี่ยวข้องกับกระบวนการรับรู้อารมณ์ทางทวารต่างๆ เช่น ช่องทางการรับรู้สิ่งที่ถูกรู้การรับรู้ เพื่อให้ทราบถึงกระบวนการการเกิดปัญญาเป็นอย่างไร มีลำดับขั้นตอนการรับรู้เป็นอย่างไร มีกระบวนการดังต่อไปนี้

๑) การรับรู้อารมณ์

กระบวนการรับรู้อารมณ์ เมื่อว่าโดยองค์ธรรมปรมัตถ์ ดังแสดงต่อไปนี้

ก. กระบวนการรับอารมณ์ของมนุษย์โดยผ่านทวาร ๖ วัตถุรูป ๖ อายุตนะ ๖ ธาตุ ๖

คำว่า ทวาร แปลว่า “ประตู” สำหรับเป็นที่เข้าออกของคนทั้งหลายมี จักขุประสาท เป็นต้น ชื่อว่าทวาร เพราะเหมือนหนึ่งประตูเป็นที่เข้าออกของ “วิถีจิต” ทั้งหลาย ทวารทั้งหลายมี ๖ ทวาร^{๕๑}

วัตถุรูป ๖ มีจักขุวัตถุ เป็นต้น ย่อมเป็นที่อาศัยของจิตและเจตสิกทั้งหลายและรองรับจิตและเจตสิกทั้งหลายนั้น ตามสภาพของตนเช่นเดียวกัน^{๕๒}

อายุตนะ ๑๒ หรือ อายุตนะภายนอก อายุตนะภายในเมื่อมากระทบกันเข้าแล้ว วิถีจิตต่าง ๆ มีจักขุทวารวิถี เป็นต้นย่อมเกิดขึ้น^{๕๓}

^{๕๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, หน้า ๓๑.

^{๕๒} เล่มเดียวกัน, หน้า ๖๒.

^{๕๓} เล่มเดียวกัน, หน้า ๑๕๓.

ธาตุ ๖ มีจักขุประสาท เป็นต้น ชื่อว่า ธาตุ เพราะมีเนื้อความว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ เป็นแต่สภาวะ
แท้ ๆ นั้นเอง

ทวาร ๖, วัตถุรูป ๖, อายตนะ ๖, ธาตุ ๖ เหล่านี้ เรียกตามความหมายของชาวโลกว่า อุปกรณ์
ในการรับรู้ มีรายละเอียด ดังนี้

(๑) จักขุทวาร เป็นจักขุประสาทรูปที่สัมผัสธาตุน้อยบริเวณตาดำ มีลักษณะที่สามารถกระทบกับรู
ปารมณ์ได้คือ สิ่งที่สามารถรู้ได้ทางตา แล้วเกิดการรับรู้ขึ้นมา เป็นการมองเห็นรูป

(๒) โสททวาร เป็นโสทประสาทรูปที่สัมผัสธาตุน้อยบริเวณช่องหู มีลักษณะที่สามารถกระทบกับสัท
ทวารมณ์คือ เสียงที่สามารถรู้ได้ทางหู แล้วเกิดการรับรู้ขึ้นมา เป็นการได้ยินเสียง

(๓) ฆานทวาร เป็นฆานประสาทรูปที่สัมผัสธาตุน้อยบริเวณโพรงจมูก มีลักษณะที่สามารถกระทบ
กับคันธารมณ์คือ กลิ่นที่สามารถรู้ได้ทางจมูก แล้วเกิดการรับรู้ขึ้นมา เป็นการดมกลิ่น

(๔) ชิวหาทวาร เป็นชิวหาประสาทรูปที่สัมผัสธาตุน้อยบริเวณปลายลิ้น มีลักษณะที่สามารถกระทบ
กับรสารมณ์คือ รสที่สามารถรู้ได้ทางลิ้น แล้วเกิดการรับรู้ขึ้นมา เป็นการลิ้มรส

(๕) กายทวาร เป็นกายประสาทรูปที่สัมผัสธาตุน้อยทั่วร่างกาย มีลักษณะที่สามารถกระทบกับ
โณภูฐัพพารมณ์คือ ความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง ตึงไหว ที่สามารถถูกต้องได้ทางกาย แล้วเกิดการรับรู้ขึ้นมา
เป็นการถูกต้องสัมผัส

(๖) มโนทวาร เป็นจิตที่ทำหน้าที่ในการรับรู้อารมณ์ในทางทวารทั้ง ๖^{๕๔}

กระบวนการรับอารมณ์มีอุปกรณ์หรือเครื่องมือในการรับอารมณ์ ที่สำคัญ เช่น การรับรู้อารมณ์
ทางจักขุ มีเครื่องมือในการรับอารมณ์ คือ “จักขุประสาท” จักขุประสาททำหน้าที่หลายประการด้วยกัน หน้าที่
การทำงานในด้านแรกเรียกว่า ทวารหรือทางผ่าน เรียกว่า จักขุทวาร, ทำหน้าที่เป็นวัตถุหรือเป็นที่อาศัยของ
จิตและเจตสิก เรียกว่า จักขุวัตถุ, ทำหน้าที่เป็นอายตนะภายใน เรียกว่า จักขุอายตนะ ทำหน้าที่เป็นธาตุ
เรียกว่า จักขุธาตุ เป็นต้น กระบวนการรับอารมณ์ทางทวารอื่นก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้

๒) อารมณ์สิ่งที่ถูกรู้

อารมณ์ (อารมณ์ม) หมายถึงเครื่องยึดเหนี่ยวจิต (ออลมฺพ ออลมฺพน โคจร วิสย) (อา บทหน้า รุ
ม ธาตุ ในความหมายว่า ยินดี ยุ ปัจจย ช้อน ม แปลง ยุ เป็น อน น เป็น ณ)^{๕๕}

มีศัพท์วิเคราะห์ว่า อา อภิมุขิ รมนฺติ เอตถาติ อารมฺมณิ จิตและเจตสิกทั้งหลาย มายินดีพร้อม
หน้ากันในธรรมชาตินี้ ฉะนั้น ธรรมชาตินี้ชื่อว่า อารมณ์ ได้แก่ อารมณ์ ๖

อารมณ์นี้เรียกว่า อาลัมพะณะ ก็ได้ มีความหมายว่า เป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตและเจตสิกทั้งหลาย
เหมือนคนแก่ที่ทุพพลภาพ ย่อมต้องอาศัยไม้เท้าหรือเชือกเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวให้ทรงตัวลุกขึ้นและเดินไปได้
ฉันทจิตและเจตสิกทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน ต้องมีอารมณ์เป็นเครื่องอาศัยยึดเพื่อเกิดขึ้นติดต่อกันฉันทนั้น
ดังที่ท่านแสดงว่า จิตเจตสิกเกหิ ออลมฺพตีติ ออลมฺพณิ แปลว่า ธรรมชาติอันยึดและเจตสิกยึดเหนี่ยว
ฉันทนั้นจึงชื่อว่า อาลัมพะณะ ได้แก่ อารมณ์ ๖^{๕๖}

^{๕๔} สุภีร์ ทุมทอง, การพัฒนาอินทรีย์สังวร, พิมพ์ครั้งที่ ๑, ๒๕๕๔, หน้า ๑๕๒.

^{๕๕} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์
วิเคราะห์, หน้า ๑๐๒.

^{๕๖} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓, ๗, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๓๓.

คำว่า “อารมณ” มีอรรถวิเคราะห์ว่า อากนตฺวา จิตตเจตสิกกา รมนติ เอเตสุติ อารมณณานิ รูปเป็นต้นเป็นที่จิตและเจตสิกมายนตี จึงชื่อว่า อารมณณะ^{๕๗} โดยนัยนี้ หมายถึง รูปนามที่เป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิต ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา อารมณของวิปัสสนาภาวนา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ^{๕๘}

สิ่งที่ถูกรับรู้เรียกว่า “อารมณ” เป็นสิ่งที่ยึดเหนี่ยวของจิต เพราะจิตนั้นเป็นธรรมชาติที่รับรู้ อารมณ หากไม่มีอารมณจิตก็เกิดไม่ได้ อารมณจัดเป็นอายตนะภายนอก เรียกว่า “อายตนะ” แยกเป็น ๖ ประเภท ตามกระบวนการรับรู้ คือ

(๑) รูปารมณ หรือ รูปายตนะองค์ ธรรมได้แก่ สีต่างๆ ที่สามารถรับรู้ได้ด้วยจักขุวิญญาณจิต ๒ เท่านั้น

(๒) สัทธารมณ หรือ สัทธายตนะ องค์ธรรมได้แก่ เสียงต่างๆ ที่สามารถรับรู้ได้ด้วยโสตวิญญาณจิต ๒ เท่านั้น

(๓) คันธารมณ หรือ คันธายตนะ องค์ธรรมได้แก่ กลิ่นต่างๆ ที่สามารถรับรู้ได้ด้วยฆานวิญญาณจิต ๒ เท่านั้น

(๔) รสอารมณ หรือ รสายตนะ องค์ธรรมได้แก่ รสต่างๆที่สามารถรับรู้ได้ด้วยชีวหาปสาทเท่านั้น

(๕) โผฏฐัพพารมณ โผฏฐัพพายตนะ องค์ธรรมได้แก่ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึงที่สามารถรับรู้ได้ด้วยกายวิญญาณจิต ๒ เท่านั้น

(๖) อัมมารมณ หรือ อัมมายตนะ องค์ธรรมได้แก่จิต เจตสิก ปสาทรูป ๕ สุขุมรูป ๑๖ นิพพานบัญญัติ ที่สามารถรับรู้ได้ด้วยมโนวิญญาณเท่านั้น^{๕๙}

กระบวนการรับรู้อารมณนั้น เมื่อว่าโดยอายตนะภายในและภายนอก เป็นธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลกัน ดังต่อไปนี้

๑. จักขายตนะกับรูปายตนะ ธรรมทั้งสองเป็นเหตุ การเห็นเป็นผล
๒. โสตยตนะกับสัทธายตนะ ธรรมทั้งสองเป็นเหตุ การได้ยินเป็นผล
๓. ฆานายตนะกับคันธายตนะ ธรรมทั้งสองเป็นเหตุ การได้กลิ่นเป็นผล
๔. ชิวหายตนะกับรสายตนะ ธรรมทั้งสองเป็นเหตุ การรู้รสเป็นผล
๕. กายายตนะกับโผฏฐัพพายตนะ ธรรมทั้งสองเป็นเหตุ การรู้สัมผัสเป็นผล
๖. มนายตนะกับอัมมายตนะ ธรรมทั้งสองเป็นเหตุ การรู้สัมผัสเป็นผล

๓.๑.๕ วิธีปฏิบัติตนเพื่อให้เกิดปัญญา

การปฏิบัติตนเพื่อให้เกิดปัญญาตามหลักพุทธศาสนามีรายละเอียด ดังนี้

๑) ปุพฺพปโยโค ได้แก่ การเจริญวิปัสสนากรรมฐานจนญาณต่าง ๆ เกิดขึ้นโดยลำดับจนถึงอนุโลมญาณและโคตรภูญาณเป็นเหตุให้เกิดปัญญาขั้นสูงคือมคคปัญญา

๒) พาหุสจฺจ ความเป็นผู้ได้ยินได้ฟังมามากได้ศึกษาเล่าเรียนมามาก

๓) เทสภาสา ความเป็นผู้ฉลาดในภาษาต่าง ๆ เช่น ภาษาบาลี ภาษาต่างประเทศ ภาษาสันสกฤต

๔) อากโม คือการศึกษาเล่าเรียนพระพุทธรพจน์คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

^{๕๗} พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๑๕๑.

^{๕๘} พระโสภณมหาเถร (มหาศีลยาดอ), อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๗๘๗.

^{๕๙} ดูรายละเอียดใน สุภีร์ ทุมทอง, การพัฒนาอินทรีย์สังวร, หน้า ๑๕๓.

๕.) บริบูรณ์ หมดไต่ถามครุบาอาจารย์บ่อย ๆ และหมั่นดูหมั่นสอบสวนค้นคว้าตำราบาลีอรรถกถาฎีกาบ่อย ๆ

๖) อธิคม หมั่นเจริญวิปัสสนากรรมฐานบ่อย ๆ จนได้บรรลุผลเป็นพระอริยบุคคลเบื้องต้น เป็นต้นไป

๗) ครุสนนิสสัย อยู่ในสำนักของครูอาจารย์ผู้ฉลาดสามารถ

๘) มิตรสมปฤติ ได้มิตรที่ดี ชักชวนกันแต่ในทางศึกษาเล่าเรียนและการประพฤติปฏิบัติ

๙) ประสพมมိ เทเสติแสดงธรรมแก่ผู้อื่น

๑๐) อนุชชานี สอนศิลปะการงานวิชาชีพที่ปราศจากโทษให้แก่ผู้อื่น

๑๑) ธมมกติกัสสการัมมิกาเปติ นิมนต์พระธรรมกถึกมาแสดงธรรมแล้วสักการบูชาธรรม

๑๒) อายตีปญญาภาวีสสามิ ทำทานกุศล แล้วปรารถนาให้มีปัญญาเฉลียวฉลาด

๑๓) ได้สั่งสมกรรมที่จะทำให้เกิดปัญญาเช่นถวายหนังสือสร้างหนังสือ เป็นต้น

๑๔) เกิดในโลกที่ไม่มีการเบียดเบียนกันและกัน

๑๕) มีอินทรีย์แก่กล้าคือได้สร้างปัญญาบารมีมามาก

๑๖) ห่างไกลจากกิเลสเพราะได้เจริญกรรมฐาน

๑๗) ยังอินทรีย์ทำให้สม่ำเสมอ

๑๘) ทำวัตถุภายในและภายนอกให้สะอาด

๑๙) เว้นจากบุคคลผู้เฝ้าเวลาเขาปัญญาไม่รู้ชั้นธัตถุอายตนะอินทรีย์อริยสัง

๒๐) คบหาสมาคมแต่บุคคลผู้มีปัญญารู้รูปนามรู้พระไตรลักษณ์ เป็นต้น

๒๑) พิจารณาถึงประเภทแห่งปัญญาอันลึกซึ้งอันเป็นไปในวิปัสสนาภูมิ ๖ มีชั้น ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ เป็นต้น

๒๒) น้อมใจไปในการกำหนดนั้น คือ น้อมใจไปตามสติปฏิฐานทั้ง ๔

๒๓) มีโยนิโสมนสิการ คือการเอาใส่ใจโดยอุบายแยบคาย โดยมีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ อยู่เสมอ ๆ

๒๔) พหุสิกโรพยายามทำให้มาก ๆ ทำบ่อย ๆ ฝึกบ่อย ๆ ทั้ง ๒๔ ข้อนี้เป็นเหตุให้เกิดปัญญาขั้นต่ำ (สุตมยปัญญา), ปัญญาขั้นกลาง (จินตามยปัญญา), และปัญญาขั้นสูง (ภาวนามยปัญญา)^{๖๐}

การพัฒนาปัญญา ต้องอาศัยความสำคัญของมนุษย์ ๒ ประการ คือร่างกายและจิตใจ ร่างกายไม่มีความสามารถจะรับรู้อะไรได้เพราะเป็นวัตถุธาตุตัวที่ทำหน้าที่รู้คือจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาทจะให้ความสำคัญกับจิตมากกว่าร่างกายในฐานะที่เป็นตัวควบคุมพฤติกรรมต่าง ๆ ของร่างกาย ทั้งกายและใจต้องอาศัยกันและกันเพื่อเข้าสู่กระบวนการพัฒนาปัญญาขั้นสูงสุดเปรียบดั่งฆาน และปัญญาย่อมอิงอาศัยกันและกันตั้งพระพุทธพจน์ที่ว่า ฆาน และปัญญามีแก่ผู้ใดผู้หนึ่งแลอยู่ในที่ใกล้พระนิพพาน^{๖๑}

ฉะนั้น ควรพิจารณาให้ตีว่าฆานกับปัญญาต้องอิงอาศัยกันและกัน มนุษย์จะเกิดปัญญาได้ต้องอาศัยประสาทสัมผัสทั้งอายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก กลิ่น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสธรรมารมณฺ์ ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “จักขุวิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยตาและรูป เพราะ

^{๖๐} วงศ์ชาฎาบาลี (ผู้ชำระ), คัมภีร์พระวิสุทธิมรรค (ไทย), (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมบรรณาการ, ๒๕๒๕), หน้า ๕๓๔ - ๕๓๖.

^{๖๑} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗๒/๑๔๙.

ประชุมธรรม ๓ ประการจึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงเกิดเวทนา ส่วนสัญญาเครื่องเนิ่นช้าก็ครอบงำบุรุษ เพราะเนิ่นช้าอยู่ที่เวทนานั้นเป็นเหตุ ในรูปทั้งหลายที่จะพึงรู้”^{๖๒}

ฉะนั้น กระบวนการพัฒนาปัญญาและความรู้ต่าง ๆ ของมนุษย์นั้นมีปัจจัยสำคัญคืออายตนะภายใน ๖ และภายนอก ๖ หากผู้ใดยึดติดจิตใจในอารมณ์นั้น ๆ ย่อมนำพาให้วนเวียนในวัฏฏะสงสารเป็นเวลานานทำให้เนิ่นช้าเสียเวลาในการพัฒนาสู่ปัญญาขั้นสูงสุดเช่นมนุษย์ยึดติดในความสุขความสบายการกินการนอนการบันเทิงในยศในสรรเสริญผูกพันเป็นมิจฉาทิฎฐิ ยากจะพัฒนาสู่ปัญญาขั้นสูงสุดได้

การทำให้แจ้งด้วยการทำให้เป็นอารมณ์ มีประโยชน์ต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๓ ประการ คือ ทำลายขั้น ๕ ช่วยให้สติปัญญาเกิด และให้อยู่กับสติโดยตลอด รู้เท่าทันปัจจุบันอารมณ์ เพราะ อภิชฌา โทมนัส จะเกิดขึ้นได้หรือไม่ได้อยู่ที่ว่า ผู้ปฏิบัติสามารถกำหนดได้เท่าทันความเป็นจริงหรือไม่ หากกำหนดได้ทันทุกขณะจิตอภิชฌาและโทมนัส ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เท่ากับว่าในขณะที่นั้น สมุทัยอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ย่อมถูกละไป ดังนั้นการกำหนดจึงเป็นการทำเพื่อให้ได้มาซึ่งอริปัญญา ดังนี้

บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้อริปัญญาธรรมวิปัสสนา การพิจารณาเห็นธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง เป็นอันได้อริปัญญาธรรมวิปัสสนาแล้ว ธรรมนั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้แล้ว และพิจารณาแล้วอย่างนี้ บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้ยถาภูตญาณทัสสนะ ...อาทีนวานุปัสสนา ...ปฏิสังขานุปัสสนา ...วิวิฏฐานานุปัสสนา ...เป็นอันได้วิวิฏฐานานุปัสสนาแล้ว ธรรมนั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้น กำหนดรู้แล้วและพิจารณาแล้วอย่างนี้^{๖๓}

๓.๑.๖ อูบายวิธีการเจริญปัญญา

อูบายในการเจริญวิปัสสนา เพื่อพัฒนาอินทรีย์นั้น มีหลากหลายตามจริตอัธยาศัยของแต่ละบุคคลประกอบด้วย

๑) สำคัญที่การไม่ถือโดยนิमितและอนุพยัญชนะ เป็นวิธีที่ถือปฏิบัติเอาตามหลักปฏิบัติในอินทรีย์สังวร “มาลुकยบุตร บรรดาธรรมเหล่านี้ คือ รูปที่เธอเห็น เสียงที่เธอฟัง อารมณ์ที่เธอทราบ และธรรมที่เธอพึงรู้แจ้ง ในรูปที่เห็นจักเป็นเพียงสักแต่ว่าเห็น ในเสียงที่เธอฟังจักเป็นเพียงสักแต่ว่าฟัง ในอารมณ์ที่ทราบจักเป็นเพียงสักแต่ว่าทราบ ในธรรมที่รู้แจ้งจักเป็นเพียงสักแต่ว่ารู้แจ้ง”^{๖๔} แต่ถ้าหลงลืมสติไปใส่ใจในนิमित และอนุพยัญชนะเข้า ก็จะมีการเสวยอารมณ์ความรู้สึก เป็นเหตุให้เกิดความยินดียินร้าย เกิดกิเลสติดตามมา ดังพระพุทธพจน์ว่า “เพราะเห็นรูปจึงหลงลืมสติ เมื่อใส่ใจในนิमितที่น่ายรักก็มีจิตกำหนดเสวยอารมณ์นั้น ทั้งติดใจอารมณ์นั้นอยู่ เวทนาที่เกิดจากรูปจำนวนมากก็เจริญแก่เขา และจิตของเขาก็ถูกอภิชฌาและวิหิงสาเข้าไปกระทบ เมื่อเขาสะสมทุกขอยู่อย่างนี้ บัณฑิตกล่าวว่า ยังห่างไกลพระนิพพาน”^{๖๕}

๒) ความสำรวมในอายตนะ การที่รูปที่พึงรู้แจ้งทางตาที่นำปรารถนา นำไคร่ นำพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ไคร่ พาใจให้กำหนดมีอยู่ ถ้าภิกษุไม่เพิลิตเพลิน ไม่เขยชม ไม่ยึดติดรูปนั้นอยู่ ข้อนี้ภิกษุพึงทราบ

^{๖๒} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๐๔/๑๗๒.

^{๖๓} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/๖๒/๓๓๕-๓๓๖.

^{๖๔} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๗.

^{๖๕} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๕/๑๐๑.

‘เราไม่เสื่อมจากกุศลธรรมทั้งหลาย’ นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเป็นความไม่เสื่อม .. ฯลฯ .. ภิกษุทั้งหลาย ความสำรวมเป็นอย่างนี้แล^{๖๖}

๓) เจริญด้วยสมาธิ เพื่อรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘จักขุไม่เที่ยง’ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘รูปไม่เที่ยง’ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘จักขุวิญญาณไม่เที่ยง’ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘จักขุสัมผัสไม่เที่ยง’ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะมนัสสัมผัสเป็นปัจจัยก็ไม่เที่ยง’ เมื่อเจริญสมาธิอยู่ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง^{๖๗} ตามรู้รูปารมณฺ์ มีสภาวะธรรม คือ การปรากฏให้รู้ทางตา เป็นลักษณะพิเศษของรูปารมณฺ์ การถูกเห็นได้ เป็นหน้าที่การมีสภาวะเห็นดำเนินไปในจักขุประสาท เป็นอาการปรากฏ การอาศัยมหาภูตรูป เป็นเหตุใกล้

๔) ปฏิบัติด้วยความสติไม่ประมาท สติมีความสำคัญในการกระทำทุกอย่าง ตามรู้ผัสสะทางตา มีสภาวะธรรม คือ การกระทบกับสี เป็นลักษณะพิเศษของผัสสะทางตา การประสานอารมณ์ เป็นหน้าที่การประชุมกันระหว่างจักขุประสาท สีและการเห็น เป็นอาการปรากฏ อารมณ์ที่มาปรากฏ เป็นเหตุใกล้ ทำให้โอกาสที่จะเกิดความผิดพลาดลดลงได้ เมื่อมีความจำเป็นต้องเผชิญหน้ากับอารมณ์อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ก็ควรตั้งสติในทุกขณะรับรู้ทางอายตนะ เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรม

๕) ทำอายตนะให้เป็นอภิกายตนะ^{๖๘} คือ ธรรมที่เป็นบาปอกุศล มีความดำริชานไป เกื้อกูลแก่สังโยชนย่อมน่าไม่เกิดขึ้นแก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะเห็นรูปทางตา ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้ภิกษุพึงทราบว่าเป็น ‘อายตนะนี้เรารอบงำได้แล้ว’ โดยการกำหนดให้ประกอบด้วยองค์ธรรม คือ ๑. อาตาปี มีความเพียรในการกำหนดรูปนาม ๒. สติมา มีสติระลึกได้ก่อนกำหนด ๓. สัมปชาโน มีความรู้ตัวทั่วพร้อม คือ รู้ชัดว่าในปัจจุบันขณะนั้นกำลังทำอะไร ในอายตนะนั้น ๆ

๖) รักษาพระวินัยโดยเคร่งครัด วินัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติไว้นั้นเป็นการวางกฎเกณฑ์อย่างเหมาะสมกับการที่จะทำให้จิตพัฒนาก้าวหน้าไปในคุณธรรมเบื้องสูงได้โดยง่าย

๗) โยนิโสมนสิการ ใส่ใจด้วยความถูกต้อง ตามหลักการซึ่งเป็นไปกับด้วยเหตุ และผลซึ่งเป็นอุบายวิธีที่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนไว้ ใน รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และความนึกคิด เหล่านี้ เป็นอารมณ์ในการเจริญวิปัสสนาให้ทราบถึงเหตุและผล เช่น ตา (จักขุ) จะเห็นได้นั้นต้องอาศัยวัตถุ คือ รูป เป็นเหตุให้เกิดวิญญาณตัวรู้ในตา (จักขุวิญญาณ) อย่างนี้เป็นต้น

๘) มีความเพียรในการสักแต่ว่ารู้ ในขั้นการปฏิบัติจะเป็นเพียงแต่สักว่ารู้อารมณ์ที่ปรากฏทางทวารต่าง ๆ โดยไม่ใส่ความคิดเห็น ทศนคติ การตัดสินใจดีชั่ว ความจำได้หมายรู้สิ่งที่รับรู้^{๖๙} ทำให้ไม่หลงเข้าไปยึดติด^{๗๐} กำหนดให้ได้ปัจจุบันธรรม (ปัจจุบันขณะ) คือ การมีสติในขณะนั้นตามที่เป็นอย่างจริง มีสติไม่ก่อนหรือหลังกันในการเจริญวิปัสสนา จนสติมีความต่อเนื่องเป็นประจักษ์ คือ ให้กำหนดรู้ตั้งแต่ตื่นนอนจนกระทั่งถึงเวลาก่อนที่จะหลับ ไม่มีเวลาว่างเว้นจากการกำหนด

การใช้อุบายในการกำหนดรูปนามทางอายตนะนั้นมีความสำคัญ เพราะอายตนะเป็นช่องทางและเป็นบ่อเกิดของอกุศลธรรมทั้งหลาย คือ ราคะ โทสะ โมหะ ในขณะที่เดียวกันก็เป็นช่องทางสำหรับกุศลธรรมด้วยเช่นกัน หากกำหนดได้หลัก ได้ปัจจุบันธรรม ตรงกับปัจจุบันอารมณ์ เมื่อใดจิตมีอาการฟุ้งชาน

^{๖๖} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๔๘/๑๐๙.

^{๖๗} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๔๙/๑๑๐.

^{๖๘} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๕๖/๑๐๗.

^{๖๙} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓/๙-๑๐.

^{๗๐} สุภีร์ ทุมทอง, การพัฒนาอินทรีย์สังวร, พิมพ์ครั้งที่ ๑, หน้า ๑๘๘-๒๐๓.

เพราะมีความเพียรมากเกินไป ก็สามารถข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง ยังจิตให้รำเริงในสมัยที่ควรรำเริง วางเฉยจิตในสมัยที่ควรวางเฉย รู้หลักการกำหนดจิตให้เวทนาดับไปได้ในสมัยที่เวทนาปรากฏ จะช่วยให้อินทรีย์ และญาณทัสสนะพัฒนาขึ้นเป็นลำดับ

๓.๑.๗ วิธีกำหนดรู้อารมณ์ เจริญปัญญา

ก. วิถีจิต ในการรับรู้อารมณ์

คำว่า “วิถีจิต”^{๗๑} หมายความว่า จิต (พร้อมด้วยเจตสิก) ที่เกิดขึ้นโดยลำดับติดต่อกันเป็นแถว วิถีจิตเป็นจิตที่กำลังเกิดขึ้นรับอารมณ์ใหม่ คือ อารมณ์^{๗๒} ๖ ได้แก่ รูปารมณ์ องค์กรมณ์ได้แก่ สีต่าง ๆ สัทธารมณ์ องค์กรมณ์ได้แก่ เสียงต่าง ๆ คันธารมณ์ องค์กรมณ์ได้แก่ กลิ่นต่าง ๆ รสารมณ์ องค์กรมณ์ได้แก่ รสต่าง ๆ โภกฺขุพฺพารมณ์ องค์กรมณ์ได้แก่ เย็น ร้อน อ่อนแข็ง หย่อน ตึง และฉิมมารมณ์ องค์กรมณ์ได้แก่ จิต เจตสิก ปสาทรูป สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน บัญญัติ

วิถีจิตเมื่อจำแนกโดยประเภทใหญ่ ๆ มี ๒ คือ

(๑) **ปัญจทวารวิถี** คือ ความเป็นไปของจิต และเจตสิกที่เกิดทางทวารทั้ง ๕ ได้แก่ จักขุทวารวิถี โสททวารวิถี ฆานทวารวิถี ชิวหาทวารวิถี กายทวารวิถี มีลำดับการแสดงดังต่อไปนี้

เมื่อมีอารมณ์มากกระทบกับภวังคจิต เป็นครั้งแรก จึงเรียกจิตดวงนี้ว่า “อดีตภวังค์” อารมณ์มากกระทบกับภวังคจิต ทางปัญจทวาร เรียกว่า “ปัญจอารมณ์” ได้แก่ รูปารมณ์ สัทธารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ และโภกฺขุพฺพารมณ์ (อย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นประธาน) เมื่ออดีตภวังค์ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “ภวังค์คจลนะ” คือ ภวังคจิตที่หวั่นไหวด้วยอำนาจปัญจอารมณ์,

เมื่อภวังค์คจลนะดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “ภวังค์คูปจเฉทะ” ซึ่งได้แก่ ภวังค์คจลนะดวงที่ ๒ ทำหน้าที่ตัดกระแสภวังค์ ในขณะที่ยังเป็นภวังคจิตอยู่ยังไม่ยังไม่ขึ้นสู่วิถี

เมื่อภวังค์คูปจเฉทะดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “ปัญจทวาราวชชนจิต” ทำหน้าที่ ๒ อย่าง คือ ๑) ทำหน้าที่พิจารณา (หรือรับ) อารมณ์ ๕ อย่าง ๒) ทำหน้าที่ตัดกระแสภวังค์ไม่ให้เกิดขึ้นเลยเข้าไปในวิถี

เมื่อปัญจทวาราวชชนจิต ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า ทวิปัญจวิญญาณจิต คือ จิตที่ทำหน้าที่รู้อารมณ์ว่าเป็นอารมณ์ชนิดไหน เช่น จักขุวิญญาณจิต ๒ ทำหน้าที่รู้รูปารมณ์ โสทวิญญาณจิต ๒ ทำหน้าที่รู้สัทธารมณ์ เป็นต้น การที่จะรู้ว่าเป็นอารมณ์ชนิดไหน อารมณ์นั้นจะต้องปรากฏชัดกว่าอารมณ์อื่นๆ จึงจะรู้อารมณ์นั้นๆ ได้

เมื่อทวิปัญจวิญญาณจิต ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “สัมปฏิจฉนจิต” คือจิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อจากทวิปัญจวิญญาณจิต และจิตที่ทำหน้าที่สัมปฏิจฉนจิต รับอารมณ์ ๕ อย่าง เหมือนกันกับปัญจทวาราวชชนจิต จึงรวมเรียกจิต ๓ (ปัญจทวาราวชชนจิต ๑, สัมปฏิจฉนจิต ๒) ดวงนี้ว่า มโนธาตุ ๓ คือ จิตที่รับอารมณ์ ๕ อย่างโดยแน่นอน

เมื่อ สัมปฏิจฉนจิต ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “สันตริณจิต” คือ จิตที่ทำหน้าที่ไต่สวนอารมณ์

^{๗๑} ดูรายละเอียดใน พิรุณ ฉัตรโสภณพงศ์ เรียบเรียง, *คู่มืออนามวิถีและรูปวิถี*, เอกสารประกอบการศึกษา, (ไม่ปรากฏสถานที่และปีที่พิมพ์), หน้า ๔-๕.

^{๗๒} พระสัทธัมมโชติกะ ฉิมมาจริยะ, *ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓ และ ๗*, หน้า ๓๗.

เมื่อ สันตริณจิต ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “โงฐัพพนจิต” คือ จิตที่ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ (เป็นจิตที่สำคัญที่สุดในปัญจทวารวิถี คือ มโนทวาราวชชนจิต จิตดวงนี้ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ที่ไม่ดีให้เป็นดีได้

เมื่อ โงฐัพพนจิต ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “ชวนจิต” คือ จิตที่ทำหน้าที่เสพอารมณ์ (หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “เป็นตัวกรรม” ก็ได้) เกิดขึ้น ๗ ขณะ

เมื่อ ชวนจิตดวงที่ ๗ ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “ตทาร์มมณจิต” คือ จิตที่ทำหน้าที่ต่อจากชวนะ (เหตุที่ตทาร์มมณจิตเกิดขึ้น ๒ ขณะนั้น เพราะการดับลงของอารมณ์นั้นยังมีกำลังมาก)

ดังนั้น กระบวนการเกิดปัญญาทางทวารต่าง ๆ มีจักขุทวาร เป็นต้น เมื่อมีรูปารมณมากกระทบจักขุประสาทและส่งต่อให้จักขุวิญญาณเกิดขึ้นทำหน้าที่ในการเห็น การเห็นนั้นมีทั้งดีและไม่ดี กรณีที่เห็นไม่ดีก็พิจารณาอย่างแยบคายให้เป็นดีได้ทำให้ปัญญาเกิด เช่น การเห็นสุนัขเฝ้าจัดเป็นอารมณ์ที่ไม่ดีสำหรับบุคคลทั่วไป แต่สำหรับผู้เจริญกรรมฐานกลับเป็นอารมณ์ที่ดี โดยพิจารณาว่า ตัวเราและสัตว์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในโลกนี้เวลาตายแล้วก็มีสภาพ เช่น สุนัขเฝ้าเหมือนกัน เป็นเหตุให้ปัญญาเกิด^{๗๓}

(๒) มโนทวารวิถี คือ ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางใจ เป็นวิถีจิตของอารมณ์ทางใจ คือปัจจุบันของกระแสนาม มโนทวารวิถีนี้มีความละเอียดสุขุมลุ่มลึก จะกล่าวถึงพอสังเขป ดังนี้

ปัญจทวารวิถีเป็นวิถีจิตในกามภูมิเท่านั้น ส่วนมโนทวารวิถี เป็นวิถีจิตในกามภูมิ และในภูมิที่สูงขึ้นไปอีก คือ ออัปนามโนทวารวิถี หรืออามาวิติ (จำแนกออกเป็นโลกียอัปนามาวิติ และโลกุตตรอัปนามาวิติ)

ปัญจทวารวิถีเกิดขึ้นเมื่อมีอารมณ์ ๕ มาปรากฏทางทวาร ๕ คือ รูปารมณกระทบกับจักขุประสาท สัททารมณกระทบกับโสตประสาท คันธารมณกระทบกับฆานประสาท รสอารมณกระทบกับชีวหาประสาท และโงฐัพพารมณกระทบกับกายประสาท อารมณ์ทั้ง ๕ ก็มากระทบถึงจิต จิตที่ยังอยู่ในภวังค์นั้นก็ตื่นจากภวังค์ เกิดเป็นจิตที่เข้าอยู่ในวิถีแห่งการรับรู้ หรือจิตขึ้นสู่วิถี ที่เรียกว่า วิถีจิต

มโนทวารวิถี หมายถึง กระแสทำงานภายในจิต สืบต่อมาจากกระบวนการทางปัญจทวารวิถีอีกทีหนึ่ง ทำให้จิตมีกระบวนการแห่งความนึกคิดพิจารณา ทำให้เกิดจินตภาพ และมโนภาพต่างๆ ขึ้นมา โดยมีการทำหน้าที่รับรู้ เสพ เสวยผลแห่งอารมณ์นั้นๆ

ในช่วงภวังคจิตและช่วงวิถีจิต จิตย่อมเกิดและดับไปตามลำดับ โดยมีชื่อเรียกต่างๆ ตามหน้าที่ต่อๆ กันไปดังนี้^{๗๔}

๑) ช่วงภวังคจิต มี ๓ ขณะ ได้แก่ ๑. อดีตภวังค์ คือ ภวังคจิตที่สืบต่อมาจากก่อน ๒. ภวังคจลนะ คือ ภวังค์เหวตัวจากอารมณ์ใหม่มากระทบ ๓. ภวังคุปัจเฉทะ คือ ภวังค์ตัดขาดจากอารมณ์เก่าหรือตัดกระแสของภวังค์ให้ขาดไปโดยสิ้นเชิง

๒) ช่วงวิถีจิต มี ๑๔ ขณะ ได้แก่ ๑. อาวัชชนะ คือ การคำนึงอารมณ์ใหม่ทางทวาร ๕ เรียกว่าปัญจทวาราวชชนะ หรือเรียกตามทวาร เช่น ขณะที่เกิดทางจักขุทวารเป็นจักขุทวาราวชชนะ เป็นต้น ๒. ปัญจวิญญาณ คือ การรู้อารมณ์ในอารมณ์ทั้ง ๕ ถ้ารูปมากระทบก็ได้เห็นอารมณ์นั้นเป็นจักขุวิญญาณ ถ้า

^{๗๓} ฝ่ายวิชาการ อภิธรรมโชติภิกขุวิทยาลัย, คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬารัตนบัณฑิต, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ทิพยวิสุทธ์ จำกัด, ๒๕๔๔), หน้า ๑๗.

^{๗๔} ประมวลจาก พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๗๖๔-๗๖๘., พระอนุรุทธะและพระญาณธชชนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๓๘๖-๓๘๖.

เสียงมากระทบก็ได้ยินอารมณ์นั้นเป็นโสทวิญญูณ เป็นต้น ๓. สัมปฏิจฉนะ คือ การรับอารมณ์จากปัญจวิญญูณ เพื่อเสนอแก่สันตிரณะเท่านั้น ๔. สันตிரณะ คือ การพิจารณาไตร่ตรองอารมณ์ที่รับมา ๕. โวภูฐัพพะ คือ การกำหนดอารมณ์ หรือการตัดสินใจอารมณ์ ๖.-๑๒. ขวณะ คือ การแล่นไปในอารมณ์ที่โวภูฐัพพะกำหนดไว้แล้ว ด้วยความเร็วเหมือนอสณิบาตติดต่อกัน ๗. ขณะจิต ๑๓.-๑๔. ตทาลัมพะ คือ การห้วงอยู่กับอารมณ์หรือเก็บอารมณ์ต่อจากขวณะติดต่อกัน ๒ ขณะจิต^{๗๕} แล้วก็สิ้นสุดวิถี คือ เป็นอันจบกระบวนการของวิถีจิต ๑ วิถี อารมณ์ก็ดับไป แล้วจิตก็ตกไปในภวังค์ เมื่อนับตลอดทั้งสองช่วง คือ ตั้งแต่อดีตภวังค์จุดเริ่มมาจนจบวิถีจิต รวมทั้งหมดเป็น ๑๗ ขณะจิต^{๗๖} ๆ

สำหรับผู้เจริญวิปัสสนากาวนา จนวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้ว อาจทำให้เกิดความรู้สึกว่าช่วงของจิตที่กำหนดข้างหน้าและข้างหลังดูเหมือนว่าจะทิ้งช่วงห่างกันมากตัวอย่างเช่น ในการคู้แขนเข้าแต่ละครั้ง อาจต้องใช้จิตกำหนดหลายรอบ ซึ่งในการกำหนดรู้อาการดังนั้นก็กล่าว จิตที่กำหนดหลัง ๆ จะดูห่างจากจิตที่กำหนดก่อน ๆ จึงอาจทำให้ผู้ปฏิบัติคิดว่า อารมณ์ที่กำหนดนั้นน้อยไปหรือห่างไป ซึ่งความจริงแล้ว อารมณ์นั้นไม่ได้น้อยหรือห่างอย่างที่คิดแต่อย่างใด แต่เนื่องจากการกำหนดของผู้ปฏิบัตินั้นเป็นไปด้วยความเร็ว จึงทำให้ภวังคจิตทั้งหลาย ปรากฏออกมาในระหว่างแห่งวิถีจิตทั้งหลายด้วย

ในช่วงเวลาเช่นนั้น การเข้าไปรู้สภาวะความขาดช่วงของวิถีจิตทั้งหลาย เรียกว่า เป็นการรู้ภวังคโมทวาร แต่สำหรับการรู้อาวัชขณโมทวาร ตามความเป็นจริงนั้น เป็นการรู้ลักษณะของโมทวาร การรู้ว่าอาวัชขณะนั้น มีหน้าที่ทำกิจ คือ การพิจารณา เรียกว่า เป็นการรู้ระส ระการเอาใจใส่ในอารมณ์นั้น เรียกว่า เป็นการรู้ปัจจุภูฐาน รู้ว่าเนื่องจากภวังคจิตขาดช่วงไป จึงได้เกิดการเริ่มต้นเอาใจใส่อารมณ์ จัดเป็นการรู้ปทัฏฐานของอาวัชขณโมทวารนั้น ก็การรู้มโนทวาร เปรียบเหมือนกับการรู้หทัยวัตถุรูปหรือรูปหทัยใจ หมายความว่า เมื่อรู้รูปหทัย โดยถูกต้องตรงตามความเป็นจริง ย่อมทำให้รู้ได้ว่า รูปหทัยนั้นเป็นนิสสยะ กล่าว คือ ที่ตั้งที่อาศัยของจิตที่ทำการกำหนดพิจารณา จากนั้น ก็จะทำให้รู้ต่อไปว่า จิตเริ่มต้นนึกคิดตั้งแต่ตรง เริ่มต้นกำหนดตั้งแต่จุดก็การรู้เช่นจัดเป็นการรู้ลักษณะของอาวัชขณโมทวาร

ในมโนทวารวิชิตนั้น จิตสามารถรับอารมณ์ทั้ง ๖ ได้หมด ไม่จำกัดว่าจะเป็นปัจจุบัน อดีต หรืออนาคต แม้แต่ในกาลวิมุตตารมณ์ (คือพระนิพพานและบุญญิต) ในมโนทวารวิชิตก็รับได้ มโนทวารวิชิต มีอารมณ์ได้ ๖ คือ รูปารมณ์ สัทธารมณ์ คันธารมณ์ รสธารมณ์ โผฐฐัพพารมณ์ และฉัมมารมณ์ (อารมณ์ที่เกิดขึ้นทางใจ) ทั้งที่เป็นปรมาตถ์และบุญญิต ฉัมมารมณ์ จึงไม่จำกัดว่าจะเป็นปัจจุบัน อดีต อนาคต หรือ กาลวิมุต ก็เป็นอารมณ์แก่มโนทวารวิชิตได้ทั้งสิ้น

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา แสดงไว้ว่า มโนทวารวิชิต มี ๓ อย่าง^{๗๗} ดังนี้

๑) มโนทวารวิชิตผสม คือ มโนทวารวิชิตที่ปรากฏพร้อมกับปัญจทวารวิชิต ดังความว่า“อารมณ์หนึ่งๆ ย่อมมาปรากฏในทวารอย่างละสองๆ ...การที่รูปารมณ์ปัจจุบันเป็นต้นกระทบในจักขุประสาทเป็นต้น และการมาปรากฏในมโนทวารด้วยการยังภวังคจิตให้ไหว ย่อมมีได้ในขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง”^{๗๘}

^{๗๕} พระอนุรุทธะและพระญาณธชชนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๔๘.

^{๗๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๘., วิญญูติรูปมี ๒ คือ กายวิญญูติ และวจีวิญญูติ, ลักษณะรูปมี ๔ คือ อุปจยะ สันตติ ขรตา และอนิจจตา.

^{๗๗} ดุรายละเอียดยใน พระอนุรุทธะและพระญาณธชชนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๓๙๖.

^{๗๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๕-๓๘๖.

๒) มโนทวารวิถีที่ติดตามปัญญาทวารวิถี คือ เมื่อทวาร ๕ ถูกอารมณ์กระทบแล้วครั้งหนึ่ง ครั้นวิถิจิตที่ดำเนินไปในทวาร ๕ ดับไปแล้ว อารมณ์ ๕ ที่ผ่านมาแล้วก็มาปรากฏในมโนทวารตามสภาวะ กระแสภวังค์ที่เป็นทวารของกระแสวิถิจิต ชื่อว่า มโนทวารที่ติดตามปัญญาทวาร และจิตเหล่านั้นก็เป็นวิถิจิตที่ติดตาม

๓) มโนทวารวิถีที่สำเร็จเฉพาะ คือ เมื่อภวังค์จิตที่มีอารมณ์ ๖ มาปรากฏโดยประการนั้นๆ ปราศจากการติดตามโดยกระทบในทวาร ๕ ได้แก่ อารมณ์มาปรากฏได้ด้วยเหตุต่างๆ ดังต่อไปนี้ อารมณ์ที่เคยพบ คืออารมณ์ ๕ ที่ทวาร ๕ เคยรับมาก่อน, อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์ที่เคยพบ, อารมณ์ที่เคยสติบ คืออารมณ์ ๖ ที่เคยสติบจากคนอื่นแล้วรับเอามา, อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์ที่เคยสติบ, ความเชื่อ คือความเชื่อต่อบุคคลอื่น, ความพอใจ คือความเห็นของตน, ความดำริอาการ คือความดำริโดยประการนั้นๆ โดยอาศัยเค้ามูลของอรรถ เค้ามูลของพยัญชนะ และเค้ามูลของเหตุ, ความเหมาะสมแก่การใคร่ครวญด้วยความรู้, แรงกรรมต่างๆ, อานุภาพของฤทธิ์ต่างๆ, อำนาจของธาตุแปรปรวน, อำนาจของการที่เทวดานำมาแสดง, อำนาจของการตามรู้ (อริยสังด้วยโลกียญาณ), และอำนาจของการรู้แจ้ง (ด้วยโลกุตตรญาณ) เป็นต้น

การดำเนินไปของอารมณ์ทางมโนทวารวิถีมี ๔ วาระเช่นเดียวกันกับปัญญาทวารวิถี คือ ตทารัมมณวาระ ขวนวาระ โวภูฏัพพนวาระ และโมฆะวาระ ตามลำดับอารมณ์ที่ปรากฏชัด ดังนี้ ๑) อติวิภูตารมณ คืออารมณ์ที่ปรากฏเด่นชัด มีวิถิจิตที่บริบูรณ์ ๑๒ ขณะจิต ๒) วิภูตารมณ คืออารมณ์ที่ปรากฏชัดมาก เมื่อวิถิจิตมาถึงขณะ ๗ ขณะจิต ก็ตกภวังค์ไปเลย ๓) อวิภูตารมณ คืออารมณ์ที่ปรากฏชัดน้อย มีเพียงอวัชชนะ จากนั้นก็ตกภวังค์ไป และ ๔) ออติวิภูตารมณ คืออารมณ์ที่ปรากฏไม่ชัด มีเพียงภวัคฉลนะ ไม่มีการเกิดขึ้นของวิถิจิต^{๗๙}

ดังนั้น สันตติปัจจุบันของนามที่นับเนื่องด้วยขวนวาระ ๒-๓ วิถิจิต จึงย่อมเป็นไปใน ๒ วาระ คือ ตทารัมมณวาระ และขวนวาระ ซึ่งอารมณ์ที่ปรากฏเด่นชัดและชัดมาก การที่จิตรับอติวิภูตารมณและวิภูตารมณได้ดี เพราะจิตจะรื่นรมย์ในอารมณ์ที่ปรากฏชัดเท่านั้น^{๘๐}

ความสัมพันธ์ระหว่างมโนทวารวิถีกับปัญญาทวารวิถีที่สำคัญคือ ปัญญาทวารวิถีจะสำเร็จกิจการรับรู้ของทวาร ๕ ได้ต้องอาศัยมโนทวารวิถี ดังคัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกาอธิบายโดยยกตัวอย่างจักขุทวารวิถีที่เป็นอติมหันตารมณ และอติวิภูตารมณในมโนทวารวิถี ดังนี้

เมื่อจักขุทวารวิถี [ที่ ๑] ดำเนินไปก่อนวิถิจิตทั้งหมด ต่อมามโนทวารวิถี [ที่ ๒] ที่ติดตามจักขุทวารวิถีจึงดำเนินไป หลังจากนั้น มโนทวารวิถี [ที่ ๓] ที่รับเอากลุ่มก้อนของสัณฐานย่อมดำเนินไป จากนั้น มโนทวารวิถี [ที่ ๔] ที่กำหนดหมายสี่ยอมดำเนินไป ในขณะที่ดำเนินไปอยู่ บุคคลย่อมกำหนดหมายสี่ได้โดยนัยว่า เราเห็นสี่เขียว เป็นต้น ต่อแต่นั้น มโนทวารวิถี [ที่ ๕] รับเอารูปร่างยอมดำเนินไป จากนั้น มโนทวารวิถี [ที่ ๖] ที่กำหนดหมายรูปร่างยอมดำเนินไป ในขณะที่ดำเนินไปอยู่ บุคคลก็กำหนดหมายสัณฐานได้ หลังจากนั้น มโนทวารวิถี [ที่ ๗] ที่รับเอาชื่อยอมดำเนินไป จากนั้น มโนทวารวิถี [ที่ ๘] ที่กำหนดหมายชื่อยอมดำเนินไป ในขณะที่ดำเนินไปอยู่ ย่อมกำหนดหมายชื่อได้ ครั้นวิถิจิตที่กำหนดหมายอารมณ์นั้นๆ ดำเนินไปอยู่ บุคคลย่อมรู้ว่าเราเห็นอารมณ์นั้นๆ ด้วยประการฉะนี้

เมื่อมโนทวารวิถีที่ ๓ รับเอารูปธรรมโดยความเป็นกลุ่มก้อนของสัณฐาน ที่ถูกวิถิจิต ๒ วิถีแรกรับเอาหลายครั้งแล้ว ย่อมเป็นเหมือนจับคุ่นไฟหมุนเป็นวงกลม จึงชื่อว่า วิถิจิตที่รับเอากลุ่มก้อนของสัณฐาน เพราะไม่มีการรับเอาสี่ที่ประจักษ์โดยปราศจากการรับเอากลุ่มก้อน^{๘๑}

^{๗๙} ดูรายละเอียดใน พระอนุรุทธะและพระญาณธนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๓๙๙.

^{๘๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙๘.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) อธิบายกระบวนการวิจิตรข้างต้นในเชิงการปฏิบัติวิปัสสนากาวานาว่า มโนทวารวิถีที่เกิดต่อจากภวังคจิตหลังจากที่ปัญจทวารวิถี [ที่ ๑] ดับลงแล้ว ในขณะที่เกิดมโนทวารวิถี [ที่ ๒] ดังกล่าว จิตเพียงแต่รับรู้รูปรูปร่างในระดับปรมาตม์เท่านั้น โดยมีได้คำนึงถึงสมมติบัญญัติที่เกี่ยวกับอารมณ์นั้นว่าเป็นบุรุษ หรือสตรี เป็นต้น ดังนั้น ในขณะที่เห็น ผู้ปฏิบัติ-ธรรมไม่ได้คิดว่าอารมณ์ที่เห็นเป็นอะไร เพียงสักแต่เห็นสภาวะปรมาตม์เท่านั้น จึงควรกำหนดรู้อารมณ์ที่เห็นทันที เพราะเป็นสิ่งสำคัญมากที่จะต้องใส่ใจกับอารมณ์ที่ปรากฏต่อหน้าให้ทันปัจจุบันขณะ หลังจากที่มีมโนทวารวิถีดังกล่าวผ่านพ้นไปแล้ว และผู้ปฏิบัติธรรมไม่ตั้งสติกำหนดให้ดี จะเกิดมโน- ทวารวิถี [ที่ ๓] ตามมาเพื่อพิจารณาอารมณ์นั้นอีกครั้งหนึ่ง หลังจากนั้นจึงเกิดวิจิตร [ที่ ๔] ที่เริ่มรับรู้รูปร่างสัณฐานที่เป็นสมมติบัญญัติ มโนทวารวิถีนี้จะเปิดโอกาสให้ขณะที่เป็นอกุศลเกิดขึ้นได้ และ มโนทวารวิถี [ที่ ๕] ต่อมาก็จะพุ่งความสนใจไปที่นามบัญญัติของรูปรูปร่างนั้นๆ เช่น เป็นบุรุษ เป็นสตรี ซึ่งจะยิ่งเปิดโอกาสให้ขณะเสพอารมณ์ที่เป็นอกุศลมากขึ้น ด้วยเหตุนี้ ผู้ปฏิบัติธรรมจึงควรกำหนดรู้ให้เท่าทันปัจจุบันในมโนทวารวิถีแรก [วิถีที่ ๒ ในที่นี้] หรือวิถีต่อมา ไม่ควรให้ผ่านพ้นไปจนถึงวิจิตรที่ ๔ และ ๕^{๑๒}

กระบวนการของมโนทวารวิถีข้างต้น แสดงถึงวาระที่ติดตามปัญจทวารวิถีโดยทั่วไป มี ๔ อย่าง คือ อดีตคณวาระ (วาระรับเอาอดีตอารมณ์) ในที่นี้ก็คือการเห็นรูป, สมุทหายวาระ (วาระรับเอากลุ่มก้อน) เป็นการพิจารณารูป, วัตถุคณวาระ (วาระรับเอารูปร่าง) เป็นการรับรู้รูปร่างสัณฐานหรือความหมายที่เป็นสมมติบัญญัติ, และนามคณวาระ (วาระรับเอาชื่อ) เป็นการรู้ชื่อที่เป็นนามบัญญัติ^{๑๓}

นอกจากนี้แล้ว การกำหนดรู้อย่างเท่าทันสันตติปัจจุบัน ย่อมทำให้รู้เห็นความเกิดดับได้ชัดเจน เพราะไม่ถูกปิดบังด้วยสันตติบัญญัติและชนบัญญัติ ดังพระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ อธิบายว่า ขณะที่เห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งอยู่ วิจิตรที่เกิดขึ้นรับรู้ปรมาตม์ คือการเห็นนั้นก็มี การเห็นใหม่เกิดขึ้นแทนติดต่อกันโดยไม่ขาดสาย ซึ่งผู้ที่ไม่ได้กำหนดรูรูปร่างที่เกิดอยู่เฉพาะหน้า อาจเข้าใจผิดไปว่ารูปรูปร่างเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันที่อยู่ตลอดเป็นปกติ เนื่องด้วยสันตติชนบัญญัติได้กำบังปกปิดไว้ จึงควรกำหนดรู้เห็นวิจิตรที่เกิดก่อนและวิจิตรที่เกิดทีหลังในระยะเวลาที่ได้เห็น ได้สัมผัสกับความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง เจ็บ ปวด ตีใจ เสียใจ นึกคิดต่างๆ เป็นต้น ขาดลงเป็นตอนๆ ไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน การรู้เห็นในวิจิตรและอารมณ์ขาดเป็นตอนๆ ดังนี้เรียกว่า สันตติบัญญัติขาด ชนบัญญัติแตก^{๑๔}

กระบวนการวิจิตรข้างต้น แสดงให้เห็นว่าการกำหนดรู้อารมณ์หรือสภาวะธรรมอย่างเท่าทันปัจจุบัน มีความสำคัญยิ่งในการเจริญวิปัสสนากาวานา โดยต้องกำหนดรู้ให้เท่าทันสันตติปัจจุบัน คือ ปัจจุบันของกระแสรูปที่นับเนื่องด้วยปัญจทวารวิถี ๑-๒ วิจิตร และปัจจุบันของกระแสนามที่นับเนื่องด้วยมโนทวารวิถีที่ดำเนินถึงที่สุดของขวนจิต ๒-๓ วิจิตร

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) กล่าวว่าในขณะที่เจริญวิปัสสนากาวานานั้น “ผู้ปฏิบัติไม่สามารถนำเอาจิตตูปบาทแต่ละดวงมากำหนดรู้หรือพิจารณาแยกเป็นดวงๆ ได้เลย จึงต้องกำหนดโดยวิจิตรทั้งวิถี”^{๑๕} เช่น เมื่อจิตรับอารมณ์ใหม่ที่ผ่านเข้ามาทางจักขุทวาร และจิตขึ้นสู่วิถีหรือจักขุ-ทวารวิถี การ

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙๐.

^{๑๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ปฏิจจสมุပ္บาท เหตุผลแห่งวิภูสสาร, หน้า ๑๐๘.

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน พระอนุรุทธะและพระญาณธนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมาตม์ที่ปณี, หน้า ๓๙๙.

^{๑๔} พระอาจารย์ ดร. ภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ ธัมมาจริยะ อัคคมหากัมมัฏฐานาจริยะ, ปฐมวิปัสสนา วงศ์ในประเทศไทย, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๗๗.

^{๑๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา, หน้า ๑๒๓.

กำหนดรู้รูปารมณีนี เป็นการกำหนดรู้ทั้งวิถีจิตที่กำลังเกิดขึ้น มิใช่กำหนดรู้จิตแต่ละดวงที่กำลังดำเนินอยู่ “โดยวิถีจิตย่อมปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติธรรมเหมือนเป็นเพียงหน่วยเดียว”^{๘๖}

ข. การกำหนดรู้อารมณ์ทางทวาร ๖

การกำหนดรู้อารมณ์ด้วยบริกรรมภาวนา ในการเจริญสมถภาวนากับการเจริญวิปัสสนากาวนามีลักษณะที่แตกต่างกัน คือ บริกรรมภาวนาในการเจริญสมถะ คือการกำหนดใจเพ่งอารมณ์ นึกภาวนาในใจ ซ้ำแล้วซ้ำเล่า จนกระทั่งจิตถูกดึงมาเกาะติดกับนิมิต แต่การบริกรรมภาวนาในการเจริญวิปัสสนาไม่ใช่การท่องบ่น หรือสาธยายเหมือนสมถะ แต่เป็นการเอาจิต (โน้มจิต, น้อมจิต) เข้าไปรับรู้อารมณ์ความรู้สึกต่างๆ ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะอย่างจดจ่อ ฝ้าดูอารมณ์อันเป็นสภาพธรรมที่ปรากฏขึ้น ตามความเป็นจริง โดยปราศจากอคติ หรือการคิดนึกปรุงแต่งเพิ่มเติมสิ่งใดๆ ลงไปในทุกๆ ขณะที่มีการกำหนดรู้ด้วยสติ ที่ประกอบพร้อมอยู่ด้วยความเชื่อมั่นในแนวปฏิบัติ อันส่งผลให้มีวิริยะ สมาธิ และปัญญาเพิ่มพูนขึ้นอย่างต่อเนื่อง

การบริกรรมภาวนามีความสำคัญต่อการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ อย่างยิ่ง จัดเป็นวิชขมานบัญญัติ^{๘๗} คือ คำบัญญัติแสดงเนื้อความที่ปรากฏ สื่อนำให้รู้สภาวะธรรมชัดเจนนยิ่งขึ้น

๑) การกำหนดรู้อารมณ์ ในขณะที่เห็น

เมื่อผู้เจริญวิปัสสนากาวนาเข้าถึงสภาวะธรรมใด ย่อมพิจารณา กำหนดรู้สภาวะธรรมนั้น และรูปอันเป็นที่อาศัยของสภาวะธรรมนั้น พร้อมทั้งรูปที่เกิดเพราะสภาวะธรรมนั้น คือ กำหนดรู้จิตเห็น จิตได้ยิน จิตได้กลิ่น จิตลิ้มรส จิตกระทบสัมผัส จิตคิด ซึ่งเพ็งจะเกิดขึ้นแล้วดับไปในตอนนั้น พร้อมทั้งรูปอันเป็นที่อาศัยของจิตทั้งหลายเหล่านั้น และรูปที่เกิดเพราะจิตเหล่านั้น รวมถึงรูปที่เป็นอารมณ์ของจิตเหล่านั้นด้วย ซึ่งข้อนี้ ได้เปรียบเทียบไว้แล้วในบทที่ผ่านมา

คำว่า “จิตเห็น” หมายถึง จักขุทวารวิถีทั้งวิถี ซึ่งเริ่มต้นที่อวชขณะสิ้นสุดที่ ตทาลัมพะณะ^{๘๘} ทั้งนี้เพราะว่าในการเจริญวิปัสสนานั้น ผู้เจริญวิปัสสนากาวนาไม่สามารถนำเอาจิตตูปบาทแต่ละดวงมา กำหนดหรือพิจารณาแยกเป็นดวง ๆ ได้เลย จึงต้องกำหนดโดยวิถีจิตทั้งวิถี^{๘๙} ตามที่ได้นำเสนอเทียบเคียงกับหลักฐานจากพระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกาไปแล้วในบทที่ ๒ นั้น

การกำหนดรู้สภาวะธรรม ๕ ประการ คือ จักขุประสาท รูปายตนะ จักขุวิญญาณ ผัสสะ และเวทนา โดยมีลักษณะของการกำหนดรู้ดังนี้ คือ หากจักขุรูป (จักขุประสาท) ที่มีความใสหมดจดนั้น ปรากฏเด่นชัดขึ้นมา ผู้ปฏิบัติก็จะสามารถเห็นจักขุรูปที่มีความผ่องใส ซึ่งเรียกว่า “จักขุประสาท” เป็นอารมณ์แล้วในกรณีเดียวกัน หากสภาวะธรรมฝ่ายที่เป็นรูปารมณปรากฏชัดกว่า ก็เรียกว่าเป็นการรู้รูป (สีสนวรรณะ) ซึ่งเรียกว่า “รูปายตนะ” นั้นเป็นอารมณ์หลัก โดยทำนองเดียวกันหากจิตที่รู้ปรากฏเกิดขึ้นชัดกว่าทั้งสอง (จักขุประสาท และรูปายตนะ) ก็เรียกว่าเป็นการรู้ตัวจิตซึ่งเป็นตัวเห็น ซึ่งเรียกว่า “จักขุวิญญาณ”^{๙๐} นั้น เป็นอารมณ์หลัก หากการกระทบสัมผัสระหว่างรูปสีสนกับการเห็นปรากฏชัดกว่า ก็เรียกว่า เป็นการกำหนดรู้การเห็นการกระทบสัมผัส ซึ่งเรียกว่า “จักขุสัมผัสสะ” นั้น เป็นอารมณ์หลัก

^{๘๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูสงสาร, หน้า ๑๑๔.

^{๘๗} บัญญัติเรียกชื่อสภาวะธรรมที่มีอยู่จริง ดูใน ขุ.อิตติ.อ. (ไทย) ๑/๔-/๑๐๘.

^{๘๘} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๗๕.

^{๘๙} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาขุณี, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๒๑๓.

^{๙๐} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓/๙-๑๑.

การกำหนดนั้น ควรที่จะกำหนดโดยให้ศัพท์และความหมายมีความสอดคล้องกัน เช่นหากจักขุปราสาทปรากฏชัด ผู้ปฏิบัติก็ควรกำหนดด้วยภาษาของตนให้สอดคล้องกับความหมายของคำบาลี ดังนี้ว่า “ใส หนอ ๆ” หรือหากรูปสีสนปรากฏชัด ก็ควรกำหนดว่า “เห็นหนอ ๆ” หรือหากจักขุวิญญาณปรากฏชัด ก็ควรกำหนดว่า “รู้หนอ” หรือหากผัสสะปรากฏชัด ก็ควรกำหนดว่า “ประจวบหนอ” หรือถ้าเวทนาปรากฏชัด ก็กำหนดว่า “รู้สึกหนอ”^{๑๑} แม้ควรกำหนดให้สอดคล้องกันก็ตาม แต่ว่าหากมีแต่จัดจ้องกำหนดอยู่อย่างนั้น ในแต่ละครั้งที่มีการเห็นเกิดขึ้น ก็จะทำให้เกิดการพิจารณาใคร่ครวญเกี่ยวกับการเห็นนั้นโดยทำนองที่ว่า “ธรรมใดหนอ จะปรากฏชัดกว่าเราจะกำหนดธรรมนั้นอย่างไรหนอ” ซึ่งการทำเช่นนี้จะก่อให้เกิดช่องว่างระหว่างการกำหนดหน้ากับการกำหนดหลังได้ ซ้ำยังไม่สามารถกำหนดให้เป็นปัจจุบันได้และไม่สามารถกำหนดจิตทั้งหลายที่ทำหน้าที่พิจารณาได้ จึงทำให้สติ สมาธิ และปัญญาแก่กล้าช้า ดังนั้น ผู้ปฏิบัติจึงไม่ควรกำหนดโดยมีแต่เน้นให้ศัพท์และความหมายมีความสอดคล้องกัน แต่ควรทำการกำหนดรู้โดยลักษณะพื้น ๆ เช่น ในขณะที่เห็น ก็ควรพิจารณาว่า “เห็นหนอ” เท่านั้น ซึ่งการกำหนดเช่นนี้ จะทำให้ผู้ปฏิบัติหมดปัญหาตามที่ได้กล่าวมาแล้ว และก็จะทำให้ผู้ปฏิบัติผู้นั้นสามารถเห็น และรู้สภาวะธรรมใดสภาวะธรรมหนึ่งที่ปรากฏชัดในขณะที่เห็นได้อย่างชัดเจน^{๑๒}

อนึ่ง ในช่วงที่วิปัสสนาญาณทั้งหลายมีอุทยัพพญาณเป็นต้นเกิดขึ้นนั้น เนื่องจากรูปนามปรากฏรวดเร็วมากจึงทำให้ไม่สามารถที่จะกำหนดโดยออกชื่อได้ทัน จึงเพียงแต่กำหนดรู้สภาวะการเกิดดับได้เท่านั้น เพราะฉะนั้นผู้ปฏิบัติจึงไม่ควรนั่งนึกตรึกเอาว่า เราจะต้องกำหนดธรรมใด สภาวะใดแต่จะต้องสำเนียงกว่า ทุก ๆ ครั้งที่การเห็น ก็ให้กำหนดรู้ว่า “เห็นหนอ ๆ” ผู้ที่กำหนดเช่นนี้ได้อย่างต่อเนื่องจนกระทั่งสภาวะธรรมปรากฏชัดนั้น ในเบื้องต้นของการปฏิบัตินั้น สภาวะธรรมที่จะปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติก็จะปรากฏโดยลักษณะ รัสse ปัจจุบันฐาน และปทัฐานอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น ผู้ปฏิบัติก็รู้ตามทันสภาวะธรรมที่ปรากฏนั้น ผู้ไม่มีภูมิความรู้ในปริยัติก็สามารถรู้ถึงสภาวะลักษณะของรูปนามได้ เพราะสามารถกำหนดรู้รูปนามที่เป็นปรากฏอยู่ในขณะปัจจุบันด้วยสติปัญญาได้อย่างทันท่วงที^{๑๓} ดังข้อความอธิบายว่า

ตํ ตํ สภาโว ลกขณํ กิจจสมุปตติโย รโส
 คยหากาโร ผลํ วาปิ ปจจุปฺปฺพานสณฺณตํ.
 อาสนนการณํ ยํ ตํ ปทฺฐานนติ ตํ มตํ
 ธมฺมานํ ววตถานาย อลํ เอเต วิพฺพฺทฺธิโน.^{๑๔}

“ลักษณะ หรือสภาวะที่เป็นธรรมชาติของรูปนาม หมายถึง ตัวตนที่เรียกว่า ทัฬหะของรูปนามนั่นเอง เรียกว่าสภาวะลักษณะของรูปนาม คือ สภาพนั้น ๆ อุปมาเหมือนความร้อนของไฟ”^{๑๕}

รัสseหรือรส หมายถึง หน้าที่ อุปมาเหมือนการที่ไฟทำให้สุก หรือกิจซึ่งเป็นพลังความสามารถของรูปนาม หรือความบริบูรณ์ อุปมาเหมือนแสงสว่างของไฟ

^{๑๑} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนาขุณี**, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๒๑๔.

^{๑๒} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, **พระไตรปิฎกนิสสยะฯ**, หน้า ๔๓ (บทนำ).

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓ (บทนำ).

^{๑๔} ปรมตฺถที่ปณี, หน้า ๑๙., อ้างใน พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **อนัตตลักษณะสูตร**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๖), หน้า ๓๑๖.

^{๑๕} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนาขุณี**, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๒๑๗.

ปัจจุปัญฐาน เป็นลักษณะ หรืออาการที่ปรากฏของรูปนามทั้งหลายในข่ายแห่ง
ญาณของผู้ปฏิบัติที่กำหนดอยู่นั้น อุปมาเหมือนควันทไฟ

ปทัฏฐาน หมายถึง เหตุสำคัญ เหตุใกล้ที่สุดของรูปนามเหล่านั้น อุปมาเหมือน
คนก่อไฟธรรมเหล่านั้น ย่อมสมควรที่บัณฑิตชนจะพึงกำหนดรู้”^{๑๖}

ดังนั้น รูปนามจริง ๆ เหล่านั้นจึงจะปรากฏโดยธรรมชาติตามความเป็นจริงโดยลักษณะ ฐานะ
ปัจจุปัญฐาน และปทัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งแก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ก็สามารถรู้รูปนามที่แท้จริงนั้น ๆ
ตามความเป็นจริงได้ ซึ่งการรู้นั้นจะรู้เฉพาะรู้เฉพาะลักษณะ หรือรู้เฉพาะฐานะ หรือไม่ก็รู้เฉพาะปัจจุปัญฐาน
หรือไม่ก็รู้เฉพาะปทัฏฐาน อย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ แต่ถ้าเกิดว่ารูปนามไปปรากฏโดยลักษณะอย่างอื่น คือ ผู้
ปฏิบัติไม่สามารถมองเห็นโดยลักษณะ ฐานะ ปัจจุปัญฐาน หรือปทัฏฐาน หรือไม่ก็ลักษณะเป็นต้นเหล่านั้นไม่
ปรากฏ ผู้ปฏิบัติที่ไม่สามารถที่จะรู้ลักษณะเป็นต้นเหล่านั้นได้ ถ้าหากว่า รูปนามปรากฏออกมาในญาณของผู้
ปฏิบัติโดยลักษณะที่ไม่ใช่ลักษณะ ฐานะ ปัจจุปัญฐาน หรือปทัฏฐาน อย่างใดอย่างหนึ่งไซ้ ธรรมที่ปรากฏ
ออกมาโดยไม่ใช่ลักษณะ ฐานะ เป็นต้นนั้น หรือธรรมที่รู้ในลักษณะอย่างอื่นจากนั้น ไม่ใช่รูปนามที่แท้จริง
แต่เป็นเพียงนามบัญญัติ อาการบัญญัติ สังขยาบัญญัติ สันฐานบัญญัติ เป็นอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น”^{๑๗}

ในขณะที่รูปนามเกิดขึ้นนั้น ผู้ที่เห็นรูปนามที่กำลังเกิดขึ้นอยู่โดยประจักษ์มิใช่เป็นผู้ที่รู้แบบเดา
โดยทั้ง ๆ ที่รูปนามที่ควรรู้ไม่มีอยู่ และก็ไม่ใช่เป็นการรู้แบบนึกคิดตามที่ตนเคยได้ยิน ได้ฟัง หรือได้เรียนมา
ว่า “สภาพหรือลักษณะเช่นนี้คือรูป สภาพหรือลักษณะเช่นนี้ คือ นาม แต่ความเป็นจริงแล้วผู้ปฏิบัติที่เห็น
รูปนามในปัจจุบันนั้นย่อมเห็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในขณะนั้นจริง ตามที่เกิดขึ้นอย่างนั้นจริง ๆ หากแต่เป็น
การกำหนดรู้สภาวะธรรมที่มีอยู่จริง และเกิดขึ้นจริงในขณะนั้น ๆ นั้นเอง”

ฉันใดก็ฉันนั้น แม้ในเรื่องของการกำหนดกรรมฐาน ก็พึงทราบโดยทำนองนั้นเช่นกัน คือ ทุก ๆ
ครั้งที่รูปนามเกิด หากผู้ปฏิบัติกำหนดได้แม้จะไม่มีความรู้เรื่องปริยัติ แต่ก็จะสามารถรู้สภาวะลักษณะ ฐานะ
ปัจจุปัญฐาน และปทัฏฐานของรูปนาม ที่ปรากฏเกิดขึ้นอยู่นั้นได้ตามความเป็นจริง ทุก ๆ ครั้งที่รูปนามเกิด
หรือทุก ๆ ขณะที่รูปนามเกิด หากไม่มีการกำหนดอย่างจริงจัง เป็นแต่เพียงการนึกตรึกเอาเองก็จะไม่เป็น
การรู้สภาวะที่แท้จริงของรูปนามนั้นได้ เมื่อปฏิบัติดูจะเห็นว่า หากเราเพ่งพินิจอย่างจดจ่อเราจะเห็นว่า
ในขณะที่เราปฏิบัติอยู่นั้น ความอ่อนล้า ความเจ็บปวด ความเมื่อยขบ เป็นต้น ที่เรียกว่า ทุกขเวทนา ซึ่ง
ปรากฏเกิดขึ้นอยู่ในร่างกายอยู่ตลอดนั้น ก็จะปรากฏในญาณของผู้ปฏิบัติ ให้ผู้ปฏิบัตินั้นลองกำหนดตาม
อาการนั้นว่า ถ้าเมื่อยก็เมื่อยหนอ เหนื่อยก็เหนื่อยหนอ ปวดก็ปวดหนอ การเสวยความสัมผัสที่ไม่ดีก็จะ
ปรากฏ คือ ลักษณะ หรือสภาวะของเวทนาที่กระทบในทางที่เป็นทุกข์ก็จะปรากฏ ผู้ปฏิบัติก็จะเห็นตาม
ความเป็นจริงนั้น”^{๑๘} ที่สามารถทำให้จิตเกิดความหดหู่ เศร้าหมอง และสามารถมองเห็นปัจจุปัญฐาน
กล่าวคืออาการที่ปรากฏ คือ ความไม่เป็นสุขในร่างกาย อาการที่ปวดเมื่อย ซึ่งเราเรียกว่า ปัจจุปัญฐานของรูป
นามนั้น นอกจากนี้ยังสามารถรู้ปทัฏฐาน คือ การประชุมกันระหว่างผัสสะที่ไม่ดีกับจิตได้ด้วย”^{๑๙}

สำหรับปทัฏฐาน ถือว่าเป็นธรรมที่นอกเหนือไปจากรูปนามที่กำลังกำหนดอยู่ ไม่ใช่ตัวรูปนาม
เหมือนกับสภาวะ ลักษณะ ฐานะ แต่เป็นสภาวะธรรมอื่นที่มีความเกี่ยวข้องกับธรรมที่กำลังปรากฏอยู่เท่านั้น

^{๑๖} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), อนัตตลักษณะสูตร, , หน้า ๓๑๖.

^{๑๗} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๘/๑๕.

^{๑๘} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐/๑๗.

^{๑๙} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาขุณี, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๒๑๘.

เพราะฉะนั้น ในการปฏิบัติแรกๆ ผู้ปฏิบัติจึงไม่จำเป็นต้องรู้รูปทัญฐานดังกล่าวเพราะไม่จำเป็น ในคัมภีร์ฎีกา แห่งพระคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ ท่านจึงกล่าวถึงเฉพาะ ๓ อย่าง คือ ลักษณะ รัสสะ และปัจจุบัญญัติฐานเท่านั้น โดยไม่มีการระบุให้กำหนดโดยปทัชฐาน อย่างไรก็ตาม เหตุไฉนก็ไม่ปรากฏชัดแก่ผู้ปฏิบัติในระยะเวลาที่เกิด วิปัสสนาญาณขั้นแรกที่เรียกว่า นามรูปปริจเฉทญาณ คือ ปัญญาจำแนกรูปนามเพราะเหตุไฉนเป็นธรรมที่ไม่ ควรตามรู้ เนื่องจากไม่ใช่สภาวะธรรมที่ประจักษ์ในปัจจุบันขณะ^{๑๐๐} เช่น เรื่องของธาตุวัตถานกัมมัญฐาน ซึ่ง ผู้ปฏิบัติผู้จำเป็นต้องกำหนดปฐวีธาตุ และจำเป็นต้องพยายามเพื่อที่จะรู้ปฐวีธาตุดังกล่าวนั้นเท่านั้น ไม่ จำเป็นต้องพยายามเพื่อกำหนดธาตุอื่น ๓ อย่างที่เหลือซึ่งเป็นปทัชฐานของปฐวีธาตุนั้นแต่อย่างใด^{๑๐๑}

แม้ในเรื่องของการกำหนดธาตุอื่นที่เหลือ ๓ ธาตุ คือ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ก็มี วิธีการกำหนดรู้โดยนัยนี้เช่นกัน ในกรณีเช่นนี้ ผู้ปฏิบัติที่มีความประสงค์จะเพ่งให้รู้ปฐวีธาตุ เป็นต้น เป็น อย่าง ๑ ไปนั้น หากมีแต่เอาใจใส่ปทัชฐานธาตุ หรือธาตุที่เป็นปทัชฐานของธาตุที่ตนกำลังกำหนดอยู่นั้น ก็ จะทำให้จิตเข้าไปเพ่งจดจ่ออยู่แต่ในธาตุอื่นที่ตนไม่ได้กำหนดเท่านั้นนั่นเอง จิตก็จะไม่นำเอาธาตุที่ตน ประสงค์จะกำหนดรู้ เข้ามาสู่จิตใจ^{๑๐๒} เพราะฉะนั้น ในเรื่องของการกำหนดธาตุวัตถาน จึงไม่ควรเอาใจใส่ ธาตุโดยความเป็นปทัชฐาน

๑.๑) การกำหนดรู้จักขุปสาท การที่ผู้ปฏิบัติรู้ว่าปสาทตาดีพอที่จะทำให้สีปรากฏก็ดี การรู้ว่า ปสาทตาดีนี้ เรียกว่าเป็นการรู้ลักษณะของจักขุปสาทได้ตามความเป็นจริง คือ การรู้สภาวะลักษณะของรูป ตาที่มีความใส ซึ่งเรียกว่า จักขุปสาท แม้ในเรื่องของปสาทอื่น ๆ เช่น โสตปสาท ก็พึงทราบโดยทำนอง เดียวกัน การที่ผู้ปฏิบัติรู้ว่า จักขุปสาทเป็นตัวนำจิตให้เข้าถึงรูปสีที่เรียกว่า วรรณะ ก็ดี การที่รู้ว่า จักขุปสาท ก่อให้เกิดการเห็น ก็ดี เรียกว่าเป็นการรู้ระสวะของจักขุปสาทนั้น ตามความเป็นจริง จักขุปสาทมีหน้าที่ดึงจิต เข้าไปสู่ รูปารมณ์หรือที่เรียกว่า สี จักขุปสาทนั้นทำหน้าที่ดึงจิตสู่รูปารมณ์ กล่าวคือ ก่อให้เกิดการเห็นรูปา รมณ์นั้น เพราะฉะนั้น เพื่อให้ผู้ปฏิบัติได้เกิดความเข้าใจง่ายจึงได้ใช้คำอธิบายที่หลากหลาย เช่น จักขุปสาทผู้ ส่งจิตไปสู่รูปารมณ์ หรือผู้ทำให้เกิดการเห็น ดังนี้ เป็นต้น การที่ผู้ปฏิบัติรู้ว่า นี่เป็นที่ตั้งแห่งการเห็นก็ดี รู้ว่า การเห็นเกิดขึ้นจากสิ่งนี้หรือเริ่มต้นจากสิ่งนี้ก็ดี เรียกว่าเป็นการรู้ปัจจุบัญญัติฐานของจักขุปสาทนั้น ตามความ เป็นจริง ก็การรู้ถึงสาเหตุคือรู้ว่าเนื่อปสาทตาซึ่งเรียกว่า “รูปหยาบที่ปรากฏเกิดด้วยอำนาจของกรรม” หรือ ที่เรียกว่า กัมมชฎรูป นั้น ว่า จักขุปสาทนี้เกิดขึ้นเพราะมีรูปตาเนื่อนี้เป็นเหตุ ดังนี้ เรียกว่า เป็นการรู้ ปทัชฐานของจักขุปสาทนั้นตามความเป็นจริง^{๑๐๓}

๑.๒) การกำหนดรู้รูปายตนะ การที่ผู้ปฏิบัติรู้รูปที่เป็นสีสันได้ตามความเป็นจริง เช่น รู้ว่านี่ คือ รูปสีสันปรากฏในจักขุปสาท เรียกว่า เป็นการรู้ลักษณะของรูปายตนะตามความเป็นจริง รู้ว่านี่คือ สิ่งที ปรากฏให้เห็นได้ เรียกว่า เป็นการรู้ระสวะของรูปายตนะนั้นตามความเป็นจริง รู้ว่านี่คือ วิสัยหรือที่โคจรของ การเห็นก็ดี รู้ถึงการเกิดขึ้นของการเห็นว่ามาจากสิ่งนี้ก็ดี เรียกว่า เป็นการรู้ปัจจุบัญญัติฐานของรูปายตนะ ตาม ความเป็นจริง รู้ว่าจักขุปสาทเกิดขึ้นโดยอาศัยรูปที่เป็นฐาน กล่าวคือ ภูตรูป เรียกว่า เป็นการรู้ปทัชฐานของ รูปายตนะตามความเป็นจริง ดังนั้นพึงทราบว่าเป็นการรู้สภาวะธรรมที่เรียกว่า ลักษณะาทิจตุกกะ (สาระที่ ควรรู้ ๔ ประการมีลักษณะเป็นต้น) อย่างใดอย่างหนึ่งของรูปายตนะ

^{๑๐๐} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๗๖.

^{๑๐๑} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาขุณี, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๒๒๐.

^{๑๐๒} ตูรายละอียดใน ข.ป. (ไทย) ๓๑/๔-๕/๑๒-๑๓.

^{๑๐๓} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาขุณี, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๒๒๔.

เกี่ยวกับการได้ยินเสียง เช่น โสตปสาท สัททายตนะ และโสตวิญญานได้ตามความเป็นจริง^{๑๐๘} โดยสภาวะลักษณะเป็นต้น ดังนี้

๒.๑) การกำหนดรู้โสตปสาท อายุตนะคู่ที่ ๒ นั้น ภายในก็ได้แก่ โสตตายนะ คือ ประสาทหู สิ่งที่มากระทบ ก็คือ อายุตนะภายนอก ก็คือ สัททายตนะ คือ เสียงต่าง ๆ เสียงมากระทบประสาทหู กับเสียงต่อกัน^{๑๐๙} ซึ่งก็เป็นรูปธรรมด้วยกัน เสียงก็เป็นรูป ประสาทหูก็เป็นรูป กระทบกันก็เป็นเหตุให้เกิดสภาพได้ยินขึ้น สภาพได้ยินเป็นนามธรรม เสียงเป็นรูป ประสาทหูเป็นรูป ได้ยินเป็นนาม มนายตนะเป็นนาม ในทางการปฏิบัติให้เจริญสติระลึกสภาพได้ยิน ได้ยินเสียง ได้ยินก็อย่างหนึ่ง เสียงก็อย่างหนึ่ง แต่ว่าก็ควร จะกำหนดมาทางสภาพได้ยินเพราะจะทำให้ไม่เลยไปสู่สมมติบัญญัติได้ง่าย

ถ้ามุ่งไปที่เสียงจะเป็นสมมติบัญญัติ กำหนดเสียง นั้นเสียงรถ เสียงเรือ เสียงสุนัขมีความหมายอย่างนั้น ๆ เป็นสมมติบัญญัติได้ง่าย ถ้ากำหนดสภาพได้ยิน คือ สภาพได้ยินเป็นลักษณะที่ฉายออกไปทางหู ไปรับเสียง เป็นตัวได้ยิน ได้ยินอะไร ได้ยินเสียง เสียงเป็นอารมณ์ ได้ยินเป็นตัวจิตเป็นมนายตนะ กำหนดสภาพได้ยิน ก็จะสังเกตว่ามีความเกิดดับ เสียงคือรูปที่ตั้งสูง ๆ ต่ำ ๆ ไม่ใช่เป็นคนเป็นสัตว์ สังเกตจะเห็นว่าสภาพได้ยินนั้นมีความเกิดดับ ๆ อยู่เป็นปรมาตมธรรม เมื่อได้ยินแล้วจิตคิดนึกไปถึงเสียงที่ได้ยินว่า เป็นคนเป็นสัตว์ เป็นสิ่งของ เป็นเสียงสุนัข แมว เสียงคน ซื่อนั้น ซื่อนี้ นั่นก็คือ เป็นบัญญัติอารมณ์ไม่ควรไปดู การปฏิบัติก็ไม่ไปพิจารณาที่เรื่องราว คือ ความเป็นคน เป็นสัตว์ แต่ให้พิจารณาที่มนายตนะ คือ ตัวที่ไปรู้เรื่องราว ความเป็นคนเป็นสัตว์ ความคิดนึกถึงเรื่องราวยังเกิดขึ้น ตัวที่คิดถึงเรื่องราวเป็นมนายตนะ คือ เป็นจิต เป็นนามธรรม สติมารู้ที่มนายตนะ คือ ตัวความคิดนึก

ผู้เจริญวิปัสสนากาวานานั้นสามารถรับรู้โสตปสาทตามความเป็นจริงดังนี้

รู้สภาวะลักษณะของโสตปสาทนั้นว่า “เป็นรูปปสาทที่มีความใสพอที่จะทำให้รูปเสียงปรากฏหรือพอที่จะได้ยินเสียงได้”

รู้สละของโสตปสาทนั้นว่า “เป็นตัวที่นำไปสู่เสียงหรือเป็นตัวทำหน้าที่ให้ได้ยินเสียง”

รู้ปัจจุภูมิจานของโสตปสาทนั้นว่า “เป็นที่ตั้งของการได้ยิน หรือได้ยินมาจากที่ตรงนี้”^{๑๑๐} รู้ปฏิฐานของโสตปสาทนั้นว่า “เนื่องจากมีหู กล่าวคือ กัมมัชฎตรูป รูปหยาบที่เกิดแต่กรรมปรากฏจึงทำให้มีโสตปสาทนี้ได้”^{๑๑๑}

๒.๒) การกำหนดรู้สัททายตนะ ผู้เจริญวิปัสสนากาวานานั้นสามารถรับรู้สัททายตนะ (เสียง) ตามความเป็นจริง ดังนี้

รู้สภาวะลักษณะของสัททายตนะว่า “เป็นสภาวะที่เกิดภายในโสตปสาท”

รู้สละว่า “ตั้งจนทำให้ได้ยิน”

รู้ปัจจุภูมิจานว่า “เป็นที่โคจรเที่ยวไปหรือวิสัยของการได้ยิน” หรือรู้ว่า “การได้ยินนั้นล้วนแต่มาจากสภาวะนี้นั้นเที่ยว”

รู้ปฏิฐานว่า “เป็นธรรมชาติที่ตั้งอยู่หรืออาศัยอยู่บนรูปหยาบ กล่าวคือ มหาภูตรูป”^{๑๑๒}

^{๑๐๘} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๑/๒๙.

^{๑๐๙} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, สัมมาทิฐิตามพระเถรานุเถระของท่านสารีบุตรเถระ, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (เชียงใหม่: โรงพิมพ์นันทพันธ์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๓๒.

^{๑๑๐} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาขุณี, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๒๕๗.

^{๑๑๑} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะฯ, หน้า ๘๖. (บทนำ).

๑-๒-๓-๔-๕-๖-๗-๘-๙-๑๐-๑๑-๑๒-๑๓-๑๔-๑๕-๑๖-๑๗

ในการกินนั้น พึงทราบถึงความสัมพันธ์กันระหว่างกิริยาอาการกับขณะของการรับรู้ดังนี้ การเห็น (จักขุวิญญาณ) ข้าว ปลา อาหาร เป็นต้น มีความสัมพันธ์กับขณะที่เห็น การได้กลิ่น (ฆานวิญญาณ) ข้าว ปลา อาหารเหล่านั้น มีความสัมพันธ์กับขณะที่ได้กลิ่นเท่านั้น การสัมผัสข้าวปลาอาหารเหล่านั้นด้วยมือ ริมฝีปาก ลิ้น ลำคอ เป็นต้น มีความสัมพันธ์กับขณะที่กระทบสัมผัสเท่านั้น ส่วนการดู การใช้มือ การเปิด-ปิดปาก การเคี้ยว การใช้ลิ้น และการกลืนอาหารมีความสัมพันธ์กับขณะที่คิด และขณะที่กระทบสัมผัส ด้วยเหตุนี้ หากผู้ปฏิบัติได้ทำการกำหนดเอาใจใส่กิริยาอาการทั้งหลายให้สอดคล้องกับขณะที่กิริยาอาการนั้นมีความเกี่ยวข้องก็จะสามารถรู้ซึ่งถึงความเป็นจริงของสภาวะนั้น ๆ ได้อย่างแน่นอน^{๑๒๐}

๕) การกำหนดรู้อารมณ์ ในขณะที่กายสัมผัส

เมื่อผู้เจริญวิปัสสนาภาวนากำหนดสภาวะอารมณ์ทั้งหลายทางอายตนะทั้ง ๖ เช่น กำหนดธาตุ ดิน มีลักษณะขุ่นแข็ง ดั่งนี้อยู่ ผัสสะก็กระทบขึ้นมาก่อน แล้วเวทนาซึ่งสัมปยุตด้วยผัสสะนั้น คือ เวทนาขั้นต้น ก็ปรากฏขึ้น สัญญา คือ สัญญาขั้นต้นก็ปรากฏขึ้น เจตนาร่วมกับผัสสะ คือ สังขารขั้นต้นก็ปรากฏขึ้น แล้วจิต คือ วิญญาณขั้นต้นก็ปรากฏขึ้น สิ่งที่เป็นรูปและอรูปรทั้งหลาย ปรากฏทางผัสสะ ด้วยอาการอย่างนี้^{๑๒๑}

การกระทบสัมผัสนั้นแผ่กระจายตั้งอยู่ทั่วสรรพางค์กาย ทั้งภายในและภายนอก ก็การกระทบหรือสัมผัสกันระหว่างกายภายในนั้น เรียกว่า อัชฌัตตสัมผัส เช่น เท้ากับเท้ากระทบกัน มือกับมือ มือกับเท้า มือเท้าและผมกระทบกับกาย ลื่นกับพื้น เสดล-น้ำลาย-อาหาร-น้ำกระทบกับลำคอ (ลูกกระเดือก) และเพดานปาก อาหารใหม่และอาหารเก่ากระทบกับลำไส้ เลือด ลม เนื้อ เอ็น กระดูก กระทบกันเอง ดั่งนี้เป็นต้น เรียกว่า เป็นการกระทบกายภายใน

ส่วนในขณะที่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนามีการกระทบสัมผัสกับวัตถุภายนอก (พหิตถวัตถุ) นั้น เรียกว่า พหิตถสัมผัส เช่น ในขณะที่สัมผัสกับวัตถุสิ่งของที่ไม่มีวิญญาณครอง เสื้อผ้าอารมณ์ ที่นั่ง ที่นอน หมอน มุ้ง ผ้าห่ม ผ้าเช็ดตัว พื้น ฝาผนัง เป็นต้น และในขณะที่กระทบสัมผัสกับวัตถุที่มีวิญญาณครอง เช่น สัตว์ใหญ่ สัตว์เล็ก มีเหลือบ ยุง เป็นต้น ก็ถ้าหากว่าการกระทบเหล่านั้นไม่ชัดเจน คือ ไม่พอที่จะทำให้เกิดความรู้สึก (เวทนา) ก็ให้ทำการกำหนดเพียงว่า “กระทบหนอ ๆ” เท่านั้นก็พอแต่ถ้าเวทนาไม่ว่าจะเป็นสุขหรือทุกข์ ปรากฏอันเนื่องมาจากการกระทบดังกล่าว จึงค่อยทำการกำหนดไปตามสภาพของเวทนานั้น ๆ ซึ่งมีลักษณะหรือรูปแบบในการกำหนดของใครของมัน ตามลักษณะของคำที่เป็นตัชชาบัญญัติโดยอาศัยภาษาใดภาษาหนึ่ง ซึ่งผู้ปฏิบัติใช้อยู่ในชีวิตประจำวันเพื่อเป็นการช่วยให้สภาวะแห่งอารมณ์ และเวทนาปรากฏชัด โดยนัย ดังนี้

หากรู้สึกร้อน ให้กำหนดว่า “ร้อนหนอ ๆ”

หากรู้สึกเย็น ให้กำหนดว่า “เย็นหนอ ๆ”

หากรู้สึกอุ่น ให้กำหนดว่า “อุ่นหนอ ๆ”

หากรู้สึกหนาว ให้กำหนดว่า “หนาวหนอ ๆ”

หากรู้สึกอับอ้าว ให้กำหนดว่า “อับอ้าวหนอ ๆ”

หากรู้สึกเหนื่อย ให้กำหนดว่า “เหนื่อยหนอ ๆ”

^{๑๒๐} พระมหาโสภณมหาเถระ(มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาธุณี, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๒๖๑.

^{๑๒๑} พระมหาพุทธโฆสเถระ, วิสุทธิมรรค เล่ม ๓, แปลโดย พระเมธีกิตติโยดม (พิณ กิตติปาโล) และธนิต อยู่โพธิ์, หน้า ๒๔๓

หากรู้สึกเจ็บ ให้กำหนดว่า “เจ็บหนอ ๆ”
 หากรู้สึกชา ให้กำหนดว่า “ชาหนอ ๆ”
 หากรู้สึกปวด ให้กำหนดว่า “ปวดหนอ ๆ”
 หากรู้สึกเสียด ให้กำหนดว่า “เสียดหนอ ๆ”
 หากรู้สึกคัน ให้กำหนดว่า “คันหนอ ๆ”
 หากรู้สึกเมื่อย ให้กำหนดว่า “เมื่อยหนอ ๆ”
 หากรู้สึกมีน ให้กำหนดว่า “มีนหนอ ๆ”
 เมื่อได้กระทบสัมผัสกับสิ่งใดสิ่งหนึ่งแล้วรู้สึกสบายผ่อนคลาย ก็ให้กำหนดว่า “สบายหนอ ๆ”

เมื่อได้กำหนดทุกกิริยาอาการสัมผัส ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว สภาวะลักษณะของธรรม ๕ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็จะปรากฏโดยตัวของมันเอง ผู้ปฏิบัติจะมองเห็นสภาวะ เป็นต้นเหล่านั้นได้ ตามที่สภาวะนั้นปรากฏเกิดขึ้นจริง ๆ การปรากฏเกิดขึ้นแห่งสภาวะธรรม และการรู้สภาวะของธรรมเหล่านั้น เป็นขั้นของญาณปริยญา ส่วนขั้นของตริณปริยญา และปหานปริยญานั้นพึงทราบว่าเป็นการปรากฏ และการรู้ซึ่งถึงการเกิดดับ และไตรลักษณ์มีอนิจจลักษณะ เป็นต้น ของสภาวะธรรมนั้น ๆ^{๑๒๒}

๕.๑) การกำหนดรู้กายปสาท

กายปสาท คือ รูปร่างกาย ผู้ปฏิบัติอาจรู้สภาวะลักษณะตามความเป็นจริงของกายปสาทนี้ ดังนี้ว่า “กายปสาทนี้มีเลือดลมตีเพียงพอต่อการกระทบสัมผัส”

หรือไม่ก็อาจรู้ระสวะของกายปสาทว่า “เป็นตัวนำไปสู่การกระทบ”

หรือไม่ก็อาจรู้ปัจจุภูมิตฐานของกายปสาทว่า “เป็นจุดที่ปรากฏการกระทบสัมผัส” หรืออาจรู้ปทัฏฐฐานของกายปสาทว่า “เนื่องจากมีรูปหยาบซึ่งเรียกว่ากัมมชฎุรูป จึงทำให้มีกายปสาทนี้ได้”^{๑๒๓}

๕.๒) การกำหนดรู้โณภูมัพพายตนะชนิดสามัญ

ในกรณีผู้ปฏิบัติรู้สัมผัสชนิดสามัญทั่วไปที่ยังไม่ได้เน้นเจาะจงนั้น ก็จะรู้ในลักษณะที่กว้าง ๆ เช่น รู้สภาวะลักษณะของโณภูมัพพายตนะโดยทำนองว่า “เป็นสภาวะที่ปรากฏอยู่บนกาย”

รู้ระสวะของโณภูมัพพายตนะว่า “กระทบได้”

รู้ปัจจุภูมิตฐานว่า “เป็นที่โคจรของการกระทบ (กายวิญญาณ)” หรือ “เป็นจุดกระทบ”^{๑๒๔}

๕.๓) การกำหนดรู้โณภูมัพพายตนะชนิดพิเศษ

ในกรณีที่ผู้ปฏิบัติรู้ปถวิธาคูที่ปรากฏชัดเป็นพิเศษนั้น ย่อมรู้สภาวะลักษณะของปถวิธาคูดังนี้ว่า “เป็นสภาวะธรรมที่แข็งกระด้าง อ่อนนุ่ม หยาบ ละเอียด”

รู้ระสวะ ดังนี้ว่า “ทำกิจ คือ การรองรับเอากองรูปหรือรูปทั้งหลาย”

รู้ปัจจุภูมิตฐานดังนี้ว่า “เป็นที่ตั้งของกลุ่มรูปหรือรูปทั้งหลายย่อมดำรงอยู่ ณ ที่ตรงนี้”

รู้ปทัฏฐฐานดังนี้ว่า “เนื่องจากมีรูปหยาบ กล่าวคือ กลุ่มธาตุ ๓ อย่างที่เหลือจากปถวิธาคู จึงทำให้เกิดความแข็งกระด้างหรืออ่อนนุ่ม เนื่องจากมีความเปียกชื้นจึงทำให้อ่อนนุ่ม หรือเนื่องจากมีความร้อน จึงทำให้อ่อนนุ่ม”

^{๑๒๒} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะฯ, หน้า ๙๑ (บทนำ).

^{๑๒๓} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาขุณี, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๒๖๓.

^{๑๒๔} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะฯ, หน้า ๙๒ (บทนำ).

มาปรากฏ และพึงกำหนดรู้ธรรมมารมณฺ์ทุกครั้งเมื่อมีการคิด ไม่ว่าจะเรื่องที่เกิดขึ้นจะน่าพอใจหรือไม่น่าพอใจก็ตาม ผู้ปฏิบัติใหม่มักจะมี ความฟุ้งซ่านมารบกวนเสมอ แต่ความฟุ้งซ่านจะหมดไปเอง เมื่อได้พัฒนาสติ และสมาธิให้มีกำลังมากขึ้น บางครั้งอาจนึกไปถึงข้อธรรมบางประการ ก็พึงกำหนดรู้สภาวะคิด ฟุ้งซ่านนั้นด้วย การกำหนดรู้ความฟุ้งซ่านจะทำให้เกิดวิปัสสนาญาณที่หยั่งเห็นความไม่เที่ยง และนำไปสู่ความดับทุกข์ได้เช่นกัน^{๑๒๘}

การตรีกิติ การใช้ความคิดกิติ การใคร่ครวญกิติ การเอาใจใส่ หรือแม้แต่การกำหนดรู้กิติ ล้วนเป็นจิตที่ตรีกินกิติ ซึ่งเป็นการเรียกโดยขมวดเอวกลุ่มมโนทวารวิถีจิต มากล่าวไว้เพื่อให้เข้าใจง่าย ทุกครั้งที่กลุ่มจิตเหล่านี้เกิด ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนามีหน้าที่ต้องกำหนดรู้ว่า “คิดหนอ..ตรีกหนอ..ใคร่ครวญหนอ... พิจารณาหนอ เอาใจใส่หนอ กำหนดหนอ” ซึ่งในขณะที่จิตเหล่านี้เกิดขึ้น บรรดา สภาวะธรรมทั้งหลาย เช่น มโนทวาร ธัมมารมณฺ์ มโนวิญญาณ ผัสสะ เวทนา เป็นต้น สภาวะธรรมใด สภาวะธรรมหนึ่ง ก็จะแสดงสภาวะลักษณะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งให้ปรากฏ ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา จะต้องกำหนดรู้สภาวะลักษณะ เป็นต้นเหล่านั้นตามความเป็นจริง

การปรากฏในขั้นนี้เป็นขั้นของญาติปริยญาไม่ถึงขั้นของตริยปริยญาและปะหานปริยญา แต่อย่างไร เพราะว่ามี ปริยญาทั้ง ๒ นี้ จะปรากฏตัวในขั้นตอนของการเห็นความเกิดดับและไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยง เป็นต้น เท่านั้น^{๑๒๙}

อีกนัยหนึ่งในกรณีที่มีมโนทวารวิชชนะยังไม่พ้นจากกระแสภวังค์ คำว่า “มโน” ก็นับทั้งภวังค์ และมโนทวารวิชชนะด้วย คำว่า ธมมา หมายถึง อารมณฺ์ คำว่า มโนวิญญาณ หมายถึง ขวนจิต ความจริง มโนทวาร ได้แก่ ภวังคจิตและมโนทวารวิชชนะจิต, ส่วนการหมายเอาหทัยวัตตในคำว่า มโนทวาร (ในมโนทวาร) นั้นเป็นการกล่าวโดยอ้อมในฐานะที่หทัยวัตตนั้น เป็นนิสสยะที่อาศัยของภวังคจิต และมโนทวารวิชชนะจิตเหล่านั้น

ฉะนั้น มโนทวาร ได้แก่มโนทวารวิชชนะจิตที่เป็นจิตเริ่มต้นการพิจารณาอารมณฺ์ และรวมถึงภวังคจิตก่อน ๆ ด้วย นอกจากนี้ แม้แต่หทัยวัตตรูปที่เรียกกันตามภาษาชาวบ้านว่า รูปหัวใจ ก็ยังได้ชื่อว่า มโนทวาร ไปด้วย โดยฐานอุปจาระ ในฐานะที่เป็นนิสสยะ กล่าวคือ ที่อาศัยของมโนทวารวิชชนะจิต และภวังคจิตเหล่านั้น ธัมมารมณฺ์ได้แก่รูปจิตเจตสิกทั้งหลายที่ผู้ปฏิบัติสามารถนำมากำหนดพิจารณาเป็นวิปัสสนาได้ นั่นก็คือ ปสาทรูป ๕ สุขุมรูป ๖ คือ อาโปธาตุ-อิทธิการูป-ปริสการูป-หทัยวัตตรูป-ชีวีตรูป-อาหารรูป และโลกียจิตเจตสิก มโนวิญญาณในที่นี้ได้แก่กามกุศลจิต อกุศลชวนจิต และตทาลัมมณจิต ส่วนผัสสะและเวทนา ในที่นี้ หมายถึง ผัสสะและเวทนาที่เกิดร่วมกับชวนจิต และตทาลัมมณจิตเหล่านั้น^{๑๓๐}

๖.๑) การกำหนดรู้ภวังคมโนทวาร

เมื่อผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาปฏิบัติจนกระทั่งวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้ว อาจทำให้เกิดความรู้สึกว่าช่วงของจิตที่กำหนดข้างหน้า และข้างหลังดูเหมือนว่าจะทิ้งช่วงห่างกันมากตัวอย่าง เช่น ในการคู้แขนเข้าแต่ละครั้งอาจต้องใช้จิตกำหนดหลายรอบ ซึ่งในการกำหนดรู้อาการดังกล่าว จิตที่กำหนดหลัง ๆ จะดูห่างจากจิตที่กำหนดก่อน ๆ จึงอาจทำให้ผู้ปฏิบัติคิดว่า อารมณฺ์ที่กำหนดนั้นน้อยไปหรือห่างไป ซึ่งความจริงแล้ว อารมณฺ์นั้นไม่ได้สั้นหรือห่างอย่างที่คิดแต่อย่างใด แต่เนื่องจากการกำหนดของผู้ปฏิบัตินั้นเป็นไปด้วย

^{๑๒๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูสงสาร, , หน้า ๒๑๘.

^{๑๒๙} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะฯ, หน้า ๙๔ (บทนำ).

^{๑๓๐} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาขุณี, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๒๗๒.

ความเร็ว จึงทำให้วางจิตทั้งหลาย ปรากฏออกมาในระหว่างแห่งวิถิจิตทั้งหลายด้วย ในช่วงเวลาเช่นนี้นั้น การเข้าไปสู่สภาวะความขาดช่วงของวิถิจิตทั้งหลายเรียกว่า เป็นการรู้วงค์มโนทวาร

แต่สำหรับการรู้อวิชฌมโนทวาร ตามความเป็นจริงนั้น เป็นการรู้ลักษณะของมโนทวาร การรู้ว่าอวิชฌะนั้น มีหน้าที่ทำกิจ คือ การพิจารณาเรียกว่า เป็นการรู้รู้สะ รู้การเอาใจใส่ในอารมณ์นั้น เรียกว่า เป็นการรู้ปัจจุภูมิตฐาน รู้ว่าเนื่องจากภวังคจิตขาดช่วงไป จึงได้เกิดการเริ่มต้นเอาใจใส่อารมณ์ จัดเป็นการรู้ปทัชฐานของอวิชฌมโนทวารนั้น ก็การรู้มโนทวารนี้ เปรียบเหมือนกับการรู้หทัยวัตถุรูปหรือรูปหัวใจนั่นเอง หมายความว่า เมื่อรู้รูปหัวใจ โดยถูกต้องตรงตามความเป็นจริงย่อมทำให้รู้ได้ว่า รูปหัวใจนั้นเป็นนิสสยะ กล่าวคือ ที่ตั้งที่อาศัยของจิตที่ทำการกำหนดพิจารณา จากนั้น ก็จะทำให้รู้ต่อไปว่า จิตเริ่มต้นนึกคิดตั้งแต่ตรงนี้ เริ่มต้นกำหนดตั้งแต่จุดนี้ก็การรู้เช่นจัดเป็นการรู้ลักษณะของอวิชฌมโนทวารนั่นเอง^{๑๓๑}

๖.๒) การกำหนดรู้ธัมมารมณ

สำหรับการรู้ลักษณะเป็นต้นของธัมมารมณที่เป็นปสาทรูป ๕ อาโปธาตุ และหทัย-รูปนั้น ได้เคยแสดงไว้แล้ว ส่วนการรู้ภาวรูป ตามความเป็นจริง ในขณะที่เกิดความนึกคิดหรือการทำอากัปกิริยาของหญิงของชายนั้นพึงทราบดังนี้ คือ การรู้ซึ่งถึงความเป็นธรรมชาติหญิงชายก็ดี รู้สาเหตุแห่งความเป็นหญิงชายก็ดี จัดเป็นการรู้สภาวะลักษณะของภาวรูป

รู้ว่ารูปดังกล่าวมีหน้าที่แสดงเป็นหญิง เป็นชายให้ปรากฏ เรียกว่า เป็นการรู้รู้สะ

รู้ว่ารูปดังกล่าวมีลักษณะอาการ เช่น รูปพรรณสัณฐาน อากัปกิริยาของหญิงชาย ปรากฏออกมา เรียกว่า เป็นการรู้ปัจจุภูมิตฐาน

รู้ว่ารูปดังกล่าวเกิดขึ้นโดยอาศัยรูปหยาบ เรียกว่า เป็นการรู้ปทัชฐานของภาวรูปนั้น

ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาที่สามารถกำหนดรู้เท่าทันธัมมารมณนั้น ย่อมทำให้รู้ชัดแม้กระทั่งชีวิตรูปหรือที่เรียกโดยทั่วไปว่า ชีวิต ซึ่งเป็นรูปที่ทำให้รูปทั้งหลายเป็นไปได้อย่างต่อเนื่องด้วยก็ชีวิตรูปนี้เกิดขึ้นและดับไปพร้อมกัน และเป็นกลุ่มเดียวกันเป็นรูปทั้งหลาย มีปสาทรูป เป็นต้น^{๑๓๒}

แต่ถึงกระนั้น ก่อนที่ชีวิตรูปนี้จะดับหายไป (ในช่วงที่เป็นรูปดิชณะ) ก็ยังอุตสาหช่วยเหลือเกื้อกูลปกป้องรักษาคุ้มครองรูปอื่น ๆ ให้มีอายุยืนยาวได้ด้วย ก็เพราะการเกื้อกูลของชีวิตรูปนี้เอง แม้ว่าปสาทรูปเก่า ๆ เป็นต้นจะดับหายไปแล้ว รูปใหม่ ๆ ก็ยังสามารถเกิดขึ้นได้อีก ณ ตรงจุดเดิม เป็นไปอย่างต่อเนื่องอยู่อย่างนี้จนกระทั่งดับขั้น ด้วยเหตุนี้ หากผู้ปฏิบัติได้เข้าไปรู้ความจริงของชีวิตรูป ก็จะสามารถรู้ซึ่งถึงลักษณะ เป็นต้น ของชีวิตรูปนี้ โดยทำนองนี้ว่า

รูปนี้ คือ ผู้รักษาคุ้มครองและเกื้อกูลรูปอื่น ๆ ให้มีชีวิตอยู่ นี่เป็นการรู้ลักษณะของชีวิตรูป

รูปนี้มีหน้าที่ (กิจ) ก่อให้เกิดรูปอื่น ๆ นี่เป็นการรู้รู้สะ

รูปนี้มีผลทำรูปอื่น ๆ สามารถตั้งอยู่ได้อย่างต่อเนื่อง นี่เป็นการรู้ปัจจุภูมิตฐาน

รูปนี้เกิดขึ้นโดยอาศัยมหาภูตรูปหรือรูปหยาบ นี่เป็นการรู้ปทัชฐาน

ในขณะที่ผู้ปฏิบัติทำการรับประทานอาหาร หากมีการกำหนดอยู่ อาหารรูป ก็จะปรากฏในการกำหนดนั้น ซึ่งถ้าหากผู้ปฏิบัติสามารถรู้อาหารรูปตามความเป็นจริงนั้น ก็จะพึงรู้โดยทำนองนี้ว่า

รูปนี้มีสภาวะเป็นไอชา กล่าวคือ เป็นสารอาหาร นี่เป็นการรู้ลักษณะของภาวรูป

^{๑๓๑} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะฯ, หน้า ๙๖ (บทนำ).

^{๑๓๒} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาขุณี, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๒๗๔.

รูปนี้มีหน้าที่ทำรูปอื่น ๆ เกิดขึ้นเจริญเติบโต และมีพลัง นี่เป็นการรู้รู้สะ
 รูปนี้มีลักษณะการอุปการะเกื้อกูลหนูนรูปอื่นๆ ไม่ให้เสื่อมย่อยยับไป นี่เป็นการรู้ปัจจุบันฐาน
 รูปนี้มีรูปอื่น เช่น ข้าว แกง ขนม เป็นต้น เป็นที่อาศัย นี่เป็นการรู้ปฏิฐาน^{๑๓๓}

อนึ่ง อัมมารมณฺที่ เป็นฝ่ายจิตเจตสิกนั้น พึงทราบว่ามีมากมายซึ่งในบางอย่างก็ได้แสดงไปแล้ว
 และบางอย่างก็จะได้นำมาแสดงในช่วงท้าย ๆ ดังนั้น เกี่ยวกับการรู้อัมมารมณฺที่ เป็นฝ่ายจิตเจตสิกจึงจะไม่
 นำมาแสดงเป็นเอกเทศทุกอย่างในที่นี้

๖.๓) การกำหนดรู้มโนวิญญาณ

ในกรณีที่ผู้ปฏิบัตินั้นเกิดปัญญาชัดตามความเป็นจริงในสภาวะลักษณะ เป็นต้น ของมโน
 วิญญาณหรือของจิตนั้น พึงทราบดังนี้

การที่ผู้ปฏิบัติรู้ว่า “จิตเป็นตัวรู้ ตัวคิด” จัดเป็นการรู้สภาวะลักษณะของจิต
 การที่ผู้ปฏิบัติรู้ว่า “จิตทำหน้าที่เพียงแค่การรับอารมณ์เท่านั้น” จัดเป็นการรู้ระของจิต
 การที่ผู้ปฏิบัติรู้ว่า “มีลักษณะที่มุ่งหน้าไปหาอารมณ์” จัดเป็นการรู้ปัจจุบันฐานของจิต
 การที่ผู้ปฏิบัติรู้ว่า “เป็นธรรมชาติที่เกิดขึ้นโดยอาศัยหทัยวัตถุ” จัดเป็นการรู้ปฏิฐานของจิต^{๑๓๔}

๖.๔) การกำหนดรู้มโนสัมผัส^{๑๓๕}

การที่ผู้ปฏิบัติรู้ซึ่งถึงการกระทบกันระหว่างอารมณ์กับจิตนั้น เป็นการรู้สภาวะลักษณะของ
 มโนสัมผัส

การที่ผู้ปฏิบัติรู้ว่า เป็นธรรมชาติที่ทำให้จิตคิดหรือสัมผัสกับอารมณ์ จัดเป็นการรู้ ระของมโน
 สัมผัส

การที่ผู้ปฏิบัติรู้ว่า เป็นลักษณะของการเผชิญหน้ากันระหว่างหทัยวัตถุรูป ความคิด (จิต) และ
 อารมณ์นั้น จัดเป็นการรู้ปัจจุบันฐานของมโนสัมผัส

การที่ผู้ปฏิบัติรู้ว่า เป็นธรรมชาติที่เกิดขึ้นโดยอาศัยอารมณ์ที่มาปรากฏทางทวาร เป็นต้น
 จัดเป็นการรู้ปฏิฐานของมโนสัมผัส

วิถีจิตที่มีอารมณ์ปรากฏทางใจ มีขณะจิตเกิดขึ้นดังนี้ คือ

น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ต---ต (วิภูตารมณฺ์วิถี)

อารมณ์ ๖ ที่ปรากฏทางใจมากที่สุด มีขณะจิต ๑๒ ขณะ ทำให้วิถีจิตเกิดได้มากที่สุด จนถึงต
 ทาลัมพะนะ ทำให้เห็นอารมณ์ที่ปรากฏชัดเจน

น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช (อวิภูตารมณฺ์วิถี)

พบในขณะที่เรากำหนดความฟุ้งซ่านที่ไม่ปรากฏชัดเจน

อนึ่ง วิสยัปปวัตติของมโนทวารกามวิถีตามนัยฎีกาจึงมี ๔ คือ^{๑๓๖}

^{๑๓๓} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะฯ, หน้า ๘๘ (บทนำ).

^{๑๓๔} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาขุณี, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๒๓๕.

^{๑๓๕} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะฯ, หน้า ๘๙ (บทนำ).

^{๑๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙๙.

๑. อติวิภูตารมณฺ์ หมายถึงอารมณ์ที่ปรากฏชัดเจนทางใจมากที่สุด
๒. วิภูตารมณฺ์ หมายถึงอารมณ์ที่ปรากฏชัดเจนทางใจ
๓. อวิภูตารมณฺ์ หมายถึงอารมณ์ที่ไม่ปรากฏชัดเจนทางใจ
๔. อตติวิภูตารมณฺ์ หมายถึงอารมณ์ที่ไม่ปรากฏชัดเจนทางใจเลย

การตั้งสติกำหนดรู้ อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ สักแต่ว่าอายตนะเป็นที่ต่อของชีวิต (คือระหว่างรูปกับรูป หรือระหว่างรูปกับนาม ให้ติดต่อกันเกิดความรู้ทางใจขึ้นได้) และเป็นทีไหลมาของบุญและบาป ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เป็นเพียงปรมัตถ์ คือ ชันธ์ อายตนะ ธาตุ สัจจะเท่านั้น^{๑๓๗} ผู้เจริญวิปัสสนากาวานากำหนดรู้รูปนามอยู่ที่ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง เป็นต้น ทำให้เกิดปัญญามองเห็นสภาวธรรมตามที่เป็นจริงของรูปนามได้ชั่วขณะ จึงควรกำหนดรู้รูปนามให้ทันปัจจุบันขณะที่กำลังเกิดขึ้น เพราะการกำหนดให้ทันปัจจุบันขณะเท่านั้น จึงจะสามารถรู้เห็นรูปนามตามความเป็นจริงได้ กระทั่งจิตมีความละเอียดประณีต เพียงพอที่จะหยุดกระบวนการรับรู้ เพียงสักแต่ว่ารู้ วิปัสสนาญาณที่แก่กล้าขึ้นนี้ จิตก็จะรับรู้การเกิดดับอย่างรวดเร็วของสภาวธรรม โดยจิตจะตั้งมั่นอยู่ในความระลึกรู้พระไตรลักษณ์ อันได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาของทุกสรรพสิ่ง^{๑๓๘} ปัญญาอันเกิดจากวิปัสสนาญาณนี้ เป็นปัญญาที่เกิดภายในของแต่ละบุคคลที่เข้าถึงเท่านั้น เป็นปัญญาอันอาศัยประสบการณ์ทางจิตโดยตรง ซึ่งต้องอาศัยการเจริญวิปัสสนากาวานา โดยการกำหนดรู้ปัจจัย หรือสภาวธรรมปัจจุบัน^{๑๓๙} รู้เห็นสภาวแท้จริงของรูปนามด้วยจิต เมื่ออายตนะภายใน และภายนอกกระทบกันแล้ว ก็จะทำให้วิถีจิตเกิดขึ้น เป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง วิบากบ้าง วนเวียนหลาย ๆ รอบ^{๑๔๐}

ในการเจริญวิปัสสนากาวานาโดยมีอายตนะ ๑๒ เป็นอารมณ์ ด้วยวิธีนี้ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมภายในธรรมภายนอก พิจารณาเห็นธรรมทั้งภายในภายนอก เห็นธรรมเป็นเหตุเกิดและดับอยู่ พิจารณาเห็นเหตุเกิดและดับในธรรมอยู่ว่า ภิกษุตั้งสติเฉพาะหน้าว่า “ธรรมมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณเจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยค้นหาและทฤษฎี และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้แล ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ อยู่^{๑๔๑}

สรุปคือ ในการรับรู้อารมณ์ทางอายตนะของผู้เจริญวิปัสสนากาวานานั้น หมายถึง การรับรู้สิ่งต่าง ๆ ที่มาปรากฏทางใจโดยผ่านทางทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ หากผู้ปฏิบัติไม่เพ่งจิตกำหนดรู้แล้ว จิตก็จะดำเนินเข้าสู่วิถีใหม่ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของอาการฟุ้งซ่าน ในทางตรงกันข้าม หากผู้เจริญวิปัสสนากาวานาได้เข้าถึงและรับรู้ถึงความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาของสภาวธรรมนั้น ๆ ในวิถีจิตเช่นนี้ จิตเพียงสักแต่ว่ารับรู้ว่ามี การเห็นเท่านั้น โดยไม่มีกิเลสเข้ามาปรุงแต่ง เมื่อตั้งจิตกำหนดรู้การเปลี่ยนแปลงโดยต่อเนื่องของรูปและนาม ก็จะเข้าถึงสภาวธรรมที่เป็นสัมมาทฤษฎี ผู้เจริญวิปัสสนากาวานาเพียงแต่มีสติกำหนดรู้ความเป็นไปของจิต และรู้เท่าทันจิตเท่านั้น

^{๑๓๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๙.

^{๑๓๘} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, , หน้า ๒๐๐.

^{๑๓๙} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๔๖/๒๖๘.

^{๑๔๐} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๗๗

^{๑๔๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๙.

๓.๒ สมาธิในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

๓.๒.๑ ความหมายตามศัพท์นัย

สมาธิ คือ ภาวะมีอารมณ์หนึ่งเดียวของกุศลจิต หมายถึง การดำรงจิตและเจตสิกไว้ในอารมณ์หนึ่งเดียว^{๑๔๒}

คำว่า สมาธิเป็นภาษาบาลี องค์ประกอบของคำนี้สามารถพิจารณาได้ ๒ นัย^{๑๔๓} คือ

๑) นัยที่ ๑ คือ “ธา” ธาตุ แปลว่า ทรง (ตั้ง รับ หรือวาง)^{๑๔๔} ประกอบด้วย “ส” บทหน้า “อา” สระหน้า และ “อิ” ปัจจัยเมื่ออาเทศนิกหิตเป็น “ม” และลบสระหน้า นัยนี้มุ่งแสดงให้เห็นถึงสภาพที่จิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว ดังคำกล่าวที่ว่า “สภาพที่จิตยินดีในอารมณ์เดียว ชื่อว่าสมาธิ”^{๑๔๕}

๒) นัยที่ ๒ คือ “สมุ” ธาตุ แปลว่า สงบ ระวัง^{๑๔๖} ตามด้วย “อาธิ” ปัจจัย นัยนี้มุ่งแสดงให้เห็นถึงความสงบลงจากการฟุ้งไปในอารมณ์ต่างๆ ดังคำกล่าวที่ว่า “ธรรมที่ข่มจิตอันฟุ้งไปในอารมณ์ต่างๆ ให้สงบลง ชื่อว่าสมาธิ”^{๑๔๗}

ในพระอภิธรรมปิฎกได้ให้ความหมายของคำว่าสมาธิไว้ว่า “ยา ตสมฺมึ สมเย จิตตสฺส จิตฺติ สณฺจฺจิตฺติ อวฺจฺจิตฺติ อวิสาโร อวิกุเขโป อวิสาหฺมฺมานสตา สมฺโภ สมฺมาธิทฺริยํ สมฺมาธิพลํ สมฺมาสมาธิ อโย ตสมฺมึ สมเย สมฺมาสมาธิ โหติ.”

การตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ สมฺมาธิทฺริยํ สมฺมาธิพละ ความตั้งใจชอบ นี้ชื่อว่า สมฺมาสมาธิ มีในสมัยนั้น^{๑๔๘}

ในคัมภีร์อภิธานวรรณนา คาถาที่ ๑๕๕ ว่า สมาธิ (ส, อา+ ธา ธารณ + อิ) จิตตั้งมั่น ความสงบ วิเคราะห์ว่า เอกการมมณฺเณ สฺกฺขุ อธาณํ สมาธิ สภาพที่จิตยินดีในอารมณ์เดียวชื่อว่า สมาธิ (อาเทศนิกหิตเป็น ม, ลบสระหน้า)

อีกอย่างวิเคราะห์ว่า นานาลมฺพณวิกุเขปวสฺปวตฺตํ อธิสงฺขาตํ จิตตพฺยธํ สมฺเมตฺติ สมาธิ ธรรมที่ข่มจิตอันฟุ้งไปในอารมณ์ต่างๆให้สงบลง ชื่อว่า สมาธิ (สมฺ อุปสมเ + อาธิ)^{๑๔๙}

อีกอย่างวิเคราะห์ว่า “สมาธิติ สฺกฺขุญฺโต สมาธิ อนิมิตฺโต สมาธิ อปฺปณฺหิตฺโต สมาธิ”^{๑๕๐} สฺกฺขุญฺตสมาธิ อนิมิตตสมาธิ และอปปณฺหิตสมาธิ ชื่อว่า สมาธิ^{๑๕๐}

ในพจนานุกรม มคธ-ไทย ได้ให้ความหมายคำว่า สมาธิไว้ว่า ความตั้งมั่น, ความตั้งใจมั่น, ความตั้งใจมั่นด้วยดีแห่งจิต, ความตั้งใจด้วยดีแห่งจิตในอารมณ์เดียว, ความไม่ส่ายไปแห่งจิต, ความสำรวมใจให้

^{๑๔๒} วิสุทธิ.(บาลี) ๑/๑๐๕, ขุ.ปฎิ.อ.(บาลี)๑/๑๙.

^{๑๔๓} พระมหาสมปอง มุฑิต แปลและเรียบเรียง, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๒๑๔.

^{๑๔๔} ธารณ-สทท.ธาตุ. (ไทย) ๒๘๕.

^{๑๔๕} เอกการมมณฺเณ สฺกฺขุ อธาณํ สมาธิ – อภิธาน.ฎีกา (บาลี) ๑๕๕.

^{๑๔๖} อุปสมเ-สทท.ธาตุ. (ไทย) ๖๑๘.

^{๑๔๗} นานาลมฺพณวิกุเขปวสฺปวตฺตํ อธิสงฺขาตํ จิตตพฺยธํ สมฺเมตฺติ สมาธิ-อภิธาน.ฎีกา (บาลี) ๑๕๕.

^{๑๔๘} อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๓๙/๓๐.

^{๑๔๙} ตูรายละเอียดใน วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๒๓๖/๑๗๕.

^{๑๕๐} พระโมคคัลลานเถระ, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, แปลโดย พระมหาสมปอง มุฑิต, หน้า ๒๐๙.

แน่วแน่, มีวิเคราะห์ว่า เอกาลมฺพเน สํ สฺกฺขุ อธาณํ สมภาติ (สัพฺพโพ ธารารณ อธิ ปัจจัย)^{๑๕๑} และ สมมา สมํ วา จิตฺตํ อาทธาตฺติ สมภาติ.

สมาธิใช้เป็นกุศลกรรมเป็นส่วนมาก แต่ในที่บางแห่งท่านต้องการให้ชัดจึงเติมศัพท์ที่บ่งชัดไว้ข้างหน้าคือ ฝ่ายตีท่านเติม สมมา เป็นสมมสมาธิ ฝ่ายชู้ท่านเติมมิจฉา เป็นมิจฉาสมาธิ^{๑๕๒}

๓.๒.๒ ความหมายตามอรรถนัย

สมาธิ แปลว่า ความตั้งมั่นแห่งจิต หมายถึง ภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งหรือการที่จิตแนบแน่นอยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งนาน ๆ การฝึกสมาธิก็คือกรรมวิธีในการฝึกฝนจิตให้แน่วแน่ฝึกกรรมพลังจิตและฝึกจัดระเบียบความคิดของตน เพื่อนำไปใช้ในชีวิตประจำวัน เช่น การศึกษาเล่าเรียน การทำงานให้มีประสิทธิภาพ การพัฒนาบุคลิกภาพ และอย่างสูงก็เพื่อใช้เป็นฐานของปัญญาการรู้อะไรทั้งหลายตามความเป็นจริง จนสามารถลดละหรือเลิกกิเลสได้ตามลำดับ อันเป็นเป้าหมายทางพระพุทธศาสนา สมาธิ เป็นภาวะกลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่วในตัวเอง สุดแต่จะนำไปใช้ในทางใด ถ้าใช้ในทางผิด เช่น เพื่อเบียดเบียนตนเองและผู้อื่นก็เป็น มิจฉาสมาธิ ถ้าใช้ในทางถูกก็เป็นสมมสมาธิ

ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายของคำว่า สมาธิไว้ว่า ความตั้งมั่นแห่งจิต, ความสำรวมใจให้แน่วแน่เพื่อให้จิตใจสงบหรือเพื่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้ง^{๑๕๓}

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), ได้ให้ความหมายของคำว่า สมาธิไว้ว่า สมาธิ หมายถึง การฝึกพัฒนาในด้านจิตใจ มีความสำคัญอย่างยิ่งเพราะจิตใจ เป็นฐานของพฤติกรรม เนื่องจากพฤติกรรมทุกอย่างเกิดขึ้นจากความตั้งใจหรือเจตนาและ เป็นไปตามเจตจำนงค์และแรงจูงใจที่อยู่เบื้องหลัง ถ้าจิตใจได้รับการพัฒนาให้ตั้งงามแล้วก็จะควบคุมดูแลและนำพฤติกรรมไปในทางที่ดีงามด้วย แม้ความสุขความทุกข์ในที่สุดก็อยู่ที่ใจยิ่งกว่านั้น ปัญญาจะเจริญงอกงามได้ต้องอาศัยจิตใจที่เข้มแข็งสู้ปัญหาเอาใจใส่ มีความเพียรพยายามที่จะคิดค้นไม่ทอดเลย ยิ่งเรื่องที่คิดหรือพิจารณานั้นยากหรือละเอียดลึกซึ้งก็ยิ่งต้องมี จิตใจที่สงบแน่วแน่ ไม่ฟุ้งซ่านไม่พลุ่งพล่านกระวนกระวาย คือ ต้องมีสมาธิจึงจะคิดได้ ชัดเจน เจาะลึกทะลุได้และมองเห็นทั่วตลอด จิตที่ฝึกดีแล้ว จึงเป็นฐานที่จะให้ปัญญาทำงาน และพัฒนาอย่างได้ผล^{๑๕๔}

๓.๒.๓ ระดับของสมาธิ

การเจริญสมาธิภาวนาในพระพุทธศาสนา จัดแยกสมาธิออกเป็น ๓ ระดับ คือ

๑) **ฌณิกสมาธิ** สมาธิชั่วขณะๆ (ตามอาการเกิด-ดับของอารมณ์ทั้งที่เป็นบัญญัติ และปรมาัตถ์) เป็นสมาธิขั้นต้น ซึ่งคนทั่วไปอาจใช้ประโยชน์ในการปฏิบัติหน้าที่การงานในชีวิตประจำวันให้ได้ผลดี และจะใช้เป็นจุดตั้งต้นในการเจริญวิปัสสนาก็ได้ แต่ไม่สามารถใช้เจริญญาณได้

^{๑๕๑} รูป.๕๘๒.

^{๑๕๒} พันตรี ป. หลงสมบุญ (ประยุทธ์ หลงสมบุญ), พจนานุกรม มจร-ไทย, (กรุงเทพมหานคร : คณะศิษย์วัดปากน้ำภาชีเจริญ, ๒๕๔๐), หน้า ๗๑๔.

^{๑๕๓} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๕๔, (กรุงเทพมหานคร : ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์ จำกัด(มหาชน), ๒๕๕๔), หน้า ๑๑๗๑.

^{๑๕๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), การศึกษา กับ การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๙), หน้า ๖๗.

เป็นสมาธิที่มีความตั้งมั่นหรือความสงบเพียงเล็กน้อยเป็นขณะๆ เป็นสมาธิของวิปัสสนากรรมฐาน แต่มีกำลังเทียบเท่าอุปปจารสมาธิของสมถกาวนาเพราะข่มนิวรณ์ได้เหมือนอุปปจารสมาธิ ในขณะนั้นจิตของผู้ปฏิบัติได้สงบจากนิวรณ์ทั้ง๕มีความผ่อนคลายปราศจากความพอใจในกามคุณที่ตนชอบปราศจากความไม่พอใจในสิ่งที่ตนไม่ชอบไม่มีความห่วงหาวนอนไม่มีความฟุ้งซ่านรำคาญใจ และไม่มี ความสงสัยในการปฏิบัติธรรม แม้ในขณะนั้นอาจมีความฟุ้งซ่านเกิดขึ้นบ้างผู้ปฏิบัติก็กำหนดรู้ได้ทันทีโดยไม่รู้เรื่องราวที่คิดว่าคืออะไร ผู้ปฏิบัติบางท่านสงสัยว่าเมื่อไหร่เราฟุ้งจริงหรือไม่ และคิดเรื่องอะไร เพราะจิตตามรู้ความฟุ้งซ่านได้ทันที โดยไม่มีสมมติบัญญัติคือปรุงแต่งถึงเรื่องที่เกิดขึ้นอยู่

๒) **อุปปจารสมาธิ** สมาธิเฉียด ๆ หรือสมาธิจวนจะแน่วแน่ เป็นสมาธิขั้นระงับนิวรณ์ได้ก่อนที่จะเข้าสู่ภาวะแห่งฌาน หรือสมาธิในบุพภาคแห่งอัปนาสมาธิ เป็นสมาธิเมื่อจิตตั้งมั่นโดยละนิวรณ์ทั้ง๕ได้ ถ้า มองในแง่การกำหนดอารมณ์กรรมฐานก็เป็นช่วงที่เกิดปฏิภาคนิมิต (เป็นภาพที่มองเห็นในใจของสิ่งที่ใช้ เป็นอารมณ์กรรมฐานซึ่งประณีตลึกซึ้งเลยจากขั้นที่เป็นภาพติดตาไปอีกขั้นหนึ่งเป็นการเกิดจากสัญญาบริสุทธิ์ ปราศจากสี ปราศจากมลทินสามารถนึกขยายหรือย่อส่วนได้ตามปรารถนา) เป็นสมาธิจวนเจียนจะแน่วแน่ โดยสมบูรณ์ใกล้จะถึงฌานเมื่อชำนาญแล้วก็จะแน่วแน่กลายเป็นอัปนาสมาธิ

๓) **อัปนาสมาธิ** สมาธิแน่วแน่หรือสมาธิที่แนบสนิท เป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งมีในฌานทั้งหลายถือว่าเป็นผลสำเร็จที่ต้องการของการเจริญสมาธิ อัปนาสมาธิเกิดขึ้นเมื่อองค์ฌานปรากฏชัดเจน กล่าวคือเมื่อวิตกวิจารณ์ปิติสุข และเอกัคคตาปรากฏชัดเจนโดยปราศจากนิวรณ์โดยสิ้นเชิง จัดว่าปฐมฌานยังไม่ ดิ่งลึกมากนัก ผู้ปฏิบัติอาจได้ยินเสียงดังที่รบกวนการปฏิบัติ หรือรู้สึกเจ็บเมื่อยงกัด เมื่อบรรลุนิยามานเป็น ต้นแล้วก็จะไม่มีสิ่งใดรบกวนการปฏิบัติได้อีก เป็นสมาธิในสมถกาวนาเป็นวิธิปฏิบัติที่มุ่งให้เกิดสมาธิคือการที่ จิตรับเอาอารมณ์เดียวเป็นเวลานานยอมทำให้จิตมีสมาธิเกิดขึ้น

อีกนัยหนึ่งจำแนกสมาธิ ๓ ประการคือ^{๑๕๕} ดังบาลีว่า ตวิธํ สมาธิํ ปริปุเรติ ขณิกสมาธิ อุปปจารสมาธิ อปนาสมาธิเนติ. ตสเสวํ ตสมิํ นิมิตเต ปุนปฺปุนิ มานสํ จาเรนตสฺส นีวรณานิ วิภขมณฺหติ สติ สนนติภูตฺติ อุปปาเร จิตฺตํ สมาธิยติ. ปฐมขณานาทิวเสน อปนาบปตตจิตตสเสว หิ อโย วิกุพฺพนา อปนาสมปฺพชฺติ.^{๑๕๖}

๑. ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ เป็นสมาธิขั้นต้น ซึ่งคนทั่วไปอาจใช้ประโยชน์ในการปฏิบัติหน้าที่ การงานในชีวิตประจำวันให้ได้ผลดี และจะใช้เป็นจุดตั้งต้นในการเจริญวิปัสสนาได้

๒. อุปปจารสมาธิ สมาธิเฉียดๆ หรือสมาธิจวนจะแน่วแน่ เป็นสมาธิขั้นระงับนิวรณ์ ได้ ก่อนที่จะ เข้าสู่ภาวะแห่งฌาน

๓. อัปนาสมาธิ สมาธิแน่วแน่ หรือสมาธิแนบสนิท เป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งมีในฌานทั้งหลาย ถือว่าเป็นผลสำเร็จที่ต้องการของการเจริญสมาธิ

อุปปจารสมาธิ เป็นสมาธิเมื่อจิตตั้งมั่นโดยละนิวรณ์ทั้ง ๕ ได้ ถ้ามองในแง่การกำหนดอารมณ์ กรรมฐานก็เป็นช่วงที่เกิดปฏิภาคนิมิต (ภาพที่มองเห็นในใจของสิ่งที่ใช้ เป็นอารมณ์กรรมฐานซึ่งประณีตลึกซึ้ง เลยจากขั้นที่เป็นภาพติดตาไปอีกขั้นหนึ่ง เป็นของเกิดจากสัญญาบริสุทธิ์ ปราศจากสี ปราศจากมลทิน สามารถนึกขยายหรือย่อส่วนได้ตามปรารถนา) เป็นสมาธิจวนเจียนจะแน่วแน่ใกล้จะถึงสภาวะฌาน^{๑๕๗} เมื่อ

^{๑๕๕} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ หน้า ๑๓๕ - ๑๔๖.

^{๑๕๖} นิท.อ. ๑/๑๕๘; ปฏิส. ๒๒๑; สงคณิ.อ.๒๐๗; วิสุทธิ. ๑/๑๘๔; ๒/๑๔๖; ๒/๑๐๙

^{๑๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๖.

ทำอุปจารสมาธิ จนชำนาญชำนาญคุ้นดีแล้ว ก็จะแน่วแน่กลายเป็นอัปนาสมาธิ เป็นองค์แห่งฌานต่อไป^{๑๕๘} ส่วนฌานิกสมาธิใช้ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา^{๑๕๙}

๓.๒.๔ ลักษณะของสมาธิ

อรรถกถาธัมมสังคณี^{๑๖๐} อธิบายลักษณะของสมาธิว่า “สมาธินั้น มีความเป็นประธานเป็นลักษณะ (ปาโมกฺขลกฺขโณ) สมาธิชื่อว่าเป็นประธานแห่งธรรมเหล่านั้นแม้ทั้งหมด เพราะกุศลธรรมทั้งปวงสำเร็จด้วยสมาธิ เหมือนช่อฟ้าแห่งเรือนยอดชื่อว่าเป็นประธานเพราะยึดทัพสัมภาระที่เหลือ

และมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ (อวิกฺเขปลกฺขโณ) สมาธิชื่อว่ามี ความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ เพราะไม่ให้สหาตธรรมทั้งหลายฟุ้งซ่านกระจัดกระจาย เหมือนพระราชากอมทัพเสด็จไปสู่ที่ทหารประชุมกัน เนื่องแน่น ย่อมคล้อยตามพระราชานั้นแหละ

อีกอย่างหนึ่ง สมาธิคือเอกัคคตาแห่งจิตนี้ มีความไม่ซ่านไปเป็นลักษณะ หรือมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ (วิสารณลกฺขโณ วา อวิกฺเขปลกฺขโณ วา) มีการประมวลมาซึ่งสหาตธรรมทั้งหลายเข้าด้วยกัน เป็นรสร (สหาตทานํ สมฺปิณฺฑโรโส) ดุจน้ำประมวลจุนสำหรับอาบน้ำ (ทำจุนให้เป็นก้อน) มีความเข้าไปสงบเป็นปัจจุภูฐาน หรือมีญาณเป็นปัจจุภูฐาน (อุปสมปจฺจุภูจฺจาโน ญาณปจฺจุภูจฺจาโน) บุคคลมีจิตตั้งมั่นแล้ว ย่อมเห็นตามความเป็นจริง ว่าโดยพิเศษ สมาธิมีสุขเป็นปทัฏฐาน (สุขปทัฏฐาน) บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นความตั้งอยู่แห่งจิต เหมือนการตั้งอยู่แห่งเปลวประทีปทั้งหลายในที่ปราศจากลม ฉะนั้น”

คัมภีร์วิวัฏฐกัณฑ์ท่านกล่าวลักษณะพิเศษของสัมมาสมาธิไว้ ๔ ประการ คือ (๑) อวิกเขปลกขโณ มีความไม่ซัดส่ายไปเป็นลักษณะ (๒) สมาธานโรโส มีความที่จิตตั้งมั่นเป็นกิจ (๓) มิจฺฉาสมาธิปหานปจฺจุภูจฺจาโน มี การละความตั้งใจมั่นผิดเป็นผลปรากฏ (๔) สทฺธาทิโรตฺตบปอบปิจฺฉตาทิคุณปทัฏฐาน มีความดีธรรมคือ สัทธา ทิริ โอตตปยะและ ความเป็นผู้มักน้อยเป็นต้นเป็นเหตุใกล้

สมาธินั้นมีความไม่พลาญไปเป็นลักษณะ หรือว่ามี ความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะก็ได้ มีการประมวลสหาตธรรมทั้งหลายไว้ให้เป็นกลุ่มเป็นกิจ ดุจน้ำผนึกเอาจุนสำหรับสنانไว้ให้เป็นก้อน ฉะนั้น มีความสงบระงับไม่หวั่นไหวเป็นผล มีความสุขเป็นเหตุใกล้โดยพิเศษ^{๑๖๑} สมาธินี้บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นความตั้งอยู่แห่งจิต ดุจความตั้งอยู่แห่งเปลวประทีปในที่ไม่มีลม ฉะนั้น^{๑๖๒}

ความตั้งมั่นแห่งจิตเป็นลักษณะของสมาธิ การครอบงำความโกรธได้เป็นรสร ความสงบนิ่งแห่งจิตเป็นปทัฏฐาน ความไม่ประกอบด้วยกิเลสและจิตที่บรรลุลหุตพันเป็นสมาธิ^{๑๖๓}

ลักษณะที่จิตตะของเอกัคคตาเจตสิก

สภาวะของเอกัคคตาเจตสิก เป็นปรมาัตถธรรมอย่างหนึ่ง ซึ่งนับเนื่องในสังขารชั้น เพราะเป็นสภาวะธรรมที่ปรุงแต่งจิตให้เกิดความรู้อารมณ์ที่เป็นพิเศษออกไปจากเวทนาชั้นและสัญญาชั้น ด้วยการนำ

^{๑๕๘} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/๙๒/๖๒๔.

^{๑๕๙} อัง. อฏฺฐก. (บาลี) ๒๓ / ๑๖๐ / ๓๐๘-๓๑๑.

^{๑๖๐} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๗๕/๑/-/๓๐๑-๓๐๒.

^{๑๖๑} สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล. หน้า ๑๓๔.

^{๑๖๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕๑.

^{๑๖๓} พระอุปัชฌาย์, วิมุตติมรรค แปล, พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะแปล, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พ.ศ.๒๕๔๘) หน้า ๔๑.

สัมปยุตตรธรรมให้ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวโดยอาศัยคุณสมบัติพิเศษเฉพาะตนที่ไม่เหมือนสภาวะธรรมอื่น ๔ ประการ ที่เรียกว่า วิเสสลักษณะหรือลักษณะที่จตุกะ ดังนี้

(๑) อวิสารลกขณา วา อวิกเขปนลกขณา มีการไม่กระจัดกระจายเป็นลักษณะ หรือ มีความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นลักษณะ หมายความว่า เอกัคคตาเจตสิกนี้ เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ย่อมเป็นสภาวะธรรมที่ไม่มีการกระจัดกระจาย คือ ย่อมตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว และทำให้สัมปยุตตรธรรมคือจิตและเจตสิกอื่น ๆ ที่เกิดพร้อมกับตนตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวกันได้ ไม่ว่าอารมณ์นั้นจะเป็น รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสอารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ หรืออัมมารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือไม่ว่าอารมณ์นั้นจะเป็นอารมณ์ประเภทใด คือ จะเป็นอดีตอิฏฐารมณ์ อารมณ์ที่น่าปรารถนาอย่างยิ่ง อิฏฐัมมัตตารมณ์ อารมณ์ที่น่าปรารถนาปานกลาง หรือ อนิฏฐารมณ์ อารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาก็ตาม เอกัคคตาเจตสิก ย่อมเข้าไปสงบอยู่ในอารมณ์เหล่านั้นได้ และทำให้สัมปยุตตรธรรมที่เกิดพร้อมกับตนตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวนั้นด้วย โดยไม่กระจัดกระจายไปในอารมณ์อื่นจนกว่าจะหมดกำลังและดับลง

(๒) สหชาตานุสสมปิณฑนรสา มีการรวบรวมสหชาตธรรม ที่เกิดพร้อมกันกับตน เป็นกิจ หมายความว่า เอกัคคตาเจตสิก เมื่อปรากฏเกิดขึ้นแล้ว ย่อมทำให้จิตและเจตสิกอื่น ๆ และจิตตชรูป ที่เกิดพร้อมกับตน สามารถรวมกันเป็นหนึ่งเดียวได้โดยไม่กระจัดกระจาย คือ เมื่อเอกัคคตาเจตสิก เป็นสภาวะธรรมที่สงบ ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์อันเดียวแล้ว ย่อมทำให้สัมปยุตตรธรรมที่เกิดพร้อมกันกับตน รวมเข้ามาตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์นั้นด้วย และทำให้สหชาตธรรม คือ จิตตชรูปที่เกิดพร้อมกับตนมีความสงบตามไปด้วย เปรียบเสมือนฝุ่นละอองที่อยู่ตามสถานที่ต่าง ๆ มีบ้านเป็นต้น เมื่อบุคคลต้องการจะกวาดฝุ่นละออง ถ้าไม่เอาน้ำพรมเสียก่อน เวลากวาด ฝุ่นละอองย่อมปลิวฟุ้งกระจายไปทั่วทำให้กวาดไม่สะดวก และไม่อาจกวาดให้สะอาดทั้งหมดได้ แต่ถ้าเอาน้ำพรมเสียก่อนน้ำย้อมรวมเอาฝุ่นละอองให้เกาะติดกัน เมื่อทำการกวาด ย่อมทำได้สะดวกและกวาดให้สะอาดทั้งหมดได้ เพราะน้ำมีน้ำหนัก เมื่อประพรมลงที่พื้นย่อมจับเกาะอยู่กับพื้นไม่ฟุ้งกระจายขึ้นข้างบน และทำให้ฝุ่นละอองต่าง ๆ เปียกและเกาะติดกันเป็นก้อน ฉนั้นใด เอกัคคตาเจตสิกก็เปรียบเหมือนน้ำ ฉะนั้น เพราะเอกัคคตาเจตสิกมีความสงบอยู่กับอารมณ์เดียว จึงสามารถทำให้สัมปยุตตรธรรมเกิดพร้อมกันกับตน สามารถตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวได้ และเมื่อตนเองมีความสงบ ย่อมทำให้จิตตชรูปที่เกิดพร้อมกันกับตน ที่เรียกว่า สหชาตธรรม สงบตามไปด้วย

(๓) อุปสมปจจุภูจฺจนา มีความสงบเป็นอาการปรากฏหมายความว่า เมื่อโยคีบุคคลกำลังพิจารณาถึงสภาพของเอกัคคตาเจตสิกแล้ว ย่อมทราบได้ว่า อาการสงบนิ่งอยู่ในอารมณ์อันเดียวนั้นแหละ เป็นอาการปรากฏของเอกัคคตา หรือสภาพความสงบกาย และสงบใจที่ปรากฏเป็นอาการสงบเสงี่ยมได้ ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจแห่งเอกัคคตาเจตสิก อุปมาเหมือนดวงไฟที่ตั้งอยู่ในที่สงบนิ่ง เปลวไฟที่ลุกอยู่ ย่อมตั้งตั้งตรงนิ่งอยู่ไม่มีอาการไหวไปมา ฉนั้นใด เอกัคคตาเจตสิก และสัมปยุตตรธรรมทั้งหลายที่เกิดพร้อมกันกับเอกัคคตานั้น ย่อมสงบอยู่ในอารมณ์ไม่ซัดส่ายไปในอารมณ์อื่นก่อนหมดอายุของตนเองไป และทำให้จิตตชรูป คือ อาการของรูปที่เกิดจากจิตนั้นพลอยสงบนิ่งตามไปด้วย ฉนั้นนั้นเหมือนกัน

(๔) สุขปทฺฐาณา มีความสุข เป็นเหตุใกล้ให้เกิด หมายความว่า เอกัคคตาเจตสิกจะปรากฏให้พิจารณาเห็นได้เด่นชัดขึ้น ต้องอาศัยสุขเวทนา เป็นเหตุใกล้ เพราะธรรมชาติผู้มีความสุขกาย จิตใจของผู้นั้นโดยมาก ย่อมมีความสุขสงบได้โดยง่าย ถ้าไม่มีความสุขกายแล้วความสงบใจก็เป็นไปด้วยได้ยาก แม้ความสุขกายนั้นจะเป็นเพียงชั่วขณะหนึ่งก็ตาม แต่ย่อมทำให้เอกัคคตาเจตสิกเกิดขึ้นได้ชั่วขณะเล็ก ๆ เหมือนกัน แต่ถ้าความสุขกายมีความสุขมาก ย่อมทำให้เอกัคคตาเจตสิกมีความสงบตั้งมั่นได้นาน เช่น บุคคลที่เจริญ

กรรมฐาน จนจิตแนบแน่นอยู่ในอารมณ์เดียวได้ ก็เพราะบุคคลนั้นไม่มีทุกข์ทางกายนั้นเอง จึงทำให้สมาธิจิตถึงความแนบแน่น เป็นอุچارสมาธิ และอัปนาสมาธิโดยลำดับ^{๑๖๔}

๓.๒.๕ ลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิ

สมาธิโดยลักษณะคือมีลักษณะแสดงถึงความบริสุทธิ์แห่งจิตความตั้งมั่นของจิต และ ความควรแก่การงานของจิต^{๑๖๕} ความบริสุทธิ์ และลักษณะของความตั้งมั่นของจิตนี้จากการศึกษาพบว่าเป็นการแสดงสภาวะที่ไม่ฟุ้งซ่านแห่งสมาธิในทริยเป็นการแสดงอำนาจแห่งสมาธิและสำหรับความควรแก่การงานของจิตผู้ศึกษามีความเห็นว่าเมื่อจิตอ่อนนุ่มควรแก่การงานก็จะสามารถฝึกจิตได้ง่ายสามารถใช้สมาธิให้ถูกทางเพื่อจุดหมายในการหลุดพ้นเป็นไปเพื่อปัญญาที่รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความจริงเป็นสมาธิที่ใช้ประกอบกับวิปัสสนาหรือเพื่อสร้างปัญญาที่รู้แจ้งสมาธิในพระพุทธศาสนาจำแนกได้ดังนี้^{๑๖๖}

คัมภีร์วินัยปิฎกกล่าวลักษณะของจิตเป็นสมาธิว่า “เรานั้นเมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสเครื่องยั่ววน ปราศจากอุปกิเลส อ่อน ควรแก่การงาน ตั้งมั่นถึงความไม่ออกแวกเหวี่ยงไหวอย่างนี้ ย่อมโน้มน้ำจิตไปเพื่ออุปเพณิวาสนาสุตติญาณ”^{๑๖๗}

จิตที่ฝึกอบรมดีแล้วเป็นจิตที่สมบูรณ์มีสมรรถภาพสูง และพัฒนาต่อไปถึงขั้นเป็นปัญญา มีลักษณะ ๔ ประการ^{๑๖๘} ได้แก่

๑. ความปรากฏแห่งอารมณ์ (อารมณ์ณสส อุปฺภูจฺจัน)
๒. ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต (สมฺม จิตฺตสส อวิกฺโขโป)
๓. ความตั้งมั่นแห่งจิต (สมฺม จิตฺตสส อธิจฺจฺจัน)
๔. ความผ่องแผ้วแห่งจิต (สมฺม จิตฺตสส โวทานํ สมฺม)^{๑๖๙}

ในการเตรียมจิตให้พร้อมที่จะทำงาน อันเป็นงานทางจิต คือ ฝึกจิตให้พร้อมด้วยสมถะมาแล้วจึงเป็นจิตควรแก่การงาน มีสมาธิ มีลักษณะดีที่สุด มีความสัมพันธ์กับความมุ่งหมายของสมาธิคือมีความเหมาะสมแก่การใช้งาน ตามหลักพระพุทธศาสนาคือการงานทางปัญญา เป็นจิตที่พร้อมที่จะเป็นพื้นที่ปฏิบัติการของปัญญา ในการพิจารณาสภาวะธรรมให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริง ซึ่งก็ต้องเป็นสมาธิที่ถูกต้อง มีภาวะที่ใสสว่างโล่งโปร่ง ไม่มีสิ่งบดบัง บีบคั้น ชัดขวาง มีอิสระ เป็นตัวของตัวเอง ต้นตัวเบิกบานพร้อมที่จะใช้ปัญญา ซึ่งประกอบด้วยลักษณะหลักๆ ๓ ประการ คือ ๑. มีความบริสุทธิ์ผุดผ่อง (บริสุทธิ์โธ) ๒. ตั้งมั่นด้วยดี (สมาธิโธ) ๓. สมควรแก่การงาน สิ่งที่จะต้องทำ (กมฺมณียโธ)

จิตที่ได้ผ่านการฝึกปรืออบรมมาแล้ว เป็นสมาธิ มีคุณภาพสมรรถภาพ มีคุณภาพสูง มีความสามารถดีที่สุด มีลักษณะ ๔ ประการ ดังนี้^{๑๗๐}

^{๑๖๔} พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร, พระอภิธรรม เจตสิกปรมัตถ์, หน้า ๑๔๕ - ๑๔๗.

^{๑๖๕} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมโฆษณอรรถาณุกรม (ฉบับย่อ), (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด. ภาพพิมพ์, ๒๕๓๓), หน้า ๒๒๙.

^{๑๖๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๗๔-๗๕

^{๑๖๗} วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๒/๖, ที.สี.(ไทย) ๙/๓๒๑/๗๗.

^{๑๖๘} ที. ปา. (ไทย) ๑๑ / ๓๐๒/๒๕๔-๒๕๕

^{๑๖๙} ชู. ปฎิ. (ไทย) ๓๑ / ๓๙๖ / ๑๔๗.

^{๑๗๐} พระธรรมปิฎก, (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ ๒๕๓๘, หน้า ๘๓๐.

๑. มีความแข็งแรง มีพลังมาก เปรียบเหมือนกระแสน้ำที่ถูกควบคุมให้ไหลพุ่งไปในทิศทางเดียว ย่อมมีกำลังและความแรงกว่าน้ำที่ถูกปล่อยให้ไหลแตกกระจายออกไป
๒. มีความราบเรียบ สงบนิ่ง เหมือนสระ หรือบึงน้ำใหญ่ ที่มีน้ำนิ่ง ไม่มีลมพัดมาถูกต้อง ไม่มีสิ่งรบกวนทำให้กระเพื่อมหวั่นไหวเลย
๓. มีความใสกระจ่าง มองเห็นอะไรๆ ได้ชัดเจน เหมือนน้ำที่สงบนิ่ง ไม่เป็นลูกคลื่น และไม่มีฝุ่นละออง เพราะฝุ่นละอองที่มีได้ตกตะกอนนอนก้นหมดแล้ว^{๑๗๑}
๔. มีความนุ่มนวล ควรแก่งาน หรือเหมาะสมแก่การใช้งาน เพราะไม่เคียด ไม่กระด้าง ไม่ขุ่น ไม่ขุ่นมัว ไม่สับสน ไม่เร่าร้อน ไม่กระวนกระวาย^{๑๗๒}

ลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิ เมื่อนิเวรณถูกกำจัดไปด้วยองค์ธรรมนั้นๆ แล้วจิตก็เป็นสมาธิ จิตที่เป็นสมาธิจะเป็นจิตที่มั่นคง แน่วแน่ สงบ ไม่ซัดส่ายฟุ้งซ่าน ใสกระจ่าง มีพลังและควรแก่การงานเป็นต้น ในพระสูตรได้แสดงลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิถึงขั้นฌาน ในพระบาลีเรียกว่า จิตพร้อมด้วยองค์ ๘ (อภิญ्ञาคสมันนาคตจิต)^{๑๗๓} ดังนี้ ๑. ตั้งมั่น (สมาหิต) ๒. บริสุทธิ์ (ปารีสุทธิ) ๓. ผ่องใส (ปริโยทต) ๔. ปลอดภัย (อนงค) ๕. ปราศจากสิ่งมัวหมอง (วิคตูปกิเลส) ๖. นุ่มนวล (มุกฤต) ๗. ควรแก่การงาน (กัมมเนย) ๘. ไม่หวั่นไหว (อาเนญชุปัตต)^{๑๗๔}

จิตที่ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการนี้ เหมาะแก่การนำไปใช้ในการงานทางปัญญาได้ดีที่สุด คือใช้ในการพิจารณาให้เกิดความรู้เข้าใจถูกต้องแจ่มชัดและใช้ในทางบำเพ็ญปัญญาประเภทอภิญญาอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ เช่น วิชา ๘ ได้แก่

๑. วิปัสสนาญาณ ญาณอันนับเข้าในวิปัสสนา
๒. มโนมยทธิญาณ ฤทธิ์ทางใจ
๓. อิทธิวิธีญาณ แสดงฤทธิ์ได้
๔. ทิพยโสตญาณ หูทิพย์
๕. เจโตปริยญาณ กำหนดใจผู้อื่นได้
๖. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติได้
๗. ทิพพจักขุ ตาทิพย์
๘. อาสวักขยญาณ รู้จักทำอัสวะให้สิ้น เป็นปัญญาประเภทโลกุตตระ^{๑๗๕}

ลักษณะเด่นที่สุดของจิตที่เป็นสมาธิซึ่งสัมพันธ์กับจุดมุ่งหมายของสมาธิด้วย คือ ควรแก่การหรือเหมาะแก่การใช้งานในทางพระพุทธศาสนา คือ งานทางปัญญาในการพิจารณาสภาวธรรมให้เกิดความรู้แจ้งตามความเป็นจริง และสมาธิที่ถูกต้องไม่ใช่อาการที่จิตหมดความรู้สึกปล่อยตัวตนเข้าร่วมหายไปทำอะไรๆ แต่เป็นสภาวะที่ใสสว่างโปร่งโล่ง หลุดออกจากสิ่งบังคับบีบคั้นกั้นขวาง เป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเอง ตื่นอยู่เบิกบาน พร้อมทั้งจะใช้ปัญญาเป็นจิตที่ตั้งอยู่ในอารมณ์อย่างสม่ำเสมอทำให้องค์ธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกับมันผินผิกกำลังประสานกัน เป็นจิตไม่พรา ไม่ฟุ้งกระจาย เสมือนน้ำที่ผินผิกประสานกับแบ่งเข้าเป็นก้อนเดียว

^{๑๗๑} ดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๙/๘๔.

^{๑๗๒} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑ - ๑๒/๒๑.

^{๑๗๓} ที. สี. ๙ / ๑๓๑ / ๗๒.

^{๑๗๔} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๒/๖.

^{๑๗๕} ที. สี. ๙ / ๑๓๑ - ๑๓๘ / ๑๐๑ - ๑๑๐.

ทำให้จิตต่อเนื่องอย่างแน่นแฟ้น มั่นคง เหมือนเปลวเทียนในที่ตั้งกลม ติดไฟสงบนิ่ง ลูกใหม่ไปเรื่อย ๆ ส่องสว่างสม่ำเสมอเป็นอย่างดี^{๑๗๖}

๓.๒.๖ ความสำคัญของสมาธิ

สมาธิมี ๓ ประเภท คือ

๑) อุบัติสมาธิ ความที่จิตตั้งมั่นในอารมณ์บัญญัติ แต่ไม่ถึงระดับที่เป็นฌาน เป็นสมาธิที่อยู่ในขั้นมหากุศล แต่มีอุคคหนิมิตเป็นอารมณ์ ทั้งนิเวรณต่างๆ ก็สงบเงียบ ดังนั้น ผู้ที่เข้าถึงอุบัติสมาธินี้จึงเรียกว่า ได้อุบัติฌาน

๒) อธิปัตนาสมาธิ ความที่จิตตั้งมั่นแน่นในอารมณ์บัญญัติ^{๑๗๗} หรือปรมัตถ์ ถึงระดับที่เป็นฌาน เป็นสมาธิที่อยู่ในขั้นมหัคคตกุศล มีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์ด้วย และนิเวรณถูกประหาณเป็นวิกขัมภนปหาน^{๑๗๘} ด้วย องค์ฌานทั้งหลายย่อมเกิดมีกำลัง เมื่ออธิปัตนาสมาธิเกิดขึ้น จิตตถกวางค์วาระเดียวแล้วย่อมตั้งอยู่ คือ เป็นไปตามทางกุศลชวณะโดยลำดับ ตลอดทั้งคืนทั้งวันที่เดียว เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีกำลังแข็งแรงลุกขึ้นจากที่นั่งแล้ว พังยืนอยู่ทั้งวัน

๓) ขณิกสมาธิ ความที่จิตมีสติระลึกรู้อารมณ์ปรมัตถ์(รูป-นาม, ชันธ ๕) ที่ละขณะๆ ตั้งมั่นต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาที่จิตรับรู้อารมณ์ (ขณะที่ยังไม่หลับ)

สมาธิ ๓ ประการนั้น ไม่ว่าจะเป็นอุบัติสมาธิ หรืออธิปัตนาสมาธิ กล่าวไว้ตามสมถยานิก (ผู้เจริญสมถะแล้วอาศัยสมถะเป็นบาทของวิปัสสนา) โยคีที่กำหนดวิปัสสนาโดยตั้งอยู่บนพื้นฐานสมาธิทั้งสองนั้นเรียกว่า สมถยานิกบุคคล หมายถึง บุคคลผู้ที่น่าเอาสมถะเป็นเครื่องนำทาง หรือบุคคลผู้ไปสู่มรรคผลนิพพานโดยอาศัยสมถะเป็นยานพาหนะ ด้วยเหตุนี้ อุบัติสมาธิและอธิปัตนาสมาธิจึงได้ชื่อว่า เป็นจิตตวิสุทธิ^{๑๗๙} ของบุคคลผู้เป็นสมถยานิกะ ส่วนขณิกสมาธิกล่าวไว้ตามวิปัสสนายานิก (ผู้เจริญวิปัสสนาโดยตรง)

กระบวนการฝึกอบรมอินทรีย์ (ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา) ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นกระบวนการเจริญภาวนาให้เกิดปัญญา จนถึงขั้นบรรลุมรรค ผล นิพพาน

ในกระบวนการเจริญภาวนานั้น มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องพยายามทำสมาธิให้ได้เสียก่อน โดยมีศีลบริสุทธ์ด้วย ศีลนั้นคือระเบียบควบคุมรักษากายวาจาใจให้เรียบร้อยว่าโดยประเพณีทั้งของชาวบ้านและของนักบวชแต่เมื่อก้าวโดยรวบยอดแล้วมีอย่างเดียว คือ เจตนาในเมื่อเรามีสติระลึกรู้ได้อยู่เสมอเพื่อควบคุมใจให้รู้จักละอายต่อการทำชั่วเสียหาย และรู้สึกตัวกลัวผลของความชั่วจะตามมาพยายามรักษาใจให้อยู่ในแนวทางแห่งการปฏิบัติที่ถูกที่ควรเป็นศีลอย่างดีอยู่แล้ว ตามธรรมดา เมื่อเราใช้เสื้อผ้าที่สกปรกและตัวเองก็สกปรกย่อมทำให้จิตใจอึดอัดไม่สบาย แต่ถ้าหากเรารู้จักรักษาความสะอาดทั้งร่างกายและเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มย่อมทำให้จิตใจผ่องใสเบิกบาน ดังนั้นเมื่อศีลไม่บริสุทธ์เพราะกายวาจาสกปรกก็เป็นผลให้จิตใจเศร้าหมอง ขัดต่อการ

^{๑๗๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม(ฉบับปรับปรุงและขยายความ), หน้า ๘๓๐.

^{๑๗๗} อภิ.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๕๓๒.

^{๑๗๘} วิกขัมภนปหาน หมายถึง การดับกิเลสด้วยการขมไว้ ของท่านผู้บำเพ็ญฌาน ย่อมขมนิเวรณไว้ได้ตลอดเวลาที่อยู่ในฌานนั้นเท่านั้น ดูใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๒๘.

^{๑๗๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาดอ), วิปัสสนาปฏิบัติวิปัสสนา(ฉบับสมบูรณ์), จำรูญ ธรรมดา แปล, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสารสันไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า๖๑.

ปฏิบัติธรรมและเป็นเครื่องกันใจมิให้บรรลุถึงจุดหมายทั้งนี้ขึ้นอยู่กับจิตใจที่ได้รับการฝึกมาดีหรือไม่เท่านั้น เพราะใจเป็นผู้สั่งให้พูดให้ทำ ฉะนั้นเราจึงต้องมีการฝึกจิตใจต่อไป

หากทำสมาธิยังไม่ได้ ก็ไม่มีทางที่จะเกิดวิปัสสนาปัญญาขึ้น สมาธิจึงเป็นบันไดขั้นต้นที่ก้าวไปสู่การเจริญวิปัสสนาปัญญา เมื่อจิตของผู้ปฏิบัติตั้งมั่นในสมาธิจนมีกำลังดีแล้ว แม้แต่จะอยู่แค่เพียงอุปัฏฐากสมาธิ จิตของผู้ปฏิบัติก็ย่อมมีกำลังและอยู่ในสภาพที่นุ่มนวล ควรแก่การเจริญวิปัสสนา

๓.๒.๗ ความสำคัญของฌาน

สภาวะฌานที่เป็นผลสำเร็จของสมาธินั้น ก็แตกต่างกันไป สงบระงับไป เรียกว่าเป็นความหลุดพ้น แต่เป็นความหลุดพ้นเพียงชั่วคราวเฉพาะเมื่ออยู่ในฌานนั้น และถอยกลับสู่สภาพเดิมได้ ไม่ยั่งยืนแน่นอน ท่านเรียกว่าเป็นโลกียวิโมกข์^{๑๘๐} เป็นวิภังคิณวิมุตติ คือ หลุดพ้นด้วยขมไว้ด้วยกำลังของฌาน เปรียบเหมือนเอาแผ่นหินทับหญ้าไว้ เมื่อยกแผ่นหินออก หญ้าก็กลับงอกงามขึ้นมาใหม่ได้

ฌาน ชื่อว่าคุณธรรม เพราะอรรถว่าเผาธรรมที่เป็นข้าศึก (มีนิวรณ์ เป็นต้น) พระโยคีทั้งหลาย ย่อมเผา (ธรรมที่เป็นข้าศึกมีนิวรณ์ เป็นต้นนั้น) ด้วยฌานนี้ แม้เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าฌาน อธิบายว่าพระโยคีทั้งหลายย่อมเผาธรรมที่เป็นข้าศึกหรือย้อมคิดถึงโคจร (คือ อารมณ์สำหรับห้วงมิกสิณ เป็นต้น) อย่างหนึ่งชื่อว่าฌาน เพราะอรรถว่าเพ่ง คือ การเข้าไปเพ่งอารมณ์นั้นเสียเอง เพราะเหตุนี้ นั้นแล ฌานนั้น ท่านจึงเรียกว่ามีอันเข้าไปเพ่งเป็นลักษณะ^{๑๘๑}

การเจริญฌานเพื่อให้เข้าถึงจุดหมายในทางพุทธธรรม องค์ธรรมที่สำคัญที่สุดที่เป็นตัวตัดสินในขั้นสุดท้ายจะต้องเป็นปัญญา และปัญญาที่ใช้ปฏิบัติในขั้นนี้ เรียกว่าวิปัสสนา การเจริญสมาธิจนถึงสภาวะฌาน ซึ่งเป็นองค์ธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดปัญญา ดังพุทธสุภาษิตว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างเหล่านี้เป็นเหตุเกิดปัญญา ธรรมสองอย่างนี้ได้แก่ สมถะ และวิปัสสนา”^{๑๘๒} และว่า “นตถิ ฌาน อปถยสส” ฌานย่อมไม่มีแก่ผู้ไร้ปัญญา และ “นตถิ ปถยา อธายิโน” ปัญญาก็ย่อมไม่มีแก่ผู้ไร้ฌาน พร้อมทั้งสรุปว่า “ยมหิ ฌานญจ ปถยญจ สเว นิพพานสตนิกเก” ผู้ใดมีทั้งฌาน และปัญญา ผู้นั้นแลอยู่ใกล้พระนิพพาน^{๑๘๓}

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายเพิ่มเติมว่า “ฌานมี ๒ แบบ ในส่วนเบื้องต้นท่านประสงค์เอาอารัมมณูปนิชฌาน ซึ่งเกิดจากการเจริญสมถภาวนา แต่ในขณะที่แห่งโลกุตตรมรรคท่านประสงค์เอาลักขณูปนิชฌาน ซึ่งเกิดจากการเจริญวิปัสสนาภาวนา”^{๑๘๔}

การฝึกอบรมจิตให้ความสงบจนเกิดเป็นสมาธิ เมื่อสมาธิตั้งมั่นแน่วแน่อยู่กับอารมณ์อารมณ์ใด อารมณ์หนึ่งจนเป็นเอกัคคตารมณ์ เกิดเป็นฌาน^{๑๘๕}

^{๑๘๐} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗๘/๓๖๑ - ๓๖๒.

^{๑๘๑} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๑.

^{๑๘๒} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙๘/๒๓๕, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๒/๓๖๙.

^{๑๘๓} ชุ.ช. (ไทย) ๒๕/๓๗๒/๑๔๙.

^{๑๘๔} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๕๐๕, ๒๖๒ - ๒๖๓.

^{๑๘๕} ดูใน อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๒๗/๑๑๑.

ฉาน แปลว่า การเพ่ง คือ ภาวะจิตที่เพ่งอารมณ์จนแนบแน่น^{๑๘๖} มี ๒ ลักษณะ คือ

๑) **อารัมมณูปนิชฌาน** การเพ่งอารมณ์แบบสมถะ คือ ภาวะที่จิตสงบนิ่ง อันเนื่องมาจากการเพ่งอารมณ์สมถะ อรรถกถามหาวิภังค์ มีข้อความปรากฏว่า “อารัมมณูปนิชฌาน คือ การเข้าไปเพ่งอารมณ์ ได้แก่ สมาบัติ ๘ พร้อมด้วยอุปจาร ท่านเรียกว่าอารัมมณูปนิชฌาน เพราะเหตุว่าเข้าไปเพ่งอารมณ์ คือ กสิณ ในอรรถนี้ท่านประสงค์เอา อารัมมณูปนิชฌานเท่านั้น ว่าเป็นฉาน”^{๑๘๗}

ในอรรถกถาสัทธาสูตร มีข้อความปรากฏว่า “คำว่า ฉานนโต แปลว่า เพ่งพินิจอยู่ในสมาบัติ ๘ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นอารัมมณูปนิชฌาน เพราะเข้าไปเพ่งอารมณ์แห่งกสิณ”^{๑๘๘}

ในอรรถกถาปรอจฉราสังฆาตวรรค มีข้อความปรากฏว่า “คำว่า ฉานนํ ชื่อว่า ฉาน สมาบัติ ๘ ชื่อว่าอารัมมณูปนิชฌาน ก็สมาบัติ ๘ เหล่านี้ เรียกว่าอารัมมณูปนิชฌาน เพราะเข้าไปเพ่งอารมณ์มีปฐวี กสิณ เป็นต้น”^{๑๘๙}

ในคัมภีร์อภิธานปทีปิกา (อภิธานวรรณนา) มีข้อความปรากฏว่า อาลมพณ (อา+ลพิ อาลม เพ+นิคคหิตาคม+อ) แปลว่า อารมณ์ ที่ยึดเหนี่ยวของจิต. จิตตเจตสิกเกหิอาลมพินนเตติ อาลมพา หมายถึง อารมณ์ที่จิต และเจตสิกยึดเหนี่ยว ชื่อว่า อาลัมพะ เช่น อารมมณํ อาลมพณํ นิสสยํ พรุหิ แปลว่า ขอพระองค์จงตรัสบอกอารมณ์ ที่ยึดเหนี่ยว ที่อาศัย ที่เข้าไปอาศัย

อารมมณ (อา+รมฺ รณ+ยุ) แปลว่า อารมณ์, อาคนตวา จิตตเจตสิกภา รณนติ เอเตสุติ อารมมณานิ หมายถึง รูป เป็นต้น เป็นที่จิต และเจตสิกมายินดี จึงชื่อว่าอารัมมณะ เช่น สมุฏฐานํ ปุจฉติ อาหารํ ปุจฉติ อารมมณํ ปุจฉติ แปลว่า ถาถึงสมุฏฐาน ถาถึงอาหาร ถาถึงอารมณ^{๑๙๐}

อารมณ์บัญญัติ คือ สภาวะธรรมที่ไม่ได้มีอยู่จริง เช่น สตรี บุรุษ มือ เท้า ล้วนเป็นสิ่งที่ไม่สามารถถือเอาโดยอาการที่มีอยู่จริงได้ ดังนั้น บัญญัติทั่วไป จึงได้ชื่อว่าอภูตัตถะ และ อสังจิกัตถะ กล่าวคือ เป็นสภาวะธรรมที่ไม่ได้มีอยู่จริงนั้นเทียว ผลปรากฏของอารัมมณูปนิชฌาน คือ สมถฉาน^{๑๙๑} แบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ รูปฉาน ๔ และอรูปรฉาน ๔ เมื่อทำให้สมบุรณ์ครบถ้วน เกิดเป็นสมาบัติ ๘^{๑๙๒} และผลของการเจริญสมาบัติให้สมบุรณ์ ก่อให้เกิดอภิญญา ๕ ประการ^{๑๙๓} ได้แก่ ๑. อิทธิวิธี ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ ๒. ทิพพโสต ความรู้ที่ทำให้มีหูทิพย์ ๓. เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้กำหนดรู้ใจคนอื่นได้ ๔. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้ ๕. ทิพพจักขุ ความรู้ที่ทำให้มีตาทิพย์^{๑๙๔}

คัมภีร์อรรถกถาพุทธกนิยาอธิบายว่า ฉานนติ ทิวธิ อารมมณูปนิชฌานํ ลกขณูปนิชฌานนติ. ตตถ อภุจสมาปตติโย ปจวิภังคณาทีอารมมณํ อุปนิชฌายนตีติ อารมมณูปนิชฌานนติ สงขยํ คตา.

^{๑๘๖} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๕๖๐/๖๐๔, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๑๗/๙๘.

^{๑๘๗} ติรายละเอียดใน วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๒๕๕.

^{๑๘๘} ติรายละเอียดใน ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๑๙๙.

^{๑๘๙} ติรายละเอียดใน อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๒๒๖.

^{๑๙๐} พระโมคคัลลานเถระ, คัมภีร์อภิธานปทีปิกา, แปลโดย พระมหาสมปอง มุทีโต, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๑๔๗.

^{๑๙๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาฯ, หน้า ๑๓๓.

^{๑๙๒} ติใน อง.ทก.อ. (บาลี) ๒/๑๖๔/๗๑.

^{๑๙๓} ติใน อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๒๗/๑๑๑.

^{๑๙๔} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๔๓๑/๓๐๗, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๔-๒๔๘/๗๗-๘๔.

วิปัสสนาภาคมคผลานิ ปน ลกขณูปนิชฌานํ นาม.^{๑๙๕} วิปัสสนา อนิจจาตลกขณสส อุปนิชฌานโต ลกขณูปนิชฌานํ. วิปัสสนาย กิจจสส มคเคน อิฉณโต มคโค ลกขณูปนิชฌานํ. ผลํ ปน นิโรธสจจํ ตถลกขณํ อุปนิชฌายตีติ ลกขณูปนิชฌานํ นาม.^{๑๙๖}

คำว่า ฌาน มี ๒ อย่าง คือ อารัมมณูปนิชฌาน ลกขณูปนิชฌาน อีกอย่างหนึ่ง ในฌาน ๒ อย่าง นั้น สมาบัติ ๘ จัดเข้าในอารัมมณูปนิชฌาน เพราะเข้าไปเพ่งอารมณ์ มีปฏิวิกิจ เป็นต้น แต่ว่าวิปัสสนา

ญาณ มรรคญาณ ผลญาณทั้ง ๓ นี้ ชื่อว่า ลกขณูปนิชฌาน

วิปัสสนาญาณได้ชื่อว่าลกขณูปนิชฌาน เพราะเข้าไปกำหนดรู้แจ้งไตรลักษณ์ มีอนิจลักษณะ เป็นต้น มัคคญาณได้ชื่อว่าลกขณูปนิชฌาน เพราะเป็นผู้ทำให้กิจที่รู้แจ้งไตรลักษณ์ของวิปัสสนาญาณสำเร็จ ลง ส่วนผลญาณ ได้ชื่อว่าลกขณูปนิชฌาน เพราะเข้าไปรู้แจ้งลักษณะอันแท้จริงของนิโรธสัจจะ

แต่ผลจากสมถะไม่ว่าจะเป็นฌานสมาบัติหรืออภิญาทั้ง ๕ ประการนี้ ก็ยังเป็นเพียงโลกีย์^{๑๙๗} เป็นของปุถุชน ยังเสื่อมถอยได้ เช่น ฤทธิ์ที่พระเวททได้ เจโตวิมุตติของพระโคธิกะ^{๑๙๘} และฌานสมาบัติของพระภิกษุสามเณร ฤาษีและคฤหัสถ์^{๑๙๙} เป็นของมีมาก่อนพุทธกาล เป็นของมีได้ในลัทธิภายนอกพระพุทธศาสนา^{๒๐๐} มิใช่จุดหมายของพระพุทธศาสนา เพราะไม่ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์ได้อย่างแท้จริง นักบวชบางลัทธิทำสมาธิจนได้สมาบัติ ๘ แต่ยังมีมิจฉาทิฎฐิเกี่ยวกับเรื่องอัตตา และยึดถือในฌานนั้นว่าเป็นนิพพาน ลัทธิเช่นนี้พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธ^{๒๐๑}

ผลที่ต้องการจากสมถะตามหลักพุทธศาสนา คือ การสร้างสมาธิ ให้ตั้งมั่น ควรแก่การงาน เพื่อใช้เป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนาภาวนาดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “สมาหิโต ยถาภูตํ ชานาติ ปสสตี. ผู้มีจิตตั้งมั่น(เป็นสมาธิ) แล้วย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง”^{๒๐๒}

จุดหมายสูงสุดของพุทธศาสนาสำเร็จด้วยวิปัสสนา คือการฝึกอบรมปัญญาโดยมีสมาธิเป็นบาทฐาน หากบรรลุจุดหมายสูงสุดด้วย และได้ผลพิเศษแห่งสมถะด้วย ก็จัดว่าเป็นผู้มีคุณสมบัติพิเศษ ได้รับการยกย่องนับถืออย่างสูง แต่หากบรรลุจุดหมายแห่งวิปัสสนาอย่างเดียว แม้ไม่ได้ผลพิเศษแห่งสมถะ ก็ยังเลิศกว่าได้ผลพิเศษแห่งสมถะคืออภิญา ๕ แต่ยังไม่พ้นจากอวิชชาและกิเลสต่างๆ ไม่ต้องพูดถึงจุดหมายสูงสุด แม้พระอนาคามีบางท่านจะไม่ได้ฌาน ไม่ได้อภิญา ก็ชื่อว่าเป็นผู้บำเพ็ญสมาธิบริบูรณ์ เพราะสมาธิของพระอนาคามีผู้ไม่ได้ฌานสมาบัติ ไม่ได้อภิญยานั้น แม้จะไม่ใช่สมาธิที่สูงวิเศษอะไรนัก แต่ก็ยังเป็นสมาธิที่สมบูรณ์ในตัว ยิ่งยั้งคงระดับ เพราะไม่มีกิเลสที่จะทำให้เสื่อมถอยได้อีก^{๒๐๓}

^{๑๙๕} ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๑-๖๕.

^{๑๙๖} ที.ม.อ. (บาลี) ๑/๓๔๗/๓๑๕, ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๑-๖๕

^{๑๙๗} คูใน วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๙๕,๑๙๗.

^{๑๙๘} วิ.ม. (บาลี) ๗/๓๕๕/๑๖๑, วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๓๔๓ , ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๔/๕.

^{๑๙๙} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๓๔๓ , ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๔/๕

^{๒๐๐} คูใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๑๗/๓๒๐, ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๕๗๓.

^{๒๐๑} ที.สี. (บาลี) ๙/๕๐/๒๒, ที.สี. (ไทย) ๙/๕๐/๔๗, ขุ.จริยา.อ. (บาลี) ๔๔/๖๙.

^{๒๐๒} อง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒/๓.

^{๒๐๓} คูรายละเอียดใน อง.จตุก.อ. (ไทย) ๒/-/-/๒๕๕ และ ๓๕๕.

๒) **ลักษณะปนิชฌาน** การเพ่งพินิจให้เห็นไตรลักษณ์ ตามแบบวิปัสสนาภาวนา^{๒๐๔} ในกรณีนี้ แม้แต่มรรคผลก็เรียกว่าฌานได้ เพราะเพ่งลักษณะที่เป็นสัจจะของนิพพานบ้าง^{๒๐๕}

วิปัสสนาจัดเป็นฌาน ประเภทเพ่งพิจารณาลักษณะอารมณ์รูป-นาม ดั่งคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า วิปัสสนา อนิจจาติลกขณสส อุปนิชฌานโต ลกขณูปนิชฌานํ. วิปัสสนาย กิจจสส มคเคน อิชฌนโต มคโค ลกขณูปนิชฌานํ. ผลํ ปน นิโรธสจจํ ตลลกขณํ อุปนิชฌายตติ ลกขณูปนิชฌานํ นาม.^{๒๐๖}

วิปัสสนาญาณ ชื่อว่า**ลักษณะปนิชฌาน** เพราะเข้าไปเพ่งรู้พระไตร-ลักษณ์ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น มัคคญาณได้ชื่อว่าลักษณะปนิชฌาน เพราะเป็นผู้ทำให้กิจที่รู้แจ้งไตรลักษณ์ของวิปัสสนาญาณสำเร็จจนส่วนผลญาณ ได้ชื่อว่าลักษณะปนิชฌาน เพราะเข้าไปรู้แจ้งลักษณะอันแท้จริงของนิโรธสัจจะ

ลักษณะปนิชฌาน คือ การเข้าไปเพ่งลักษณะ หมายถึง วิปัสสนา มรรค และผล เป็นวิปัสสนาภาวนาโดยตรง หมายถึง เป็นฌานของวิปัสสนาโดยการเพ่งลักษณะของไตรลักษณ์ มีกำลังของสมาธิ ๓ ระดับ คือ (๑) ขณิกสมาธิ เป็นสมาธิชั่วขณะ (๒) อุปะการสมาธิ เป็นสมาธิจวนจะแน่นแนบ สมาธิที่ยังไม่ถึงที่สุดเป็นขั้นทำให้กิเลสมีวิวัฒนาการ เป็นต้นระงับก่อนจะเป็นอัปปนาสมาธิ คือ ถึงฌาน (๓) อัปปนาสมาธิ เป็นสมาธิแน่นแนบ จิตตั้งมั่นสนิทเป็นสมาธิในฌาน^{๒๐๗}

สำหรับลักษณะปนิชฌาน เป็นการเพ่งลักษณะของรูป ไม่ได้เพ่งรูปเหมือนอารมณ์มณูปนิชฌาน การเพ่งดูให้เห็นความเป็นไตรลักษณ์มีอนิจจลักษณะ เป็นต้น โดยอาศัยขณิกสมาธิ ไม่ได้อาศัยอุปะการหรืออัปปนาสมาธิ แต่เมื่อขณิกสมาธิแนบแน่นมากขึ้นก็จะมีกำลังเท่ากับอัปปนาสมาธิเอง

ตามปกติปุถุชนจะสามารถรับรู้รูปนามที่เป็นนามธรรมได้ เพราะสภาวะธรรมเหล่านั้นปรากฏชัดทางทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยเฉพาะในขณะเจริญวิปัสสนาจะปรากฏอย่างชัดเจน ผู้ที่บรรลุฌานย่อมรับรู้ฌานธรรมที่เป็นมหัคคตธรรมได้ ส่วนผู้บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลย่อมรับรู้ มรรค ผล และนิพพาน โดยประจักษ์ได้ ดังนั้น รูปนามทั้งหมดจึงเป็นสภาวะที่มีอยู่จริง ซึ่งเรียกว่าปรมาตม มีใจสิ่งที่คิดขึ้นมาเองด้วยการฟังตามกันมา เป็นต้น

สิ่งที่รับรู้ด้วยการฟังตามกันมา อาจจะจริงหรือไม่ก็ตามนั้นมิใช่ปรมาตม แต่สิ่งที่ประจักษ์แจ้งแก่ตนเองนั้นเป็นปรมาตม เพราะเป็นสภาวะที่ไม่เปลี่ยนแปลง หมายถึง สภาวะที่ประจักษ์แก่วิปัสสนา และบุคคลอื่นก็แสดงธรรมให้ชัดเจนไม่ได้

การรับรู้ของผู้เจริญวิปัสสนา เป็นการรับรู้ของรูปที่เคลื่อนไหวอยู่ในขณะเดิน และเมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นย่อมจะรับรู้จิตที่ต้องการจะเดิน รับรู้รูปที่เกิดขึ้นแล้วดับไปในขณะหนึ่ง ๆ ในขณะนั้น ผู้ปฏิบัติจะเข้าใจได้ว่า เราเดิน เป็นเพียงคำที่ใช้พูดกันในโลก ไม่มีตัวเราที่เดินอยู่จริง มีเพียงจิตที่ต้องการจะเดิน และรูปที่เคลื่อนไหวจากขณะหนึ่งไปสู่อีกขณะหนึ่งเท่านั้น แม้ในอริยابถอื่น ๆ นักปฏิบัติรับรู้จิตที่ต้องการจะทำอริยابถนั้น ๆ พร้อมด้วยรูปที่เกิดขึ้น และการเกิดดับของรูปจากขณะหนึ่งไปสู่อีกขณะหนึ่ง การรับรู้แบบนี้เป็นการเห็นประจักษ์ด้วยวิปัสสนาญาณ^{๒๐๘}

^{๒๐๔} ที.ม.อ. (บาลี) ๑/๓๔๗/๓๑๕, ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๑-๖๕. ดูเพิ่มเติมบทที่ ๘

^{๒๐๕} ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๕๓๖, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒๒๑, อภิ.ส. อ. (บาลี) ๒๗๓.

^{๒๐๖} ที.ม.อ. (บาลี) ๑/๓๔๗/๓๑๕, ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๑-๖๕.

^{๒๐๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาดอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, หน้า ๕๙ - ๖๑.

^{๒๐๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๔ - ๑๒๕, ๑๒๙.

บรรดา วิปัสสนา มรรค และผลเหล่านี้ วิปัสสนาย่อมเข้าไปเพ่งในไตรลักษณ์ มีอนิจจลักษณะ เป็นต้น กิจคือการเข้าไปเพ่งด้วยวิปัสสนาย่อมสำเร็จด้วยมรรค เพราะเหตุนี้ มรรคท่านเรียกว่าลักขณุปนิชฌาน ส่วนผลท่านก็เรียกว่าลักขณุปนิชฌาน เพราะอรรถว่าเข้าไปเพ่งลักษณะที่แท้จริงแห่งนิโรธ^{๒๐๙}

ในฉานทั้ง ๒ อย่างนั้น วิปัสสนา มรรค และผล ชื่อว่าลักขณุปนิชฌาน จริงอยู่วิปัสสนาชื่อว่า ลักขณุปนิชฌานเพราะอรรถว่าเข้าไปเพ่งซึ่งลักษณะทั้งสามมีอนิจจลักษณะ เป็นต้น มรรคชื่อว่า ลักขณุปนิชฌานเพราะอรรถว่าย่อมให้สำเร็จซึ่งปหานกิจที่มาถึงแล้วโดยวิปัสสนา ผลชื่อว่า ลักขณุปนิชฌานเพราะอรรถว่าย่อมเข้าไปเพ่งซึ่งนิโรธสังขารอันเป็นตลกลักษณะ แต่สมابัตติ ๘ พึงทราบว่าเป็นอารัมมณุปนิชฌาน เพราะการเข้าไปเพ่งอารมณ์แห่งกสิณ^{๒๑๐}

อธิบายว่า การเข้าไปเพ่งโดยลักษณะ หมายถึง การเพ่ง ๓ อย่าง คือ เพ่งวิปัสสนา ๑ เพ่งมรรค ๑ เพ่งผล ๑ ซึ่งพระพรหมคุณาภรณ์ ได้อธิบายการเพ่ง ๓ ลักษณะนี้ไว้ในพจนานุกรมพุทธศาสนาว่า การเพ่งแบบ วิปัสสนา ได้แก่ การเพ่งพินิจสังขารโดยไตรลักษณ์ การเพ่งมรรค ได้แก่ การยังกิจแห่งวิปัสสนานั้นให้สำเร็จ ส่วน การเพ่งผลนั้น ได้แก่ การเพ่งนิพพานอันมีลักษณะเป็นสุญญต อณิมิตตะ และ อัปปณิหิตะ เป็นการเพ่งเห็น ลักษณะอันเป็นสัจภาวะของนิพพาน^{๒๑๑}

ดังนั้น การเพ่งพินิจสังขารโดยไตรลักษณ์นั้น คำว่า สังขาร หมายถึง ชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เป็นการเข้าไปรู้เห็นตามความเป็นจริงของรูปนามในความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อันหมายถึง ไตรลักษณ์ คือ ลักษณะที่เป็นเครื่องกำหนดหมายว่า ไม่เที่ยง มีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับลง เรียกว่าอนิจจลักษณะหรืออนิจจลักษณะ เพ่งที่ทุกขลักษณะหรือทุกขลักษณะ เป็นเครื่องกำหนดหมายว่า เป็นทุกข ตั้งอยู่คงที่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป เพ่งที่อนัตตลักษณะหรืออนัตตลักษณะเป็นเครื่อง กำหนดหมายว่า อนัตตา มีใช้อัตตาตัวตน การเพ่งทั้ง ๓ ลักษณะนี้ ได้แก่ การเพ่งที่องค์มานหรือองค์ของ สมบัติดังกล่าวแล้ว นั่นเอง เพ่งดู วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา สรูปในข้อนี้ ก็คือ เป็นการเข้าไปเพ่งรูป นามอันเป็นตัววิปัสสนา เพ่งมรรคซึ่งเป็นหนทางดำเนินไปสู่ผล แล้วก็เพ่งผลต่อ ซึ่งหมายถึง พระนิพพาน ตามลำดับ

^{๒๐๙} วิมหา.อ. (ไทย) ๑/-/๑/๑.

^{๒๑๐} ส.ส.อ. (ไทย) ๒๔/๑/๑, ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๙๒. ฉานนโถติ ลกขณุปนิชฌานเนน จ อารัมมณุปนิชฌานเนน จ ฉานนโถ ๑ ตตล ลกขณุปนิชฌาน นาม วิปัสสนามคคผลานิ ๑ วิปัสสนา ทิ ตินิ ลกขณานิ อุปนิชฌายตติ ลกขณุปนิชฌาน ๑ มค โค วิปัสสนาย อคตคกัจจ สาคตติ ลกขณุปนิชฌาน ๑ ผล ตลลคณนิโรธจจจ อุปนิชฌายตติ ลกขณุปนิชฌาน ๑ อฎฐสมาปตติโย ปน กสิณารมมณสส อุปนิชฌานนโถ อารัมมณุปนิชฌานนติ เวทิตพพา.

^{๒๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสนา ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๖๑.

๓.๓ ระดับสมาธิในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

วิปัสสนาญาณ คือ ปัญญาหยั่งรู้ หยั่งเห็นโดยประการต่างๆ ในสภาวะลักษณะของรูปและนาม^{๒๑๒} ตามความเป็นจริง ว่าสภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เป็นธรรมชาติที่รู้แจ้งความจริง ๔ ประการคือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค^{๒๑๓} มีลักษณะรู้สภาวะธรรมดา ๓ ประการแห่งธรรมทั้งหลาย คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ส่งแสงให้สว่างและกำจัดความมืดคืออวิชชา (ความไม่รู้) ขณะเดียวกันก็ทำวิชาคือความรู้ ซึ่งเปรียบเสมือนความสว่างให้เกิดขึ้น ทำให้หายจากความหลง รู้ทั่วถึงและแทงตลอดสภาวะธรรมทั้งปวง โดยมีสมาธิเป็นเหตุใกล้ของญาณนั้น”^{๒๑๔}

ตามแนวทางพระพุทธศาสนา ทั้งฌานและญาณล้วนมีลักษณะสนับสนุนซึ่งกันและกัน นำพาไปสู่ อริยสัจธรรม ฌานเป็นไปสู่ความสงบ เป็นสถานที่พักเพื่อก้าวไปสู่ญาณ และจากญาณนั่นเองที่พัฒนาไปสู่ความรู้หรือวิชา ต่อไปจนเข้าสู่มรรคผล นิพพาน

๓.๓.๑ การเจริญวิปัสสนาของสมถยานิก

สมถยานิก แปลว่า ผู้มีสมถะเป็นยาน หมายถึง ผู้บำเพ็ญสมถะก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาที่หลัง ตามความหมายอย่างกว้าง สมถะที่บำเพ็ญก่อนนั้น อาจได้เพียงอุปจารสมาธิ หรือก้าวไปถึงอัปปนาสมาธิได้ ฌานสมบัติ ก็ได้^{๒๑๕}

สมถะ คือ จิตตั้งมั่น สงบอยู่ในอารมณ์อันเดียว ทำให้นิวรณ์สงบระงับลงได้^{๒๑๖} ผลสำเร็จสูงสุดของการเจริญสมถะ คือ ฌาน แปลว่า การเพ่ง คือ ภาวะจิตที่เพ่งอารมณ์จนแน่วแน่ ถึงขั้นอัปปนาสมาธิ^{๒๑๗}

ฌาน แปลว่า การเพ่ง คือภาวะจิตที่เพ่งอารมณ์จนแน่วแน่ ได้แก่ภาวะจิตที่มีสมาธินั่นเอง หรือแปลได้อีกว่า เพ่ง พินิจ ครุ่นคิด เอาใจจดจ่อ ก็ได้^{๒๑๘} ในคัมภีร์อรรถกถาแบ่งฌานออกเป็น ๒ จำพวก คือ อารัมมณูปนิชฌาน^{๒๑๙} และลักขณูปนิชฌาน^{๒๒๐} ในฌาน ๒ จำพวกดังกล่าว การเพ่งอารมณ์แบบสมถะ เรียกว่า อารัมมณูปนิชฌาน ได้แก่ สมถสมาธิ^{๒๒๑} คือ ภาวะจิตที่เพ่งอารมณ์จนแน่วแน่ ถึงขั้นอัปปนาสมาธิ^{๒๒๒} แบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ

^{๒๑๒} รูป คือ ธรรมชาติที่แตกสลาย เพราะความร้อนบ้าง ความเย็นบ้าง อยู่เสมอ ดูใน อง.เอก.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๓๓. นาม คือ สภาวะที่รับรู้ทางใจและความรู้สึกนึกคิดต่างๆ เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ น้อมไปสู่อารมณ์อยู่เสมอ ..ดูใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๒๔๘.

^{๒๑๓} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๔/๓๓.

^{๒๑๔} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๗๖.

^{๒๑๕} พุทธธรรม ขยายความ หน้า ๓๓๑.

^{๒๑๖} อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๐๓/๓๔๕, อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๗๓/๓๖.

^{๒๑๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๖๐/๖๐๔, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๑๗/๙๘.

^{๒๑๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๖๐/๖๐๔, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๑๗/๙๘.

^{๒๑๙} ที.ม.อ. (บาลี) ๓๔๗/๓๑๕.

^{๒๒๐} ขุ.อง.อ. (บาลี) ๑/๕๓๖, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒๒๑, อภิ.ส. อ.(บาลี) ๒๗๓.

^{๒๒๑} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๓๖๘.

^{๒๒๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๖๐/๖๐๔, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๑๗/๙๘.

๑) รูปฌาน คือ การเพ่งรูปธรรมเป็นอารมณ์ มี ๔ ระดับตามอารมณ์ที่ประณีตขึ้นไปตามลำดับ คือ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ได้แก่ สภาวะจิตเพ่งอารมณ์จนแน่วแน่มโดยการอาศัยรูปธรรม หรือ รูปาวจรเป็นเครื่องยึดของจิต หรือเป็นที่เกาะของจิตให้ตั้งอยู่ในวัตถุที่ยึดเกาะนั้น ไม่มีการเปลี่ยนอารมณ์ที่ยึดเกาะนั้น จนจิตเป็นสมาธิแน่วแน่มไปตามลำดับ เริ่มแต่อุปจารสมาธิเป็นจิตระงับนิวรณ์ทั้ง ๕ ซึ่งเป็นธรรมชาติของรบกวนจิต เมื่อจิตยึดหรือเกาะอยู่ในรูปหรือวัตถุนั้นมากเข้าจิตก็มีกำลังมากขึ้นจนถึงอัปนาสมาธิอันเป็นสภาวะ ที่เรียกว่าฌานจิต ในขณะนั้น เรียกว่าผู้เข้าฌานหรือดำรงจิตอยู่ในฌาน เมื่อจิตไม่ตกจากสมาธิ กำลังแห่งสมาธิก็จะเพิ่มขึ้นไปตามลำดับ

๒) อรูปฌาน คือ การเพ่งอรูป คือนามธรรมเป็นอารมณ์ มี ๔ ระดับ คือ อากาสนัญญายตนฌาน วิญญูณัญญายตนฌาน อากิญจัญญายตนฌาน และ เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน

คุณสมบัติพิเศษของรูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ ของบุคคล ๕ ประเภท คือ

๑. ของบุคคลบางพวก มีความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งเป็นประโยชน์
๒. ของคนบางพวก เป็นบาทแห่งวิปัสสนา
๓. ของคนบางพวก เป็นบาทแห่งอภิญา
๔. ของคนบางพวก เป็นบาทแห่งนิโรธ
๕. ของคนบางพวก มีการก้าวลงสู่ภพเป็นประโยชน์^{๒๒๓}

ในบรรดาบุคคล ๕ ประเภทเหล่านี้

ฌานทั้ง ๔ ของพระชีนาสพทั้งหลาย ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งเป็นประโยชน์ เพราะพระชีนาสพเหล่านั้นตั้งใจไว้อย่างนี้ว่า เราเข้าฌานแล้ว มีจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง จักอยู่เป็นสุขตลอดวัน แล้วทำบริกรรมในกลีณ ให้สมาบัติทั้ง ๘ เกิดขึ้น ฌานทั้งหลายของเหล่าพระเสขะและปุถุชนผู้ออกจากสมาบัติแล้ว ตั้งใจไว้ว่า เรามีจิตตั้งมั่นแล้วจะมีปัญญาเห็นแจ้งในไตรลักษณ์ จัดว่าเป็นบาทแห่งวิปัสสนา

ส่วนบุคคลเหล่าใด ทำให้สมาบัติทั้ง ๘ เกิดขึ้นแล้ว จึงเข้าฌานที่มีอภิญาเป็นบาท แล้วออกจากสมาบัติ ปรารถนาอภิญาว่า แม้เป็นคน ๆ เดียว กลับเป็นมากคนก็ได้ จึงให้เกิดขึ้น ฌานทั้งหลายของบุคคลเหล่านั้นย่อมเป็นบาทแห่งอภิญา

ส่วนบุคคลเหล่าใด ให้สมาบัติทั้ง ๘ เกิดขึ้น จึงเข้านิโรธสมาบัติแล้วตั้งใจไว้ว่า เราจำเป็นผู้ไม่มีจิตบรรลุนิโรธนิพพาน อยู่เป็นสุขในทิวาสธรรมเทียว ตลอดเจ็ดวันแล้วให้ฌานเกิดขึ้น ฌานทั้งหลายของบุคคลเหล่านั้นย่อมเป็นบาทแห่งนิโรธ

ส่วนบุคคลเหล่าใดทำให้สมาบัติทั้ง ๘ เกิดขึ้นแล้ว ตั้งใจไว้ว่า เราเป็นผู้มีฌานไม่เสื่อม จักเกิดขึ้นในพรหมโลก แล้วให้ฌานเกิดขึ้น ฌานทั้งหลายของบุคคลเหล่านั้น มีการก้าวลงสู่ภพเป็นประโยชน์

ฌานเหล่านี้ พระพุทธเจ้าทรงให้เกิดขึ้นแล้ว ณ โคนต้นโพธิพฤกษ์ได้เป็นบาทแห่งวิปัสสนาด้วย เป็นบาทแห่งอภิญาด้วย เป็นบาทแห่งนิโรธด้วย บันดาลกิจทั้งปวงให้สำเร็จด้วย บันดาลพิงทราบบว่า อำนาจให้คุณทั้งที่เป็นโลกียะทั้งที่เป็นโลกุตระ^{๒๒๔}

^{๒๒๓} คุรายละเอียดใน มหาหมกฺกฯ, พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล, เล่ม ๑ หน้า ๒๗๗.

^{๒๒๔} คุรายละเอียดใน มหาหมกฺกฯ, พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล, เล่ม ๑ หน้า ๒๗๘.

ก. สมถยานิก ผู้บรรลุอรหัตผลเป็นปัญญาวิมุต

๑) ใช้สมาธิระดับรูปฌาน ๔

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงรูปฌานที่เกิดขึ้นจากการเจริญสมถะตามลำดับ ดังนี้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เราได้ปรารภความเพียร มีความเพียรไม่ย่อหย่อนแล้วมีสติมั่นคง ไม่เลอะเลือน มีกายสงบไม่กระสับกระส่าย มีจิตตั้งมั่น มีอารมณ์เป็นหนึ่ง

๑. เรานั้นสกัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติ และสุข อันเกิดจากวิเวกอยู่

๒. เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป เราบรรลุทุติยฌานที่มีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่

๓. เพราะปิติจางคลายไป เรามีอุเบกขามีสติสัมปชัญญะเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขามีสติ อยู่เป็นสุข’

๔. เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปแล้วเราบรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ และไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่”^{๒๒๕}

ปฐมฌานมีองค์ ๕

- | | |
|----------|--|
| วิตก | มีอารมณ์จับอยู่ที่ปฏิภาคนิมิตกำหนดจิตจับภาพปฏิภาคนิมิตนั้น เป็นอารมณ์ |
| วิจารณ์ | พิจารณาปฏิภาคนิมิตนั้น คือพิจารณาว่ารูปปฏิภาคนิมิตสวดยสดงงามคล้ายแว่นแก้ว ที่มีคนชำระสิ่งเปรอะเปื้อนหมดไป เหลือไว้แต่ดวงแก้วที่บริสุทธิ์ |
| ปิติ | ผดุงปิติ อากาเร็นชาบชานทั้งร่างกาย คล้ายกับร่างกายใหญ่สูงขึ้นกว่าปกติ |
| สุข | มีอารมณ์เป็นสุขเยือกเย็น |
| เอกัคคตา | มีจิตเป็นอารมณ์เดียว จับอยู่ในปฏิภาคนิมิตเป็นปกติ ไม่สอดส่ายอารมณ์ออก นอกจากปฏิภาคนิมิต ^{๒๒๖} |

องค์ฌานทั้ง ๕ ประการนี้เป็นคุณเครื่องกำจัดนิวรณ์ ๕ โดยตรง แบบ**ข่มไว้ชั่วคราว**ในทุกขณะที่ยังปรากฏองค์ฌานอยู่ ที่เรียกว่า **วิกขัมภนปหาน**^{๒๒๗} ดังคัมภีร์อรรถกถาขุททกนิกายอภิยาชาว่า เอกัคคตา ย่อมกำจัดความใคร่ในกาม(กามฉันท) ปิตีย่อมกำจัดความพยาบาท(พยาบาท) วิตกย่อมกำจัดความง่วงเหงา ซึมเซา(ถีนมิทธ) สุขย่อมกำจัดความลึกลับสงสัย(วิจิกิจฉา) วิจารณ์ย่อมกำจัดความฟุ้งซ่าน (อุทธีจจกุกุกจ)^{๒๒๘}

จตุตถฌาน (หรือปัญจฌาน) มี องค์ ๓^{๒๒๙} คือ

- อุเบกขา ภาวะที่วางเฉย ความวางตนเป็นกลางแห่งจิต
- สติ ความตามระลึก ความไม่เลื่อนลอย ความไม่หลงลืม^{๒๓๐}

^{๒๒๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๓/๔๑๓.

^{๒๒๖} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๘๔/๔๒.

^{๒๒๗} การละกิเลสด้วยอำนาจของการข่มตัวของฌาน เป็นการสงบชั่วคราว ประดุจ หินทับหญ้า ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔, ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๑/๓๕/๑๒๖.

^{๒๒๘} ขุ.ม.อ. (ไทย) ๕/๑/-/๒๙๙, ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๔๙๙.

^{๒๒๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๙๗/๔๐๙.

^{๒๓๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๒๔/๓๙๓, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๕๘/๓๐๔.

- เอกัคคตา มีจิตเป็นอารมณ์เดียว คือมีอารมณ์จับอยู่ในปฏิภาคนิมิตเป็นปกติ ไม่สอดส่ายหาอารมณ์อื่นออกนอกจากปฏิภาคนิมิต^{๒๓๑}

ดังนั้นรูปฌาน ๔ ทั้งหมดมีอาการที่ปรากฏ ดังนี้ คือ

ปฐมฌาน^{๒๓๒} ประกอบด้วยองค์ ๕ คือ วิตก (ความตริ๊ก) วิจาร (ความตรอง) ปีติ (ความอิ่มใจ) สุข (ความสุข) เอกัคคตา^{๒๓๓} (ความที่จิตมีอารมณ์เดียว)

ทุติยฌาน ประกอบด้วยองค์ ๓ คือ ปีติ ความอิ่มใจ สุข (ความสุข) เอกัคคตา (ความที่จิตมีอารมณ์เดียว)^{๒๓๔}

ตติยฌาน^{๒๓๕} ประกอบด้วยองค์ ๒ คือ สุข (ความสุข) เอกัคคตา (ความที่จิตมีอารมณ์เดียว)

จตุตถฌานประกอบด้วยองค์ ๒ คือ อุเบกขา (ความวางเฉย)^{๒๓๖} เอกัคคตา (ความที่จิตมีอารมณ์เดียว)

บุคคลทั่วไปปรากฏองค์ฌานเพียง ๕ เท่านั้น แต่บุคคลผู้มีปัญญามาก เช่นพระสารีบุตรเถระสามารถกำหนดเห็นสภาวะธรรมในรูปฌานทั้ง ๔ ได้ถึง ๑๖ ประการ คือ วิตก (ความตริ๊ก) วิจาร(ความตรอง) ปีติ(ความอิ่มใจ) สุข(ความสุข) จิตเตกัคคตา(ความที่จิตมีอารมณ์เดียว) ผัสสะ(ความถูกต้อง) เวทนา(ความเสวยอารมณ์) สัญญา(ความหมายรู้) เจตนา(ความตั้งใจ) วิญญาณ(ความรู้แจ้ง) ฉันทะ(ความพอใจ) อธิโมกข์ (ความน้อมใจเชื่อ) วิริยะ (ความเพียร) สติ (ความระลึกได้) อุเบกขา(ความวางเฉย) มนสิการ(ความใส่ใจ)^{๒๓๗}

เมื่อมีศีลบริสุทธิ์บริบูรณ์ดีแล้ว เชื่อว่ามีรากฐานมั่นคงที่จะทำสมาธิ เพื่อชำระใจให้บริสุทธิ์ สมาธิที่เกิดจากศีลบริสุทธิ์นี้ย่อมมีกำลังมาก เป็นบาทฐานในการเจริญปัญญาต่อไป ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “สมาธิอันบุคคลอบรมโดยมีศีลเป็นฐานย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาอันบุคคลอบรมโดยมีสมาธิเป็นฐาน ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตอันบุคคลอบรมโดยมีปัญญาเป็นฐาน ย่อมหลุดพ้นโดยชอบจาก อาสวะทั้งหลาย คือ กามาสวะ ภาวาสวะ อวิชชาสวะ”^{๒๓๘}

ผู้บำเพ็ญสมถภาวนาได้รูปฌาน ขึ้นใดขั้นหนึ่งก่อนแล้ว หรือได้อุปปจารสมาธิ จึงเจริญวิปัสสนาที่หลัง คือ ผู้ได้รูปฌานฌาน ออกจากรูปฌานนั้นๆ แต่จิตยังทรงอารมณ์ฌานนั้นอยู่ พิจารณาสภาพธรรมที่ประกอบอยู่กับฌานนั้น^{๒๓๙} ตามแนวการพิจารณาสังขารธรรม ในหมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน หรือธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ที่ปรากฏ “เป็นปัจจุบันอารมณ์”^{๒๔๐} ต่อไป คือ

^{๒๓๑} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๘๔/๔๒.

^{๒๓๒} คุรายละเอียดยใน มหาหมกุฎา, พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล, เล่ม ๑ หน้า ๒๔๔.

^{๒๓๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, ชำระเพิ่มเติมช่วงที่ ๑, หน้า ๘๘.

^{๒๓๔} คุรายละเอียดยใน ม.ม. (ไทย) ๑๔/๙๓/๑๑๑.

^{๒๓๕} คุรายละเอียดยใน มหาหมกุฎา, พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล, เล่ม ๑ หน้า ๒๖๔ – ๒๗๐.

^{๒๓๖} คุรายละเอียดยใน มหาหมกุฎา, พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล, เล่ม ๑ หน้า ๒๗๗.

^{๒๓๗} ดู ม.อุปริ. (ไทย) ๑๔/๙๔/๑๑๑.

^{๒๓๘} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๕๙/๘๖, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๗๖/๙๖ .

^{๒๓๙} คุรายละเอียดยใน อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๖/๕๐๘.

^{๒๔๐} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๘/๔., อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๔๖/๒๖๘.

พิจารณารูป-นามที่ปรากฏชัด จนพิจารณาเห็นรูป-นามที่เป็นอารมณ์จิต ดับไป และเห็นจิตนั้นดับไปด้วย เกิดวิปัสสนาญาณ^{๒๔๑} ไปตามลำดับ จนได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน^{๒๔๒} บุคคลนั้นเรียกว่า สมถยานิกบุคคล

โยคาวจรผู้ปฏิบัติตามแนวทางนี้ เมื่อบรรลุโสตาปัตติมรรคแล้วและกำลังปฏิบัติเพื่อให้แจ้งซึ่งโสตาปัตติผล โดยมีอุปปนาสมาธิขั้นรูปฌานเป็นบาทฐาน มีศรัทธาแก่กล้าเป็นตัวนำ ชื่อว่าสัทธานุสारी เมื่อบรรลุโสตาปัตติผลแล้ว และกำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลเบื้องสูงต่อไป โดยมีปัญญาแก่กล้าเป็นตัวนำ กลายเป็นสัทธาวิมุต^{๒๔๓} ท่านผู้นี้เมื่อบรรลุอรหัตผลกลายเป็นปัญญาวิมุต^{๒๔๔}

ข. ใช้สมาธิระดับรูปฌาน ๔

อรุณฌาน เป็นสภาวะที่อุปปนาจิตพ้นจากอารมณ์ที่เป็นรูป เป็นสภาวะที่ใช้การเพ่งสติตัดกระแสรุกรามรณ์ ซึ่งในการเพ่งฌานนี้ สติที่เหลืออยู่จะมีเพียงอรุณสัญญาเท่านั้น อรุณฌานมี ๔ ระดับคือ

๑. อากาสนัญญาจยตนะ ได้แก่ ฌานที่กำหนดอากาศ หมายถึงช่องว่างหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ หรือภพของผู้เข้าฌานไม่มีรูปซึ่งจัดเป็นอรุณฌาน^{๒๔๕}

ในคำว่า อากาสนัญญาจยตนะนั้น หมายถึง ธรรม คือ จิต และเจตสิกของบุคคลผู้เข้าอากาสนัญญาจยตนะฌาน ผู้ปฏิบัติในอากาสนัญญาจยตนะภูมิหรือพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ชื่อว่าอากาสนัญญาจยตนะ

ในคำว่า อากาศไม่มีที่สุดนั้น หมายถึง อากาศ ธรรมชาติที่นับว่าอากาศ ความว่างเปล่าธรรมชาติที่นับว่าความว่างเปล่า ช่องว่าง ธรรมชาติที่นับว่าช่องว่าง ซึ่งมหาภูตรูป ๔ ถูกต้องไม่ได้นี้เรียกว่าอากาศ ภิกษุตั้งจิตไว้ด้วยดีแต่ไปไม่มีที่สุดในอากาศนั้น เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าอากาศไม่มีที่สุด^{๒๔๖}

๒. วิญญาณัญญาจยตนะ ได้แก่ ฌานที่กำหนดวิญญาณอันหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์หรือภพของผู้เข้าถึงอรุณฌาน^{๒๔๗}

ในคำว่า วิญญาณัญญาจยตนะนั้น หมายถึง ธรรม คือ จิต และเจตสิกของบุคคลผู้เข้าวิญญาณัญญาจยตนะ ผู้ปฏิบัติในวิญญาณัญญาจยตนะภูมิหรือของพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน

ในคำว่า วิญญาณไม่มีที่สุดนั้น หมายถึง ภิกษุมนสิการอากาศนั้น นั่นแหละ ที่วิญญาณถูกต้องแล้วแต่ไปไม่มีที่สุด เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าวิญญาณไม่มีที่สุด

๓. อากิญจัญญาจยตนะ ได้แก่ ฌานที่กำหนดภาวะที่ไม่มีอะไร ๆ เป็นอารมณ์ หรือภพของผู้เข้าถึงอรุณฌาน^{๒๔๘}

ในคำว่า อากิญจัญญาจยตนะนั้น หมายถึง ธรรม คือ จิตและเจตสิกของบุคคลผู้เข้าอา

^{๒๔๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๑/๘๒. ดูรายละเอียดใน กังคานุปัสสนาญาณนิตเทศ.

^{๒๔๒} ดูรายละเอียดในหนังสือ อานาปาสติภาวนา หน้า ๑๙๑ - ๑๙๗.

^{๒๔๓} ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ-ฎีกา (บาลี) ๒/๗๗๒/๕๑๓-๕๑๕.

^{๒๔๔} ดูรายละเอียดใน อง.สวดต.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑.

^{๒๔๕} ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๙๔/๑๑๓.

^{๒๔๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๐๕ - ๖๒๐/๔๑๐ - ๔๑๒.

^{๒๔๗} ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๙๔/๑๑๓.

^{๒๔๘} ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๙๕/๑๑๔.

กัญญาญาณตนะ ผู้ปฏิบัติในอากัญญาญาณตนภูมิ หรือของพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุข ในปัจจุบันในคำว่า อะไร ๆ สักน้อยหนึ่งก็ไม่มีนั้น หมายถึง ภิกษุทำวิญญานนั้น นั้นแหละ ไม่ให้มีให้เสื่อมไป ให้อันตรธานไป พิจารณาเห็นว่าน้อยหนึ่งก็ไม่มี เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าอะไร ๆ สักน้อยหนึ่งก็ไม่มี

๔. เนวะสัณญานาสัณญายตนะ ได้แก่ ฌานที่เล็กกำหนดสิ่งใด ๆ โดยประการทั้งปวง เข้าถึงภาวะที่มีสัณญาก็ไม่ใช่ ที่ไม่มีสัณญาก็ไม่ใช่^{๒๔๙}

ในคำว่า เนวะสัณญานาสัณญายตนะนั้น หมายถึง ธรรม คือ จิต และเจตสิกของบุคคล ผู้เข้าเนวะสัณญานาสัณญายตนะ ผู้ปฏิบัติในเนวะสัณญานาสัณญายตนภูมิหรือของพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน

ในคำว่า ผู้มีสัณญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัณญาก็ไม่ใช่ นั้น หมายถึง ภิกษุมนสิการน้อมจิตระลึกถึงอากัญญาญาณตนะนี้ นั้นแหละ โดยความเป็นฌานที่สงบ เจริญสมาบัติที่มีสังขารเหลืออยู่ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าผู้มีสัณญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัณญาก็ไม่ใช่^{๒๕๐}

สภาวะของอรุปฌาน เป็นการกำหนดของสภาวะสิ่งที่ไม่ใช่รูปธรรมเป็นอารมณ์ สิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์ในการกำหนดคือนามธรรม ในการกำหนดสภาวะธรรม พิจารณาเห็นโดยความเป็นไตรลักษณ์ ว่าเกิดขึ้นแล้ว ก็ดับไป

หากบุคคลใดได้ปฏิบัติสมถภาวนา ชนิดที่สามารถทำรูปฌานทั้ง ๔ ให้สมบูรณ์ได้ เช่น กสิณ ๑๐ อานาปานาสติ อัปปมัญญา ๔ (เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา) เป็นต้น เมื่อได้รูปฌาน ๔ สมบูรณ์ แล้วต่อด้วยเจริญอรุปฌาน ๔ เมื่อออกจากสมาธินั้นๆแล้ว นำเอาสภาพธรรมที่ประกอบด้วยจิตนั้น ณ ขณะนั้น มาเป็นอารมณ์เจริญวิปัสสนา ในหมวดเวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา หรืออัมมานุปัสสนาต่อไป คือ พิจารณาธรรมที่ปรากฏชัด จนพิจารณาเห็นธรรมที่เป็นอารมณ์จิตดับไป และเห็นจิตนั้นดับไปด้วย เกิด “วิปัสสนาญาณ” ไปตามลำดับ จนได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน^{๒๕๑} บุคคลนั้นเรียกว่า สมถยานิกบุคคล และเมื่อบรรลุธรรมแล้ว จัดเป็นพระอริยบุคคลประเภทสัทธานุสारीหรืออัมมานุสारी อย่างใดอย่างหนึ่ง ต่อจากนั้นเป็นกายสักขี^{๒๕๒} เมื่อบรรลุพระอรหันต์ เป็นประเภท “ปัญญาวิมุตติ”

โดยทั่วไป มักเข้าใจกันว่า ผู้ได้อรูปสมาบัติเมื่อบรรลุอุทตผล จะสำเร็จเป็นพระอรหันต์ประเภทอุกโกตภาควิมุตติ แต่ในพระไตรปิฎกพระพุทธเจ้าตรัสไว้ชัดเจนว่า ผู้ได้สัณญานะเมื่อออกจากสมาธินั้นแล้ว พิจารณาสภาพธรรมนั้นจนรู้ถึงความเกิด ความดับ คุณ โทษ และอุบายสลัดออก ตามความเป็นจริง ย่อมหลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่น^{๒๕๓} เป็นปัญญาวิมุตติ^{๒๕๔} เช่นกัน ดังที่ตรัสกับพระอานนท์ว่า

^{๒๔๙} ดูรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๙๖/๑๑๔.

^{๒๕๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๐๕ - ๖๒๐/๔๑๐ - ๔๑๒. พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๕๘๓.

^{๒๕๑} ดูรายละเอียดในหนังสือ อานาปานาสติภาวนา หน้า ๑๙๑ - ๑๙๗.

^{๒๕๒} วิสุทธิ.มหาฎีกา (บาลี) ๒/๗๗๒/๕๑๓-๕๑๕.

^{๒๕๓} หลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่น หมายถึงไม่ถือมั่นในอุปาทาน ๔ คือ (๑) กามุปาทาน (ความถือมั่นในกาม) (๒) ทิฏฐุปาทาน (ความถือมั่นในทิฏฐิ) (๓) สีสัพพตูปาทาน (ความถือมั่นในศีลพรต) (๔) อัตตวาทุปาทาน (ความถือมั่นในวาตะว่ามีอัตตา) (ที.ม.อ. ๑๒๘/๑๑๒)

^{๒๕๔} ผู้เป็นปัญญาวิมุตติ หมายถึงหลุดพ้นด้วยกำลังปัญญา โดยไม่ได้บรรลุสมาธิขั้นสูงคือวิโมกข์ ๘ (ที.ม.ฎีกา ๑๒๘/๑๔๔)

“อานนท์ วิญญูญาณฐิติ^{๒๕๕} ๗ ประการ และอายตนะ ๒ ประการนี้ คือ

๑. มีสัตว์ทั้งหลายผู้มีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน คือ มนุษย์เทพบางพวก^{๒๕๖} และวินิปาติกะบางพวก^{๒๕๗}

๒. มีสัตว์ทั้งหลายผู้มีกายต่างกัน แต่มีสัญญาอย่างเดียวกัน คือ พวกเทพชั้นพรหมกายิกา^{๒๕๘} เกิดในปฐมฌานและเหล่าสัตว์ผู้เกิดในอภาย ๔

๓. มีสัตว์ทั้งหลายผู้มีกายอย่างเดียวกัน แต่มีสัญญาต่างกัน คือพวกเทพชั้นอภิสสระ

๔. มีสัตว์ทั้งหลายผู้มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน คือพวกเทพชั้นสุภิกิณหะ (เทพที่เต็มไปด้วยความมั่งคั่ง)

๕. มีสัตว์ทั้งหลายผู้บรรลุอากาศานัญจายตนฌานโดยกำหนดว่า ‘อากาศหาที่สุดมิได้’ เพราะล่วงรูปสัญญา ดับปฏิขสัญญา ไม่กำหนดคณานัตตสัญญาโดยประการทั้งปวง

๖. มีสัตว์ทั้งหลายผู้ล่วงอากาศานัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวงบรรลุวิญญูญาณัญจายตนฌานโดยกำหนดว่า ‘วิญญูณาหาที่สุดมิได้’ นี้เป็นวิญญูญาณฐิติที่ ๖

๗. มีสัตว์ทั้งหลายผู้ล่วงวิญญูญาณัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวงบรรลุอภิกขัญญูญาณัญจายตนฌานโดยกำหนดว่า ‘ไม่มีอะไร’

อายตนะ ๒ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. อัสสนิวีสัตตตายตนะ (อายตนะของสัตว์ผู้ไม่มีสัญญา)

๒. เนวสัญญานาสัญญายตนะ (อายตนะของสัตว์ผู้ไม่มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่)

อานนท์ ภิกษุผู้รู้ถึงความเกิด ความดับ คุณ โทษของวิญญูญาณฐิติ ๗ และอายตนะ ๒ และอุบายสลัดออกจากวิญญูญาณฐิติ ๗ และอายตนะ ๒ นี้ตามความเป็นจริง ย่อมหลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่น^{๒๕๙} ภิกษุนี้เราเรียกว่าผู้เป็นปัญญาวิมุต^{๒๖๐}”

ข. สมถยานิก ผู้บรรลุอรหัตตผลเป็นอุกโตภาควิมุต

หากบุคคลใดได้ปฏิบัติสมถภาวนา ชนิดที่สามารถทำรูปฌานทั้ง ๔ ให้สมบุรณ์ได้ เช่น กสิณ ๑๐ อานาปานาสติ เมื่อได้รูปฌาน ๔ สมบุรณ์ แล้วต่อด้วยเจริญอรูปรูปร่าง ๔ จนจิตหลุดพ้นจากรูปกาย ด้วยนาม

^{๒๕๕} ดูเทียบ ที.ปา. ๑๑/๓๓๒/๒๒๒-๒๒๓, ๓๕๗/๒๕๘-๒๕๙, อัง.นวก. (แปล) ๒๓/๒๔/๔๘๑-๔๘๒

^{๒๕๖} เทพบางพวก หมายถึงพวกเทพในสวรรค์ชั้นกามาวจร ๖ คือ (๑) ชั้นจาตุมหาราช (๒) ชั้นดาวดึงส์ (๓) ชั้นยามา (๔) ชั้นดุสิต (๕) ชั้นนิมมานรดี (๖) ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี (ที.ม.อ. ๑๒๗/๑๐๙)

^{๒๕๗} วินิปาติกะบางพวก ในที่นี้หมายถึงยักษ์ฉิณีและเวมานิกเปรตที่พ้นจากอภายภูมิ ๔ (ที.ม.อ. ๑๒๗/๑๐๙)

^{๒๕๘} พวกเทพชั้นพรหมกายิกา หมายถึงพรหมชั้นปฐมฌาน ๓ ชั้น คือ (๑) พรหมปารีสัชชา (พวกบริษัทบริวารมหาพรหม) (๒) พรหมบุโรหิตา (พวกบุโรหิตมหาพรหม) (๓) มหาพรหม (พวกท้าวมหาพรหม) (ที.ม.อ.๑๒๓/๑๐๙)

^{๒๕๙} หลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่น หมายถึงไม่ถือมั่นในอุปาทาน ๔ คือ (๑) กามอุปาทาน (ความถือมั่นในกาม) (๒) ทิฏฐูปาทาน (ความถือมั่นในทิฏฐิ) (๓) สีสัพพตูปาทาน (ความถือมั่นในศีลพรต) (๔) อัตตวาหูปาทาน (ความถือมั่นในวาทะว่ามีอัตตา) (ที.ม.อ. ๑๒๘/๑๑๒)

^{๒๖๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๙/๗๕.ผู้เป็นปัญญาวิมุต หมายถึงหลุดพ้นด้วยกำลังปัญญา โดยไม่ได้บรรลุสมาธิขั้นสูงคือวิโมกข์ ๘ (ที.ม.ฎีกา๑๒๘/๑๔๔)

กาย เป็นเจโตวิมุตติที่หลุดพ้นจากอารมณ์ฌานอย่างสิ้นเชิง ได้สัมผัสสันตวิโมกข์^{๒๖๑} นำเอาสภาพธรรมที่ประกอบด้วยจิตนั้นมาเป็นพื้นฐานเจริญวิปัสสนา ในหมวดธัมมานุปัสสนาต่อไป คือ พิจารณาธรรมที่ปรากฏชัด จนพิจารณาเห็นธรรมที่เป็นอารมณ์จิตดับไป และเห็นจิตนั้นดับไปด้วย เกิด “วิปัสสนาญาณ” ไปตามลำดับ จนได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน^{๒๖๒} บุคคลนั้นเรียกว่า สมถยานิกบุคคล

โยคาวจรผู้ปฏิบัติตามแนวนี้ เมื่อบรรลุโสดาปัตติมรรคแล้วและกำลังปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล มีปัญหาแก่กล้าเป็นตัวนำ ชื่อว่าธัมมานุสारीหากท่านผู้เป็นธัมมานุสारीประเภทนี้ ภายหลังบำเพ็ญสมถกาวนาจนสมาบัติ ๘ สมบูรณ์พร้อมก็ได้บรรลุสัญญาเวทิตนโรธ เป็นเจโตวิมุตติ^{๒๖๓} ที่หลุดพ้นจากอารมณ์ฌานอย่างสิ้นเชิง ได้สัมผัสสันตวิโมกข์^{๒๖๔} นำเอาสภาพธรรมที่ประกอบด้วยจิตนั้นมาเป็นพื้นฐานเจริญวิปัสสนาต่อไป จนหลุดพ้นจากนามกาย ด้วยอริยมรรค^{๒๖๕} เมื่อบรรลุโสดาปัตติผลแล้วกำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลเบื้องสูง เป็นกายสักขี^{๒๖๖} และเมื่อบรรลุอรหัตตผลกลายเป็นอุกโตภาควิมุต^{๒๖๗}

ส่วนโยคาวจรผู้บรรลุโสดาปัตติมรรคแล้ว และกำลังปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งซึ่งโสดาปัตติผล มีศรัทธาแก่กล้าเป็นตัวนำ ชื่อว่าสัทธานุสारी หากท่านผู้เป็นสัทธานุสारीนี้ ภายหลังบำเพ็ญสมถกาวนาจนสมาบัติ ๘ สมบูรณ์พร้อมก็ได้บรรลุสัญญาเวทิตนโรธ เป็นเจโตวิมุตติ^{๒๖๘} ที่หลุดพ้นจากอารมณ์ฌานอย่างสิ้นเชิง ได้สัมผัสสันตวิโมกข์^{๒๖๙} นำเอาสภาพธรรมที่ประกอบด้วยจิตนั้นมาเป็นพื้นฐานเจริญวิปัสสนาต่อไป จนหลุดพ้นจากนามกาย ด้วยอริยมรรค^{๒๗๐} เมื่อบรรลุโสดาปัตติผลแล้ว กำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลเบื้องสูง เป็นกายสักขี และเมื่อบรรลุอรหัตตผลกลายเป็นอุกโตภาควิมุต^{๒๗๑} ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสกับพระอานนท์ว่า

อานนท์ วิโมกข์^{๒๗๒} ๘ ประการนี้ คือ

๑. บุคคลผู้มีรูป เห็นรูปทั้งหลาย
๒. บุคคลผู้มีอรุสสัญญาภายใน เห็นรูปทั้งหลายภายนอก๕
๓. บุคคลผู้น้อมใจไปว่า ‘งาม’

^{๒๖๑} สันตวิโมกข์ หมายถึง อรูปฌานที่พ้นได้อย่างสิ้นเชิง เพราะพ้นจากธรรมที่เป็นข้าศึกกล่าวคือนิรวรณ ๕ ประการและเพราะไม่เกี่ยวข้องในอารมณ์ เป็นต้น (อง.ทสก.อ. ๓/๙/๓๒๐)

^{๒๖๒} ดูรายละเอียดในหนังสือ อานาปาสติกาวนา หน้า ๑๙๑ - ๑๙๗.

^{๒๖๓} ดูใน อง.สตตค.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๐, อง.นวก.อ. (บาลี) ๓/๔๕/๓๑๖.

^{๒๖๔} สันตวิโมกข์ หมายถึง อรูปฌานที่พ้นได้อย่างสิ้นเชิง เพราะพ้นจากธรรมที่เป็นข้าศึกกล่าวคือนิรวรณ ๕ ประการ และเพราะไม่เกี่ยวข้องในอารมณ์ เป็นต้น (อง.ทสก.อ. ๓/๙/๓๒๐)

^{๒๖๕} ดูใน ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๖๙/๑๗๗.

^{๒๖๖} วิสุทธิมหาฎีกา (บาลี) ๒/๗๗๒/๕๑๓-๕๑๕.

^{๒๖๗} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗๔-๗๗/๓๕๘-๓๖๑., ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๔๔.

^{๒๖๘} ดูใน อง.สตตค.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๐, อง.นวก.อ. (บาลี) ๓/๔๕/๓๑๖.

^{๒๖๙} สันตวิโมกข์ หมายถึง อรูปฌานที่พ้นได้อย่างสิ้นเชิง เพราะพ้นจากธรรมที่เป็นข้าศึกกล่าวคือนิรวรณ ๕ ประการและเพราะไม่เกี่ยวข้องในอารมณ์ เป็นต้น (อง.ทสก.อ. ๓/๙/๓๒๐)

^{๒๗๐} ดูใน ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๖๙/๑๗๗.

^{๒๗๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗๔-๗๗/๓๕๘-๓๖๑., ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๔๔.

^{๒๗๒} ดูเทียบ ที.ปา. ๑๑/๓๓๙/๒๓๑, ๓๕๘/๒๗๑-๒๗๒, ม.ม. ๑๓/๒๔๘/๒๒๓, อง.อฎฐก. (แปล)

๔. บุคคลบรรลุอากาศาณัญญาตนฌานโดยกำหนดว่า ‘อากาศหาที่สุคมีได้’ อยู่ เพราะล่วงรูปสัญญา ดับปฏิขสัญญา ไม่กำหนดนานัตตสัญญาโดยประการทั้งปวง

๕. บุคคลล่วงอากาศาณัญญาตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุวิญญาณัญญาตนฌานโดยกำหนดว่า ‘วิญญาณหาที่สุคมีได้’ อยู่

๖. บุคคลล่วงวิญญาณัญญาตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุอากิญจัญญาตนฌานโดยกำหนดว่า ‘ไม่มีอะไร’ อยู่

๗. บุคคลล่วงอากิญจัญญาตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุเนวสัญญานาสัญญาตนฌานอยู่

๘. บุคคลล่วงเนวสัญญานาสัญญาตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุสัญญาเวทิตนโรธอยู่

อานนท์ ภิกษุผู้เข้าวิโมกข์ ๘ ประการนี้ โดยอนุโลมบ้าง โดยปฏิโลมบ้างทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมบ้าง เข้าหรือออกได้ตามโอกาสที่ต้องการ ตามชนิดสมบัติที่ต้องการ และตามระยะเวลาที่ต้องการ ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ภิกษุนี้เราเรียกว่า ผู้เป็นอุกโตภาควิมุต^{๒๗๓}

อานนท์ อุกโตภาควิมุตตಿಯังอื่นที่ดีกว่าหรือประณีตกว่าอุกโตภาควิมุตตินี้ ไม่มี”^{๒๗๔}

ค. วิปัสสนาญาณ ๙

ญาณ คือ ปัญญา แปลว่า ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี”^{๒๗๕} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแสดงลักษณะแห่งญาณไว้ว่า “ญาณ มีการตรัสรู้สภาวะแห่งธรรมเป็นลักษณะ มีการกำจัดเสียซึ่งความมืด คือโมหะ อันปิดบังสภาวะแห่งธรรมทั้งหลายเป็นนรส มีความหายหลงเป็นผล ส่วนสมาธิจัดเป็นปทัฏฐาน (คือเหตุใกล้) ของญาณนั้น”^{๒๗๖}

วิปัสสนาญาณ คือ ปัญญาหยั่งรู้ หยั่งเห็นโดยประการต่างๆ ในสภาวะลักษณะของรูปและนาม^{๒๗๗} ตามความเป็นจริง ว่าสภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เป็นธรรมชาติที่รู้แจ้งความจริง ๔ ประการคือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค^{๒๗๘} มีลักษณะรู้สภาวะธรรมตา ๓ ประการแห่งธรรมทั้งหลาย คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ส่งแสงให้สว่างและกำจัดความมืดคืออวิชชา (ความไม่รู้)

^{๒๗๓} ผู้เป็นอุกโตภาควิมุต คือ ผู้หลุดพ้นทั้ง ๒ ส่วน หมายถึงพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณะมามากจนได้สมบัติ ๘ แล้วจึงใช้สมณะนั้นเป็นฐานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อไป ชื่อว่าหลุดพ้น ๒ ส่วน คือ (๑) หลุดพ้นจากรูปกายด้วย อรูปสมาบัติ (วิกขัมภนะ) (๒) หลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค (สมุจเฉทะ) (ที.ม.อ. ๑๓๐/๑๑๓)

^{๒๗๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๙/๗๕.

^{๒๗๕} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๔/๓๓.

^{๒๗๖} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๗๖.

^{๒๗๗} รูป คือ ธรรมชาติที่แตกสลาย เพราะความร้อนบ้าง ความเย็นบ้าง อยู่เสมอ ดูใน อง.เอก.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๓๓. นาม คือ สภาวะที่รับรู้ทางใจและความรู้สึกนึกคิดต่างๆ เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ น้อมไปสู่อารมณ์อยู่เสมอ ..ดูใน ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๒๔๘.

^{๒๗๘} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๔/๓๓.

ขณะเดียวกันก็ทำวิชาคือความรู้ ซึ่งเปรียบเสมือนความสว่างให้เกิดขึ้น ทำให้หายจากความหลง รู้ทั่วถึงและ
แทงตลอดสภาวะธรรมทั้งปวง ส่วนสมาธิจัดเป็นเหตุใกล้ของญาณนั้น”^{๒๗๙}

สภาวะญาณในการเจริญวิปัสสนาของสมถยานิกบุคคล ในคัมภีร์พระไตรปิฎกแสดงวิปัสสนา
ญาณไว้ ๙ ขั้น มุ่งหมายถึงญาณที่นับเข้าในวิปัสสนา นำบุคคลผู้ปฏิบัติให้ไปสู่โลกุตระระปัญญา หลุดพ้นจาก
กิเลสอาสวะทั้งปวง นับตั้งแต่อุทฺทพฺพ-ญาณ จนถึงอนฺุโลมญาณ เพราะอุทฺทพฺพญาณเป็นญาณแรกที่รู้เห็น
ไตรลักษณ์ ด้วยปัญญาชนิดที่เรียกว่าภาวนามยปัญญาโดยตรง โดยไม่ต้องอาศัยจินตามยปัญญาเข้ามาช่วย
เป็นสภาวะญาณที่ปรากฏแก่ผู้เจริญวิปัสสนาแบบสมถยานิก^{๒๘๐}

เมื่อเกิดวิปัสสนาญาณ ๙ แล้ว จะเกิดความรู้แจ้งเห็นจริง คือเข้าถึงญาณทัสสนวิสุทธิ และใน
ระหว่างนั้นจะเกิดญาณหนึ่งคือโคตรภูญาณ แปลว่า ญาณครอบโคตร หมายถึงญาณที่อยู่ท่ามกลางระหว่าง
เป็นปุถุชนกับอริยชน เปรียบเหมือนคนข้ามเรือ เมื่อเรือเข้าเทียบท่าแล้วก้าวขาข้างหนึ่งลงไปเหยียบบนเรือ
ส่วนขาข้างหนึ่งยังอยู่บนบก จะกล่าวว่าบุรุษผู้นี้อยู่บนบกหรือน้ำอย่างใดอย่างหนึ่ง เพียงอย่างเดียวยอม
ไม่ได้ เพราะตามสภาพที่เป็นจริง บุรุษคนนี้ได้อยู่ในทั้งน้ำและบนบก สภาพจิตของผู้เข้าถึงโคตรภูญาณนี้เป็น
เบื้องต้นแห่งโสดาปัตติมรรคญาณ เปรียบเหมือนแสงเงินแสงทอง เป็นนิมิตหมายแห่งพระอาทิตย์กำลังจะขึ้น
ตัววิปัสสนาญาณ ๙ และโคตรภูญาณนี้จะเรียงลำดับขั้นตอนที่ให้จิตเข้าถึงมรรค ผู้ปฏิบัติเมื่อได้ผ่าน
ขั้นตอนมาโดยลำดับแล้ว จะได้บรรลุมรรคผล นิพพาน อันเป็นเป้าหมายสูงสุดแห่งชีวิต

^{๒๗๙} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๗๖.

^{๒๘๐} คู่มือละเอียดใน อภ.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๑๖๒/๓๘๗, อภ.จตุกก.ฎีกา(บาลี) ๒/๑๖๒/๔๒๕

๓.๓.๒ เจริญวิปัสสนาของวิปัสสนายานิก

ก. วิปัสสนายานิก

วิปัสสนายานิก หมายถึง ผู้เจริญวิปัสสนาด้วยการอาศัยขณิกสมาธิเป็นฐานในการปฏิบัติ ทำให้ดำเนินไปสู่มรรค ผล และนิพพาน ด้วยการเจริญวิปัสสนาล้วนๆ บุคคลประเภทนี้มีขณิกสมาธิอย่างเดียวเป็นจิตตวิสุทธิ^{๒๘๑}

เมื่อขณิกสมาธิแก่กล้ามากขึ้น ความตั้งมั่นแห่งจิตเหมือนฉนวนในสมถภาวนาย่อมเกิดขึ้น แม้อารมณ์ที่เป็นรูปนามจะเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพที่ปรากฏชัด ความตั้งมั่นก็คงอยู่อย่างนั้น ลำดับจิตที่เกิดขึ้นก่อนและลำดับจิตที่ภายหลังมีกำลังทัดเทียมกัน สมาธิตั้งกล่าวต่างจากฉนวนในสมถภาวนาคือฉนวนในสมถภาวนารับรู้อารมณ์ปัญญาได้อย่างเดียว ไม่ปรากฏความเป็นรูปนาม ทั้งปราศจากสภาวะของพระไตรลักษณ์ แต่สมาธิของวิปัสสนารับรู้อารมณ์ปัจจุบันที่เปลี่ยนแปลงได้บ้าง ทั้งปรากฏความเป็นรูปนาม เมื่อญาณแก่กล้าขึ้นก็จะหยั่งเห็นพระไตรลักษณ์ที่รู้เห็นความเกิดดับเป็นต้น

ในคัมภีร์มหาภูทิกว่า “คำว่า ขณิกจิตเตกคฤคตา มีความหมายว่า สมาธิที่ตั้งอยู่ชั่วขณะ โดยแท้จริงแล้ว สมาธินั้นดำเนินไปในอารมณ์ด้วยอาการเดียวอย่างต่อเนื่อง ไม่ถูกนิวรณ์ที่เป็นปฏิปักษ์กันครอบงำ ย่อมตั้งจิตไว้มั่นเหมือนฉนวนสมาธิที่หยั่งลงแล้ว”^{๒๘๒}

วิปัสสนายานิก หมายถึง ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน ผู้เริ่มปฏิบัติด้วยเจริญวิปัสสนาทีเดียว โดยไม่เคยฝึกหัดเจริญสมาธิใดๆ มาก่อน เมื่อเจริญวิปัสสนา คือ ใช้ปัญญาพิจารณาความจริงเกี่ยวกับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้องแล้ว จิตก็จะสงบขึ้น เกิดมีสมาธิตามมาเอง^{๒๘๓}

วิปัสสนายานิก หมายถึง บุคคลผู้มีวิปัสสนาล้วนๆ เป็นเครื่องนำทาง หรือบุคคลผู้ไปสู่มรรค ผล นิพพานโดยอาศัยวิปัสสนาล้วนๆ เป็นยานพาหนะ^{๒๘๔}

วิปัสสนายานิก หมายถึง ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยมีปรมัตถ์เป็นอารมณ์ คือ กำหนดรูปและนาม เป็นอารมณ์โดยทางพระไตรลักษณ์ จนบรรลุมรรค ผล นิพพาน^{๒๘๕}

การสภาวะพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา สภาวะที่จิตปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้นเป็นอารมณ์ และสภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านเป็นสมาธิ วิปัสสนาจึงมีก่อน สมถะมีภายหลัง ด้วยประการดังนี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “เจริญสมถะมีวิปัสสนานำหน้า”

การพิจารณาเห็นเวทนา ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นขรา และมรณะโดยความไม่เที่ยง ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นขราและมรณะโดยความเป็นทุกข์ ชื่อว่า วิปัสสนา สภาวะที่จิตปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในภาวนานั้นเป็นอารมณ์ และสภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ วิปัสสนาจึงมีก่อน สมถะมีภายหลัง ด้วยประการดังนี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “เจริญสมถะมีวิปัสสนานำหน้า”^{๒๘๖}

^{๒๘๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, พระคันธสาราภิวังศ์, หน้า ๖๑.

^{๒๘๒} วิสุทธิ.ภูทิก (บาลี) ๑/๔๐๙.

^{๒๘๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ 41, หน้า ๔๔๙.

^{๒๘๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา**, หน้า ๖๐.

^{๒๘๕} ธนิต อยู่โพธิ์, **วิปัสสนานิยม**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพฯ: มหานคร, หน้า ๖๐.

^{๒๘๖} ชู.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๔๑๘-๔๑๙.

ข. ขณิกสมาธิ

วิปัสสนายานิก คือ ผู้เจริญวิปัสสนาก่อนได้สมาธิภายหลัง พร้อมกับการบรรลุอาสวัคชยญาณ) แต่อย่างน้อยจะต้องมีสมาธิระดับขณิกสมาธิ เพื่อใช้ในการพิจารณา เมื่อพิจารณาจนวิปัสสนาญาณสูงขึ้น และเมื่อขณะบรรลุอาสวัคชยญาณ สมาธิย่อมเต็มเปี่ยมโดยอัตโนมัติ คือได้ปฐมฌานเป็นอย่างน้อย

ในการเจริญวิปัสสนาแบบสุทธวิปัสสนา (วิปัสสนาล้วน) โดยการพิจารณารูป-นาม ชั้น ๕ ที่จิตรับรู้ในปัจจุบันขณะ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ในคัมภีร์ปรมัตถมัชฌิมาเรียกว่า มุลสมาธิ (สมาธิขั้นพื้นฐาน) และบริกรรมสมาธิ (สมาธิขั้นเตรียมหรือเริ่มลงมือ) ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเรียกว่า ขณิกสมาธิ^{๒๘๗}

๑) ความหมายตามศัพท์

ขณิกสมาธิ เป็นศัพท์สมาสกันของศัพท์ ๒ ศัพท์ คือ ขณิก กับ สมาธิ โดยสามารถแยกออกและวิเคราะห์ได้ดังนี้

๑) ขโน แปลว่า การเริ่มต้น ดังบาลีว่า “ขโน โว ภิกขเว ปฏิลทโธ พรหมจริยา.”^{๒๘๘} แปลว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอได้ขณะ (เริ่มต้น) เพื่ออยู่ประพตติพรหมจรรย์แล้ว” และว่า “ขโน โว มา อุปัจจคา”^{๒๘๙} ขณะอย่าได้ล่วงเธอทั้งหลาย,

ขโน มีความหมายว่า รวดเร็ว ดังบาลีว่า “ชีวิต อตตภาโว จ สุขทุกขา จ เกวลา เอกจิตต-สมายุตตา ลหุโส วตตเต ขโน.”^{๒๙๐} “ชีวิต อตภาพ สุขและทุกข์ ล้วน ประกอบด้วยจิตดวงเดียว ขณะเป็นไปรวดเร็ว”

ขณะ มีความหมายว่า สั้นไป ดังพระบาลีว่า “ขวยวิราโคติ สงขารานํ ขณภังโก.” ความดับไปทุก ๆ ขณะแห่งสังขารธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า ขยวิราโค^{๒๙๑}

ขโน (ขณฺ หีสายํ + อ) ขณะ, ช่วงขณะ, ช่วงเวลาที่สั้นมีมือ ๑๐ ครั้ง. ทสฺหิ อจฺจราหิ อํกุสิโณฏฺเฐหิ ลกฺขิโต กาลิ ขโน นาม. แปลว่า “ช่วงเวลาที่กำหนดด้วยการติดนิ้วมือ ๑๐ ครั้ง ชื่อว่า ขณะ”

ขโนตฺติ ขโน เวลาที่เบียดเบียน (ชีวิตสัตว์) ชื่อว่า ขณะ, สุตตานิ อายุ ขยติ หายติ เอตถาติ ขโน เวลาที่เป็นกาลเสื่อมอายุของสัตว์ ชื่อว่า ขณะ (ซี ขเย + ยุ, อาเทศ ยุ เป็น อน, น เป็น ณ, ลบสระหน้า),^{๒๙๒}

ขณิก เป็นคุณศัพท์ มาจาก ขณ แปลว่า ช่วงขณะ, ช่วงครู่, ช่วงยาม, ไม่ยั่งยืน, เปลี่ยนแปลงได้; ตามปกติเป็นไวยากรณ์ของ อิตฺตฺร

สรุปว่า ขณะ มีความหมาย ดังนี้คือ ๑) อาร์มยะ ความเริ่มต้น ๒) วิหะสะ ความเบียดเบียน ๓) กาลวิหะสะ เวลาขณะเดียวเท่ากับติดนิ้ว ๑๐ ครั้งติดกัน ๔) นิพยาปารัฐิธิ การตั้งอยู่ไม่นาน^{๒๙๓}

๒) ขณิกํ ชีวิตํ ลหุกํ ชีวิตํ อิตฺตฺรํ ชีวิตํ.^{๒๙๔} ชีวิต เป็นไปช่วงขณะ ชีวิตเล็กน้อย ชีวิตนิดหน่อย

^{๒๘๗} อัง. อ. (บาลี) ๒๓ / ๑๖๐ / ๓๐๘-๓๑๑.

^{๒๘๘} สํ.สพ. (บาลี) ๑๘/๑๓๕/๑๑๘.

^{๒๘๙} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๑๕/๗๑.

^{๒๙๐} ชุ.ม. (บาลี) ๒๙/๓๙/๙๗.

^{๒๙๑} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๘๔.

^{๒๙๒} พระมหาสมปอง มุทิต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๑๑๒.

^{๒๙๓} พระมหาสมปอง มุทิต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, หน้า ๙๙๕.

^{๒๙๔} ชุ.ม. (บาลี) ๒๙/๓๙/๙๘ .

ขณิกนติ มนุทกาลิ กาลนตรปฏิเสโธ คำว่า ชั่วขณะ ได้แก่ เหลือเวลาน้อย ปฏิเสธระหว่างกาล^{๒๙๕}
 ขณิกตตา จ ธมมานิ, เยหิ ขนเธหิ เต กตฺ.อมนาปิ นิรุทธา เต, กสส ทานิส กุชฉลสิ.^{๒๙๖} อนึ่ง
 เพราะสภาวะธรรมทั้งหลายเป็นไปชั่วขณะ เจ้าทำความไม่พอใจด้วยขันธเหล่าใด ขันธเหล่านั้นก็ดับไปแล้ว ที่นี้
 เจ้าจะโกรธใครในที่นี้

เอกจิตตทุกขณิกาเยว อปฺปนา. อปฺปนาจิตเป็นไปเร็วเพียงชั่วขณะจิตเดียว^{๒๙๗}
 คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าว ขณิกาปิติ ขณ ขณ วิชฺชุปาทาสทิสสา โหติ^{๒๙๘} ขณิกาปิติ เป็นเช่นกับฟ้า
 แลบบอยู่ ทุก ๆ ขณะ ต่อเนื่องกัน

ขณิกจิตเตกคคตติ ขณมตตจิตติโก สมภาสิ^{๒๙๙} สมภาสิที่ตั้งอยู่ชั่วขณะ ชื่อว่าภาวะที่มีอารมณ์เป็น
 หนึ่งแห่งขณิกจิต

อุททวยปริจฺฉินฺโน อตฺตโน ปวตฺติกาลสงขาโต ขโน เอเตสํ อตฺถิติ ขณิกา^{๓๐๐} ขณะ กล่าวคือกาล
 เป็นไปของมันเอง ที่กำหนดด้วยความสั้นไปและความเสื่อมไป มีอยู่แก่ธรรมเหล่านั้น เหตุนี้ธรรมเหล่านั้น
 จึงชื่อว่า ขณิกะ (ธรรมมีระยะเวลาเพียงเกิดแล้วก็ดับไป)

ขณิก (วิ.) เป็นไปชั่วขณะ, ชั่วขณะ^{๓๐๑} คำศัพท์ที่ใช้ร่วมกันกับขณิก เช่น เอกกขณิก, นานกขณิก,
 ขณิกมรณ, ขณิกขรา, ขณิกาปิติ, ขณิกนิโรธ เป็นต้น

๓) ขณิกสมภาสิ แปลว่า ความตั้งมั่นอยู่ชั่วขณะ ซึ่งมีบาลีในปฏิสัมภิทามรรคว่า อิมเหติ จ ปน นีวร
 เณหิ วิสุทฺธิจิตตสส โสฬสตุฏฺกํ อานาปานสสตี ภาวยโต ขณิกสโมธานา เมื่อพระโยคาวจรผู้มีจิตหมดจดจาก
 นีวรณเหล่านี้ เจริญสมภาสิที่ประกอบด้วยอานาปานสติมีวิัตถุ ๑๖ ความที่จิตตั้งมั่นเป็นไปชั่วขณะย่อมมีได้^{๓๐๒}

ขณิกสมภาสิ (ปฺจ.) สมภาสิชั่วขณะ คือ จิตที่ตั้งอยู่ในอารมณ์เดียวชั่วคราว จิตที่นิ่งอยู่ในอารมณ์
 เดียวชั่วคราว^{๓๐๓}

สรุปว่า ขณิกสมภาสิ คือ ภาวะที่จิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์วิปัสสนาคือรูปและนามที่มีความ
 เปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลาเป็นขณะ ๆ ไป โดยมีสติสัมปชัญญะและความเพียรยิ่งช่วยสนับสนุน

๒) ความหมายโดยอรรถนัย

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายว่า ตานิ วา ปน ฆานานิ สมปาชชิตวา วุฏฺฐาย ฆานสมปยุตฺตํ จิตฺตํ
 ขยโต วยโต สมปสสโต วิปัสสนากขณ ลกขณปฏิเวธเนน อุปฺปชชติ ขณิกจิตเตกคคตติ.^{๓๐๔}

ก็หรือว่า เมื่อพระโยคาวจรเข้าฌานเหล่านั้น ออกแล้วมาพิจารณาจิตอันสัมปยุตต์ด้วยฌาน โดย
 ความสั้นไปเสื่อมไปอยู่ ภาวะที่ขณิกจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ย่อมเกิดขึ้น

^{๒๙๕} ขุ.ม.อ. (บาลี) ๑/๓๙/๑๕๑.

^{๒๙๖} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๙๙.

^{๒๙๗} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/ ๘๒.

^{๒๙๘} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๑๘๒.

^{๒๙๙} วิสุทฺธิ. ฎีกา (บาลี) ๒/๗๙.

^{๓๐๐} วิสุทฺธิ. ฎีกา (บาลี) ๒/๑๐๑.

^{๓๐๑} พันตรี.ป.หลงสมบุรณ์, พจนานุกรม มจร-ไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๔, ๒๕๕๗) หน้า ๒๑๘.

^{๓๐๒} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๕๓/๑๗๕, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๓/๒๓๖.

^{๓๐๓} พันตรี.ป.หลงสมบุรณ์, พจนานุกรม มจร-ไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๔, หน้า ๒๑๘.

^{๓๐๔} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/ ๘๓.

โสปี ทิ อารมมณฺเณ นิรุตฺตํ เอกากาเรน ปวตฺตมาโน ปฏิปกฺเขน อนภฺยโต อปฺปิโต วีย จิตฺตํ นิจฺจลํ จเปติ.^{๓๐๕} สมาธิที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องโดยอาการที่ตั้งมั่นอย่างเดียวในอารมณ์ที่เป็นรูปนาม ที่ตนนำมา กำหนด ย่อมไม่ถูกนิรวรณซึ่งเป็นปฏิปกฺขธรรมเข้ามาครอบงำ เป็นสมาธิที่สามารถทำวิปัสสนาจิตให้ตั้งมั่น จนถึงอัปนาสมาธิ หรือเหมือนกับฌานสมาธิที่เข้าไปแนบแน่นในอารมณ์ เช่นกัน

อีกประการหนึ่งกล่าวว่า จิตเตกคฺคตามตฺโตติ ภาวนมฺนุยุตฺเตน ปฏิลทฺธมตฺตํ นาติสฺสุภาวิตํ สมาธานํ. ตมฺปน อฺปฺริ วุจฺจมานานํ สมาธิวิเสสานํ มฺลการณภาวโต “มฺลสมาธิ”ติ วุตฺโต สวายํ จิตฺเตกคฺคตามตฺโต “อชฺมตฺตเมว จิตฺตํ สณฺฐเปมิ สนนิสาเทมิ เอโกทึ กโรมิ สมาทหามิ”ติอาทิสฺสุ วีย ขณิกสมาธิ อธิปฺเปโต.^{๓๐๖}

ความตั้งมั่นที่ยังอบรมไม่สิ้นก พอสักว่าผู้ประกอบการภาวนาพึงได้ ชื่อว่า สภาวะสักว่า มี อารมณ์เดียวแห่งจิต ก็สภาวะที่พอสักว่าจิตมีอารมณ์เดียวนั้นนั้น ที่ท่านเรียกว่า มฺลสมาธิ เพราะมันเป็น มฺลเหตุแห่งสมาธิพิเศษที่ท่านจะกล่าวต่อไป ท่านหมายถึง ขณิกสมาธิ ดุจในคำว่า เราจะตั้งจิตไว้ดี จะทำจิต ให้สงบ ในภายในเท่านั้น จะทำให้มีธรรมเอกผุดขึ้น จะดำรงไว้มั่น ดังนี้ เป็นต้น

วิสุทฺธิมรรคมหาภูทิกอาอุปมาว่า “คำว่า สมาธินี้ หมายถึงมฺลสมาธิ (ขณิกสมาธิ) นั้นเอง

เอวํ ภาวิตฺโตติ ยถา อรณฺสีหิตฺเตน อฺปฺปาทิตฺโตคฺคิ โคมยจฺจนฺณาทึทึ วฑฺฒิตฺโต โคมยคฺคิอาทิกาวํ ปตฺโตปิ อรณฺสีหิตฺเตน อฺปฺปาทิตฺตมฺลคฺคิตฺเตว วุจฺจติ, เอวมิธํ อปฺปิ มฺลสมาธิ เอว เมตฺตาทิวเสน วฑฺฒิตฺโต. ชื่อว่า เอวํ ภาวิตฺโตติ ความว่า ทำมฺลสมาธินี้แหละให้เพิ่มขึ้น ด้วยกรรมฐานมีเมตตาทิ เป็นต้น ให้มีลักษณะเหมือนไฟที่ถูกทำให้เกิดขึ้น ด้วยไม้สไฟ แล้วทำให้ลุกเพิ่มขึ้นด้วยของมีเพลิงเป็นต้น ซึ่งแม้ถึงความเย็นไฟแห่งโคมย เป็นต้น เขาก็เรียกว่า ไฟมีต้นกำเนิดมาแต่ไม้สไฟ (เหมือนสมาธิขั้นสูงอย่างอัปนาสมาธิก็มีต้นกำเนิดมาจากขณิกสมาธิ) ฉะนั้น”^{๓๐๗}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) กล่าวลักษณะขณิกสมาธิ^{๓๐๘} ไว้ว่า “ขณิกสมาธินี้ใน ระยะเวลาที่เข้าปฏิบัติใหม่ ๆ ยังไม่สามารถเกิดขึ้นได้อย่างชัดเจน เพราะกำลังสมาธิยังอ่อนอยู่ ต่อเมื่อโยคี หมั่นกำหนด นิรวรณก็จะค่อย ๆ หดไป จิตจะตั้งมั่นอยู่ภายในกาย เมื่อตั้งมั่นได้เช่นนี้แล้ว โยคีจะสามารถ กำหนดอารมณ์ได้ เมื่อมาถึงจุดนี้แล้วกล่าวได้ว่า สมาธิมีกำลังขึ้นมาแล้ว คือ กำหนดแล้วปล่อยไป กำหนด แล้วปล่อยไป กำหนดครั้งหนึ่ง ครั้งหนึ่ง แล้วก็ผ่านไป อุปมาดังเช่น ฟุ้งหอกในดินอ่อน ๆ หอกนั้นจะปักตรึง อยู่กับที่ทันที ไม่กระดอนหรือแฉลบไปไหน หรืออุปมาดังเช่น กระจกขนาดใหญ่ที่บรรจุของ มีน้ำหนักมาก เหลือเกิน เมื่อทิ้งกระจกขาลงพื้นดิน ย่อมจะตกอยู่กับที่ ไม่กลิ้งไปไหนเลย อีกอย่างหนึ่งอุปมาเหมือนเด็ก เล่นเกมสอย่างหนึ่ง ถือเอาภาว หรือแป้งเปี้ยก มาปั้นเป็นก้อนกลม ๆ แล้วขว้างไปแปะติดกำแพง ขว้างครั้ง หนึ่ง ก็แปะติดอยู่ตรงนั้นที่หนึ่ง ติดอยู่กับที่ไม่หลุด ไม่ห้อยแกว่งไปมา เช่นเดียวกับการกำหนดอารมณ์ในที่ ต่าง ๆ เมื่อตามกำหนดอย่างกระชั้นชิดแล้ว ก็สามารถกำหนดจับอารมณ์ได้แม่นยำตามสภาวะของวิปัสสนา อย่างนี้จัดเป็นขณิกสมาธิ ลักษณะของขณิกสมาธิ มีหลักจำสั้น ๆ คือ ไม่ฟุ้งกระจาย หมายถึง จับ กระทบมั่น”^{๓๐๙}

พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระกล่าวสภาวะของขณิกสมาธิไว้ในหนังสือวิปัสสนาที่ป็นฎีกาว่า จิตสงบ

^{๓๐๕} วิสุทฺธิ. ฎีกา (บาลี) ๒/๗๙.

^{๓๐๖} วิสุทฺธิ. ฎีกา (บาลี) ๒/๑๔๒.

^{๓๐๗} วิสุทฺธิ. ฎีกา (บาลี) ๒/๑๔๓.

^{๓๐๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **สมาธิสัมโพชฌงค์**, หน้า ๒๙-๓๐.

^{๓๐๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **สมาธิสัมโพชฌงค์**, หน้า ๒๘.

ตั้งอยู่ชั่วขณะ ชื่อว่า ขณิกสมาธิ วิปัสสนาขณิกสมาธิก็ให้ใจสงบตั้งอยู่ได้เหมือนกัน ขณิกสมาธิมีกำลังมากเข้า เท่ากับอุปจารสมาธิแล้ว การกำหนดอารมณ์อันหนึ่งกับอีกอันหนึ่งนั้น ระหว่างกลางอารมณ์ทั้งสองก็เลือน นีรวรรณเข้าไม่ได้ เมื่อกำหนดติดต่อกันอยู่เรื่อยไป ขณะนั้นใจสงบก็ตั้งอยู่นาน ๆ ได้เหมือนกัน และเมื่อผู้ปฏิบัติ เข้าถึงอุทยัพพญาณ ฌักขณญาณ เป็นต้น วิปัสสนาขณิกสมาธิแก่กล้ายิ่งขึ้น มีกำลังมากคล้าย ๆ กับอัปนาสมาธิ เพราะปราศจากปฏิปกข์ คือกิเลสเนรวรรณ ฉะนั้น ขณิกสมาธิคือการที่ใจสงบตั้งอยู่นาน ๆ ^{๓๑๐}

ขณิกสมาธิ หมายถึง ภาวะที่จิตสงบระงับได้ชั่วคราว จัดเป็นสมาธิขั้นต้นอันเกิดจากการปฏิบัติ ธรรมเนียมที่ก่อให้เกิดความสุขสบายได้ชั่วคราว และเป็นเหตุให้ควบคุมสติอารมณ์ได้ในขณะประกอบกิจหรือ ศึกษาเล่าเรียน ทำให้ใจเย็น ระงับอารมณ์ได้ ขณิกสมาธิ เป็นพื้นฐานให้บำเพ็ญกรรมฐานและได้สมาธิที่สูงขึ้นไป คือ อุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิ^{๓๑๑}

๓) ไวยาจณ์ของขณิกสมาธิ

๓.๑) มุลสมาธิ

มูลสมาธิ ก็คือ ขณิกสมาธิของผู้ที่เริ่มทำกรรมฐาน ก่อนเกิดอุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิ ดังมีปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า “พระผู้มีพระภาคทรงแสดงมูลสมาธิคือจิตแรกมีอารมณ์เดียว ด้วยอำนาจ อารมณ์กรรมฐานที่เกิดขึ้นในตน โปรตภิกขุรูปนั้น”^{๓๑๒} ซึ่งพระภิกษุภิกษุจารย์อธิบายแก้ไว้ว่า จิตแตกคุดตามตโตติ ภาวนามนุชุตเตน ปฏิลทมตตํ นาติสุภาวิติ สมาธานํ. ตมปน อูปริ วุจจมานานํ สมาธิวิเสสานํ มุลการณภาโวติ “มูลสมาธิ” ติ วุตโต สุวายํ จิตแตกคุดตามตโตติ “อชุตตเมว จิตตํ สณฺหเปมิ สนนินสาเทมิ เอโกที กโรมิ สมาทหามิ” ติอาทีสุ วีย ขณิกสมาธิ อธิปเปโต.^{๓๑๓} แปลว่า ความตั้งมั่นที่ยังอบรมไม่สิ้นนัก พอสักว่า ผู้ประกอบการภาวนาเพียงได้ ชื่อว่า สภาวะสักว่ามีอารมณ์เดียวแห่งจิต ก็สภาวะที่พอสักว่าจิตมีอารมณ์เดียว นี้ที่ ท่าน (พระพุทธโฆสาจารย์) เรียกว่า มุลสมาธิ เพราะมันเป็นมูลเหตุแห่งสมาธิพิเศษที่ท่านจะกล่าวต่อไป ท่านหมายถึงขณิกสมาธิ ดุจในคำว่า เราจะตั้งจิตไว้ดี จะทำจิตให้สงบ ในภายในเท่านั้น จะทำให้มีธรรมเอกผุดขึ้น จะดำรงไว้มั่น ดังนี้ดังนั้นมุลสมาธิที่ท่านกล่าวนี้ หมายถึง ขณิกสมาธิในสมณะนั้นเอง

๓.๒) นิยานิกสมาธิ

นิยานิกสมาธินี้ หมายถึงขณิกสมาธิที่ถึงอัปนาในปฐมมรรค ตามพระบาลีว่า โยคาวจร บุคคลเจริญญาณเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลกนำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุลุภูมิ เบื้องต้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ และสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด^{๓๑๔} ในอรรถกถาก็แก้ไว้ว่า “โลกุตระญาณ ชื่อว่า อันเป็นเครื่องนำไปจากโลก (นิยานิก) เพราะอรรถว่า ออกไปจากโลก ออกไปจากวิภวัญญะ อีกนัยหนึ่ง

^{๓๑๐} พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ อัคคกัมมัฏฐานาจารย์ ดร., วิปัสสนาที่ปณีฎีกา, พิมพ์ครั้งที่ ๘ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๘๒ - ๘๓.

^{๓๑๑} พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาชุด คำวัต , พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร:), หน้า ๙๒.

^{๓๑๒} สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล, หน้า ๕๘๒.

^{๓๑๓} วิสุทธิ. ฎีกา (บาลี) ๒/๑๔๒.

^{๓๑๔} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๒๗๗/๘๙.

ที่ชื่อว่า อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องออกไปจากโลกและจากวิภวณั้น^{๓๑๕}

๓.๓) อริยสมาธิ

ยา โข ภิกขเว อิเมหิ สตตหงเคหิ จิตตสส เอกคคตา ปริกขตา อัย วุจจติ โภ อริโย สมาธิ สอุป นิสโส ภิกขุทั้งหลาย สภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียวซึ่งมีองค์ ๗ ประการนี้แวดล้อมเรียกว่า ‘อริยสมาธิที่มีอุปนิสสะ’^{๓๑๖} หรือแปลว่า “สมาธินี้ ชื่อว่า สมาธิที่ไกลจากกิเลส (อริโย สมาธิ) เพราะไกลจากกิเลสทั้งหลาย^{๓๑๗}

องค์มรรค ๘ ประการทำงานประสานสอดคล้องส่งเสริมกัน โดยมีสัมมาทิฏฐิเป็นหัวหน้านำทาง ไป องค์มรรคอื่นทั้ง ๗ ข้อ เป็นเครื่องเกื้อหนุนให้กำลังแก่สมาธิ ช่วยให้สมาธิเกิดขึ้นได้ ดำรงอยู่ได้ดี เป็นสัมมาสมาธิ คือสมาธิที่ถูกต้องซึ่งจะใช้งานได้ผลตามต้องการ ส่งผลคืบหน้าต่อไปอีกจนถึงจุดหมาย โดยช่วยให้เกิดองค์ธรรมเพิ่มขึ้นอีก ๒ อย่างในขั้นสุดท้ายเรียกว่าสัมมาญาณ (หยั่งรู้ชอบ) และสัมมาวิมุตติ (หลุดพ้นชอบ) เมื่อมองในแง่นี้ท่านเรียกองค์มรรคอื่นทั้ง ๗ ข้อว่า เป็นสมาธิบริหาร แปลว่า บริหารของสมาธิ หมายความว่า เป็นเครื่องประกอบ เครื่องแวดล้อม เครื่องหนุนเสริม หรือเครื่องปรุงของสมาธิ สมาธิที่ประกอบด้วยบริหารนี้แล้ว เรียกว่าเป็นอริยสัมมาสมาธิ นำไปสู่จุดหมายได้ดังพระบาลีว่า

“ยาว สุปญญตตปิเม เตน ภควตา ขานตา ปสสตา อรหตาสมมาสมพุทฺธเจเน สตต สมาธิปริกขารา สมมาสมาธิสส ภาวนาย สมมาสมาธิสส ปาฐิปุริยาตเม สตต สมมาทิฏฐิ สมมาสงกปิโป สมมาวาจา สมมากมมนโต สมมาอาชีโว สมมาวาโย สมมาสติฯ ยา โข โภ อิเมหิ สตตหงเคหิ จิตตสส เอกคคตา ปริกขตา อัย วุจจติ โภ อริโย สมมาสมาธิ สอุปนิสโส อิติปิ สมปริชาโร”

สมาธิบริหาร ๗ ประการเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้รู้ ผู้เห็น เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงจัดวางไว้เป็นอย่างดีแล้ว เพื่ออบรมบ่มสัมมาสมาธิ เพื่อความบริบูรณ์แห่งสัมมาสมาธิ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ เอกคคตาแห่งจิต ที่แวดล้อมด้วยองค์ทั้ง ๗ เหล่านี้ เรียกว่าสัมมาสมาธิที่เป็นอริยะ ซึ่งมีอุปนิสสัย (มีที่อิงที่ยันหรือที่รองรับ) บ้าง มีบริหาร (มีเครื่องประกอบหรือเครื่องช่วยหนุน) บ้าง”^{๓๑๘}

๓.๔) นิพเพธกาคิยสมาธิ

นิพเพธกาคิยสมาธิ คือ ขณิกสมาธิของวิปัสสนาญาณิกบุคคลในขณะวิปัสสนาญาณเจริญก้าวหน้า ไป ดังท่านกล่าวว่า “ตทงคปปหานญจ ทิฏฐิจิตตานํ นิพเพธกาคิยํ สมาธิ ภาวยโต”^{๓๑๙} แปลว่า การละทิฏฐิสังโยชน์ด้วยองค์นั้น ๆ ย่อมมีแก่พระโยคาวจรผู้เจริญนิพเพธกาคิยสมาธิ สมาธิซึ่งเป็นส่วนแห่งการชำระกิเลส อีกทั้งกล่าวว่า “สมาธิอันเป็นไปในส่วนแห่งการชำระกิเลส (นิพเพธกาคิย สมาธิ) ได้แก่ สมาธิอันสัมปยุตด้วยวิปัสสนา”^{๓๒๐} หมายความว่า นิพเพธกาคิยสมาธินี้เกิดขึ้นแก่วิปัสสนาญาณิกบุคคล ดังนั้น นิพเพธกาคิยสมาธินี้ก็คือ ขณิกสมาธิที่เกิดขึ้นในวิปัสสนาญาณที่ ๕ คือ กังคญาณ จนถึง อนุโลมญาณ^{๓๒๑} นั่นเอง

^{๓๑๕} อภ.สง.อ. (ไทย) ๗๕/๑/-/๕๖๑.

^{๓๑๖} อง.สตตก. (บาลี) ๒๓/๔๕/๓๖., อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๔๕/๖๙.

^{๓๑๗} อภ.สง.อ. (ไทย) ๗๕/๒/๘๓๔/๕๙๙.

^{๓๑๘} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๐๖/๒๔๘.

^{๓๑๙} ชุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๔/๒๒.

^{๓๒๐} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑/-/๒๔๓.

^{๓๒๑} สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล, ๒๕๔๖), หน้า ๑๑๗๑.

๓.๕) ขณิกสโมธาน

ขณิกสโมธาน คือ ขณิกสมาธิในวิปัสสนาญาณดั้งเดิมปรากฏว่า “อิเมหิ จ ปน นีวรณเหติ วิสุทธจิตตตสส โสฬสวตถุกั อานาปานสสติสมาธิ ภาวยโต ขณิก สโมธานา.”^{๓๒๒} แปลว่า เมื่อพระโยคาวจรผู้มีจิตหมดจดจากนิรwrณเเหล่านี้ เจริญอานาปานสติอันมีวัตถุ ๑๖ ความที่จิตตั้งมั่นเป็นไปชั่วขณะย่อมมีได้

๓.๖) วิปัสสนาสมาธิ

บางครั้งหมายเอาวิปัสสนาสมาธิ ดังปรากฏว่า “สมาธิพร้อมด้วยวิตกเป็นไปด้วยอำนาจสัมปยุตธรรม ชื่อว่า สวิตกโก, สมาธิพร้อมด้วยวิจาร์ ชื่อว่า สวิจาโร. สมาธินั้น เป็นขณิกสมาธิ (สมาธิชั่วขณะ) เป็นวิปัสสนาสมาธิ (สมาธิเห็นแจ้ง)”^{๓๒๓}

๔) องค์ประกอบของขณิกสมาธิ

สมาธิในการเจริญวิปัสสนากรรมฐานตามแนวมหาสติปัฏฐานสูตร จะเกิดขึ้นด้วยองค์ประกอบหลัก ๓ ประการ คือ

- ๑) อาตาปี มีความเพียรยิ่งยวด
- ๒) สัมปชาโน มีความรู้ตัวทั่วพร้อม
- ๓) สติมา มีสติระลึกทั่วทันอารมณ์ที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) กล่าวธรรม ๓ ประการในสติปัฏฐานสูตรนี้ว่า “อาตาปี สมปชาโน สติมา แปลว่า มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ได้แก่ สัมมาวายามะ สัมมาทิฐิ และสัมมาสติ ซึ่งเป็นองค์มรรคประจำ ๓ ข้อ ที่ต้องใช้ควบไปด้วยกันเสมอ ในการเจริญองค์มรรคทั้งหลายทุกข้อ ความเพียรคอยหนุนเร้าจิต ไม่ให้ย่อท้อหดหู่ ไม่ให้รีรอล่าหรือถอยหลัง จึงไม่เปิดช่องให้อกุศลธรรมเกิดขึ้น แต่เป็นแรงเร้งให้จิตเดินรุดหน้าไป หนุนให้กุศลธรรมต่าง ๆ เจริญยิ่งขึ้น สัมปชัญญะ คือ ตัวปัญญาที่พิจารณาและรู้เท่าทันอารมณ์ที่สติกำหนดทำให้ไม่หลงไหลไปได้ และเข้าใจถูกต้องตามสภาวะที่เป็นจริง สติ คือ ตัวกำหนดจับอารมณ์ไว้ ทำให้ตามทันทุกขณะไม่ลืมหือพลาดสับสน”^{๓๒๔}

พัฒนาการของขณิกสมาธิในการเจริญวิปัสสนา จะเกิดขึ้นแก่โยคีผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ (วิปัสสนาญาณิกบุคคล) ไปพร้อมกับองค์ประกอบทั้ง ๓ นับตั้งแต่พระโยคีบุคคลใช้สติกำหนดรู้อารมณ์ที่เป็นปรมัตถ์ในฐาน ๔ คือ กาย เวทนา จิต และธรรม จนนิรwrณ ๕ สงบระงับลงไป และจิตตั้งมั่นอยู่เป็นขณะ ๆ แต่ไม่แนบแน่นในอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งเหมือนสมาธิในสมถกรรมฐาน เมื่อสมาธิแก่กล้าขึ้น ระดับของสมาธิจะสูงขึ้นตามความแก่กล้านั้น คือ เป็นสมาธิในทรีย์ ๕ เป็นสมาธิพระอินทร์ ๕ เป็นสมาธิพระพรหม ๕ เป็นสมาธิสัมโพชฌงค์ ๗ และเป็นสัมมาสมาธิในมรรคมีองค์แปด ธรรมเหล่านี้เป็นธรรมในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ซึ่งสามารถเห็นแจ้งพระไตรลักษณ์ และละอวิชชา ตัณหา อุปาทานเป็นต้นได้ชั่วคราวในวิปัสสนาญาณที่เป็นโลกิยะ คือ นามรูปปริจเฉทญาณ ถึง อนุโลมญาณ แต่เมื่อเข้าสู่มรรคญาณ ขณิกสมาธิจะมีกำลังเทียบเท่าอัปนาสมาธิ ซึ่งสามารถสนับสนุนให้ปัญญาละกิเลสได้เด็ดขาด (สมุจเฉทพหวน)

ขณิกสมาธิมีความสำคัญต่อคนทั่วไปโดยเฉพาะผู้ปฏิบัติธรรมเพื่อให้เกิดการพัฒนาปัญญาทั้งที่เป็นโลกิยะปัญญาและโลกุตตรปัญญา^{๓๒๕}

^{๓๒๒} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๕๓/๑๗๕.

^{๓๒๓} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑/-/๒๔๓.

^{๓๒๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๘๑๓.

^{๓๒๕} สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล, หน้า ๗๑๔.

๕) ความสำคัญของขณิกสมาธิ

๕.๑) ความสำคัญต่อสมถภาวนา

ขณิกสมาธิมีความสำคัญต่อการเจริญสมถกรรมฐาน อันเป็นมูลกรรมฐาน โดยใช้สมาธิเบื้องต้นที่เรียกว่า บริกรรมสมาธิหรือมุลสมาธิ เป็นบาทฐานในการเจริญกรรมฐานอื่น ๆ เช่น เมตตาพรหมวิหารเป็นต้น ดังมีกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงมุลสมาธิคือจิตแรกมีอารมณ์เดียว ด้วยอำนาจอารมณ์กรรมฐานที่เกิดขึ้นในตน โปรตภิกษุรูปหนึ่งว่า

เพราะเหตุนี้แหละภิกษุ เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า จิตของเราจักไม่แลบออกไปรับอารมณ์ภายนอก จักดำรงอยู่ด้วยดีในอารมณ์กรรมฐานภายใน อนึ่งอกุศลธรรมอันลามกมีกามฉันทะเป็นต้น ที่ข่มไว้ไม่อยู่ เกิดขึ้นมาแล้วจักไม่ครอบงำจิตของเราตั้งอยู่ เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้แหละภิกษุ

ลำดับนั้นเมื่อจะทรงกระตุ้นเตือนภิกษุรูปนั้นว่า เธออย่าพึงได้พอใจด้วยผลการปฏิบัติเพียงเท่านั้น จงเพียรทำมุลสมาธินั้นให้ก้าวหน้ายิ่ง ๆ ขึ้นไปฉะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ทรงแสดงภาวนาวิธิตัวสามารถแห่งสมถกรรมฐานโปรดภิกษุรูปนั้นอีก^{๓๒๖}

มุลสมาธิ อันหมายถึง ขณิกสมาธิจึงมีความเกี่ยวข้องซึ่งสำคัญต่อการเจริญสมถกรรมฐานเบื้องต้น ในที่นี้จึงกล่าวได้ว่า ขณิกสมาธิ มีทั้งฝ่ายสมถะ อันเรียกว่ามุลสมาธิ^{๓๒๗} ทั้งฝ่ายวิปัสสนาที่ท่านเรียกว่า วิปัสสนาขณิกสมาธิ^{๓๒๘}

การปฏิบัติวิปัสสนาอาศัยเฉพาะขณิกสมาธิ ดำเนินปฏิบัติไปจนขณิกสมาธิแนบแน่นมีกำลังเทียบเท่ากับอัปปนาสมาธิ ซึ่งเป็นกำลังสมาธิของฌาน ดังที่ พระธัมมपालเถระได้อธิบาย ไว้ดังนี้

องค์ธรรมของสมถะควรที่จะถือเอาเพียงขณิกสมาธิที่เกิดพร้อมวิปัสสนาเท่านั้น แม้วิปัสสนาซึ่งมีความแก่กล้าในขณะที่ประกอบกับสมาธิดังกล่าว ก็ควรจำแนกออกเป็น ๓ ประการ คือ วิปัสสนาระดับสูง วิปัสสนาระดับปานกลาง และวิปัสสนาระดับต้น ดังนี้

(๑) สมาธิ และวิปัสสนาระดับสูง หมายถึง สมาธิ และวิปัสสนาขั้นสูง นั้นเป็นวิปัสสนาญาณที่เริ่มตั้งแต่กักกญาณ ซึ่งเป็นวิปัสสนาญาณที่บริบูรณ์แก่กล้าถึงขั้นสูง อนึ่ง ตั้งแต่กักกญาณ เป็นต้นไปนั้น ขณิกสมาธิก็จะเกิดขึ้นเป็นสมาธิขั้นสูงเช่นกัน

(๒) สมาธิ และวิปัสสนาระดับปานกลาง หมายถึง วิปัสสนาเริ่มตั้งแต่อุทัพพญาณจำเดิมแต่อุทัพพญาณขึ้นไปนั้น ขณิกสมาธิระดับปานกลางก็จะเกิดขึ้น

(๓) สมาธิ และวิปัสสนาระดับต้น หมายถึง สมาธิ และวิปัสสนาระดับอ่อน ๆ เริ่มตั้งแต่ช่วงที่นามรูปปริเฉทญาณแก่กล้า วิปัสสนาก็ได้ชื่อว่าบริบูรณ์เช่นกัน ตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณนั้น ขณิกสมาธิระดับอ่อนก็จะเกิดขึ้นด้วยอำนาจของขณิกสมาธิ นิเวรณ ความตรึกนึกคิดทั้งหลายก็ไม่สามารถแทรกเข้ามาในระหว่างแห่งจิตกำหนดได้ จิตที่ทำหน้าที่กำหนดพิจารณาอ้อมบริสุทธ์หมดจดจากนิเวรณทั้งหลาย ฉะนั้น ญาณทั้งหลายมี นามรูปปริเฉทญาณ เป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นในลักษณะที่รู้สภาวะลักษณะของรูปนามทั้งหลาย นั่นเอง ก็ขณิกสมาธิซึ่งมีลักษณะคล้ายกับอุปปจารสมาธิในแง่ของความหมจด

^{๓๒๖} สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล, หน้า ๕๖๙.

^{๓๒๗} สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล, หน้า ๕๘๒.

^{๓๒๘} พระภัททันตะ อาสภมหาเถร อัครคัมมัฏฐานาจารย์ ดร., วิปัสสนาที่ปณีฎีกา, ๒๕๓๙, หน้า ๘๒.

จากนิเวศน์เหมือนกันนั้น ย่อมเกิดขึ้นแน่นอน โดยเริ่มตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณ เป็นต้นไป เพราะถ้าขณิกสมาธิดังกล่าวไม่เกิดขึ้น โยคีโยมไม่สามารถรู้ตามสภาวะที่เป็นจริงได้เลย แม้แต่บุคคลที่เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ก็ได้เข้าถึงสมาธิดังกล่าว โดยเริ่มตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณนั้นเช่นกัน ก็ขณิกสมาธิที่มีลักษณะเช่นนี้นั้น ได้ชื่อว่าเป็นจิตตวิสุทธิ และเป็นสมาธิที่มีอุปการะแก่ญาณทั้งหลายมีนามรูปปริเฉทญาณ เป็นต้น เป็นอย่างมาก^{๓๒๙}

ในคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา^{๓๓๐} กล่าวว่า มูลสมาธิ (สมาธิขั้นพื้นฐาน) และบริกรรมสมาธิ (สมาธิขั้นตระเตรียมหรือเริ่มลงมือ) ที่กล่าวถึงในคัมภีร์วิสุทธิมัคค์เป็น ขณิกสมาธิ^{๓๓๑}

มูลสมาธิที่ว่า ขณิกสมาธิ^{๓๓๒} นั้น ท่านยกตัวอย่างจากพระบาลีใน สังฆิตตสูตร มาแสดง ดังนี้

(๑) “...อชมตตํ เม จิตตํ จิตฺตํ ภาวีสสตี สุตฺตมฺมจฺจิตฺตํ น จุปนฺนา ปาปกกา อุกฺกุสลา ฌมฺมา จิตฺตํ ปรียาทาย ฐสฺสณฺตี เอวณฺหิ สิกฺขิตพฺพํ” เพราะฉะนั้นแล ภิกษุ เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า จิตของเราจักเป็นจิตที่ตั้งมั่น ดำรงแน่นเป็นอย่างดีในภายใน และธรรมทั้งหลายที่ชั่วร้ายเป็นอกุศลจักไม่เกาะกุมจิตตั้งอยู่ได้, ภิกษุ เธอพึงศึกษาอย่างนี้แล

(๒) ยโต โข เต ภิกฺขุ อชมตตํ เม จิตฺตํ จิตฺตํ โหตี สุตฺตมฺมจฺจิตฺตํ น จุปนฺนา ปาปกกา อุกฺกุสลา ฌมฺมา จิตฺตํ ปรียาทาย ติฏฺฐณฺตี ตโต เต ภิกฺขุ เอวํ สิกฺขิตพฺพํ เมตฺตา เม เจโตวิมุตฺติ ภาวิตา ภาวีสสตี พหุสฺสีกตา ยานิกตา วตฺถุกตา อญฺญลิตฺตา ปริจิตา สุตฺตมฺมจฺจิตฺตํ เอวณฺหิ เต ภิกฺขุ สิกฺขิตพฺพํ

เมื่อใดแล จิตของเธอเป็นจิตที่ตั้งมั่น ดำรงแน่นเป็นอย่างดีแล้วในภายใน และธรรมทั้งหลายที่ชั่วร้ายเป็นอกุศลไม่เกาะกุมจิตตั้งอยู่ได้ เมื่อนั้น เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เราจักเจริญ จักทำให้มากซึ่งเมตตาเจโตวิมุตติ ทำให้เป็นดุจยาน ทำให้เป็นที่ตั้ง ให้มั่นคงสั่งสมชัดเจน ทำให้สำเร็จได้เป็นอย่างดี, ภิกษุ เธอพึงศึกษาอย่างนี้แล

(๓) ยโต โข เต ภิกฺขุ อโย สมฺมาธิ เอวํ ภาวิตโต โหตี พหุสฺสีกโต ตโต ตวํ ภิกฺขุ อิมํสมฺมาธิ สวิตกฺกมฺปิ สวิจาร์ ภาเวยฺยาสี อวิตกฺกมฺปิ วิจารมตฺตํ ภาเวยฺยาสี อวิตกฺกมฺปิ อวิจาร์ ภาเวยฺยาสี สบฺปิติกมฺปิ ภาเวยฺยาสี นิปปิตฺกมฺปิ ภาเวยฺยาสี สาทสหคตมฺปิ ภาเวยฺยาสี อุเปกฺขาสหคตมฺปิ ภาเวยฺยาสี

เมื่อใดแล สมาธินี้เป็นธรรมอันเธอได้เจริญ ได้กระทำให้มากอย่างนี้แล้ว เมื่อนั้นเธอพึงเจริญสมาธินี้ อันมีทั้งวิตก ทั้งวิจาร์บ้าง อันไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์บ้าง อันไม่มีวิตก มีแต่วิจาร์บ้าง อันมีปิติบ้าง อันไม่มีปิติบ้าง อันประกอบด้วยความฉ่ำชื่นบ้าง อันประกอบด้วยอุเบกขาบ้าง^{๓๓๓}

ท่านอธิบายว่า อากาโรที่จิตพอแค่มีอารมณ์หนึ่งเดียวลงได้โดยสภาวะที่เป็นตัวของตัวเองอยู่ภายใน ตามความในข้อที่ (๑) ที่ว่า จิตตั้งมั่น ดำรงแน่นเป็นอย่างดีในภายใน บำปอกุศลธรรมไม่อาจครอบงำได้ สภาวะจิตขั้นนี้แหละเป็น มูลสมาธิ

^{๓๒๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์), แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๖๙.

^{๓๓๐} วิสุทธิ. ฎีกา ๒/๑๔๒, ๓๐๐.

^{๓๓๑} วิสุทธิ. ๒/๑๒๗, ๒๔๕.

^{๓๓๒} ดูรายละเอียดใน พระธัมมปาลมหาเถระ, ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมัคค์มหาฎีกา ภาค ๑, แปลโดย อาจารย์ สิริ เพ็ชรไชย (ป.ธ. ๙), หน้า ๑๕๒ - ๑๖๕.

^{๓๓๓} อง.อญฺจก. (ไทย) ๒๓/๖๓/๓๖๒.

ความต่อไปในข้อ (๒) เป็นขั้นเจริญ คือ พัฒนามูลสมานนั้นให้มั่นคงอยู่ด้วยวิธีเจริญเมตตา ท่านเปรียบมูลสมานเหมือนกับไฟที่เกิดจากการสุมไม้สีไฟหรือตีเหล็กไฟ ส่วนการพัฒนามูลสมานนั้นด้วยการเจริญเมตตา เป็นต้น ก็เหมือนเอาเชื้อไฟมาต่อให้ไฟนั้นลุกไหม้ต่อไปได้

ส่วนข้อที่ (๓) เป็นขั้นทำให้มูลสมาน หรือขณิกสมานนั้นเจริญขึ้นไปจนกลายเป็นอัปนาสมาธิ (ผ่านอุچارสมาธิ) ในขั้นนี้กำหนดด้วยวิธีกำหนดอารมณ์อื่น ๆ เช่น กสิณ เป็นต้น^{๓๓๔}

พระพุทธองค์ตรัสเล่าถึงการบำเพ็ญเพียรของพระองค์เองในเทวธาวิตกกสูตร^{๓๓๕} ว่า

(๑) “ตสส มยหิ ภิกขเว เอว อปมตตสส อาตานิโน ปหิตตตสส วิหโรโต อุปปชชน ติ เนกขम्मวิตกโก...อพยาบาทวิตกโก...อวิหิงสชาติโก...โส เอว ปชานามิ อุปปณโน โข เม อโย เนกขम्मวิตกโก...อพยาบาทวิตกโก...อวิหิงสชาติโก...โส จ โข เนว อตตพยาพาธาย สัตตติ น พรพยาพาธาย สัตตติ น อุกยพยาพาธายปิ สัตตติ ปณณานิวุตติโก อวิชาตปุกโขโก นิพพานสัตตติโก...รตตินทิวณเจปิ น ภิกขเว อนุวิตกเกยโย อนุวิจายเรยโย เนว ตโตนิทาน ภโย สมนุปสสามิ ฯ อปิจ โข เม อติจิริ อนุวิตกเกยโต อนุวิจายโรโต กาโย กิลเมยโย กาโย กิลนเต จิตโต โอทณญเยย โอทเต จิตเต อารา จิตโต สมานิมหาติ โส โข อหิ ภิกขเว อชมตตเมว จิตโต สณฐเปมิ สนนสิเทมิ เอโกที โกรมิ สมานามิ ตัง กิสส เหตุ มา เม จิตโต อุกขมาฐิติ.”

ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นเมื่อเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีใจมุ่งแต่เดี่ยวย่อม มีเนกขัมมวิตก อพยาบาทวิตก อวิหิงสชาติ เกิดขึ้น เราย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า เนกขัมมวิตก อพยาบาทวิตก อวิหิงสชาติ นี้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา

ก็แล วิตกชนิดนั้นย่อมไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตน ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย ช่วยเพิ่มพูนปัญญา ไม่ส่งเสริมความคับแค้น เป็นไปเพื่อพระนิพพาน

ถึงหากเราจะเผ่าตริกเผ่าตรองวิตกชนิดนั้นตลอดทั้งคืน เราก็มองไม่เห็นภัยที่จะเกิดขึ้นจากวิตกชนิดนั้นเลย ถึงหากเราจะเผ่าตริกเผ่าตรองวิตกชนิดนั้นตลอดทั้งวัน ตลอดทั้งคืนและทั้งวัน เราก็มองไม่เห็นภัยที่จะเกิดขึ้นจากวิตกชนิดนั้นเลย

ก็แต่ว่า เมื่อเราเผ่าตริกตรองอยู่เนิ่นนานเกินไป ร่างกายก็จะเหน็ดเหนื่อย เมื่อกายเหน็ดเหนื่อย จิตก็จะฟุ้งซ่าน เมื่อจิตฟุ้งซ่าน จิตก็ห่างจากสมาธิ

ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นแล จึงดำรงจิตไว้ในภายใน ทำให้อยู่ตัวสงบ ทำให้มีอารมณ์หนึ่งเดียวตั้งมั่นไว้ ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะหมายใจว่าจิตของเราอย่าได้ฟุ้งซ่านไปเลย ดังนี้

(๒) “อารทฺโธ โข ปน เม ภิกขเว วิริยํ อโหสิ อสสลีนํ อุกฺกุฐิตา สติ อปฺปมมฺภูฐา ปสสทฺโธ กาโย อสารทฺโธ สมานิตฺ จิตฺโต เอกคฺคํ” ภิกษุทั้งหลาย ความเพียร เราก็ได้เร่งระดมแล้ว ไม่ย่อหย่อน สติก็กำกับอยู่ไม่เลือนหลง กายก็ผ่อนคลายสงบ ไม่กระสับกระส่าย จิตก็ตั้งมั่น มีอารมณ์หนึ่งเดียว

(๓) “โส โข อหิ ภิกขเว วิวิจเจว กามเหติ วิวิจจ อุกุสเลหิ ธมฺเมหิ...ปฐฺมํ ฆานนํอุปสมบฺพชฺช วิหาสิ ฯ” ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นแล สงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุแล้วซึ่งปฐมฌาน^{๓๓๖}

ท่านอธิบายว่า ความในข้อ (๑) ว่า ดำรงจิตไว้ในภายใน ทำให้อยู่ตัวสงบ ทำให้มีอารมณ์หนึ่งเดียว ตั้งมั่นก็ดี ความในข้อ (๒) ว่า จิตก็ตั้งมั่น มีอารมณ์หนึ่งเดียว ก็ดี แสดงถึงมูลสมาน (คือ ขณิกสมาธิ)

^{๓๓๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๗๘๑.

^{๓๓๕} ม.,ม. ๑๒/๕๕๒-๓/๒๓๔-๖ ความในข้อ ๒. และข้อ ๓. มาในที่อื่นด้วย เช่น ม.ม. ๑๒/๔๗/๓๘;

^{๓๓๖} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๐๙ - ๒๑๑/๒๒๐ - ๒๒๒.

อันมีมาก่อนหน้าที่จะเกิดอุปนาสมาธิในชั้นฉาน ตามความในข้อ (๓)

ส่วน บริกรรมสมาธิ ก็มีตัวอย่าง เช่น ผู้ที่ฝึกทิพโสตออกจากฉานแล้วเอาจิตกำหนดเสียงต่าง ๆ ตั้งแต่เสียงที่ดังมาแต่ไกล เช่น เสียงเสื่อสังข์คาราม เสียงรถบรรทุกหรือเสียงแตรรถ เป็นต้น แล้วกำหนดเสียงที่เบาอ่อนลงมา เช่น เสียงกลอง เสียงระฆัง เสียงดนตรี เสียงสวดมนต์ เสียงคนคุยกัน เสียงนก เสียงลม เสียงจิ้งจก เสียงใบไม้ เป็นต้น ตามลำดับ เสียงที่คนจิตใจปกติพอได้ยิน แต่คนที่มีบริกรรมสมาธิหรือขณิกสมาธินี้ได้ยินจะดังชัดเจนกว่าเป็นอันมาก^{๓๓๗}

ในพระบาลีบางแห่งกล่าวถึง วิปัสสนาสมาธิเพิ่มเข้ามาอีกอย่างหนึ่งแทรกอยู่ระหว่าง ขณิกสมาธิกับอุปจารสมาธิ^{๓๓๘} พึงทราบว่า วิปัสสนาสมาธินั้น ก็คือ ขณิกสมาธิ ที่นำไปใช้ในการเจริญวิปัสสนา นั่นเอง และมีความประณีตยิ่งขึ้นไปเพราะการปฏิบัติ

๕.๒) ความสำคัญต่อการอบรมปัญญา

สมาธิที่อบรมดีแล้วเป็นเครื่องอบรมปัญญาเป็นเหตุทำอาสวกิเลสให้สิ้นไป ดังพุทธเจ้าตรัสไว้ในสมาธิภาวนาสูตว่า “สมาธิภาวนาที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นอาสวะ”^{๓๓๙} สมาธิภาวนาในที่นี้ ก็คือวิปัสสนาขณิกสมาธินั่นเอง

ขณิกสมาธิเป็นปทัฏฐานแห่งวิปัสสนา ตามที่ท่านกล่าวอานิสงส์สมาธิไว้ ๕ ประการ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค และใน ๕ ประการนั้นมีอยู่ประการหนึ่งว่า สมาธิภาวนาอันแน่นแฟ้นก็ดี (อุปนาสมาธิ) สมาธิภาวนาเป็นแต่เฉียด ๆ โดยนัยแห่งความบรรลุตลอดไปรงในที่คับแคบก็ดี แห่งปุถุชนผู้เสขะ ผู้ออกจากสมาบัติแล้ว เจริญโดยหมายใจว่า จักเห็นแจ้งด้วยจิตอันมั่นคง ชื่อว่า มีวิปัสสนาเป็นอานิสงส์ เพราะเป็นปทัฏฐานแห่งวิปัสสนา^{๓๔๐} ในอานิสงส์ข้อนี้ท่านหมายรวมถึงวิปัสสนาสมาธิ คือ ขณิกสมาธิซึ่งมีลักษณะคล้ายอุปจารสมาธิรวมอยู่ด้วย

สำหรับบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาแล้ว เมื่อศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิและปัญญาแก่กล้าเต็มที่แล้ว สมาธิของบุคคลนั้นย่อมเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง การกำหนดย่อมเป็นไปอย่างต่อเนื่องและชัดเจนมาก นิเวศน์ที่จินตนาการยึดอารมณ์นั้น ๆ ไม่สามารถที่จะโผล่เข้ามาในระหว่างแห่งทำสมาธินั้นได้ ในช่วงเวลานั้นนั่นเอง สมาธิที่มีการอยู่ตั้งมั่นในอารมณ์รูปนามทุก ๆ ครั้งที่มีผู้ปฏิบัติกำหนด ย่อมแก่กล้าและปรากฏชัดอย่างเต็มที่ ก็สมาธิ เช่นนี้ท่านเรียก ขณิกสมาธิ หมายถึง สมาธิที่ตั้งมั่นอยู่ในช่วงที่จิตอยู่ในการกำหนดเท่านั้น

ส่วนจิตตวิสุทธิของวิปัสสนายานิกบุคคล บุคคลผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ โดยมีได้อาศัยอุปจารสมาธิและอุปนาสมาธิทั้งสองได้ชื่อว่าเป็น “สุทธวิปัสสนายานิกบุคคล” หมายถึงบุคคลผู้มีวิปัสสนาล้วน ๆ เป็นเครื่องนำทางหรือบุคคลผู้ไปสู่มรรคผลนิพพานโดยอาศัยวิปัสสนาล้วน ๆ เป็นยานพาหนะด้วยเหตุนี้ขณิกสมาธิเท่านั้น ได้ชื่อว่า เป็นจิตตวิสุทธิซึ่งเป็นที่อาศัยของสุทธียานิกบุคคลนั้น

คัมภีร์ฎีกาปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค มีข้อความว่า ขณิกจิตตลกคคตาคติ ขณมตตภูฐฐิตติโก สมาธิ โสปี หิ อารมมณ นินนตรี เอกาเรน ปวตตมาโน ปฏิปกเขน อนภิกุโต อปปีโต วีย จิตต อนิจจ จเปติ.

^{๓๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๗๘๒.

^{๓๓๘} ดูรายละเอียดใน พระอาจารย์ ดร.ภททันตะ อาสภมหาเถระ อัครมหากัมมัฏฐานาจารย์, วิปัสสนาทีปนิฎีกา, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ เสียงเชียงใหม่ จำกัด), หน้า ๑๑๕.

^{๓๓๙} อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๑/๖๘.

^{๓๔๐} สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปล, หน้า ๖๓๓.

บท ขณิกจิตเตกัคคตา หมายถึง สมาธิที่มีความตั้งมั่นในช่วงของวิปัสสนาจิต จริงอย่างนั้น ขณิกสมาธินั้น เมื่อเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องโดยอาการที่ตั้งมั่นอย่างเดียวในอารมณ์ที่เป็นรูปนามที่ตนนำมา กำหนด ย่อมไม่ถูกนิรวณซึ่งเป็นปฏิปักษ์ธรรมเข้ามาครอบงำ เป็นสมาธิที่สามารถทำวิปัสสนาจิตให้ตั้งมั่น เหมือนกับอัปนาสมาธิหรือเหมือนกับฌานสมาธิที่เข้าไปแนบแน่นในอารมณ์ ฉะนั้น^{๓๔๑}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) ได้กล่าวถึงความสำคัญของขณิกสมาธิไว้ว่า “โดยสาระสำคัญ สมาธิที่ใช้ถูกทาง เพื่อจุดหมายในทางหลุดพ้น เป็นไปเพื่อปัญญาที่รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง มิใช่เพื่อผลในทางสนองความอยากของตัวตน เช่น จะอวดฤทธิ์ อวดความสามารถ เป็นต้น นั่นเอง เป็นสัมมาสมาธิ ดังหลักการที่ท่านแสดงไว้ว่า ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถเจริญวิปัสสนาได้ โดยใช้สมาธิเพียงขั้นต้น ๆ ที่เรียกว่า วิปัสสนาสมาธิ คือสมาธิที่ใช้ประกอบกับวิปัสสนา หรือเพื่อสร้างปัญญาที่รู้แจ้ง อันเป็นสมาธิในระดับระหว่างขณิกสมาธิกับอุปปจารสมาธิเท่านั้น^{๓๔๒} และกล่าวอีกตอนหนึ่งว่า “ประโยชน์ของสมาธิที่เป็นจุดหมายที่แท้จริง ตามหลักพระพุทธศาสนาหรืออุดมคติทางศาสนา

๑) เพื่อเป็นการเตรียมจิตให้พร้อมที่จะใช้ปัญญาพิจารณาให้รู้แจ้งสภาวะธรรมตามความเป็นจริง เรียกตามศัพท์ว่า เป็นบาทแห่งวิปัสสนา หรือทำให้เกิดญาณฤตญาณทัศนะ ดังได้กล่าวแล้ว ซึ่งจะนำไปสู่วิชชาและวิมุตติในที่สุด

๒) เพื่อการบรรลุมรรคภาวะที่จิตหลุดพ้นจากกิเลสชั่วคราว คือ หลุดพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจพลังจิต ซึ่งกิเลสถูกกำลังสมาธิกด ช่ม หรือทับไว้ตลอดเวลาที่อยู่ในสมาธินั้น เรียกตามศัพท์ว่า วิกขัมภณวิมุตติ^{๓๔๓}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) กล่าวไว้ว่า ภาวะที่จิตกำหนดอารมณ์ได้ที่ละครั้ง ๆ แล้วดับไปหมดไป จิตที่ตั้งมั่นกำหนดอยู่เสมอนี้ ไม่ท่องเที่ยวออกไปไหนนี้เรียกว่า ขณิกสมาธิ ด้วยขณิกสมาธินี้เอง วิปัสสนาญาณ จึงนำส่งจนกระทั่งได้บรรลุอรियมรรคญาณ มรรคสมาธิและผลสมาธิย่อมอุบัติขึ้นได้ ด้วยอำนาจของขณิกสมาธิ^{๓๔๔}

พระธรรมธีรราชหมานี้กล่าวว่า “สมาธิสัมโพชฌงค์ มีประโยชน์แก่นักปฏิบัติมาก คือ ทำให้จิตตั้งมั่นไม่หวั่นไหวไปตามอารมณ์ต่าง ๆ ให้วิปัสสนาญาณทั้งขั้นต่ำ ขั้นกลาง และขั้นสูงเกิดขึ้น ผลสุดท้ายก็เป็นพลวปัจจัยให้ผู้ปฏิบัติได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน”^{๓๔๕}

ดังนั้น ขณิกสมาธิ ซึ่งเป็นสมาธิที่ดำรงอยู่ชั่วขณะ แต่เมื่อฝึกปฏิบัติจนชำนาญ ก็สามารถนำคุณประโยชน์ นำความสงบสุขมาให้แก่บุคคลนั้น ตั้งแต่ระดับพื้นฐานจนกระทั่ง การเข้าถึงจุดหมายสูงสุดคือความสิ้นทุกข์นั่นเอง

ผู้เจริญวิปัสสนาโดยอาศัยสมาธิระดับอุปปจาระหรืออัปนา ชื่อว่าสมถยานิก ส่วนผู้เจริญวิปัสสนาโดยมิได้อาศัยสมาธิทั้งสองนั้นชื่อว่า สุทรวิปัสสนายานิก ดังคำว่า เทวทตโต ทิวา น ฤตโต ญฺโโล (เทวทตไม่กินข้าวตอนกลางวัน แต่เขาเป็นคนอ้วน) คำนี้หมายความว่าถึงการกินข้าวในเวลากลางคืนโดยปริยาย ดังนั้น สุทรวิปัสสนายานิกจึงอาศัยขณิกสมาธิเป็นหลักในการเจริญวิปัสสนา คัมภีร์วิสุทธิมรรค

^{๓๔๑} วิสุทธิ. ฎีกา. (บาลี) ๑/๒๓๕/๔๐๙.

^{๓๔๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, หน้า ๗๗๙ - ๗๘๒.

^{๓๔๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, ๘๓๓.

^{๓๔๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **สมาธิสัมโพชฌงค์**, หน้า ๒๗.

^{๓๔๕} พระธรรมธีรราชหมานี้ (โชดก ญาณสิทธ ป.ธ.๙), **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑ ว่าด้วย**

วิปัสสนากรรมฐานทั่วไป, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดวงแก้ว, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒๔.

มหาภูติกากล่าวถึงสมาธิประเภทนี้ว่า “โดยแท้จริงแล้ว การบรรลุ โลกุตตรธรรมไม่มีแก่สมถยานิกโดยปราศจากสมาธิที่จำแนกเป็นอุปจาระและอัปณา การบรรลุ โลกุตตรธรรมย่อมไม่มีแก่วิปัสสนายานิก โดยปราศจากฌณิกสมาธิ และการบรรลุโลกุตตรธรรมย่อมไม่มีแก่บุคคลทั้งสอง โดยปราศจากหนทางสู่วิโมกข์ ๓ (อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุุปัสสนา) ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สมาธิเฉพาะ วิปัสสนาญจกายสมาธิ อบรมสมาธิและวิปัสสนาปัญญาอยู่”^{๓๔๖}

ค. ฌณิกสมาธิ ในการเจริญสุทธวิปัสสนา

สุทธวิปัสสนาภาวนา คือ การเจริญวิปัสสนาล้วนๆ ผู้ปฏิบัติจนเห็นแจ้งแล้วเรียกว่าสุกขวิปัสสกบุคคล หรือวิปัสสนายานิก^{๓๔๗} คือ แม้แต่จิตที่สงบชั่วขณะก็สามารถนำมาเป็นพื้นฐานเจริญวิปัสสนาได้^{๓๔๘} คัมภีร์มูลปัญญาสภิกากล่าวว่า “น หิ ฌณิกสมาธิ วินา วิปัสสนา สมภวติ”^{๓๔๙} หากขาดฌณิกสมาธิวิปัสสนาก็เกิดไม่ได้ คือต้องอาศัยฌณิกสมาธิเป็นบาทจึงจะเจริญวิปัสสนาได้

เมื่อวิปัสสนาญาณสูงขึ้นตามลำดับ การเพ่งลักษณะอารมณ์ก็จะแนบแน่นขึ้นเช่นกัน เมื่อมรรคจิตเกิดขึ้นก็ย่อมบริบูรณ์พร้อมด้วยองค์ฌานทั้ง ๕ จัดเป็นปฐมฌานโสดาปัตติมรรคจิต สกทาคามีมรรคจิต อนาคามีมรรคจิต อรหัตตมรรคจิต ของสุกขวิปัสสกบุคคล จัดเข้าเป็นปฐมฌานด้วยกันทั้งสิ้น ดังอรรถาธิบายในคัมภีร์อรรถกถาว่า

“วิปัสสนานิยมเนน หิ สุกขวิปัสสกสส อุปปนนมคโคปิ สมาปตติลาภิน ฌาน ปาทกั ออกตวา อุปปนนมคโคปิ ปฐมฌานัน ปาทกั กตวา ปกิณณกสงขารเ สมมสิตวา อุปปาทิตมคโคปิ ปฐมฌานนิโกว โหติ สพเพสุ สตตโพชฌณคานิ อภูมคคังคานิ ปญจ ฌานงคานิ โหติ.”^{๓๕๐}

มรรคที่เกิดขึ้นแก่พระสุกขวิปัสสกโดยกำหนดวิปัสสนา ก็ดี, มรรคที่ไม่ทำมานให้เป็นบาทเกิดขึ้นแก่ผู้ได้สมาบัติก็ดี, มรรคที่ภิกษุทำปฐมฌานให้เป็นบาทแล้วพิจารณาสังขารเล็กๆ น้อยๆ ให้เกิดขึ้นก็ดี, ในมรรคทั้งหมดนั้น มีโพชฌงค์ ๗ องค์มรรค ๘ องค์ฌาน ๕ อยู่ด้วย

แสดงว่า แม้มรรคที่เกิดขึ้นแล้วแก่ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ก็ย่อมประกอบด้วยองค์ฌาน คือ วิตก วิचार ปีติ สุข เอกัคคตา อย่างครบถ้วน^{๓๕๑}

พระอริยะที่เป็นสุกขวิปัสสกบุคคล เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ปัญญาวิมุตติมีจำนวนมากกว่าพระอริยะที่เป็นฌานลาภีบุคคล นั้นมากมาย เรียกอีกชื่อหนึ่งว่าเจโตวิมุตติ ในคัมภีร์สังยุตตนิกายพระพุทธเจ้าตรัสกับพระสารีบุตรว่า “อิมสั หิ สารีบุตร ปญจนัน ภิกขุสถานัน สญฺจิกฺขุ เทวิชขา สญฺจิกฺขุ ฉฬภิญญา สญฺจิกฺขุ อุกโตภาควิมุตตา อถ อิตเร ปญญาวิมุตตา.” ตุก่อนสารีบุตร ในพระภิกษุ ๕๐๐ รูป ๖๐ รูปเป็นเทวิชขบุคคล ๖๐ รูปเป็นฉฬภิญญาบุคคล ๖๐ รูปเป็นอุกโตภาควิมุตติบุคคล นอกนั้นทั้งหมดเป็นปัญญาวิมุตติบุคคล^{๓๕๒}

พระพุทธเจ้าตรัสสภาวะจิตของพระอรหันต์ผู้สุกขวิปัสสกะว่า

^{๓๔๖} วิสุทธิ-ฎีกา (บาลี) ๑/๑๗.

^{๓๔๗} อง.จตุก.อ. (ไทย) ๒/-/๒๕๕,๓๕๕ , ชุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๔/๕๖๗.

^{๓๔๘} ตูใน ชุ.เถร.อ. (บาลี) ๒/๑๒๘๘/๖๐๓

^{๓๔๙} ม.มุ.ฎีกา (บาลี) ๑/๔๙/๒๕๗, วิสุทธิ.มหาฎีกา (บาลี) ๑/๓/๑๕.

^{๓๕๐} ชุ.ป.อ. (บาลี) ๑ /๓๒๔ , อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๔๔๓.

^{๓๕๑} ตูใน อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๙๕/๓๒๘.

^{๓๕๒} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๑๕/๒๓๐., ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๑๕/๓๑๓.

“ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อ มนสิการสักกายะ จิตของเธอย่อมไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่โน้มไปในสักกายะ แต่เมื่อมนสิการถึงความดับสักกายะ จิตของเธอจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งอยู่ โน้มไปในความดับสักกายะ จิตนั้นของเธอชื่อว่าเป็นจิตดำเนินไปดีแล้วเจริญดีแล้ว ตั้งอยู่ดีแล้ว หลุดพ้นดีแล้ว พราปกออกดีแล้วจากสักกายะ เธอหลุดพ้นแล้วจากอาสวะ และความเร่าร้อนที่ก่อความคับแค้นซึ่งเกิดขึ้นเพราะสักกายะเป็นปัจจัย ย่อมไม่เสวยเวทนานั้น เรียกว่า ชาติที่สลัดสักกายะ”^{๓๕๓}

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายเสริมว่า “นี่เป็นวิธีการที่พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วน ส่งจิตในอรรถเหตุผลสมาบัติไปยังอุปาทานชั้น ๕ เพื่อทดสอบดูว่า ความยึดมั่นในชั้น ๕ ว่าเป็นอัตตา ยังมีอยู่หรือไม่”^{๓๕๔}

ขณิกสมาธิใช้ในการเจริญวิปัสสนา^{๓๕๕} เป็นความตั้งมั่นรู้รูป-นามต่างๆขณะที่เกิด-ดับ เมื่อจิตมีสติระลึกรู้อารมณ์ปรมัตถ์อย่างต่อเนื่อง ปราศจากนิรวณ ในขณะที่มีผู้เจริญวิปัสสนาภาวนามีอินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญาที่กำลังสม่ำเสมอ ส่วนอุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิใช้เป็นบาทฐานเพื่อการเจริญวิปัสสนาของผู้เป็นสมถยานิก คือเมื่อจิตมีความตั้งมั่น ปราศจากความฟุ้งซ่าน อ่อนควรแก่การทำงาน เมื่อจิตถอนออกจากอุปจารสมาธิหรืออัปนาสมาธิแล้ว ก็เจริญวิปัสสนาด้วยจิตที่มีขณิกสมาธิต่อไป^{๓๕๖}

ขณิกสมาธินี้ สงบชั่วขณะๆ ก็จริง แต่เมื่อกำลังแก่กล้า ก็สามารถบรรลุถึงโลกุตตรอัปนาสมาธิ คือมรรค,ผล,นิพพานได้ อุปมาเหมือนกับเม็ดงา มีขนาดเล็กมาก มีน้ำมันน้อยยังไม่พอใช้ แต่ว่าหลายเม็ดรวมกันแล้วก็ได้น้ำมันมาก ขอนี้ฉันใด วิปัสสนาขณิกสมาธิ ก็ฉันนั้น โยคีบุคคลมีจิตไปรู้อารมณ์ใด ก็ตั้งสติกำหนดที่นั่น ได้ขณิกสมาธิเกิดขึ้นมาทันที บางคนเข้าใจว่าวิปัสสนานี้ต้องตั้งสติกำหนดเพ่งอารมณ์อยู่เพียงอารมณ์เดียวใจจึงจะสงบมีสมาธิดี เมื่อมีอารมณ์อื่นเช่น การเห็น การได้ยิน การเจ็บปวด การคิด การนึก เป็นต้น แทรกเข้ามาก็ไม่ยอมกำหนด เพราะเกรงว่าถ้ากำหนดตาม ใจจะฟุ้งซ่านเสียสมาธิ การเข้าใจอย่างนี้เป็นเข้าใจผิด เพราะขณิกสมาธิ มากไปด้วยสติสัมปชัญญะ ไม่อาจให้ฟุ้งซ่านได้

เมื่อขณิกสมาธิแก่กล้ามากขึ้น ความตั้งมั่นแห่งจิตดูจตุณในสมถภาวนาย่อมเกิดขึ้น แม้อารมณ์ที่เป็นรูป-นามจะเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพที่ปรากฏชัด ความตั้งมั่นก็คงอยู่อย่างนั้น ลำดับจิตที่เกิดก่อนและลำดับจิตที่เกิดภายหลังมีกำลังทัดเทียมกัน สมาธิดังกล่าวต่างจากสมาธิในสมถภาวนา

สมถสมาธิรับรู้อารมณ์บัญญัติอย่างเดียว ไม่ปรากฏความเป็นรูป-นาม ทั้งปราศจากสภาวะของพระไตรลักษณ์ แต่สมาธิของวิปัสสนารับรู้อารมณ์ปัจจุบันที่เปลี่ยนแปลงได้ตลอด ทั้งปรากฏความเป็นรูป-นาม เมื่อญาณแก่กล้าขึ้นก็จะหยั่งเห็นพระไตรลักษณ์ที่รู้เห็นความเกิดดับ ดังข้อความในคัมภีร์มหาภูทิกว่า “สมาธิที่ตั้งอยู่ชั่วขณะ โดยแท้จริงแล้ว สมานินันดำเนินไปในอารมณ์ด้วยอาการเดียวอย่างต่อเนื่อง ไม่ถูกนิรวณที่เป็นปฏิปักษ์กันครอบงำ ย่อมตั้งจิตไว้มั่นเหมือนฉนวนสมาธิที่หยั่งลงแล้ว”^{๓๕๗}

ขณิกสมาธิก็สามารถตั้งจิตไว้มั่น มีกำลังมากเท่ากับอุปจารสมาธิได้ เพราะขณะกำหนดอารมณ์อันหนึ่งกับอีกอันหนึ่ง ระหว่างกลางอารมณ์ทั้งสองก็เลสนิรวณเข้าไม่ได้ เมื่อกำหนดติดต่อกันอยู่เรื่อยไปขณะนั้นใจสงบก็ตั้งอยู่ได้นานเหมือนกัน และเมื่อผู้ปฏิบัติเข้าถึงอุท্থัพพญาณ, ภังคญาณเป็น

^{๓๕๓} อัง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๒๐๐/๒๓๐, อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๐๐/๓๔๑.

^{๓๕๔} อัง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๒๐๐/๘๓

^{๓๕๕} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๓๖๘.

^{๓๕๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๕๙.

^{๓๕๗} วิสุทธิมหาภูทิก (บาลี) ๑/๔๐๙. ดูอธิบายที่หน้า ๔๐๗.

ต้น วิปัสสนาขณิกสมาธิแก่กล้ายิ่งขึ้น มีกำลังมากเทียบเท่ากับอัปนาสมาธิ เพราะปราศจากปฏิบัติกษคือกิเลสนิวรณ์ ฉะนั้น ขณิกสมาธิคือการที่ใจสงบตั้งอยู่นานๆ ได้ นี้ก็เรียกว่า จิตตวิสุทธิ^{๓๕๘}

เมื่อมีศีลบริสุทธิ์บริบูรณ์แล้ว ชื่อว่ามีรากฐานมั่นคงที่จะทำสมาธิ เพื่อชำระใจให้บริสุทธิ์อีกต่อไป แต่ถ้าศีลยังไม่บริสุทธิ์ มีขาด ต่างพร้อย ทะลุอยู่ ก็ยากที่จะทำให้บังเกิดมีสมาธิขึ้นมาได้ อนึ่ง สมาธิที่เกิดจากศีลบริสุทธิ์นี้ ย่อมมีกำลังมาก^{๓๕๙}

ขณิกสมาธิเป็นสมาธิที่เกิดชั่วขณะเมื่อกำหนดรู้สภาวะธรรมอยู่ ย่อมปรากฏขึ้นเมื่อจิตตั้งมั่นในอารมณ์ปัจจุบันที่เป็นรูปนามอย่างต่อเนื่องปราศจากนิวรณ์ ในขณะที่อินทริย ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา มีกำลังสม่ำเสมอแก่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา ขณิกสมาธิใช้ในการเจริญวิปัสสนา เป็นความตั้งมั่นอยู่ชั่วขณะเมื่อจิตมีสติระลึกรู้อารมณ์ปรมาตถ ส่วนอุปจารสมาธิ และอัปนาสมาธิใช้เป็นบาทฐานเพื่อการเจริญวิปัสสนาของผู้เป็นสมถยานิก โดยในเบื้องต้นให้ผู้ปฏิบัติมีสติรู้อารมณ์บัญญัติอันใดอันหนึ่งที่ถูกจรตจนเกิดปฏิภาคนิมิตและรู้มีตนั้นต่อไปจนจิตมีอุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิ จิตจะมีความตั้งมั่น มีสติปราศจากกิเลสและอุปกิเลส อ่อน ควรแก่การงาน เมื่อจิตถอนออกจากอุปจารสมาธิหรืออัปนาสมาธิแล้วก็เจริญวิปัสสนาด้วยจิตที่มี ขณิกสมาธิต่อไป ส่วนอาการที่จิตเคลิบเคลิ้มสั่นไหวและขาดสติ ไม่ใช่อุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิอย่างที่เราบางคนเข้าใจกัน เพราะจิตที่ขาดสติ สิ้นเนื้อสั่นไหว ใช้ในการเจริญวิปัสสนาไม่ได้ อย่างมากก็เป็นแค่มีจนาสมาธิเท่านั้น^{๓๖๐}

วิปัสสนาขณิกสมาธิ มีอารมณ์เป็นปรมาตถรูปนาม ตั้งสติกำหนดทุกสิ่งทุกอย่าง อาการต่างๆ เช่น การเห็น การได้ยิน การเจ็บ การปวด การคิด การนึก เป็นต้น อารมณ์ใดปรากฏชัดเจน ก็ตั้งสติกำหนดอารมณ์นั้นจนได้สมาธิชั่วขณะหนึ่ง สมาธิชั่วขณะนี้แหละเรียกว่า ขณิกสมาธิ

หมายความว่า ขณิกสมาธินี้ใจสงบชั่วครั้งชั่วคราว แต่สมาธิกำลังแก่กล้าเข้าก็สามารถบรรลุถึงโลกุตระอัปนาสมาธิได้ คือ มรรค , ผล , นิพพานได้ อุปมาเหมือนกับเม็ดงาที่มีขนาดเล็กมาก มีน้ำมันน้อยยังไม่พอใช้ แต่ว่าหลายเม็ดรวมกันแล้วก็ได้น้ำมันมาก ขอนี้ฉันใด วิปัสสนาขณิกสมาธิก็ฉันนั้น โยคีบุคคลมีจิตใจไปถึงที่ไหน ก็ตั้งสติกำหนดที่นั่น ได้ขณิกสมาธิเกิดขึ้นมาทันที ไม่เรียกว่า ใจฟุ้งซ่าน บางคนเข้าใจว่าวิปัสสนานี้ต้องตั้งสติกำหนดเพ่งอารมณ์อยู่อย่างเดียว ใจก็จะสงบมีสมาธิดี เมื่อมีอารมณ์อื่น เช่น การเห็น การได้ยิน การเจ็บ การปวด การคิด การนึก เป็นต้น แทรกเข้ามาก็ไม่ยอมกำหนดเพราะเกรงว่าถ้ากำหนดตาม ใจจะฟุ้งซ่านเสียสมาธิ การเข้าใจอย่างนี้เป็นการเข้าใจผิด เพราะสมาธินั้นเป็นสมถสมาธิ แสดงว่าผู้นั้นมีได้เข้าใจในวิปัสสนาขณิกสมาธิเลย

ขณิกจิตเตกคคตาทิ ขณมตตตฐิติโก สมาธิ โส หิ ปี อารมมณเณ นิรุตตตตริ เอกากาเรน ปวตตมาโน ปฏิปกฺเขน อนภิกฺภูโต อปปีโต วีย จิตฺติ นิจฺจลฺ ฐฺเปติ.

วิปัสสนาจิตสงบตั้งอยู่ชั่วขณะชื่อว่า ขณิกสมาธิ หมายความว่า ไม่ใช่ใจสงบได้ด้วยอาศัยอุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิฝ่ายเดียว วิปัสสนาขณิกสมาธิก็ให้ใจสงบตั้งอยู่ได้เหมือนกัน ขณิกสมาธิมีกำลังมากเท่ากับอุปจารสมาธิแล้วกำหนดอารมณ์อันหนึ่งกับอีกอันหนึ่งนั้น ระหว่างกลางอารมณ์ทั้งสอง กิเลสนิวรณ์เข้าไม่ได้ เมื่อกำหนดติดต่อกันอยู่เรื่อยไป ขณะนั้นใจสงบก็ตั้งอยู่ได้นานๆเหมือนกัน และเมื่อผู้ปฏิบัติเข้าถึงอุทยัพพญาณ ภัทฺถญาณเป็นต้น วิปัสสนาขณิกสมาธิแก่กล้ายิ่งขึ้น มีกำลังมากคล้ายๆกับอัป

^{๓๕๘} พระภัททันตะอาสาสมมหาเถระ อัครมหากัมมัฏฐานาจารย์, **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เสียงเชียง จำกัด), หน้า ๗๐.

^{๓๕๙} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๕๙/๘๖, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๗๖/๙๖.

^{๓๖๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, , ๒๕๔๘, หน้า ๕๙.

นาสมาธิ เพราะปราศจากปฏิปักษ์คือกิเลสนิเวรณั ณะนั้น ขณิกสมาธิคือการทำใจสงบตั้งอยู่นานๆได้นี้ก็เรียกว่า จิตตวิสุทธิ^{๓๖๑}

ง. จาน ๑๖

ในปรณวิเสสวิสุทธิมรรคแสดงลำดับจานไว้ ๑๖ จาน นับ ตั้งแต่นามรูปปริจเฉทจาน จนถึงปัจจเวกชนจาน ซึ่งบังเกิดแก่ผู้เจริญวิปัสสนาแบบวิปัสสนายานิก หรือสุทธวิปัสสนา

จาน ๑๖ คือ ลำดับจานที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง แก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาล้วน หรือที่เรียกว่า การเจริญสุทธจานวิปัสสนา ตามลำดับมี ๑๖ ประการ แบ่งออกเป็น ๓ ระดับ คือ

๑. จานระดับต้น เป็นจานเห็นรูป-เห็นนาม ได้แก่ นามรูปปริจเฉทจาน ปัจจยปริคคหจาน และสัมมสนจาน ยังเป็นจานที่เป็นไปด้วยอำนาจสุตมยปัญญา และจินตามยปัญญาอยู่ ยังมีอารมณ์เป็นสมถะ คือเป็นบัญญัติอารมณ์ผสมอยู่มาก

๒. จานระดับกลาง เป็นจานเห็นไตรลักษณ์ในรูป-นาม ได้แก่ อุทยัพพยจาน เป็นจานที่เป็นไปด้วยอำนาจภาวนามย-ปัญญา แต่ยังมีจินตามยปัญญาผสมอยู่บ้าง มีอารมณ์เป็นวิปัสสนา คือมีรูป-นามปรมัตถ์เป็นอารมณ์

๓. จานระดับสูง เป็นจานรู้แจ้งพระไตรลักษณ์ เห็นความ ไม่เที่ยง เห็นความทนสภาพอยู่ไม่ได้ เห็นความไม่ใช่ตัวตนในทุกรูป-ทุกนามที่กำหนดรู้ ได้แก่ ภังคจาน เป็นต้นไป เป็นไปด้วยอำนาจภาวนามยปัญญาโดยแท้ มีอารมณ์เป็นปรมัตถ์ล้วน^{๓๖๒}

^{๓๖๑} จากหนังสือ **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา** วจนาโดย หลวงพ่อภททันตระ อาสภมหาเถระ

^{๓๖๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.),ตรวจชำระ, หน้า ๖๙.

วิปัสสนาญาณิก สมถยานิก วิสุทธิ ๗ และไตรสิกขา

มนตเสวีภิกขุ

ญาณ ๑๖ (วิปัสสนาญาณิก)		วิปัสสนาญาณ ๙ (สมถยานิก)		วิสุทธิ ๗	ไตรสิกขา
ศีล/ขณิกสมาธิ	ขณิกสมาธิ	ศีล/ อุปัชฌายสมาธิ และ อัปนาสมาธิ		ศีลวิสุทธิ	ศีล
๑. นามรูปปริจเฉทญาณ				จิตตวิสุทธิ	
๒. ปัจจยปริคคหญาณ				ทิวฏฐวิสุทธิ	ปัญญา
๓. สัมมสนญาณ				กังขาวิตรณวิสุทธิ	
๔. ตรุณอุททัยพพญาณ				มัคคามัคคญาณทัสสน วิสุทธิ	
๔. พลวอุททัยพพญาณ		อัปนาสมาธิ	ปฏิบัติญาณทัสสน วิสุทธิ		
๕. กังคญาณ				๑. อุททัยพพญาณ	
๖. ภยญาณ				๒. กังคญาณ	
๗. อาทีนวญาณ				๓. ภยญาณ	
๘. นิพพิทาญาณ				๔. อาทีนวญาณ	
๙. มุญจิจตุกัมยตาญาณ				๕. นิพพิทาญาณ	
๑๐. ปฏิสังขญาณ				๖. มุญจิจตุกัมยตา-	
๑๑. สังขารุเปกขญาณ				๗. ปฏิสังขญาณ	
๑๒. อนุโลมญาณ				๘. สังขารุเปกขา-	
๑๓. โคตรภูญาณ		๙. อนุโลมญาณ	ญาณทัสสนวิสุทธิ		
๑๔. มัคคญาณ		อัปนาสมาธิ			
๑๕. ผลญาณ					
๑๖. ปัจจเวกขณญาณ					
				ศีล และสมาธิ	

บทที่ ๔

อารมณ์วิปัสสนากาวนา

การเจริญวิปัสสนากาวนาต้องอาศัยอารมณ์วิปัสสนาหรือภูมิแห่งปัญญา ที่เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ เป็นพื้นที่ในการปฏิบัติ การเมื่อเราต้องการทำงานอย่างใดอย่างหนึ่งให้สำเร็จลงได้ จะต้องมีความตั้งใจหรืออุปรณในการทำงานนั้น ๆ ฉันทะ เมื่อกล่าวถึงการเจริญวิปัสสนากาวนา โยคาวจร ก็ต้องใช้วิปัสสนาภูมิ มาเป็นอุปรณในการปฏิบัติ จึงจะเกิดเป็นวิปัสสนาญาณขึ้นได้ ฉันทะนั้นในบทนี้ จักได้อธิบายรายละเอียดของ วิปัสสนาภูมิ และสภาพธรรม มีเนื้อหา ดังนี้

๔.๑ อารมณ์วิปัสสนากาวนา

๔.๒ ปรมัตถธรรม

๔.๓ จิตปรมัตถ์

๔.๔ เจตสิกปรมัตถ์

๔.๕ รูปปรมัตถ์

๔.๖ นิพพานปรมัตถ์

๔.๑ อารมณ์วิปัสสนากาวนา

อารมณ์ในการเจริญวิปัสสนากาวนา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ^๑ การปลุกพืชพันธุ์ธัญญาหาร มีข้าวเจ้า ข้าวเหนียว เป็นต้น ต้องอาศัยพื้นที่มีน้ำเป็นต้น เป็นที่เพาะปลูกฉันทะ แม้วิปัสสนานี้ก็ต้องอาศัยภูมิพื้นที่ปลูกฉันทะนั้นเหมือนกัน ภูมิพื้นที่เพาะปลูกให้วิปัสสนาเจริญงอกงามขึ้น เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ

^๑ โยคาวจร มีอรรถวิเคราะห์ว่า โยค วิริย อวจรติ กโรตีติ โยคาวจร. ชื่อว่า โยคาวจร เพราะอรรถว่า ย่อมประพฤติ คือทำโยคะ ได้แก่ทำความเพียร (ดูใน ปฐมพุทธจริยเหตุตถโยชนา อายสมตาทาภากรณ มหาธาตุวิหารวาสิลา, อภิธมมตถวิภาวินียา ปญจิกกา นาม อตถโยชนา (ปฐม ภาโค), ข้อ ๓๗๖ หน้า ๕๑๗.)

คนไทยนิยมเรียกว่า โยคี หมายถึง ผู้ประกอบความเพียรในการเจริญสมถกาวนาและวิปัสสนากาวนา เป็นผู้ฉลาดเฉลียวแหลมในการ..ประกอบจิตให้ตั้งอยู่ด้วย ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปิตีสัมโพชฌงค์

- ชมจิต เมื่อจิตพุ่งชานก็ชมด้วยปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมมติสัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์

- ทำจิตให้ร่าเริง ด้วยการพิจารณาสังเวควัตถุ ๘ ประการ (ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ ทุกข์ในอบาย ทุกข์มีวิภวเป็นมูลในอดีต ทุกข์มีวิภวเป็นมูลในอนาคต ทุกข์มีการแสวงหาอาหารเป็นมูลในปัจจุบัน) หรือด้วยการระลึกถึงคุณของพระรัตนตรัย

- ทำจิตให้ตั้งมั่น ทำจิตให้เว้นจากความหดหู่และพุ่งชาน ด้วยผูกใจไว้กับวิริยและสมาธิหรืออุچارสมาธิและอัปปนาสมาธิ

- วางเฉย พระโยคีรู้ความหดหู่ พุ่งชานแห่งจิต จิตอธิรมยในอารมณ์กสิณเป็นต้น หรือจิตสัมปยุตด้วยฌานแล้ว ไม่พึงชวนชวยในการประกอบจิต ชมจิต ทำจิตให้ร่าเริง ควรกระทำการวางเฉยอย่างเดียว (ขุ.ม.อ. (บาลี) ๒๑๐/๔๗๙-๔๘๐)

^๒ ดูรายละเอียดใน อภิธมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, หน้า ๗๘๗.

มีอรรถวิเคราะห์ว่า วิปัสสนา เอตถ ฌเมสุ ภวติ อิติ ตสฺมา เต ฌมา ภูมि. วิปัสสนาย ภูมि วิปัสสนาภูมि. วิปัสสนามีอยู่ในธรรมเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า ภูมि (หรือ ธรรมทั้งหลายที่ชื่อว่าภูมि เพราะว่า เป็นที่มีอยู่แห่งวิปัสสนา). ภูมิแห่งวิปัสสนา ชื่อว่า วิปัสสนาภูมิ^๓

ภูมि คือ เขตแดนหรือพื้นที่ให้วิปัสสนาปัญญาเกิดขึ้น โดยพิสดารจำแนกออกเป็น ๖ อย่าง คือ ชั้น ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒^๔ วิปัสสนาปัญญา คือ ปัญญาคือความเห็นแจ้งนี้ จะเกิดนอกจากเขตแดนหรือภูมิตั้ง ๖ นี้ไม่ได้ เหตุนี้ ธรรมทั้ง ๖ หมวด เรียกว่า วิปัสสนาภูมि กล่าวโดยย่อ ธรรมทั้ง ๖ หมวดนี้ ย่อลงเป็นรูปและนามเท่านั้น

สภาวะ	ชั้น ๕	อายตนะ๑๒	ธาตุ๑๘	อินทรีย์๒๒	ปฏิจจสมุปบาท ๑๒	อริยสัจ๔
รูปธรรม	รูปชั้น	จักขายตนะ กายายตนะ คันธายตนะ ฆานายตนะ โสตายตนะ รูปลายตนะ รสายตนะ ชีวหายตนะ สัททายตนะ	จักขุธาตุ รูปธาตุ ฆานธาตุ โสตธาตุ คันธธาตุ ชีวหาธาตุ รสธาตุ กายธาตุ สัทธาธาตุ โณภูธัพธาตุ	จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชีวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์	-	-
นามธรรม	เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น	มนายตนะ	จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชีวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ มนอวิญญาณธาตุ มนอธาตุ	มนินทรีย์ โหมนัสสินทรีย์ สมาอินทรีย์ สุชินทรีย์ อุปกชินทรีย์ ปัญญินทรีย์ สตินทรีย์ ทุกชินทรีย์ สัทอินทรีย์ อนัญตัญญุต สามิตินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ วิริยอินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์	อวิชา สังขาร วิญญาณ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ขรามรณะ	สมุทัยสัจจะ นิโรธสัจจะ มัคคสัจจะ
ทั้งรูปนาม	-	ธัมมายตนะ	ธัมมธาตุ	ชีวัตินทรีย์	นามรูป อายตนะ๖	ทุกขสัจจะ

^๓ ฉุจฺจสฺตตม อฏฺฐมนวมปฺริจเจทปกรณวสาณตลโยชนา आयस्मता निरुत्तरनत्वेषिरिณฑาวาสวาสินา आयस्मता कट्टणाणन पठुवनारामवासिना आयस्मता ज ग्वावन स्मपुत्तवसाराणवासिना सोธिता, อภิธम्मตถวิภาวิณี ยา ปญจिका นาม อตถโยชนา (ตติโย ภาคโค), ข้อ ๑๑๑ หน้า ๒๔๗.

^๔ ดูรายละเอียดใน อ้างแล้ว.

สรุปว่า วิปัสสนาภูมิ ทั้ง ๖ อันได้แก่ ชั้นที่ ๕ อายุตนะ ๑๒ ชาติ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ปฏิจจสมุปปบาท อริยสัจ ๔ อันเป็นเครื่องมือที่ใช้เจริญวิปัสสนาภาวนา สรุปลงแล้วก็คือ รูปกับนาม ส่วนการเจริญสติปัฏฐาน เป็นการปฏิบัติ มีอารมณ์ที่ตั้งของสติทางฐานกาย เป็นรูป ทางฐานเวทนา ฐานจิตเป็นนาม ฐานธรรมเป็นทั้งรูปทั้งนาม การปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยมีรูปนามเป็นอารมณ์นั่นเอง

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้นต้องมีอารมณ์ของวิปัสสนาซึ่งสงเคราะห์เป็นรูปนามดังที่แสดงมา จำเป็นจะต้องปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลักปฏิบัติ ตามความเหมาะสมของอธยาศัยและจริตต้องมีสติอย่างต่อเนื่อง มีสมาธิที่ตั้งมั่น บางครั้งต้องอาศัยสติ และความเพียร เพื่อให้เกิดสมาธิ บางครั้ง ฐานของสมาธิทำให้สติมีกำลังแรงกล้าจนเกิดปัญญาเห็นแจ้ง การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้นต้องอาศัยทั้งสมาธิ (สมถะ) ควบคู่ไปกับการเจริญวิปัสสนาดังจะแสดงในข้อต่อไป

การเจริญวิปัสสนาต้องรับรู้ปรมาัตถ์เป็นอารมณ์ เพราะเป็นการรู้ที่เป็นประโยชน์ต่อการเจริญวิปัสสนา ถ้าหากไม่รู้ปรมาัตถ์อย่างถูกต้องและแจ่มแจ้งแล้ว ก็ไม่อาจนำไปสู่การเจริญวิปัสสนาให้เกิดผลได้ เพราะอารมณ์ของวิปัสสนา ตั้งแต่พลวอุทยัพพญาณเป็นต้นไปเป็นปรมาัตถ์อารมณ์ล้วนๆ คือ นามปรมาัตถ์ และรูปปรมาัตถ์ที่เป็นโลกียธรรม จิตและเจตสิกจัดเป็นนามปรมาัตถ์ รูปจัดเป็นรูปปรมาัตถ์

เหตุที่ไม่กำหนดรู้โลกุตตรธรรม (นิพพาน) เป็นอารมณ์ เพราะมีจุดมุ่งหมายเพื่อเพิกถอนกิเลสที่ยึดมั่นว่าเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา ส่วนนิพพานไม่มีประโยชน์ในการกำหนดรู้^๕

การเจริญวิปัสสนาต้องอาศัยอารมณ์วิปัสสนา หรือสภาวะธรรม ๖^๖ กอง หรือภูมิแห่งปัญญา หรือวิปัสสนาภูมิ ๖^๗ เป็นปรมาัตถ์อารมณ์ ได้แก่ ชั้นที่ ๕ อายุตนะ ๑๒ ชาติ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒^๘ และขั้นสุดท้ายมีนิพพานเป็นอารมณ์^๙

อารมณ์วิปัสสนา หรือวิปัสสนาภูมิทั้ง ๖ กองนี้ก็คือปรมาัตถ์ธรรม ๔ ที่มีอยู่จริง บางที่ท่านก็เรียกว่ารูปธรรมและนามธรรม คือ สามารถสงเคราะห์ปรมาัตถ์ธรรม ๔ ลงเป็น ๒ ประเภทได้ คือ จิต, เจตสิก, นิพพาน จัดเป็นนามธรรม ส่วนรูป จัดเป็นรูปธรรม เพราะฉะนั้น อาจกล่าวได้ว่าทุกสิ่งในโลกนี้ทั้งที่เป็นรูปธรรมคือรูปชั้น และสิ่งที่เป็นนามธรรมคือเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น เมื่อว่าโดยปรมาัตถ์แล้วก็คงไม่มีสิ่งใดที่จะอยู่นอกเหนือไปจากปรมาัตถ์ธรรม ทั้ง ๔ ประการนี้ อนึ่ง สามารถสงเคราะห์ชั้นทั้ง ๕ ซึ่งเป็นที่รวมตัวเกิดขึ้นของสิ่งทั้งปวงนั้นลงในปรมาัตถ์ธรรม ๓ ได้ คือ วิญญาณชั้น จัดเป็นสภาวะธรรมที่เรียกว่าจิต เวทนาชั้น สัญญาชั้น และสังขารชั้นจัดเป็นสภาวะธรรมที่เรียกว่าเจตสิก รูปชั้นจัดอยู่ในสภาวะธรรมที่เรียกว่ารูป ส่วนพระนิพพานเป็นนามธรรมและเป็นอสังขตธรรมด้วย

^๕ ที.ฐีกา (บาลี) ๒/๔๓๐.

^๖ ชุ.จริยา.อ.(บาลี)๓๖๗ , อัง.ปมจก.อ. (บาลี) ๓/๗๓/๓๖ ,วิสุทธิ.(บาลี)๒/๘๒

^๗ สมเด็จพระพุทธจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), วิสุทธิมรรค, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยูรพงศ์พรินติ้ง จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๗๒๐.

^๘ ดูรายละเอียด วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๘๒

^๙ ดูรายละเอียด ชุ.ป.อ.(บาลี)๑/๙/๒๙,วิสุทธิ.(บาลี) ๒/๓๕๔ ,ชุ.ป.อ.(บาลี)๒/๒๐๒/๒๒๒ ชุ.อุ.อ.(บาลี) ๓๔ , ชุ.ป.อ.(บาลี)๑/๑๒/๓๒ , ชุ.ป.อ.(บาลี)๑/๑๔/๓๓

ชั้น อายตนะ ธาตุ	โอฬาริกรูป (รูปหยาบ) ๑๒								๑๖	เจตสิก ๕๒			๑	วิญญาน (จิต) ๘๙							
	จักขุสภาพรูป ๑	โสตสภาพรูป ๑	สมานสภาพรูป ๑	ชีวหาสภาพรูป ๑	กายบสภาพรูป ๑	วันณรูป ๑	สัมผัสรูป ๑	คันธรูป ๑	รสรูป ๑	โผฏฐัพพรูป ๓	สุขุมรูป ๑๖	เวทนาเจตสิก ๑	สัญญาเจตสิก ๑	เจตสิกที่เหลือ ๕๐	นิพพาน ๑	จักขุวิญญาน ๒	โสตวิญญาน ๒	สมานวิญญาน ๒	ชีวหาวิญญาน ๒	กายวิญญาน ๒	ปัญญา. ๑, สัมปฏิจ. ๒
ชั้น ๕	รูปชั้น								เวทนาชั้น	สัญญาชั้น	สังขารชั้น	ชั้นธัมมัตติ	วิญญานชั้น								
อายตนะ ๑๒	จักขุอายตนะ	โสตอายตนะ	สมานอายตนะ	ชีวหาอายตนะ	กายอายตนะ	รูปอายตนะ	สัมผัสอายตนะ	คันธอายตนะ	รสอายตนะ	โผฏฐัพพอายตนะ	ธัมมอายตนะ			มนายตนะ							
ธาตุ ๑๘	จักขุธาตุ	โสตธาตุ	สมานธาตุ	ชีวหาธาตุ	กายธาตุ	รูปธาตุ	สัมผัสธาตุ	คันธธาตุ	รสธาตุ	โผฏฐัพพธาตุ	ธัมมธาตุ			จักขุวิญญานธาตุ	โสตวิญญานธาตุ	สมานวิญญานธาตุ	ชีวหาวิญญานธาตุ	กายวิญญานธาตุ	มนธาตุ	มนวิญญานธาตุ	

๔.๑.๑ อารมณปรมัตถ์

ก. ความหมายของอารมณ

คำว่า “อารมณ” มาจากศัพท์บาลีว่า อารมมณ (อา+รมฺ รมเน+ยุ แปลง ยุ เป็น อน, แปลง น เป็น ณ ซ้อน ม)^{๑๐} วิเคราะห์รูปศัพท์ว่า อาคนตวา จิตตเจตสิกกา รมนติ เอตสฺสูติ อารมมณานิ รูปชั้นธัมมัตถ์ เป็นต้น เป็นที่จิตและเจตสิกมายินดี จึงชื่อว่า อารมมณ

อารมณ (อารมมณ อา บทหน้า รุม ธาตุ ในความหมายว่า ยินดี ยุ ปัจจัย ซ้อน ม แปลง ยุ เป็น อน น เป็น ณ)^{๑๑} หมายถึงเครื่องยึดเหนี่ยวจิต (ออลมพ ออลมพน โคจร วิสย) วิเคราะห์ศัพท์ว่า อาคนตวา อา ภูโส วา จิตตเจตสิกกา ธมมา รมนติ เอตถาติ อารมมณ ธรรมชาติเป็นที่ยินดีแห่งจิตและเจตสิก

อารมณ หมายความว่า เป็นที่ยินดี เปรียบดังสวนดอกไม้เป็นที่ยินดีของคนทั้งหลายฉันนั้น อารมณทั้งหลายมีรูปารมณเป็นต้น ย่อมเป็นที่ยินดีของจิตและเจตสิกฉันนั้น มีศัพท์วิเคราะห์ว่า

อา อภิมุขํ รมนติ เอตถาติ อารมมณ (อา+ปุพฺพ+รม ธาตุ+ยุ ปัจจัย) จิตและเจตสิกทั้งหลาย มา ยินดีพร้อมหน้ากันในธรรมชาตินี้ ฉะนั้น ธรรมชาตินี้ชื่อว่า อารมณ ได้แก่ อารมณ ๖

อารมณนี้เรียกว่า อาลัมพะนะ ก็ได้ มีความหมายว่า เป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตและเจตสิกทั้งหลาย

^{๑๐}พระมหาสมปอง มุทิตโต, คัมภีร์ อภิธานวรรณนา, หน้า ๑๕๑.

^{๑๑}พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๑๐๒.

เหมือนคนแก่ที่ทุพพลภาพ ย่อมต้องอาศัยไม้เท้าหรือเชือกเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวให้ทรงตัวลุกขึ้นและเดินไปได้ ฉันทไฉ จิตและเจตสิกทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน ต้องมีอารมณ์เป็นเครื่องอาศัยยึดเพื่อเกิดขึ้นติดต่อกันฉันทันนั้น ดังที่ท่านแสดงวงจันตว่า จิตตเจตสิกเกหิ อาลมพตติ อาลมพณั แปลว่า ธรรมชาติอันจิตและเจตสิกยึดหน่วง ฉันทันนั้นจึงชื่อว่า อาลัมพะณะ ได้แก่อารมณ์ ๖^{๑๒}

รูปนามที่เป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิตในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เรียกว่า อารมณ์ของวิปัสสนา ภาวนาบาง วิปัสสนาภูมิบ้าง^{๑๓} ในการปลุกข้าว ต้องอาศัยพื้นที่ทำนาเป็นที่เพาะปลูกฉันทันใด วิปัสสนาภาวนาก็ ต้องอาศัยภูมิพื้นที่เพาะปลูกฉันทันนั้น หมายถึงเขตแดนหรือพื้นที่ให้วิปัสสนาปัญญาเกิดขึ้น

ข. ความหมายของปรมัตถ์

ปรมัตถ์ แยกออกเป็น ๒ บท คือ ปรม + อตถ

ปรม = ป็นธรรมอันประเสริฐ คือไม่มีการผิดแปรอย่างใด หรือเป็นธรรมที่เป็น ประชานในอรรถบัญญัติ และนามบัญญัติทั้งปวง

อตถ = เป็นเนื้อความ คือ สภาพของรูปนามที่เป็นองค์ธรรมนั่นเอง

เมื่อรวมความทั้งสองบทนี้แล้ว คือ สภาพของนาม-รูปที่เป็นองค์ธรรมอันประเสริฐ ไม่มีการผิดแปรอย่างใด และเป็นธรรมที่เป็นประชานในอรรถบัญญัติและนามบัญญัติ^{๑๔}

คัมภีร์อรรถกถาว่า ปรโม อุตตโม อตตปจจโก อตโถ ปรมตโถ. สภาวะประเสริฐ คือ สูงสุด หมายถึง รู้ได้ด้วยตนเอง ชื่อว่า ปรมัตถ์^{๑๕}

ปรมัตถ์ แปลว่า ประโยชน์อย่างยิ่ง, เนื้อความอย่างยิ่ง, เนื้อความอันสูงสุด^{๑๖} คัมภีร์อภิธรรมัตถ์ วิชาวินัยกล่าวว่า ปรโม อุตตโม อวิปริโต อตโถ ปรมตโถ. “สภาวะประเสริฐ คือ สูงสุด หมายถึง ไม่เปลี่ยนแปลง ชื่อว่า ปรมัตถ์”

โดยปกติสิ่งที่ไม่ได้อยู่จริงซึ่งผิดจากสภาวะธรรมย่อมไม่ประเสริฐ แต่สิ่งที่มีอยู่จริงไม่เปลี่ยนแปลง จากสภาวะของตนย่อมเป็นสภาพประเสริฐ ดังนั้น สภาวะธรรม ๔ อย่าง คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน อันมีจริงไม่เปลี่ยนแปลง จึงชื่อว่า ปรมัตถ์ หรือปรมัตถ์ธรรม โดยมีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ตามข้อความ ในคัมภีร์อรรถกถาว่า ปรโม อุตตโม อตตปจจโก อตโถ ปรมตโถ. ว่าสภาวะประเสริฐ คือ สูงสุด หมายถึง รู้ได้ด้วยตนเอง ชื่อว่า ปรมัตถ์^{๑๗}

ปรมัตถ์ คือเนื้อความอันประเสริฐ เพราะเป็นสภาวะที่จริงแท้^{๑๘} ไม่แปรผันเป็นอย่างอื่น เป็นสิ่ง

^{๑๒} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมจริยะ, ปรมัตถ์โชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, พิมพ์ครั้งที่ ๖. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๔), หน้า ๓๓.

^{๑๓} พระโสภณมหาเถร (มหาสิสยาตอ), อภิธรรมัตถ์สังคหะและปรมัตถ์ที่ปณี, หน้า ๗๘๗.

^{๑๔} พระสัทธัมมโชติกะ วจนา, ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน, หลักสูตรชั้นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ครั้งที่ ๖ (มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ จัดพิมพ์ ๒๕๓๐), หน้า ๔.

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถร (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๑๙.

^{๑๖} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสนา, ชุดคำวัด ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: เลียงเชียง ๒๕๔๘), หน้า ๕๑๓.

^{๑๗} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถร (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๑๙.

^{๑๘} พระอนุรุธธำรง และพระญาณชเถร (แลคสิสยาตอ), อภิธรรมัตถ์สังคหะ และปรมัตถ์ที่ปณี, แปลโดยพระคันธสาราภิกขุ, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวัน กราฟฟิค จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๑๔๖.

ที่มีอยู่จริง ๆ มีลักษณะปรากฏให้รู้ได้ พิสูจน์ได้ ดำรงลักษณะของตนไว้ไม่เปลี่ยนแปลง อยู่เหนือบัญญัติทั้งปวง เพราะมีอยู่จริง เป็นธรรมชาติ เครื่องดำรงอยู่ของธรรม เป็นธัมมฐิติ เครื่องตั้งอยู่ของธรรม เป็นธรรมนิยาม กำหนดหมายของธรรม อันเป็นสิ่งที่เป็นไปเองตามธรรมชาติของธรรมชาตินั้น ๆ ไม่มีใครแต่งขึ้น ไม่มีใครสร้างขึ้น เกิดมีขึ้นเองโดยเหตุโดยปัจจัย ไม่มีใครเป็นเจ้าของ

อารมณ์และวิปัสสนาภูมินั้น คือ สิ่งเดียวกัน หมายถึง รูปและนามที่เป็นเครื่องยึดหน่วงจิต เพื่อให้ผู้ปฏิบัตินั้นรู้เท่าทันจิต รู้ปัจจุบันธรรม ในช่วงเริ่มต้นคำบริกรรมจะทำให้รับรู้บัญญัติเป็นอารมณ์ซึ่งจะช่วยให้อึดจืดต่ออารมณ์มากขึ้นในเบื้องต้น กระทั่งสามารถหยั่งเห็นรูปนามตามความเป็นจริง เข้าถึงปัญญาภูมิตามสภาวะธรรมนั้น ๆ โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาได้ เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นผู้ปฏิบัติจึงเห็น และตามรู้สภาวะธรรมได้ชัดเจนและง่ายขึ้น

การกำหนดพิจารณาให้รู้สิ่งที่เป็นรูปกับนาม โดยความเป็นปรมาณัตถสัจจะ แม้อรรถกถาของคัมภีร์กถาวัตถุ กล่าวถึงธรรมที่เรียกว่า สัจจิกัณฐะ และปรมัตถ์ ๕๗ ประการ ซึ่งสรุปได้ในธรรม ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน หรือย่อได้ในธรรม ๒ ประการ คือ รูปและนามว่า สัจจิกัญโจติ มายามรีจิวาทย โวย วิย อภูตภาเรน อคคเหตุพโพ ภูตตโถ. ปรมตโถติ อนุสสวาทิวเสน อคคเหตุพโพ อุตตมตโถ.^{๑๙} อตตโน ปน ภูตตาย เอว สัจจิกัญโฐ. อตตปจจกขตาย จ ปรมตถ. ตํ สนธายาท.^{๒๐}

สภาวะที่ไม่ควรยึดถือโดยอาการที่ไม่จริง เหมือนมายากลและพยับแดดเป็นต้น ชื่อว่าสัจจิกัณฐะ (สภาวะที่มีจริง) สภาวะสูงสุด ที่ไม่ควรยึดถือโดยเป็นสิ่งที่ฟังต่อมา ชื่อว่า ปรมัตถ์ อนึ่ง ชื่อว่า สัจจิกัณฐะ เพราะปรากฏจริงแก่ตนเอง และชื่อว่าปรมัตถ์ เพราะประจักษ์แก่ตน พระผู้มีพระภาคตรัสคำนี้ไว้โดย

หมายถึงธรรมเหล่านั้น (ขันธ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ รวมเป็นปรมาณัตถ์ ๕๗ ประการ)

อธิบายว่า นักมายากลสามารถแสดงอิฐ กระจดาช หรือก้อนหินให้เป็นเงินทอง คนดูก็สำคัญว่าเป็นจริง แต่เงินทองเหล่านั้นไม่มีจริง กวางที่หาน้ำดื่มในฤดูร้อนเห็นพยับแดดแล้วคิดว่าเป็นน้ำ แต่น้ำนั้นไม่มีจริง ในทำนองเดียวกัน สิ่งบัญญัติมีรูปร่างสัณฐานตามที่สมมติกันในโลกว่าเป็นบุรุษ สตรี มือ เท้า ฯลฯ ก็ไม่มีอยู่จริง เพราะไม่เป็นสิ่งประชุมกันของรูปนาม มีเพียงรูปนามเท่านั้นที่เป็นสภาวะมีอยู่จริงเกิดขึ้นและดับไปตามเหตุปัจจัย จึงชื่อว่า สัจจิกัณฐะ หรือปรมัตถ์^{๒๑}

๔.๑.๒ รูปปรมาณัตถ์

ความหมายตามศัพท์นัย

ตามคัมภีร์ไวยากรณ์ มาจาก รูป + อ ปัจจัย + อ + สิ

รูป ธาตุ ลงในความเสื่อม-วอดวาย-กำเริบ-เบียดเบียน-กระทบกระทั่ง.^{๒๒}

ลง ณ ปัจจัย นามกิตก์ ด้วยสูตรว่า สพพโต ญุตวาวิ วา.^{๒๓}

^{๑๙} อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๒๙.

^{๒๐} อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๓๐.

^{๒๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ). วิปัสสนานัยเล่ม ๑, หน้า ๑๒๐.

^{๒๒} พระวิสุทธาจารย์มหาเถระ รจนา, พระราชปริยัติโมลี และคณะ แปล, ธาตวัตถสังคหปาฐนิสสยะ, คาถา ๓๒๓, หน้า ๓๕๖.

^{๒๓} กจ. ๕๒๗.

ที่หะ อู เป็น อู ด้วยสูตรว่า กวจิ ธาตุติอาทินา ทีโฆ^{๒๔}
 อ การันต์ ลง ลี โนนปุง. ลี เป็น อ ด้วยสูตรว่า ลี.^{๒๕}

ตามวัจนะบาลี คำว่า รูป อธิบาย ว่า

- รูปเปติ ปกาเสติ อตตโน สภาวนติ รูปิ สิ่งทีประกาศสภาพของตน
- รูปปติ วิการมาปชชิตติ รูปิ สิ่งทีต้องเส้อมไป^{๒๖}
- สัตถุนหาทิวโรธิปจเจยหิ รูปปตติ รูปิ ธรรมชาติทีสลายไป เพราะปัจจยเป็นปฏิปักษ์ มีความเย็นความร้อน เป็นต้น ชื่อว่า รูป ได้แก่ ปฏิสนธิกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป จิตตชรูป^{๒๗}
- รูปนติ วุจจติ. เกน รูปปติ? สีเตนปี รูปปติ, อุณเหนปี รูปปติ, ชิขจฉายปี รูปปติ, ปิปาสายปี รูปปติ, ทสมกสวาตาทปสิริสปสมผลเสนปี รูปปติ. ทีเรียกรว่ารูป เพราะสลายไป สลายไปเพราะหนาวบ้าง ร้อนบ้าง หิวบ้าง กระจายบ้าง เพราะสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานบ้าง เพราะสลายไป จึงเรียกรว่า ‘รูป’^{๒๘}

ความหมายตามอรรถนัย

รูป (รูป ปกาสะเน+อ) รูป. วิเคราะห์ศัพท์ว่า รูปยติ ปกาเสติ อตตโน สภาวนติ รูปิ รูปทีประกาศสภาพของตน ชื่อว่า รูปปะ. (รูป รูปปะ+อ, ทีหะ อู เป็นอู).

รูป มีความหมายว่า กุบปนิ ความกำเริบ, ฆฎฎนิ การเสียดสี, ปิพนั ความบีบคั้น. ดังทีพระพุทธรองค์ตรัสว่า รูปปตติติ โข ภิกขเว ตสมา รูปนติ วุจจติ. เกน รูปปติ. สีเตนปี รูปปติ, อุณเหนปี รูปปติ, ชิขจฉายปี รูปปติ, ปิปาสายปี รูปปติ, ทสมกสวาตาทปสิริสปสมผลเสนปี รูปปติ

ภิกษุทั้งหลาย เพราะฉนั้น คำว่า สิ่งทีเปลี่ยนแปลงไปท่านเรียกรว่ารูป เปลี่ยนแปลงเพราะอะไร เปลี่ยนแปลงไปเพราะความเย็นบ้าง เพราะความร้อนบ้าง เพราะความหิวกระจายบ้าง เพราะสัตว์เหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานกัดต้อยบ้าง รูปิ อนิจจํ รูปิไม่เที่ยง

- ในมัชฌิมนิกาย อุปปริปนถาสกั ว่า สิ่งทีจะต้องสลายไปเพราะปัจจยต่างๆ อันขัดแย้ง สิ่งทีเป็นรูปร่างพร้อมทีลักษณะอาการของมัน ได้แก่ ส่วนร่างกาย จำแนกเป็น ๒๘ คือ มหาภูตหรือธาตุ ๔ และอุปาทายรูป ๒๔ เรียกรว่า ‘รูป’^{๒๙}

- ในวิภังคสูตรและในสุดตันติกทุกนิกเขปะ นามรูปทกะ และ ในอภิธมมตถวิภาวินี ว่า “มหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป รูปทีอาศัยมหาภูตรูป ๔ รวมเรียกรว่า รูป”^{๓๐}

^{๒๔} พระพุทธรูปปิยมหาเถระ ระจนา, ปทรูปลิตธิ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ธรรมสภา, ๒๕๔๓), หน้า ๔๑๙, โมค. ๕/๑๔๙.

^{๒๕} กจ. ๒๑๙.

^{๒๖} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙,ราชบัณฑิต)รวบรวมแปล, ศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๘๙.

^{๒๗} สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปฏิจจสมุปาททีปนี หลักสูตรมัชฌิมาภิกขธรรมิกโ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า๔๕.

^{๒๘} ลั.ข. (บาลี) ๑๗/๗๙/๗๑, ลั.ข. (ไทย) ๑๗/๗๙/๑๒๑.

^{๒๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๖๗/๗๔.

^{๓๐} ลั.น. (ไทย) ๑๖/๒/๗, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๘๔/๑๖๗, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๘๔/๑๖๙, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๑๖-๑๓๑๗/๓๓๐, อภิธมมตถวิภาวินี (บาลี) ๒/ ๒๓๔.

- ในปฏิสัมภิตามรรค รูปร่าง รวมลมหายใจเข้าหายใจออก นิमितและสิ่งทีเื่องกันซึ่งเรียกว่า กายสังขาร ไว้ด้วย^{๓๑}

- ในปฏิจจสมุพบาท กล่าว “รูป” ไว้หลายนัย คือ “ความแรกเกิดแห่งจักขายตนะ ... กายายตนะ รูปที่เกิดแต่จิต ที่มีจิตเป็นเหตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน รูปที่มีโนวิญญานธาตุอาศัยเป็นไป มหาภูตรูป ๔ และรูปที่มีโนวิญญานธาตุอาศัยเป็นไป นี้เรียกว่า รูป”^{๓๒}

- ในอภิธัมมัตถวิภาวินี ว่า รูปปติ สีสาทิหิ วิการมาปชชติ รูปิ ยัม ธรรมชาตัม อายนติ เอตถาติ อาโย เกสาทโย เอตถ สรีเร อายนติ ปวตตุนติ ตสฺมา อิห สรีริ อาโย. กุจฺฉิตานัม เกสาทินิ อุปฺตติ เทโส กาโย รูปกาโย.

ธรรมชาติโดยย่อสลายไป คือยอมถึงความแปรผันไปด้วยปัจจัยที่เป็นข้าศึก มีความเย็นเป็นต้น เหตุอันธรรมชาตินั้นชื่อว่ารูป อวัยวะทั้งหลายมีผมเป็นต้น ย่อมเป็นไปในรูปนั้น เหตุอันรูปนั้นชื่อว่าอายะ อวัยวะทั้งหลายมีผมเป็นต้น ย่อมเป็นไปในสรีระนี้ เหตุอันสรีระนี้ชื่อว่าอายะ ประเทศที่เป็นที่เกิขึ้นแห่ง อวัยวะทั้งหลายมีผมเป็นอันน่าเกลียด ชื่อว่ารูปร่าง กายคือรูปนั่นเองชื่อว่ารูปร่าง^{๓๓}

คัมภีร์อรรถกถาอังคุตตรนิกายอธิบายว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติโดยย่อแตกสลาย เพราะเหตุอันธรรมชาตินั้นจึงเรียกว่ารูป. รูปย่อแตกสลาย ไปเพราะเย็นบ้าง ย่อมแตกสลายไปเพราะร้อนบ้าง^{๓๔}

รูป มีการแตกดับหรือสลายอยู่เสมอเป็นลักษณะ มีหน้าที่กระจายไปจากจิต มีความเป็น อัปยาคตรธรรมเป็นผล มีวิญญานเป็นเหตุให้เกิด

รูป เป็นธรรมชาติที่มีการผันแปรเปลี่ยนแปลงสลายไป (รูปปนลกฺขณฺ) ในเมื่อได้กระทบกันกับ เหตุที่ไม่ถูกกันขึ้น เหตุที่ไม่ถูกกันนั้นเรียกว่า วิโรธปัจจัย ได้แก่ ความเย็น, ร้อน, หิว, กระทบ, ยุง, รื่น , เหลือบ, ไร, ลม, แดด เป็นต้น ดังมีวจนัตถะว่า

สีตฺตุนหาทิวโรธปิจฺจเยทึ รูปฺปตฺติติ รูป ธรรมชาติโดยย่อเปลี่ยนแปลงสลายไปเพราะวิโรธปัจจัย มีความเย็น ร้อน (อาการกาย ๓๒ ประการ)เป็นต้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า รูป^{๓๕}

อรรถกถาจารย์ได้ให้ความหมายรูปนามไว้ดังนี้ คือรู้รูปนาม เช่น ขณะตาเห็น หูได้ยินเสียง ชั้น ๕ เกิดขึ้นแล้ว ชั้น ๕ นั้นแหละเป็นรูปกับนาม ตัวอย่างเวลาเห็นนาฬิกา นาฬิกาเป็นรูป ตาเป็นรูป เห็นนาฬิกางาม ๆ แล้วสบาย ความสบายนั้นเป็นเวทนา จานาฬิกาได้ว่างาม ความจำได้นั้นเป็นสัญญา แต่งใจให้งามเป็นสังขาร เห็นนาฬิกา ผู้เห็นเป็นวิญญานคือ จักขุวิญญาน เป็นจิตดวงหนึ่งเกิดจากจักขุ ทวาร ตาเห็นรูปครึ่งหนึ่งครบชั้น ๕ พอดี ย่อชั้น ๕ เป็น ๒ คือ รูปคงเป็นรูปตามเดิม เวทนา สัญญา สังขาร วิญญานทั้ง ๔ ชั้นนี้ ย่อลงเป็นหนึ่งเรียกว่านาม เมื่อย่อลงมาในแนวปฏิบัติ จึงเหลือเพียงรูปกับ นามเท่านั้น ปัญญาที่รู้ว่า ขณะตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้รส กายถูกเย็น ร้อน อ่อน แข็ง ก็มีเพียง ๒ อย่างเท่านั้น คือมีแต่รูปกับนามเป็นอย่างนี้ทั่วสากลโลก นี่เป็นสัจธรรมแท้ไม่แปรผัน

รูปทั้งหมดนี้ ในทีฆนิกาย ปาฏิภวรรค จำแนกรูป มี ๓ ประเภท คือ

๑. รูปที่เห็นได้และกระทบได้ คือ รูปารมณฺ

^{๓๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๐/๒๖๕.

^{๓๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/[๒๗๙]/๒๖๓-๒๖๕.

^{๓๓} อภิธัมมัตถวิภาวินี (บาลี) ๒/๔๑๑, ๒/๔๔๑.

^{๓๔} พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกนิบาต เล่ม ๑ ภาค ๑ - หน้าที่ ๓๓

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน พระสัทธัมมโชติกะ ฆัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บจก.วี อินเตอร์, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐.

๒. รูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ คือ รูปหยาบ เพราะถูกสัมผัสเป็นรูปที่เป็นอายตนะภายในและภายนอก เว้นรูปารมณ

๓. รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ คือ ไม่ถูกโดยการสัมผัส รูป ๑๘ ที่เหลือ^{๓๖}

ในปรมัตถ์โชติกะแสดงลักษณะ ดังนี้

- | | |
|---------------------|--|
| ๑. รูปปนลกขณ | การสลายแปรปรวนเป็นลักษณะ |
| ๒. วิภินทรส์ | การแยกออกจากกันได้เป็นกิจ |
| ๓. อพยากตปัจจุภูจาน | มีความเป็นอภัยกตธรรมหรือมีความไม่รู้อารมณ เป็นอาการปรากฏ ในปัญญาของบัญญัติทั้งหลาย |
| ๔. วิญญานปทภูจาน | มีวิญญานเป็นเหตุไกล ^{๓๗} |

๔.๑.๓ นามปรมัตถ์

ความหมายตามศัพท์นัย

ตามคัมภีร์ไวยากรณ์ มาจาก นม ธาตุ + อ ปัจจัย + อ + ลี

นม ธาตุ ลงในความนอบน้อม-น้อมลง, ทำเสียง-ร้อง^{๓๘}

ลง อ ปัจจัย นามกิตก์ ด้วยสูตรว่า สพพโต ญวตุวาวิ วา.^{๓๙}

พฤทธิ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า กวจิ ธาตุติอาทีนา ทีโฆ^{๔๐}

อ การันต์ ลง ลี โนนปุง. ลี เป็น อ ด้วยสูตรว่า ลี.^{๔๑}

อารมณ นมตีติ นามิ ธรรมชาติที่น้อมไปในอารมณ ชื่อว่า นาม^{๔๒}

นาม (นม นมเน+อ) ชื่อ, นาม นมียเต อพกสเสเต อสมินติ นามิ ชื่อที่น้อมเอาวัตถุสิ่งของ มาไว้ในตน (โยงวัตถุมา) ชื่อว่านามะ (วุทธิ อ เป็น อา).

นมตี นามยตีติ นามิ ชื่อที่น้อมเข้าไปหาวัตถุ (โยงไปหาวัตถุ) ชื่อว่านามะ (วุทธิ อ เป็น อา).

อวหย (อา+วห อวหาเน+อ) ชื่อ นาม อวหาเตติ อวหโย นามที่ท่านเรียก ชื่อว่าอวหยะ (รัสส อา เป็ อ, อาเทศ เอ เป็น อย)

ความหมายตามอรรถนัย

นาม หมายถึง อรูปชั้น ๔ คือ (๑) เวทนาชั้น (๒) สัญญาชั้น (๓) สังขารชั้น (๔) วิญญานชั้น และนิพพาน^{๔๓} ส่วนจิตที่เป็นไปในภูมิ ๔ แม้ทั้งหมดต่างโดยจิตมีกามาวจรกุศลจิต^{๔๔} สรุไปได้ว่า รูปราย คือ รูปชั้น และนามกาย คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญานชั้น

^{๓๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๑๕๕, ที.ปา. ๓/๓๐๕/๑๕.

^{๓๗} สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปฏิจจสมุปปาททีปนี, หน้า ๕๖.

^{๓๘} พระวิสุทธาจารย์มหาเถระ รจนา, พระราชปริยัติโมลี แปล, ธาตุวัตถุสังคหปาฐนีสสยะ, หน้า ๒๑๕.

^{๓๙} กจ. ๕๓๗.

^{๔๐} พระพุทธปรัชญาปิยมหาเถระ รจนา, ปทรูปลัทธิ: โรงพิมพ์ ธรรมสภา, ๒๕๔๓, หน้า ๔๑๕, โม่ค. ๕/๑๕๕.

^{๔๑} กจ. ๒๑๕.

^{๔๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๒๖๐.

^{๔๓} ที.ปา.อ. (บาลี) ๓๐๔/๑๗๐-๑๗๑, อจ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๕๐/๑๐๗, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๑๖/๓๓๐.

^{๔๔} ชู.ธ.อ. (ไทย) ๔๐/๑/๒/๑/๓๔.

นาม ได้แก่ นามชั้น ๔ คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น (เจตสิก ๕๒ ดวง)^{๔๕} และ วิญญาณชั้น (จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง) คัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค อธิบายว่า ธรรมชาติใด ย่อมรู้ อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่านาม, อีกรายหนึ่ง ธรรมชาติใด ย่อมโน้มไปสู่อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า นาม^{๔๖}

นาม มีการโน้มไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ มีหน้าที่ประกอบกับจิตและเจตสิกด้วยกัน มีการแยก ออกจากจิตไม่ได้เป็นผล มีวิญญาณเป็นเหตุให้เกิด

นามกาย ในปฏิสัมภิทามรรค กล่าวว่า “นามกาย คือ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ นาม นามกายและสิ่งที่เรียกว่า จิตตสังขาร นี้ชื่อว่านามกาย”^{๔๗} ส่วนในวิภังคสูตรอรรถกถาที่มหายาน มหารวรรค กล่าวว่า “หมายถึง นามชั้น ๔ คือ (๑) เวทนาชั้น (๒) สัญญาชั้น (๓) สังขารชั้น (๔) วิญญาณ ชั้น”^{๔๘} คล้ายในสูตรต้นตึกทุกนิกเขปะ นามรูปทุกะ ว่า คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณ ชั้น และมีธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่งนี้เพิ่มเติม^{๔๙} แต่ในปฏิัจจสมุบาทและในอภิธรรมตถวิภาวินี กล่าวเพียง เวทนาชั้น สัญญาชั้น และสังขารชั้น^{๕๐} เท่านั้น ไม่กล่าวถึง วิญญาณชั้น ซึ่งเป็นจิต

ลักษณะที่จุดประกายของนาม

- นมนลกขณิ มีการโน้มไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ
- สมปโยครสึ มีการประกอบกับจิตและประกอบกันเอง โดยอาการที่เป็น เอกุปปาทะ เป็นต้น เป็นกิจ
- อวินิพโภคปจจุปฏฐานิ มีอันไม่แยกจากกันกับจิตเป็นผลปรากฏ
- วิญญณณณปฏฐานิ มีวิญญาณเป็นเหตุใกล้^{๕๑}

พระธรรมของพระศาสดารวมเป็นพระไตรปิฎก พระสูตรต้นตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก คือ ธรรมที่แสดงไว้ล้วนเป็นส่วนปรมาตถสัจจะ ซึ่งเป็นความจริงอันมีเนื้อความไม่เปลี่ยนแปลงผันแปร เพื่อให้ เห็นแจ้งในสภาวะธรรมนั้น ๆ โดยไม่กล่าวอ้างบุคคลมาเป็นสำคัญ พระอภิธรรมเป็นพื้นฐานในอันสร้างสรรค ให้มีสติว่องไวมั่นคง และมีปัญญาหลักแหลมโดยเฉพาะพระอภิธรรมนั้น แสดงธรรม ๒ ประการคือ ปรมาตถ ธรรมหรือปรมาตถสัจจะ ๑ และบัญญัติธรรมหรือสมมติบัญญัติ

ปัญญาที่รู้ว่า ขณะตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้รส กายถูก เย็น ร้อน อ่อน แข็ง ก็มี เพียง ๒ อย่างเท่านั้น คือมีแต่รูปกับนามเป็นอย่างนี้ทั่วสากลโลก นี้เป็นสัจจะธรรมแท้ไม่แปรผัน

- ในปรมาตถโฑติกะ แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปทัฏฐาน ของนาม ดังนี้
๑. นามลกขณิ มีการโน้มไปเป็นอารมณ์ เป็นลักษณะ
 ๒. สมปโยครสึ มีการประกอบกับวิญญาณ และประกอบกันเองเป็นกิจ
 ๓. อวินิพโภคปจจุปฏฐานิ มีการไม่แยกกันกับจิตเป็นอาการปรากฏ

^{๔๕} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘
^{๔๖} พระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ - หน้าที่ ๒๔๘
^{๔๗} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๐/๒๖๕.
^{๔๘} ที.ม.อ. (บาลี) ๑๑๔/๙๙.
^{๔๙} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๑๖-๑๓๑๗/๓๓๐.
^{๕๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/[๒๗๙]/๒๖๓-๒๖๕, อภิธรรมตถวิภาวินี ๒๓๔.
^{๕๑} ดูรายละเอียดใน ประชุม เรื่องวารี (เปรียญ ๙), ลักษณะที่จุดประกาย, หน้า ๑๒.

๔. วิญญาณปฏิจจานัน มีวิญญาณเป็นเหตุใกล้^{๕๒}

นามมีการประกอบกับวิญญาณและประกอบกันเองโดยอาการที่เป็นเอกุปปาตตา เป็นต้น เป็นกิจ น่าจะเข้าได้กับที่ตรัสแก่พระเมฆิยะเถระ มีการตื่นนอนอยู่ในอารมณมีรูปเป็นต้น ที่ว่า

ณพทน์ จปลิ จิตตํ ทุรกขิ ทุณนิวารยิ
 อุขุ กโรติ เมธาวิ อสุกาโรว เตชนิ
 วาริโซว ถเล ขิตโต โอกโมกตอภุโธ
 ปริณพทิติ จิตตํ มารเธยยิ ปหาตเว.^{๕๓}

จิตที่ตื่นนอน กวัดแกว่ง รักษายาก ห้ามยาก^{๕๔} ผู้มีปัญญา สามารถควบคุมให้ตรงได้ เหมือนช่างศรดัดลูกศรให้ตรง ฉะนั้น^{๕๕} จิตนี้ย่อมตื่นนอนไปมา^{๕๖} เหมือนปลาที่ถูกยกขึ้นจากน้ำโยนไปบนบก ฉะนั้นดังนั้น ผู้มีปัญญาจึงควรละบ่วงแห่งมาร^{๕๗}

"จิต" เป็นธรรมชาติวิจิตรด้วยภูมิ วัตถุ อารมณและวิถีจิต มีกิริยาจิตเป็นต้น ตื่นนอนอยู่ในอารมณ ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น ไม่ดำรงอยู่ในอารมณเดียว เหมือนทารกไม่งั้นด้วยอริยาบถหนึ่ง ตั้งไว้ได้ยากในอารมณ ที่สบายอารมณหนึ่ง เป็นธรรมชาติรักษาได้ยากจะห้ามกันจิตไปอยู่สู่วิสภาคารมณ เหมือนบุรุษผู้มีปัญญา ผู้ฉลาด ผู้รู้แจ้ง ทำจิตที่มีสภาพตื่นนอนเป็นต้น ให้หมดเปลือก ให้ปราศจากกิเลสที่หยาบด้วยอำนาจจุดงค และการอยู่ในป่า ขโลมด้วยยางคือศรัทธา ลนด้วยความเพียรทางกายและทางจิต ดัดงาม คือสมณะและ วิปัสสนาให้ตรงมิให้คด ให้สิ้นพยศ แล้วพิจารณาสังขารทำลายกองอวิชชาแล้ว ทำคุณพิเศษ คือ วิชชา ๓ อภิญญา ๖ โลกุตระธรรม ๙ ให้อยู่ในเงื่อมมือ ถึงความเป็นทักขิณยุคบุคคลผู้เลิศ^{๕๘}

พระผู้มีพระภาคตรัสเปรียบกายกับจิตไว้ ว่า ร่างกายเปรียบเหมือนหม้อดิน จิตเปรียบดุจนคร ดังพระคาถานี้แกภิกษุ ๕๐๐ รูป ว่า

กุมภูปมํ กายมิตํ วิทิตวา
 นครูปมํ จิตตมิตํ ถเกตวา
 โยเธถ มารี ปรณวาวุเธน
 ขิตตญจ รุกเข อนิเวสิโน สียา.^{๕๙}

ภิกษุรู้ว่า ร่างกายนี้เปรียบเหมือนหม้อดินควรป้องกัน จิตนี้

^{๕๒} สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปฏิจจสมุปปาตทีปนี**, หน้า ๕๖.

^{๕๓} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๔/๓๕.

^{๕๔} ตื่นนอน หมายถึงตื่นไปในอารมณทั้ง ๖ กวัดแกว่ง หมายถึงหวั่นไหวไม่อาจจะตั้งมั่นอยู่ในอารมณ เดียวได้นาน รักษายาก หมายถึงให้ดำรงอยู่ในอารมณธรรมที่เป็นสัปปายะได้ยาก ห้ามยาก หมายถึงกันมิให้ชาน ไปในวิสภาคารมณได้ยาก (ชุ.ธ.อ. บาลี) ๒/๑๑๒)

^{๕๕} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓/๓๕.

^{๕๖} ตื่นนอนไปมา หมายถึงยินดีในกามคุณ ๕ เมื่อถูกพรากจากกามคุณ ๕ ให้หยุดนิ่งอยู่ในวิปัสสนา กัมมัฏฐาน ก็ตื่นนอนไปมา ไม่อาจจะตั้งมั่นอยู่ได้ (ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๑๒)

^{๕๗} บ่วงแห่งมาร ในที่นี้หมายถึงกิเลสวัฏ(วงจรกิจเลส) ประกอบด้วยอวิชชา ตัณหา และอุปาทาน (ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๑๒).

^{๕๘} รายละเอียดในชุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๐/๑/๒/๑/๓๙๐.

^{๕๙} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๐/๓๘.

เหมือนป้องกันพระนคร แล้วใช้อาวุธคือปัญญารบกับมาร^{๖๐} และควร
รักษาชัยชนะไว้ แต่ไม่ควรยินดียึดติด^{๖๑}

กายนี้ คือที่ประชุมแห่งอาการมีผมเป็นอาทิ เปรียบด้วยหม้อ เพราะไม่มีกำลังและทราวม
กำลัง เป็นไปชั่วคราว ด้วยความเป็นกายไม่ยั่งยืน จิตเปรียบดุจนคร มีคูลึก แวดล้อมด้วยกำแพง
ประกอบด้วยประตูและป้อม ชื่อว่ามั่นคงภายนอก ถึงพร้อมด้วยถนน ๔ แพร่ง มีร้านตลาดในระหว่าง
ชื่อว่าจัดแจงดีภายใน บัณฑิตกัณวิปัสสนาจิตของตน ทำให้มั่นคง คือให้เป็นเช่นกับนคร^{๖๒}

รูปกับนาม แม้นามเป็นอย่างหนึ่ง รูปเป็นอีกอย่างหนึ่ง รูปว่างจากนาม และนามก็ว่างจากรูป
แต่นามไม่แยกจากรูป และรูปก็ไม่แยกจากนาม ดุจกลองและเสียงกลอง^{๖๓} เพราะอาศัยรูปนามจึงดำเนิน
ไปได้ และเพราะอาศัยรูป นามจึงเป็นไปได้ ดุจการท่องเที่ยวไปของคนตาบอดและคนง่อย^{๖๔} แล้วรูปกับ
นามแตกต่างกันอย่างไร

๔.๑.๔ รูปกับนามแตกต่างกันอย่างไร^{๖๕}

รูปคือกาย สิ่งที่เห็นเป็นรูปร่าง จับต้องได้ สัมผัสได้ แดกดับ ย่อยยับ สลายไปด้วยความเย็น
ด้วยความร้อน ด้วยความทิว ด้วยความกระหาย ด้วยถูกศัสตราวุธ ด้วยถูกสัตว์ทำร้าย หรือภัยธรรมชาติ
คือ ธรรมชาติที่มีการผันแปรเสื่อมสลายไม่คงที่ มีการแตกดับไปตามเหตุปัจจัยด้วยความเย็นความร้อน เป็น
ธรรมชาติที่ไม่รับรู้อารมณ์ แต่เป็นธรรมชาติที่ปรากฏให้จิตรู้ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๔

รูปที่เป็นไปในภายใน คือ รูปกาย เป็นนครแห่งกระดูก มีเส้นเอ็นรัดไว้ ฉาบทาด้วยเนื้อและ
โลหิต ห่อหุ้มด้วยหนัง อันอุดรไม่สะอาด เป็นรังแห่งโรค แม้วาละเอียดยุติ ประณีตสักเพียงใด มีวรรณะเพียง
ดังทองคำ ก็ต้องเนาเปื่อย นำเกลียด ปฏิกุศลไม่พึงปรารถนา เพราะฉะนั้น การเข้าไปกำหนดการตั้งขึ้นและ
เสื่อมไปในรูปอัตตภาพนี้แห่งการเกิดดับของรูปในปัจจุบันขณะ จะเห็นรูปนั้นเป็นไตรลักษณ์ อนิจจัง ทุกขัง
อนัตตา ด้วยการเจริญวิปัสสนาเท่านั้น

นาม ได้แก่ จิต และเจตสิก

จิตคือใจ หรือวิญญาณ สิ่งที่มีจริง มีแต่ชื่อ ไม่มีรูปไม่สามารถจับต้องหรือสัมผัสได้ เรียกว่า
เป็น นาม รู้จักกันด้วยชื่อ กำหนดรู้ด้วยใจเป็นเรื่องของจิตใจ ไม่มีรูปร่าง ไม่ใช่รูปแต่น้อมมาเป็นอารมณ์
ของจิตได้ ทัวไปหมายถึง อรูปชั้น ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ บางแห่งหมายถึง รวม
นิพพานและโลกุตตรธรรมอื่นๆ

จิตหรือใจซึ่งเป็นประธานแห่งธรรมทั้งปวง เป็นธรรมชาติรู้อารมณ์ มีจิต ๘๙/๑๒๑ ดวง คำว่า
จิต ได้แก่ วิญญาณ เป็นธรรมชาติที่วิจิตรด้วยภูมิ วัตถุ อารมณ์และวิถีจิตที่มี กิริยาจิต เป็นต้น เป็น

^{๖๐} มาร ในที่นี้หมายถึงกิเลสมาร (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๓๗).

^{๖๑} ควรรักษาชัยชนะไว้ แต่ไม่ควรยินดียึดติด หมายถึง เมื่อภิกษุบรรลุสมุบัติได้วิปัสสนาอ่อน ๆ ชนะกิเลส
ได้ระดับหนึ่ง แต่ไม่ควรยึดติดอยู่เพียงสมาบัตินั้น ควรพิจารณาสังขารทั้งหลายด้วยจิตที่ผ่องใสแล้ว รักษาระดับจิตนั้น
ไว้ได้ ในที่สุดจะสามารถบรรลุผลอันสูงสุด ชนะกิเลสได้โดยสิ้นเชิง(ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๓๖).

^{๖๒} รายละเอียดในขุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๐/๑/๒/๑/๔๓๒-๔๓๓.

^{๖๓} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๒๑๗.

^{๖๔} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๒๑๘.

^{๖๕} พระอุทิศสเถระ รัตนา, **วิมุตติมรรค**, พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตโต) พิมพ์ครั้งที่ ๖ จำนวน
๖,๐๐๐ เล่ม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘. หน้า ๒๕๕.

ธรรมชาติที่บุคคลรักษาได้ยากและห้ามได้ยาก มีปกติรับอารมณ์ในที่ไกล เพียงอารมณ์เดียว จิตนั้นไม่เกิดขึ้นครั้งละหลายๆ ดวง แต่เกิดขึ้นทีละดวง เมื่อดวงเก่าดับไปดวงใหม่ก็เกิดขึ้นมา มีการเกิดดับอยู่ตลอดเวลา ไม่มีสรีระ อาศัยมหาภูตรูป ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม และหทัยรูปเป็นที่อยู่ ไม่ตั้งอยู่ในอารมณ์เดียวด้วยอิริยาบถหนึ่งๆ คือ กลีบกลอก ชัดสาย กวัดแกว่ง ดิ้นรนไปในอารมณ์ต่างๆ

เจตสิก ธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิดร่วมกับจิต มี ๕๒ ความรู้สึกในจิตหรือ เจตสิกนั้น คือ สภาพความปรุแง่งจิต เช่น ชอบไม่ชอบ ฟุ้งซ่าน หงุดหงิด รำคาญท้อถอย สงสัย ขุ่นมัว เศร้าหมอง ผ่องใสเอิบอิม เบิกบาน สงบไม่สงบ ดีใจเสียใจ สุขสบาย เฉย และจำได้หมายรู้

เมื่อตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กระทบถูกต้องสัมผัสกับรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อัมมารมณ เกิด การเห็น การได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส รู้สัมผัส รู้ทางใจ ความจำ ความคิดถึง ความอยาก ความตริ๊ก ความตรง ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อัมมารมณ เรียกว่า นาม

แผนภาพที่ ๒ แสดงลักษณะอาการโดยทั่วไปของรูปกับนามเปรียบเทียบให้ปรากฏ

ลักษณะอาการทั่วไป	รูป	นาม
ร่างกาย	มี	ไม่มี
ถูกต้อง	ได้ง่าย	ได้ยาก
เคลื่อนไหว	ไปได้ช้า	ไปได้เร็ว
เนื้อที่	กิน	ไม่กิน
พิจารณาและสำนึก	ทำไม่ได้	รับรู้ได้
อาการยืน เดิน นั่ง นอน	ทำได้ ไม่รู้ซัด	ทำไม่ได้ รู้ซัด
คู้เหยียด	ทำได้ ไม่รู้ซัด	ทำไม่ได้ รู้ซัด
ดื่ม กิน ลิ้ม รับรส	ทำได้ ไม่รู้ซัด	ทำไม่ได้ รู้ซัด
ปรบมือ เบิกบาน หัวเราะ ร้องไห้ พุด	ทำได้ ไม่รู้ซัด	ทำไม่ได้ รู้ซัด

๔.๑.๕ ลักษณะอารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

ทั่วไปอารมณ์มีอยู่ ๒ ประเภท คือ อารมณ์บัญญัติและอารมณ์ปรมัตถ์

๑. อารมณ์บัญญัติ คือ สิ่งบัญญัติขึ้น สมมุติขึ้นไม่ได้มีอยู่จริง ๆ เป็นการสมมุติขึ้นเพื่อเรียกขานกันตามโวหารของชาวโลก ตามความนิยมตามความตกลงหมู่หนึ่งเฉพาะเหล่าเฉพาะ หรือประเทศหนึ่ง

บัญญัติ หมายถึง การกำหนดเรียกหรือสิ่งที่ถูกกำหนดเรียก ตราไว้ให้เป็นที่รู้จัก เป็นเนื้อความหรือวัตถุสิ่งสมมุติกันขึ้นแต่ตั้งขึ้น ไม่มีสภาวะโดยแท้จริง เพื่อจะได้ให้เป็นประโยชน์ต่างๆ ในการเรียกหาของชาวโลกเป็นที่เข้าใจกัน ชาวโลกยอมกล่าวและสื่อสารให้เข้าใจกัน คนชาติหนึ่งภาษาหนึ่ง ก็เรียกชื่อต่างกันออกไปแล้วแต่จะตั้งกันขึ้นมาเรียกขานกัน มีได้โดยอาศัยรูปธรรมเป็นต้น^{๖๖}

บัญญัติ แบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภท คือ

๑) อัถตบัญญัติ หมายถึง บัญญัติที่เนื้อความ รูปร่างสัณฐานของสิ่งต่างๆ ที่ชาวโลกสมมุติกันขึ้นมาเพื่อใช้เรียกวัตถุสิ่งของต่างๆ เพื่อให้เข้าใจกัน เป็นการเรียกรวมกัน เป็นตัวความหมายที่จะพึงถูกตั้งชื่อ

^{๖๖} พระญาณธชเถระ (แลคีสยาตอ), **อภิธัมมัตถสังคหะ และ ปรมัตถทีปนี**, พระคันธสาราภิวังค์ แปลและอธิบาย, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิค จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๗๕๑.

เรียก^{๖๗} ไม่มีปรากฏอยู่โดยปรมาตม์ แต่ก็ยังเป็นอารมณ์ของจิตที่เกิดขึ้นโดยอาการที่เป็นฉายาของปรมาตม์ เป็นธรรมที่มนุษย์คิดขึ้นโดยอาศัยการทำเทียบ การทำสิ่งนั้นๆ ให้เป็นเหตุ โดยประการนั้นๆ แล้วจึงเรียกขานกัน

อัตถบัญญัติส่องถึงความหมายของสิ่งต่าง ๆ โดยการเปรียบเทียบแห่งความหมายว่าไม่ใช่ปรมาตม์ เพื่อต้องการให้รู้ถึงสิ่งนั้น ถึงแม้ว่า จะไม่มีอยู่จริงโดยสภาพปรมาตม์ก็ตาม แต่เป็นอารมณ์ความเป็นไปของจิต และเจตสิก โดยอาการที่เป็นเงาของปรมาตม์ธรรม มีมหาภูตรูปเป็นต้นและเป็นบัญญัติที่บัณฑิตทั้งหลาย พึงยึดถือเอาโดยการค้นคว้าพิจารณาด้วยประการต่างๆ ซึ่งอาศัยวัตถุนั้นๆ บ้าง อาศัยการเปรียบเทียบบ้าง เป็นเหตุแล้วก็ตั้งชื่อขึ้นได้โดยถูกต้องและชาวโลกทั้งหลายก็รู้ได้ ใช้พูดกันได้ ให้ผู้อื่นรู้ได้

๒) นามบัญญัติ หรือสัทบัญญัติ คือ บัญญัติที่เป็นชื่อ หรือบัญญัติที่เป็นศัพท์^{๖๘} หมายถึงสิ่งที่ชาวโลกสร้างขึ้นเป็นเครื่องสังเกต เป็นบัญญัติที่แสดงโดยชื่อ เป็นคำสื่อความหมาย เพื่อเป็นเครื่องหมายให้รู้อัตถบัญญัติ หรือคำพูดที่ใช้เรียกตามที่ชาวโลกได้ตั้งชื่อไว้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปัญญาปนบัญญัติ สำหรับเรียกสิ่งของต่าง ๆ เช่น ไต้อ์ แก้วอ้อ ที่เป็นการสมมุติชื่อกันไว้ ไม่มีความหมายแน่นอน

นามบัญญัติ หรือสัทบัญญัติ แบ่งออกไปเป็น ๖ ประเภท คือ

๑. วิชขมานบัญญัติ คือ บัญญัติที่เป็นไปในเนื้อความที่ปรากฏโดยปรมาตม์ ได้แก่ สัทบัญญัติ หรือ นามบัญญัติ ที่มีสภาวะปรมาตม์ ปรากฏอยู่ หรือคำพูดที่เกี่ยวกับจิต เจตสิก รูป นิพพาน

๒. อวิชขมานบัญญัติ^{๖๙} คือ บัญญัติที่ไม่มีปรมาตม์ปรากฏ ได้แก่ สัทบัญญัติ หรือ นามบัญญัติ ที่ไม่มีสภาวะปรมาตม์ปรากฏ เช่น ภูเขา แผ่นดิน ต้นไม้ แม่น้ำ มหาสมุทร บ้าน ชาย หญิง เป็นต้น

๓. วิชขมานอวิชขมานบัญญัติ คือ บัญญัติระคนเนื้อความที่ไม่มีปรากฏกับเนื้อความที่มีปรากฏ ได้แก่ สัทบัญญัติหรือนามบัญญัติที่กล่าวถึงธรรมที่มีสภาวะปรมาตม์ปรากฏอยู่ กับธรรมที่ไม่มีสภาวะปรมาตม์ปรากฏอยู่ เช่น คำว่า โสดาบัน หมายถึง โสดาบันบุคคล มีสภาวะปรมาตม์ปรากฏอยู่ ส่วนคำว่า บุคคลไม่มีสภาวะปรมาตม์ปรากฏ

๔. อวิชขมานอวิชขมานบัญญัติ คือ บัญญัติระคนเนื้อความที่มีปรากฏกับเนื้อความที่ไม่มีปรากฏ ได้แก่ สัทบัญญัติ หรือ นามบัญญัติที่กล่าวถึงธรรมที่ไม่มีสภาวะปรมาตม์ปรากฏ กับธรรมที่มีสภาวะปรมาตม์ปรากฏอยู่รวมกัน เช่น อติถิสทโท เสียงหญิง, สุวณฺณ -วณฺโณ สีทอง, ปุพฺพคนฺโธ กลิ่นดอกไม้ เป็นต้น คำว่า อติถิ หญิง สุวณฺณ ทอง, ปุพฺพ ดอกไม้ เหล่านี้ ไม่มีสภาวะปรมาตม์ปรากฏ ส่วนคำว่า สทฺโท เสียง, วณฺโณ สี, คนฺโธ กลิ่น, เหล่านี้ มีสภาวะปรมาตม์ปรากฏ

๕. วิชขมานอวิชขมานบัญญัติ คือ บัญญัติระคนเนื้อความที่มีปรากฏกับเนื้อความที่มีปรากฏ ได้แก่ สัทบัญญัติที่กล่าวถึงธรรมที่มีสภาวะปรมาตม์ปรากฏกับธรรมที่มีสภาวะปรมาตม์ปรากฏรวมกันอยู่ เช่น จกฺขุวิญญานํ วิญญานที่อาศัยจักขุวัตถุเกิด, จกฺขุสมฺพสฺโส การกระทบทางตา เป็นต้น คำว่า จักฺขุ หมายถึงจักขุประสาท วิญญาน หมายถึงจิต ผสฺโส หมายถึง ผัสสเจตสิก

๖. อวิชขมานอวิชขมานบัญญัติ ได้แก่ สัทบัญญัติที่กล่าวถึงธรรมที่ไม่มีสภาวะปรมาตม์ปรากฏ กับธรรมที่ไม่มีสภาวะปรมาตม์ปรากฏ เช่น ราชูปฺตุโต บุตรของพระราชชา, เสฏฺฐิภริยา ภรรยาของเศรษฐี, เขมฺภจกนิ พีสาว เป็นต้น เหล่านี้ ล้วนแต่ไม่มีสภาวะปรมาตม์ปรากฏทุกคำ^{๗๐}

^{๖๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๖๗.

^{๖๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๖๗.

^{๖๙} พระญาณธชฺเชระ (แลติสยาตอ), อภิธัมมัตถสังคหะ และ ปรมาตม์ทีปนี, หน้า ๗๕๕.

^{๗๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๖๗.

๒. อารมณปรมัตถ์ คือ สิ่งที่มีเนื้อความอันไม่วิปริตผันแปร เป็นธรรมชาติเครื่องดำรงอยู่ของธรรม เป็นธรรมฐิติเครื่องตั้งอยู่ของธรรม เป็นธรรมนิยามกำหนดหมายของธรรม อันเป็นสิ่งที่เป็นไปเอง ตามธรรมดาธรรมชาติของสิ่งนั้น ๆ ไม่มีใครแต่งตั้งขึ้น ไม่มีใครสร้างขึ้น มิโดยเหตุโดยปัจจัย ไม่มีใครเป็นเจ้าของ ด้วยเหตุนี้ ปรมัตถ์ธรรมจึงหมายถึง ธรรมชาติที่มีอยู่จริง ๆ ไม่วิปริตผันแปร เป็นความจริงที่มีอยู่จริง ได้แก่ จิต เจตสิก รูป นิพพาน^{๗๑}

มีคำกล่าวไว้ว่า “เมื่อบัญญัติเกิด ปรมัตถ์ย่อมหายไป เมื่อปรมัตถ์เกิดบัญญัติย่อมหายไป” หมายความว่า เมื่อเรารับรู้ว่าเป็นหญิง ชาย ตามบัญญัตินั้นๆ ปรมัตถ์ที่เปลี่ยนสี เสียง กลิ่น ฯลฯ ย่อมไม่ปรากฏ แต่เมื่อรับรู้ตามสภาวะว่าเป็นรูปนาม ปรมัตถ์ย่อมปรากฏ และบัญญัติจะอันตรธานไป

การเข้าถึงบัญญัติก็เพื่อจะได้รู้สิ่งที่แสดงการยอมรับของสิ่งที่เกิดขึ้น ส่วนการเข้าถึงปรมัตถ์ก็เพื่อเข้าถึงสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตน เรา เขา ไม่ว่าจะบัญญัติจะเกิดขึ้นหรือดับไป ปรมัตถ์จะเกิดขึ้นหรือดับไป ย่อมขึ้นอยู่กับสภาพในการเข้าไป เข้าไปเห็น โดยการพัฒนาสติปัญญาของผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาเป็นสำคัญ เมื่อมีญาณแก่กล้ามากขึ้น ก็ย่อมรับรู้อารมณที่ถูกต้อง เห็นอาการเกิดดับของรูป ของนาม ประจักษ์ชัดยิ่งขึ้น

อารมณบัญญัติ เช่น เมื่อเห็นรูปทางตา ก็ปล่อยให้เห็นเลยเถิดไป จนเห็นเป็นรูปร่างหญิงหรือชาย สิ่งนั้นเป็นกุศลเป็นอกุศล สิ่งนั้นเป็นอริยธรรม อารมณน่าชอบใจ อริยธรรม อารมณที่ไม่น่าชอบใจ หรือความยินดีอันร้าย เวทนามก็เกิดขึ้น ปฏิจจสมุปบาทคือตัณหาและอุปาทานก็ผุดขึ้นเป็นลำดับ การเห็นเป็นหญิงเป็นชาย เรียกว่าอารมณบัญญัติ

ส่วนอารมณปรมัตถ์นั้น เช่น รูปกระทบประสาทตา จิตรู้เห็นทางตา เรียกว่า จักขุวิญญาณ พอเห็นเกิดขึ้นครู่หนึ่งแล้วดับลงไป ผู้ปฏิบัติกำหนดอาการเห็นนั้นเท่าทันเกิดและดับลงไป ไม่ปล่อยให้อารมณอื่นเกิดขึ้น จนจิตไปจับว่าเป็นหญิงเป็นชาย สวย ไม่สวย อารมณเช่นนั้นเรียกว่า อารมณปรมัตถ์

คนทั่วไปเห็นสีทางจักขุประสาทจริง แม้จักขุประสาทและจักขุวิญญาณก็มีอยู่จริงในขณะที่เห็น ด้วยเหตุนี้ สี จักขุประสาทและจักขุวิญญาณจึงเป็นสภาวะที่มีจริง แม้เสียง โสตประสาท และโสตวิญญาณก็มีอยู่จริงในขณะที่ได้ยินเสียง ดังนี้ เป็นต้น อนึ่ง ตามปกติปุถุชนจะสามารถรับรู้รูปนามที่เป็นกามธรรมได้ เพราะสภาวะธรรมเหล่านั้นปรากฏชัดทางทวาร ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยเฉพาะในขณะที่เจริญวิปัสสนาจะปรากฏอย่างชัดเจน ผู้ที่บรรลุญาณยอมรับรู้ตามธรรมที่เป็นมหัคคตธรรมได้ ส่วนผู้บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลย่อมรับรู้มรรค ผล และนิพพาน (โลกุตตรธรรม) โดยประจักษ์ได้ ดังนั้น รูปนามทั้งหมดจึงเป็นสภาวะที่มีอยู่จริงซึ่งเรียกว่า ปรมัตถ์ มิใช่สิ่งที่คิดขึ้นมาเองด้วยการฟังตามกันมาเป็นต้น^{๗๒}

ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา คำว่า “อารมณ” หมายถึง อารมณที่เป็นเครื่องยึดหน่วงจิตในทางวิปัสสนาก็ได้แก่ รูป-นามที่เป็นปรมัตถ์ คือต้องเป็นอารมณที่มีคุณสมบัติ ดังนี้

๑. เป็นอารมณปรมัตถ์ อารมณของการปฏิบัติจะต้องเป็นปรมัตถ์อารมณ ซึ่งต่างกับการปฏิบัติสมาธิ อารมณปรมัตถ์นี้จะเป็นเสมือนพาหนะนำผู้ปฏิบัติเข้าสู่วิปัสสนาได้ ก็คือรูปกับนามนั่นเอง ผู้ปฏิบัติต้องกำหนดรูปนามเป็นอารมณ อย่างเช่น แรกปฏิบัติต้องกำหนดให้รู้ว่าอะไรเป็นรูป อะไรเป็นนาม ขณะที่มีการกระทบอารมณตามทวารต่าง ๆ จะต้องกำหนดอย่างไรจึงจะแก้ไขความโง่ และความเห็นผิดได้ อย่างเช่น รูปที่เป็นอกุศลและกุศลและอาหารล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นต้น

สภาวะที่มีอยู่โดยปรมัตถ์ สิ่งที่เป็นจริงโดยความหมายสูงสุด คัมภีร์ปรมัตถ์ที่ปณีกากล่าวไว้ว่า

^{๗๑} อาจารย์บุญมี เมธางกูร, **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ จิตปรมัตถ์**, (กรุงเทพฯ) หน้า ๙-๑๐.

^{๗๒} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, หน้า ๑๒๔-๑๒๕.

ปรมัตถ์ คือ เมื่อความที่ปรากฏด้วยสภาพที่มีจริงด้วยลักษณะพิเศษเฉพาะตน ปราศจากการบัญญัติของผู้อื่น เรียกว่า สภาวะสิทธิ์ อันได้แก่ ปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน อีกความหมายหนึ่ง ปรมัตถ์ คือ เมื่อความอันประเสริฐ เพราะเป็นสภาวะที่จริงแท้ไม่ลวงผู้ปฏิบัติในการยังความสำเร็จประโยชน์เพื่อรู้ธรรมที่พึงรู้อยิ่ง (อริยสัจ ๔)^{๗๓}

หลักการสอนไว้ให้ผู้ปฏิบัติกำหนดรูปก่อน เพราะรูปเป็นสิ่งปรากฏง่าย เห็นได้ชัด ถ้ากำหนดนามก่อนนั้นจะไม่ปรากฏ หากว่าผู้ปฏิบัติกำหนดรูปอยู่ นามยังไม่ปรากฏขึ้นมา เพราะนามเป็นของละเอียดอ่อน ผู้ปฏิบัตินั้นก็ควรละเลิกกำหนดเสีย ควรพิจารณาใส่ใจใคร่ครวญกำหนดรูปนั้นแหละซ้ำแล้วซ้ำเล่า เพราะว่า รูปของผู้ปฏิบัติที่ชำระล้างดีแล้ว สะอาดดีแล้ว บริสุทธิ์ดีแล้ว ด้วยอาการใดๆ สิ่งที่เป็นนามทั้งหลายซึ่งมีรูปนั้นเป็นอารมณ์ก็จะปรากฏขึ้นมาเองโดยแท้ด้วยอาการนั้น ๆ

การเห็นตามเป็นจริงอย่างแจ่มชัดเป็นปัจจุบันว่ารูป-นาม ชันธ ๕ ตกอยู่ในอำนาจของพระไตรลักษณ์ คือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ชื่อว่าเป็นการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาเพื่อให้ทันกับสภาวะธรรมปัจจุบัน คืออิริยาบถเดิน ยืน นั่ง นอน อิริยาบถย่อยต่าง ๆ เป็นต้น เวทนา จิต ธรรม ที่ปรากฏขึ้นขณะนั้น

๒. เป็นอารมณ์ปัจจุบัน คือ เป็นสภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันของรูปนาม หรือชันธ ๕^{๗๔} ที่กำลังเกิด กำลังเป็น กำลังปรากฏ กำลังเกิดขึ้นเฉพาะหน้า ดังแสดงในพระอภิธรรมปิฎกธัมมสังคณี ว่า

สภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบัน เป็นสภาวะธรรมที่กำลังเกิด กำลังเป็น กำลังเกิดพร้อม กำลังบังเกิด กำลังบังเกิดเฉพาะ กำลังปรากฏ กำลังเกิดขึ้น กำลังเกิดขึ้นพร้อม กำลังตั้งขึ้น กำลังตั้งขึ้นพร้อม กำลังเกิดขึ้นเฉพาะ สงเคราะห์ด้วยส่วนที่กำลังเกิดขึ้นเฉพาะหน้า ได้แก่ รูปชันธ เวทนา-ชันธ สัญญาชันธ สังขารชันธ และวิญญาณชันธ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นปัจจุบัน^{๗๕}

ปัจจุบันอารมณ์ คือ อารมณ์ที่กำลังเป็นไปอยู่ อารมณ์ที่มาปรากฏอยู่^{๗๖} ได้แก่ อารมณ์ที่จิตรับรู้ทางทวาร ๖ ที่เรียกว่า อารมณ์ ๖ ซึ่งแบ่งออกได้เป็นอารมณ์ที่จิตรับรู้ทางทวาร ๕ คือ จักขุ โสตะ ชานะ ชิวหา และกาย ได้แก่ รูปารมณ์ (รูป), สัททารมณ์ (เสียง), คันธารมณ์ (กลิ่น), รสธารมณ์ (รส), โผฏฐัพพารมณ์ (โผฏฐัพพะ) อารมณ์เหล่านี้เป็นรูปธรรมเรียกว่า โคจรรูป หรือวิสัยรูป คือรูปที่เป็นอารมณ์ ส่วนอารมณ์ที่จิตรับรู้ทางทวารที่ ๖ คือ มโนหรือใจ ได้แก่ ธรรมารมณ์ คือ เวทนาชันธ สัญญาชันธ สังขารชันธ และพระนิพพาน^{๗๗} ซึ่งอารมณ์เหล่านี้เป็นนามธรรม ดังนั้น ปัจจุบันอารมณ์จึงมีทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม หรือเรียกโดยย่อว่า รูปนาม

คำว่า ปัจจุบัน มี ๒ อย่าง คือ ปัจจุบันธรรม กับปัจจุบันอารมณ์ ปัจจุบันธรรม คือ รูปนามซึ่งเกิดสืบเนื่องติดต่อกันอย่างรวดเร็ว เป็นปัจจุบันของเขายู่เรื่อยไม่ขาดสาย ธรรมตาของรูปนามย่อมมีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปเป็นนิตย์ ไม่หยุดหย่อนเกิดแล้วก็ตั้งอยู่ แล้วก็ดับไป แล้วก็เกิดอีก แล้วก็ตั้งอีก แล้วก็ดับไปอีก เป็นธรรมดาเช่นนี้เรื่อยไป แต่ผู้ใดจะเห็นความจริงของธรรมชาตินี้หรือไม่ก็ตาม เขาก็เป็นไปของเขาเช่นนี้เสมอตลอดไป

^{๗๓} ดูรายละเอียดใน พระอนุรุทธะและพระญาณธนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๑๔๕.

^{๗๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๖๒.

^{๗๕} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๘/๔., อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๔๖/๒๖๘.

^{๗๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๘.

^{๗๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๗/๑๑๗.

ส่วนปัจจุบันอารมณ์ หรืออารมณ์ปัจจุบันนั้น คือ รูปนามที่ปรากฏเฉพาะหน้า และผู้ปฏิบัติจับอารมณ์อันเป็นปัจจุบันธรรมที่ปรากฏเฉพาะหน้านั้น มาเป็นอารมณ์ได้ อารมณนั้นชื่อว่าปัจจุบันอารมณ์ ผู้ปฏิบัติจะต้องพยายามให้ได้ปัจจุบันอารมณ์เสมอ เช่น เวลานั้นอยู่ อากาทำทางของร่างกายที่ตั้งอยู่อย่างนั้น เป็นปัจจุบันธรรมด้วย และผู้ปฏิบัติก็กำหนดดูในขณะที่รูปนั้นปรากฏอยู่เฉพาะหน้านั้น รูปนั้นก็เป็นปัจจุบันอารมณ์ด้วย ดังนี้เป็นต้น การเจริญวิปัสสนา จุดประสงค์อันสำคัญก็เพื่อทำลายอภิชฌาและโทมนัส แต่เพียงความเพียรอย่างเดียว หรือสติอย่างเดียว ก็ยังไม่สามารถจะทำลายอภิชฌาและโทมนัส หรือทำให้เกิดวิปัสสนาได้ ถ้าขาดซึ่งปัจจุบันอารมณ์ ผู้ปฏิบัติจะต้องอาศัยอารมณ์ที่เป็นอารมณ์ปัจจุบันเป็นปัจจัยแก่การทำลายอภิชฌาและโทมนัส และเป็นปัจจัยให้เกิดวิปัสสนาปัญญา อารมณปัจจุบันนั้นจะได้อมาจากอะไร การรู้จักสำรวมในอินทรีย์ เช่น อารมณทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และ ทางใจ ในขณะที่อายตนะภายนอกคืออารมณ์ ๖ เข้ามากระทบกับอายตนะภายใน ๖ พึงสังวรในเวลาเห็นก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อเวลาได้ยินก็สักแต่ว่าได้ยิน เป็นต้น ถ้าเห็นในปัจจุบันอารมณ์แล้ว อภิชฌาและโทมนัสก็เกิดขึ้นไม่ได้ขณะนั้น^{๗๘}

ในเรื่องของปัจจุบันอารมณ์นี้ แม้ชาวตะวันตกที่ได้เข้ามาศึกษาความอัศจรรย์ของจิตปัจจุบัน ชาวเยอรมันท่านนี้ชื่อ Mr. Eckhart Tolle ได้ประจักษ์ด้วยตัวของเขาว่า การรู้จักปัจจุบันเป็นการพรากอึดตายของเขออกจากความรู้สึกนึกคิดของจิต เป็นหนทางไปสู่ความเป็นอิสระของจิต และจากการเฝ้าดูภาวะของจิตที่เป็นปัจจุบัน ทำให้เขาได้พบความสัมพันธ์ระหว่างกายและจิต เมื่อใดจิตคิดไป หรือเกิดการปรุงแต่งขึ้น ย่อมมีผลสะท้อนไปถึงกาย เป็นเหตุให้เกิดการกระทำ และกิริยาทำทางต่าง ๆ เขาได้เขียนหนังสือโดยให้ชื่อว่า “The Power of Now” “พลังแห่งจิตปัจจุบัน” ซึ่งหนังสือได้ถูกแปลออกไปแล้ว ๓๓ ภาษา เพื่อบอกสิ่งนี้แก่ชาวโลก หนึ่งในวลีของนักเขียนผู้นี้ เช่น “Negativity and suffering have their roots in time” ซึ่งแปลว่า “พลังลบและความทุกข์หยั่งรากลึกในกาลเวลา” เขาได้อธิบายต่อไปอีกว่า “ในมิติแห่งเวลา ไม่มีคำว่าหลุดพ้น คุณไม่สามารถเป็นอิสระได้ในอนาคต ปัจจุบันคือกุญแจสู่อิสรภาพ และคุณเป็นอิสระได้ในปัจจุบันเท่านั้น”^{๗๙} ดังนั้นคำกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่า อดีตเป็นเพียงความทรงจำ อนาคตเป็นเพียงความฝัน แต่ปัจจุบันคือความจริง ฉะนั้น จงมาอยู่กับปัจจุบัน และรู้อยู่กับปัจจุบันสันตติ สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มาจากในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ ที่กล่าวบุคคลผู้มีราตรีเดียวว่า “อดีตดับไปแล้ว อนาคตยังมาไม่ถึง จึงไม่ควรคำนึงถึงอดีต ไม่มุ่งหวังอนาคต พึงเจริญวิปัสสนาญาณให้รู้แจ้งสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นอยู่ในปัจจุบันขณะนั้น ๆ อันต้นมหาวิภูติไม่อาจจุดรั้ง และทำให้วิบัติได้”^{๘๐}

สภาวะธรรมปัจจุบันขณะ คือ สภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันของรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ ที่กำลังเกิด กำลังเป็น กำลังปรากฏ กำลังเกิดขึ้นเฉพาะหน้า สภาวะธรรมทั้ง ๕ เหล่านี้ เรียกว่า ขันธ์ ๕ หรือเบญจขันธ์ คือกองแห่งรูปธรรมและนามธรรม ๕ หมวดที่มาประชุมกันเข้าเป็นหน่วยรวม ที่รวมเข้าเป็นชีวิต หรือโดยย่อคือ รูปและนาม

คำว่า “ปัจจุบันขณะ” มีความหมายได้ ๒ นัย คือ นัยแรก ความหมายแห่งกาลเวลา หมายถึงเวลาเดี๋ยวนี้ เวลาขณะนี้ กำลังเกิดขึ้น กำลังเป็นไปอยู่ เวลาในระหว่างอดีตและอนาคต

ส่วนนัยที่สอง หมายถึง ปัจจุบันของอารมณ์ที่กำลังเป็นไปอยู่ ที่ปรากฏอยู่ อารมณในที่นี้ คือ สิ่งที่เกิดขึ้นทางทวาร ๖ ที่เรียกว่า อารมณ ๖ แบ่งออกเป็นอารมณ์ที่จิตรับรู้ทางทวาร ๕ ได้แก่ รูปารมณ ๓

^{๗๘} แนบ มหานครานนท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท วี. อินเทอร์เน็ต จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๙-๒๐.

^{๗๙} Mr.Eckhart Tolle, *The Power of Now*, (London: Hodder & Stoughton Ltd., 2011), page 49.

^{๘๐} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๒/๓๑๙.

ทารมณ คันธารมณ รสารมณ และโผฏฐัพพารมณ ซึ่งอารมณเหล่านี้เป็นรูปธรรม เรียกว่าโคจรรูป หรือวิสัยรูป ส่วนอารมณที่จิตรับรู้ทางทวารที่ ๒ คือ มโนหรือใจ ได้แก่ ธรรมารมณ คือ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และพระนิพพาน ซึ่งเป็นนามธรรม ดังนั้น อารมณจึงมีทั้งที่เป็นรูปและนาม หรือขันธ ๕ ซึ่งขันธ ๕ นี้เป็นวิปัสสนาภูมิหนึ่งในวิปัสสนาภูมิ ๖ คือเป็นอารมณของวิปัสสนาหรือพื้นฐานที่ดำเนินไปของวิปัสสนาปัจจุบันหรือปัจจุบันขณะ ตามนัยที่สองนี้ จำแนกออกเป็น ๓ อย่าง^{๕๑} ได้แก่

๑) ปัจจุบันโดยขณะหรือขณะปัจจุบัน^{๕๒} มีความหมายได้ ๒ นัย คือ นัยที่ ๑ ปัจจุบันอารมณของรูปธรรมนามธรรมที่ถึงสภาวะทั้ง ๓ ขณะ คือ เกิดขึ้น ดำรงอยู่ และสลายไป และนัยที่ ๒ ปัจจุบันอารมณช่วงที่จิตดวงหนึ่งๆ ถึงขณะทั้ง ๓ คือ อุปาทกขณะ วิถีขณะ และภังคขณะ^{๕๓} รวมถึงขณะจิตหรือจิตดวงหนึ่งๆ ในวิถีจิตที่เกิดดับติดต่อกันไม่ขาดสาย^{๕๔} ซึ่งตามนัยที่ ๒ นี้ มีแต่พระสัพพัญญูสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น ที่ทรงหยั่งรู้ได้อย่างเท่าทันความเกิดขึ้นหรือดับไปในขณะเล็กน้อยเช่นนี้ได้

๒) ปัจจุบันโดยสันตติหรือสันตติปัจจุบัน^{๕๕} แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ สันตติของรูป และสันตติของนาม โดยต้องนับเนื่องด้วยวาระของกระแสรูปและนามอย่างเดียวกันกับธรรมที่มีสภาพเหมือนกัน สันตติของรูป หมายถึง ปัจจุบันนับเนื่องด้วยวาระแห่งกระแสจิต ๑ หรือ ๒ วิถี กระแสจิตนี้ก็คือปัญจทวารวิถีจิต ซึ่งวิถีจิต ๑ วิถี คืออายุของรูปธรรม ๑ รูป โดยเต็มที่มี ๑๗ ขณะจิต บางวิถีจิตอาจมีขณะจิตน้อยกว่า เพราะขึ้นอยู่กับความชัดของอารมณที่ปรากฏ ส่วนสันตติของนาม หมายถึง ปัจจุบันนับเนื่องด้วยวาระแห่งขณะ ๒-๓ วิถีจิต หรือมโนทวารวิถีจิต ๒-๓ วิถีที่ดำเนินไปถึงที่สุดของขณะจิต โดยที่มโนทวารวิถีจิตโดยเต็มที่มี ๑๒ ขณะจิต แต่หากเป็นชวณวาระจะมี ๑๐ ขณะจิต^{๕๖}

วิถีจิตจะดำเนินไปที่ละวิถีที่ต่อเนื่องกันไปอย่างไม่ขาดสาย ปัญจทวารวิถีจิตจะสำเร็จกิจการรับรู้อารมณทางทวาร ๕ ได้ ก็ต้องอาศัยใจคือมโนทวารวิถีจิต ซึ่งการกำหนดรู้อย่างเท่าทันปัจจุบันโดยสันตติของมโนทวารวิถีจิต มีความหมายอย่างยิ่งเพราะเป็นช่วงที่จิตเพียงแต่รับรู้อารมณในระดับปรมาตถ์เท่านั้น เช่น ถ้าเป็นรูปารมณและกำหนดรู้อารมณการเห็นได้อย่างเท่าทันปัจจุบันโดยสันตติในมโนทวารวิถีจิตแรกหรือวิถีจิตที่ ๒ หรือ ๓ การรับรู้อารมณก็เป็นเพียงสักแต่ได้เห็นสภาวะปรมาตถ์ อีกทั้งทำให้รู้เห็นความเกิดดับของสภาวะธรรมรูปนามได้ชัดเจน เพราะไม่ถูกปิดบังด้วยสันตติบัญญัติและชนบัญญัติ โดยวิถีจิตย่อมปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติธรรมเหมือนเป็นเพียงหน่วยเดียว

๓) อัทธาปัจจุบันหรือปัจจุบันโดยกาลอันยาวนาน คือ ช่วงเวลาที่ยาวกว่าปัจจุบันโดย-สันตติออกไป โดยหมายเอาปัจจุบันธรรมที่กำลังดำเนินไปหรือกำลังเกิดขึ้น ซึ่งถูกกำหนดเป็นช่วงๆ ตามชวณวาระ ส่วนอัทธาปัจจุบันที่หมายถึงปัจจุบันที่กำหนดไว้ช่วงพหนึ่งนั้น อาจพิจารณาในแง่ของอนุมานวิปัสสนา คืออนุมานรู้ธรรมที่เป็นอดีตและอนาคตได้เมื่อการกำหนดรู้ปัจจุบันขณะมีกำลังแก่กล้าแล้ว^{๕๗}

^{๕๑} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๑/๒/๕๗๘.

^{๕๒} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๗๒๔.

^{๕๓} อภ.สจ.อ. (ไทย) ๗๖/๕๗๘.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘.

^{๕๕} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, หน้า ๗๒๔.

^{๕๖} พระอนุรุทธะและพระญาณธชชนะ, **อภิธรรมมัตถสังคหะและปรมาตถ์ที่ปณี**, หน้า ๘๖๐.

^{๕๗} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, หน้า ๗๒๕-๒๖.

ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงสภาวะธรรมปัจจุบันขณะ หรือสภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันของขั้น ๕ ย่อมมีปัจจุบันหลายระยะของอุปาทะ ฐิติ และภังคะ ตั้งแต่ระยะที่เป็นดวงจิต ขณะจิต วิถีจิต ปัจจุบัน-ธรรม และภาพ ซึ่งการหยั่งเห็นกระแสของรูปนามที่ปรากฏในปัจจุบันขณะในระยะต่างๆ ที่มีเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปได้ อย่างเท่าทันและชัดเจนเพียงใดนั้น ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจของอตุตต่างกัน อาหารต่างกัน จิตต่างกัน และความเพียรต่างกันของแต่ละบุคคล^{๘๘}

โดยปัจจุบันในแต่ละประเภทมีระยะการเกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไปของสภาวะธรรมแตกต่างกัน สภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันโดยสันตติที่นับเนื่องด้วยกระแสรูป ๑-๒ วิถีจิต และกระแสนาม ๒-๓ วิถีจิต ในช่วงนี้จิตเพียงแต่รับรู้อารมณ์ในระดับปรมาตถ์เท่านั้น และทำให้รู้เห็นเท่าทันความเกิดดับของสภาวะธรรมได้ชัดเจน จึงสำคัญมากที่ต้องกำหนดรู้สภาวะธรรมให้เท่าทันหรือไม่ช้ากว่าปัจจุบันโดยสันตติ

เมื่อรูปที่เป็นปัจจุบัน คือ อายตนะภายใน และอายตนะภายนอกกระทบกัน วิญญาณที่เป็นปัจจุบัน คือ จิตจะออกมารับอารมณ์ ความประจวบกันแห่งองค์ประกอบทั้งสาม คือ อายตนะ อารมณ์ และวิญญาณ เกิดเป็นสัมผัส ถ้ากำหนดรู้ขณะที่สัมผัสเกิดขึ้นได้อย่างเท่าทันปัจจุบันโดยสันตติ สภาวะธรรมของรูปนามก็จะดับลงทันทีตรงนั้น และไม่ดำเนินต่อเข้ากับนามขั้นที่เหลือ

แต่หากกำหนดรู้ไม่เท่าทันขณะเกิดเป็นสัมผัส ก็จะเข้ามากระทบจิตแรงขึ้นจนทำให้เกิดเวทนาที่เป็นปัจจุบัน ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อุเบกขาเวทนา ซึ่งเกิดได้ทั้งทางกายและใจ ถ้ากำหนดรู้เท่าทันความรู้สึกที่เกิดขึ้น เวทนาจึงดับลง มิเช่นนั้นแล้ว กระบวนธรรมก็ดำเนินต่อไป คือเมื่อเสวยอารมณ์ใด ย่อมเกิดเป็นสัญญาที่เป็นปัจจุบัน คือหมายรู้อารมณ์นั้น เมื่อหมายรู้อารมณ์ใด ย่อมเกิดสังขารที่เป็นปัจจุบัน คือนำอารมณ์นั้นไปปรุงแต่งจิต โดยมีเจตนาเป็นตัวนำในการคิดปรุงแต่งให้เป็นกุศล อกุศล หรือ อพยยากฤตก็ได้ ด้วยเหตุนี้ เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมสามารถกำหนดรู้สัมผัสอย่างเท่าทันปัจจุบันขณะ ก็จะเป็นการตัดต้นทางกิเลสไม่มาต่อเข้ากับเวทนา สัญญา และสังขารอย่างไรก็ดี การกำหนดรู้ดังกล่าวทำไม่ได้ง่ายนักโดยเฉพาะในช่วงต้นของการเจริญวิปัสสนาภาวนา ผู้ปฏิบัติธรรมจึงควรกำหนดรู้สภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันของรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ อย่างเท่าทันปัจจุบันขณะที่กำลังปรากฏอยู่ ให้เห็นความเป็นจริงของรูปนามที่มีเกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไปในทุกอารมณ์ที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ และเข้ามาสู่จิต การหยั่งรู้ความเกิดและความดับของรูปนามมีความสำคัญยิ่ง เพราะเป็นการรู้เห็นความเป็นจริงของชีวิตโดยปรมาตถ์สัจจะ

ประโยชน์ของปัจจุบันอารมณ์ คือทำลายอภิชมา (ความยินดี) และโทมนัส (ความไม่ยินดี) การเจริญสติปัญญาขั้นนี้ จุดประสงค์อันสำคัญก็เพื่อทำลายอภิชมาและโทมนัส^{๘๙} เพียงแต่ความเพียรอย่างเดียว หรือสติอย่างเดียว หรือปัญญาอย่างเดียวก็ไม่สามารถทำลายอภิชมาและโทมนัส หรือให้เกิดวิปัสสนาได้ เพราะเหตุว่าไม่มีปัจจุบันอารมณ์ ผู้ปฏิบัติต้องอาศัยอารมณ์ด้วย อารมณ์ปัจจุบันเป็นปัจจัยแก่การทำลายอภิชมาและโทมนัส และเป็นปัจจัยให้เกิดวิปัสสนาปัญญา

๓. อารมณ์ภายใน - อารมณ์ภายนอก

อารมณ์ของวิปัสสนาภาวนาเป็นไปได้อย่างไรทั้งอารมณ์ภายใน และภายนอก ดังความปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตร ว่า

^{๘๘} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์), หน้า ๑๗๖.

^{๘๙} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุเมื่อเดินก็รู้ชัดว่าเราเดิน เมื่อยืนก็รู้ชัดว่าเรายืน เมื่อนั่งก็รู้ชัดว่าเรานั่ง หรือเมื่อนอนก็รู้ชัดว่าเรานอน ภิกษุนั้น เมื่อดำรงกายอยู่โดยอาการใด ๆ ก็รู้ชัด กายที่ดำรงอยู่โดยอาการนั้นๆ ด้วยวิธีนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายภายใน^{๙๐} อยู่ พิจารณาเห็น กายในกายภายนอก^{๙๑} อยู่ หรือพิจารณาภายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็น เหตุเกิดในกายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้ง ธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่ หรือว่าภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า กายมีอยู่ก็เพียงเพื่ออาศัย เจริญญาณ เจริญสติ เท่านั้น ไม่อาศัยตัณหา และทิวฏฐิอยู่ และไม่ยึดมั่น ถ้อยมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุ ทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างนี้แล^{๙๒}

ผู้ปฏิบัติควรเริ่มจากการกำหนดรู้อารมณ์ภายใน คือ รูปนามที่อยู่ในร่างกายที่ยาวไม่เกินวา หนา เพียงคืบ กว้างเพียงศอก เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้วก็จะสามารถรับรู้อารมณ์ภายนอกได้เอง วิธีนี้เป็นวิธี ปฏิบัติของสาวกทั้งหลาย ดังความปรากฏในฎีกาของอนุปทสูตร ที่อธิบายเรื่องของพระโมคคัลลานเถระ ผู้ กำหนดรู้อารมณ์ธรรมบางส่วนแล้วได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ มีข้อความดังนี้

เอกเทสเมวาทิ สกอตตภาเว สงขारे อนวเสสโต ปริคคเหตุญจ สมมส ตฺย อสโกโกนโต อตตโนอภินิหารสมุททาตตญาณพลาณรูปิ เอกเทสเมวปริคคเหตุ วา สมสนโต^{๙๓}

ตสฺมา สสนตานคเต สพุพฺพมเม ปรสนตานคเต จ เตสํ สนฺตานวิภาคํ อกตฺวา พหิทฺธาภาวสามณฺญโต สมมสติ อยิ สวากานํ สมมสนจาโร^{๙๔}

คำว่า เอกเทสเมว (เพียงบางส่วน) มีความหมายว่าพระเถระได้กำหนด หยั่งเห็นเพียงบางส่วนซึ่งตน ไม่อาจกำหนดรู้ และหยั่งเห็นสังขารธรรมในอดีต ภาพของตนโดยสิ้นเชิง ตามกำลังปัญญาที่ได้สั่งสมมา

ดังนั้น พระเถระจึงหยั่งเห็นธรรมทั้งปวงที่เป็นไปในกระแสรูปนามของ ตน และหยั่งเห็นธรรมที่เป็นไปในกระแสรูปนามของคนอื่น โดยความเป็นธรรม ภายนอกทั่วไป มิได้กระทำการจำแนกกระแสรูปนามของบุคคลเหล่านั้น วิธีนี้ เป็นวิธีหยั่งเห็น ของสาวกทั้งหลาย^{๙๕}

ด้วยเหตุนี้ ผู้ปฏิบัติจึงไม่ควรแสวงหาหรือกำหนดรู้อารมณ์ภายนอก เช่น เสียง โดยไม่สนใจต่อ สภาวะได้ยินซึ่งเป็นอารมณ์ภายใน เพราะจะทำให้จิตขัดส่ายฟุ้งซ่าน ส่งผลสมาธิ และปัญญาไม่เจริญขึ้น และ

^{๙๐} กายในกาย ในที่นี้หมายถึง อิริยาบถ ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน ในกายของตน

^{๙๑} กายภายนอก ในที่นี้หมายถึง อิริยาบถ ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน ในกายของผู้อื่น

^{๙๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๔.

^{๙๓} ม.ฎีกา ๓/๓๒๖.

^{๙๔} ม.ฎีกา ๓/๓๒๖.

^{๙๕} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิบัติทา ปฏิบทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริย

ผู้ที่มิได้กำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน แต่กลับไปพิจารณาว่าเป็นรูปหรือนามตามที่ตนเคยศึกษามากก็ไม่ถูกต้อง เพราะเป็นการนึกคิดด้วยสัญญาไม่ใช่การเจริญสติระลึกรู้้อย่างแท้จริง ดังนั้น ผู้ปฏิบัติจึงควรกำหนดรู้อารมณ์ภายในเป็นหลัก และอาจกำหนดอารมณ์ภายนอกที่มาปรากฏทางทวารทั้ง ๖ ได้เช่นกัน ดังความปรากฏใน คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ว่า

อชมตตํ วา ทิ วิปัสสนาภินเวโส โหตุ พหิทธา วา อชมตตสลิทธิย
ปน ลกขณโต สพพมปิ นามรูปิ อนวเสสโต ปริคคหิตเมว โหติ^{๖๖}

การเจริญวิปัสสนาอาจมีได้ทั้งภายในหรือภายนอกแต่เมื่อการ
กำหนดรู้สำเร็จภายใน ก็เป็นอันกำหนดรู้รูปนามทั้งหมดโดยลักษณะ
(ที่เป็นสภาวะลักษณะ และสามัญญลักษณะ) โดยสิ้นเชิง^{๖๗}

อารมณ์ภายใน - อารมณ์ภายนอก อารมณ์ภายใน หมายถึง รูปนามที่มีอยู่ในร่างกายของเรา จนเมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าด้วยอำนาจของลักขณูปนิชฌาน ก็จะสามารถรับรู้อารมณ์ภายนอกได้เอง หมายความว่า ควรกำหนดรู้อารมณ์ภายในเป็นหลักก่อน แล้วจึงกำหนดอารมณ์ภายนอกที่เข้ามาปรากฏทางทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ

อารมณ์ที่ใช้ในการเจริญลักขณูปนิชฌาน ใช้รูปนาม สังขารธรรมซึ่งเป็นธรรมที่มีอยู่จริง ไม่เปลี่ยนแปลงไปจากสภาวะของตนเป็นอารมณ์ที่รู้ได้เฉพาะตนเท่านั้น ที่เรียกว่าปรมัตถอารมณ์ โดยการกำหนดรู้อารมณ์ภายในเป็นหลักก่อนแล้วจึงกำหนดรู้อารมณ์ภายนอกที่เข้ามากระทบทางทวารทั้ง ๖ นี้คืออารมณ์ที่ใช้ในการเจริญลักขณูปนิชฌาน ซึ่งจะนำไปสู่การรู้แจ้งพ้นทุกข์จากกิเลสทั้งปวง คือ ความสิ้นทุกข์ไม่มีส่วนเหลือ

ลักขณูปนิชฌาน หมายถึง การเข้าไปเพ่งลักษณะของรูปนาม สังขาร โดยปรมัตถอารมณ์ให้เห็นไตรลักษณ์ มีอนิจจังลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ จนปหานกิเลสได้ด้วยมรรค รู้แจ้งในนิโรธสังขะ ลักขณูปนิชฌานจึงมีความสำคัญ เพราะเป็นเหตุให้เห็นไตรลักษณ์จนปหานกิเลสเพื่อยังมรรคให้เกิดหลุดพ้นเข้าสู่ความดับ บรรลุนิโรธอันเป็นสัจจกาวินิพพาน ดังนั้น ลักขณูปนิชฌาน จึงทำให้เกิดสภาวะของไตรลักษณ์ คือ เห็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา เมื่อถึงความเป็นยอดแห่งวิปัสสนาก็ยังมรรคให้เกิดขึ้นเข้าถึงสภาวะการดับของสังขาร นิโรธก็เกิดขึ้นทันทีไม่มีระหว่างคั่น นิโรธหรือนิพพานจึงเป็นสภาวะที่สงบจากกิเลสและขันธ ๕ ทั้งหลาย นั่นเอง อารมณ์ที่ใช้ในการเจริญลักขณูปนิชฌาน ก็คือ รูปนาม ขันธ ๕ ซึ่งเป็นธรรมที่มีอยู่จริง ไม่เปลี่ยนแปลง เป็นอารมณ์ที่รู้ได้เฉพาะตน เรียกว่าปรมัตถอารมณ์ ซึ่งจะนำไปสู่การรู้แจ้งพ้นทุกข์จากกิเลสทั้งปวง คือ ความสิ้นทุกข์ไม่มีส่วนเหลือ

^{๖๖} วิสุทธิ.ฎีกา. ๒/๔๐๖.

^{๖๗} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสสมมหาเถระ), อริยวัจนปฏิบัติ ปฎิบัติอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, หน้า ๓๘ - ๔๐.

๔.๒ ปรมัตถธรรม

๔.๒.๑ ธรรมะกับพระธรรม

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า อตถโต ปน อตตโน สภาวึ ชาเรณตตีติ วา ปจฺจเยหิ ชาเรณตตีติ วา อตตโน ผลึ ยา ชาเรณตตีติ วา อตตโน ปริปุรณึ อปาเยสุ อปตมานึ ชาเรณตตีติ วา สลกฺขณฺเณ ชาเรณตตีติ วา จิตฺเตน อวชาเรณตตีติ วา ยถาโยคํ **ธมฺมา**ติ วุจฺจันติ. อธิ ปน อตตโน ปจฺจเยหิ ชาเรณตตีติ ธมฺมา.^{๙๘}

โดยอรรถ เรียกว่า **ธรรมะ** เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน หรืออันปัจจัยทรงไว้ หรือย่อมทรงไว้ซึ่งผลของตน หรือผู้ใดบำเพ็ญธรรมให้บริบูรณ์ก็ทรงผู้นั้นไว้ไม่ให้ตกไปในอบายทั้งหลาย, หรือทรงไว้ในลักษณะของตนๆ หรือว่าย่อมตั้งลงไว้ได้ด้วยจิตตามสมควร.

ธรรมะ คือ สภาพที่มีอยู่ เป็นอยู่ ตามธรรมชาติที่มีอยู่จริง รวมทั้งเหตุปัจจัยปรุงแต่งให้ธรรมชาติต่างๆ เป็นไป^{๙๙} หาผู้บังคับบัญชาหรือเป็นเจ้าของมิได้^{๑๐๐} เช่น ธรรมะของไฟคือร้อน ธรรมะของความหิวคืออยากกิน ธรรมะของความโลภคืออยากได้ ธรรมะของความโกรธคืออยากทำลาย ธรรมะของเวทนาคือเสวยอารมณ์ ธรรมะของวิญญาน (จิต) คือรู้อารมณ์ ธรรมะของสมาธิหรือข่มกิเลส ธรรมะของปัญญาญาณคือตัดขาดกิเลส เป็นต้น^{๑๐๑}

ไฟร้อนตามสภาวะธรรมชาติของไฟเอง มิใช่เพราะใครบังคับหรือดลบันดาล อาการเย็นตามธรรมชาติที่ความร้อนลดลง มิใช่เพราะใครบังคับหรือดลบันดาล ความโลภทำให้อยากได้ตามธรรมชาติของความโลภเอง มิใช่ใครบังคับหรือดลบันดาล ปัญญาญาณตัดกิเลสตามธรรมชาติของปัญญาเอง มิใช่เพราะใครบังคับหรือดลบันดาล มรรคผลทำให้ไม่ตกอบายภูมิตามธรรมชาติของมรรคผลเอง มิใช่เพราะใครบังคับหรือดลบันดาล^{๑๐๒} คือ เป็นไปตามเหตุตามปัจจัยนั้นๆ ที่เรียกว่า “อิทัปปัจจตา” ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า

อิมสมึ สติ อิทั โหติ เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
 อิมสสุปปาทา อิทั อุปปชชติ เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด
 อิมสมึ อสติ อิทั น โหติ เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี
 อิมสสุ นิโรธา อิทั นิรุชฺชติ^{๑๐๓} เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ

ส่วน “พระธรรม” คือ ธรรมะที่พระพุทธเจ้าทรงนำมาสั่งสอนแก่เพื่อนผู้ร่วมเกิด แก่ เจ็บ ตาย เพื่อให้ชาวโลกพ้นจากทุกข์^{๑๐๔} มีความสุขสงบจนถึงขั้นสูงสุด คือบรรลุมรรค^{๑๐๕} ผล นิพพาน รอดพ้นจากความทุกข์ทรมานในอบายภูมิ^{๑๐๖} อย่างสิ้นเชิง

^{๙๘} ชุททกนิกายสุตตปิฎก ปฏิสัมภิตามคคควณณา (สทตฺตมฺปกาสินี ๑) - หน้าที่ ๒๗

^{๙๙} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๘๖/๕๒๖. ชุ.ป. อ. (ไทย) ๗/๑/-/๔๙.

^{๑๐๐} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๘๔/๑๐๒, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๖๕.

^{๑๐๑} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๔/๓๖.

^{๑๐๒} ชุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๕๐๘.

^{๑๐๓} ดูใน ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๗/๗๙. ชุ.ม.ท. (ไทย) ๒๙/๑๘๖/๕๒๖. ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๕๐/๗๗.

^{๑๐๔} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๐๗/๔๔๒.

^{๑๐๕} กิเลส มาเรณโต คจฺจตตีติ มคฺโค. ภาวะที่ข่มกิเลสออกไปได้. ชุ.เถร.อ. (บาลี)๒/๓๖/๑๕๘. หมายถึงวิชา ได้แก่ ญาณรู้แจ้ง ดูใน ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๔/๒๕.

^{๑๐๖} ม.มู.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๓๒๕.

พระธรรม ตามนัยนี้หมายถึงโลกุตตรธรรม ที่เกิดขึ้นและทำให้แจ้งในธรรมมีอเนกประการ มีวิเคราะห์ว่า จตุสุ อปาเยสุ สัสราเว วา สุตเต อปตมานเณ ชาเรตีติ ฌโม. ธรรมที่ทรงสัตว์ไว้ไม่ให้ตกไปในอบาย ๔ หรือในสงสาร ชื่อว่าธรรม

อถวา โสตาปนนาที่หิ อริเยหิ ชาริยติ น ปุณฺณชเนหิติ ฌโม. ธรรมที่พระอริยบุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้นทรงไว้ มีชีพุชฌนทรงไว้ ชื่อว่าธรรม

กฤษพตตาทินา ผุสนาทินา สนฺตือาทินา สกสกภาเวน ปณฺชิตเตหิ ชาริยติ สลฺลภฺชียตีติปิ ฌโม. ธรรมที่บัณฑิตสังเกตเห็นได้โดยมีสภาพของตนๆ ว่า หยาบกระด้าง กระบะสัมผัส และสงบ ชื่อว่าธรรม

สกตถปฺรตถาทิเกเถ อตเถ ชาเรตีติ ฌโม. ธรรมที่ทรงไว้ซึ่งประโยชน์ต่างกัน มีประโยชน์ตนและประโยชน์ท่านเป็นต้น ชื่อว่าธรรม^{๑๐๗}

ท่านกล่าวไว้ในปรมัตถทีปนี ๔ ความหมาย^{๑๐๘} ดังนี้

๑. สภาวะทรงบุคคลผู้ตั้งอยู่ในธรรมไว้ไม่ให้ตกสู่อบายภูมิ ๔ และทุกขในวัฏฏะ วิเคราะห์ว่า ชาเรตีติ ฌโม (ลง รมม ปัจจัยในกัตตฺสาธนะ)

๒. สภาวะอันบุคคลพึงทรงไว้ วิเคราะห์ว่า ชาเรตีติ ฌโม (ลง รมม ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

๓. สภาวะนำให้สัตว์บุรุษไม่ตกสู่อบายและทุกขในวัฏฏะ วิเคราะห์ว่า ชาเรตีติ เอเตนาติ ฌโม (ลง รมม ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

๔. สภาวะเป็นที่ตั้งอยู่ของชนผู้มีธรรมได้อาศัยเป็นที่พึ่งที่พำนัก วิเคราะห์ว่า ฌนฺติ เอเตนาติ ฌโม (ลง รมม ปัจจัยในอภิรณฺสาธนะ)

ธรรม จึงเป็นทั้งผู้ทำหน้าที่ของตนโดยอิสระก็มี เป็นผู้รับผลของการกระทำก็มี เป็นเครื่องมือของการกระทำก็มี และเป็นที่สำคัญสำหรับปรับผลก็มี

พระธรรมที่เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั้น เนื่องด้วยพระองค์ทรงเป็นผู้รู้แจ้งธรรมทั้งปวงแล้ว จึงทรงเลือกเฟ้นสั่งสอนเฉพาะธรรมะที่เป็นไปเพื่อการละอกุศล และเจริญกุศล ตามหลักการแห่งอริยสัจ ๔ เท่านั้น^{๑๐๙} โดยมีวิธีการและขั้นตอน ๓ ประการ คือ

๑. สพฺพปาปสฺส อกรรมิ การไม่ทำบาปทั้งปวง ด้วยการรักษาศีล

๒. กุสฺลสฺสูปสมฺปทา การทำกุศลให้ถึงพร้อม ด้วยการให้ทาน^{๑๑๐} และเจริญสมถภาวนา (สมาธิ)

๓. สจฺจิตฺตปริโยทปนํ การทำให้บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว^{๑๑๑} ด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนา(ปัญญา)^{๑๑๒})

ธรรมะของพระพุทธเจ้า เป็นธรรมที่ทรงไว้ซึ่งผู้บรรลุมรรค ผล และทำให้แจ้งพระนิพพานแล้วไม่ให้เกิดไปในอบายภูมิ ๔ และทำให้ผู้ที่เข้าถึงธรรมะแล้ว ปลอดภัยโปร่งโล่งใจอย่างยิ่ง^{๑๑๓}

^{๑๐๗} พระมหาสมปอง มุฑิต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, (กรุงเทพฯ : ๒๕๔๗), หน้า ๑๓๖.

^{๑๐๘} พระญาณธชะ, อภิธัมมัตถะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, ๒๕๕๖, หน้า ๑๒๖.

^{๑๐๙} ส.สี. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๑/๖๑๓., ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๗๒/๑๘๕. กุศลธรรม คือ ธรรมะที่ส่งเสริมให้ผู้ประพฤติกุศลธรรมนั้นๆ ฉลาดขึ้นไปตามลำดับ จนเกิดปัญญาญาณ รู้แจ้งอริยสัจ ๔ สำเร็จมรรค ผล นิพพาน ได้ ประสพสุขอย่างถาวร ดูใน ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๑/-/๒๒๕, ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๕๕๔.

^{๑๑๐} ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๒/-/๓๘๙. อัง.นวก.อ. (ไทย) ๔/-/๔๘๓.

^{๑๑๑} ผ่องใสปราศจากนิวรณ์ ๕ ประการ ดูใน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๔/๙๕

^{๑๑๒} ขุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๑/๒๓, ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๘๓/๔๙.

^{๑๑๓} ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๑๗.

หลักสำหรับตัดสินธรรมะที่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า มี ๘ ประการ คือ ธรรมเหล่าใดเป็นไปเพื่อความกำหนด (สราคะ) เพื่อการประกอบตนอยู่ในความทุกข์ (สังโยคะ) เพื่อสะสมกิเลส (อาจยะ) เพื่อความอยากใหญ่ (มหัจฉตา) เพื่อความไม่สันโดษ (อสังตุมฺหิตตา) เพื่อความคลุกคลีด้วยหมู่คณะ (สังคณิกา) เพื่อความเกียจคร้าน (โกสัชชะ) และเพื่อความเลี้ยงยาก (ทุพภรตา) พึงทราบว่าเป็นธรรม ไม่ใช่ธรรม ไม่ใช่วินัย ไม่ใช่คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

ส่วนธรรมใดเป็นไปเพื่อความคลายกำหนด (วิราคะ) เพื่อการไม่ประกอบตนไว้ในกองกิเลส (วิสังโยคะ) เพื่อการไม่สะสมกองกิเลส (อุปจยะ) เพื่อความปรารถนาน้อย (อัปปิจฉตา) เพื่อความสันโดษ (สังตุมฺหิตตา) เพื่อการไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ (อสังคณิกา) เพื่อความไม่เกียจคร้าน คือความเพียรติดต่อกันสม่ำเสมอ (วิริยารัมมะ) เพื่อความเลี้ยงง่าย (สุภรตา) พึงทราบว่าเป็นธรรมวินัย เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า^{๑๑๔}

๔.๒.๒ ความหมายของปรมัตถธรรม

ปรมัตถ์ แปลว่า ประโยชน์อย่างยิ่ง, เนื้อความอย่างยิ่ง, เนื้อความอันสูงสุด^{๑๑๕} คัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินีกถาว่า ปรโม อุตตโม อวิปริโต อตโถ ปรมตโถ. สภาวะประเสริฐ คือ สูงสุด หมายถึง ไม่เปลี่ยนแปลงชื่อว่า ปรมัตถ์

คำว่า ธรรม มีความหมายว่า สภาวะทรงบุคคลผู้ตั้งอยู่ในธรรมไว้ไม่ให้ตกสู่อบายภูมิ ๔ และทุกข์ในวัฏฏะ มีวิเคราะห์ว่า ชาเรตติ ธรรมโม แปลว่า ธรรมชาติใด ย่อมทรงไว้ (ซึ่งสภาพเดิมของตน) เหตุฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ธรรม คือ ทรงสภาพเดิมของตน^{๑๑๖}

ปรมัตถธรรม คือ สภาวะธรรมที่เป็นความจริงตามความหมายแต่อย่างใด ที่ตรงตามสภาวะ ไม่มีการแปรปรวน หรือไม่มีความวิปริตด้วยประการใด ๆ ที่ทำให้สัตว์ทั้งหลายท่องเที่ยวอยู่ในวัฏฏะสงสารซึ่งเต็มไปด้วยความทุกข์ไม่รู้จักสิ้น และสภาวะธรรมทำให้สัตว์ทั้งหลายพ้นจากวัฏฏะสงสาร คือความสิ้นทุกข์ไม่มีส่วนเหลือ ได้แก่พระปรมัตถธรรม ๔ ประการ คือ ธรรมที่มีเนื้อความที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่ง คือ จิต ๘๙ ดวง(อย่างพิสดารมี ๑๒๑ ดวง) เจตสิก ๕๒ ดวง รูป ๒๘ นิพพาน ๑^{๑๑๗}

๔.๒.๓ ประเภทของปรมัตถธรรม

โดยนัยแห่งปรมัตถธรรมแล้ว พระพุทธศาสนาแบ่งความจริงสูงสุดหรือปรมัตถ์จะออกเป็น ๔ ประเภท ดังที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหบาลีว่า

“ตตถ วุตตาทิธมมตถา จตุธา ปรมตถโต
จิตต์ เจตสิกั รูปั นิพพานมิตี สพฺพถา”^{๑๑๘}

^{๑๑๔} อง. อภฺจก. (ไทย) ๒๓/๕๓/๓๓๙.

^{๑๑๕} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช,ราชบัณฑิต),พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์, ชุดคำวัดครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : เลียงเชียง ๒๕๔๘), หน้า ๕๑๓.

^{๑๑๖} พระญาณธชะ, อภิธรรมัตถะและปรมัตถ์ที่ปณี, แปลโดย พระคันธสาราภิกงศ์, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท,๒๕๕๖), หน้า ๑๒๖-๑๒๗.

^{๑๑๗} ดูรายละเอียด พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมมาจริยะ ,ปรมัตถ์โชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ , มูลนิธิสัทธัมมโชติกจัดพิมพ์ โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธ์ กรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๕๔๐ ครั้งที่ ๘ หน้า ๓-๙

^{๑๑๘} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ , อภิธรรมัตถสังคหบาลีและอภิธรรมัตถวิภาวินีกถาฉบับแปลเป็นไทย , (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย , ๒๕๐๖) , หน้า ๑.

“อรรถแห่งพระอภิธรรม อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น โดยปรมัตถ์ทุกประการ มี ๔ อย่าง คือ จิต ๑ เจตสิก ๑ รูป ๑ นิพพาน ๑”
 ดังนั้น สิ่งที่มีอยู่จริงอย่างปรมัตถ์หรือปรมัตถสัจจะตามทฤษฎีพระพุทธานุศาสนายุคเถรวาท มีอยู่ ๔ ประเภท คือ

๑) **จิต** เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ คือ ได้รับอารมณ์อยู่เสมอ^{๑๑๙}

จิต เป็นนามธรรม เป็นสภาวะธรรมหรือสังขตธรรม เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและเป็นไปตามอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย สิ่งใดก็ตามที่เกิดขึ้นก็เพราะมีเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดขึ้น ตั้งอยู่ก็มีเหตุปัจจัยที่ทำให้ตั้งอยู่ และเมื่อดับหรือเสื่อมสลายก็เพราะมีเหตุปัจจัยที่ทำให้แตกดับ ในลักษณะเช่นนี้เป็นไปตามกฎไตรลักษณ์ หรือลักษณะสามัญของสิ่งทั้งปวง จึงเรียกสิ่งนั้นว่าสภาวะธรรมหรือสังขตธรรมจิต เป็นธรรมชาติที่ย่อมรู้อารมณ์ คือได้รับอารมณ์อยู่เสมอธรรมชาตินั้นเรียกว่าจิต ในอภิธรรมมัตถสังคหฎีกาได้ให้ความหมายของจิตไว้ว่า “ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่า คิด อธิบายว่ารู้อารมณ์ จิตเป็นสิ่งที่จริงเป็นปรมัตถธรรม”^{๑๒๐}

ธรรมชาติของจิตนั้น มีอยู่ ๓ ประการ คือ ๑. มีการรับอารมณ์อยู่เสมอ ๒. เป็นเหตุให้เจตสิกทั้งหลายรู้อารมณ์ได้คล้าย ๆ กับผู้นำ ๓. ทำให้สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตให้วิจิตรพิสดาร

ลักษณะสภาวะการเกิดของจิตมี ๔ อย่าง

วิชานนลกขณิ มีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ

ปุพฺพกมฺรสี มีการเกิดก่อนและเป็นประธานในธรรมทั้งปวง หรือทำให้ดวงหนึ่งต่อดวงหนึ่งเกิดติดต่อกันเป็นกิจ

สนฺธานปจฺจุปฺภูจฺจํ มีการเห็น ได้ยิน ฯลฯ สืบต่อเนื่องกันไม่ขาดสาย เป็นความปรากฏของจิต

นามรูปปทฺถุจฺจํ มีนามและรูป เป็นเหตุใกล้ให้เกิดขึ้น

จิตเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ สภาพที่นึกคิด ความคิด ใจ ตามหลักฝ่ายอภิธรรม จำแนกจิตเป็น ๘๙ หรือพิสดารเป็น ๑๒๑

แบ่งโดยชาติ เป็นอกุศลจิต ๑๒ กุศลจิต ๒๑ (พิสดารเป็น ๓๗) วิปากจิต ๓๖ (พิสดารเป็น ๕๒) และกิริยาจิต ๒๐

แบ่งโดยภูมิ เป็นกามาวจรจิต ๕๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ และโลกุตตรจิต ๘ (พิสดารเป็น ๔๐)^{๑๒๑}

^{๑๑๙} ดูรายละเอียด ขุ.ปฎิ.อ.(บาลี)๒/๖๒/๓๖

^{๑๒๐} บุญมี เมธางกูร,วรรณสิทธิ์ ไวทยะเสวี,คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑ ตอนที่ ๑ (กรุงเทพมหานคร : สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๒๑), หน้า ๒๖.

^{๑๒๑} พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต) , พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๔ , (กรุงเทพฯ : บริษัท ด้านสุทธาการพิมพ์ จำกัด , ๒๕๓๑) , หน้า ๔๓.

๒. เจตสิก เป็นธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด อาศัยจิตรู้อารมณ์^{๑๒๒}

เจตสิก เป็นปรมาตถธรรมที่เป็นสภาวะธรรมหรือสังขตธรรมอย่างหนึ่งซึ่งเป็นนามธรรมที่เกิดขึ้น และเป็นไปตามอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัยเพื่อทำหน้าที่เข้าประกอบจิต หรือปรุงแต่งจิตให้มีลักษณะ เป็นไปตามเจตสิกที่เข้าปรุงแต่งนั้น

เจตสิกเป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิตให้รู้อารมณ์เป็นไปต่าง ๆ ตามสภาวะลักษณะของเจตสิกแต่ละ ประเภท เจตสิกและจิตที่ประกอบเข้าด้วยกัน เรียกว่า “สัมปยุตตธรรม” เจตสิกมีลักษณะการประกอบกับ จิต ๔ ประการ ดังสรุปได้ดังนี้มีการเกิดพร้อมกันกับจิต มีการดับพร้อมกันกับจิต มีอารมณ์อย่างเดียวกันกับ จิต และเกิดในวัตถุอันเดียวกันกับจิต

เจตสิกทั้งหลายจะรู้อารมณ์ได้ก็เพราะอาศัยจิตเป็นหัวหน้า ขาดจิตเสียแล้วเจตสิกก็รู้อารมณ์ ไม่ได้ จำเป็นที่จะต้องอาศัยจิตเกิดขึ้นเสมอไป ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า ธรรมชาติของเจตสิกนั้น ย่อมเกิดใน จิต หรือย่อมประกอบในจิตเป็นนิตย์ ดังว่านัตถะว่า “เจตสิ ภว เจตสิ กิ ธรรมชาติที่เกิดในจิต ชื่อว่าเจตสิก

ธรรมชาติที่ชื่อว่าเจตสิก เพราะอรรถว่า มีในจิต โดยมีความเป็นไปเนื่องด้วยจิตนั้น เจตสิกนั้น เว้นจากจิตเสีย ไม่สามารถจะรับอารมณ์ได้ เพราะเมื่อจิตไม่มีก็เกิดขึ้นไม่ได้ทั้งหมด ส่วน จิตแม้เว้นจากเจตสิกบางประการ ก็ยังเป็นไปได้ในอารมณ์ เพราะฉะนั้นเจตสิก จึงชื่อว่ามีความ เป็นไปเนื่องกับจิต เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นประธาน อีกรูปอย่างหนึ่ง ธรรมชาติที่ประกอบในจิต ชื่อว่าเจตสิก^{๑๒๓}

เจตสิ นียุตต เจตสิ กิ ธรรมชาติที่ประกอบในจิตเป็นนิตย์ ชื่อว่า เจตสิก^{๑๒๓} เจตสิก คือ ธรรมชาติ ที่ประกอบกับจิต ปรุงแต่งจิตให้มีความเป็นไปต่าง ๆ^{๑๒๔} อากาโรที่ประกอบในจิตนั้นมีลักษณะ ๔ ประการ คือ ๑) เอกุปบาท เกิดพร้อมกันกับจิต ๒) เอกนิโรธ ดับพร้อมกันกับจิต ๓) เอกาลมพณ มีอารมณ์เดียวกับจิต ๔) เอกวตถุก อาศัยวัตถุเดียวกับจิต^{๑๒๕}

เอกุปบาทะ เจตสิกนี้เกิดพร้อมกันกับจิตเสมอ หมายความว่า เมื่อจิตเกิด เจตสิกก็เกิดขึ้น ด้วยกัน จะว่าจิตเกิดก่อนเจตสิกเกิดทีหลัง หรือเจตสิกเกิดก่อนจิตเกิดทีหลังนั้นไม่ได้

เอกนิโรธะ ในทำนองเดียวกัน เมื่อจิตดับ เจตสิกก็ดับด้วยกัน ไม่มีใครดับก่อนหรือดับทีหลัง

เอกาลมพณะ อารมณ์ที่เจตสิกเข้าไปรับรู้อยู่นั้น ก็เป็นอารมณ์เดียวกันกับที่จิตเข้าไปรับนั่นเอง เช่น จิตรับรู้รับอารมณ์สีขาว เจตสิกก็รับสีขาวด้วย จิตรับรู้รับอารมณ์สีดำ เจตสิกก็รับสีดำด้วย ดังนี้ เป็นต้น^{๑๒๖}

เอกวตถุกะ ที่อาศัยเกิดของเจตสิก ก็เป็นชนิดเดียวกันกับที่อาศัยเกิดของจิตเช่น จิตอาศัยตา เกิด เจตสิกก็อาศัยตาเกิดด้วย จิตอาศัยหูเกิด เจตสิกก็อาศัยหูเกิดด้วย จิตอาศัยหัวใจเกิด เจตสิกก็

^{๑๒๒} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, **อภิธัมมัตถสังคหบาลีและอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา ฉบับ แปลเป็นไทย**, อ้างแล้ว, หน้า ๒๑.

^{๑๒๓} มหามกุฏราชวิทยาลัย, **อภิธัมมัตถสังคหฎีกาแปล**, (กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๑๙.

^{๑๒๓} ชุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๖๒/๑๓๕

^{๑๒๔} ชุ.ป.อ.(บาลี) ๑/๑๔๔/๓๑๓

^{๑๒๕} ตูรายละเอียด อภ.สง.อ.(บาลี) ๒๐๖/๑๕๐

^{๑๒๖} พระอริการพรมมาศ อธิภทโท, **ปรมาตถธรรม ๔, หลักสูตรชั้นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อภิธรรมโชติก วิทยาลัย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ์, ๒๕๔๔), หน้า ๒๕.

อาศัยหัวใจเกิดด้วย^{๑๒๗}

เมื่อมีลักษณะครบทั้ง ๔ ประการดังกล่าวนี้แล้ว ก็ได้ชื่อว่า เจตสิก
จิตและเจตสิกที่อิงอาศัยกันนี้ ถ้าเปรียบจิตเป็นน้ำ เจตสิกเป็นสีแดง ผสมกันเป็นน้ำแดง เมื่อ
ผสมกันแล้วไม่สามารถแยกน้ำออกจากสีแดงได้ฉันใด จิตและเจตสิกก็ไม่สามารถแยกออกจากกันเป็นอิสระ
ได้ฉันนั้น^{๑๒๘}

ลักษณะที่จิตทุกของเจตสิก มีดังนี้

จิตตนิสสิตลกขณัม	มีการอาศัยจิตเกิดขึ้น เป็นลักษณะ
อวิโยคุปปาหนรส	เกิดร่วมกับจิต เป็นกิจ
เอกาลมพณปจจุปฏฐาน	รับอารมณ์อย่างเดียวกับจิต เป็นผล
จิตตูปปาตพทฐฐาน	มีการเกิดขึ้นแห่งจิต เป็นเหตุใกล้ ^{๑๒๙}

เจตสิกนี้แม้ว่าจะเป็นสิ่งปรุงแต่งจิต ให้มีพฤติกรรมเป็นไปตามลักษณะของเจตสิกก็ตาม แต่ก็
ต้องถือว่าจิตเป็นใหญ่ เป็นประธาน เพราะเจตสิกเป็นสิ่งที่ต้องอาศัยจิตเกิด ไม่ว่าจะด้วยความพอใจ ความไม่
พอใจ ความรัก ความเกลียด ความสงบ หรือฟุ้งซ่าน ล้วนเป็นคุณสมบัติของเจตสิกทั้งสิ้น แต่เจตสิกเกิดขึ้น
เอง และแสดงพฤติกรรมเองไม่ได้ ต้องอาศัยจิตเป็นตัวแสดงพฤติกรรมแทน

เจตสิกเป็นธรรมที่ประกอบกับจิต อากาหรหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต เช่น ความโลภ ความ
โกรธ ความหลง ศรัทธา เมตตา สติ ปัญญา เป็นต้นมี ๕๒ อย่าง แบ่งออกเป็น อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓
อกุศลเจตสิก ๑๔ โสภณเจตสิก ๒๕

เจตสิกมีลักษณะที่แตกต่างกัน รวม ๕๒ ลักษณะ แบ่งเป็น ๓ กลุ่ม คือ

๑. อัญญาสมานาเจตสิก เป็นเจตสิกฝ่ายกลาง สามารถเข้าประกอบด้วยทั้งจิตที่เป็นกุศลและ
อกุศลมี ๑๓ ลักษณะ

๒. อกุศลเจตสิก ประกอบได้กับจิตที่เป็นอกุศลเท่านั้น มี ๑๔ ลักษณะ

๓. โสภณเจตสิกหรือเจตสิกฝ่ายดีงาม ประกอบได้กับโสภณจิต (จิตฝ่ายดีงามเท่านั้น มี ๒๕
ลักษณะ ทำให้จิตดีงาม ปราศจากความเร่าร้อน เว้นจากบาป เว้นจากทุจริต ตั้งอยู่ในศีลธรรมได้

อนึ่ง เจตสิกนี้แม้ว่าจะเป็นสิ่งปรุงแต่งให้ประพฤติกรรมเป็นไปตามลักษณะของเจตสิกก็ตาม แต่ก็
ต้องถือว่าจิตเป็นใหญ่เป็นประธาน เพราะเจตสิกต้องอาศัยจิตเกิด

๓. รูป เป็นปรมัตถสภาวะอย่างหนึ่งที่จัดเป็นสังขตธรรมเช่นเดียวกับจิตและเจตสิก เพราะเป็น
สิ่งที่เกิดขึ้น และเป็นไปตามอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย จิต เจตสิกเป็นนามธรรม แต่รูปมิใช่นามธรรม
รูปเป็นรูปธรรม ซึ่งได้แก่สรรพสิ่งทั้งหลายที่กินได้ในอวกาศได้หรือหมายถึงสิ่งที่ป็นสารในความเข้าใจ
โดยทั่วไป^{๑๓๐}

^{๑๒๗} พระอธิการพรหมมาศ ธีรภทฺโท, ปรมัตถธรรม ๔, หน้า ๒๕.

^{๑๒๘} ดูรายละเอียด ขุ.ม.อ.(บาลี) ๑/๒๕

^{๑๒๙} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อ เจตสิก
ปรมัตถ์, หน้า ๒-๓.

^{๑๓๐} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, อภิธรรมมัตถสังคหบาลีและอภิธรรมมัตถวิถาวินิฎฎิกา ฉบับ
แปลเป็นไทย, อ่างแล้ว, หน้า ๒๑.

รูป คือ ธรรมชาติที่ผันแปรแตกดับไปด้วยความเย็นและความร้อน^{๑๓๑} มี ๒ ประเภทคือ

๑. รูปบัญญัติ คือ สิ่งที่เรามองเห็นกัน เรียกกันไปต่าง ๆ ทั้งที่ไม่มีชีวิตจิตใจครอง และมีชีวิตจิตใจครอง เช่น ผู้หญิง ผู้ชาย ก็มีชื่อต่างกันออกไป สัตว์ต่าง ๆ ตัวผู้ ตัวเมีย ก็มีชื่อเรียกกันต่าง ๆ กัน ไป ต้นไม้แต่ละชนิดทั้งที่ยืนต้นและล้มลุก ก็มีชื่อเรียกแตกต่างกันออกไป รวมถึงพื้นดิน ภูเขา ลำคลอง เป็นต้น เหล่านี้เป็นรูปโดยบัญญัติ

๒. รูปปรมาณู คือ รูปที่มีอยู่จริงๆ โดยสภาวะธรรมชาติ ผู้ที่ได้กระทบ ได้สัมผัสจะมีความรู้สึกเหมือนกันหมด มีความหมาย ๒ นัย

รูป หมายถึง ธรรมชาติที่แตกดับหรือเสื่อมสลายไป ด้วยอำนาจของความเย็นและความร้อน ซึ่งทั้งสองนัยนี้สรูปได้ว่า รูปก็คือธรรมชาติที่แตกดับนั่นเอง

รูปปรมาณูมีวิเสสลักษณะ คือ ลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ

รูปปนลกขณิ	มีการสลายแปรปรวน เป็นลักษณะ
วิภินทรสั	มีการแยกออกจากกัน(กับจิต)ได้ เป็นกิจ
อพยากตปัจจุภูฐานิ	มีความเป็นอภัยกตธ เป็นอาการปรากฏ
วิญญานปทภูฐานิ	มีวิญญาน เป็นเหตุก่อให้เกิด ^{๑๓๒}

รูป คือ สิ่งที่จะต้องสลายไปเพราะปัจจัยต่าง ๆ อันขัดแย้ง , สิ่งที่เป็นรูปร่างพร้อมทั้งลักษณะอาการของมัน , ส่วนร่างกาย จำแนกเป็น ๒๘ คือ มหาภูตรูป หรือ ธาตุ ๔ และ อุปาทายรูป ๒๔^{๑๓๓}

๔. นิพพาน

ปรมาณูธรรมที่เรียกว่า จิต เจตสิก รูป ที่กล่าวผ่านมาแล้ว ถือเป็นสังขตธรรม เพราะเหตุที่สภาวะธรรมทั้ง ๓ นั้น เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นไปตามอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย ส่วนปรมาณูธรรมที่เรียกว่า นิพพานเป็นนามธรรม และเป็นสิ่งที่มีอยู่ในลักษณะเป็นอสังขตธรรม คือไม่ถูกปรุงแต่ง ไม่เกิดจากเหตุปัจจัยต่างๆ ปรุงแต่งขึ้น^{๑๓๔} คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหบาลี ให้คำอธิบายว่า “ธรรมชาติที่เรียกว่านิพพาน เพราะอรรถว่า ออกจากตัณหาที่ท่านเรียกว่า วาณะ เพราะร้อยรัดคือเย็บไว้ ซึ่งภพน้อยและภพใหญ่ หรือเพราะอรรถว่า เป็นเครื่องดับไฟ คือราคะ เป็นต้น”^{๑๓๕}

นิพพานเป็นธรรมชาติที่สงบจากรูปนาม (ขันธ ๕) เพราะวานิพพานนี้เป็นธรรมชาติที่พ้นจากตัณหาอย่างเด็ดขาด^{๑๓๖} เป็นธรรมที่พ้นจากการปรุงแต่งทั้งปวง ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า เป็นอสังขตธรรม^{๑๓๗} ดังมีวจนัตถะแสดงว่า ตณหาวานโต นิภขนต์ นิพพาน^{๑๓๘} ธรรมชาติได้พ้นจากตัณหาที่ชื่อว่าวาณะ อันเป็น

^{๑๓๑} พุ.ม.อ.(บาลี) ๑/๑๒

^{๑๓๒} อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๑๔๗

^{๑๓๓} เรื่องเดียวกัน , หน้า ๒๕๓.

^{๑๓๔} ลลนา อิศวรุ่งนรินทร์, การศึกษาวิเคราะห์เรื่องสังขจะในพุทธปรัชญาฝ่ายเถรวาท, หน้า ๘๖.

^{๑๓๕} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, อภิธรรมมัตถสังคหบาลีและอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย, อ่างแล้ว, หน้า ๒๒.

^{๑๓๖} ตูรายละเอียด พุ.ป.อ.(บาลี)๒/๖๒/๙๖

^{๑๓๗} พุ.ป.อ.(บาลี) ๑/๕๐๓/๓๓๘

^{๑๓๘} พุ.ม.อ.(บาลี) ๗๙

เครื่องร้อยรัดภพน้อยภพใหญ่ให้ติดต่อกันอย่างเด็ดขาด ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า นิพพาน^{๑๓๙}

วิเสสลักษณะของนิพพานมี ๓ ประการ คือ

สนธิ ลักษณะ	มีความสุขสงบจากเพลิงทุกข์ ^{๑๔๐} เป็นลักษณะ
อจจุต รสา	มีความไม่เคลื่อนไหว ^{๑๔๑} เป็นกิจ (สัมปตติรส)
อนิมิตต ปจจุปฏฐานา	ไม่มีนิมิตเครื่องหมาย เป็นอาการปรากฏ
(วา) นิสสรณ ปจจุปฏฐานา	(หรือ) มีความออกไปจากภพ เป็นผล
ปทฐฐานัน น ลพภติ	ไม่มีเหตุใกล้ให้เกิด (เพราะนิพพานเป็น ธรรมที่พ้นจาก เหตุ จากปัจจัยทั้งปวง) ^{๑๔๒}

๔.๒.๔ สังขตธรรม และอสังขตธรรม

วิปัสสนา แปลว่า การเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดเห็นแจ้ง มีบทแปลบาลีวิเคราะห์ว่า ปัญญาไดย่อมเห็นสังขตธรรม มีขันธเป็นต้น ด้วยอาการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น ฉะนั้น ปัญญานั้นชื่อว่า วิปัสสนา

สรรพสิ่งตามธรรมชาติสรุปรวมใน “ธรรมนิยาม” ที่ถือว่าเป็นนิยามร่วมหรือนิยามสากล ของสิ่งที่ปรากฏมี^{๑๔๓} กล่าวได้ว่า เป็นกฎที่ครอบคลุมให้ทุกสิ่งเป็นไปตามสามัญญลักษณะ โดยขอบเขตของสรรพสิ่งทั้งปวงตามที่มีพระพุทธรวณะที่ตรัสแสดงถึงสิ่งทั้งปวง ดังนี้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงสิ่งทั้งปวงแก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟังข้อนี้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อะไรเป็นสิ่งที่ทั้งปวง จักชุกกับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโผฏฐัพพะ ใจกับธรรมารมณ์ อันนี้เรากล่าวว่า สิ่งทั้งปวง^{๑๔๔}

ธรรมชาติ และสรรพสิ่ง หลักความจริงดังกล่าวสรุปได้ ดังนี้

๑. สรรพสิ่งไม่ได้อยู่ในอำนาจของใคร ๆ และไม่มีใครที่จะเป็นเจ้าของ หรืออ้างได้ว่าเป็นของของตนได้อย่างแท้จริง ส่วนหนึ่งของสรรพสิ่ง คือ สังขตธรรม ที่ผันแปรไปตามเหตุปัจจัย ส่วนอสังขตธรรม มีสถานะที่เสถียรไม่อิงอาศัยสิ่งอื่น ๆ

๒. ส่วนที่เป็นสังขตธรรมไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่อย่างแท้จริง แต่เป็นไปตามกฎธรรมชาติที่มีการเกิดขึ้นเปลี่ยนแปลง และแตกสลาย เพราะเหตุว่าสิ่งต่าง ๆ นั้นเกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุปัจจัย แม้ว่าจะเป็นมนุษย์หรือสัตว์ก็ตาม ถือเป็นองค์รวมขององค์ประกอบต่างๆ ได้แก่ธาตุ อายตนะ เป็นต้น อีกส่วนหนึ่งเป็นอสังขตธรรม คือ สิ่งเดียวที่เราสามารถยืนยันได้ว่ามีอยู่จริง เพราะไม่มีการเกิดขึ้น ไม่มีการเปลี่ยนแปลง และไม่แตกสลาย

๓. จากพื้นฐานข้างต้น “สรรพสิ่ง” (เว้นอสังขตธรรม) ล้วนแต่ดำเนินไปตามกฎของนิยามตามธรรมชาติ สิ่งที่อยู่ในเงื่อนไขเดียวกันย่อมก่อให้เกิดผลเช่นเดียวกัน ไม่ว่าจะเป็นกฎอุตุนิยาม พิชนิยาม จิตนิยาม กรรมนิยามและธรรมนิยาม อาจกล่าวได้ว่าเป็น กระบวนการที่โยงใยในปฏิสัมพันธ์ของกันและกัน

^{๑๓๙} ดูรายละเอียด วิ.มท.อ.(บาลี) ๑/๒๕๕ , ชุ.เถรี.อ.(บาลี)๑๒๑ , ชุ.อิตติ.อ.(บาลี)๑๘๘
^{๑๔๐} ชุ.ม.อ.(บาลี)๑๗๗/๔๓๘ , ชุ.อป.อ. (บาลี)๑/๕๐๔/๓๓๘
^{๑๔๑} ชุ.จุ.อ.(บาลี)๕๕/๓๔
^{๑๔๒} ชุ.ปฎิ.(บาลี)๓๑/๑๐/๒๐
^{๑๔๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, อ่างแก้ว, หน้า ๑๕๓.
^{๑๔๔} ส.ส. ๑๘/๒๔/๑๕.

ระหว่างมนุษย์กับเพื่อนมนุษย์ มนุษย์กับสัตว์โลกทั้งหลาย และมนุษย์กับโลกธรรมชาติ ทั้งหมดจึงดำเนินไปตามครรลองแห่งธรรม

๔. เนื่องจากสรรพสิ่งเป็นอนัตตา ดังนั้น การรับรู้ตามความจริงและไม่ไปหลงผิดยึดสิ่งใดๆ ว่าเป็นตัวตนหรือสิ่งที่มีอยู่ด้วยตน ถือเป็นความสัมพันธ์ของการดำรงอยู่ ที่สอดคล้องกับเหตุปัจจัยตามระบบของธรรมชาติ โดยปราศจากสัตว์ ชีวะ หรือ อัตตา

๕. การรวมตัวของเหตุปัจจัยตามนิยามของแต่ละส่วน คือ การกำหนดทิศทางของจักวาลและความเป็นไปอย่างเหมาะสมของแต่ละนิยาม โดยมีความเชื่อมโยงกับอีกนิยามหนึ่ง การที่นิยามหนึ่งมีผลกระทบต่ออีกนิยามหนึ่ง อาจทำให้เกิดความทันของทิศทางในระบบจักวาลได้ ผลที่เกิดขึ้นใหม่นี้ ก็จะมีผลสืบเนื่องเป็นลูกโซ่ต่อไป (อิทัปปัจจยตา)

สิ่งทั้งปวงตามพุทธพจน์ดังกล่าว ได้แก่ อายตนะ ๑๒ กล่าวคือ อายตนะภายใน ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ กับอายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ^{๑๔๕} นั่นคือโลกทั้งภายในและโลกภายนอก ที่เป็นมนุษย์และสิ่งที่มีมนุษย์ต้องสัมผัส ล้วนมีความเคลื่อนไหวไปตามกระบวนการของธรรมชาติ นอกจากนี้ สิ่งทั้งปวงจัดส่วนตามลักษณะของสรรพสิ่งออกเป็นสังขตธรรมและอสังขตธรรม เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง

๑) **สังขตธรรม** คือ ธรรมที่ถูกปรุงแต่ง ด้วยปัจจัยต่างๆ ร่วมกันรังสรรค์ประกอบกันขึ้น เป็นสิ่งที่ปรากฏและเป็นไปตามเงื่อนไขแห่งเหตุปัจจัยตามธรรมชาติ ไม่ว่าจะป็นรูปธรรมและนามธรรม ครอบคลุมทุกสิ่งยกเว้นนิพพาน เมื่อมีสิ่งนี้เกิดขึ้นก็มีสิ่งตรงกันข้ามกัน คืออสังขตธรรม

สังขตธรรม ธรรมที่มีสภาวะที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่งขึ้น สภาวะที่ปัจจัยทั้งหลายมารวมกันแต่งสรรค์ขึ้น สิ่งที่ปัจจัยประกอบเข้า หรือสิ่งที่ปรากฏและเป็นไปตามเงื่อนไขของปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าสังขาร ซึ่งมีการศัพท์และคำแปลเหมือนกัน หมายถึงสภาวะทุกอย่าง ทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ ทั้งรูปธรรมและนามธรรม ทั้งที่เป็นโลกียะและโลกุตตระ ทั้งที่ดีที่ชั่ว และที่เป็นกลางๆ ทั้งหมด เว้นแต่นิพพาน

"สังขาร" คือสังขตธรรมทั้งปวง ไม่เที่ยง และเป็นทุกข์ ตามหลักข้อ ๑ และข้อ ๒ แห่งไตรลักษณ์ (และเป็นอนัตตาดูด้วยตามหลักข้อ ๓) แต่อสังขตธรรมหรือวิสังขาร คือนิพพาน ไม่ขึ้นต่อภาวะเช่นนี้

สังขตลักษณะหรือสังขาร จึงเป็นสังขตธรรม ธรรมอันปัจจัยปรุงแต่งทั้งนั้นและรอบกายของบุคคล สิ่งที่เรามองเห็นโดยเป็นรูปต่างๆ เป็นต้นไม้ เป็นภูเขา เป็นบ้าน เป็นเรือน เป็นบุคคล เสียงที่ได้ยิน กลิ่นรส และสิ่งถูกต้องที่ได้ทราบ เรื่องราวที่คิดนึกทางใจซึ่งปรุงขึ้นมา เหล่านี้ก็เป็นสังขตธรรมทั้งนั้น ธรรมมีปัจจัยปรุงแต่งทั้งนั้น ตลอดจนถึงโลกที่เราอาศัยอยู่นี้ ดินฟ้าอากาศ อะไรทั้งหมด ฝนตกแดดออกอะไรเหล่านี้ ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ทั้งหมดนี้เป็นสังขตธรรม ธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งทั้งนั้น เกิดจากเหตุทั้งนั้น เพราะฉะนั้น ทุกสิ่งทุกอย่างนี้จึงตกอยู่ในลักษณะของสังขตลักษณะ คือลักษณะที่ปัจจัยปรุงแต่งทั้งนั้น

สังขตลักษณะ คือ เครื่องหมายที่ทำให้กำหนดรู้ หรือเครื่องกำหนดหมายให้รู้ว่า เป็นสังขตะ ว่าเป็นสภาวะที่มีปัจจัยทั้งหลายมารวมกันแต่งสรรค์ขึ้น ของสังขตธรรม มี ๓ อย่าง คือ

๑. ปรากฏมีการเกิด (อุปปาโท ปถมยัตติ)
๒. ปรากฏมีการเสื่อม (วโย ปถมยัตติ)
๓. เมื่อตั้งอยู่ ก็มีภาวะอย่างอื่นปรากฏ (จิตตัสส อณฺณตตฺตฺ ปถมยัตติ)^{๑๔๖}

^{๑๔๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔-๓๐๕/๒๓๘.

^{๑๔๖} อง.ติก. ๒๐/๔๘๖-๔๘๗/๑๖๘.

เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดรู้รูปนามขั้น ๕ อย่างต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาไม่ขาดสาย ย่อมเห็นความเป็นอนิจจังปรากฏชัดเจน เพราะมีความเกิดขึ้นแล้วดับไปไม่มีเหลือให้กำหนดรู้ได้อย่างต่อเนื่อง ทำให้ผู้ปฏิบัติรู้เห็นรูปนามโดยความเป็นอนิจลักษณะชัดเจนมากขึ้น เป็นเครื่องหมายบอกให้รู้ว่า อนิจจานุปัสสนานี้มีความเจริญมากขึ้น ผู้ปฏิบัติจะเห็นลักษณะ ๔ ประการ ในการที่จะทำให้รู้ได้ว่า รูปนามขั้น ๕ เป็นอนิจลักษณะ ๔ อย่าง คือ

- ๑) มีการเกิดขึ้นและดับไป (อุปปาทยวณตตา)
- ๒) แปรปรวนไม่คงที่ (วิปริณาม)
- ๓) ดำรงอยู่ชั่วขณะ (ตาวกาลิก)
- ๔) ปฏิเสธความเที่ยง (นิจจปฏิทเทป)^{๑๔๗}

ลักษณะที่แสดงให้เห็นถึงความไม่เที่ยงทั้ง ๔ ประการนี้ เป็นเครื่องหมายบ่งบอกให้รู้ได้ว่า รูปนามขั้น ๕ เป็นอนิจจัง ปรากฏความไม่เที่ยงให้รู้เห็นเพราะมีความเกิดดับอย่างต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาไม่ขาดสาย เมื่อผู้ปฏิบัติพิจารณาเห็นรูปนามโดยความเป็นอนิจลักษณะ เวลาใด เวลานั้นก็จะมีความรู้เห็นในลักษณะทั้ง ๔ ไปด้วยว่า ธรรมเหล่าใดมีปัจจัย ๔ อย่างนี้ปรุงแต่งให้เกิดขึ้น ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า สังขตธรรม เป็นธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งให้มีความเปลี่ยนแปลงไป สังขตธรรมทั้งหลายย่อมมีความเกิดขึ้น (อุปปาทะ) ตั้งอยู่ (ฐิติ) ดับไป (ภังคะ) อันเป็นสังขตลักษณะ คือ เครื่องหมายที่จะทำให้รู้และจำได้ว่า นี่เป็นสังขตธรรม และ อุปปาทะ ฐิติ ภังคะ ทั้ง ๓ ขณะนี้ เรียกว่า ชาติ ชรา มรณะ คือ ความเกิด ความแก่ และความตาย

ความไม่เที่ยงของสังขตธรรม คือ ธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง จะยังไม่ปรากฏโดยความรู้เห็นความเกิดขึ้นและตั้งอยู่เท่านั้น เพราะผู้ปฏิบัติอาจอนุมานได้ว่า เมื่อมีความเกิดขึ้นและความตั้งอยู่แล้ว ก็ต้องมี ความดับไป เมื่อผู้ปฏิบัติได้รู้เห็นความดับไปแล้ว จึงจะเข้าใจความไม่เที่ยงได้อย่างชัดเจน เพราะเหตุนี้ ความไม่เที่ยงจึงปรากฏชัดในขณะที่กำลังดับไป จะเห็นได้ต่อเมื่อผู้ปฏิบัติมีอินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา มีกำลังมากขึ้น วิปัสสนาญาณจึงมีกำลังมากพอที่จะทำให้เกิดประจักษ์ชัดความดับไปอย่างชัดเจนได้

๒) อสังขตธรรม เป็นธรรมหรือสภาวะตามธรรมชาติ ที่ไม่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง และไม่ เป็นไปตามเงื่อนไขปัจจัย (นิพพาน) ฉะนั้น สิ่งทั้งปวงในธรรมชาติดังกล่าว ได้แสดงลักษณะอันเป็น เครื่องหมายให้ได้กำหนดรู้ว่า สิ่งใดเป็นอย่างนั้น

อสังขตลักษณะ คือ เครื่องหมายที่ทำให้กำหนดรู้ หรือเครื่องกำหนดหมายให้รู้ว่าเป็นอสังขต ะว่าไม่ใช่สภาวะที่ปัจจัยทั้งหลายมารวมกันทำขึ้นแต่ขึ้น ของอสังขตธรรม ก็มี ๓ อย่าง คือ

๑. ไม่ปรากฏมีการเกิด (น อุปปาโท ปญญาติ)
๒. ไม่ปรากฏมีการเสื่อม (น วโย ปญญาติ)
๓. เมื่อตั้งอยู่ ก็ไม่มีภาวะอย่างอื่นปรากฏ (น จิตตส อณฺณตตฺตํ ปญญาติ)^{๑๔๘}

อสังขตธรรม ไม่มีปัจจัย หรือสภาวะที่ไม่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง ไม่เป็นไปตามเงื่อนไขของปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิสังขาร ซึ่งแปลว่า สภาวะปลอดสังขาร หรือสภาวะที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง หมายถึง นิพพาน

^{๑๔๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนาญาณ เล่ม ๒**, พระพรหมโมลี , หน้า ๕๑๔.

^{๑๔๘} ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๖๗/๖๖๓. ธรรมที่ปัจจัยมิได้ปรุงแต่ง ธรรมที่ไม่ได้เกิดจากปัจจัย ได้แก่พระนิพพาน (อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๔๘/๒๐๙, ขุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๕๐๓/๓๓๘.

อสังขตธรรมหรือวิสังขาร คือนิพพาน พ้นจากภาวะไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ ส่วนธรรมอื่น นอกจากนั้นคือสังขารหรือสังขตธรรมทั้งหมด ทั้งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา^{๑๔๙} พระพุทธเจ้าทรง ยืนยันว่า ตัวบุคคลอันประกอบขึ้นด้วยขันธ ๕ นั้น ไม่ใช่ตัวตน ไม่มีตัวตน ไม่เป็นนิรันดร มีเกิดมีดับ เป็น ความทุกข์จากภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นแล้วเสื่อมสลายลง มีความกดดันและขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยในการปรุงแต่งนั้นเปลี่ยนแปลงไปอันเนื่องมาจากเหตุ ว่างจากเจ้าของและผู้ถือครอง ไม่มี ผู้กระทำ ไม่มีผู้รู้สึก ไม่มีผู้ควบคุมบังคับบัญชา และไม่มีตัวตนมีพระสูตรแสดงไว้ว่า ธาตุนั้นคือธรรมฐิติ (ความตั้งอยู่ของธรรม) ธรรมนิยาม (ความกำหนดแห่งธรรม) ตั้งอยู่ มีอยู่ พระตถาคตพุทธเจ้าทั้งหลายจะ ทรงอุบัติขึ้นหรือไม่ทรงอุบัติขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือธรรมฐิติ ธรรมนิยามก็มีอยู่ดำรงอยู่ แต่ว่าเมื่อพระตถาคต พุทธเจ้าทั้งหลายทรงอุบัติขึ้น คือว่าได้ตรัสรู้พระธรรมก็จำแนกแจกแสดงเปิดเผย กระทำให้ตื่นซึ่งธาตุนั้น คือ ธรรมฐิติ ธรรมนิยามนั้น ในพระสูตรนี้ได้แสดงชี้ไว้ว่า ธาตุนั้นคือธรรมฐิติ ธรรมนิยามที่ตั้งอยู่ ดำรงอยู่ว่า อย่างไร ได้แก่อะไร ก็ได้แก่ สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา มิใช่ ตัวตน

นิพพานเป็นปรมาตมธรรมที่มีอยู่จริง เป็นวิสังขาร คือ ปราศจากสังขาร นิพพานเป็นอสังขต ธรรม คือ ธรรมอันปัจจัยอะไรปรุงแต่งไม่ได้ อสังขตธรรม ๓ คือ ไม่เกิด ไม่เปลี่ยนแปลงผันเป็นอย่างอื่น ไม่แตกสลายดับไป

นิพพานเป็นธรรมธาตุมีอยู่ เป็นอายตนะและอารมณ์ของพระอริยเจ้าทั้งหลาย ธรรมชาตินั้น เป็นที่สิ้นสุด เป็นที่ดับทุกข์

นิพพานเป็นธรรมอันลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก เป็นของระงับอันประณีต ไม่เป็นที่เที่ยว ไปแห่งวิตก เป็นของละเอียด เป็นธรรมอันบัณฑิตพึงรู้แจ้ง

นิพพานธาตุเป็นธาตุอันสงบระงับอย่างยิ่ง เพราะปราศจากความทุกข์ที่เกิดจากตัณหา และ รากะ คือ ธรรมชาติที่เป็นที่สงบระงับแห่งสังขารทั้งปวง ธรรมชาติที่สละคืนอุปธิทั้งหลาย เป็นที่สิ้นไป แห่งตัณหา ปราศจากความกำหนัด เป็นที่ดับสนิท

นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง สุขที่เกิดจากความสิ้นทุกข์ไม่ใช่สุขแบบโลกิยะทั่วๆ ไปเมื่อว่าโดยผล แล้วนิพพานคือความสิ้นทุกข์โดยประการทั้งปวงมีผลอย่างเดียว คือ สันติสุขหรือบรมสุข

นิพพานมีลักษณะเป็นอนัตตา เพราะไม่มีตัวตนในการรับรู้ เพราะถ้านิพพานยังมีตัวตนก็ยังไม่ ชื่อว่าหลุดพ้นเพราะยังติดอยู่ที่ตัวตน เหมือนอย่างว่าไฟดับ ต้องไม่มีตัวตนของไฟ ถ้ายังมีตัวตนของไฟอยู่ เราก็ก็นเห็นได้ และไม่เรียกว่าไฟดับ

นิพพานคือธรรมที่พ้นไปจากเหตุและผล อริยสัจเป็นธรรมที่ประกอบไปด้วยเหตุและผล ส่วน พระนิพพาน คือ ธรรมที่พ้นไปจากเหตุผล เปรียบเทียบเช่น การเดินทางไปยังสถานที่แห่งหนึ่ง การ เดินทางคือเหตุ การถึงคือผล แต่สถานที่ถึงนั้นไม่ใช่เหตุไม่ใช่ผล

ในคัมภีร์มิลินทปัญหา พระนาคเสนทูลแก้ปัญหาของพระยามิลินท์ที่ทรงถามว่า ถ้านิพพานไม่มี ที่ตั้งอาศัย นิพพานก็ย่อมไม่มี โดยกราบทูลว่า " โอกาสอันเป็นที่ตั้งของนิพพานหาไม่มี แต่นิพพานนั้นมีอยู่ พระโยคาวจรผู้ปฏิบัติชอบ ย่อมทำให้แจ้งนิพพาน ด้วยการพิจารณาโดยอุบายอันแนบคาย มหาบพิตร เหมือนดั่งว่าชื่อว่าเป็นไฟย่อมมีอยู่ แต่โอกาสอันเป็นที่ตั้งของไฟนั้นหาไม่มี เมื่อบุคคลเอาไม้สองอันมาขัดสีกันก็ ย่อมได้ไฟขึ้นมาฉับใด มหาบพิตร นิพพานก็มีอยู่ฉับนั้นนั่นแล โอกาสอันเป็นที่ตั้งของนิพพานนั้นไม่มี (แต่)

^{๑๔๙} วิ.ป. (ไทย) ๘/๘๒๖/๒๒๔.

พระโยคาวจรผู้ปฏิบัติชอบ ย่อมทำนิพพานให้แจ้งด้วยการพิจารณาโดยอุบายอันแยบคาย..."^{๑๕๐}

พระพุทธเจ้าไม่เคยทรงอธิบายว่า พระอรหันต์ผู้บรรลุนิพพานเมื่อดับขันธแล้วจะอยู่ในสภาพเช่นใด การอธิบายทำได้ในลักษณะเพียงว่า นิพพานคือการดับทุกข์ สิ้นต้นเหตุ เหมือนไฟที่ดับจนสิ้นเชื้อไม่สามารถที่จะลุกขึ้นมาได้อีก สำหรับพระอรหันต์ที่ปรินิพพานแล้วนั้น พระพุทธองค์ไม่ทรงตรัสยืนยันถึงความมีอยู่หรือความดับสูญ พระองค์ตรัสแต่เพียงว่า เมื่อพระองค์ปรินิพพานแล้ว ทั้งเทวดาและมนุษย์จะไม่สามารถเห็นพระองค์อีกต่อไป "ดูกร ภิกษุทั้งหลาย กายของตถาคต มีต้นเหตุอันนำไปสู่ภพชาติแล้ว ยังดำรงอยู่ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายจักเห็นตถาคตชั่วเวลาที่กายของตถาคตยังดำรงอยู่ เมื่อกายแตกสิ้นชีพแล้ว เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายจักไม่เห็นตถาคต"^{๑๕๑}

ในคำสอนพระพุทธศาสนา ไม่มีอัตตาใดเข้าสู่นิพพาน และไม่มีอัตตาดับสูญในภาวะแห่งนิพพาน แม้ในโลกแห่งปรากฏการณ์ เบื้องหลังเบญจขันธ์อันไม่เที่ยงนั้น ก็มีอัตตาซึ่งเป็นผู้รับรู้หรือเป็นพื้นฐานแห่งตัวตนที่เที่ยงแท้อยู่ ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกอยู่ในรูปของกระบวนการ การที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ทั้งรูปธรรม นามธรรม กระบวนการแห่งนามรูปที่สมมติว่าเป็น ตัวตน สัตว์ บุคคล เราเขา นี้ เมื่อวิวัฒนาการไปจนกระทั่งถึงที่สุด ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปก็เป็นอันยุติลง สภาพความสิ้นสุดกระบวนการแห่งนามรูปที่ไม่เที่ยงแปรปรวนอยู่ทุกขณะนี้ เรียกว่านิพพาน เมื่อรูปและนามดับ นิพพานจึงไม่ใช่ทั้งจิตและสสารซึ่งต้องอาศัยเหตุปัจจัยในการดำรงอยู่ พระนิพพานตั้งอยู่โดยไม่ต้องอาศัยเหตุปัจจัย จึงเรียกว่า อสังขตธรรมในพระไตรปิฎกมักเปรียบนิพพานว่าเหมือนกับไฟที่ดับแล้ว ไม่สามารถบอกได้ว่าไฟที่ดับไปนั้นหายไปไหนหรืออยู่ในสภาพใด

นิพพานเป็นธรรมที่พ้นไปจากโลก การอธิบายนิพพานโดยอาศัยพื้นฐานในทางโลกตลอดจนภาษาทางตรรกวิทยาจึงไม่อาจกระทำได้ การจำกัดความจริงมักใช้การปฏิเสธทุกสิ่งทุกอย่าง เช่น ไม่ใช่ทั้งสิ่งนั้นและสิ่งนี้ ไม่มีการอุบัติ ไม่มีการจติ ไม่มีองค์ประกอบ ไม่มีการสร้างสรรค์ ไม่มีการแตกทำลาย ไม่ใช่ดิน น้ำ ไฟ ลม เป็นต้น ดังปรากฏในพาหิยสูตร ความว่า "ดิน น้ำ ไฟ และลม ย่อมไม่หยั่งลงในนิพพานธาตุใด ในนิพพานธาตุนั้น ดาวทั้งหลายย่อมไม่สว่าง พระอาทิตย์ย่อมไม่ปรากฏ พระจันทร์ย่อมไม่สว่าง ความมืดย่อมไม่มี ก็เมื่อใดพราหมณ์ชื่อว่า เป็นมุณีเพราะรู้ (สัจจะ ๔) รู้แล้วด้วยตนเอง เมื่อนั้นพราหมณ์ย่อมหลุดพ้นแล้วจากรูปและอรูปรูป จากความสุขและความทุกข์..."^{๑๕๒}

ภาวะของนิพพานเป็นสิ่งที่ยากในการอธิบายว่า คือสิ่งหนึ่งสิ่งใดในโลกนี้หรือในโลกไหนๆ เพราะนิพพานเป็นภาวะที่อยู่นอกเหนือจากประสาทสัมผัสเป็นธรรมอันลึกซึ้ง เป็นโลกุตระธรรมที่ไม่มีปรากฏอยู่ในโลกียวิสัย คือพ้นจากวิสัยของโลกแห่งปุถุชนที่เต็มไปด้วยกิเลสต้นเหตุครอบงำอยู่จะพึงรู้ได้ ฉะนั้นนิพพานจึงเป็นสภาวะธรรมที่บุคคลจะคิดคาดคะเน หรืออนุมานเอาไม่ได้ทั้งสิ้น นอกจากจะแสดงไปตามที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้เท่านั้น

^{๑๕๐} มลทินทพฺพทา.กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,๒๕๔๐, มลทินท. หน้า ๓๓๖.

^{๑๕๑} ที.สี.(ไทย) ๑๔/๙๐

^{๑๕๒} ขุ.ขุ.อ.(บาลี) ๒๕/๕๐

๔.๓ จิตปรมัตถ์

๔.๓.๑ ความหมายตามศัพท์นัย

จิต มาจากคำบาลีว่า จิตฺตํ ศัพท์เดิมเป็น จินฺต (จินฺตาย) + ต (จินฺต ชาติ ต ปัจจย,ลบ น)

วิเคราะห์ศัพท์ว่า จินฺตเตตฺติ จิตฺตํ สภาพทํคิตฺติ ชื่อว่าจิตตะ^{๑๕๓}

อารมณฺ จินฺตเตตฺติ วิชานาตีติ จิตฺตํ ธรรมชาตํที่รู้อารมณฺ (จินฺต+ต,ลบ นต,ช้อน ต)

ชวนวิถิวเสน อตฺตโน สนฺตานิ จินฺตเตตฺติ จิตฺตํ ธรรมชาตํที่สละสมการสืบทอดของตนไว้ด้วยอำนาจชวนวิถึ (จิ ชาติในความหมายว่าสละสม ต ปัจจย,ช้อน ต)

จิตฺตํ กโรตีติ จิตฺตํ ธรรมชาตํที่ทำให้จิตร (จิตต+ณ)^{๑๕๔}

อารมณฺ จินฺตเตตฺติ จิตฺตํ ธรรมชาตํใด ย่อมรู้อารมณฺ คือได้รับอารมณฺอยู่เสมอ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า จิต^{๑๕๕}

จินฺตเตตฺติ สมฺปยุตฺตธมฺมา เอเตนาคิ จิตฺตํ สมฺปยุตฺตธรรมคือเจตสิกทั้งหลาย ย่อมรู้อารมณฺโดยอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาตํที่เป็นเหตุแห่งการรู้อารมณฺของเจตสิกเหล่านั้น ชื่อว่า จิต

จิตฺตี กโรตีติ จิตฺตํ ธรรมชาตํใดทำความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลายให้จิตร ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า จิต สิ่งที่ไม่มีชีวิตทั้งหมดที่จิตรพิสดารนั้นก็เพราะอำนาจแห่งจิต จิตเป็นผู้ทำให้จิตรพิสดารขึ้น^{๑๕๖}

๔.๓.๒ ความหมายตามอรรถนัย

จิต หมายถึง สภาพที่รู้อารมณฺ เป็นสภาวะธรรมประเภทแรกของปรมัตถสัจจะ เป็นสิ่งที่ถูกปัจจยปรุงแต่ง และเป็นไปตามอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจย จิตในแง่ปรมัตถสัจจะคือจิตที่เป็นสามัญญลักษณะ ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และจิตที่เป็นสภาวะลักษณะ ได้แก่ การรู้แจ้งอารมณฺ การเป็นใหญ่ในการรู้อารมณฺ มีการสืบเนื่อง การเกิดดับเป็นอาการปรากฏ มีนามธรรมและรูปธรรมเป็นปทัฏฐาน จิตมีสภาวะเป็นไตรลักษณ์ มีการเกิดขึ้นสืบเนื่องกันไปโดยรวดเร็ว และสามารถเกิดดับได้อย่างต่อเนื่อง

จิตเป็นธรรมชาตํที่เกี่ยวข้องกับอารมณฺ ซึ่งเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวของจิต โดยอาศัยอายตนะภายนอกทั้ง ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณฺ ขณะใดที่จิตเกิดขึ้นได้ยินเสียง เสียงก็เป็นอารมณฺของจิตในขณะนั้น ขณะใดที่จิตเกิดขึ้นรู้กลิ่น กลิ่นก็เป็นอารมณฺของจิตในขณะนั้น ขณะใดที่จิตเกิดขึ้นรู้รส รสก็เป็นอารมณฺของจิตในขณะนั้น ขณะใดที่จิตเกิดขึ้นรู้เย็นร้อนอ่อนแข็งตึงไหว เย็นร้อนอ่อนแข็งก็เป็นอารมณฺของจิตในขณะนั้น แสดงว่าจิตเกิดขึ้นขณะใดจะต้องรู้อารมณฺในขณะนั้น ดังนั้นจิตจึงเป็นสภาวะธรรมที่เป็นสภาพรู้ ชาติรู้ มีหน้าที่รู้อารมณฺ เสวยอารมณฺ กำหนดหมายอารมณฺ และคิดปรุงแต่งอารมณฺ จิตจึงเป็นใหญ่เป็นประธานในการรู้อารมณฺที่กำลังปรากฏ

จิตเป็นสภาวะธรรมชนิดหนึ่งเกิดดับอย่างรวดเร็ว สืบเนื่องกันไปตลอดเวลา จิตมีเพียง ๑ ดวง คือเกิดขึ้นที่ละดวงและกดับไปที่ละดวง ดวงที่ดับไปก่อนจะเป็นปัจจยให้ดวงต่อไป เกิดต่อกันไปเรื่อยๆ อย่าง

^{๑๕๓} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๒๔๗.

^{๑๕๔} อ่างแล้ว.

^{๑๕๕} ดูรายละเอียด ขุ.ป.อ.(บาลี)๑/๖๒/๑๐๘,อภิ.สง.อ.(บาลี)๑๒๗/๑๑๐.

^{๑๕๖} ดูรายละเอียด ขุ.อป.อ.(บาลี)๒/๔๘๗/๑๖๑.

นี้ไม่ขาดสาย จิตมีเพียง ๑ แต่ถ้าพิจารณาตามกิจและหน้าที่ของจิตแล้ว จิตสามารถจำแนกได้อีกมากมาย

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายของจิตว่า “จิต หรือ จิตต์ หมายถึง ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ หรือสภาพที่นึกคิด หรือความคิด หรือใจ”^{๑๕๗}

พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทได้ให้ทรรศนะในเรื่องจิตเอาไว้ว่า จิตมีลักษณะอยู่อย่างเดียว คือ มีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ (อารมณ์วิชานนลักษณะ) ดังที่กล่าวไว้ใน อภิธัมมัตถสังคหบาลีว่า “ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่า คิด อธิบายว่า รู้อารมณ์ เหมือนอย่างที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า จิตมีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ จริจอยู่แม้เมื่อมีนิสัยปัจจัยและสมนันตรปัจจัย เป็นต้น จิตก็เกิดขึ้นไม่เว้นจากอารมณ์ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวความที่จิตนั้นมีรู้อารมณ์เป็นลักษณะ”^{๑๕๘}

คำว่า “อารมณ์” ในที่นี้ หมายถึง “เครื่องยึดเหนี่ยวของจิต, สิ่งที่ยึดเหนี่ยว, สิ่งที่ถูกรับรู้” ได้แก่อายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์

จิตรู้อารมณ์ในลักษณะของการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การได้ลิ้มรส การได้สัมผัส และการรับรู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ คือรู้อารมณ์ตามอายตนะภายนอก ๖ นั้นอยู่ตลอดเวลา จิตเป็นสภาวะธรรมที่เป็นสภาพรู้ ชาติรู้ ที่กำลังรู้อารมณ์หนึ่งสิ่งใดที่กำลังปรากฏ มีหน้าที่รู้อารมณ์ เสวยอารมณ์ กำหนดหมายอารมณ์ และคิดปรุงแต่งอารมณ์ จิตเป็นใหญ่เป็นประธานในการรู้อารมณ์ที่กำลังปรากฏ ซึ่งไม่เพียงแต่รู้อารมณ์ที่มองเห็น สิ่งที่ได้ยิน สิ่งที่ได้กลิ่น สิ่งที่ได้ลิ้มรส และสิ่งที่มากระทบสัมผัสเท่านั้น แต่จิตยังคิดนึกได้วิจิตรต่าง ๆ มากมาย ดังนั้น โลกของแต่ละคนจึงเป็นไปตามอำนาจจิต

มีคำศัพท์ในทางพระพุทธศาสนาหลายคำที่ท่านใช้เรียกแทน คำว่า “จิต” คือใช้ในความหมายของคำว่าจิตอยู่หลายคำ เช่น “จิต ได้แก่ จิต ใจ มานัส หทัย ปันชระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุอันเกิดแต่วิญญาณขันธ์นั้น”^{๑๕๙}

คำว่า คิดถึงทิวทัศน์ทั้งหลายด้วยใจ ความว่า ใจ คือ จิต ใจ มานัส หทัย ปันชระ มนะ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุที่เกิดแต่ผัสสะเป็นต้นนั้น ท่านคิดนึกถึงทิวทัศน์ทั้งหลายด้วยจิตว่า โลกเที่ยงบ้าง โลกไม่เที่ยงบ้าง ฯลฯ สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเป็นอีกก็หาไม่ได้ ย่อมไม่เป็นอย่างอื่นก็หาไม่ได้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า คิดถึงทิวทัศน์ทั้งหลายด้วยใจ”^{๑๖๐}

จิต เป็นความรู้สึกนึกคิดที่มีอยู่กับตัวบุคคลทั้งหลายอยู่ทุกขณะ คือ ติดต่อกันไม่ขาดสาย มีชีวิตเชื่อมโยงไว้ให้เป็นอยู่ได้ เป็นสิ่งที่ควรรู้ควรศึกษาให้เข้าใจเป็นอย่างมาก จิตว่าโดยสภาพแล้ว มีลักษณะรู้อารมณ์อย่างเดียวกับท่านั้น มีชื่อเรียกได้หลายอย่างหลายนัย สุดแล้วแต่ผู้เรียกจะหมายเอา ถ้าหมายเอาความคิด ก็เรียกว่า “จิต” ถ้าหมายเอาการนึกที่ใจ ก็เรียกว่า “มโน” ถ้าหมายเอาความพอใจ ก็เรียกว่า “มานัส” ถ้าหมายเอาหัวใจ ก็เรียกว่า “หทัย” ถ้าหมายเอาความรู้สึกในใจที่สืบต่อกันไป ก็เรียกว่า “มนายตนะ” ถ้าหมายเอาความรู้สึกเป็นใหญ่ในอารมณ์ต่าง ๆ ก็เรียกว่า “วิญญาณ” ถ้าหมายเอากองแห่งความรู้แจ้ง ก็เรียกว่า “วิญญาณขันธ์” ถ้าหมายเอาใจที่ทรงความรู้แจ้งชัดไว้ได้ ก็เรียกว่า “มโนวิญญาณธาตุ” ถ้าหมายเอาความรู้สึกที่สอดใส่สะอาดของใจ ก็เรียกว่า “ปันชระ”

^{๑๕๗} .พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๓.

^{๑๕๘} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, อ่างแล้วเชิงอรรถที่ ๖ , หน้า ๒๑.

^{๑๕๙} พุ. ม. ๒๙ / ๘๐๗ / ๕๐๑.

^{๑๖๐} พุ. ม. ๒๙ / ๓๑๙ / ๒๑๔.

สภาวะของจิต มีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ มีการเกิดขึ้นก่อนและเป็นประธานในธรรมทั้งปวง คือ เมื่อจิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็เป็นปัจจัยทำให้จิตอีกดวงหนึ่งเกิดขึ้นติดต่อกันอย่างไม่ขาดสาย จิตเป็นเหตุให้เจตสิกธรรมทั้งหลายรู้อารมณ์ได้เหมือนตนเอง และทำให้สิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตวิจิตรพิสดารไปต่าง ๆ มากมาย ดังข้อความในอริยมรรคสังคหฎีกาที่อธิบายไว้ว่า “ธรรมชาติที่ชื่อว่า จิต เพราะทำให้วิจิตร หรือเพราะภาวะแห่งตนเป็น ธรรมชาติวิจิตร หรือเพราะอันกรรมและกิเลสสั่งสมไว้ อนึ่ง หรือเพราะรักษาไว้ซึ่งอัตตภาพอันวิจิตร หรือเพราะสั่งสมซึ่งสันดานของตน หรือเพราะมีอารมณ์อันวิจิตร ฯ”^{๑๖๑}

ดังนั้น จิตเป็นสภาวะธรรมประเภทหนึ่ง มีสภาวะรู้อารมณ์อย่างเดียว จิตเป็นนามธรรม ไม่มีรูปร่างตัวตน เพียงแต่แสดงความรู้สึกลอยอยู่ภายใน แต่มีอำนาจพิเศษวิจิตรพิสดารและนำมาห้ศรัทธาหลายประการด้วยกัน เช่น

๑. กระทำให้วิจิตรต่างๆ หมายความว่า สรรพวัตถุต่างๆ ที่เกิดขึ้น เป็นประดิษฐกรรมอันวิจิตรตระการตา มีลวดลายต่างๆ เครื่องยนต์กลไกต่างๆ ล้วนแต่เป็นศิลปวิทยา ที่เกิดด้วยจิตของนายช่างทั้งสิ้น

๒. วิจิตรด้วยตนเอง หมายความว่า จิตทำจิตเอง ให้เป็นต่างๆ เป็นกุศลบ้าง เพราะปราศจากความโลภ ความโกรธ ความหลง เป็นอกุศลบ้าง เพราะประกอบไปด้วยความโลภ ความโกรธ ความหลง เป็นผลของกุศล ผลของอกุศล ที่เรียกว่าวิบากบ้าง เป็นจิตของ พระอรหันต์ เรียกว่ากิริยาจิตบ้าง ยิ่งไปกว่านั้นยังแบ่งบุคคลให้ต่างด้วยเพศ ต่างด้วยสัญญา และต่างด้วยคติ เป็นต้นอีกด้วย

๓. สั่งสมกรรมและกิเลส หมายความว่า กรรม คือ การงานทั้งปวงอันเกิดขึ้นด้วยเจตนาและกิเลสทั้งปวงที่เป็นเครื่องเศร้าหมองสั่งสมไว้ที่จิตนี้เอง หาได้สั่งสมไว้ที่อื่นไม่ เรียกว่าสันดานหรือสัญญาตัญญาณ

๔. รักษาไว้ซึ่งวิบากที่กรรมและกิเลสสั่งสมไว้ หมายความว่า จิตนี้ย่อมรักษาผลของการกระทำและกิเลสซึ่งได้สั่งสมอำนาจนั้นไว้มิให้สูญหายไป เกิดขึ้นกับจิตที่เป็นวิบาก รับผลกรรมนั้นๆ เมื่อมีโอกาส

๕. สั่งสมสันดานตนเอง หมายความว่า จิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นแล้วดับลง เป็นปัจจัยให้จิตอีกดวงหนึ่งเกิดขึ้นติดต่อกันไปไม่ขาดสายเป็นสันตติสืบเนื่องกันไป ลงสู่ภวังค์แล้วเกิดขึ้นใหม่อีกเสมอเป็นนิตย์

๖. มีการวิจิตรด้วยอารมณ์ต่างๆ หมายความว่า จิตนี้ย่อมรู้อารมณ์ต่างๆ จิตทางตา รู้รูปารมณ์ คือ สี จิตทางหู รู้สัทธารมณ์ คือเสียง จิตทางจมูก รู้คันธารมณ์ คือกลิ่น จิตทางลิ้น รู้รสารมณ์ คือรส จิตทางกาย รู้โผฏฐัพพารมณ์ คือเย็น ร้อน อ่อน แข็ง จิตทางมโน รู้ธรรมารมณ์ คือเรื่องราวต่างๆ มีปสาทรูป ๕ สุขุมรูป ๑๖ จิต เจตสิก นิพพาน บัญญัติ เป็นต้น^{๑๖๒}

เรื่องจิตเป็นเรื่องที่สำคัญมากในคำสอนทางพระพุทธศาสนา เพราะมนุษย์จะทำความดีหรือความชั่วทางกาย วาจาได้ ก็ด้วยอาศัยจิตนี้เองเป็นตัวสั่งการ ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงความมหัศจรรย์และความสำคัญของจิตไว้มากมาย เช่น พระพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ใน คัททูลสูตรที่แสดงถึงความเศร้าหมองและความผ่องแผ้วแห่งจิตว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายย่อมเศร้าหมองเพราะจิตเศร้าหมอง สัตว์ทั้งหลายย่อมบริสุทธิ์ เพราะจิตผ่องแผ้ว ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภาพนิทรศการนั้น เธอทั้งหลายเห็นแล้วหรือ? ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า เห็นแล้วพระเจ้าข้า พ. ภาพนิทรศการเมื่อนั้นแล ช่างเขียนคิดแล้วด้วยจิตนั้นแหละ จิตนั้นแหละ วิจิตรกว่าภาพนิทรศการเมื่อนั้น เพราะเหตุนี้ เธอทั้งหลาย พึงพิจารณาจิตของตนเนื่อง ๆ ว่า จิตนี้ เศร้าหมองด้วยราคะ โทสะ โมหะ สิ้นกาลนาน สัตว์ทั้งหลายย่อมเศร้าหมอง เพราะจิตเศร้าหมอง สัตว์

^{๑๖๑} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, อ้างแล้วเชิงอรรถที่ ๑๑, หน้า ๒๒.

^{๑๖๒} พระอาจารย์ประเดิม (โกมลโกลิกขุ), อธิบายพระปรมัตถธรรม, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์บริษัทคณะช่าง จำกัด, ๒๔๙๙), หน้า ๑๒ - ๑๓.

ทั้งหลายย่อมบริสุทธิ์ เพราะจิตผ่องแผ้ว ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่พิจารณาเห็นหมูสัตว์อื่นแม้เพียงหมูหนึ่ง ซึ่งวิจิตรเหมือนอย่างสัตว์ดิรัจฉานทั้งหลายนี้เลย ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์ดิรัจฉานแม้เหล่านั้นแล คนคิดด้วยจิตนั้นแหละ จิตนั้นแหละวิจิตรกว่าสัตว์ดิรัจฉานเหล่านั้น”^{๑๖๓}

และครั้งหนึ่ง เทวดาพุลถามพระพุทธเจ้าว่า

“เกณสสุ นียติ โลโก เกณสสุ ปริกิสสติ
 กิสสสส เอกธมมสส สพเพว วสมนวุคฺติ ฯ
 จิตฺเตน นียติ โลโก จิตฺเตน ปริกิสสติ
 จิตฺตสส เอกธมมสส สพเพว วสมนวุคฺติ ฯ”^{๑๖๔}

“โลกอันอะไรย่อมนำไป อันอะไรหนอย่อมเสือกใส่ไปโลกทั้งหมด
 เป็นไปตามอำนาจของธรรมอันหนึ่งคืออะไร ฯ”

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “โลกอันจิตย่อมนำไป อันจิตย่อมเสือกใส่ไป โลกทั้งหมดเป็นไปตามอำนาจของธรรมอันหนึ่งคือจิต ฯ”

“ปภสฺสรมฺหิ ภิกฺขเว จิตฺตํ ตณฺจ โข อาคนฺตุเกหิ อุกฺกิลเสหิ อุกฺกิลิฏฺฐนฺติ.
 ปภสฺสรมฺหิ ภิกฺขเว จิตฺตํ ตณฺจ โข อาคนฺตุเกหิ อุกฺกิลเสหิ วิปฺปมุตฺตนฺติ.”^{๑๖๕}
 ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผู้ผ่อง แต่จิตนั้นแล เศร้าหมองด้วยอุปกิเลสที่จรมมา.
 ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผู้ผ่อง และจิตนั้นแล พันวิเศษแล้วจากอุปกิเลสที่จรมมา.

ความเกิดดับของจิตเป็นไปอย่างรวดเร็วมาก ยากที่จะหาอะไรมาเปรียบเทียบได้ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “นาหิ ภิกขเว อณฺเฏ อภิสมนุสฺสสํ ยํ เอวํ ลหุปริวตฺตํ ยถฺยหิ ภิกขเว จิตฺตํ ยาวณฺจิทํ ภิกขเว อูปมาปิ น สุกรายาว ลหุปริวตฺตํ จิตฺตนฺติ.”^{๑๖๖}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่แลเห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่ง ที่เปลี่ยนแปลงได้เร็วเหมือนจิต ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตเปลี่ยนแปลงได้เร็วเท่าใดนั้น แม้จะอุปมาก็กระทำได้ มีใช่ง่าย”

จิตเป็นสภาวะธรรมที่มีความสำคัญเป็นอย่างมาก มนุษย์จะบริสุทธิ์ก็ต้องชำระจิตนี้เองให้บริสุทธิ์หรือมนุษย์จะเศร้าหมองก็เพราะปล่อยให้อุปกิเลสเกิดขึ้นภายในจิต จิตเป็นธรรมชาติวิจิตร เกิดดับสืบต่อกันไปอย่างรวดเร็ว ยากที่ผู้ไม่ได้ฝึกจิตตามหลักทางพระพุทธศาสนาจะกำหนดรู้สภาวะธรรมที่เรียกว่าจิตนี้ได้

๔.๓.๓ กระบวนการทำงานของจิต

จิตเป็นสภาวะธรรมที่ตกอยู่ภายใต้กฎแห่งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วก็ดับไปในที่สุดเป็นไปตามอำนาจแห่งเหตุปัจจัย จิตเกิดดับอยู่ตลอดเวลาเป็นไปอย่างต่อเนื่องกัน จิตดวงเก่าดับไปจิตดวงใหม่ก็เกิดขึ้นรับช่วงต่อจากจิตดวงเก่าเช่นนี้เรื่อยไป ท่านเรียกจิตที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปในแต่ละครั้งว่า “ขณะจิตหนึ่ง” คืออายุของจิตที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปขณะจิตหนึ่งนั่นเอง ท่านแบ่งช่วงของขณะจิตออกเป็น ๓ ขณะ^{๑๖๗} คือ

^{๑๖๓} ส. ข. ๑๗ / ๒๕๙ / ๑๘๔.

^{๑๖๔} ส. ส. ๑๕ / ๑๘๐ / ๕๔.

^{๑๖๕} อ. เอก. ๒๐ / ๕๐ - ๕๑ / ๑๑.

^{๑๖๖} อ. เอก. ๒๐ / ๔๙ / ๑๑.

^{๑๖๗} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ , อ่างแล้วเชิงอรุณที่ ๑๕ , หน้า ๑๖๓.

๑. ในขณะที่จิตเริ่มเกิดขึ้น เรียกว่า “อุปาทาขณะ”
๒. ในขณะที่จิตตั้งอยู่ยังไม่ดับไป เรียกว่า “ฐิติขณะ”
๓. ในขณะที่จิตกำลังดับไป เรียกว่า “ภังคขณะ”

จิตทุกดวงที่เกิดขึ้นจะต้องประกอบไปด้วย ๓ ขณะใหญ่นี้เสมอ จิตดวงเก่าก่อนจะดับก็ทำหน้าที่เป็นเหตุปัจจัยให้จิตดวงใหม่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย

จิตที่ประกอบไปด้วย ๓ ขณะนี้ เมื่อเกิดขึ้นรับรู้อารมณ์ทางอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ โดยผ่านอายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ในขณะที่รับรู้อารมณ์โดยปกติท่านเรียกจิตในขณะนั้นว่า “วิถิจิต” ถ้าจิตอยู่ในสภาพที่ไม่รับรู้อารมณ์ ท่านเรียกว่า “ภวังคจิต” เช่นจิตในขณะที่หลับสนิท จิตไม่รับรู้อารมณ์ แต่จิตจะเกิดดับอยู่ในภวังคจิตนั้นตลอดเวลา จิตที่เกิดขึ้นรับรู้อารมณ์อย่างชัดเจน จิตจะเกิดดับอยู่ในวิถิจิต ๑๔ ขณะ แล้วจะตกลงสู่ภวังคจิตอีก ๓ ขณะ หลังจากนั้นจิตก็จะเกิดขึ้นรับรู้อารมณ์ทางวิถิจิตอีก ๑๔ ขณะสลับกันอยู่เช่นนี้ตลอดเวลา ดังนั้น ในขณะที่จิตหนึ่งทีประกอบไปด้วย อุปาทาขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะนั้นจิตจะเกิดดับในขณะที่จิตหนึ่งอยู่ ๑๗ ขณะ แต่ถ้าจิตเกิดขึ้นรับรู้บางขณะเป็นไปอย่างไม่ชัดเจน จิตที่เกิดดับในขณะที่นั้นอาจเกิดขึ้นรับรู้อารมณ์น้อยกว่า ๑๗ ขณะ อาจจะมีเหลือเพียง ๑๖ ขณะ ๑๕ ขณะ ๑๔ ขณะ หรือ ๑๓ ขณะ หรืออาจน้อยไปกว่านั้นก็ได้ ขึ้นอยู่กับว่าจิตเกิดรับรู้อารมณ์ชัดเจนมากน้อยเพียงใด ในที่นี้จะกล่าวถึงแต่เฉพาะจิตที่เกิดขึ้นรับรู้อารมณ์อย่างชัดเจน ๑๗ ขณะ ที่เรียกว่า “อติมหันตารมณ์” เท่านั้น

จิตย่อยเกิดดับอยู่ ๑๗ ขณะ

จิตที่เกิดขึ้นรับรู้อารมณ์อย่างชัดเจนเรียกว่า “อติมหันตารมณ์” จิตจะเกิดดับสืบเนื่องกันไป ๑๗ ขณะ จิตแต่ละขณะมีหน้าที่เฉพาะของตน จิตดวงหนึ่งจะเกิดดับอยู่ ๑๗ ขณะ เช่น เมื่อจิตรับอารมณ์ทางตาคือรูปรูปร่างแล้วก็ดับไปแล้ว จิตดวงเก่านั้นจะเป็นเป็นปัจจัยให้จิตดวงใหม่เกิดขึ้นและรับรู้อารมณ์ทางหู เป็นต้นต่อไปเรื่อยๆ ในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะจิตที่เกิดขึ้นรับอติมหันตารมณ์ทางตาเสร็จแล้วก็เกิดรับอารมณ์ทางหูต่อไปพอเป็นตัวอย่างเท่านั้น กระบวนการทำงานของจิต ๑๗ ขณะนั้น^{๑๖๘} ดังนี้ คือ

จิตขณะที่ ๑ เรียกว่า “อดีตภวังคจิต” คือจิตที่เกิดขึ้นในขณะที่รูปเกิดขึ้นกระทบกับประสาทรูปและกระทบกับภวังคขณะนั้น ท่านจึงเรียกภวังคจิตที่รูปเกิดขึ้นกระทบนั้นว่า “อดีตภวังค”

จิตขณะที่ ๒ เรียกว่า “ภวังคจลนจิต” เมื่ออดีตภวังคจิตดับไปแล้วก็เป็นปัจจัยให้ภวังคจิตดวงต่อไปไหว ท่านเรียกภวังคจิตที่ไหวนี้ว่า “ภวังคจลนจิต”

จิตขณะที่ ๓ เรียกว่า “ภวังคุปัจเฉทจิต” เมื่อภวังคจลนจิตดับไปแล้ว ก็เป็นปัจจัยให้ภวังคจิตดวงต่อไปเกิดขึ้น คือภวังคจิตที่ทำหน้าที่ตัดอารมณ์เก่า ในที่นี้ก็ทำหน้าที่ตัด รูปารมณ์ออกไปอย่างเด็ดขาด ภวังคุปัจเฉทจิตเป็นจิตลำดับสุดท้ายของภวังคจิต

จิตขณะที่ ๔ เรียกว่า “ปัญจทวาราวชชนจิต” เมื่อภวังคุปัจเฉทจิตดับไปแล้ว วิถิจิตจึงเกิดขึ้นรับรู้อารมณ์ที่ปรากฏทางหู เรียกว่า “โสททวาราวชชนจิต” เป็นจิตดวงแรกของวิถิจิตที่เกิดขึ้นรับรู้อารมณ์ใหม่

จิตขณะที่ ๕ เรียกว่า “ปัญจวิญญาณจิต” เมื่อปัญจทวาราวชชนจิตเกิดขึ้นทำอวชชนกิจแล้วดับไป ก็เป็นปัจจัยให้ขณะจิตลำดับที่ ๕ เกิดขึ้น ในที่นี้ก็ปัจจัยให้โสทวิญญาณเกิดขึ้นทำสวนกิจคือได้ยิน

^{๑๖๘} ศูจินต์ บริหารวนเขตต์ , ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขปและภาคผนวก , (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จางเจริญการพิมพ์ , ๒๕๓๐) , หน้า ๑๓๐ - ๑๓๘.

คือเป็นวิธิจิตที่ทำหน้าที่รู้แจ้งอารมณ์ทางหู เมื่อรู้สึกว่าได้ยินแล้วก็ดับไป ๑ ขณะ

จิตขณะที่ ๖ เรียกว่า “**สัมปฏิจฉันนจิต**” เมื่อปัญญาทวาราวชชนจิต คือ “โสตทวาราวชชนจิต” ดับไปแล้ว ก็เป็นปัจจัยให้สัมปฏิจฉนจิตเกิดขึ้นทำหน้าที่รับอารมณ์นั้นต่อจาก โสตทวาราวชชนจิตเพื่อจะสืบทอดต่อไป

จิตขณะที่ ๗ เรียกว่า “**สันตிரณจิต**” เมื่อสัมปฏิจฉนจิตดับไปแล้ว ก็เป็นปัจจัยให้ สันตிரณจิตเกิดขึ้นทำหน้าที่ พิจารณาอารมณ์ที่ได้รับว่าดีหรือไม่ดีอย่างไร ๑ ขณะแล้วก็ดับไป

จิตขณะที่ ๘ เรียกว่า “**โวกุฐัพพนจิต**” เมื่อสันตிரณจิตดับไปแล้วก็เป็นปัจจัยให้ โวกุฐัพพนจิตเกิดขึ้นทำหน้าที่กำหนดหรือตัดสินอารมณ์ที่สันตிரณจิตพิจารณาแล้วประมวลให้ คือ กำหนดทางให้กุศลจิต หรืออกุศลจิตหรือมหากิริยาจิตฝ่ายโลกียะเกิดต่อ

จิตขณะที่ ๙ - ๑๕ เรียกว่า “**ชวนจิต**” เมื่อโวกุฐัพพนจิตดับไปแล้ว ก็เป็นปัจจัยให้ชวนจิต ๗ ดวงเกิดขึ้นแล่นไปทำหน้าที่เสพหรือเสวยอารมณ์อย่างเดียวกัน เป็นเหตุให้เกิดกุศลจิตบ้าง อกุศลจิตบ้าง มหากิริยาจิตบ้าง คือจิตที่เป็นเหตุให้ทำกุศลบ้าง อกุศลบ้าง กิริยาบ้างให้ปรากฏขึ้น สังสมอยู่ในสันดาน อันจะส่งผลให้เป็นวิบากจิตต่อไป

จิตขณะที่ ๑๖ - ๑๗ เรียกว่า “**ตทาลัมพนจิต**” เมื่อชวนจิตทั้ง ๗ ดวงดับไปแล้วก็เป็นปัจจัยให้ตทาลัมพนจิตเกิดขึ้นทำหน้าที่รับเศษของอารมณ์ที่เหลือจากชวนจิต เพื่อหวังอารมณ์เข้าสู่ภวังคจิต อีก ๒ ขณะ

เมื่อจิตลำดับที่ ๑๗ ดับลง วิธิจิตก็สิ้นสุดลงและอารมณ์ที่จิตเกิดขึ้นรับรู้ก็สิ้นสุดลงเช่นเดียวกัน เป็นการสิ้นสุดกระบวนการทำงานของจิต ๓ ขณะใหญ่ หรือ ๑๗ ขณะย่อยดังกล่าวมาแล้ว และเมื่อตทาลัมพนจิตดับที่ ๑๗ ดับไปแล้วก็เป็นปัจจัยให้ภวังคจิตดวงใหม่ที่เกิดรับอารมณ์ใหม่ดวงต่อไปเกิดขึ้น อันเป็นการเริ่มต้นใหม่ของกระบวนการทำงานของจิตตั้งแต่ขณะที่ ๑ ถึง ขณะที่ ๑๗ อีกเป็นลำดับไป จิตก็จะเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปในขณะจิต ๑๗ ขณะ

๔.๓.๔ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ประเภท

จิต จำแนกออกได้เป็น ๘๙ ประเภท ถ้าขยายจิตของพระอริยบุคคลออกให้ละเอียด จิตก็มี ๑๒๑ ประเภท จัดเป็นหมวดใหญ่ ๆ ได้ ๔ หมวด คือ

ก. กามาวจรจิต ๕๔ ประเภท

กามาวจรจิต คือ จิตที่เกี่ยวเกิดดับเป็นไปในกามภูมิ ยึดเอากามเป็นอารมณ์ ซึ้งอยู่ในกามนี้ คำว่า กาม ในที่นี้หมายถึง ความใคร่, ความอยาก, ความปรารถนา, สิ่งที่น่าปรารถนา น่าใคร่ ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้จิตเกิดความโลภ ความโกรธ และความหลง กามนั้น มีอยู่ ๒ ชนิด คือ

๑) วัตถุอันน่าใคร่ น่าพอใจ ได้แก่ กามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะ เป็นสิ่งที่ยั่วใจ ให้เกิดความโลภ ความโกรธและความหลง เรียกว่า **วัตถุกาม**

๒) ตัวกิเลสที่ทำให้หน้าใคร่ น่าปรารถนา น่าพอใจ เรียกว่า **กิเลสกาม** ๑

ดังนั้น คำว่า กามในที่นี้ก็หมายเอาทั้งวัตถุกามและกิเลสกามดังกล่าวแล้ว จิตที่ท่องเที่ยวไปในกาม ยึดเอากามเป็นอารมณ์และซึ้งติดอยู่ในกามนั้น เรียกว่า กามาวจรจิต จิตที่เกี่ยวเกิดดับในกามนั้น คือ จิตที่เกี่ยวเกิดดับในกามภูมิ ๑๑ คือ อบายภูมิ ๔ มนุษยภูมิ ๑ และเทวภูมิ ๖

อบายภูมิ คือ ภูมิอันเป็นที่เกิดที่อยู่ของสัตว์ ๔ จำพวก คือ ภูมิของสัตว์นรก ๑ ภูมิของเปรต ๑ ภูมิของอสุรกาย ๑ ภูมิของสัตว์ดิรัจฉาน ๑

มนุษย์ภุมิ คือ ภุมิอันเป็นที่เกิดที่อยู่ของมนุษย์

เทวภุมิ คือ ภุมิอันเป็นที่เกิดที่อยู่ของเทวดา ๖ ชั้น คือ จาตุมมหาราชิกาภุมิ ๑ ดาวตีสภุมิ ๑ ยามาภุมิ ๑ ตุสิตาภุมิ ๑ นิมมานรตีภุมิ ๑ และปรนิมมิตวัสสวัตตีภุมิ ๑

กามภุมิ ๑๑ นี้เป็นที่เกี่ยวเกิดดับของจิต ๕๔ ประเภท ดังนั้น ท่านจึงเรียกว่า กามาวจรจิต คือ จิตที่ท่องเที่ยวไปในกามของสัตว์ทั้งหลายทั้งเทวดาและมนุษย์ที่ยังมีจิตข้องติดอยู่ในกาม ถูกกิเลสกามครอบงำจิตจนเป็นเหตุให้ข้องติดในวัตถุกาม จิตในกามภุมิเหล่านี้ เป็นจิตที่ติงามบ้าง เป็นจิตที่ เลวทรามบ้าง เป็นจิตที่เป็นผลของบุญบ้าง จิตที่เป็นผลของบาปบ้าง

กามาวจรจิต คือ จิตที่ท่องเที่ยววนเวียนอยู่ในกามมี ๕๔ ประเภท คือ อกุศลจิต ๑๒ ดวง อเหตุกจิต ๑๘ ดวง กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง

๑) อกุศลจิต คือ จิตที่ไม่ติงาม เป็นอกุศล ซึ่งมีสภาวะให้ผลเป็นโทษและทุกข์เป็นลักษณะ อกุศลจิตเกิดขึ้นแล้วทำจิตให้เศร้าหมองขุ่นมัว เป็นจิตที่ไม่ดีไม่งาม เป็นเหมือนเครื่องหมักต้องทำให้มัวเมาอยู่เป็นนิตย์ ดุจพันธนาการที่ผูกสัตว์ไว้ให้ติดอยู่ในวัฏสงสารไม่มีที่สิ้นสุด อกุศลจิต มี ๑๒ ดวง ดังพระบาลีว่า

อภฺรฺรฐา โลกมุลาณี โทสมุลาณี จ ทฺริธา
โมหมุลาณี จ เทวตี ทฺวาทสากุสลา

ลีย ▶ ◀ ◉ ๑๖๗

“อกุศลจิต มี ๑๒ คือ โลกมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒ และโมหมูลจิต ๒”

๑.๑) โลกมูลจิต คือ จิตที่มีความโลภอยากได้เป็นรากเง่ามี ๘ ดวง คือ

๑. จิตที่สหระตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยทิวฐิติ เป็นอสังขาริก (โสมนสสสหคตํ ทิวฐิตคตสมปยุตตํ อสงฺขาริกํ จิตตํ)
๒. จิตที่สหระตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยทิวฐิติ เป็นสสังขาริก (โสมนสสสหคตํ ทิวฐิตคตสมปยุตตํ สสงฺขาริกํ จิตตํ)
๓. จิตที่สหระตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยทิวฐิติ เป็นอสังขาริก (โสมนสสสหคตํ ทิวฐิตคตวิปยุตตํ อสงฺขาริกํ จิตตํ)
๔. จิตที่สหระตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยทิวฐิติ เป็นสสังขาริก (โสมนสสสหคตํ ทิวฐิตคตวิปยุตตํ สสงฺขาริกํ จิตตํ)
๕. จิตที่สหระตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยทิวฐิติ เป็นอสังขาริก (อุเปกฺขาสหคตํ ทิวฐิตคตสมปยุตตํ อสงฺขาริกํ จิตตํ)
๖. จิตที่สหระตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยทิวฐิติ เป็นสสังขาริก (อุเปกฺขาสหคตํ ทิวฐิตคตสมปยุตตํ สสงฺขาริกํ จิตตํ)
๗. จิตที่สหระตด้วยอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยทิวฐิติ เป็นอสังขาริก (อุเปกฺขาสหคตํ ทิวฐิตคตวิปยุตตํ อสงฺขาริกํ จิตตํ)
๘. จิตที่สหระตด้วยอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยทิวฐิติ เป็นสสังขาริก (อุเปกฺขาสหคตํ ทิวฐิตคตวิปยุตตํ สสงฺขาริกํ จิตตํ)

- ๑.๒) โทสมูลจิต คือ จิตที่มีความโกรธเป็นรากง้ำมี ๒ ดวง คือ
๙. จิตที่สหระคตด้วยโทมนัส ประกอบด้วยปฏิฆะ เป็นอสังขาริก (โทมนัสสหคต ปฏิฆสมပ္ยุตต์ อสงขาริกิ จิตต์)
 ๑๐. จิตที่สหระคตด้วยโทมนัส ประกอบด้วยปฏิฆะ เป็นสสังขาริก (โทมนัสสหคต ปฏิฆสมပ္ยุตต์ สสงขาริกิ จิตต์)

- ๑.๓) โมหมูลจิต คือ จิตที่มีความหลงเป็นรากง้ำมี ๒ ดวง คือ
๑๑. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยวิจิกิจฉา (อุเปกขาสหคต วิจิกิจฉาสมပ္ยุตต์ จิตต์)
 ๑๒. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยอุทัจจะ (อุเปกขาสหคต อุทัจจะสมပ္ยุตต์ จิตต์)

๒. อเหตุกจิต คือ จิตที่หาเหตุประกอบมิได้ เป็นจิตที่ไม่ประกอบไปด้วยเหตุ ๖ ประการ คือ โลกเหตุ เหตุโลก ๑ โทสเหตุ เหตุโกรธ ๑ โมหเหตุ เหตุหลง ๑ อโลกเหตุ เหตุไม่โลก ๑ อโทสเหตุ เหตุไม่โกรธ ๑ อโมหเหตุ เหตุไม่หลง ๑ เหตุ ๖ ประการนี้เรียกว่าสัมပ္ยุตตเหตุ คือเหตุประกอบ

อเหตุกจิตนี้ไม่ประกอบด้วยเหตุทั้ง ๖ ก็จริง แต่เหตุปัจจัยที่จะให้เกิดขึ้นนั้นก็มิได้อยู่ เรียกว่า อุปัตติเหตุ คือ เหตุให้เกิดขึ้นอันประกอบด้วยทวาร (ประตูของจิต) อารมณ (ที่ยึดเหนี่ยวของจิต) วัตถุ (ที่อาศัยของจิต) และมนสิการ (การเอาใจใส่)^{๑๗๐}

อเหตุกจิต เป็นวิปยุตตจิต คือ จิตที่ปราศจากเหตุประกอบและเป็นอสังขาริกทั้งหมดเกิดขึ้นเองโดยไม่มีผู้ชักชวน เป็นอกุศลวิปากจิต คือจิตที่เป็นผลของบาปบ้าง เป็นกุศลวิปากจิต คือจิตที่เป็นผลของบุญบ้าง เป็นกิริยาจิต คือจิตที่สักแต่ว่าเกิดขึ้นตามธรรมชาติบ้าง อเหตุกจิตนั้น มิใช่จิตที่เป็นบุญ มิใช่จิตที่เป็นบาป แต่เป็นจิตที่เป็นผลของบุญ ผลของบาป และเป็นกิริยาจิตที่เกิดขึ้นได้ในบุคคลทั่วไปตามอำนาจของกรรมที่เคยกระทำไว้ อเหตุกจิตมี ๑๘ ดวง ดังพระบาลีว่า

“สตตาทุสลปากานี ปุณฺณูปากานี อภฺฐธา
 กิริยาจิตตานี ตีณฺนิตี อภฺฐธาโรส เหตุกา”^{๑๗๑}

อเหตุกจิต ๑๘ คือ อกุศลวิปากจิต ๗ กุศลวิปากจิต ๘ อเหตุกกิริยาจิต ๓
 อเหตุกจิต ๑๘ ดวงนั้น คือ

- ๒.๑) อกุศลวิปากจิต** คือ จิตที่เป็นผลของอกุศล มี ๗ ดวง คือ
๑. จักขุวิญญาน สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเปกขาสหคต จักขุวิญญาน)
 ๒. โสตวิญญาน สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเปกขาสหคต โสตวิญญาน)
 ๓. ฆานวิญญาน สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเปกขาสหคต ฆานวิญญาน)
 ๔. ชิวหาวิญญาน สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเปกขาสหคต ชิวหาวิญญาน)

^{๑๗๐} พระอาจารย์ประเดิม (โกมลโลกิยกุ) , อ่างแล้วเชิงอรธที่ ๑๖ , หน้า ๕๗.

^{๑๗๑} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ , อ่างแล้วเชิงอรธที่ ๒๗ , หน้า ๓.

- ๕. กายวิญญาณ สหระคตด้วยทุกข์ (ทุกขสหคต กายวิญญาณ)
- ๖. สัมปฏิจฉนจิต สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเปกขาสหคต สัมปฏิจฉนจิตต์)
- ๗. สันติริณจิต สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเปกขาสหคต สันติริณจิตต์)

๒.๒) กุศลวิปากจิต คือ จิตที่เป็นผลของกุศล มี ๘ ดวง คือ

- ๘. จักขุวิญญาณ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเปกขาสหคต จักขุวิญญาณ)
- ๙. โสทวิญญาณ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเปกขาสหคต โสทวิญญาณ)
- ๑๐. ฆานวิญญาณ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเปกขาสหคต ฆานวิญญาณ)
- ๑๑. ชิวหาวิญญาณ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเปกขาสหคต ชิวหาวิญญาณ)
- ๑๒. กายวิญญาณ สหระคตด้วยสุข (สุขสหคต กายวิญญาณ)
- ๑๓. สัมปฏิจฉนจิต สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเปกขาสหคต สัมปฏิจฉนจิตต์)
- ๑๔. สันติริณจิต สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเปกขาสหคต สันติริณจิตต์)
- ๑๕. สันติริณจิต สหระคตด้วยโสมนัส (โสมนสสหคต สันติริณจิตต์)

๒.๓) อเหตุกิริยาจิต คือ จิตที่เป็นจิตกิริยาไม่ประกอบด้วยเหตุ ๓ ดวง คือ

- ๑๖. ปัญจทวาราวัชชนจิต สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเปกขาสหคต ปัญจทวาราวัชชนจิตต์)
- ๑๗. มโนทวาราวัชชนจิต สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเปกขาสหคต มโนทวาราวัชชนจิตต์)
- ๑๘. หลิตุปบาทจิต สหระคตด้วยโสมนัส (โสมนสสหคต หลิตุปบาทจิตต์)

๓) กามาวจรโสภณจิต คือ จิตที่ติงามขึ้นกามาวจร เป็นจิตที่เป็นบุญเป็นกุศลของเทวดาและมนุษย์เป็นต้น เกิดขึ้นแล้วเป็นเหตุให้ทำกุศลกรรม เป็นต้นว่า ประกอบบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ มี ทาน ศีล ภาวนา เป็นต้น เป็นเหตุให้สัตว์ทั้งปวงเข้าถึงมนุษย์สมบัติ สวรรค์-สมบัติและนิพพานสมบัติได้ กามาวจรโสภณจิตนี้เกิดขึ้นแก่มนุษย์ย่อมทำให้โลกนี้มีแต่ความมั่งคั่งและความสงบ เจริญไปด้วยคุณธรรม

กามาวจรโสภณจิต มี ๒๔ ดวง คือ เป็นกามาวจรกุศลจิต (มหากุศล) ๘ ดวง เป็นกามาวจรวิปากจิต (มหาวิปาก) ๘ ดวง เป็นกามาวจรกิริยาจิต (มหากิริยา) ๘ ดวง คือ

๓.๑) กามาวจรกุศลจิต คือ กุศลจิตที่ติงามในกามภูมิ มี ๘ ดวง คือ

- ๑. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก (โสมนสสหคต ญาณสมปยุตต์ อสังขาริก)
- ๒. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก (โสมนสสหคต ญาณสมปยุตต์ สังขาริก)
- ๓. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก (โสมนสสหคต ญาณวิปยุตต์ อสังขาริก)
- ๔. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก (โสมนสสหคต ญาณวิปยุตต์ สังขาริก)
- ๕. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก (อุเปกขาสหคต ญาณสมปยุตต์ อสังขาริก)
- ๖. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก (อุเปกขาสหคต ญาณสมปยุตต์ สังขาริก)

- ๗. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก
(อุpekขาสหคต ญาณวิปยุตต์ อสงขาริก)
- ๘. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก
(อุpekขาสหคต ญาณวิปยุตต์ สสงขาริก)

๓.๒) กามาวจรวิปากจิต คือ วิปากจิตที่ตั้งามในกามภูมิ มี ๘ ดวง คือ

- ๙. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก
(โสมนสสสหคต ญาณสมปยุตต์ อสงขาริก)
- ๑๐. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก
(โสมนสสสหคต ญาณสมปยุตต์ สสงขาริก)
- ๑๑. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก
(โสมนสสสหคต ญาณวิปยุตต์ อสงขาริก)
- ๑๒. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก
(โสมนสสสหคต ญาณวิปยุตต์ สสงขาริก)
- ๑๓. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก
(อุpekขาสหคต ญาณสมปยุตต์ อสงขาริก)
- ๑๔. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก
(อุpekขาสหคต ญาณสมปยุตต์ สสงขาริก)
- ๑๕. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก
(อุpekขาสหคต ญาณวิปยุตต์ อสงขาริก)
- ๑๖. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก
(อุpekขาสหคต ญาณวิปยุตต์ สสงขาริก)

๓.๓) กามาวจรกิริยาจิต คือ กิริยาจิตที่ตั้งามในกามภูมิ เป็นกิริยาจิตของ พระอรหันต์
อย่างเดียว เป็นจิตมีไช่บุญ มีไช่บาป สักแต่ว่าเป็นกิริยาเท่านั้น มี ๘ ดวง คือ

- ๑๗. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก
(โสมนสสสหคต ญาณสมปยุตต์ อสงขาริก)
- ๑๘. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก
(โสมนสสสหคต ญาณสมปยุตต์ สสงขาริก)
- ๑๙. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก
(โสมนสสสหคต ญาณวิปยุตต์ อสงขาริก)
- ๒๐. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก
(โสมนสสสหคต ญาณวิปยุตต์ สสงขาริก)
- ๒๑. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก
(อุpekขาสหคต ญาณสมปยุตต์ อสงขาริก)
- ๒๒. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก
(อุpekขาสหคต ญาณสมปยุตต์ สสงขาริก)
- ๒๓. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก
(อุpekขาสหคต ญาณวิปยุตต์ อสงขาริก)

๒๔. จิตที่สทรรคด้วยอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก
(อุปกาสหคตฺ ญาณวิปยุตฺ สสงขาริก)

ข. รูปาวจรจิต ๑๕

รูปาวจรจิต เป็นจิตที่อยู่ในระดับสูงกว่ากามาวจรจิต เป็นจิตที่ประพุดิเป็นไปในรูปภูมิ เกิดดับในรูปพรหมเป็นส่วนมาก หมายถึง จิตที่เข้าถึงอารมณ์ของรูปฌาน รักใคร่ พอใจในรูปฌาน เมื่อจะไปเกิดในรูปพรหม จิตของมนุษย์และเทวดาจะต้องได้รูปฌานก่อน

รูปฌานนั้น หมายถึง “ฌานที่มีรูปธรรมเป็นอารมณ์มี ๔ คือ

๑. ปฐมฌาน ฌานที่ ๑ มีองค์ ๕ คือ วิตก (ตริก) วิจารณ์ (ตรอง) ปีติ (อิมใจ) สุข (สบายใจ) เอกัคคตา (จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง)

๒. ทุติยฌาน ฌานที่ ๒ มีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา

๓. ตติยฌาน ฌานที่ ๓ มีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา

๔. จตุตถฌาน ฌานที่ ๔ มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา”^{๑๗๒}

รูปฌานตามนัยแห่งพระอภิธรรม มี ๕ คือ

๑. ปฐมฌาน ประกอบด้วยองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา ผู้ที่ดับจิตในขณะที่จิตอยู่ในปฐมฌานนี้จะไปเกิดในรูปพรหมขั้นที่ ๑ เรียกว่า ปฐมฌานภูมิ

๒. ทุติยฌาน ประกอบด้วยองค์ ๔ คือ วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา สามารถละวิตกได้ ผู้ที่ดับจิตในขณะที่อยู่ในทุติยฌานนี้จะไปเกิดในรูปพรหมขั้นที่ ๒ เรียกว่า ทุติยฌานภูมิ

๓. ตติยฌาน ประกอบด้วยองค์ ๓ คือ ปีติ สุข และเอกัคคตา สามารถละวิตก วิจารณ์ได้ ผู้ที่ดับจิตในขณะที่อยู่ในตติยฌานนี้จะไปเกิดในรูปพรหมขั้นที่ ๓ เรียกว่า ตติยฌานภูมิ

๔. จตุตถฌาน ประกอบด้วยองค์ ๒ คือ สุข และเอกัคคตา สามารถละวิตก วิจารณ์ ปีติ ได้ ผู้ที่ดับจิตในขณะที่อยู่ในจตุตถฌานนี้จะไปเกิดในรูปพรหมขั้นที่ ๔ เรียกว่า จตุตถฌานภูมิ

๕. ปัญจฌาน ประกอบด้วยองค์ ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตา สามารถละวิตก วิจารณ์ ปีติ และสุขได้ ผู้ที่ดับจิตในขณะที่อยู่ในปัญจฌานนี้จะไปเกิดในรูปพรหมขั้นที่ ๕ คือ จตุตถฌานภูมิ^{๑๗๓}

จิตที่ท่องเที่ยวและเกิดดับในรูปฌานหรือรูปภูมิดังกล่าวแล้วข้างต้นนั้น จึงชื่อว่า รูปาวจรจิต รูปาวจรจิตเป็นจิตอยู่ในระดับสูงกว่ากามาวจรจิต เป็นจิตที่ได้อบรมเจริญขึ้นจนพ้นจากกามารมณ์โดยอาศัยการอบรมเจริญกามาวจรจิตจนสงบมั่นคงขึ้นเป็นสมถภาวนา เมื่อกามาวจรกุศลจิตมั่นคงขึ้นจนจิตแนบแน่นในอารมณ์เป็นอัปนาสมาธิขณะใด ขณะนั้น ก็เป็นรูปาวจรกุศลจิต (รูปฌานกุศลจิต) พ้นจากสภาพของกามาวจรจิต

รูปาวจรจิตมี ๑๕ ประเภท คือ รูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง รูปาวจรวิปากจิต ๕ ดวง รูปาวจรกิริยาจิต ๕ ดวง ดังพระบาลีว่า

“ปลุจจา ฌานเภทเน รูปาวจรมานสี
ปลุญญาปากกิริยาเภทา ตํ ปลุจทสธา ภเว”^{๑๗๔}

^{๑๗๒} พระเทพเวที (ประยูร ปยุตโต) , อ่างแล้วเชิงอรุณที่ ๑๒ , หน้า ๒๕๓.

^{๑๗๓} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ , อ่างแล้วเชิงอรุณที่ ๒๙ , หน้า ๕.

^{๑๗๔} เรื่องเดียวกัน , หน้า ๖.

“รูปาวจรจิต โดยความต่างแห่งฉาน มี ๕ โดยความต่างแห่งกุศล
วิปาก และกิริยา รูปาวจรจิตนั้น มี ๑๕ ”

๑) รูปาวจรกุศลจิต คือ จิตที่เป็นกุศลเป็นไปในรูปภูมิ เกิดได้กับมนุษย์และเทวดาผู้ได้รูป
ฉาน เมื่อรูปาวจรกุศลจิตเกิด เป็นปัจจัยให้ปฏิสนธิในรูปพรหม มี ๕ ดวง คือ

๑. กุศลจิตที่ประกอบด้วยปฐมฉาน สหจรตด้วยโสมนัส
(โสมนัสสสหคตํ ปฐมฉานกุศลจิตตํ)
๒. กุศลจิตที่ประกอบด้วยทุติยฉาน สหจรตด้วยโสมนัส
(โสมนัสสสหคตํ ทุติยฉานกุศลจิตตํ)
๓. กุศลจิตที่ประกอบด้วยตติยฉาน สหจรตด้วยโสมนัส
(โสมนัสสสหคตํ ตติยฉานกุศลจิตตํ)
๔. กุศลจิตที่ประกอบด้วยจตุตถฉาน สหจรตด้วยโสมนัส
(โสมนัสสสหคตํ จตุตถฉานกุศลจิตตํ)
๕. กุศลจิตที่ประกอบด้วยปัญจฉาน สหจรตด้วยอุเบกขา
(อุเปกขาสหคตํ ปัญจฉานกุศลจิตตํ)

๒) รูปาวจรวิปากจิต คือ จิตที่เป็นผลของรูปาวจรกุศล มี ๕ ดวง คือ

๑. วิปากจิตที่ประกอบด้วยปฐมฉาน สหจรตด้วยโสมนัส
(โสมนัสสสหคตํ ปฐมฉานวิปากจิตตํ)
๒. วิปากจิตที่ประกอบด้วยทุติยฉาน สหจรตด้วยโสมนัส
(โสมนัสสสหคตํ ทุติยฉานวิปากจิตตํ)
๓. วิปากจิตที่ประกอบด้วยตติยฉาน สหจรตด้วยโสมนัส
(โสมนัสสสหคตํ ตติยฉานวิปากจิตตํ)
๔. วิปากจิตที่ประกอบด้วยจตุตถฉาน สหจรตด้วยโสมนัส
(โสมนัสสสหคตํ จตุตถฉานวิปากจิตตํ)
๕. วิปากจิตที่ประกอบด้วยปัญจฉาน สหจรตด้วยอุเบกขา
(อุเปกขาสหคตํ ปัญจฉานวิปากจิตตํ)

๓) รูปาวจรกิริยาจิต เป็นกิริยาจิตของพระอรหันต์ผู้ได้รูปฉาน มี ๕ ดวง คือ

๑. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยปฐมฉาน สหจรตด้วยโสมนัส
(โสมนัสสสหคตํ ปฐมฉานกิริยาจิตตํ)
๒. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยทุติยฉาน สหจรตด้วยโสมนัส
(โสมนัสสสหคตํ ทุติยฉานกิริยาจิตตํ)
๓. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยตติยฉาน สหจรตด้วยโสมนัส
(โสมนัสสสหคตํ ตติยฉานกิริยาจิตตํ)
๔. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยจตุตถฉาน สหจรตด้วยโสมนัส
(โสมนัสสสหคตํ จตุตถฉานกิริยาจิตตํ)
๕. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยปัญจฉาน สหจรตด้วยอุเบกขา
(อุเปกขาสหคตํ ปัญจฉานกิริยาจิตตํ)

ค. อรูปาวจรจิต ๑๒

อรูปาวจรจิต คือ จิตที่อยู่สูงกว่ากามาวจรจิตและรูปาวจรจิต เป็นจิตที่ประพุดติเป็นไปในอรูปภูมิ ได้แก่ จิตที่เกี่ยวเกิดดับอยู่ในอรูปภูมิ อรูปภูมิอันเป็นที่องเกี่ยวเกิดดับของ อรูปาวจรจิตนี้มี ๔ ภูมิ คือ

๑. อรูปภูมิชั้นที่ ๑ เรียกว่า “อากาศาสนัญจายจนภูมิ” เป็นภูมิที่ผู้พิจารณาเอาอากาศ ไม่มีที่สิ้นสุดหรือความว่างไม่มีที่สิ้นสุดมาเป็นอารมณ์ จนจิตสงบประณีตเข้าถึงอากาศาสนัญจายจนมาน อรูปภูมิชั้นที่ ๑ นี้ ท่านกล่าวว่ามีอายุยืน ๒๐,๐๐๐ มหากัป

๒. อรูปภูมิชั้นที่ ๒ เรียกว่า “วิญญาณัญจายตนภูมิ” เป็นภูมิที่ผู้พิจารณาเอาวิญญาณไม่มีที่สิ้นสุดหรือความรู้สึกไม่มีที่สิ้นสุดมาเป็นอารมณ์ จนจิตประณีตเข้าถึงวิญญาณัญจายจนมาน อรูปภูมิชั้นที่ ๒ นี้ ท่านกล่าวว่ามีอายุยืน ๔๐,๐๐๐ มหากัป

๓. อรูปภูมิชั้นที่ ๓ เรียกว่า “อากิญจัญญายตนภูมิ” เป็นภูมิที่ผู้พิจารณาเอาความไม่มีอะไร ๆ (แม้แต่วิญญาณ) มาเป็นอารมณ์ จนจิตประณีตเข้าถึงอากิญจัญญายตนมาน อรูปภูมิชั้นที่ ๓ นี้ ท่านกล่าวว่ามีอายุยืน ๖๐,๐๐๐ มหากัป

๔. อรูปภูมิชั้นที่ ๔ เรียกว่า “เนวสัณญานาสัณญายตนภูมิ” เป็นภูมิที่ผู้พิจารณาเอาความสงบ ความประณีตแห่งสัณญามาเป็นอารมณ์ จนกระทั่งพิจารณาว่า ภาวะเช่นนั้นจะเป็นสัณญาก็ไม่ใช่ จะไม่เป็นสัณญาก็ไม่ใช่ จนจิตเข้าถึงเนวสัณญานาสัณญายตนมาน อรูปภูมิชั้นที่ ๔ นี้ ท่านกล่าวว่ามีอายุยืน ๘๔,๐๐๐ มหากัป^{๑๗๕}

จิตที่องเกี่ยวอยู่ในอรูปาวจรภูมินี้ เรียกว่า อรูปาวจรจิต คือ ปัญจมานจิตที่ไม่มีรูปเป็นอารมณ์ เพราะเห็นว่าเมื่อยังมีรูปเป็นอารมณ์อยู่ก็ยังไม่ถึงจิตตองการที่จะมีกามเป็นอารมณ์ เมื่อบรรลुरुูปปัญจมานแล้ว ก็เพิกถอนรูปที่เป็นอารมณ์ โดยน้อมระลึกถึงสภาพที่ไม่มีรูปนิमितและมีอารมณ์ไม่มีที่สุด จนจิตเข้าถึงอารมณ์ของอรูปมาน ๔

อรูปาวจรจิต คือ จิตที่เข้าถึงอรูปมานมี ๑๒ ดวง คือ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ ดวง อรูปาวจรวิปากจิต ๔ ดวง อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ ดวง ดังพระบาลีว่า

“ออลมพนปปเภเทน จตุธรรูปมานสั
ปฺปญฺญปากกิริยาเกทา ปุณ ทวาทสธา จิตฺติ”

อรูปจิต (อรูปาวจรจิต) มี ๔ โดยประเภทแห่งอารมณ์มีอีก ๑๒ โดยความต่างแห่งกุศลวิปากและกิริยา ”

๑) อรูปาวจรกุศลจิต คือ กุศลจิตที่ประพุดติเป็นไปในอรูปภูมิมมี ๔ ดวง คือ

๑. กุศลจิตที่ประกอบด้วยอากาศาสนัญจายตนนะ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุปกุขาสหคต อากาศาสนัญจายตนกุศลจิตต)
๒. กุศลจิตที่ประกอบด้วยวิญญาณัญจายตนนะ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุปกุขาสหคต วิญญาณัญจายตนกุศลจิตต)
๓. กุศลจิตที่ประกอบด้วยอากิญจัญญายตนนะ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุปกุขาสหคต อากิญจัญญายตนกุศลจิตต)

^{๑๗๕} พระอาจารย์ประเดิม (โกมลโลกิขุ) , อ่างแล้วเชิงอรธที่ ๒๘ , หน้า ๑๘๔.

๔. กุศลจิตที่ประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนะ สหระคตด้วยอุเบกขา
(อุปกุขาสหคตฺ เนวสณฺณานาสณฺญาตนกุสลจิตฺตํ)

๒) อรูปาวจรวิปากจิต คือ จิตที่เป็นผลของอรูปาวจรกุศลมี ๔ ดวง คือ

๕. วิปากจิตที่ประกอบด้วยอากาศานัญญาตนะ สหระคตด้วยอุเบกขา
(อุปกุขาสหคตฺ อากาศานญญาตนวิปากจิตฺตํ)

๖. วิปากจิตที่ประกอบด้วยวิญญาณัญญาตนะ สหระคตด้วยอุเบกขา
(อุปกุขาสหคตฺ วิญญาณญญาตนวิปากจิตฺตํ)

๗. วิปากจิตที่ประกอบด้วยอากิญจัญญาตนะ สหระคตด้วยอุเบกขา
(อุปกุขาสหคตฺ อากิญจญญาตนวิปากจิตฺตํ)

๘. วิปากจิตที่ประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนะ สหระคตด้วยอุเบกขา
(อุปกุขาสหคตฺ เนวสณฺณานาสณฺญาตนวิปากจิตฺตํ)

๓. อรูปาวจรกิริยาจิต คือ กิริยาจิตของพระอรหันต์ที่เป็นไปในอรูปฌาน มี ๔ ดวง คือ

๙. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยอากาศานัญญาตนะ สหระคตด้วยอุเบกขา
(อุปกุขาสหคตฺ อากาศานญญาตนกิริยาจิตฺตํ)

๑๐. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยวิญญาณัญญาตนะ สหระคตด้วยอุเบกขา
(อุปกุขาสหคตฺ วิญญาณญญาตนกิริยาจิตฺตํ)

๑๑. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยอากิญจัญญาตนะ สหระคตด้วยอุเบกขา
(อุปกุขาสหคตฺ อากิญจญญาตนกิริยาจิตฺตํ)

๑๒. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนะ สหระคตด้วยอุเบกขา
(อุปกุขาสหคตฺ เนวสณฺณานาสณฺญาตนกิริยาจิตฺตํ)

ง. โลกุตตรจิต ๘

โลกุตตรจิต เป็นจิตที่อยู่สูงกว่าอรูปาวจรจิต เป็นจิตที่อยู่เหนือโลกหรือพ้นจากโลก พันวิสัยของโลก เป็นจิตที่ไม่เกาะเกี่ยวหรือยึดติดอยู่ในภพทั้ง ๓ คือ กามภพ ภพของผู้ที่ยังเสวยกามคุณ ๑ รูปภพ ภพของผู้เข้าถึงรูปฌาน ๑ และอรุภพ ภพของผู้ที่เข้าถึงอรุภฌาน ๑

โลกุตตรจิตเป็นจิตที่ไม่ยึดติดสิ่งใดในภพทั้ง ๓ ดังกล่าวมาเป็นอารมณ โลกุตตรจิตนั้นเป็นจิตที่สำหรับรับอารมณพิเศษ คือ พระนิพพาน เป็นจิตที่ประจักษ์แจ้งลักษณะของนิพพาน โดยเป็นจิตที่ดับกิเลสเป็นโลกุตตรกุศลจิต ๔ ดวง และเป็นโลกุตตรวิปากจิต ๔ ดวง

โลกุตตรจิต คือจิตที่หลุดพ้นแล้วนั้นมี ๘ ดวง คือ โลกุตตรกุศลจิต ๔ ดวง โลกุตตรวิปากจิต ๔ ดวง ดังพระบาลีว่า

“จตุมคฺคปฺปเกเทน จตุธา กุสลํ ตถา
ปํกํ ตสฺส ผลตฺตาติ อภฺฐธฺรานุตฺตรํ มตฺ”^{๑๗๖}

อนุตตรจิต (โลกุตตรจิต) บัณฑิตกล่าวไว้ ๘ คือ กุศลจิตมี ๔ โดย
ประเภทแห่งมรรค ๔ วิปากจิตก็มี ๔ เหมือนกัน เพราะเป็นผลแห่งมรรคนั้น ”

^{๑๗๖} เรื่องเดียวกัน , หน้า ๘.

๑) **โลกุตตรกุศลจิต** คือ จิตที่เป็นโลกุตตรกุศลหรือกุศลจิตที่พ้นโลก มีนิพพานเป็นอารมณ์ เรียกว่า มรรคจิต มี ๔ ดวง คือ

๑. โสตาปัตติมรรคจิต (โสตาปัตติมคฺคจิตต์)
๒. สกทาคามีมรรคจิต (สกทาคามีคฺคจิตต์)
๓. อนาคามีมรรคจิต (อนาคามีคฺคจิตต์)
๔. อรหัตตมรรคจิต (อรหัตตมคฺคจิตต์)

๒) **โลกุตตรวิปากจิต** คือ จิตที่เป็นโลกุตตรวิปาก หรือวิปากจิตที่พ้นจากโลก ได้นิพพานเป็นอารมณ์ เรียกว่า ผลจิต เสวยนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียว มี ๔ ดวง คือ

๕. โสตาปัตติผลจิต (โสตาปัตติผลจิตต์)
๖. สกทาคามีผลจิต (สกทาคามีผลจิตต์)
๗. อนาคามีผลจิต (อนาคามีผลจิตต์)
๘. อรหัตตผลจิต (อรหัตตผลจิตต์)

อีกนัยหนึ่ง โลกุตตรจิต มี ๔๐ ดวง

โลกุตตรจิต เมื่อแสดงโดยพิสดาร จิตที่เป็นโลกุตตรจิตมี ๔๐ ดวง คือโลกุตตรจิตฝ่ายที่เป็นมรรค ๒๐ ดวง โลกุตตรจิตฝ่ายที่เป็นผลอีก ๒๐ ดวง ดังพระบาลีว่า

“ฆานงคโยคเกเทน กตฺเวกเกํ ตํ ปญฺจธา
 วุจฺจทานุตฺตรํ จิตฺตํ จตฺตาฬีสวีนฺติ จ”^{๑๗๗}

ก็บัณฑิตแบ่งอนุตตรจิต (โลกุตตรจิต) ออกไปเป็นอย่างละ ๕ โดยความต่างแห่งการประกอบด้วยองค์ฌาน และกล่าวว่า มี ๔๐ ฯ”

โลกุตตรจิต ๔๐ ดวง

๑) โลกุตตรมรรคจิต ๒๐ ดวง คือ

๑.๑) โสตาปัตติมรรคจิต ปฐมฌาน ๑, ทุตติยฌาน ๑, ตติยฌาน ๑, จตุตถฌาน ๑, ปัญจฌาน ๑ = ๕ ดวง

๑.๒) สกทาคามีมรรคจิต ปฐมฌาน ๑, ทุตติยฌาน ๑, ตติยฌาน ๑, จตุตถฌาน ๑, ปัญจฌาน ๑ = ๕ ดวง

๑.๓) อนาคามีมรรคจิต ปฐมฌาน ๑, ทุตติยฌาน ๑, ตติยฌาน ๑, จตุตถฌาน ๑, ปัญจฌาน ๑ = ๕ ดวง

๑.๔) อรหัตตมรรคจิต ปฐมฌาน ๑, ทุตติยฌาน ๑, ตติยฌาน ๑, จตุตถฌาน ๑, ปัญจฌาน ๑ = ๕ ดวง

จึงรวมเป็นโลกุตตรมรรคจิต ๒๐ ดวง

๒) โลกุตตรผลจิต ๒๐ ดวง คือ

๒.๑) โสตาปัตติผลจิต ปฐมฌาน ๑, ทุตติยฌาน ๑, ตติยฌาน ๑, จตุตถฌาน ๑, ปัญจฌาน ๑ = ๕ ดวง

^{๑๗๗} เรื่องเดียวกัน , หน้า ๙.

๒.๒) สกทาคามีผลจิต ปฐมฌาน ๑, ทุติยฌาน ๑, ตติยฌาน ๑, จตุตถฌาน ๑, ปัญจฌาน ๑ = ๕ ดวง

๒.๓) อนาคามีผลจิต ปฐมฌาน ๑, ทุติยฌาน ๑, ตติยฌาน ๑, จตุตถฌาน ๑, ปัญจฌาน ๑ = ๕ ดวง

๒.๔) อรหัตผลจิต ปฐมฌาน ๑, ทุติยฌาน ๑, ตติยฌาน ๑, จตุตถฌาน ๑, ปัญจฌาน ๑ = ๕ ดวง

จึงรวมเป็นโลกุตตรผลจิต ๒๐ ดวง

สรุปว่า สภาวธรรมชนิดหนึ่ง ซึ่งเกิดดับอย่างรวดเร็วสืบเนื่องกันไปตลอดเวลา เรียกว่า “จิต” จิตนั้นเกิดขึ้นทีละดวงและก็ดับไปที่ละดวง ดวงที่ดับไปก่อนจะเป็นปัจจัยให้ดวงต่อ ๆ ไปเกิดต่อกันไปเรื่อย ๆ อย่างนี้ไม่ขาดสาย จิตนั้นมีเพียง ๑ แต่ถ้าพิจารณาตามกิจและหน้าที่ของจิตแล้ว จิตสามารถจำแนกได้ออกไปอีกเป็น ๕๙ หรือ ๑๒๑ ตามอารมณ์ที่จิตเข้าไปยึดถือคือ เป็นกามาวจรจิตบ้าง รูปาวจรจิตบ้าง อรูปาวจรจิตบ้าง และโลกุตตรจิตบ้าง จิตเป็นนามธรรม และเป็นสังขต-ธรรม เพราะถูกปัจจัยปรุงแต่งได้ จิตเป็นสภาวธรรมที่เกิดขึ้นและเป็นไปตามอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย มีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ มีอาการวิจิตรพิศดารไปต่าง ๆ มากมาย จิตเป็นสภาวธรรมที่มีความสำคัญและจำเป็นมาก พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทกล่าวถึงเรื่องจิตเอาไว้ ก็เพื่อให้พิจารณาว่า จิตนี้โดยปรมัตถ์แล้ว ก็ตกอยู่ในสามัญลักษณะ ๓ ประการ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และหาตัวตนมิได้ เป็นสภาวธรรมที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วก็ดับไปในที่สุด เพื่อจะได้รู้เท่าทันตามสภาวะที่แท้จริงของจิต

๔.๔ เจตสิกปรมัตถ์

เจตสิก หมายถึง ธรรมชาติสิ่งหนึ่งซึ่งประกอบกับจิต และปรุงแต่งจิตให้ประพฤติเป็นไป^{๑๗๘}

สภาวะประกอบกับจิต = จิตเตน ยุตฺตา เจตสิกา (เจต ศัพท์ + อิก ปัจจัยในยุตตัตตชิต

สภาวะเกิดในจิต = จิตเต ภาวฺ เจตสิกา (เจต ศัพท์ + อิก ปัจจัยในภาวตฺทชิต^{๑๗๙}

เจตสิ นียุตฺตํ เจตสิกํ ธรรมชาติที่ประกอบในจิตเป็นนิตยฺ ชื่อว่า เจตสิก^{๑๘๐}

ปรมัตถธรรมมี ๔ เจตสิกจึงเป็นปรมัตถธรรมอย่างหนึ่ง เรียกว่า “เจตสิกปรมัตถ์”^{๑๘๑}

เจตสิก คือธรรมชาติที่ประกอบกับจิต ปรุงแต่งจิตให้มีความเป็นไปต่าง ๆ^{๑๘๒} อากาโรที่ประกอบกับจิตนั้นมีลักษณะ ๔ ประการ คือ ๑) เอกุปบาท เกิดพร้อมกับจิต ๒) เอกนิโรธ ดับพร้อมกับจิต ๓) เอกาลมพณ มีอารมณ์เดียวกับจิต ๔) เอกวัตถุก อาศัยวัตถุเดียวกับจิต^{๑๘๓}

จิตและเจตสิกที่อิงอาศัยกันนี้ ถ้าเปรียบจิตเป็นน้ำ เจตสิกเป็นสีแดง ผสมกันเป็นน้ำแดง เมื่อผสมกันแล้วไม่สามารถแยกน้ำออกจากสีแดงได้ฉันใด จิตและเจตสิกก็ไม่สามารถแยกออกจากกันเป็นอิสระได้ฉันนั้น^{๑๘๔} เจตสิกทั้งหลายจะรู้อารมณ์ได้ก็เพราะอาศัยจิตเป็นหัวหน้า ยกเว้นจิตเสียแล้ว เจตสิกก็รู้อารมณ์ไม่ได้ จำเป็นต้องอาศัยจิตเกิดเสมอไป ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า ธรรมชาติของเจตสิกนั้นย่อมเกิดในจิต หรือย่อมประกอบในจิตเป็นนิตยฺ

เจตสิกเป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิต ชักนำจิตให้คิดดีเรียกว่า กุศลบ้าง ให้คิดชั่วเรียกว่า อกุศลบ้าง ให้คิดเป็นกลางๆ เรียกว่า อัพยาทุกตฺตํ จิตและเจตสิกต่างเป็นธรรมชาติที่อิงอาศัยซึ่งกันและกันเป็นอยู่ภาวะเช่นนี้ แสดงว่าเจตสิกก็คืออาการของจิตนั่นเอง เจตสิกถ้าไม่มีจิตก็เกิดขึ้นไม่ได้ ต้องมีจิตเป็นตัวประธานใหญ่ เพื่อให้เจตสิกอาศัยเกิดขึ้นปรุงแต่งจิต ที่เราสามารถแยกประเภทของจิตได้ก็เพราะอาศัยเจตสิกเข้าประกอบปรุงแต่งจิตทำให้จิตแต่ละดวงมีคุณสมบัติต่างกันออกไป

เจตสิกเป็นธรรมารมณ์ที่ปรุงแต่งจิตให้เป็นไปตามอำนาจของตน มีการเสวยอารมณ์ร่วมกันเกิดผลร่วมกัน ทำหน้าที่ร่วมกัน มีประตูที่เข้าออกร่วมกัน มีที่ยึดเหนี่ยวกับรู้ร่วมกัน มีที่อาศัยร่วมกัน จิตกับเจตสิกจะแยกออกจากกันไม่ได้ เจตสิกที่เป็นปรมัตถธรรมนี้ คือ เจตสิกส่วนที่มีหน้าที่เสวยอารมณ์ ได้แก่ เวทนา เจตสิก เจตสิกส่วนที่มีหน้าที่จำหมายอารมณ์ ได้แก่ สัญญาเจตสิก เจตสิกส่วนที่มีหน้าที่ปรุงแต่งอารมณ์ และเจตสิกสามารถแบ่งออกเป็น เจตสิกฝ่ายอกุศล และเจตสิกฝ่ายกุศล แต่ทั้งสองก็อาศัยจิตเป็นที่เกิด

^{๑๗๘} ขุนสรรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อ เจตสิกปรมัตถ์, หน้า ๒-๓.

^{๑๗๙} พระพุทธทศตเถระ รจนา, อภิธัมมวาทาร, พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและอธิบาย, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๔๕.

^{๑๘๐} ชุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๖๒/๑๓๕

^{๑๘๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน, หลักสูตรชั้นจุฬารามิทธิกร, ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๔๓), หน้า ๘.

^{๑๘๒} ชุ.ป.อ.(บาลี) ๑/๑๔๔/๓๑๓

^{๑๘๓} ดุรายละเอียด อภิ.สง.อ.(บาลี) ๒๐๖/๑๙๐

^{๑๘๔} ดุรายละเอียด ชุ.ม.อ.(บาลี) ๑/๒๕

ได้เลย ที่เราสามารถแยกประเภทของจิตได้ก็เพราะอาศัยเจตสิกเข้าประกอบปรุงแต่งจิต ทำให้จิตแต่ละดวง มีคุณสมบัติต่างกันไป

เจตสิกก็คืออาการต่าง ๆ ที่แสดงออกของจิต เจตสิกเป็นธรรมารมณ์ที่ ปรุงแต่งจิตให้เป็นไปตามอำนาจของตน มีการเสวยอารมณ์ร่วมกัน ทำให้เกิดผลร่วมกัน ทำหน้าที่ร่วมกัน มีประตู่ที่เข้าออกร่วมกัน มีที่ยึดเหนี่ยวรับรู้ร่วมกัน มีที่อาศัยร่วมกัน จิตกับเจตสิกจะแยกออกจากกันไม่ได้ เจตสิกปรมาัตถธรรมนี้ สามารถจัดเป็นชั้น ๓ ได้ คือ

๑. เวทนาชั้น ๓ เจตสิกส่วนที่มีหน้าที่เสวยอารมณ์ ได้แก่ เวทนาเจตสิก
๒. สัญญาชั้น ๓ เจตสิกส่วนที่มีหน้าที่จำหมายอารมณ์ ได้แก่ สัญญาเจตสิก
๓. สังขารชั้น ๓ เจตสิกส่วนที่มีหน้าที่ปรุงแต่งอารมณ์ ได้แก่เจตสิก ๕๐ ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

๔.๔.๒ ประเภทของเจตสิก

ประเภทของเจตสิก มีจำนวน ๕๒ ดวงแบ่งออกเป็น ๓ พวก เรียกว่า ราสี คือ ๑. อัญญาสมาน ราสีเจตสิก ๑๓ ดวง ๒. อุกุศลราสีเจตสิก ๑๔ ดวง ๓. โสภณราสีเจตสิก ๒๕ ดวง หรือเรียกว่า อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ อุกุศลเจตสิก ๑๔ โสภณเจตสิก ๒๕^{๑๘๖} ดังที่ท่านกล่าวไว้ในอภิธัมมัตถสังคหบาลีว่า

“เตรสญญาสมานา จ จุททสากุสลา ตถา
โสภณา ปญจวีสาติ ทวิปญญาส ปุจฺจเร.”^{๑๘๗}

ธรรม ๕๒ คือ อัญญาสมานา ๑๓ อุกุศล ๑๔ และโสภณ ๒๕ ท่านเรียกว่า เจตสิก”

๑) อัญญาสมานาเจตสิก

อัญญาสมานาเจตสิก เป็นเจตสิกที่เหมือนกันกับธรรมอื่น ประกอบกับจิตเหล่าอื่นได้ หมายความว่า มืออยู่ ทั่วไป ประกอบกับจิตที่เป็นกุศลบ้าง อุกุศลบ้าง วิบากบ้าง กิริยาบ้าง อุปมาเหมือนคนรับจ้าง นายจ้างดีก็ทำ นายจ้างไม่ดีก็ทำ มีจัดเป็น ๒ ประเภท คือ ๑. เป็นสัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง ๒. เป็นปกิณณกเจตสิก ๖ ดวง ดังนี้ คือ

ก. สัพพจิตตสาธารณเจตสิก

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก หมายความว่า เป็นเจตสิกที่ประกอบกับจิตทั้งหมดทั่วไป เจตสิกที่เกิดขึ้นแล้วสามารถประกอบกับจิตได้ทุกดวงไม่มียกเว้น มืออยู่ ๗ ดวง คือ

๑. ผัสสเจตสิก เจตสิกที่กระทบอารมณ์ ได้แก่ อาการที่ถูกต้องอารมณ์ เช่น เห็นคนกำลังรับประทานของเปรี้ยวแล้วเกิดน้ำลายสอขึ้น เป็นต้น
๒. เวทนาเจตสิก เจตสิกที่เสวยอารมณ์ ได้แก่ การเสวยรสของอารมณ์ เช่น พระราชาผู้เสวยรสโภชนะดี
๓. สัญญาเจตสิก เจตสิกที่จำอารมณ์ ได้แก่ ความรู้จำอารมณ์ (จำได้หมายรู้) คือทำเครื่องหมายรู้หรือรู้ทำเครื่องหมาย
๔. เจตนาเจตสิก เจตสิกที่ตั้งใจคิดอ่านอารมณ์ ได้แก่ ความมุ่งหวังหรือความตั้งใจ คือเจตสิกที่จัดสรรธรรมที่สัมปยุตด้วยตนให้เป็นไปในอารมณ์
๕. เอกัคคตาเจตสิก เจตสิกที่รู้เฉพาะอารมณ์เดียว คือ มีอารมณ์เดียว

^{๑๘๖} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, **ปรมาัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน**, หน้า ๒๙.

^{๑๘๗} เรื่องเดียวกัน , หน้า ๗๗.

๖. ชีวิตินทรียเจตสิก เจตสิกที่เป็นใหญ่ในการรักษาชีวิตให้รู้อารมณ์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่ในการดำรงอยู่ คือ เป็นเครื่องดำรงอยู่แห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย หมายถึง เป็นใหญ่ในการอนุบาลธรรมที่เกิดร่วมกัน เหมือนน้ำหล่อเลี้ยงดอกบัว

๗. มนสิการเจตสิก เจตสิกที่เอาใจใส่ในอารมณ์ ได้แก่ ความกระทำไว้ในใจ (เอาใจใส่) คือ มีลักษณะการเหนียวใจมาไว้ในอารมณ์

ข. ปกิณณกเจตสิก

เป็นเจตสิกที่ประกอบเรียกรายไปทั้งในฝ่ายโลกีย โลกุตตรโสภณ อโสภณ กุศล อกุศล วิบาก กิริยา แต่ไม่ใช่ ทั้งหมด

๑) ปกิณณกเจตสิก คือ เจตสิกที่เข้าประกอบกับจิตบางดวงเท่านั้น แต่สามารถประกอบกับจิตได้ทั้งฝ่ายที่เป็นกุศลและอกุศล มี ๖ ดวง คือ

๘. วิตกเจตสิก เจตสิกที่ตรึก คือ ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์

๙. วิจารเจตสิก เจตสิกที่ตรอง คือ ประคองพิจารณาอารมณ์

๑๐. อธิโมกขเจตสิก เจตสิกที่ตัดสินใจหรือตกลงใจ ได้แก่ ความตัดสินใจอารมณ์ (น้อมใจเชื่อแนในอารมณ์) เหมือนเสาเขื่อนที่ไม่มีความหวั่นไหว

๑๑. วิริยเจตสิก เจตสิกที่เพียร ได้แก่ ความอุตสาหะพยายาม มีการอุปถัมภ์สหชาติ-ธรรมเป็นลักษณะ

๑๒. ปีติเจตสิก เจตสิกที่อิ่มใจ ยินดี

๑๓. ฉันทเจตสิก เจตสิกที่พอใจ คือ ความต้องการด้วยอารมณ์ เหมือนนายขมังธนูมีความต้องการจับลูกศรที่จะต้องยิงไปฉะนั้น

๒) อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง

อกุศลเจตสิก คือ เจตสิกที่ไม่ดีงาม เป็นอกุศล เมื่อเกิดกับจิตใด จิตนั้นก็อกุศล อกุศลเจตสิกนี้ย่อมปรุงแต่งให้อกุศลจิตให้นึกคิดไปตามอำนาจอันเป็นบาปธรรม ยังจิตให้ เร่าร้อน สั่งให้กายกระทำการอันไม่สมควร สั่งให้วาจาเปล่งคำถ้อยคำอันหยาบคาย ทำให้โลกนี้เร่าร้อนอยู่ด้วยเพลิงกิเลสและเพลิงทุกข์ เป็นเจตสิกที่ประกอบได้กับจิตที่เป็นอกุศลเท่านั้น อกุศลเจตสิกมี ๑๔ ดวง แบ่งเป็น ๕ ประเภท ดังนี้ คือ ๑. โมจตุกเจตสิก ๔ ดวง ๒. โลติกเจตสิก ๓ ดวง ๓. โทจตุกเจตสิก ๔ ดวง ๔. ติทุกเจตสิก ๒ ดวง ๕. วิจิกิจฉาเจตสิก ๑ ดวง ดังนี้ คือ

๒.๑) โมจตุกเจตสิก คือ เจตสิกที่มีโมหเจตสิกเป็นหัวหน้า เป็นอกุศลสาธารณ-เจตสิก ประกอบกับอกุศลจิตทั่วไปทุกดวง มี ๔ ดวง คือ

๑. โมหเจตสิก ความหลง คือ งมงายในอารมณ์ ไม่รู้สภาวะธรรม เรียกอวิชชาก็ได้

๒. อหิริกเจตสิก ความไม่ละอายต่อบาป คือ ไม่เกลียดบาป เหมือนสุกรไม่เกลียดคูด

๓. อนอตตปเจตสิก ความไม่เกรงกลัวต่อบาป คือ ไม่สตุ้งกลัวต่อบาป เหมือนต๊กแตนไม่กลัวไฟ

๔. อุทัจจเจตสิก ความฟุ้งซ่าน คือ ความไม่สงบแห่งจิต เหมือนเถ้าฟุ้งเพราะถูกหินกระทบ

๒.๒) โลติกเจตสิก คือ เจตสิกที่มีโลภเจตสิกเป็นหัวหน้าประกอบกับโลภมูลจิต มี ๓ ดวง คือ

๕. โลภเจตสิก ความอยากได้ มีการเกาะเกี่ยวอารมณ์เป็นลักษณะ เป็นเจตสิกที่อยากได้ในอิฏฐารมณ์ไม่รู้จักพอ จนกลายเป็นความปรารถนาลามก ข้องติดอยู่ในอารมณ์ เหมือนลิงติดตั้ง หรือเหมือนเนื้อขึ้นบาง ๆ ที่ติดแน่นอยู่กับกระเบื้องที่กำลังร้อนบ้าง

๖. ทิฏฐิเจตสิก ความเห็นผิด (มีจฉาทิฏฐิ) คือ มีความเชื่อมั่นอย่างผิดๆ ว่า สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเปล่า ได้แก่ เห็นผิดจากทำนองคลองธรรม มีการยึดมั่นศีลพรตโดยปราศจากปัญญา

๗. มานเจตสิก ความถือตัว คือ สำคัญตัวว่าเป็นผู้ประเสริฐกว่าคนอื่น ทั้งโดยชาติตระกูล ยศศักดิ์ สมบัติ เป็นต้น เป็นเหตุให้เย่อหยิ่ง ยกย่องตน มักใหญ่ใฝ่สูง เหมือนงูที่ปักอยู่ที่สูง

๒.๓) โทจตุกเจตสิก คือ เจตสิกที่มีโทสเจตสิกเป็นหัวหน้าประกอบด้วย โทสมูลจิต เป็นเจตสิกประเภทที่ทำให้ใจมีความเร่าร้อนกระวนกระวายมี ๔ ดวง คือ

๘. โทสเจตสิก ความโกรธ (ไม่ชอบ) ได้แก่ ความประทุษร้าย มีความดุร้ายเป็นลักษณะเหมือนอสรพิษที่ถูกตี ย่อมแสดงอาการให้ทราบว่าเป็นอสรพิษร้ายด้วยการชูเคียวแผ่พังพานชู่ตะคอก

๙. อีสสาเจตสิก ความอิจฉา (เห็นเขาได้ดีทนอยู่ไม่ได้) ได้แก่ ความริษยา มีความริษยาต่อสมบัติของคนอื่น ไม่ปรารถนาที่จะให้ใครได้ดีกว่าตน

๑๐. มัจฉริยเจตสิก ความตระหนี่ (หวงแหน) มีการปกปิดสมบัติของตนเองเป็นลักษณะหวงแหนสมบัติของตน ไม่ปรารถนาที่จะให้สมบัติของตนเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น แม้แต่ตนเองจะใช้สอยก็หวงแหนไม่ยอมให้ใช้เป็นประโยชน์

๑๑. กุกุกจเจตสิก ความรำคาญใจ มีความเศร้าโศกถึงทุจริตที่ตนกระทำแล้ว และสุจริตที่ไม่ได้กระทำเป็นลักษณะ เมื่อเจตสิกดวงนี้เกิดขึ้นทำให้จิตไม่อาจหาญสมาทานในกุศลธรรม

๒.๔) ถิทุกเจตสิก คือ เจตสิกที่มีถีนเจตสิกเป็นหัวหน้า ประกอบอกุศลจิตที่เป็นสังขาริก มี ๒ ดวง คือ

๑๒. ถีนเจตสิก ความหดหู่ คือ ความท้อแท้ ได้แก่ ภาวะแห่งจิตที่ดิ่งลงด้วยอำนาจความไม่ขมักเขม้นและความจมลง จิตไม่คล่องแคล่วซึ้งเกียจ ไม่ควรแก่การทำงาน

๑๓. มितถเจตสิก ความง่วงเหงา คือ ความเศร้าซึม ได้แก่ ความที่จิตปราศจากความสามารถ ภายไม่คล่องแคล่วไม่ควรแก่การทำงาน เหมือนนกกโทษที่ถูกพันธนาการแล้วถูกจองจำไว้ในเรือนจำ

๒.๕) วิจิกิจฉาเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบด้วยโมหมูลจิตที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา มี ๑ ดวง คือ วิจิกิจฉาเจตสิก ความสงสัย เป็นเจตสิกที่สงสัยสงสัยเลไม่ตกลงได้ ยากที่จะตัดสินใจ ตกลงใจได้ เพราะขาดปัญญาความรู้เท่าทันเหตุการณ์

๓) โสภณเจตสิก

โสภณเจตสิกหรือเจตสิกฝ่ายดีงาม ประกอบได้กับโสภณจิต (จิตฝ่ายดีงามเท่านั้น มี ๒๕ ลักษณะ ทำให้จิตดีงาม ปราศจากความเร่าร้อน เว้นจากบาป เว้นจากทุจริต ตั้งอยู่ในศีลธรรมได้

โสภณเจตสิก เป็นเจตสิกที่ดีงาม ประกอบกับโสภณจิต เมื่อเกิดกับจิตใด จิตนั้นก็เป็จิตที่ดีงาม เป็นเจตสิกฝ่ายกุศลทั้งดงาม มี ๒๕ ดวง แบ่งออกเป็น ๔ ประเภท คือ ๑) โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ ดวง ๒) วิรตีเจตสิก ๓ ดวง ๓) อัปมัณฺญาเจตสิก ๒ ดวง ๔) ปัญญาเจตสิก ๑ ดวง

๓.๑) โสภณสาธารณเจตสิก

เจตสิกที่ประกอบทั่วไปในกุศลจิตและโสภณ-จิตทั้งหมดมี ๑๙ ดวง คือ

๑. สัทธาเจตสิก เจตสิกที่เชื่อ ได้แก่ เจตสิกที่ศรัทธาเชื่อถือในอารมณ์ที่ดี มีความเชื่อเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าเป็นต้น

๒. สติเจตสิก เจตสิกที่ระลึกได้ เป็นเจตสิกที่ระลึกอยู่ทุก ๆ ขณะของโสภณจิตที่กำลังเกิดขึ้น ทำให้ไม่หลงลืม ไม่พินเพื่อน

๓. ทิริเจตสิก เจตสิกที่ละอายต่อบาป คือ ละอายต่อทุจริต เป็นเจตสิกที่เกลียดความชั่ว ทุจริต อุปมาเหมือนคนที่รักความสะอาดอาบน้ำชำระกายหมดจดดีแล้ว ย่อมเกลียดความสกปรกฉะนั้น

๔. โอตตปเจตสิก เจตสิกที่เกรงกลัวต่อบาป ตรงกันข้ามกับอโนตตปเจตสิก

๕. อโลภเจตสิก เจตสิกที่ไม่โลภ ไม่อยากได้ เป็นเจตสิกที่ต้งาม เป็นรากเง้าของ กุศลธรรมทั้งหลาย เมื่อเกิดขึ้นเป็นเหตุให้บุคคลบำเพ็ญกุศลธรรมทุกประเภทเพราะอาศัย อโลภะ

๖. อโทสเจตสิก เจตสิกที่ไม่โกรธ ไม่ประทุษร้าย มีความรักใคร่เมตตาเอื้ออารีต่อบุคคลอื่น เป็นรากเง้าของกุศลธรรมทั้งหลาย

๗. ตตรัมขมัตตตาเจตสิก เจตสิกที่เป็นกลาง เป็นเจตสิกที่ตั้งอยู่ในความเป็นกลาง เป็นอุเบกขาความวางเฉยไปในทางต้งาม คือ ทำจิตให้เป็นกลางไม่ลำเอียงไปด้วยความรักและความโกรธ ทำในใจให้เฉยอยู่ อุปมาเหมือนนายสารถิ เมื่อเห็นวารถิ้งไปโดยสะดวกเรียบร้อยแล้ว ก็คุมเชิงเฉยอยู่ฉะนั้น

๘. กายปัสสัทธิเจตสิก เจตสิกที่ทำให้เจตสิกสงบ เป็นเจตสิกสงบระงับ ไม่ฟุ้งซ่าน ทำให้เจตสิกที่เกิดร่วมด้วยสงบไม่ฟุ้งซ่าน เมื่อเจตสิกดวงนี้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมทำให้นามกาย คือ ที่ประชุมของเจตสิกธรรมทั้งปวงที่เป็นฝ่ายอกุศลให้สงบระงับ ให้มีความเยือกเย็น

๙. จิตตปัสสัทธิเจตสิก เจตสิกที่ทำให้จิตสงบ เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตสงบจากอกุศลจิต เมื่อเกิดขึ้นแล้วจิตย่อมสงบระงับ จิตไม่ดิ้นรน ไม่กวัดแกว่ง ไม่กระสับกระส่าย คงสงบอยู่กับอารมณ์นั้น ๆ เป็นอันดี

๑๐. กายลหุตาเจตสิก เจตสิกที่ทำให้เจตสิกเบา ทำให้เจตสิกสงบจากความหนัก มีหน้าที่ทำลายความหนักของเจตสิก

๑๑. จิตตลหุตาเจตสิก เจตสิกที่ทำให้จิตเบา ปราศจากความหนักใจ มีหน้าที่ทำลายความหนักของจิต

๑๒. กายมูทุตาเจตสิก เจตสิกที่ทำให้เจตสิกอ่อน ทำให้เจตสิกอ่อนสบาย อ่อนโยน ไม่หยาบกระด้าง

๑๓. จิตตมูทุตาเจตสิก เจตสิกที่ทำให้จิตอ่อน ทำให้จิตอ่อนสบาย อ่อนโยนและอ่อนน้อม ไม่หยาบกระด้าง

๑๔. กายกัมมัณฺญตาเจตสิก เจตสิกที่ทำให้เจตสิกควรแก่การงาน ทำให้เจตสิก เหมาะสมสะดวก ช่วยสนับสนุนส่งเสริมช่วยเหลือโสภณจิตให้เป็นไปด้วยดี

๑๕. จิตตกัมมัณฺญตาเจตสิก เจตสิกที่ทำให้จิตควรแก่การงาน ทำให้จิตเหมาะสมสะดวก ช่วยสนับสนุนให้โสภณจิตเป็นไปด้วยดี

๑๖. กายปาคูณฺญตาเจตสิก เจตสิกที่ทำให้เจตสิกคล่องแคล่วสะดวกในกิจที่ต้งาม เหมาะแก่กำลัง ไม่มีความเจ็บไข้ ทำลายความอาพาธ ปราศจากโทษ

๑๗. จิตตปาคูณฺญตาเจตสิก เจตสิกที่ทำให้จิตคล่องแคล่ว นึกคิดสะดวกรวดเร็ว เหมาะสมปราศจากความอาพาธทางใจ

๑๘. กายชุกฺตาเจตสิก เจตสิกที่ทำให้เจตสิกชื้อตรง มีการชื้อตรงต่อกุศลทั้งปวงเป็นต้น เจตสิกดวงนี้เกิดขึ้นแล้ว เป็นเหตุให้ชื้อสัจธรรมอยู่เสมอ

๑๙. จิตตฺชุกตาเจตสิก เจตสิกที่ทำให้จิตชัดเจน มีหน้าที่ทำลายความไม่ชัดเจนของจิต ทำให้ใจ
 ชื่อสัตย์สุจริต มุ่งตรงต่อกิจที่ติงามอยู่เสมอ

๓.๒) วิตติเจตสิก คือ เจตสิกที่งดเว้นจากทุจริตและบาปกรรมทางกายและวาจา วิตติเจตสิกนี้
 เป็นสมุฏฐานแห่งศีล ศีลจะตั้งมั่นได้ก็ด้วยอาศัยวิตติเจตสิกนี้ มี ๓ ดวง คือ

๒๐. สัมมาวาจาเจตสิก เจตสิกที่ทำให้พูดชอบ มีหน้าที่งดเว้นจากวจีทุจริต

๒๑. สัมมากัมมันตเจตสิก เจตสิกที่เป็นเหตุให้ทำการงานชอบ มีหน้าที่งดเว้นจากกายทุจริต

๒๒. สัมมาอาชีวะเจตสิก เจตสิกที่เป็นเหตุให้เลี้ยงชีพชอบ มีหน้าที่งดเว้นจากการเลี้ยงชีพชั่ว

วิตติเจตสิก ๓ ดวงนี้ เกิดขึ้นแล้ว ประกอบกับจิตที่เป็นโสภณจิต ๑๖ ดวง คือ มหากุศล
 จิต ๘ ดวง กับโลกุตตรจิต ๘ ดวงเท่านั้น

๓.๓) อัปมัญญาเจตสิก คือ เจตสิกที่แผ่ไปไม่มีประมาณ ได้แก่ แผ่ไปในสรรพสัตว์ทั่วไป หา
 ประมาณมิได้ มี ๒ ดวง คือ

๒๓. กรุณาเจตสิก เจตสิกที่สงสารสัตว์ผู้ได้รับทุกข์ ปรรณนาจะให้พ้นไปจากกองทุกข์ และคิด
 จะช่วยให้พ้นทุกข์

๒๔. มุทิตาเจตสิก^{๑๘๘} เจตสิกที่พลอยยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดี มีใจพลอยยินดีในสมบัติที่เขาได้มา
 ปราศจากความอิจฉาริษยาในความถึงพร้อมด้วยสมบัติของผู้อื่น และมีความปรารถนาให้ผู้อื่นมีความสุข

๓.๔) ปัญญาเจตสิก

ปัญญาเจตสิก^{๑๘๙} เจตสิกที่ประกอบไปด้วยปัญญา เป็นใหญ่ในความรอบรู้ตามสภาพที่เป็นจริง
 รู้แจ้งรู้ชัดในเหตุผลทั้งที่เป็นส่วนโลกียธรรมและโลกุตตรธรรม มีหน้าที่กำจัดความมืด มีความไม่หลงเป็นผล
 คือ ทำจิตให้สว่าง

๔.๔.๓ กิจหน้าที่และความสำคัญของเจตสิก

กิจหน้าที่และความสำคัญของเจตสิก โดยมีเนื้อหาดังต่อไปนี้

ในอัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ นั้น สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ย่อมประกอบในจิตทั้งหมด ๘๙
 หรือ ๑๒๑,

ปกิณณกเจตสิก ๖ ประกอบในจิตไม่ได้มีดังนี้ ๖๖, ๕๕, ๑๑, ๑๖, ๗๐, ๒๐ ปกิณณกเจตสิก ๖
 ประกอบได้มีดังนี้ ๕๕, ๖๖, ๗๘(๑๑๐), ๕๑, ๖๙, (๑๐๑)

อกุศลเจตสิก ๑๔ ย่อมประกอบในอกุศลจิต ๑๒ เท่านั้น, โดยแบ่งออกเป็น ๕ นัย ดังนี้

โมจตุกเจตสิก ๔ ประกอบในอกุศลจิต ๑๒ ดวงทั้งหมด

โลติกเจตสิก ๓ ประกอบในโลภมูลจิต ๘ ดวงเท่านั้น

โทจตุกเจตสิก ๔ ประกอบในโทสมูลจิต ๒ ดวงเท่านั้น

ถิกุทเจตสิก ๒ ประกอบในอกุศลสังขาริกจิต ๕ ดวงเท่านั้น

วิจิกิจฉาเจตสิก ๑ ประกอบในวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ ดวงเท่านั้น

โสภณเจตสิก ๒๕ ย่อมประกอบในโสภณจิต ๕๙ หรือ ๙๑ เท่านั้นโดยแบ่งออกเป็น ๔ นัย ดังนี้

^{๑๘๘} ทรงเกียรติ ลีมนันท์, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมปริจเฉทที่ ๒ ชื่อ เจตสิกปรมัตถ์, หน้า ๑ - ๓.

^{๑๘๙} พระสีหะมมโชติกะ อัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖, หน้า ๓๕.

โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ ประกอบในจิต ๕๙ หรือ ๙๑

วิรตีเจตสิก ๓ ประกอบในจิต ๑๖ หรือ ๔๘ คือ มหากุศลจิต ๘, โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐

อัปมัญญาเจตสิก ๒ ประกอบในจิต ๒๘ คือ มหากุศลจิต ๘, มหาภิรียาจิต ๘,

รูปาวจรจิต ๑๒ (เว้นปัญญาเจตสิก ๓)

ปัญญาเจตสิก ประกอบในจิต ๔๗ หรือ ๗๙ คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔, มหาวิปากญาณสัมปยุตตจิต ๔, มหาภิรียาญาณสัมปยุตตจิต ๔, มหัทคตจิต ๒๗, โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐^{๑๙๐}

สรุปความว่า เจตสิกในกลุ่มในอัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ดวงนั้น สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ประกอบกับจิตได้ทั้งหมด และปกิณณกเจตสิก ๖ ประกอบกับจิตบางดวงได้บ้างไม่ได้บ้างตามสภาพธรรมนั้น ๆ, ในอกุศลเจตสิก ๑๔ ย่อมประกอบในอกุศลจิต ๑๒ เท่านั้นจะไม่สามารถประกอบกับจิตประเภทโสภณ, และโสภณเจตสิก ๒๕ ย่อมประกอบในโสภณจิต ๕๙ หรือ ๙๑ เท่านั้น เพราะไม่สามารถประกอบกับจิตประเภทอกุศลได้

เจตสิกเป็นสิ่งที่มียุ่จริงในระดับปรมัตถสังขจะ เป็นนามธรรม และเป็นสังขตธรรมที่เกิดขึ้นและเป็นไปตามสภาวะธรรม เจตสิกเป็นสภาวะธรรมที่แนบเนื่องอยู่กับจิต เกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต มีวัตถุที่อาศัยเช่นเดียวกันกับจิต เกิดขึ้นรับอารมณ์พร้อมกับจิต เป็นสภาวะธรรมที่ปรุงแต่งจิตให้มีสภาพเป็นไปต่าง ๆ ตามสภาวะของเจตสิกที่เข้าประกอบ เจตสิกมีทั้งหมด ๕๒ ดวง แต่ละดวงจะทำหน้าที่เฉพาะของตน เจตสิก ๕๒ ดวงนี้ ปัญญาเจตสิกถือว่าสำคัญที่สุด เพราะถ้าเข้าประกอบกับจิตแล้วทำให้จิตประกอบไปด้วยปัญญา ซึ่งจะเป็นเหตุให้รู้สภาวะธรรมทั้งหลายตามเป็นจริง อันจะนำไปสู่ความหลุดพ้นเข้าถึงนิพพานในที่สุดได้

^{๑๙๐} พระสังฆมณฑลสังฆคณาจารย์, ปรมัตถสังขจะ, ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖, หน้า ๓๕-๓๘.

๔.๕ รูปปรมัตถ์

รูปเป็นธรรมชาติที่ต้องแปรผัน เปลี่ยนแปลง เสื่อมสลายไป ไม่คงทนถาวร เพราะอำนาจแห่งปัจจัยที่ตรงข้าม อยู่ตลอดเวลา มีเย็น ร้อน เป็นต้น และรูปเป็นธรรมชาติที่ไม่รู้อารมณ์ด้วยตนเอง โดยตัวรูปเองเป็นสภาวะกลางๆ ไม่เป็นบุญหรือเป็นบาป และรูปเป็นที่อาศัยเป็นไปแห่งนามธรรมทั้งหลาย มีจิตและเจตสิก เป็นต้น

รูปแบ่งชัดเจนได้เป็น ๒ ภาค คือ ภาคกาย คือส่วนที่เป็นรูปธรรม และภาคจิต คือส่วนที่เป็นนามธรรม รูปธรรมและนามธรรมทั้งสองส่วนนี้ ต่างก็อาศัยซึ่งกันและกันเป็นไป ส่วนที่เป็นรูปและสภาวะที่เป็นรูป เรียกว่ารูปธรรม ส่วนสภาวะที่นุ่มไปหาอารมณ์ ที่เกิดขึ้นกับใจ คือธรรมที่รู้กันด้วยชื่อ กำหนดรู้ด้วยใจ และเป็นเรื่องของจิตใจ เป็นสิ่งที่ไม่มีรูปร่างโดยทั่วไปหมายถึงอรูปชั้น ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ตลอดโลกุตตรธรรมอื่นๆ เรียกว่านามธรรม

รูปมีลักษณะเป็นสังขตธรรมเหมือนจิตและเจตสิก คือเป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และเสื่อมสลายไปตามเหตุปัจจัย สิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้นด้วยปัจจัย ย่อมแปรเปลี่ยนสลายไปในที่สุด อาจกล่าวได้ว่า รูปคือสิ่งที่เป็นรูปธรรมทั้งหมด ดังนั้น รูปสามารถแยกตามภาคกายและภาคจิตก็จะมองเห็นได้ว่า รูปคือสิ่งที่จะต้องสลายไปเพราะเหตุปัจจัยต่างๆ อันขัดแย้ง

รูปปรมัตถ์ คือ รูปที่มีอยู่จริงๆ โดยสภาวะธรรมชาติ ผู้ที่ได้กระทบ ได้สัมผัสจะมีความรู้สึกเหมือนกันหมด มีความหมาย ๒ นัย

- ๑) รูป หมายถึง ธรรมชาติที่แตกดับหรือเสื่อมสลายไป
 - ๒) รูป หมายถึง ธรรมชาติที่แตกสลายไป ด้วยอำนาจของความร้อนและความเย็น
- ซึ่งทั้งสองนัยนี้สรุปได้ว่า รูปก็คือธรรมชาติที่แตกดับนั่นเอง^{๑๙๑}

๔.๕.๑ ลักษณะของรูป

รูป เป็นสังขตธรรมเหมือนจิตและเจตสิก คือ เป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และเสื่อมสลายไปตามเหตุปัจจัย รูปนี้เป็นที่อาศัยเป็นไปของนามธรรม คือ จิตและเจตสิก รูปนี้เป็นอภัยภาค คือ โดยตัวมันเองไม่เป็นบุญ ไม่เป็นบาป และเป็นสภาพที่ไม่รับรู้อารมณ์

รูป คือ ธรรมชาติที่จะพึงฉิบหายไปด้วยปัจจัยที่เป็นข้าศึก มี เย็นและร้อน เป็นต้น รูปจะต้องผันแปร เปลี่ยนแปลง เสื่อมสลายไป ไม่คงทนถาวร เพราะถูกปัจจัยมี เย็นร้อน เป็นต้น เบียดเบียนอยู่เสมอ ลักษณะที่ประจำของรูป คือ ความผันแปร เปลี่ยนแปลง ไม่คงทน ดังที่ข้อความที่ท่านกล่าวไว้ในอภิธรรมมัตถสังคหบาลีว่า

“ธรรมชาติที่ชื่อว่ารูป เพราะอรธว่าแปรผัน (สลาย) อธิบายว่า ย่อมถึงความวิการด้วยวิโรธปัจจัย มีเย็นและร้อน เป็นต้น หรืออันวิโรธปัจจัย มีเย็นและร้อน เป็นต้น ให้ถึงความวิการ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ย่อมแปรผันเพราะเย็นบ้าง ย่อมแปรผันเพราะร้อนบ้าง ดังนี้เป็นอาทิฯ”^{๑๙๒}

^{๑๙๑} ชู.จ. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๘๔-๕๘๕/๑๖๙-๒๕๕

^{๑๙๒} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, อ่างแก้วเชิงอรธที่ ๓๔, หน้า ๒๓ - ๒๔.

รูป คือสิ่งที่เป็นรูปธรรมทั้งหมด แบ่งออกได้เป็น ๒ ลักษณะ คือ

๑. รูป คือ สิ่งที่จะต้องสลายไปเพราะเหตุปัจจัยต่างๆ อันขัดแย้ง สิ่งที่เป็นรูปร่างพร้อมทั้งลักษณะอาการของมัน ส่วนร่างกาย จำแนกเป็น ๒๘ คือ มหาภูต หรือ ธาตุ ๔ และอุปาทยารูป ๒๔
๒. รูป คืออารมณ์ที่รู้ได้ด้วยจักขุ, สิ่งปรากฏแก่ตา คือรูปซึ่งเป็นข้อที่ ๑ ในอารมณ์ ๖ หรือในอายตนะภายนอก ๖^{๑๙๓}

รูปหรือรูปธรรมนี้เป็นที่ตั้งหรือเป็นที่อาศัยเป็นไปแห่งนามธรรมทั้งหลายมีจิตและเจตสิก เป็นต้น ดังข้อความที่พระพุทธเจ้าได้ไว้ในอุบายสูตรว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย วิญญาณเข้าถึงรูปก็ดี เมื่อตั้งอยู่ พึงตั้งอยู่ วิญญาณที่มีรูปเป็นอารมณ์ มีรูปเป็นที่ตั้ง มีความยินดีเป็นที่เข้าไปช่องเสฟ ถึงความเจริญงอกงามไพบุลย์ ฯลฯ วิญญาณที่มีสังขารเป็นอารมณ์ มีสังขารเป็นที่ตั้ง มีความยินดีเป็นที่เข้าไปช่องเสฟ พึงถึงความเจริญงอกงามไพบุลย์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดพึงกล่าวอย่างนี้ว่า เราจักบัญญัติการมา การไป จูติ อุปบัติหรือความเจริญงอกงามไพบุลย์แห่งวิญญาณ เว้นจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จะมีได้”^{๑๙๔}

รูปเป็นสภาวะธรรมที่ไม่รู้อารมณ์ ตรงข้ามกับจิตและเจตสิกที่มีหน้าที่รู้อารมณ์ ดังข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดงถึงลักษณะของรูปไว้ว่า

“รูปทั้งหมด ไม่ใช่เหตุ ไม่มีเหตุ วิปยุตจากเหตุ เป็นไปกับด้วยปัจจัยเป็นสังขตธรรม เป็นรูปธรรม เป็นโลกิยะธรรม เป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นอารมณ์ของสัญญาโยชน์ เป็นอารมณ์ของคันถะ เป็นอารมณ์ของโอชะ เป็นอารมณ์ของโยคะ เป็นอารมณ์ของนิวรณ เป็นอารมณ์ของปรามาส เป็นอารมณ์ของอุปาทาน เป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็นอัพยากตธรรม ไม่มีอารมณ์ ไม่ใช่เจตสิก วิปยุตจากจิต ไม่ใช่วิบาก และไม่ใช่ธรรมเป็นเหตุแห่งวิบาก ไม่เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส ไม่ใช่ธรรมมีทั้งวิตกทั้งวิจารณ์ ธรรมไม่มีวิตก แต่มีวิจารณ์ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ ไม่ใช่ธรรมที่สหระคตด้วยปีติ ไม่ใช่ธรรมที่สหระคตด้วยสุข ไม่ใช่ธรรมที่สหระคตด้วยอุเบกขา อันโสตาปัตติมรรค และมรรคเบื้องบน ๓ ไม่ประหาณ ไม่มีสัมปยุตตเหตุอันโสตาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน ๓ ประหาณ ไม่เป็นเหตุให้จิตปฏิสนธิและไม่เป็นเหตุให้ถึงนิพพาน ไม่เป็นของเสกขบุคคลและไม่เป็นของอเสกขบุคคลเป็น ปริตตธรรม เป็นกามาวจรธรรม ไม่ใช่รูปาวจรธรรม ไม่ใช่รูปาวจรธรรม เป็นปริยาป็นนธรรม ไม่ใช่ปริยาป็นนธรรม เป็นอนิยตธรรม เป็นอนินิยตธรรม เป็นปัจจุป็นนธรรม อันวิญญาณ ๖ พึงรู้ไม่เที่ยง อันชราครอบงำแล้ว”^{๑๙๕}

รูปเป็นอัพยากตธรรม คือ เป็นธรรมกลางๆ โดยตัวมันเองไม่ดี ไม่ชั่ว ไม่เป็นบุญ เป็นบาป ดังข้อความที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในรูปกัณฑ์ว่า

“ธรรมเป็นอัพยากต เป็นไฉน? วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรม เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาวจร เป็นโลกุตตระ ได้แก่ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ

^{๑๙๓} พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต) , อ่างแล้วเชิงอรุณที่ ๓๗ , หน้า ๒๕๓.

^{๑๙๔} ส. ข. ๑๗ / ๑๐๕ / ๖๖.

^{๑๙๕} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๐๓ / ๑๘๔.

วิญญาณขันธ์ ธรรมเหล่าใดเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยภาค^{๑๙๖}

รูปคือธรรมชาติที่จะต้องแตกสลายหรือจะพึงฉิบหายไปด้วยปัจจัยที่เป็นข้าศึก มีเย็นร้อน เป็นต้น รูปจะต้องแปรผัน เปลี่ยนแปลง เสื่อมสลายไป ไม่คงทนถาวร เพราะถูกปัจจัยมีเย็นร้อน เป็นต้น เบียดเบียนอยู่เสมอ รูปนี้เป็นที่อาศัยเป็นไปแห่งนามธรรมทั้งหลายมีจิตและเจตสิก เป็นต้น รูปเป็นสภาพธรรมที่ไม่รู้อารมณ์ โดยตัวรูปเองเป็นสภาวะกลาง ๆ ไม่เป็นบุญไม่เป็นบาป ส่วนประเภทและสิ่งที่เป็นเหตุให้เกิดรูปนั้น จะกล่าวต่อไปข้างหน้า

๔.๕.๒ จำแนกประเภทของรูป

รูปปรมาณธรรมที่เป็นสภาวะธรรมที่จะต้องสลายไปเพราะปัจจัยมี เย็น ร้อน เป็นต้นนั้น จำแนกออกได้หลายรูปแบบ ดังนี้

๑) จำแนกโดยความเป็นรูปหยาบและละเอียด

จำแนกออกได้เป็น ๒ ประเภท คือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔ รวมเป็นรูป ๒๘^{๑๙๗} ดังข้อความที่แสดงไว้ในอภิธรรมมัตถสังคหาลีว่า

“ก็รูป ๒ อย่างนี้ คือ มหาภูตรูปสี่ ๑ รูปอาศัยมหาภูตรูปสี่ ๑ ย่อมถึงการรวมเข้าได้ ๑๑ อย่าง คืออย่างไร? ก็รูป ๑๘ อย่างนี้ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ชื่อว่ามหาภูตรูป ๑ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย ชื่อว่า ปสาทรูป ๑ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะกล่าวคือภูตรูปทั้ง ๓ เว้นอาโปธาตุ ชื่อว่าโคจรรูป ๑ ความเป็นหญิง ความเป็นชาย ชื่อว่า ภาวรูป ๑ หทัยวัตถุ ชื่อว่า หทัยรูป ๑ ชีวิตินทรีย์ ชื่อว่า ชีวิตรูป ๑ อาหารที่ทำให้เป็นคำๆ ชื่อว่า อาหารรูป ๑ ...อากาศธาตุ ชื่อว่า ปริจเฉทรูป ๑. กายวิญญูติ วจิวินญูติ ชื่อว่า วิญญูติรูป ๑ ความเบาแห่งรูป ความอ่อนแห่งรูป ความควรแก่การงานแห่งรูป และวิญญูติทั้งสอง ชื่อว่าวิการรูป ๑. ความเติบโตแห่งรูป ความสืบต่อแห่งรูป ความทรุดโทรมแห่งรูป ความไม่เที่ยงแห่งรูป ชื่อว่า ลักษณะรูป ๑. รวมเป็นรูป ๑๑ อย่าง”^{๑๙๘}

๑.๑) มหาภูตรูป ๔

มหาภูตรูป คือ รูปใหญ่ เป็นรูปที่มีสภาพสัณฐานที่ปรากฏเด่นชัด เป็นที่อาศัยแห่งรูปอาศัยทั้งหลาย ในอรรถกถาอรรถสาลินี ท่านได้แสดงเหตุไว้ ๖ ประการ คือ ๑) ปรากฏเป็นของใหญ่ ๒) เป็นเหมือนนักเล่นกล ๓) เป็นเหมือนยักษ์ผู้ชายและผู้หญิง ๔) ต้องบำรุงรักษามาก ๕) มีความเปลี่ยนแปลงมาก ๖) เป็นสิ่งใหญ่ที่มีอยู่^{๑๙๙}

มหาภูต หรือมหาภูตรูป ๔ คือ ธาตุ ๔^{๒๐๐} ได้แก่

^{๑๙๖} อภิ. ส. (บาลี) ๓๔ / ๕๐๑ / ๑๘๔.

^{๑๙๗} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๘๔/๑๖๗, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๘๔/๑๖๗.

^{๑๙๘} มหาภูมิภาควิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ , อ่างแก้วเชิงอรุณที่ ๔๕ , หน้า ๒๘๑.

^{๑๙๙} สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา วัดสระเกศ, อรรถกถาอัฐฐาสาลินี ตอนที่ ๓, (พระนคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๐๙), หน้า ๑๔๒.

^{๒๐๐} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๘๗-๔๘๖/๒๑๖-๒๑๙, ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๖๑/๑๑๑.

๑) ปฐวีธาตุ สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่สภาพอันเป็นหลักที่ตั้งที่อาศัยแห่งสหาธาตุรูป เรียกสามัญว่า ธาตุชั้นแข็ง หรือธาตุดิน

๒) อาโปธาตุ สภาวะที่เอิบอาบหรือดูดซึม ซ่านไป ขยายขนาด ผนึก พูนเข้าด้วยกัน เรียกสามัญว่า ธาตุเหลว หรือธาตุน้ำ

๓) เตโชธาตุ สภาวะที่ทำให้ร้อน เรียกสามัญว่า ธาตุไฟ

๔) วาโยธาตุ สภาวะที่ทำให้สั่นไหว เคลื่อนที่ เรียกสามัญว่า ธาตุลม^{๒๐๑}

๑.๒) อุปาทายรูป ๒๔

อุปาทายรูป คือ รูปย่อย ๆ ที่อิงอาศัยมหาภูตรูปอยู่(รูปใหญ่)^{๒๐๒} จะปรากฏลำพังตนเองโดยไม่มีมหาภูตรูป ๔ ไม่ได้ ท่านเปรียบเทียบเอาไว้ว่า เหมือนพระพี่เลี้ยง ๔ นางกำลังบำรุงพระราชกุมารอยู่ นางหนึ่งอุ้มไว้ นางหนึ่งให้สรองสนาน นางหนึ่งลูบไล้ สุกนธรส นางหนึ่งถวายนางนพัตถอยู่ เป็นต้น อุปาทายรูป ๒๔ ชนิดนั้น ดังนี้ คือ

ปสาทรูป ๕ (รูปที่เป็นประธานสำหรับรับอารมณ์) (๑) ตา (๒) หู (๓) จมูก (๔) ลิ้น (๕) กาย โคจรรูป หรือวิสัยรูป ๕ (รูปที่เป็นอารมณ์หรือแดนรับรู้ของอินทรีย์) (๖) รูป (๗) เสียง (๘) กลิ่น (๙) รส (๑๐) โภกฐัพพะ (ข้อนี้ไม่นับเพราะเป็นอันเดียวกันกับมหาภูตรูป ๓ คือ ปฐวี เตโช วาโย

ถารูป ๒ (รูปที่เป็นภาวะแห่งเพศ) (๑๐) อิตถัตตะ อิตถินทรีย์ความเป็นหญิง (๑๑) ปุริสัตตะ ปุริสินทรีย์ความเป็นชาย

หทัยรูป ๑ (รูปคือหทัย) (๑๒) หทัยวัตถุ ที่ตั้งแห่งใจ หัวใจ

ชีวีตรูป ๑ (รูปที่เป็นชีวีต) (๑๓) ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวีต

อาหารรูป ๑ (รูปคืออาหาร) (๑๔) กวฬิงการาหาร อาหารคือคำข้าว

ปริจเฉทรูป ๑ (รูปที่กำหนดเทศะ) (๑๕) อากาศธาตุ สภาวะคือช่องว่าง

วิญญูติรูป ๒ (รูปคือการเคลื่อนไหวให้ความหมาย) (๑๖) ภายวิญญูติ การเคลื่อนไหวให้ความหมายด้วยกาย (๑๗) วจวิญญูติ การเคลื่อนไหวให้ความหมายด้วยวาจา

วิการรูป ๔ (รูปคือการที่ตัดแปลงทำให้แปลกให้พิเศษได้) (๑๘) (รูปัสส) ลหุตตา ความเบา (๑๙) (รูปัสส) มุทุตา ความอ่อนสลวย (๒๐) (รูปัสส) กัมมัญญุตตา ความควรแก่การงาน ใช้การได้

ลักษณะรูป ๔ (รูปคือลักษณะหรืออาการเป็นเครื่องกำหนด) (๒๑) อุปจยะ ความก่อตัว (๒๒) สันตติ ความสืบต่อ (๒๓) ชรตา ความทรุดโทรม (๒๔) อนิจจตา ความแปรแตกสลาย^{๒๐๓}

๒) จำแนกตามการทรงสภาวะของตนไว้

รูป ๒๘ นั้นสามารถสงเคราะห์เป็น ๒ กลุ่มได้อีก คือ ๑. นิปผันนรูป ๒. อนิปผันนรูป ดังข้อความในอภิธัมมัตถสังคหบาลีว่า

“รูปมี ๒๘ คือ ภูตรูป ๔ ปสาทรูป ๕ วิสัยรูป ๔ ถารูป ๒ หทัยรูป ๑ ชีวีตรูป ๑ และอาหารรูป ๑ รวมเป็นนิปผันนรูป ๑๘ อย่างนี้และอนิปผันนรูป ๑๐ คือ ปริจเฉทรูป ๑ วิญญูติ ๒ วิการรูป ๓ และลักษณะรูป ๔”^{๒๐๔}

^{๒๐๑} ที.สี.(ไทย) ๙/๔๘๗-๔๙๙/๒๑๖-๒๒๐, พุ.จุ.(ไทย) ๓๐/๕/๕๘

^{๒๐๒} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๘๔/๑๖๗, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๘๔/๑๖๙, (Dhs.124,para.584).

^{๒๐๓} พุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘, อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๕๘๔-๕๘๕/๑๖๙-๒๕๕

๒.๑) นิปผันนรูป หมายถึง รูปที่มีสภาวะลักษณะของตน และจะทรงสภาวะลักษณะของตนไว้เป็นประจำ ไม่เปลี่ยนแปลงแปรผันไปเป็นอย่างอื่น มีทั้งหมด ๑๘ รูป คือ

มหาภูตรูป ๔ ได้แก่ ๑. ปฐวีธาตุ คือ ธาตุดิน ๒. อาโปธาตุ คือ ธาตุน้ำ ๓. เตโชธาตุ คือ ธาตุไฟ ๔. วาโยธาตุ คือ ธาตุลม

ปสาทรูป ๕ ได้แก่ ๕. จักขุปสาท สิ่งที่ทำให้สำเร็จการเห็น ๖. โสตปสาท สิ่งที่ทำให้สำเร็จการฟัง ๗. มานปสาท สิ่งที่ทำให้สำเร็จการดม ๘. ชิวหาปสาท สิ่งที่ทำให้สำเร็จการลิ้มรส ๙. กายปสาท สิ่งที่ทำให้สำเร็จการรู้สึกสัมผัส

วิสัยรูป ๕ (รูปที่เป็นอารมณ์หรือแดนรับรู้ของอินทรีย์) (๖) รูป (๗) เสียง (๘) กลิ่น (๙) รส (๑๐) โผฏฐัพพะ (ข้อนี้ไม่นับเพราะเป็นอันเดียวกันกับมหาภูตรูป ๓ คือ ปฐวี เตโช วาโย)

ถาวรรูป ๒ (รูปที่เป็นภาวะแห่งเพศ) (๑๐) อิตถัตตะ อิตถินทรีย์ความเป็นหญิง (๑๑) ปุริสัตตะ ปุริสินทรีย์ความเป็นชาย

หทัยรูป ๑ (รูปคือหทัย) (๑๒) หทัยวัตถุ ที่ตั้งแห่งใจ หัวใจ

ชีวีตรูป ๑ (รูปที่เป็นชีวิต) (๑๓) ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต

อาหารรูป ๑ (รูปคืออาหาร) (๑๔) กวฬิงการาหาร อาหารคือคำข้าว

๒.๒) อนิปผันนรูป หมายถึง รูปที่ไม่มีสภาวะลักษณะของตน เป็นรูปที่อาศัยนิปผันนรูปเกิด เป็นเครื่องหมายและอาการของนิปผันนรูป มีทั้งหมด ๑๐ รูป คือ ปริจเฉทรูป ๑ วิญญูติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักษณะรูป ๔ รวมเป็นอนิปผันนรูป ๑๐ ประเภท คือ

๑. อากาสธาตุ ช่องว่างในร่างกาย
๒. กายวิญญูติ กิริยาที่ไหวกายได้
๓. วจวิญญูติ กิริยาที่ไหววาจา คือ พูดได้
๔. ลหุตตา ความเบา
๕. มุทุตา ความอ่อนสลวย
๖. กัมมัณญุตตา ความควรแก่การงาน
๗. อุปลยยะ ความเติบโตขึ้น
๘. สันตติ ความสืบเนื่อง
๙. ชรตา ความทรุดโทรม
๑๐. อนิจจตา ความไม่ยั่งยืน

๔.๕.๓ ลักษณะและความหมายของรูป ๒๘

๑) ปฐวีธาตุ ธาตุดินเป็นธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งความแข็งกระด้าง มีลักษณะแข็งแข็งหรืออ่อน (แข็งน้อย) ประชุมอยู่ในร่างกายบ้าง ภายนอกบ้าง เป็นนิมิตบ้าง สามารถรองรับสรรพวัตถุไว้ได้ มีน้ำไฟ ลม ร่วมกันเป็นเหตุให้เกิดขึ้น

ปฐวีธาตุนี ได้แก่ รูปดินที่ทรงอยู่ซึ่งลักษณะแข็งและอ่อน ตั้งอยู่เฉพาะกับลักษณะแข็ง เป็นที่อาศัยหรือเป็นที่รองรับของรูปอื่น ๆ ทั้งสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต เปรียบเหมือนแผ่นดินเป็นที่อาศัยอยู่ของ

^{๒๐๔} เรื่องเดียวกัน , หน้า ๒๘๒.

มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายตลอดทั้งสิ่งที่ไม่มีชีวิตทั้งหลายด้วย ปฐวีธาตุมีน้ำ ไฟ ลม ร่วมกันเป็นเหตุให้เกิดขึ้น จะแบ่งแยกมิได้^{๒๐๕}

๒) อาโปธาตุ ธาตุน้ำมีลักษณะไหลและเกาะกุม มีลักษณะซึมซาบเอิบอาบในร่างกาย

อาโปธาตุนั้น เป็นตัวเชื่อมประสาน เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวรูปทั้งหลายที่เกิดร่วมด้วย ให้รวมกัน อยู่ได้ ไม่ให้กระจัดกระจายไป คือ เมื่อธาตุทั้ง ๓ คือ ดิน ไฟ ลมประชุมกันขึ้นแล้วอาโปธาตุ ธาตุน้ำ ย่อมเกิดขึ้นด้วย เมื่อธาตุน้ำเกิดขึ้นก็มีสภาวะไหลหรือเกาะกุม มีหน้าที่ให้ไหลหรือเกาะกุมเจริญมากขึ้น ซึ่งจะส่งผลให้รวบรวมกันเป็นไปอย่างไม่ขาดสาย^{๒๐๖}

๓) เตโชธาตุ ธาตุไฟ มีลักษณะร้อนและเย็น มีหน้าที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ธาตุไฟเมื่อ เกิดขึ้น มี ดิน น้ำ ลม ธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือเป็นปทัฏฐฐาน คือ เหตุใกล้ให้เกิดขึ้น เกิดขึ้นแล้วมีความร้อนหรือเย็น เป็นลักษณะ มีหน้าที่ทำให้สูงงอม มีผลให้เกิดความอ่อนน้อม เป็นไปอยู่ในกายก็ทำให้กายอบอุ่น รูปอื่น ๆ ทั้งหลายก็ต้องแตกสลายลงไป เพราะเตโชธาตุนี้เป็นเหตุ ร่างกายจึงทรุดโทรม และเตโชธาตุนี้จะทำให้อายุ สั้นหรือยืนยาวก็ได้ด้วยสสมภารเตโช^{๒๐๗} คือ เตโชธาตุที่มีในร่างกาย มี ๔ อย่าง^{๒๐๘} คือ

๑. สันตปาเตโช ไฟที่ทำให้เจ็บไข้ ทำให้ร่างกายร้อนกว่าธรรมดา เป็นไฟที่ยังร่างกายให้อบอุ่นขึ้น
๒. ทาหเตโช ไฟที่ทำให้เจ็บไข้มาก ทำให้กระวนกระวายถึงกับตั้งตัวไม่ได้ เช่น เพ้อไข้ เป็นต้น
๓. ปาจกเตโช ไฟที่เผาอาหารให้ย่อย
๔. ซีรณเตโช ไฟที่ทำให้ร่างกายให้อบอุ่น ทำความร้อนเย็นตามธรรมดาจนยังกายให้วิปริต เช่น ผอมขาว ฟันหัก เป็นต้น

๔) วาโยธาตุ ธาตุลมมีลักษณะไหวพัดไปมาและเคร่งตึงซึ่งเป็นไปภายในร่างกายคนและสัตว์ ตลอดถึงภายนอกกายของคนและสัตว์ เป็นอุปการะแก่การเคลื่อนไหวไปมา^{๒๐๙}

วาโยธาตุ เมื่อธาตุทั้ง ๓ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ มีขึ้นแล้ว ธาตุลมย่อมมีด้วย เพราะ แยกกันไม่ได้ เมื่อธาตุลมเกิดขึ้นแล้วปรากฏเป็นลักษณะเคร่งตึง มีหน้าที่ไหวพัดไปมา เป็นผลยังให้น้อมไป หา พัดไปหาส่วนที่เบาบาง ธาตุลมที่ประกอบเป็นไปอยู่ในร่างกายที่มีวิญญาณครองนั้น มีอยู่ ๖ ชนิด คือ

๑. อัธสาสปีสสาสวาตา ได้แก่ ลมหายใจเข้าออก
๒. อุทธังคมาวาตา ได้แก่ ลมที่ขึ้นเบื้องบน คือ ลมพัดขึ้นถึงศีรษะ ให้มีการเรอหรือหาว เป็นต้น
๓. อโธคมาวาตา ได้แก่ ลมที่พัดลงเบื้องต่ำ ถึงปลายเท้า
๔. โภฏฐาสยาวาตา ได้แก่ ลมที่อาศัยอยู่ในลำไส้
๕. กุจฉิสยาวาตา ได้แก่ ลมที่อาศัยอยู่ในท้อง
๖. อังคมังคานุสริวาตา ได้แก่ ลมตามที่พัดทั่วร่างกายซึ่งเดินไปตามเส้นเอ็นทั่วร่างกาย

รูปที่เป็นมหาภูตรูปทั้ง ๔ ชนิดนี้ที่เรียกว่าธาตุ ก็เพราะมีธรรมชาติที่ทรงสภาวะของตนไว้ เมื่อ ธาตุทั้ง ๔ นี้รวมตัวกันเข้าเกิดเป็นรูปร่างขึ้น เรียกว่า “มหาภูตรูป” เพราะเป็นรูปใหญ่ มีรูปร่างสัมบูรณ์ ปรากฏเห็นได้ชัด และมหาภูตรูปทั้ง ๔ นี้เป็นที่อาศัยของรูปอาศัยชนิดอื่นๆ มหาภูตรูปทั้ง ๔ ชนิดนี้เกิด

^{๒๐๕} อภิ. วิ. ๓๕ / ๑๑๕ / ๑๐๑.

^{๒๐๖} อภิ. วิ. ๓๕ / ๑๑๖ / ๑๐๒.

^{๒๐๗} อภิ. วิ. ๓๕ / ๑๑๗ / ๑๐๓.

^{๒๐๘} พระอาจารย์ประเดิม โกมลโลกิขุ , อ่างแล้วเชิงอรธที่ ๓๓ , หน้า ๒๐๒.

^{๒๐๙} อภิ. วิ. ๓๕ / ๑๑๘ / ๑๐๔.

ร่วมกัน ไม่ว่าจะปรากฏอยู่ที่ไหนเป็นรูปร่างอะไรก็ต้องปรากฏ ณ ที่นั้นครบทั้ง ๔ ชนิดเสมอ จะต่างก็ตรงที่ว่ารูปร่างนั้นจะปรากฏมีธาตุไหนมากกว่ากันเท่านั้น แต่จะขาดไปธาตุใดธาตุหนึ่งไม่ได้

๕) จักขุปสาทรูป รูปที่ให้สำเร็จการเห็น คือจักขุปสาท ประสาทตา หมายถึงสิ่งที่ทำให้สำเร็จทัสสนกิจ คือ การเห็นได้ จักขุปสาทเป็นรูปชนิดหนึ่งที่มีความใสสะอาดดูความใสแห่งกระจก คอยดึงดูดเอาอรูปรามณ์ที่มากกระทบ

จักขุปสาทนี้ โดประมาณเท่าศีรษะหา เยือนัยน์ตา ๗ ชั้นซบไว้ด้วย เหมือนปุยนุ่นที่อาบด้วยน้ำมันซบไว้ด้วยปุยนุ่น ๗ ชั้น ในประเทศเป็นที่ตั้งแห่งสรีรสังขารของบุคคลที่ตั้งอยู่เฉพาะหน้า ในท่ามกลางของวงตาดำ ซึ่งล้อมรอบอยู่ด้วยวงตาขาว เป็นวัตถุทวารให้สำเร็จทัสสนกิจ คือ เกิดจักขุวิญญาณ ขึ้น”^{๒๑๐} เมื่อจักขุปสาท (ปสาทตา) หรือแก้วตานี้พิการ ก็ไม่สามารถที่จะมองเห็นอะไรได้ เช่นคนตาบอดตาใส เป็นต้น

จักขุปสาทรูปนี้ เป็นรูปชนิดหนึ่ง เมื่อมหาภูตรูป ๔ ประชุมกันขึ้นเป็นร่างกายด้วยอำนาจแห่งกรรมแล้ว เป็นเหตุให้จักขุปสาท ประสาทตาเกิดขึ้นมีลักษณะใส คู่ควรกับอรูปรามณ์ (คือสี) ที่จะมากกระทบ จักขุปสาทรูปนี้แสวงหาอรูปรามณ์อยู่เสมอ เป็นเหตุให้จักขุวิญญาณ (รู้ทางตา) เกิดขึ้น เป็นประสาทตาที่ทำให้การเห็นอาศัยเกิดขึ้น บางที่ท่านก็เรียกว่า “มังสจักขุ” (ตาเนื้อ) ธรรมชาติของจักขุปสาทนี้ เมื่อมีการเกิดขึ้นรับอรูปรามณ์แล้วก็แตกดับไปเสมอ มีกรรมเป็นปัจจัยให้เกิดขึ้นใหม่อีกแล้วก็แตกทำลายไปพร้อมกับ การที่อรูปรามณ์ (สี) มากกระทบทุกขณะไป มีหน้าที่ ๒ ประการ คือ ๑. เป็นจักขุวัตถุอันเป็นที่ตั้งอาศัยของ จักขุวิญญาณจิต ๒. เป็นจักขุทวาร อันเป็นประตูเกิดของจักขุทวารวิถีจิต^{๒๑๑}

๖) โสตปสาทรูป รูปที่ให้สำเร็จการฟัง เป็นประสาทหูที่ใส คู่ควรแก่เสียงที่จะมากกระทบ เป็นสิ่งที่ทำให้สำเร็จสวณกิจ (การฟัง) เป็นรูปชนิดหนึ่งที่ปรากฏอยู่ในช่องหู มีสังขารดวงแหวน มีขนแดงอ่อนงอกขึ้นอยู่โดยรอบ เป็นโสตวัตถุคือเป็นที่อาศัยของโสตวิญญาณและเป็นโสตทวาร (ประตูหู) อันเป็นที่เกิดแห่งโสตวิญญาณวิถีจิต ถ้าโสตปสาทนี้พิการแล้ว ย่อมไม่สำเร็จสวณกิจ (การฟัง) ได้ เช่น คนหูหนวก เป็นต้น

โสตปสาทรูปนั้น เมื่อมหาภูตรูปเกิดขึ้นแล้วจากกรรม เป็นเหตุนำมาซึ่งความอยากฟัง มีความใสปรากฏขึ้น มีหน้าที่รับสัททวารมณ (เสียง) เป็นผลให้โสตวิญญาณอาศัยเกิดขึ้นตั้งอยู่ชั่วขณะหนึ่ง ประสาทหูที่มีลักษณะใสนั้นท่านเรียกว่า “โสตปสาท”

โสตปสาทจะทำหน้าที่ได้สมบูรณ์จะต้องอาศัยส่วนประกอบของหู มี ไบหู รูหู เป็นต้น เพื่อจะใช้เป็นสื่อสัมพันธ์ในขณะที่เกิดการกระทบของคลื่นเสียง โสตปสาทรูปนี้มีหน้าที่อยู่ ๒ ประการ คือ ๑. เป็นโสตวัตถุอันเป็นที่ตั้งอาศัยของโสตวิญญาณจิต ๒. เป็นโสตทวารอันเป็นประตูที่เกิดของโสตทวารวิถีจิต^{๒๑๒}

๗) ฆานปสาทรูป รูปที่ให้สำเร็จการดมหรือรู้กลิ่นได้ ฆานปสาทรูป คือ รูปที่ใสของจมูก ได้แก่ ประสาทจมูก เป็นวัตถุที่อาศัยของฆานวิญญาณให้สำเร็จฆายนกิจ กิจ คือ การดมกลิ่น เป็นรูปธรรมชนิดหนึ่งที่ปรากฏอยู่ในโคนาสิก มีสังขารดังกีบแพะ เป็นฆานวัตถุ คือวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งฆานวิญญาณจิต และเป็นฆานทวาร คือ ประตูอันเป็นที่เกิดแห่งฆานทวารวิถีจิต^{๒๑๓}

ฆานปสาทรูปนั้น เมื่อมหาภูตรูปอันเกิดจากกรรม (คันธัตถ์มหา) เพราะอำนาจแห่งการอยากรู้กลิ่น ปรรณานาที่จะดมกลิ่นเป็นเหตุแล้ว ฆานปสาทรูปก็เกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็มีลักษณะใส (ของ

^{๒๑๐} พระอาจารย์ประเดิม โภมโลภิกขุ , อ่างแล้วเชิงอรรถที่ ๕๒ , หน้า ๒๑๕.

^{๒๑๑} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๑๖ / ๑๙๕.

^{๒๑๒} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๑๗ / ๑๙๗.

^{๒๑๓} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๑๘ / ๑๙๙.

มหาภูตรูป) ควรที่จะรับกระทบกับสี ทำหน้าที่แสวงหา (รับ) เฉพาะคันธารมณ (กลิ่น) อย่างเดียวเท่านั้น เป็นเหตุให้มานวิญญาณจิตอาศัยเกิดขึ้นและตั้งอยู่ชั่วขณะ มานปสาทรูปต้องอาศัยส่วนประกอบของจมูกมี ตั้งจมูกและรูจมูกเป็นต้น อันอาศัยธาตุลมพัดเอากลิ่นต่างๆ เข้ารูจมูกได้ ทำให้จิตรับรู้กลิ่นทางจมูกอยู่เสมอ

๘) **ชีวหาปสาทรูป** รูปที่ทำให้สำเร็จการลิ้มรส เป็นรูปกลิ่นที่ใส ควรกับรสที่มากกระทบเป็นปัจจัย ให้ชีวหาวิญญาณเกิดขึ้นให้สำเร็จสายนกิง กิง คือ การลิ้มรส เป็นรูปธรรมชนิดหนึ่งที่ปรากฏอยู่ท่ามกลาง ลิ้น มีสณฐานเหมือนดังกลีบดอกบัว เป็นชีวหาวัตถุ คือ วัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งชีวหาวิญญาณจิต และเป็นชีวหาทวาร คือ ประตูดันเป็นที่เกิดแห่งชีวหาทวารวิถี^{๒๑๔}

ชีวหาปสาทรูป เมื่อเหตุปัจจัยคือมหาภูตรูปอันเกิดขึ้นจากกรรมด้วยอำนาจที่ใคร่อยากจะลิ้มรส เกิดขึ้นแล้ว ทำหน้าที่แสวงหา (รับ) รสอยู่เสมอ มีลักษณะใสคู่ควรกับรสที่จะมากกระทบ ยังผลให้เกิดชีวหาวิญญาณรู้รสขึ้นด้วยอาศัยอาโป (น้ำ) เป็นสื่อ ชิวหาปสาทรูปนี้ต้องอาศัยเครื่องประกอบของลิ้นมีเนื้อลิ้นเป็นต้น เพื่อให้ปสาทลิ้นที่ใสตั้งอยู่ได้ ทำให้จิตรู้รสทางลิ้นอยู่เสมอ

๙) **กายปสาทรูป** รูปที่ทำให้สำเร็จการรู้สึกสัมผัส เป็นรูปปสาทกายที่ใส คู่ควรกับโผฏฐัพพารมณ คือ เย็น ร้อน แฉง ไหว หรือเคร่งตึง ที่จะมากกระทบ เป็นรูปชนิดหนึ่งที่ซึมซาบอยู่ทั่วสรีระร่างกาย เหมือนยางหรือน้ำมันที่ชุ่มอยู่ในแผ่นป้าย ยกเว้นที่ผม ปลายขน เล็บ ฟัน หนังที่หนา อันเป็นส่วนปลายที่ปสาทเข้าไปไม่ถึง และที่รวมแห่งอาหารเก่าที่ได้ล้าใส่ใหญ่ เป็นกายวัตถุ คือ วัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งกายวิญญาณชั่วขณะหนึ่ง เป็นกายทวาร คือ ประตูดันเป็นที่เกิดแห่งกายทวารวิถีจิต^{๒๑๕}

กายปสาทรูปนี้ เมื่อมหาภูตรูปอันเกิดจากกรรมเพราะปรารถนาอยากจะทำกระทบโผฏฐัพพารมณ คือ เย็น ร้อน อ่อน แฉง เป็นต้น เป็นผลให้เกิดกายปสาทขึ้น เมื่อกายปสาทเกิดขึ้นแล้ว มีลักษณะรับโผฏฐัพพารมณที่มากกระทบอันเป็นสิ่งที่คู่ควรกัน มีหน้าที่แสวงหากระทบเฉพาะแต่โผฏฐัพพารมณเท่านั้น เป็นผลให้กายวิญญาณจิตเกิดขึ้นแล้วตั้งอยู่ชั่วขณะหนึ่ง กายปสาทรูปนี้ต้องอาศัย ส่วนประกอบของกาย เช่น โครกกระดูก เอ็น เนื้อ เลือด หนังห่อหุ้มเอาไว้ เป็นต้น เพื่อให้ปสาทกายตั้งอยู่ได้ เป็นผลให้จิตรับรู้การกระทบสัมผัสจากโผฏฐัพพารมณอยู่เสมอ

รูป ๕ ชนิดที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนี้ คือ จักขุปสาทรูป ๑ โสตปสาทรูป ๑ มานปสาทรูป ๑ ชิวหาปสาทรูป ๑ กายปสาทรูป ๑ เรียกว่า “**ปสาทรูป**” หมายถึง รูปที่มีความใส เป็นธรรมชาติที่คู่ควรกับอารมณ์ที่จะมากกระทบ คือ ทำให้จิตควรที่จะรับอารมณ์ คือ รูปารมณ สัททารมณ คันธารมณ รสสารมณ และโผฏฐัพพารมณได้

๑๐) **รูปารมณ** อันเป็นวิสัยแห่งจักขุ ได้แก่ สี คือ วรรณะสีสรรต่างๆ ที่ปรากฏอยู่กับรูป อันเป็นวิสัยของจักขุวิญญาณที่จะยึดหน่วงเอาเป็นอารมณ์ได้ อาศัยแสงสว่างมากกระทบเป็นสื่อสะท้อนกระทบประสาทตาเนื่อง ๆ เป็นของคู่กันกับประสาทตา เลยจากสีไปเรียกรูปร่างที่ยึดเหนี่ยวของจิตทางตา ซึ่งเป็นสีต่างๆ ของรูปวัตถุ สามารถรับแสงสะท้อนจนกระทบประสาทตาได้ ลักษณะของรูปารมณ คือ การกระทบจักขุปสาท มีหน้าที่ทำอารมณ์ให้จักขุวิญญาณ และเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณนั้นด้วย^{๒๑๖} เมื่อมหาภูตรูปมีขึ้นแล้ว รูปารมณ คือ สีก็ย่อมปรากฏมีอยู่ด้วย เมื่อสีมีขึ้น เกิดการกระทบจักขุปสาท ทำหน้าที่ให้ความปรากฏแก่จักขุวิญญาณ มีผลทำให้เห็นทางตา เป็นไปอย่างไม่ขาดสาย

^{๒๑๔} อภ. ส. ๓๔ / ๕๑๙ / ๒๐๐.

^{๒๑๕} อภ. ส. ๓๔ / ๕๒๐ / ๒๐๒.

^{๒๑๖} อภ. ส. ๓๔ / ๕๒๑ / ๒๐๔.

๑๑) สัททวารมณ ได้แก่ เสียง ที่ปรากฏเป็นอารมณ์ให้แก่โสตวิญญาณ เป็นคลื่นปรมาณูสะท้อน ทำการโคจรไปดุจโคหาหญาอ่อน เป็นของคู่กับโสตประสาท ประสาทหู เมื่อมีช่องว่าง คือ รูหูแล้ว เสียงนั้นก็ผ่านเข้าไปกระทบประสาทหู เป็นเหตุให้โสตวิญญาณได้ยิน แล้วยึดหนองเอาไว้เป็นอารมณ์ของจิตทางหู^{๒๑๗}

เมื่อมหาภูตรูปที่สละเอียดเป็นปรมาณู เล็กที่สุดทั่วไปในอากาศมีขึ้น ความสะเทือน คือ เสียง ที่เกิดจากมหาภูตรูปกับมหาภูตรูปกระทบกัน ปรมาณูก็สั่นสะเทือน เป็นคลื่น หยอยเข้าไปสู่ช่องว่างมี ทวารหู เป็นต้น แล้วกระทบกับโสตประสาท ทำหน้าที่ให้อารมณ์แก่โสตวิญญาณได้ยินบ่อย ๆ ไม่ขาดสาย ไม่เสียงนั้นจะเป็นเสียงของสิ่งมีชีวิตหรือไม่มีชีวิตก็ตาม ก็สามารถเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณ คือ สัททวารมณได้ไม่มีที่สิ้นสุด

๑๒) คันธารมณ ได้แก่ กลิ่น ที่เป็นอารมณ์ให้แก่ฆานวิญญาณจิต คันธารมณเป็นที่ยึดเหนี่ยว ของฆานวิญญาณรู้ทางจมูก มีหน้าที่กระทบประสาทจมูก กลิ่นนี้เป็นน้ำมันระเหยที่ล่องลอยไปตามสายลม ไม่ว่าจะกลิ่นนั้นจะเป็นกลิ่นหอมหรือกลิ่นเหม็นก็ตาม กลิ่นทุกชนิดเป็นอารมณ์ของฆานวิญญาณได้ทั้งสิ้น^{๒๑๘}

เมื่อมหาภูตรูปเกิดขึ้นแล้ว คันธารมณคือกลิ่นก็เกิดขึ้นด้วย กลิ่นที่เป็นอารมณ์เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็กระทบกับฆานประสาท มีหน้าที่ทำอารมณ์ให้ฆานวิญญาณให้รู้กลิ่นทางจมูกได้

๑๓) รสรารมณ ได้แก่ รส ที่เป็นอารมณ์ให้ชีวหาวิญญาณ คือ รสอันเป็นที่ยึดเหนี่ยวเอาเป็น อารมณ์ของจิตทางลิ้น เป็นยางที่อาศัยน้ำเป็นสื่อคลุกเคล้า ปรากฏติดอยู่ที่อาหาร กระทบประสาทลิ้น เป็น ของคู่กับประสาทลิ้น รสทุกชนิดไม่ว่าจะเป็นรสเปรี้ยว รสหวาน รสเค็ม รสฝาด รสขม เป็นต้น ทั้งที่ดีและไม่ ดีก็เป็นอารมณ์ของชีวหาวิญญาณได้ทั้งสิ้น^{๒๑๙}

เมื่อมหาภูตรูปทั้ง ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม มีขึ้นแล้วย่อมเป็นเหตุให้รसरามณคือรสเกิดขึ้น มี หน้าที่ทำให้ชีวหาวิญญาณยึดเหนี่ยวเอาไว้เป็นอารมณ์ ยังผลให้ชีวหาวิญญาณรู้รสทางลิ้นอยู่เสมอ

รูป ๔ ชนิดดังกล่าวมาแล้วนี้ คือ รูปารมณ ๑ สัททวารมณ ๑ คันธารมณ ๑ รसरามณ ๑ เรียกว่า “**โคจรรูป**” คือ รูปที่เป็นโคจรของจิตและเจตสิก หมายถึง เป็นรูปที่เป็นอารมณ์ของจิตและเจตสิกที่ เกิดขึ้นทางตา หู จมูก ลิ้น

๑๔) อิตถิการูป รูปที่แสดงความเป็นเพศหญิง คือ รูปหญิงที่ซึมซาบอยู่ทั่วไปในร่างกายของ หญิง แสดงลักษณะอาการของหญิงให้ปรากฏ เราจะสังเกตอิตถิภาวะ ความเป็นหญิงได้ด้วยลักษณะ ๔ ประการ คือ

๑. สังเกตลึงคะ เพศหญิงที่มีมาแต่กำเนิดทุกส่วนสด
๒. สังเกตนิมิตตะ เครื่องหมายสภาพความเป็นอยู่ทางร่างกายของหญิงที่แตกต่างจากชาย
๓. สังเกตกุดตะ มีความนุ่มนวลและอ่อนโยน ชอบเล่นเรียบ ๆ
๔. สังเกตอากัปปะ อากการกิริยานิสัยเต็มไปด้วยความอ่อนช้อย^{๒๒๐}

ถ้ามีลักษณะอาการของภวารูปเช่นนี้พึงทราบว่าเป็น อิตถิการูป ในพระอภิธรรมท่านได้ให้ ความหมายอิตถิการูปไว้ว่า “ทรวตทรวงหญิง เครื่องหมายรู้ว่าหญิง กิริยาหญิง อากการหญิง สภาพหญิง

^{๒๑๗} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๒๒ / ๒๐๗.

^{๒๑๘} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๒๓ / ๒๐๘.

^{๒๑๙} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๒๔ / ๒๑๐.

^{๒๒๐} พระอาจารย์ประเดิม โภมโลภิกขุ , อ่างแล้วเชิงอรธที่ ๕๔ , หน้า ๒๔๕ - ๒๔๖.

ภาวะหญิงของหญิง ปรารถนาคิดด้วยเหตุใด รูปทั้งนี้เรียกว่า อิตถินทรีย์”^{๒๒๑}

เมื่อมหาภูตรูป คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ประชุมกันแล้ว อิตถิภาวะรูป รูปที่เป็นหญิงย่อมเกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วรูปที่เป็นหญิงนั้นก็แสดงความเป็นหญิงอยู่ในร่างกายทุกสัดส่วน มีหน้าที่ประกาศความเป็นหญิงเสมอ เป็นผลให้แสดงเหตุแห่งความเป็นหญิงมีเพศหญิงเป็นต้นอยู่มิได้ขาดสาย

๑๕) ปุริสภาวะรูป รูปที่แสดงความเป็นเพศชายให้ปรากฏ คือ รูปที่เป็นชาย ความเป็นชายที่ซึมซาบอยู่ทั่วไปในร่างกายของชาย แสดงลักษณะอาการของชายให้ปรากฏ เราจะสังเกตความเป็นชายได้ ๔ ลักษณะ คือ

๑. **สังเกตลิ้นคคะ** เพศชายที่มีมาแต่กำเนิดทุกส่วนสด
๒. **สังเกตนิมิตตะ** เครื่องหมายสภาพความเป็นอยู่ของร่างกายที่แตกต่างจากหญิง
๓. **สังเกตกุตตะ** มีนิสัยห้าวหาญเข้มแข็ง ชอบเล่นกีฬากลางแจ้ง
๔. **สังเกตกัปปะ** อาการกิริยาที่เต็มไปด้วยความเด็ดเดี่ยว^{๒๒๒}

ถ้ามีลักษณะอาการของภาวะรูปเช่นนี้ ฟังทราบว่าเป็นรูปนั้นเอง ในพระอภิธรรม ท่านได้ให้ความหมายของของปุริสภาวะรูปไว้ว่า “ทรวตทรวงชาย เครื่องหมายรู้ว่าชาย กิริยาชาย อาการชาย สภาพชาย ภาวะชายของชาย ปรากฏได้ด้วยเหตุใด รูปทั้งนี้เรียกว่า ปุริสินทรีย์”^{๒๒๓}

เมื่อมหาภูตรูป คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ประชุมกันขึ้นด้วยอำนาจแห่งกรรมแล้ว ปุริสภาวะ ความเป็นชายก็มีขึ้น เมื่อปุริสภาวะเกิดขึ้นอาศัยมหาภูตรูปนั้น ก็มีลักษณะอาการของชายปรากฏ มีหน้าที่ประกาศความเป็นชาย ทำให้มีเพศชายปรากฏอยู่เสมอ

รูป ๒ ชนิดดังกล่าวมาแล้วนี้ คือ อิตถิภาวะรูป ๑ ปุริสภาวะรูป ๑ เรียกว่า “ภาวะรูป” คือ เป็นรูปที่แสดงภาวะความเป็นหญิงหรือชายให้ปรากฏ โดยสังเกตได้จากรูปร่าง สันฐาน นิสัย และกิริยาอาการต่าง ๆ จากรูปเหล่านั้นเป็นเครื่องแสดงให้รู้ได้ว่าเป็นหญิงหรือเป็นชาย

๑๖) หทัยรูป รูปเป็นที่อาศัยอยู่ของมโนธาตุและมโนวิญญาณ คือ หทัยวัตถุ หัวใจอันเป็นที่อาศัยเกิดขึ้นของจิตและเจตสิก สามารถให้เกิดได้ทั้งความดีและความชั่วแก่สัตว์ทั้งหลาย หทัยรูปนี้ตั้งอยู่ในก้อนเนื้อ ตั้งอยู่ระหว่างรารวมหรือต่ำกว่าเล็กน้อยในทรวงอกซีกซ้าย ก้อนเนื้อนี้เรียกว่า “หัวใจ” มีลักษณะสันฐานคล้ายดอกบัวตูมที่แกะกลีบออกแล้ว วางเอาปลายห้อยลง ผิวเนื้อข้างนอกเกลี้ยงเงลา แต่ภายในพรุณ เหมือนรังบัวบวม ในเนื้อนั้นมีแอ่งขนาดเท่าเมล็ดบุนนากวางลงได้ ชุ่มด้วยโลหิตซึ่งมีอยู่ประมาณกึ่งพายมือ ณ ที่นี้เองเรียกว่า “หทัยวัตถุ” เป็นที่อาศัยของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ สัตว์ทั้งหลายจะสร้างความคิด (กุศล) และความชั่ว (อกุศล) ได้ก็ตั้งอาศัยหทัยรูปนี้ทั้งสิ้น

โลหิต น้ำเลี้ยงหัวใจที่มีอยู่ในหทัยรูป มีสีแตกต่างกันตามจริตของคน คือ คนที่หนาได้ด้วยราคะจริต น้ำเลี้ยงหัวใจจะเป็นสีแดง คนที่หนาไปด้วยโทสะจริต น้ำเลี้ยงหัวใจจะเป็นสีดำ คนที่หนาไปด้วยโมหะจริต น้ำเลี้ยงหัวใจจะมีสีหม่นเหมือนน้ำล้างเนื้อ คนหนาไปด้วยวิตกจริต น้ำเลี้ยงหัวใจจะมีสีเหมือนน้ำเยื่อถั่ว คนที่หนาไปด้วยสัทธาจริต น้ำเลี้ยงหัวใจจะมีสีเหลืองอ่อนคล้ายดอกกรรณิกา คนที่หนาไปด้วยปัญญาจริต (พุทธิจริต) น้ำเลี้ยงหัวใจจะมีสีขาว^{๒๒๔}

^{๒๒๑} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๒๕ / ๒๑๒.

^{๒๒๒} พระอาจารย์ประเดิม โภมโลภิกขุ , อ่างแล้วเชิงอรรถที่ ๖๔ , หน้า ๒๔๘.

^{๒๒๓} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๒๖ / ๒๑๓.

^{๒๒๔} พระอาจารย์ประเดิม โภมโลภิกขุ , อ่างแล้วเชิงอรรถที่ ๖๘ , หน้า ๒๕๑.

เมื่อมหาภูตรูปเกิดขึ้นแล้ว ด้วยอำนาจแห่งกรรม เป็นต้น ทหัยรูปก็อาศัยเกิดขึ้น เมื่อทหัยรูปเกิดขึ้นแล้ว ก็ทำให้จิตและเจตสิกเกิดขึ้น ทรงไว้ซึ่งจิตและเจตสิกเหล่านั้น รักษาจิตและเจตสิกเหล่านั้นให้ตั้งอยู่ชั่วขณะหนึ่ง คือ เป็นที่อาศัยเกิดของมโนธาตุและ มโนวิญญาณธาตุ

๑๗) ชีวิตินทรียรูป รูปที่รักษาหล่อเลี้ยงรูปที่เกิดพร้อมกับตน (สหชาตรูป) ให้ดำรงอยู่ได้ เหมือนน้ำหล่อเลี้ยงดอกกุหลาบ ให้สดชื่นดำรงอยู่ และรักษาธรรมชาติที่เกิดขึ้นเป็นปัจจัยตามสภาพของตนให้ดำรงอยู่ เหมือนแม่นม คอยระวังรักษาทารกและตนเอง เมื่อสหชาตรูปและธรรมที่เกิดขึ้นเป็นปัจจัยแตกสลายไป ชีวิตรูปก็แตกสลายตามไปด้วย เพราะไม่มีธรรมที่ตนจะพึงรักษาให้เป็นไป เปรียบเหมือนเปลวประทีปที่ใส่มิมีน้ำมัน หล่อเลี้ยง ย่อมดับไปฉะนั้น ชีวิตรูปนี้ ได้แก่ ชีวิตินทรียที่เป็นรูปธรรม เป็นรูปที่อนุบาลรักษาสหชาตรูปธรรมและสัมปยุตตธรรมให้ดำรงอยู่^{๒๒๕}

เมื่อมหาภูตรูปเกิดขึ้นอย่างสมส่วน ชีวิตรูปก็เกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ตามรักษาไว้ซึ่งรูปที่เกิดพร้อมด้วยให้ดำรงอยู่ได้ตลอดเวลาและรักษาไว้ได้ชั่วขณะที่ชีวิตรูปนั้นคงอยู่

๑๘) อาหารรูป รูปชนิดหนึ่ง หมายถึงอาหารของอาหารที่ซึมซาบเอิบ-อาบเข้าไปหล่อเลี้ยงร่างกายให้เป็นไปด้วยดี อันได้มาจากกวมิงการาหาร อาหารคือคำข้าว ซึ่งเป็นรูปธรรมโดยเฉพาะ เมื่อบริโภคเข้าไปก็เกิดโอชา สามารถทำให้สหชาตรูปที่เกิดร่วมด้วยเจริญเติบโตเป็นอยู่ได้ คำว่า “อาหาร” มีทั้งอาหารที่เป็นรูปและเป็นนาม ท่านจำแนกประเภทของอาหารไว้ ๔ ประเภท คือ

๑. กวมิงการาหาร อาหาร คือ คำข้าว
๒. ผัสสาหาร อาหาร คือ ผัสสะ
๓. มโนสัญเจตนาหาร อาหาร คือ มโนสัญเจตนา
๔. วิญญาณาหาร อาหาร คือ วิญญาณ^{๒๒๖}

อาหารที่เรียกว่า “อาหารรูป” คือ อาหารชนิดที่จะต้องกลืนกิน เพื่อเลี้ยงร่างกายให้เติบโตเจริญขึ้น ที่เรียกว่า “กวมิงการาหาร”เมื่อได้บริโภคอาหารคือคำข้าวแล้ว ก็เกิดโอชาซึมซาบเอิบอาบเข้าไปหล่อเลี้ยงทำให้รูปเจริญ มีหน้าที่บำรุงหล่อเลี้ยงอุดหนุนรูปกายให้เป็นไปอยู่และทรงอยู่ได้^{๒๒๗}

๑๙) อากาธาต คือ ช่องว่างในร่างกาย ที่ขีดขึ้นอยู่ระหว่างรูปต่อรูป เป็นธรรมชาติที่ไม่สามารถที่จะขีดเขียนได้ มีลักษณะแสดงให้ประจักษ์ว่า รูปต่างๆ ก็ดี กลาปต่าง ๆ ก็ดี เทาที่สามารถเรียกขานได้ กล่าวนามกันได้ เพราะมีอากาธาตุดันอยู่ ถ้าไม่มี อากาธาตุดันไว้ ก็ไม่สามารถที่จะเรียกขานกันตามรูปร่างสัณฐานต่าง ๆ ได้ เพราะรูปเหล่านั้นจะติดกันไปหมดจนไม่สามารถจะแยกว่าอะไรเป็นรูปอะไร เพราะแต่ละรูปไม่มีเขตแดนเป็นของตนเอง^{๒๒๘} เมื่อ

มหาภูตรูปเกิดขึ้นแล้ว อากาธาตก็เกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วมีลักษณะ ปริเฉทตัดชั้นรูปต่อรูปไว้เป็นช่อง ๆ มีหน้าที่แสดงสัดส่วนของรูป ทำให้เกิดการจำแนกรูปออกเป็นตอน ๆ ได้ ดังนั้น อากาธาตก็คืออากาศเป็นที่กำหนดรูปว่า สูง ต่ำ กว้าง ยาว เป็นต้นนั่นเอง บางที่ท่านก็เรียกว่า “ปริเฉทรูป” คือ ช่องว่างระหว่างรูปทั้ง ๒ เพื่อไม่ให้ติดต่อกัน^{๒๒๙}

^{๒๒๕} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๒๗ / ๒๑๓.

^{๒๒๖} ที. ปา. ๑๑ / ๒๔๔ / ๒๔๐.

^{๒๒๗} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๓๘ / ๒๑๔.

^{๒๒๘} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๓๐ / ๒๑๓.

^{๒๒๙} อภิ. วิ. ๓๕ / ๑๑๙ / ๑๐๕.

๒๐) กายวิญญูติรูป รูปเคลื่อนไหวให้รู้ทางกาย ได้แก่ กิริยาที่ไหวกายได้ หมายถึง อาการ กิริยาทางกายที่แสดงออกเพื่อให้รู้ความหมาย เช่น พยักหน้ารับคำ สั่นศีรษะปฏิเสธ หรือความเคลื่อนไหว แห่งกาย มีการก้าวหน้าและถอยหลัง เป็นต้น ซึ่งเกิดขึ้นเพราะอาศัยวาโยธาตุผลักดันให้กายเคลื่อนไหว ขยับ ไหวไป ไหวมา เรียกว่า “กายวิญญูติรูป” รูปที่แสดงออกให้รู้ความหมายทางกายมีอยู่ ๒ ชนิด คือ

๑. โภชนากายวิญญูติ แสดงให้รู้ซึ่งความหมายโดยจงใจ

๒. ปวัตตนากายวิญญูติ แสดงออกซึ่งกิริยาอาการเป็นไปของกายตามธรรมดาโดยไม่มีความจงใจ เช่น การกระพริบตา ขยับไหวกายเอง เป็นต้น^{๒๓๐}

เมื่อจิตตชวาโย ลมอันเกิดจากจิตสังขจิตเกิดขึ้นแล้ว กายวิญญูติรูปก็เกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้ว แสดงให้รู้ความหมาย เป็นผลทำให้กายเคลื่อนไหวไปตามเหตุของความต้องการเสมอ^{๒๓๑}

๒๑) วจิวินญูติรูป รูปที่ไหววาจาแล้วพูดให้รู้ความหมายตามภาษาต่าง ๆ ได้แก่กิริยาที่ไหว วาจา คือ พูดได้ หมายถึง อาการแห่งวาจาที่เปล่งออกให้รู้ความหมาย เช่น การเรียก หรือขานรับ เป็นต้น ซึ่งเกิดจากจิตสังขให้เคลื่อนไหว โดยมีปฐวีธาตุธาตุดินกระทบกันช่วยให้เกิดเสียงขึ้น สำเร็จการ แสดงออกให้รู้ความหมายทางวาจา

เมื่อจิตเป็นสมุฏฐานสังขให้ปฐวีธาตุกระทบกับส่วนแข็ง เกิดเสียงขึ้นได้เบาบ้าง ดังบ้าง สุด แล้วแต่ว่าผัสสะนั้นเบาหรือหนัก ทำให้วจิวินญูติรูปเกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วเปล่งวาจาให้รู้ความหมาย ให้รู้ เรื่องราวต่าง ๆ ตามต้องการ^{๒๓๒}

รูป ๒ ชนิดดังกล่าวมาแล้วนี้ คือ กายวิญญูติรูป ๑ วจิวินญูติรูป ๑ เรียกว่า “วิญญูติรูป” หมายถึง รูปที่เคลื่อนไหวเพื่อเป็นเครื่องหมายให้รู้กันทางกายและวาจา เป็นธรรมชาติที่แสดงออกให้รู้ซึ่ง ความหมายอันเป็นกิริยาอาการหรือภาษาต่าง ๆ เช่น การไหวกาย และการพูดของคนทั้งหลาย เป็นต้น เป็น รูปที่มีความสำคัญมาก เพราะถ้าไม่มีวิญญูติรูปทั้ง ๒ นี้แล้ว เราก็ไม่สามารถที่จะรู้กิริยาอาการต่าง ๆ ที่แสดง ออกมาได้เลย

๒๒) รูปลหุตา ความเบาแห่งรูป คือ รูปที่เบา เกิดขึ้นได้เพราะมีธาตุทั้ง ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ประชุมเป็นปกติอย่างพอดีกัน ถ้าธาตุทั้ง ๔ ไม่สมดุลกันยิ่งหย่อนกว่ากัน ลหุตา รูป เบาก็เกิดขึ้น ไม่ได้ จะทำให้รูปหนักไปเป็นครุธาตุ^{๒๓๓}

เมื่อธาตุทั้ง ๔ ประชุมกันอย่างสมดุล รูปเบาก็เกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ย่อมแสดงลักษณะเบา สลวยสลวย ไม่หนัก มีหน้าที่ทำลายความหนักแห่งรูปให้เบาเทา ทำให้มีเกิดความคล่องแคล่วว่องไว

๒๓) รูปมุตตา ความอ่อนสลวยแห่งรูป ได้แก่ความอ่อนโยนสุภาพ ไม่ใช่อ่อนแอ เมื่อธาตุที่ ประชุมอยู่ในร่างกายมีสภาพปกติ รูปนั้นก็อ่อนโยนดี แต่เมื่อธาตุเกิดไม่ปกติขึ้น สภาพของรูปก็เปลี่ยนไป ฉับพลัน เช่น เป็นแข็งกระด้าง เป็นต้น^{๒๓๔}

รูปที่อ่อนโยนเกิดขึ้น เพราะมหาภูตรูปเป็นปกติเป็นที่สบาย รูปมุตตามีลักษณะไม่แข็งกระด้าง เกิดขึ้นมีหน้าที่ทำลายความกระด้างแห่งรูป เป็นผลให้ปรากฏโดยไม่มี ความขัดข้องในกิริยาทั้งปวง

^{๒๓๐} พระอาจารย์ประเดิม โกมลโลกิขุ , อ่างแล้วเชิงอรุณที่ ๖๘ , หน้า ๒๖๖.

^{๒๓๑} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๒๘ / ๒๑๓.

^{๒๓๒} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๒๙ / ๒๑๓.

^{๒๓๓} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๓๑ / ๒๑๔.

^{๒๓๔} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๓๒ / ๒๑๔.

๒๔) รูปกัมมัฏฐาน ความควรแก่การงานของรูป เมื่อสภาพของธาตุทั้ง ๔ ได้ประชุมกันเป็นปกติ อยู่ในสภาพที่เหมาะสมที่รูปกัมมัฏฐานจะเกิดขึ้น รูปกัมมัฏฐานตามีหน้าที่ทำลายความไม่ควรแก่การงาน เป็นผลให้เกิดกำลังดี ไม่เสียกำลังอยู่เสมอ ถ้าธาตุทั้ง ๔ ไม่ปกติ รูปควรแก่การงานก็เกิดขึ้นไม่ได้^{๒๓๕}

รูป ๓ ชนิด ดังกล่าวมาแล้วนี้ คือ รูปธาตุ ๑ รูปมธาตุ ๑ และรูปกัมมัฏฐาน ๑ เรียกว่า “**วชิการรูป**” คือ รูปที่เป็นอาการของรูป (นิพผันนรูป) ต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว เป็นรูปที่ไม่สภาวะลักษณะเป็นของตนเองโดยเฉพาะ

๒๕) อุปจยรูป รูปเกิด (ความรู้จักเติบโตขึ้น) คือ รูปที่เกิดขึ้นนับตั้งแต่อุปาทะขณะจิตตลอดจนเจริญเติบโตปรากฏเป็นรูปร่างลักษณะสมบูรณ์ ที่เรียกว่า “**ชาติรูป**” คือเริ่มตั้งแต่ตั้งครรภ์จนถึงมีอวัยวะครบบริบูรณ์^{๒๓๖}

สถานที่เกิดครั้งแรกของอุปจยรูปนี้ เรียกว่า “**โยนิ**” กำเนิดมี ๔ ประเภท คือ

๑. **คพฺยเสยฺย** เกิดในครรภ์ คือ อาศัยกรรมมารดาเกิด เช่น เกิดเป็นมนุษย์ เป็นต้น
๒. **อนฺุท** เกิดในไข่ คือ เกิดจากไข่ของสัตว์ต่าง ๆ เช่น เกิดเป็นนก เป็ด ไก่ เป็นต้น
๓. **สํเสท** เกิดในถ้ำโคล คือ เกิดจากที่เปียกชื้น เช่น เกิดเป็นหนอน เป็นต้น
๔. **อุปฺปาติ** เกิดผลุดขึ้น คือ เกิดเป็นรูปสำเร็จ เช่น เกิดเป็นเทวดา เป็นต้น^{๒๓๗}

ท่านกล่าวว่า ความเกิดขึ้นในครรภ์เช่น มนุษย์เป็นต้นนี้ ต้องอยู่ในครรภ์มารดาตลอดเวลา ๔๒ สัปดาห์ หรือ ๙ เดือน ๒๔ วัน ซึ่งมีความเกิดขึ้นดังนี้ คือ

กลลสฺตดาห	ทรงอยู่ในสภาพหยดน้ำใส	๑	สัปดาห์
อพฺพุทสฺตดาห	ทรงอยู่ในสภาพฟองน้ำ	๑	สัปดาห์
เปสิสฺตดาห	ทรงอยู่ในสภาพเมือกไข่	๑	สัปดาห์
ฆนสฺตดาห	ทรงอยู่ในสภาพเป็นก้อน	๑	สัปดาห์
ปสาขสฺตดาห	ทรงอยู่ในภาวะของปุ่มทั้ง ๕	๑	สัปดาห์
ปริปากสฺตดาห	ทรงอยู่ในระยะขยายตัวของปุ่มทั้ง ๕ คือ คีระชะ แขน ขา	๕	สัปดาห์
จกฺขาทิสฺตดาห	อายุตนะทางตา หู จมูก ลิ้น เกิด	๑	สัปดาห์
ปริปากสฺตดาห	อายุตนะทั้ง ๔ อยู่ในระยะเจริญ	๓๐	สัปดาห์
เกสาทิสฺตดาห	โกฐฐาสะอันมีผมเป็นต้นเกิด	๑	สัปดาห์ ^{๒๓๘}

ดังมีพระพุทฺทพจนฺ์ที่ตรัสถึงเรื่องกำเนิดของสัตว์ไว้ว่า

ปฐฺมํ กลลํ โหติ	กลลา โหติ อพฺพุทํ
อพฺพุทา ชายเต เปสิ	เปสิ นิพฺพตฺตตี ฆโน
ฆนา ปสาขา ชายนฺติ	เกสา โลมา นขาปิ จ
ยณฺจสฺส ภูณฺชติ มาตา	อนฺนํ ปานณฺจ โภชนํ
เตน โส ตตถ ยาเปติ	มาตูกฺจจฺฉิคฺคโต นโรติ” ^{๒๓๙}

^{๒๓๕} อภี. ส. ๓๔ / ๕๓๓ / ๒๑๔.

^{๒๓๖} อภี. ส. ๓๔ / ๕๓๔ / ๒๑๔.

^{๒๓๗} พระอาจารย์ประเดิม โภมโลภิกขุ , อ้างแล้วเชิงอรรถที่ ๗๔ , หน้า ๒๘๒.

^{๒๓๘} เรื่องเดียวกัน , หน้า ๒๘๒ - ๒๘๓.

^{๒๓๙} ส. ส. ๑๕ / ๘๐๓ / ๓๐๓.

“รูปนี้เป็นกลละก่อน จากกลละเป็นอัพพุทะ จากอัพพุทะเกิดเป็นเปลี จากเปลีเกิดเป็นขณะ จากขณะเกิดเป็น ๕ ปุ่ม (ปัญจสาขา) ต่อจากนั้น มีผมน และเล็บ (เป็นต้น) เกิดขึ้น มารดาของสัตว์ในครรภ์บริโภคข่าน้ำโภชนาหารอย่างใด สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์มารดา ก็ยังอรรถภาพให้เป็นไปด้วยอาหารอย่างนั้นในครรภ์นั้น ”

เมื่อรูปที่กำลังจะเกิดมีขึ้น ย่อมเป็นเหตุให้อุปจยรูปเกิดขึ้น มีการเกิดขึ้นครั้งแรกเป็นลักษณะมีหน้าที่ทำการเกิดขึ้นแห่งรูป ยังผลให้มีรูปเกิดขึ้นอย่างบริบูรณ์

๒๖) สันตติรูป รูปเจริญ (ความสืบเนื่องกัน) คือ รูปที่เจริญสืบต่อจากอุปจยรูปอย่างไม่ขาดสาย โดยไม่เข้าไปตัดรอนรูปเก่า เจริญขึ้น เกิดขึ้นแทนรูปเก่า เช่น ขนเก่าหลุดร่วงไป ขนใหม่ขึ้นมาแทน หรือความเป็นเด็กเล็กหายไป ความเป็นเด็กโตเกิดขึ้นมาแทน ความเป็นเด็กโตหายไป ความเป็นหนุ่มสาวเกิดขึ้นมาแทน เป็นต้น ความต่อเนื่องกันโดยไม่ทำลายตัดรอนรูปเก่าให้ปรากฏเช่นนี้ เรียกว่า “สันตติรูป” คือ ความสืบเนื่องกันแห่งรูป ดังข้อความในพระอภิธรรมว่า “ความเกิดแห่งรูป อันใด อันนั้น เป็นความสืบต่อแห่งรูป รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปสันตติ”^{๒๔๐}

๒๗) ขรตารูป รูปเสื่อม (ความรู้จักทรุดโทรม) เป็นลักษณะรูปที่แสดงถึงความคร่ำคร่า ทรุดโทรมแห่งรูป เป็นอาการที่เข้าไปตัดรอนสันตติไม่ให้เป็นไปด้วยดี เป็นข้าศึกต่อสันตติรูป ทำให้สันตติรูปปรากฏความเปลี่ยนแปลง เช่น ความแก่หง่อมแห่งรูป ความเหี่ยวยุบเป็นริ้วรอยแห่งผิวหนัง ความลดน้อยถอยเสื่อมแห่งเรียวแรง เป็นต้น แสดงให้เห็นว่า สันตติรูปทำหน้าที่ของตนไม่ได้เต็มที่ หรือเสื่อมกำลังลง เป็นโอกาสให้ขรตารูปเกิดขึ้นทำให้รูปธรรมถึงความทรุดโทรมลงตามลำดับ ดังข้อความว่า

“ความชรา ความคร่ำคร่า ความมีพินหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยว ความเสื่อมอายุ ความหง่อมแห่งอินทรีย์ แห่งรูปอันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปขรตา”^{๒๔๑}

๒๘) อนิจจตารูป รูปดับ (ความไม่ยั่งยืน) คือ รูปที่ดับเพราะความไม่เที่ยงแท้ถาวร ตั้งอยู่ตามสภาพเดิมของตนไม่ได้ มีความปรากฏขึ้นแล้ว ย่อมมีความเสื่อมสลายแตกดับไปเป็นธรรมดา เพราะรูปธรรมนี้อาศัยเหตุปัจจัยให้เกิดขึ้น เมื่อเหตุปัจจัยดับสลายไป รูปธรรมที่เกิดจากเหตุปัจจัยนั้นก็ตั้งอยู่ไม่ได้ เป็นสภาพที่ต้องแตกสลายไป มีระยะเวลาอันน้อยมาก ไม่มีความเที่ยงแท้ถาวร เกิดขึ้นชั่ว อุปาทะ – ฐิติ – ภังคะเท่านั้น ความตั้งอยู่นานไม่ได้แห่งรูปชั้นที่ต้องดับไปนี้ เรียกว่า “อนิจจตารูป” ดังข้อความในพระอภิธรรมว่า “ความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตก ความทำลาย ความไม่เที่ยง ความอันตรธานแห่งรูปอันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปอนิจจตา”^{๒๔๒}

รูป ๔ ชนิดดังกล่าวมาแล้วนี้ คือ อุปจยรูป ๑ สันตติรูป ๑ ขรตารูป ๑ อนิจจตารูป ๑ เรียกว่า “ลักษณรูป” คือ รูปที่เป็นลักษณะปรากฏของรูปทั้งปวง หมายถึง รูปที่มีกาลเป็นที่กำหนดในการชี้ขาด

^{๒๔๐} อภิ. วมม. ๓๔ / ๕๓๕ / ๒๑๔.

^{๒๔๑} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๓๖ / ๒๑๔.

^{๒๔๒} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๓๗ / ๒๑๔.

๔.๖ นิพพานปรมัตถ์

๔.๖.๑ ความหมาย

นิพพาน เป็นธรรมชาติที่สงบจากอุปนาม (ชั้น ๕) เพราะฉะนั้นนิพพานนี้เป็นธรรมชาติที่พ้นจากตัณหาอย่างเด็ดขาด^{๒๔๓} เป็นธรรมที่พ้นจากการปรุงแต่งทั้งปวง ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า เป็นอสังขตธรรม^{๒๔๔} ดังมีวจนัตถะแสดงว่า ตณฺหาวานโต นิกฺขนฺตํ นิพฺพานํ^{๒๔๕} ธรรมชาติได้พ้นจากตัณหาที่ชื่อว่าวานะ อันเป็นเครื่องร้อยรัดภพน้อยภพใหญ่ให้ติดต่อกันอย่างเด็ดขาด ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า นิพพาน^{๒๔๖}

คำว่า “นิพพาน” เมื่อแยกศัพท์ออกแล้ว มีอยู่ ๒ บท คือ นิ + วาน นิ แปลว่า พ้น, วาน แปลว่า ตัณหาอันเป็นเครื่องร้อยรัด เมื่อรวม ๒ บทเข้าด้วยกันแล้วเป็น นิพาน แปลว่า “ธรรมอันพ้นแล้วจากตัณหาอันเป็นเครื่องร้อยรัด” ดังมีวิเคราะห์ว่า “วินติ สลิตฺพตฺติ วานํ” ธรรมชาติโดยย่อเป็นผู้เกี่ยวไว้ เหตุฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วานะ (ได้แก่ ตัณหา)

“วานโต นิกฺขนฺตฺตนิ นิพฺพานํ” ธรรมชาติโดยย่อพ้นจากเครื่องเกี่ยวโยง คือ ตัณหา เหตุฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า “นิพพาน”^{๒๔๗}

วานํ วุจฺจติ ตณฺหา. สา ตตฺถ นตฺถิตี นิพฺพานํ. ที่ชื่อว่า นิพพาน เพราะอรรถว่า เป็นที่ไม่มีตัณหา คือวานะ^{๒๔๘}

ความหมายต่างๆ ของนิพพาน

นิพพานมีหลายชื่อ แต่ละชื่อแสดงถึงคุณลักษณะต่าง ๆ ของนิพพานดังที่ท่านแสดงไว้ใน อัคคัปปสาทสุตฺต จตุกกนิบาต อังคุตตรนิกาย (๒๑/๓๔/๔๐) ดังนี้

๑. มตฺถนิมมทโน ธรรมยังความเมาให้สร่าง คนธรรมดาที่ยังไม่ถึงนิพพานย่อมหลงไหลมัวเมาในชั้น ๕ ในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ ในลาภ ยศ สรรเสริญสุข ในกามภพ รูปภพ อรูปภพ เป็นต้น แต่พระอรหันต์ผู้หมดอวิชชา โมหะ มิจฉาทิภฏฐิแล้ว ย่อมหมดความมัวเมาในสิ่งเหล่านี้

๒. ปีปาสวินโย นิพพานเป็นธรรมกำจัดเสียซึ่งความกระหาย คนธรรมดาย่อมกระหาย ด้วยอำนาจ ตัณหา โลภะ อภิชฌา ในรูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น แต่พระอรหันต์ผู้ถึงนิพพาน ย่อมสิ้นความกระหายเหล่านี้

๓. อาลัยสมุคฺขมาโต นิพพานเป็นธรรมที่ถอนความอาลัยได้อย่างสิ้นเชิง ปุณฺชนย่อมมีความอาลัย ความหวัง ความหวังในเบญจขันธ์ ในกามคุณ ๕ ในอภิญญารมณ ในภพทั้ง ๓ ด้วยอำนาจอวิชชา ตัณหา อุปาทาน แต่พระอรหันต์ผู้ถึงนิพพานแล้วหมดความอาลัยในสิ่งเหล่านี้ได้อย่างสิ้นเชิง

๔. วฏฺฏุปฺจเฉโท นิพพานเป็นธรรมเป็นที่ตัดเสียซึ่งวัฏฏะ คนธรรมดาย่อมต้องเวียนเกิดเวียนตายอยู่ในภพทั้ง ๓ ด้วยอำนาจองค์ประกอบ ๓ ประการ คือ กิเลส กรรม วิบาก แต่พระอรหันต์ผู้ตัดดวงจรแห่งชีวิตได้ด้วยการทำลายตัวประกอบสำคัญคือ กิเลสได้อย่างสิ้นเชิง ย่อมหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด

^{๒๔๓} ดูรายละเอียด พุ.ป.อ.(บาลี)๒/๖๒/๙๖.

^{๒๔๔} พุ.ป.อ.(บาลี) ๑/๕๐๓/๓๓๘.

^{๒๔๕} พุ.ม.อ.(บาลี) ๗๙.

^{๒๔๖} ดูรายละเอียด วิ.ม.หา.อ.(บาลี) ๑/๒๕๕, พุ.เถรี.อ.(บาลี)๑๒๑, พุ.อิติ.อ.(บาลี) ๑๘๘.

^{๒๔๗} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ , อ่างแล้วเชิงอรรถที่ ๒๔ , หน้า ๑๗๔.

^{๒๔๘} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๔๖๘-๔๖๙/๓๓๖.

๕. ตณฺหุขโย นิพพานเป็นสถานที่สิ้นตัณหาทั้ง ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา
 ๖. วิราโค นิพพานเป็นสภาพสิ้นความยินดีพอใจ คนธรรมดาเมื่อประสบกับอารมณ์ฝ่ายดีย่อมเกิด
 ความยินดีความพอใจและความต้องการ พระอรหันต์ผู้ถึงนิพพานแล้วแม้เมื่อประสบอารมณ์ดีย่อมไม่ยินดีปรีดา
 ตื่นเต้นแต่อย่างใด

๗. นิโรธ นิพพานเป็นสภาพธรรมเป็นที่ดับสนิทโดยไม่มีส่วนเหลือ เป็นความดับทุกข์ที่มีความ
 เกิดเป็นประธานพร้อมทั้งเหตุของทุกข์ คือ ตัณหาได้อย่างเด็ดขาด

วิเสสลักษณะของนิพพานมี ๓ ประการ คือ

สนฺติ ลกฺขณํ มีความสุขสงบจากเพลิงทุกข์^{๒๔๙} เป็นลักษณะ

อจฺจุต รสา มีความไม่เคลื่อน^{๒๕๐} เป็นกิจ (สัมปตฺติรส)

อนิมิตฺต ปจฺจุปฺปญฺจํ ไม่มีนิमितเครื่องหมาย เป็นอาการปรากฏ

(วา) นิสสรณ ปจฺจุปฺปญฺจํ (หรือ) มีความออกไปจากภพ เป็นผล

ปทฺฐฏฺฐานํ น ลพฺภติ ไม่มีเหตุใกล้ให้เกิด (เพราะนิพพานเป็น ธรรมที่
 พ้นจาก เหตุจากปัจจัยทั้งปวง)^{๒๕๑}

ในอภิธรรมมัตถสังคหบาลีท่านกล่าวถึงนิพพานไว้ว่า

“ธรรมชาติที่ชื่อนิพพาน เพราะอรธว่า ออกจากตัณหาที่เรียกว่า“วานะ” เพราะ
 ร้อยรัด คือ เย็บไว้ ซึ่งภพน้อยและภพใหญ่ หรือเพราะอรธว่าเป็นเครื่องดับไฟ มีไฟคือ
 ราคะ เป็นต้นฯ”^{๒๕๒}

ดังนั้น นิพพานจึงมีลักษณะที่พ้นแล้วจากตัณหาเครื่องร้อยรัด สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ผ่านการเกิด
 การตายมามากมายจนนับครั้งไม่ถ้วน จนไม่สามารถจะคำนวณได้ว่า เคยผ่านการเกิดการตายมาแล้วเท่าไร
 และจะต้องเกิดต้องตายในวันภพข้างหน้าอีกสักเท่าไร และไม่สามารถกำหนดได้ว่าจะสิ้นสุดการเกิดการตาย
 เมื่อไร สิ่งที่ทำให้เป็นเช่นนี้ได้ก็เพราะอาศัยตัณหา คือความทะยานอยากในอารมณ์ต่างๆ นั่นเอง เป็นตัว
 เกี่ยวโยงสัตว์ทั้งหลายไว้ไม่ให้หลุดพ้นไปจากความเกิดความตายไปได้ เพราะตัณหาจะเป็นตัวเกี่ยวสัตว์
 ทั้งหลายในภพเก่าให้ติดต่อกันกับภพใหม่เรื่อย ๆ ไป จนกว่าเราจะพัฒนาจิตให้เข้าถึงพระนิพพาน ซึ่งเป็น
 ธรรมชาติที่พ้นแล้วจากตัณหาซึ่งเป็นเครื่องเกี่ยวโยงสัตว์ทั้งหลายไว้ในภพนั้น

๔.๖.๒ ธรรมชาติของนิพพาน

นิพพาน เป็นนามธรรม แต่ไม่เป็นนามชั้น เพราะธรรมที่จะขึ้นชื่อว่าชั้น หรือที่จัดเป็นชั้น
 จะต้องมิลักษณะได้ ๑๑ อย่าง คือ

ชั้น เป็นได้ใน ๓ กาล คือ อดีตปัจจุบันและอนาคต ส่วนนิพพานพ้นจากกาล จึงไม่จัดเป็นชั้น

ชั้น เป็นได้ทั้งภายใน และภายนอก ส่วนนิพพานเป็นธรรมภายนอกอย่างเดียว จึงไม่เป็นชั้น

ชั้น มีทั้งหยาบ และละเอียด ส่วนนิพพานมีสภาวะละเอียดแต่อย่างเดียว จึงไม่เป็นชั้น

ชั้น เป็นได้ทั้งเลว และประณีต ส่วนนิพพานเป็นปณีตแต่อย่างเดียว จึงไม่เป็นชั้น

ชั้น เป็นได้ทั้งใกล้ และไกล ส่วนนิพพานเป็นไกลแต่อย่างเดียว จึงไม่เป็นชั้น

^{๒๔๙} พุ.ม.อ.(บาลี)๑๗๗/๔๓๘ , พุ.อ.ป.อ. (บาลี)๑/๕๐๔/๓๓๘

^{๒๕๐} พุ.จ.อ.(บาลี)๕๕/๓๔

^{๒๕๑} พุ.ปฎิ.(บาลี)๓๑/๑๐/๒๐

^{๒๕๒} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ , อ่างแล้วเชิงอรธที่ ๘๘ , หน้า ๒๔ - ๒๕.

เมื่อ นิพพานไม่ใช่ขันธ จึงเรียกว่าเป็น ขันธวิมุตติ คือ พ้นจากขันธ และ นิพพานพ้นจากกาลทั้ง ๓ ด้วย จึงได้ชื่อว่าเป็น กาลวิมุตติ

จิต เจตสิก รูป นั้นเป็นสังขตธรรม เป็นธรรมที่ต้องมีปัจจัยมปรุงแต่ง จึงจะเกิดมี เกิดเป็นไปได้ คือ จะต้องมี อารมณ์ วัตถุ มนสิการ มาประชุมมาปรุงแต่ง จึงจะเกิดจิตและเจตสิก กรรม จิต อุตุ อาหารมาประชุมปรุงแต่งจึงจะเกิดรูป

หรือจะกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า นามขันธนั้นเกิดจากอารมณ์ วัตถุ มนสิการ ส่วนรูปขันธนั้นเกิดจากกรรม จิต อุตุ อาหาร

๔.๖.๓ ไวพจน์ของนิพพาน

ชื่อและลักษณะต่าง ๆ ของนิพพาน

๑. อสงขต สภาพที่ไม่มีปัจจัยอะไรปรุงแต่ง
๒. อนุต ความเป็นที่สุดแห่งกิเลสต่าง ๆ
๓. สจจ เป็นความจริงที่มีอยู่โดยตัวของมันเอง
๔. ปาร เป็นฝั่งข้างโน้นที่มิตแต่ความเกษม
๕. นิปุณ สภาพที่ละเอียดลึกซึ้ง
๖. สุขุทฺทส เห็นได้ยากอย่างยิ่ง
๗. อชชฺชฺร ไม่รู้จักเสื่อมสูญ ไม่เสื่อมโทรม
๘. ชฺฐว เป็นของตั้งมั่นอยู่ตลอดกาล
๙. อปโลกิต ไม่มีสิ่งใดทำลายได้
๑๐. อนิทฺสฺสน เห็นไม่ได้ด้วยประสาทสัมผัส
๑๑. นิปปปญฺจ ปราศจากกิเลสมลทิน
๑๒. สฺนฺต สงบระงับกิเลสทั้งปวง
๑๓. อมต เป็นอมตธรรม
๑๔. ปณฺีต เป็นธรรมชาติประณีต
๑๕. ลีว เป็นธรรมชาติที่มีแต่ความสุข
๑๖. เขม เป็นแดนเกษม
๑๗. ตณฺหฺกฺขย ปราศจากตัณหา
๑๘. อจฺฉริย เป็นธรรมชาติน่าอัศจรรย์
๑๙. อพฺภูต เป็นธรรมชาติน่าประหลาดใจ
๒๐. อนีตฺก ปราศจากความเดือดร้อน
๒๑. อนีตฺกธมฺม ปราศจากความทุกข์
๒๒. อพฺยาปชฺฌ ปราศจากความเบียดเบียน
๒๓. นิพฺพาน ดับกิเลสและกองทุกข์ได้ทั้งหมด
๒๔. สฺสุทฺธิ สะอาดบริสุทธิ์
๒๕. มุคฺติ ความหลุดพ้นไปจากความทุกข์
๒๖. อนาลย ไม่มีความอาลัย
๒๗. ทิป เป็นเกาะที่พึ่งอันปลอดภัย
๒๘. เลณ เป็นธรรมที่เร้น

- ๒๙. ตาณ เป็นธรรมเครื่องต้านทานต่ออันตราย
- ๓๐. สรณ เป็นที่พึ่ง
- ๓๑. ปรียาน เป็นจุดมุ่งหมายสูงสุด
(อสังขตสังยุตต์ นิทานวรรค สังยุตตนิกาย)

๔.๖.๔ ภาวะที่มีอยู่จริงของนิพพาน

๑) นิพพานเป็น ‘ธาตุ’ อย่างหนึ่ง

ทางพระพุทธศาสนาแสดงไว้ว่าในจักรวาลทั้งสิ้นมีธาตุอยู่ ๗ ชนิดคือ

- ๑. ปฐวีธาตุ ธาตุดินหรือของแข็ง (solid)
- ๒. อาโปธาตุ ธาตุน้ำหรือของเหลว (liquid)
- ๓. วาโยธาตุ ธาตุลมหรือแก๊ส (gas)
- ๔. เตโชธาตุ ธาตุไฟหรือพลังงานความร้อน (heat energy)
- ๕. อากาศธาตุ ธาตุคือความว่างเปล่าหรืออวกาศ (space)
- ๖. วิญญาณธาตุ ธาตุรู้หรือพลังงานพิเศษที่รู้ได้ (mental energy)
- ๗. นิพพานธาตุ ธาตุคือนิพพาน (nirvana)

คำว่า ‘ธาตุ’ ในที่นี้หมายถึง สิ่งที่มีอยู่ในจักรวาลสำหรับธาตุ ๔ เบื้องต้นได้อธิบายไว้ในหัวข้อเรื่อง ชั้นธ ๕ อากาศธาตุ หมายถึง อวกาศ คือความว่างเปล่า ไม่มีสิ่งใดอยู่ภายใน ส่วนวิญญาณธาตุนั้นหมายถึง พลังจิตซึ่งเป็นพลังงานละเอียดยิ่งกว่าพลังงานอื่นๆ นิพพานธาตุ ก็หมายถึง นิพพานซึ่งมีอยู่จริงในนิพพานนี้

๒) นิพพานธาตุไม่ใช่สิ่งใดในโลกนี้และโลกหน้า ไม่ใช่ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน) ไม่ใช่อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) ไม่ใช่เตโชธาตุ (ธาตุไฟ) ไม่ใช่วาโยธาตุ (ธาตุลม) ไม่ใช่อากาศธาตุ ไม่ใช่วิญญาณธาตุ ไม่ใช่มนธาตุ ไม่ใช่มนวิญญาณธาตุ ไม่ใช่อกาสนัญญาตนะ (ความว่าง) ไม่ใช่ วิญญาณัญญาตนะ (ความรู้) ไม่ใช่อาภิญญาตนะ (ความไม่มีอะไร) ไม่ใช่เนวสัญญานาสัญญาตนะ (สัญญาที่สงบและประณีต) ไม่ใช่โลกนี้ ไม่ใช่โลกอื่น ไม่ใช่ดวงจันทร์ ไม่ใช่ดวงอาทิตย์ ไม่มีการมา ไม่มีการไป ไม่มีการยืน ไม่มีการจุด ไม่มีการเกิดหาที่ตั้งอาศัยไม่ได้ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในนิพพานสูตรว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อายตนะนั้นมิได้อยู่ ดิน น้ำ ไฟ ลม อากาสนัญญาตนะ วิญญาณัญญาตนะ อาภิญญาตนะ เนวสัญญานาสัญญาตนะ โลกนี้ โลกหน้า พระจันทร์และพระอาทิตย์ทั้งสอง ย่อมไม่มีในอายตนะนั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่กล่าวซึ่งอายตนะนั้นว่าเป็นการมา เป็นการไป เป็นการตั้งอยู่ เป็นการจุด เป็นการอุปบัติ อายตนะนั้นหาที่ตั้งอาศัยมิได้ มิได้เป็นไป หาอารมณมิได้ นี้แลเป็นที่สุดแห่งทุกข์”^{๒๕๓}

๓) นิพพานเป็นปรมาตมธรรมที่มีอยู่จริง นิพพานเป็นวิสังขาร คือ ปราศจากสังขาร นิพพานเป็นอสังขตธรรม คือ ธรรมอันปัจจัยอะไรปรุงแต่งไม่ได้ อสังขตลักษณะ ๓ ประการ คือ ไม่เกิด ๑ ไม่เปลี่ยนแปลงแปรผันเป็นอย่างอื่น ๑ ไม่แตกสลายดับไป ๑ **นิพพานเป็นธรรมธาตุมีอยู่** เป็นอายตนะและอารมณของพระอริยเจ้าทั้งหลาย ธรรมชาตินั้นเป็นที่สิ้นสุด เป็นที่ดับทุกข์ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสที่ตรัสยืนยันว่านิพพานมีอยู่ไว้ในนิพพานสูตรว่า

^{๒๕๓} พุ. พุ. (ไทย) ๒๕ / ๑๕๘ / ๒๐๖.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำไม่ได้แล้ว
 ประจักษ์ไม่ได้แล้ว มีอยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้วอันปัจจัย
 กระทำไม่ได้แล้ว ประจักษ์ไม่ได้แล้ว จักไม่ได้มีแล้วไซ้ การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว
 เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำแล้ว ประจักษ์แล้ว จะไม่พึงปรากฏในโลกนี้เลย ดูกรภิกษุ
 ทั้งหลาย ก็เพราะธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำไม่ได้แล้ว ประจักษ์
 ไม่ได้แล้ว มีอยู่ ฉะนั้น การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำแล้ว
 ประจักษ์แล้วจึงปรากฏ ฯ”^{๒๕๔}

“ความไม่หวั่นไหวย่อมไม่มีแก่ผู้อันค้นหาและทิวี่ไม่อาศัยเมื่อความหวั่นไหวไม่มี
 ก็ย่อมมีปัสสัทธิ เมื่อมีปัสสัทธิ ก็ย่อมไม่มีความยินดีเมื่อไม่มีความยินดี ก็ย่อมไม่มีการมา
 การไป เมื่อไม่มีการมาการไป ก็ไม่มีการจติและอุปปติ เมื่อไม่มีการจติและอุปปติ โลกนี้
 โลกหน้าก็ไม่มี ระหว่างโลกทั้งสองก็ไม่มี นี้แลเป็นที่สุดแห่งทุกข์ ฯ”^{๒๕๕}

นิพพานสามารถค้นพบได้ในโลกคือร่างกายนี้ ดังพระพุทธดำรัสที่พระพุทธเจ้าตรัสกับโรหิตัสส
 เทวบุตรว่า “...เราย่อมบัญญัติโลก เหตุเกิดแห่งโลก ความดับแห่งโลก และปฏิบัติหาเครื่องให้ถึงความดับแห่ง
 โลก ในอรรถภาพอันมีประมาณวาหนึ่ง มีสัญญาและมีใจนี้เท่านั้น. ในกาลไหนๆ ที่สุดแห่งโลก อันใครๆ ไม่
 พึงถึงด้วยการไปและการเปลื้องตนให้พ้นจากทุกข์ ย่อมไม่มีเพราะไม่ถึงที่สุดแห่งโลก เพราะฉะนั้นแล ท่าน
 ผู้รู้แจ้งโลก มีเมธาติถึงที่สุดแห่งโลก มีพรหมจรรย์อยู่จบแล้ว เป็นผู้มืบาปอันสงบ รู้ที่สุดแห่งโลกแล้ว ย่อมไม่
 หวังโลกนี้และโลกหน้า ฯ”^{๒๕๖}

๔) นิพพานเป็นธรรมอันลึกซึ้ง เห็นได้ยากรู้ตามได้ยาก ดังพระพุทธพจน์ว่า “คมภีโร จายั ธมโม
 ทุทโทโส ทุรฺนุโพโธ สนโต ปณฺโฑ อตกฺกาวจโร นิปุณฺโณ ปณฺชิตเวทนียโ”^{๒๕๗}

ธรรมนี้เป็นของลึกซึ้ง เห็นได้โดยยาก รู้ตามได้โดยยาก เป็นของระงับ เป็นของประณีต ไม่เป็นที่
 เทียวไปแห่งวิตก เป็นของละเอียด เป็นธรรมอันบัณฑิตพึงรู้แจ้ง”

๕) นิพพานธาตุเป็นธาตุอันสงบระงับอย่างยิ่ง เพราะปราศจากความทุกข์ที่เกิดจากตัณหา
 และราคะ ดังที่พระพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ว่า “เอตฺ สนฺตํ เอตฺ ปณฺฑิตํ ยทฺทํ สพฺพสงฺขารสมฺภโธ สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺโค
 ตณฺหุขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานํ”^{๒๕๘} “ธรรมชาตินั้นสงบแล้ว ธรรมชาตินั้นประณีตแล้ว คือ ธรรมชาติที่
 เป็นที่สงบระงับแห่งสังขารทั้งปวง ธรรมชาติที่สละคืนอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา ปราศจากความ
 กำหนด เป็นที่ดับสนิท คือ นิพพาน”

๖) นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง สุขที่เกิดจากความสิ้นทุกข์ไม่ใช่สุขแบบโลกียะต่างๆ ไป เมื่อว่าโดย
 ผลแล้วนิพพานคือความสิ้นทุกข์โดยประการทั้งปวง มีผลอย่างเดียว คือ สันติสุขหรือบรมสุข ดังพระพุทธ
 ดำรัสว่า “นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ”^{๒๕๙} “นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง” “นิพพานํ ปรมํ วทฺนฺติ พุทฺธา”^{๒๖๐} “พระพุทธเจ้า

^{๒๕๔} พุ. พุ. ๒๕ / ๑๖๐ / ๒๐๗.

^{๒๕๕} พุ. พุ. ๒๕ / ๑๖๑ / ๒๐๘.

^{๒๕๖} อภ. จตุกก. ๒๑ / ๔๕ / ๖๒.

^{๒๕๗} ม. ม. ๑๒ / ๓๒๑ / ๓๒๓.

^{๒๕๘} ส. ม. ๑๙ / ๑๐๑๔ / ๒๙๘.

^{๒๕๙} ม. ม. ๑๓ / ๒๘๗ / ๒๘๑.

^{๒๖๐} ที. มหา. ๑๐ / ๕๔ / ๕๗.

ทั้งหลายย่อมกล่าวว่านิพพานยอดเยี่ยม” และตั้งข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในคาถาธรรมบทว่า

“...ไฟเสมอด้วยราคะไม่มี โทษเสมอด้วยโทสะ ไม่มี ทุกข์เช่นด้วย
ชั้นดีไม่มี สุขยิ่งกว่าความสงบไม่มี ความหิวเป็นโรคอย่างยิ่ง สังขารเป็น
ทุกข์อย่างยิ่ง บัณฑิตทราบเนื้อความนี้ตามความเป็นจริงแล้ว ย่อมทำให้
แจ้งซึ่งนิพพาน เพราะนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง ลากทั้งหลาย มีความไม่มี
โรคเป็นอย่างยิ่ง ทรัพย์มีความสันโดษเป็นอย่างยิ่ง ญาติทั้งหลายมี
ความคุ้นเคยเป็นอย่างยิ่ง นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง”^{๒๖๑}

๗) นิพพานเป็นสิ่งที่ประเสริฐที่สุด ประเสริฐกว่าสังขตธรรมและอสังขตธรรมทั้งหลาย ดังพุทธ
คำรัสที่ตรัสไว้ในปสาทสูตรว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สังขตธรรมก็ดี อสังขตธรรมก็ดี มีประมาณเท่าใด วิราคะ คือ ธรรม
เป็นที่บรรเทาความเมา นำเสียซึ่งความระหาย ถอนขึ้นด้วยดีซึ่งอาลัย ตัดซึ่งวัฏฏะ ลื่นไป
แห่งตัณหา ลื่นกำหนด ดับ นิพพาน บัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่าสังขตธรรมและอสังขตธรรม
เหล่านั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใด เลื่อมใสในวิราคะธรรม ชนเหล่านั้น ชื่อว่าเลื่อมใส
ในธรรมอันเลิศ ก็ผลอันเลิศย่อมมีแก่บุคคลผู้เลื่อมใสในธรรมอันเลิศ ฯ”^{๒๖๒}

๘) นิพพานเป็นปรมัตถธรรมที่ปราศจากตัณหาและอุปาทาน เป็นธรรมชาติอันตัณหา
อุปาทานและทัญญูเข้ายึดถือไม่ได้เพราะกำจัดอวิชชาเสียได้ ดังพระพุทธดำรัสว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในกาลใดแล ภิกษุละอวิชชาได้แล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว ในกาลนั้น
ภิกษุนั้นก็ไม่ทำกรรมเป็นบุญ ไม่ทำกรรมเป็นบาป ทำกรรมเป็นอเนกชา เพราะสำรอก
อวิชชาเสีย เพราะมีวิชชาเกิดขึ้น เมื่อไม่ทำเมื่อไม่คิด ก็ไม่ถ่อมมันอะไร ๆ ในโลก เมื่อไม่ถ่อม
มัน ก็ไม่สะดุ้งกลัว เมื่อไม่สะดุ้งกลัว ก็ปรินิพพานเฉพาะตน ย่อมรู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว
พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มีได้มี ภิกษุ
นั้นถ้าเสวยสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า สุขเวทนานั้นไม่เที่ยง อันตนไม่ยึดถือแล้วด้วยตัณหาอันตน
ไม่เพิลิตเพิลินแล้วด้วยตัณหา ถ้าเสวยทุกขเวทนา ก็รู้ชัดว่า ทุกขเวทนานั้นไม่เที่ยง อันตน
ไม่ยึดถือแล้วด้วยตัณหา อันตนไม่เพิลิตเพิลินแล้วด้วยตัณหา ถ้าเสวยอทุกขมสุขเวทนา ก็
รู้ชัดว่า อทุกขมสุขเวทนานั้นไม่เที่ยง อันตนไม่ยึดถือแล้วด้วยตัณหา อันตนไม่เพิลิตเพิลิน
แล้วด้วยตัณหา ภิกษุนั้นถ้าเสวยสุขเวทนาจักว้างใจเฉยสวैयाไป ถ้าเสวยทุกขเวทนาจักว้างใจ
เฉยสวैयाไป ถ้าเสวยอทุกขมสุขเวทนา ก็ว้างใจเฉยสวैयाไป ภิกษุนั้นเมื่อเสวยเวทนาที่
ปรากฏทางกาย ก็รู้ชัดว่า เราเสวยเวทนาที่ปรากฏทางกาย เมื่อเสวยเวทนาที่ปรากฏทาง
ชีวิต ก็รู้ชัดว่า เราเสวยเวทนาที่ปรากฏทางชีวิต รู้ชัดว่า เวทนาทั้งปวงอันตัณหา ไม่
เพิลิตเพิลินแล้ว จักเป็นของเย็น สรรีธาตุจกเหลืออยู่ในโลกนี้เท่านั้นเบื้องหน้าตั้งแต่
สิ้นชีวิต เพราะความแตกแห่งกาย”^{๒๖๓}

^{๒๖๑} พุ. ฐ. ๒๕ / ๒๕ / ๔๒.

^{๒๖๒} พุ. อิติ. ๒๕ / ๒๗๐ / ๒๙๘.

^{๒๖๓} ส. นิ. ๑๖ / ๑๙๒ / ๙๑.

๙) นิพพานเป็นปรมาตมธรรมที่พ้นจากรูปและอรูปรูปจากสุขและทุกข์ที่มีอยู่ในโลก ดังพระพุทธดำรัสว่า “ดิน น้ำ ไฟ และลม ย่อมไม่หยั่งลงในนิพพานธาตุใด ในนิพพานธาตุนั้น ดาวทั้งหลายย่อมไม่สว่าง พระอาทิตย์ ย่อมไม่ปรากฏ พระจันทร์ย่อมไม่สว่าง ความมืดย่อมไม่มี ก็เมื่อใดพราหมณ์ชื่อว่า เป็นมุนีเพราะรู้ (สัจจะ ๔) รู้แล้วด้วยตน เมื่อนั้น พราหมณ์ย่อมหลุดพ้นจากรูปและอรูปรูป จากสุขและทุกข์ ฯ”^{๒๖๔}

๑๐) นิพพานคือธรรมที่พ้นไปจากเหตุและผล อริสัจเป็นธรรมที่ประกอบไปด้วยเหตุและผล ส่วนพระนิพพาน คือ ธรรมที่พ้นไปจากเหตุผล เปรียบเทียบเช่น การเดินทางไปยังสถานที่แห่งหนึ่ง การเดินทางคือเหตุ การถึงคือผล แต่สถานที่ถึงนั้นไม่ใช่เหตุไม่ใช่ผล

ในอภิธรรมมัตถสังคหบาลี ท่านได้แสดงลักษณะของพระนิพพานไว้ ๔ ประการ คือ

“ปทมจตุตมจจนต์ อสงขตมมุตตรี
นิพพานมีติ ภาสนติ วามมุตตา มหเสโย ฯ”^{๒๖๕}

“พระมเหสีเจ้าทั้งหลาย (ผู้แสวงหาซึ่งคุณอันยิ่งใหญ่) ผู้พ้นแล้วจาก
ตัณหาชื่อว่า วานะ (ตัณหาเครื่องร้อยรัด) ย่อมตรัสเรียกบทอันไม่มีจติ อันล่วง
เสียซึ่งที่สุด อันปัจจัยอะไร ๆ ประดังแต่งไม่ได้ อันยอดเยี่ยมว่า นิพพาน ดังนี้ ฯ”

๔.๖.๕ ลักษณะของนิพพาน

สภาวะธรรมที่เรียกว่า จิต เจตสิก และรูป ๓ ประการที่กล่าวมาแล้วข้างต้น เป็นสังขตธรรม เพราะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและเป็นไปตามอำนาจแห่งการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย ส่วนลักษณะของสิ่งที่มีอยู่จริงอย่างปรมาตม (ปรมาตมสัจจะ) ประเภทที่ ๔ คือ นิพพาน เป็น อสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่งด้วยเหตุปัจจัย เป็นปรมาตมธรรมที่ดับกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวง และเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท

ลักษณะของนิพพานเป็นสิ่งที่ยากในการอธิบาย เพราะนิพพานเป็นธรรมอันลึกซึ้งซึ่งเป็นลักษณะของธรรมที่เป็นโลกุตระคือพ้นจากวิสัยของโลกแห่งปุถุชนที่เต็มไปด้วยกิเลสและถูกครอบงำไปด้วยอวิชชา นิพพานเป็นธรรมอันบุคคลผู้ยังไม่ได้บรรลุนั้น ยังไม่ได้เข้าถึง ไม่สามารถจะรู้และเข้าใจนิพพานนั้นได้อย่างถ่องแท้ได้เลย เพราะนิพพานเป็นสภาพธรรมที่บุคคลใด ๆ จะคิดคาดคะเนเอา อนุมานเอาไม่ได้ทั้งสิ้น นอกจากจะแสดงไปตามที่ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้เท่านั้น ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในนิพพานสูตรว่า

“ฐานะที่บุคคลเห็นได้ยากชื่อนิพพาน ไม่มีตัณหา นิพพานนั้นเป็นธรรม
จริงแท้ ไม่เห็นได้โดยง่ายเลย ตัณหาอันบุคคลแห่งตลอดแล้ว กิเลสเครื่อง
กังวลย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้รู้ ผู้เห็นอยู่ ฯ”^{๒๖๖}

ดังนั้น นิพพานจึงไม่เหมือนสิ่งใดในโลกที่มีมนุษย์ปุถุชนเคยเห็น ความจริงใคร ๆ ก็คาดคะเนได้ แต่ไม่มีการคาดคะเนของใครถูก นิพพานมีอยู่ แต่ก็ไม่มีอยู่อย่างที่ปุถุชนเข้าใจ นิพพานเป็นภาวะที่ผู้ทำลายกิเลสทำลายอวิชชาแล้วเท่านั้นจึงจะรู้และ เข้าใจภาวะของนิพพานว่าเป็นเช่นไร และผู้ที่บรรลุนิพพานแล้วก็ อธิบายให้คนอื่นเข้าใจอย่างที่ตนเองรู้และเข้าใจไม่ได้ เพราะความจำกัดของภาษา นิพพานอยู่นอกภาษา สมมติบัญญัติทั้งหลายที่มนุษย์ใช้พูดกัน การที่ผู้บรรลุนิพพานแล้วจะอธิบายได้ก็เป็นเพียงอุปมาเปรียบเทียบ

^{๒๖๔} พุ. อ. ๒๕ / ๕๐ / ๘๕.

^{๒๖๕} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ , อ้างแล้วเชิงอรรถที่ ๙๐ , หน้า ๒๙๐.

^{๒๖๖} พุ. พุ. ๒๕ / ๑๕๙ / ๒๐๗.

ให้ฟังเท่านั้นว่ามีลักษณะเป็นเช่นไร แต่ถึงจะอธิบายอย่างไรสิ่งที่อธิบายก็ไม่ใช่นิพพานแท้เสียทีเดียว เหมือนกับอธิบายเรื่องสีต่าง ๆ ให้คนมีจักษุขบอดแต่กำเนิดฟังนั่นเอง อธิบายเปรียบเทียบอย่างไรก็คงจะเข้าใจเรื่องสีไม่ได้ สุดท้ายสีที่คนมีจักษุขบอดเข้าใจกับสีที่เราต้องการให้เขาเข้าใจมันคนละอย่างกัน เช่นเดียวกัน นิพพานผู้บรรลุถึงก็อธิบายให้คนที่ยังไม่บรรลุฟังให้เข้าใจอย่างที่ตนเองเข้าใจ อย่างที่ตนเองรู้นั้นยากมาก ดังนั้น ปุถุชนจะเข้าใจนิพพานได้อย่างแจ่มแจ้งจะต้องลงมือปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างจริงจังและบรรลุนิพพานด้วยตนเองเท่านั้น เพราะนิพพานเป็นของเฉพาะตน บรรลุแทนกันไม่ได้ เหมือนทานข้าวจะทานให้อิ่มแทนกันไม่ได้ ดังข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสกับชาณุสโสณิพราหมณ์ในนิพพุตสูตรว่า

“...ตุกรพราหมณ์ ในเมื่อบุคคลนี้เสวยธรรมเป็นที่สิ้นราคะอันไม่มีส่วนเหลือ เสวยธรรมเป็นที่สิ้นโทสะอันไม่มีส่วนเหลือ เสวยธรรมเป็นที่สิ้นโมหะอันไม่มีส่วนเหลือ นิพพานย่อมเป็นคุณชาติอันผู้ใดบรรลุจะพึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามา อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน ดังได้กล่าวมาแล้วแล ฯ”^{๒๖๗}

นิพพานเป็นธรรมอันลึกซึ้ง เป็นของเฉพาะตนก็จริง แต่ก็มีข้อความที่แสดงถึงลักษณะของนิพพานและยืนยันถึงความมีอยู่ของนิพพานในเชิงอุปมาเปรียบเทียบ ซึ่งมีปรากฏอยู่มากมายในพระไตรปิฎก และคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท จะนำมาแสดงไว้ในที่นี้แต่พอสังเขปเท่านั้น ดังนี้

นิพพานเป็นสิ่งที่อยู่จริงในระดับปรมาตมจักจะ มีลักษณะสงบระงับอย่างยิ่ง มีความสุขอย่างประณีต อันเกิดจากการดับกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวง นิพพานเป็นอสังขต-ธรรมและเป็นวิสังขาร เพราะไม่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง นิพพานไม่ใช่สิ่งใดในโลกนี้ และไม่ใช่สิ่งใด ๆ ในจักรวาล ไม่ใช่สิ่งนี้ ไม่ใช่สิ่งนั้น ไม่ใช่สสาร ไม่ใช่พลังงาน รับรู้ทางประสาทสัมผัสไม่ได้ ไม่จุติ ไม่อุปปัตติ ไม่มีเหตุปัจจัย ไม่มีการสร้างสรรค์ ไม่มีการทำลาย ไม่ได้ประกอบขึ้นมาจากสิ่งใด ไม่มีที่ตั้งอาศัย นิพพานไม่มีความพร่อง นิพพานเป็นธรรมชาติที่มีอยู่ แต่ภาวะของนิพพานไม่สามารถอธิบายได้ จะอธิบายได้ก็เป็นเพียงการอุปมาอุปมัยเปรียบเทียบเท่านั้น ดังที่พระนาคเสนทูลถวายวิสาขนาเรื่องรูปพรรณสัณฐานหรือขนาดของนิพพานแก่พระเจ้ามีลินทว่า

“อาตมภาพแสดงถวายเช่นนั้นไม่ได้ เพราะพระนิพพานไม่มีตัวตน ไม่มีเหตุปัจจัยอย่างเดียวกับผู้ที่ถูกถามว่าปลาในทะเลมีเท่าไร แล้วตอบไม่ได้ฉะนั้น แต่อาตมภาพยอมแสดงคุณแห่งพระนิพพานถวายได้โดยอุปมา...พระนิพพานเปรียบเหมือนดอกบัว คือธรรมดาดอกบัวน้ำไม่ติดอยู่ได้ ฉันทิ พระนิพพานก็ไม่มีการติดอยู่ ฉันทิแล พระนิพพานเปรียบเหมือนน้ำ อธิบายว่า น้ำเป็นของเย็นดับเสียซึ่งความร้อนกระวนกระวาย ฉันทิ พระนิพพานก็เป็นของเย็นดับความกระวนกระวายที่เกิดจากกิเลสเสียได้ฉันทิ ฉันทิน้ำเป็นของบำบัดความระหายเสียได้ พระนิพพานก็ดับความดิ้นรนทะเยอทะยานเสียได้เช่นเดียวกัน...พระนิพพานเปรียบเหมือนคุณแห่งทะเล อธิบายว่า คุณแห่งทะเลมี ๔ คือ ๑. เป็นที่ไม่มีมีซากศพ พระนิพพานก็เป็นที่ไม่มีมีซากศพ คือ กิเลส ๒. ทะเลเป็นที่กว้างขวาง ไม่มีฝั่งเป็นที่กำหนด ไม่เต็มด้วยน้ำที่ไหลมา ฉันทิ พระนิพพานก็เป็นที่ยิ่งใหญ่ ไม่มีฝั่ง ไม่เต็มไปด้วยหมู่สัตว์ฉันทิ ฉันทินั้นเหมือนกัน ๓. ทะเลเป็นที่อยู่ของฝูงภูต พระนิพพานก็เป็นที่อยู่ของพระชีนาสพเช่นเดียวกัน ๔. ทะเลเป็นที่เบิกบานด้วยระลอกคลื่น ฉันทิ พระนิพพานก็เบิกบานด้วยวิชชาและวิมุตติฉันทิ ฉันทินั้นเหมือนกัน...พระนิพพาน

^{๒๖๗} อิง. ติก. ๒๐ / ๔๙๕ / ๒๐๒.

เปรียบเหมือนคุณของยอดภูเขา อธิบายว่า ยอดภูเขาย่อมมีคุณ ๕ อย่าง คือ ๑. เป็นที่สูง ๒. เป็นที่ไม้ หนั้นไหว ๓. เป็นที่ยากที่จะขึ้นได้ ๔. พืชพรรณงอกขึ้นไม่ได้ ๕. พ้นจากความยินดียินดีร้ายทุกอย่าง พระนิพพานก็มีคุณเช่นเดียวกับยอดภูเขานี้แล้ว”^{๒๖๘}

และพระนาคเสนทูลถวายวิสัยชชนาเรื่องที่ตั้งแห่งนิพพานว่าไม่มีที่ตั้งเปรียบเหมือนไฟว่า“พระนิพพานมีอยู่ แต่ที่ตั้งแห่งพระนิพพานไม่มี อตมภาพจะเปรียบเทียบถวายธรรมดาไฟตามปกติไม่ปรากฏว่าตั้งอยู่ที่ไหน แต่เมื่อบุคคลเอาไม้มาสีกันเข้า ไฟก็เกิดมีขึ้นได้ฉันใด แม้พระนิพพานก็ฉันนั้นเหมือนกัน คือ ไม่ปรากฏว่ามีที่ตั้ง แต่ว่าเมื่อบุคคลพยายามบำเพ็ญศีล สมาธิ ปัญญาให้แก่กล้าแล้ว พระนิพพานก็เกิดมีขึ้นได้เช่นไฟนั้นแล้ว”^{๒๖๙}

คำว่านิพพานเป็นสุขอย่างยิ่งนั้น บางคนอาจจะมองไปว่าเมื่อนิพพานไม่มีความสุขอย่างโลก ๆ ไม่มีหนัง ไม่มีลครหรือไม่มีความสุขสนุกสนานอะไรแล้วก็ไม่น่าปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานเลย ความรู้สึกเช่นนี้คงเกิดขึ้นกับมนุษย์ปุถุชนผู้ยังเคยชินอยู่กับความสุขอย่างโลก ๆ แล้วเอาความรู้สึกนั้นไปตัดสินพระนิพพาน ท่านอุปมาเหมือนหนอนที่กินอุจจาระเอรีดอระอัย ถ้าเอาความชินของหนอนมาวัด มันก็จะเห็นเป็นว่า ในที่ใดไม่มีอุจจาระให้มันกิน ในที่นั้นก็คงไม่มีความสุข หรือสุนัขชอบกินซากศพ ชอบคลุกเกลือกอยู่กับสิ่งของเน่า ๆ ถ้าเอาความเคยชินของสุนัขมาวัดแล้ว มันก็จะเห็นว่าซากศพนั้นดีที่สุดในแล้ว มันกลับเห็นว่าการที่มนุษย์มาหลงตมน้ำอบนั้นเป็นการโง่ เราลองเอาน้ำหอมให้มันดม มันจะเบนจุมกหนีทันที แต่ถ้ามันถอยใจให้สูงมากขึ้นกว่านั้น มันจะเห็นได้ว่า ความสุขที่มันหลงยึดติดอยู่นั้น เป็นของต่ำช้าและน่ารังเกียจสำหรับมนุษย์ ในหมู่มนุษย์เองก็เช่นเดียวกัน บางคนจะเกณฑ์ให้พระนิพพานดี ก็ต่อเมื่อมีความสุขอย่างที่เราเคยประสบในโลกมนุษย์ ถ้านิพพานไม่ใช่ความสุขอย่างที่ตนเองเคยชินก็ไม่อยากที่จะเข้าถึงความสุขเช่นนั้น ทำให้ปิดโอกาสที่จะเข้าไปสู่ประตูแห่งพระนิพพาน ฉะนั้น จึงควรศึกษาพระนิพพานด้วยใจที่สูงแล้วจะเข้าใจว่าพระนิพพานนั้นเป็นความสุขสงบประณีตยิ่งนัก ยากที่จะหาความสุขอื่นใดเสมอเหมือนได้ เหมือนกับตอนเราเป็นเด็ก ชอบเล่นตุ๊กตาหรือเล่นขายของ พอโตขึ้นเป็นผู้ใหญ่ก็รู้สึกหัวเราะเยาะเด็ก ๆ ที่เล่นตุ๊กตา เล่นขายของว่าไม่น่าสนุกตรงไหนเลย^{๒๗๐}

๔.๖.๖ ประเภทของนิพพาน

พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท แบ่งประเภทของนิพพานออกเป็นหลายนัย คือ แบ่งเป็น ๑ ประเภทบ้าง ๒ ประเภทบ้าง ๓ ประเภทบ้าง ตามลักษณะอาการและบุคคลที่เกี่ยวข้องกับนิพพาน ดังนี้

นิพพาน ๑ ประเภท เมื่อว่าโดยสภาวะก็มีอย่างเดียว คือ สันติลักษณะ ลักษณะแห่งความสงบ หมายถึง สงบจากกิเลสและอาสวะทั้งปวง

นิพพาน ๒ ประเภท เมื่อว่าโดยปริยายแห่งเหตุ หรือบุคคลที่เกี่ยวข้องกับนิพพาน ก็จำแนกออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สอุปาทิเสสนิพพาน หมายถึง ดับกิเลสได้แล้ว แต่ยังมีเบญจขันธ์อยู่

^{๒๖๘} กรมศิลปากร, ปัญหาพระยามลลินท์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๖), หน้า ๒๙๐ - ๒๙๔.

^{๒๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๖.

^{๒๗๐} สุชีโวภิกขุ, หลักพระพุทธศาสนา (คู่มือผู้เริ่มศึกษาพระพุทธศาสนา), (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐), หน้า ๗๔.

๒. อนุปาติเสสนิพพาน หมายถึง ดับกิเลสได้แล้วและดับเบญจขันธ์ด้วย ดังข้อความที่ท่านกล่าวไว้ในอภิธรรมมัตถสังคหาลีว่า “ตเตตฺ สภาวโต เอกวิธมฺปิ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ อนุปาติเสสนิพพานธาตุ เจติ ทฺวิธํ โหติ การณปริเยน”^{๒๗๑}

นิพพานนั้นนั่นแล โดยสภาพแม้มีอย่างเดียว โดยปริยายแห่งเหตุมี ๒ อย่าง คือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ๑ อนุปาติเสสนิพพานธาตุ ๑”

นิพพานซึ่งมีสันตลักษณะอย่างเดียวนั้น เมื่อก้าวโดยปริยายแห่งเหตุ คือ เหตุที่ดับกิเลสอย่างหนึ่ง เหตุที่ดับอุปาทานขันธ์อย่างหนึ่ง จึงมี ๒ ประเภท คือ

๑) สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ คือ นิพพานธาตุดับกิเลส แต่ยังมีเบญจขันธ์อันกรรมและกิเลสมีต้นเหตุเป็นต้นเข้าไปยึดถือโดยความเป็นผลยังเหลืออยู่ หมายความว่า การดับกิเลสแต่ยังมีอุปาทานขันธ์เหลืออยู่ คำว่าอุปาทานขันธ์ในที่นี้ หมายถึงขันธ์คือร่างกายที่เกิดขึ้นด้วยอุปาทานเก่ายังมีอยู่ หรือยังไม่ตาย เพราะสัตว์ย่อมเกิดด้วยอุปาทาน ถ้าไม่มีอุปาทานจะไม่มี การเกิดอุปาทานขันธ์ คือ กัมมชรูป วิปากจิตและเจตสิก

ดังข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในธาตุสูตรแสดงถึงสอุปาทิเสสนิพพานไว้ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย นิพพานธาตุ ๒ ประการนี้ ๒ ประการเป็นไฉน คือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ๑ อนุปาติเสสนิพพานธาตุ ๑ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุเป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันต-ชีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว มีประโยชน์ของตนอันบรรลุแล้ว มีสังโยชน์ในภพนี้สิ้นรอบแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ ภิกษุนั้นย่อมเสวยอารมณ์ทั้งที่พึงใจและไม่พึงใจ ยังเสวยสุขและทุกข์อยู่ เพราะความที่อินทริย์ ๕ เหล่าใดเป็นธรรมชาติไม่บุบสลาย อินทริย์ ๕ เหล่านี้ของเธอยังตั้งอยู่นั้นเทียว ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความสิ้นไปแห่งราคะ ความสิ้นไปแห่งโทสะ ความสิ้นไปแห่งโมหะของภิกษุนั้น นี้เราเรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ”^{๒๗๒}

๒) อนุปาติเสสนิพพานธาตุ คือ นิพพานธาตุอันกรรมและกิเลสมีต้นเหตุเป็นต้นไม่เข้าไปยึดถือ โดยความเป็นผล หมายความว่า การดับกิเลสพร้อมทั้งอุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ ไม่มีเหลือ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในธาตุสูตรที่แสดงถึงอนุปาติเสสนิพพานธาตุไว้ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อนุปาติเสสนิพพานธาตุเป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันตชีณาสพอยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว มีประโยชน์ของตนอันบรรลุแล้ว มีสังโยชน์ในภพสิ้นรอบแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบเวทนาทั้งปวงในอัฐภาพนี้แหละของภิกษุนั้น เป็นธรรมชาติอันกิเลสทั้งหลายมีต้นเหตุเป็นต้นให้ผลิตเพลินมิได้แล้ว จัก (ดับ) เย็น ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เราเรียกว่า อนุปาติเสสนิพพานธาตุ ดูกรภิกษุทั้งหลาย นิพพานธาตุ ๒ ประการนี้แล ฯ”^{๒๗๓}

^{๒๗๑} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ , อ่างแล้วเชิงอรุณที่ ๑๐๗ , หน้า ๒๘๘.

^{๒๗๒} พุ. พุ. ๒๕ / ๒๒๒ / ๒๕๘.

^{๒๗๓} พุ. พุ. ๒๕ / ๒๒๒ / ๒๕๘.

อนุภาทิสเสนิพพานธาตุ เป็นการดับกิเลสพร้อมทั้งเบญจขันธ์ จิตและเจตสิกธรรมก็เกิดขึ้นไม่ได้อีก ดังข้อความที่พระอรุทธเถระกล่าวไว้ว่า

“...พระผู้มีพระภาคผู้มีพระจักขุ ผู้ไม่มีตัณหาเป็นเครื่องทำใจให้หวั่นไหว ทรงทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ คือ เสด็จออกจากจตุตถฌาน แล้วจึงจะเสด็จปรินิพพาน พระผู้มีพระภาคทรงออกกลิ่นเวทนา ด้วยพระหัตถ์อันเปกิบาน ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคผู้เป็นดวงประทีปของชาวโลกกับทั้งเทวโลก เสด็จดับขันธปรินิพพาน ความพันพิเศษแห่งพระหัตถ์ได้มีขึ้นแล้ว บัดนี้ธรรมเหล่านี้ อันมีสัมผัสเป็นที่ ๕ ของพระมหาภูมิจึงได้สิ้นสุดลงแล้ว ในเมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานแล้วจิตและเจตสิกธรรมเหล่านี้จักไม่มีอีกต่อไป”^{๒๗๔}

นิพพาน ๓ ประเภท ว่าโดยความต่างแห่งอาการ มี ๓ ประเภท คือ

๑. สุกุญฺญตนิพพาน ดับกิเลสด้วยเห็นอนัตตาแล้วถอนความยึดมั่นได้ มองเห็นความว่าง
๒. อนิมิตตนิพพาน ดับกิเลสด้วยเห็นอนิจจังแล้วถอนนิमितได้
๓. อัปฺปนฺนิตตนิพพาน ดับกิเลสด้วยเห็นทุกข์แล้วถอนความปรารถนาได้

ดังข้อความที่ท่านกล่าวไว้ในอภิธัมมัตถสังคหบาลีว่า “ตถา สุกุญฺจํ อนิมิตฺตํ อัปฺปนฺนิตตเจตตีริชฺ โหติ อาการเภทเน ฯ”^{๒๗๕}

“อีกอย่างหนึ่ง ว่าโดยความต่างแห่งอาการ มี ๓ อย่าง คือ สุกุญฺจ ๑ อนิมิตตะ

๑ อัปฺปนฺนิตตะ ๑ ฯ”

นิพพาน ซึ่งมีธาตุดับกิเลสและดับทุกข์อย่างเดียวนั้น เมื่อกกล่าวโดยอาการที่จะเข้าถึงพระนิพพานแล้ว นิพพานก็มีอยู่ ๓ ประเภท คือ

๑. สุกุญฺญตนิพพาน คือ นิพพาน (ดับ) เพราะเป็นธรรมชาติที่ว่างจากราคะ โทสะ โมหะ หรือว่างจากสังขารทั้งปวง โดยอารมณ์และสัมปโยค คือ เป็นการสูญสิ้นจากกิเลสและอุปาทานขันธ์ เป็นอารมณ์ของอริยมรรคที่เกิดขึ้นต่อจากภูมิจิตวิปัสสนา อันรู้อนัตต-ลักษณะของรูปและนามที่กำลังเกิดดับ ซึ่งบังคับบัญชาไม่ได้ เมื่อมีคณญาณได้เข้าถึงสุกุญฺญต-นิพพานแล้ว ต่อจากนั้นโดยไม่มีอะไรขึ้นในระหว่าง ผลญาณก็เกิดขึ้นที่ ได้สุกุญฺญตนิพพานเป็นอารมณ์ เมื่ออริยผลเกิดขึ้นแล้ว ๒ - ๓ ขณะ ต่อจากนั้นเมื่อปรารถนาจะเข้าผลสมาบัติ ก็เจริญวิปัสสนากรรมฐานจนมีญาณเกิดขึ้นเห็นรูปนามเกิดดับ มีอนัตตลักษณะไม่ใช่ตน เพราะไม่มีอำนาจจะบังคับบัญชาได้ จนถึงที่สุดผลญาณเกิดขึ้นประกอบผลจิตแจ้งชัดในสุกุญฺญต-นิพพานแล้ว ก็เข้าอยู่ในผลสมาบัตินั้น ๆ ด้วยอำนาจแห่งสมาธิและอธิษฐานเป็นบรมสุข ถ้าหากว่าการถึงสุกุญฺญตนิพพานนี้เป็นการถึงด้วยอรรถตมมรรคจิตแล้ว การพ้นจากกิเลสโดยสิ้นเชิงแห่งอรรถตมมรรคจิตนั้น เรียกว่า สุกุญฺจวิโมกข์ คือ พ้นด้วยการสูญสิ้นกิเลสเด็ดขาด

ดังข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายถึงสุกุญฺจวิโมกข์ไว้ว่า

“สุกุญฺจวิโมกข์เป็นฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ อยู่ในป่าก็ดี อยู่ในโคนไม้ก็ดี อยู่ในเรือนว่างก็ดี พิจารณาเห็นดังนี้ว่า นามรูปนี้ว่างจากความเป็นตัวตน และจากสิ่งเนื่องด้วยตน เธอย่อมไม่ทำ

^{๒๗๔} พุ. เถร. ๒๖ / ๓๙๓ / ๓๙๒.

^{๒๗๕} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ , อ่างแล้วเชิงอรุทธที่ ๑๑๑ , หน้า ๒๘๙.

ความยึดมั่นในนามรูปนั้น เพราะเหตุนั้น วิโมกข์ของภิกษุหนึ่งจึงเป็นวิโมกข์ว่างเปล่า นี่เป็นสุดยอดวิโมกข์ ฯ”^{๒๗๖}

๒. อนิมิตตนิพพาน คือ นิพพาน (ดับ) เพราะเว้นจากนิมิต มีรากะ เป็นต้น โดยอาการอย่างนั้น ได้แก่ เพราะหารากะ โทสะ โมหะ เป็นนิมิตเครื่องหมายมิได้ เป็นธรรมชาติที่ไม่มีนิมิต คือสังขารทั้งปวง ได้แก่ ไม่มีนิมิตเครื่องหมายรูปร่างสีกลิ่นรสต่าง ๆ คือ รูปนาม เป็นต้น เป็นอารมณ์ของอริยมรรค ที่เกิดขึ้นต่อจากกุฎฐานคามินีวิปัสสนาที่มีญาณเห็นอนิจจลักษณะ คือ ลักษณะของรูปนามที่กำลังเกิดดับ ไม่เที่ยง ตั้งอยู่ไม่ได้ เมื่อมีคค-ญาณได้อนิมิตตนิพพานเป็นอารมณ์แล้ว โดยไม่มีระหว่างขั้นผลญาณอันประกอบด้วยผลจิตก็เกิดขึ้นเอาอนิมิตตนิพพานเป็นอารมณ์ทันที เมื่ออริยผลเกิดขึ้น ๒ - ๓ ขณะแล้วดับลง ต่อจากนั้นปัจเจกขณญาณก็พิจารณาจรค ผล นิพพาน จนมีญาณเกิดขึ้น เห็นรูปนามเกิดดับ เป็นอนิจจลักษณะ มีลักษณะไม่เที่ยงจนถึงที่สุด คือ ผลญาณเกิดขึ้นประกอบด้วยผลจิตแจ้งในอนิมิตตนิพพานแล้ว ก็เข้าไปในผลสมาบัตินั้น ๆ ด้วยอำนาจแห่งสมาธิและอธิษฐาน เป็นบรมสุข ถ้าหากการบรรลุอนิมิตตนิพพานนี้ เป็นการบรรลุด้วยอหัตตมคคจิตแล้วไซ้ การพ้นจากกิเลสโดยสิ้นเชิงด้วยอหัตตมคคจิตนั้น เรียกว่า “อนิมิตตวิโมกข์” คือ พ้นด้วยการไม่มีนิมิตเครื่องหมาย

ดังข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายถึงอนิมิตตวิโมกข์ไว้ว่า “อนิมิตตวิโมกข์เป็นโฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ อยู่ในป่าก็ดี อยู่ในโคนไม้ก็ดี อยู่ในเรือนว่างก็ดี ย่อมพิจารณาเห็นดั่งนี้ว่า นามรูปนี้ว่างจากความเป็นตัวตนและจากสิ่งทีเนื่องด้วยตน เธอย่อมไม่ทำเรื่องกำหนดหมายในนามรูปนั้น เพราะเหตุนี้ วิโมกข์ของภิกษุหนึ่งจึงเป็นวิโมกข์ไม่มีเครื่องกำหนดหมายนี้ เป็นอนิมิตตวิโมกข์ ฯ”^{๒๗๗}

๓. อัปภินิหิตนิพพาน คือ นิพพาน (ดับ) เพราะไม่มีที่ตั้ง คือ สังขารทั้งปวง ได้แก่ เพราะหารากะ โทสะ โมหะ เป็นภินิหิต คือ ที่ตั้งมิได้ ได้แก่ เป็นที่ตั้งแห่งความปรารถนาด้วยโลภะ เพราะนิพพานย่อมกำจัดอำนาจตัณหา คือความอยากหรือความปรารถนาด้วยอำนาจโลภะ โทสะ และโมหะให้ปราศจากไปได้ เพราะเป็นคุณชาติกำจัดความอยากเสียได้ ฉะนั้นจึงชื่อว่านิพพานอันตัณหาเป็นภินิหิตไม่ได้ ซึ่งเป็นอารมณ์ของอริยมรรคที่เกิดขึ้นต่อจากกุฎฐานคามินีวิปัสสนา มีญาณเห็นทุกขลักษณะ คือ ลักษณะของรูปธรรมและนามธรรม ที่กำลังเกิดดับอยู่เป็นทุกข หนได้ยาก หนอยู่ไม่ได้ เพราะอาศัยบุพพการีกาลก่อน ซึ่งแรงด้วยสมาธิแก่กล้าเป็นปัจจัยส่ง เมื่อมีคคญาณได้อัปภินิหิตนิพพานเป็นอารมณ์แล้ว โดยไม่มีระหว่างขั้นผลญาณอันประกอบด้วยผลจิตดวงใดดวงหนึ่งก็เกิดขึ้น เอาอัปภินิหิตนิพพานเป็นอารมณ์ทันที เมื่ออริยผลเกิดขึ้น ๒ - ๓ ขณะแล้วดับไป ต่อจากนั้น ปัจเจกขณญาณก็พิจารณาจรค ผล นิพพาน และกิเลสที่เหลือตามสมควรแก่ภาวะของผลที่ได้มา ต่อจากนั้น เมื่อปรารถนาจะเข้าผลสมาบัติ ก็เจริญวิปัสสนากรรมฐานจนมีญาณเกิดขึ้นเห็นรูปนามเกิดดับเป็นทุกขลักษณะ มีลักษณะเป็นทุกข หนอยู่ไม่ได้จนถึงที่สุด คือ ผลญาณเกิดขึ้นประกอบด้วยจิตแจ้งในอัปภินิหิตนิพพานแล้ว ก็เข้าไปในผลสมาบัตินั้น ๆ ด้วยอำนาจแห่งสมาธิและอธิษฐานเป็นบรมสุข ถ้าหากการบรรลุอัปภินิหิตนิพพานนี้ เป็นการบรรลุด้วยอหัตตมคคแล้ว การพ้นจากกิเลสโดยสิ้นเชิงด้วยอหัตตมคคจิตนั้น เรียกว่า “อัปภินิหิตวิโมกข์” คือ พ้นด้วยหารากะ โทสะ และโมหะเป็นที่ตั้งมิได้”^{๒๗๘}

^{๒๗๖} พุ. ปฎิ. ๓๑ / ๔๗๐ / ๓๕๔.

^{๒๗๗} พุ. ปฎิ. ๓๑ / ๔๗๐ / ๓๕๔.

^{๒๗๘} พระอาจารย์ประเดิม (โกมลโลกุข) , อ้างแล้วเชิงจรคที่ ๑๑๕ , หน้า ๓๐๙ - ๓๑๓.

ดังข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายถึงอภิปณฺหิตวิโมกข์ไว้ว่า “อภิปณฺหิตวิโมกข์เป็นฌอนภิกษุในธรรมวินัยนี้ อยู่ในป่าก็ดี อยู่ในโคนไม้ก็ดี อยู่ในเรือนว่างก็ดี ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า นามรูปนี้ว่างจากความเป็นตัวตน และจากสิ่งที่เนื่องด้วยตน เธอย่อมไม่ทำความปรารถนาในนามรูปนั้น เพราะเหตุนี้ วิโมกข์ของภิกษุนั้นจึงเป็นวิโมกข์ไม่มีความปรารถนา นี้เป็นอภิปณฺหิตวิโมกข์ ฯ”^{๒๗๙}

คำว่า “วิโมกข์” หมายถึง ความหลุดพ้นจากกิเลส เป็นไวพจน์คือเป็นคำสำหรับเรียกแทนพระนิพพาน วิโมกข์ มี ๓ ประเภท คือ

๑. สุธมฺมวิโมกข์ หลุดพ้นด้วยเห็นอนัตตาแล้วถอนความยึดมั่นได้ มองเห็นความว่าง
๒. อนิมิตตวิโมกข์ หลุดพ้นด้วยเห็นอนิจจัง แล้วถอนนิมิตได้
๓. อภิปณฺหิตวิโมกข์ หลุดพ้นด้วยเห็นทุกข์ แล้วถอนความปรารถนาได้^{๒๘๐}

พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงลักษณะของบุคคลผู้ได้บรรลุวิโมกข์ทั้ง ๓ ประเภทไว้ว่า

“ความร่าร้อนย่อมไม่แก่ผู้ที่มีทางไกลอันถึงแล้ว ผู้มีความโศกปราศไปแล้ว ผู้พ้นวิเศษแล้วในธรรมทั้งปวง ผู้มีกิเลสเครื่องร้อยรัดทั้งปวงอันละได้แล้ว ท่านผู้มีสติย่อมชวนชวาย ท่านย่อมไม่ยินดีในที่อยู่ ท่านละความห่วงใยเสีย เหมือนหงส์สละเปลือกตมไป ฉะนั้น ชนเหล่าใดไม่มีการสังสมมีโทษอันกำหนดแล้ว มีสุธมฺมวิโมกข์และอนิมิตตวิโมกข์เป็นโคจร คติของชนเหล่านั้น รู้ได้โดยยาก เหมือนคติฝูงนกในอากาศ ฉะนั้น ภิกษุใดมีอาสวะสิ้นแล้ว อันตณฺหาและทิสฺสไม่อาศัยแล้วในอาหาร มีสุธมฺมวิโมกข์และอนิมิตตวิโมกข์เป็นโคจร รอยเท้าของภิกษุนั้นไปตามได้โดยยากเหมือนรอยเท้าของฝูงนกในอากาศ ฉะนั้น อินทรีย์ของภิกษุใดถึงความสงบระงับ เหมือนม้าอันนายสารถิฝีกดีแล้ว แม้เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ย่อมรักใคร่ต่อภิกษุนั้น ผู้มีมานะอันละได้แล้ว หาอาสวะมิได้ ผู้คงที่ ภิกษุผู้มีอาสวะสิ้นแล้วมีใจเสมอด้วยแผ่นดิน ผู้คงที่ เปรียบดังเสาเขื่อน มีวัตรดีปราศจากกิเลสเพียงดังเปลือกตม ผ่องใส เหมือนห้วงน้ำที่ปราศจากเปลือกตมมีน้ำใส ย่อมไม่พิโรธ สงสารทั้งหลายย่อมไม่มีแก่ภิกษุผู้คงที่ มีอาสวะสิ้นแล้ว เช่นนั้น ใจ วาจา และกายกรรมของภิกษุผู้ชันสาพนั้น ผู้หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ สงบระงับ คงที่ เป็นธรรมชาติสงบแล้ว นรชนใดไม่เชื่อต่อผู้อื่น รู้นิพพานอันปัจฉิมอะไร ๆ ทำไม่ได้ ผู้ตัดที่ต่อมมีโอกาสอันขจัดแล้ว มีความหวังอันคลายแล้ว นรชนนั้นแลเป็นบุรุษผู้สูงสุด พระอรหันต์ทั้งหลายย่อมอยู่ในที่ใด คือ บ้านหรือป่า ที่ลุ่มหรือที่ดอน ที่นั้นเป็นภาคพื้นอันบุคคลพึงรื่นรมย์ ชนไม่ยินดีในป่าเหล่าใด ป่าเหล่านั้น ควรรื่นรมย์ ผู้มีราคะไปปราศแล้วทั้งหลาย จักยินดีในป่าเห็นปานนั้น เพราะว่าท่านไม่ใช่ผู้แสวงหากาม”^{๒๘๑}

๔.๖.๗ นิพพานและปรินิพพาน

คำว่า นิพพาน เป็นชื่อของผลสำเร็จทางจิตของพระอรหันต์ดังที่กล่าวมาแล้วแต่อีกความหมายหนึ่ง นิพพาน หมายถึง สภาพซึ่งมีลักษณะตรงกันข้ามกับ วัฏฏะ มีอยู่เป็นอิสระเหนือวัฏฏะ

คำว่า ปรินิพพานนั้น ถ้าเป็นกริยาหมายถึงการดับขันธ์ (ตาย) ของพระอรหันต์ ในปัจจุบันกาลท่านใช้ศัพท์ว่า “ปรินิพพุติ = ย่อมปรินิพพาน” ในอดีตกาลใช้ศัพท์ว่า “ปริ- นิพพายี = ปรินิพพานแล้ว” ตาม

^{๒๗๙} พุ. ปฎิ. ๓๑ / ๔๗๐ / ๓๕๔.

^{๒๘๐} พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต), อ่างแล้วเชิงอรุณที่ ๔๑, หน้า ๒๘๑.

^{๒๘๑} พุ. พุ. ๒๕ / ๑๗ / ๒๗.

ศัพท์แปลว่า ดับรอบ คือดับอย่างสมบูรณ์ ดับอย่างสิ้นเชิงไม่มีอะไรเหลือ พระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ แม้จิตใจของท่านจะถึงนิพพาน แต่ร่างกายและจิตใจ (ขันธ ๕) ยังมีอยู่ จึงยังไม่ “ปรินิพพาน” เมื่อท่าน “ตายลง” ขันธ ๕ ดับลง จึงเรียกว่าปรินิพพาน

พระอรหันต์ปรินิพพานแล้วอะไรเกิดขึ้น ?

พระอรหันต์ที่ถึงนิพพานแล้ว แต่ยังมีชีวิตอยู่นั้น ไม่มีข้อน่าสงสัยมากนัก แต่หลังจากพระอรหันต์ปรินิพพานไปแล้วอะไรเกิดขึ้น นี่เป็นปัญหาที่ถกเถียงกันอยู่ในหมู่ชาวพุทธ ถ้าจะแบ่งชาวพุทธออกเป็นพวกตามมติเกี่ยวกับนิพพาน จะได้ ๓ พวก ดังต่อไปนี้

๑. พวกเห็นว่าพระอรหันต์ปรินิพพานแล้ว จิตอันบริสุทธิ์ยังคงเป็นดวงวิญญาณอันบริสุทธิ์ล่องลอย เสวยวิมุตติสุขอยู่ตลอดเวลาไม่มีเกิด แก่ เจ็บ ตาย มีแต่ความสงบสุขชั่วนิรันดร

มตินี้ขัดกับหลักการใหญ่ของพระพุทธศาสนา คือหลักอนัตตา เพราะถ้าวิญญาณยังล่องลอยอยู่ ยังมีเอกภาพในตัว ก็เท่ากับเป็นอัตตา ซึ่งขัดกับหลักที่ว่า “ธรรมทั้งปวง” (รวมทั้งนิพพาน) เป็นอนัตตา

๒. อีกพวกหนึ่ง มีความเห็นว่า พระอรหันต์ปรินิพพานแล้ว สูญไปอย่างสิ้นเชิง ไม่มีจิตหรือวิญญาณใด ๆ เหลืออยู่เลย เป็นการสูญอย่างสมบูรณ์ เพราะความหมดสิ้นแห่งเหตุปัจจัย คือกิเลสและกรรม

มตินี้ มีลักษณะเป็นอุจเฉททิฎฐิ คือความเห็นที่ว่าขาดสูญ แต่ก็มีพระพุทธพจน์ในที่มาบางแห่งรับรองเช่น “นิพพาน ปรมิ สุขญิ นิพพานเป็นสภาพสูญอย่างยิ่ง” ดังนี้ ฉะนั้น มตินี้จึงควรได้รับการพิจารณาอย่างรอบคอบ

๓. อีกพวกหนึ่ง มีความเห็นว่า นิพพานเป็นสภาวะธรรมอันหนึ่งซึ่งมีอยู่ เมื่อพระอรหันต์ปรินิพพาน ก็หมายความว่า วิญญาณหรือจิตของพระอรหันต์ได้เข้าร่วมกับนิพพาน กลายเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับนิพพานนั้น โดยไม่มีเอกลักษณ์ ส่วนใดๆ เหลืออยู่เลย แบบเดียวกับหยดน้ำฝนที่ตกลงไปรวมกับมหาสมุทรแยกกันไม่ออก

มตินี้มีลักษณะคล้ายกับมติเวทานตะของศาสนาฮินดูที่ว่า ในโลกนี้มีวิญญาณสากล เรียกว่า “ปรมาตมัน” เมื่อวิญญาณส่วนบุคคล (อาตมัน) สิ้นวิชชา มีความสะอาดบริสุทธิ์แล้วก็เข้าร่วมเป็นหนึ่งกับวิญญาณสากลนั้น มตินี้ก็มีส่วนที่ควรได้รับการพิจารณาเหมือนกัน

นิพพานมีอยู่หรือไม่ ?

นิพพานมีอยู่จริง พระพุทธเจ้าตรัสยืนยันความมีอยู่ของนิพพานไว้ใน อุทานแห่ง ขุททนิกาย (๒๕/๑๕๙/๑๗๖) ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลายมีสภาวะอันหนึ่งซึ่งไม่มีความเกิด ไม่มีเบื้องต้น ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าหากว่าไม่มีสภาวะอันไม่มีความเกิด ไม่มีเบื้องต้น ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีปัจจัยปรุงแต่งนี้ การออกไปจากสภาวะอันมีความเกิด มีเบื้องต้น มีผู้สร้าง มีปัจจัยปรุงแต่งนี้ก็มีไม่ได้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลายเนื่องจากมีสภาวะอันไม่มีความเกิด ไม่มีเบื้องต้น ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง การออกไปจากสภาวะอันมีความเกิด มีเบื้องต้น มีผู้สร้าง มีปัจจัยปรุงแต่งนี้จึงมีได้”

นิพพานประเสริฐกว่าความสุขในสวรรค์

แม้ความเป็นอยู่ในสวรรค์จะประกอบไปด้วยความสุข แต่สวรรค์ก็เป็นสภาพไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน^{๒๘๒} (อยมปิ สคโค อนิจโจ อทุโร) ^{๒๘๓} อายุของเทวดานั้นยาวนาน พรหมบางองค์ถึงกับเข้าใจเอาเองว่า

^{๒๘๒} ขุ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๕๐๐.

^{๒๘๓} ขุ.อ. (บาลี) ๑/๓๐๒.

การเป็นพรหมไม่มีวันตาย อยู่เป็นนิรันดร์ เทียงแท้ ไม่ต้องไปเวียนว่ายตายเกิดอีก ดังปรากฏในพทสูตร พกพรหมทูลกับพระพุทธเจ้าว่า “ฐานะแห่งพรหมนี้เที่ยงยั่งยืน ติดต่อกัน คงที่ มีความไม่เคลื่อนเป็นธรรมดา ไม่เกิดไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติ อนึ่ง เครื่องสลัดออก (จากทุกข์) อันยิ่งยงอื่นนอกจากฐานะแห่งพรหมนี้ไม่มี”

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับพกพรหมดังนี้ว่า “ท่านผู้เจริญทั้งหลาย พกพรหมถึงความโง่เขลาแล้วหนอ พกพรหมถึงความโง่เขลาแล้วหนอ” แล้วตรัสว่า “พกพรหม ท่านสำคัญอายุได้ว่ายาวก็อายุนั้นสั้น ไม่ยาวเลย พรหม เรารู้อายุ ๑๐๐,๐๐๐ นิรพพุท^{๒๘๔} ของท่านได้ดี”^{๒๘๕}

ในอนุรุทสูตร พระอนุรุทระได้สั่งสอนเทวดาชั้นดาวดึงส์องค์หนึ่งชื่อชาลินี เคยเป็นภรรยาเก่าของท่านพระอนุรุทระ มีข้อความว่า “เทวดาผู้เขลา ท่านไม่รู้แจ้งถ้อยคำ ของพระอรหันต์ทั้งหลายว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง มีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป ความสงบระงับสังขารเหล่านั้นเป็นความสุข บัดนี้ การกลับไปอยู่ในสวรรค์ของเราไม่มีอีกต่อไป ตัณหาจุจตาข่ายในหมู่เทพของเราไม่มี การเวียนว่ายตายเกิดสิ้นไปแล้ว บัดนี้ ภพใหม่ไม่มีอีกต่อไป”^{๒๘๖}

^{๒๘๔} ๒๐ อัปปทนรก เป็น ๑ นิรพพุทนรก ดูรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๑/๒๕๑.

^{๒๘๕} ดูรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๗๐/๒๐๐.

^{๒๘๖} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๒๖/๓๒๘.

๒๕๓๔.

_____ .ชุตทกนิกาย สหุทธมปฺปชฺโชติกา มหานิทฺเทศอฏฺฐกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
วิญญูณ, ๒๕๓๔.

_____ .ชุตทกนิกาย สหุทธมปฺปชฺโชติกา จุฬนิตฺเทศอฏฺฐกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
วิญญูณ, ๒๕๓๔.

_____ .มิลินทปฺพลหอฏฺฐกถา ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรง
พิมพ์วิญญูณ , ๒๕๔๑.

_____ .วิสุทธิมคฺคปกฺรณ. กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์วิญญูณ ,๒๕๓๙.

_____ .อิทธิธรรมปิฎกปฺลยจปฺกณอฏฺฐกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูณ,
๒๕๓๔.

_____ .อิทธิมุตตสงคฺโห. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๔๒.

_____ .อิทธิมุตตวิภาวินีฎีกา .กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูณ , ๒๕๔๒.

_____ .มหามกุฏราชวิทยาลัย .อิทธิมุตตวิภาวินียา ปฺลยจิกา นาม อตฺตโยชนา. กรุงเทพมหานคร
: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร, ๒๕๓๗.

_____ . อิทธิมุตตสงคฺหปาลิยา สห อิทธิมุตตวิภาวินีนาม อิทธิมุตตสงคฺหฎีกา.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร, ๒๕๓๘.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ

_____ .จำลอง ดิษยวณิช.จิตวิทยาของการดับทุกข์, เชียงใหม่ : กลางเวียงการพิมพ์, ๒๕๔๔.

_____ .วิปัสสนากรรมฐานและชาวอารมณ์ . เชียงใหม่ : โรงพิมพ์แสง ศิลป์ , ๒๕๔๓.
_____ .ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์. กรรมฐานประจำวัน. กรุงเทพมหานคร : พัฒนวิทย์การพิมพ์, ๒๕๓๐.
_____ .ธรรมสภา . ชีวิต การงาน หลักธรรมของพุทธศาสนา, กรุงเทพฯ : จัดพิมพ์โดย ธรรมสภา
และ สถาบันบันลือธรรม, ๒๕๔๕.

_____ .บุญมี เมธางกูร และ สมพร ศรีวราทิพย์. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ ๙.
พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๓๐.

_____ .พระคันธसारากิวงส์ ,อภิธรรมมัตถสังคหะ และปรมัตถที่ปณี.พิมพ์ครั้งที่ ๒ ,กรุงเทพฯ : ไทย
รายวันการพิมพ์ . พฤษภาคม ๒๕.

_____ .พระญาณธชเถระ(แลตีสยาตอ),อานาปานที่ปณี, พระคันธसारากิวงส์ แพลและเรียบเรียง. โรง
พิมพ์ไทยรายวันการพิมพ์ จอมทอง กรุงเทพฯ, ๒๕๔๙.

_____ .พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตโต). ตื่นกันเสียที จากความเท็จของหนังสือ “เหตุเกิด พ.ศ.๑.
กรุงเทพฯ :บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖.

_____ . พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. กรุงเทพฯ: บริษัทสื่อตะวันจำกัด,
๒๕๔๕.

_____ . พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์.กรุงเทพฯ:บริษัทด้านสุทธาการพิมพ์
จำกัด,๒๕๓๑.

_____ .พระไตรปิฎกสิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้. กรุงเทพฯ:บริษัท เอส. อาร์.
พรินติ้งแมสโปรดักส์จำกัด, ๒๕๔๖.

- _____ . พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม. กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์การศาสนา,๒๕๔๒.
- _____ . ศาสนาและเยาวชน. กรุงเทพฯ:สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙.
- พระธรรมธีรราชฆานูณี(โชดก ญาณสิทธิ), คู่มือสอบอารมณักรรณฐานวิชาครู, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๓)
- พระภาวนาวิสุทธิคุณ, คู่มือวิปัสสนาจารย์สภาวรรณของผู้ปฏิบัติ, (กรุงเทพฯ : หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๓๓),
- พระธรรมธีรราชฆานูณี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙). การฝึกจิตหรือจิตตภาวนา และลำดับญาณ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หู ที. พรินต์ติ้ง, ๒๕๒๗.
- _____ . คู่มือสอบอารมณักรรณฐานวิชาครู. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๓.
- พระเทพสิทธิมนิ ญาณสิทธิเถร (โชดก ญาณสิทธิ). วิปัสสนาญาณโสภณ. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : บริษัท ศรีอนันต์การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๖.
- พระธรรมธีรราชฆานูณี(โชดก ญาณสิทธิ). คำถาม-คำตอบ เรื่องวิปัสสนากรรมฐาน. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , ๒๕๔๘.
- ____. เตือนสติผู้ปฏิบัติธรรมการเจริญสติปัญญา ๔.กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , ๒๕๓๙.
- ____. ลำดับโสฬสญาณ. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ บริษัท ช.โฆษิตพัฒนา จำกัด, ๒๕๔๓.
- ____ . เพชรในดวงใจ. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๙.
- ____. วิธีสมาทาน และ วิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน.พิมพ์ครั้งที่ ๒๗. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , ๒๕๔๒.
- ____. วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑ ว่าด้วยวิปัสสนากรรมฐานทั่วไป. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด , ๒๕๔๘.
- ____. วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๒ ว่าด้วยวิปัสสนากรรมฐานทั่วไป. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด , ๒๕๔๘.
- ____. วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒ ว่าด้วยมหาสติปัญญา. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด , ๒๕๔๘.
- ____. หลักปฏิบัติ สมณะและวิปัสสนากรรมฐาน. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖.
- พระมหาสีสยาดอ อัครมหาบัณฑิต อัมมาจารย์ะ. ปิดประตูอบาย ทางไปสู่นิพพาน คู่มือสอบอารมณักรรณฐาน วิชาครู วิสุทธิ และลำดับญาณ. แปลรวบรวมโดย พระธรรมธีรราชฆานูณี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙). สำนักวัดมหาธาตุ. พระนคร พ.ศ. ๒๔๙๖- ๒๖๙๗.ที่ระลึกงานฉลองสมณศักดิ์-พัทยศ พระราชาคณะชั้นสามัญที่ พระสุพรหมยานเถระฝ่ายวิปัสสนาธุระ (พระอาจารย์ทอง สิริมงคลโล) ๕ ธันวาคม ๒๕๓๓. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๓.
- ____. วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา(ภาคปฏิบัติ). แปลโดย จำรูญ ธรรมดา. กองทุนธรรมจักร พิมพ์. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๐.
- พระราชพรหมอาจารย์ (พระอาจารย์ทอง สิริมงคลโล). ที่ระลึก ไหว้โอกาสพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๔๘ ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ให้พระราชพรหมอาจารย์ วัดพระธาตุศรีจอมทอง วรวิหาร เป็นพระราชาคณะชั้นเทพในราชทินนามที่ พระเทพสิทธิอาจารย์ วิ.. เชียงใหม่ : คณะศึกษานุศิษย์พิมพ์, ๒๕๔๘.

- ____. คู่มือการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในแนวสติปัฏฐาน ๔. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. เชียงใหม่ : ๒๕๔๘.
- ____. ธรรมจากหลวงปู่ ๘. เชียงใหม่ : หจก.โรงพิมพ์ข้างเผือก, ๒๕๔๙. พระธรรมธีรราช มหามุนี(โชดก ญาณสิทธิ). ลำดับโสฬสญาณ. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : บริษัท ช. โฆษิตพิพัฒน์ จำกัด, ๒๕๔๓.
- ____. ทางสายเอก (ฉบับสมบูรณ์). พิมพ์ครั้งที่ ๖. เชียงใหม่ : หจก.โรงพิมพ์ข้างเผือก, ๒๕๔๗.
- พระภาวนาวิสุทธิคุณ. คู่มือวิปัสสนาจารย์สภาวะธรรมของผู้ปฏิบัติ. กรุงเทพฯ : หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๓๓.
- พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) พระพุทธศาสนาในเอเชีย. กรุงเทพฯ ; ธรรมสภา, ๒๕๔๐.
- พระราชธรรมนิเทศ,(ระแบบ จิตญาโณ). ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ. มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.
- พระราชพรหมอาจารย์ (พระอาจารย์ทอง สิริมงคล). คู่มือการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในแนวสติปัฏฐาน ๔. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. เชียงใหม่ : ๒๕๔๘.
- ____. ธรรมจากหลวงปู่ ๘. เชียงใหม่ : หจก.โรงพิมพ์ข้างเผือก, ๒๕๔๙. พระธรรม- ธีรราชมหา มุนี(โชดก ญาณสิทธิ). ลำดับโสฬสญาณ. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : บริษัท ช.โฆษิตพิพัฒน์ จำกัด, ๒๕๔๓.
- ____. คู่มือการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ตามแนววิปัสสนาวงศ์พระอรหันตะ. เชียงใหม่ :โรงพิมพ์ บริษัท กลางเวียงการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๒.
- พระภิกษุเกษมสาระ. ชกใต้เข็มขัด ธรรมเนียมปฏิบัติเผด็จการพม่า. มปท. พิมพ์ครั้งที่ ๑,๒๕๔๐.
- พระมหาอุทัย ธมฺมสาโร. พระพุทธศาสนาและโบราณคดีในเอเชีย. กรุงเทพฯ: เพื่ออักษร.,๒๕๑๖.
- พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ จิตญาโณ). ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา เล่ม ๖ พระพุทธศาสนา ในลังกา พม่า มอญ .กรุงเทพฯ: การศาสนา. ๒๕๓๐
- พินิจ รัตนกุล.ศ.ดร., สวดมนต์ สมาธิ วิปัสสนา รักษาโรคได้. พิมพ์ครั้งที่ 3 นนทบุรี. บริษัทเพชรรุ่งการพิมพ์จำกัด, 2547
- วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑,๒,๓,๖, . กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ครั้งที่ ๕ . โรงพิมพ์ หจก.ทิพยวิสุทธิ์ , ๒๕๔๔
- วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี , คู่มือศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉท ๙ ,มูลนิธิแนบมหา- นيرانนท์ ,พิมพ์ที่ หจก.ทิพยวิสุทธิ์ กรุงเทพฯ พ.ศ.๒๕๔๔
- เสถียร โพธิ์นันทะ. ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะ เล่ม ๒ กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.๒๕๓๕.
- STEPHEN HAWKING.(๑๙๘๘).A BRIEF HISTORY OF TIME แปลโดย รอฮีม ปรามาส (๒๕๔๖).ประวัติย่อของกาลเวลา.พิมพ์ครั้งที่ ๒ กรุงเทพมหานคร:สำนักพิมพ์มติชน.

(๒). วิทยานิพนธ์

พระครูประคุณสรกิจ (สุชาติ ชีโนรส). “การศึกษาวิธีการสอนวิปัสสนากัมมฐานตาม-แนวทางของสำนัก วิปัสสนาวิเวกอาศรม”. วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

- พระมหาเข้มทอง ตนติปาโล (ฤทธิ์ลือไกร). “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวทางของ พระครูโพธิสารคุณ ประยงค์ อุปถัมภ์”. **วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- พระมหานงค์ อัมไพ. “คำสอนเรื่องกฎแห่งกรรมกับการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของคุณแม่สิริ กรินชัย”. **วิทยานิพนธ์ ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย ธรรมศาสตร์, ๒๕๔๖.
- พระมหาบุรณะ ชาตเมโธ (โพธิ์นอก), “การศึกษาอิทธิพลของอายตนะ สี่ที่มีต่อการพัฒนา-คุณภาพชีวิต”. **วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี (พรหมจันทร์). “ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติอานาปานสติภาวนา เฉพาะกรณีคำสอนพุทธทาสภิกขุ”. **ปริญญา พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชา วิปัสสนาภาวนา**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.
- _____. ศึกษาวิเคราะห์สติปัญญา ๔ และหลักปฏิบัติวิปัสสนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธ ศาสนาเถรวาท, ๒๕๕๓
- พระมหาปรีชา สมจิตโต (สัปพันธ์). “การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวมหาสติปัญญาสูตร”. **วิทยานิพนธ์ ศาสตรมหาบัณฑิต**, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย มหา มกุฏราช วิทยาลัย, ๒๕๔๕
- พระมหาสุธน ยสสีโล (ผลชอบ). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องวิปัสสนากัมมัฏฐานในพระพุทธศาสนา”. **วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต ศาสตรศึกษามหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาม กุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.
- พระมหาสุเนตร สุเนตโต (แก้วขวาน้อย). “การศึกษาความพึงพอใจต่อการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ของนิสิตมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยวิทยาเขตนครราชสีมา”. **วิทยานิพนธ์ ครุศาสตร์มหาบัณฑิต** บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.
- พระมหาสุวัฒน์ สุวฑฒโน (จันทะคัต). “การศึกษาเรื่องสติในฐานะองค์ธรรมเพื่อการพัฒนาชีวิตตามหลัก คำสอนของพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิต วิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- พระมหาไสว คายสูงเนิน. “ผลการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานที่มีต่อการควบคุมอารมณ์”. **วิทยานิพนธ์ ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๗.
- พรณราย รัตน์ไพฑูรย์. “การศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัญญา ๔ : ศึกษา แนวการสอนของพระธรรมธีรราชกุมาร (โชดก ญาณสิทธิ)”. **วิทยานิพนธ์ พุทธ ศาสตร์มหาบัณฑิต**, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย, ๒๕๔๔.
- แม่ชีระวีวรรณ งานวิสุทธิพันธ์. “การศึกษาสภาวะธรรมเบื้องต้นของผู้เข้าปฏิบัติธรรมวิปัสสนาตามหลัก สติปัญญา ๔ ณ สำนักวิปัสสนารมณาวัดพระธาตุศรีจอมทอง วรวิหาร”. **วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

ยุพกานต์ ตัณฑเกตุร. “ธรรมที่เป็นอุปสรรคในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน”. วิทยานิพนธ์
ศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.